

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка

НАУКОВІ ПРАЦІ

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Том 27

*До 70-річчя від дня народження
професора Валерія Степанкова*

Кам'янець-Подільський
ТОВ «Друкарня Рута»
2017

УДК 378.4(477.43)(082):94

ББК 63.3(4Укр.)

Н16

Рецензенти:

- О. Григоренко** - доктор історичних наук, професор (м. Хмельницький)
О. Ресни - доктор історичних наук, професор, член-кореспондент
НАН України (м. Київ)

Редакційна колегія тому:

В. Смолій, академік НАН України, доктор історичних наук, професор; **Л. Баженов**, академік
УАІН, доктор історичних наук, професор; **В. Газін**, доктор історичних наук, професор; **В. Сте-
панков**, академік УАІН, доктор історичних наук, професор (відповідальний редактор); **О. Го-
ловко**, доктор історичних наук; **О. Завальнюк**, доктор історичних наук, професор; **Л. За-
штовт**, доктор габілітований, професор (м. Варшава, Республіка Польща); **Ф. Кірик**, док-
тор габілітований, професор (м. Краків, Республіка Польща); **С. Копилов**, доктор історичних
наук, професор (заступник відповідального редактора); **В. Нечитайло**, доктор історичних
наук, професор; **В. Лозовий**, доктор історичних наук, професор; **М. Нагельський**, доктор га-
білітований, професор (м. Варшава, Республіка Польща); **Р. Петраускас**, доктор історичних
наук, професор (м. Вільнюс, Литовська Республіка); **А. Філінюк**, доктор історичних наук, про-
фесор; **О. Федьков**, кандидат історичних наук, доцент; **В. Дубінський**, кандидат історичних
наук, доцент (заступник відповідального редактора); **В. Газін**, кандидат історичних наук,
доцент (відповідальний секретар).

Рекомендовано до друку Вченою радою

Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
(протокол № 8 від 29 червня 2017 р.)

Н16 Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана
Огієнка: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 2017.
– Т. 27: До 70-річчя від дня народження професора Валерія Степанкова. – 478 с

Адреса редакційної колегії:

*кафедра всесвітньої історії, історичний факультет,
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка,
вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, 32300*

Постановою президії Вищої атестаційної комісії України
збірник наукових праць включено до Переліку наукових фахових видань
України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт
на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук
за спеціальністю «Історичні науки»
(Наказ Міністерства освіти і науки України №820 від 11.07.2016 р.)

Ministry of Education and Science of Ukraine
Kamianets-Podilsky Ivan Ohienko National University

SCIENTIFIC PAPERS

**OF THE KAMIANETS-PODILSKY
IVAN OHIENKO
NATIONAL UNIVERSITY**

HISTORY

Tome 27

*to the 70th anniversary of birthday
of Professor Valeriy Stepankov*

Kamianets-Podilsky
Ruta Publishing House
2017

Reviewers:

- O. Grugorenko** - Doctor of historical sciences, professor (Khmelnyskyi)
O. Reient - Doctor of historical sciences, professor, corresponding member of NAS of Ukraine (Kyiv)

Editorial college:

V. Smolii, academician NAS of Ukraine, doctor of historical sciences, professor; L. Bazhenov, academician UAHS, doctor of historical sciences, professor; V. Hazin, doctor of historical sciences, professor; V. Stepankov, academician UAHS, doctor of historical sciences, professor (editor-in-chief); O. Holovko, doctor of historical sciences; O. Zaval'niuk, doctor of historical sciences, professor; L. Zashtovt, dr hab, professor (Warsaw, Poland); F. Kiryk, dr hab, professor (Krakow, Poland); S. Kopylov, doctor of historical sciences, professor (deputy editor-in-chief); V. Nechytailo, doctor of historical sciences, professor; V. Lozovyi, doctor of historical sciences, professor; M. Nagelski, dr hab, professor (Warsaw, Poland); R. Petrauskas, doctor of historical sciences, professor (Vilnius, Lithuania); A. Filiniuk, doctor of historical sciences, professor; O. Fedkov, candidate of historical sciences, associate professor; V. Dubinskyi, candidate of historical sciences, associate professor (deputy editor-in-chief); V. Hazin, candidate of historical sciences, associate professor (assistant editor).

Scientific Papers of the Kamianets-Podilsky Ivan Ohienko national university. History. Kamianets-Podilsky: Ruta Publishing House, 2017. – T. 27: To the 70th anniversary of birthday of Professor Valeriy Stepankov. – 478 p.

Address of editorial college:

*the department of world history, historical faculty,
Kamianets-Podilsky Ivan Ohienko National University,
st. Tatars'ka 14, Kamianets-Podilsky, 32300*

ЗМІСТ

СЛОВО ПРО ЮВІЛЯРА.....	8
Олександр Завальнюк. Степанков Валерій Степанович – професійний історик, патріот, наставник молоді (до 70-річчя від дня народження).....	8
Володимир Прокопович Газін. Людина, вчений, гуру.....	28
Сергій Копилов. Історія Речі Посполитої у наукових зацікавленнях В. Степанкова (до 70-річчя від дня народження).....	32

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Ярослав Яновський. Італійська кампанія Аттіли 452 р.: перебіг подій та наслідки.....	52
Олександр Головко. Східна політика Угорщини в перше десятиліття правління короля Бели IV (1235–1245 рр.).....	65
Богдан Боднарюк. Єретичні рухи та міжконфесійне протистояння на терені Західної Європи: від завершення альбігойських війн до повстання камізарів (1245-1715 рр.).....	84
Олександр Юга. Вплив міжнародного чинника на політику владних кіл Речі Посполитої щодо козацької України (грудень 1653 – червень 1655 рр.).....	101
Сергій Олійник. Польська інтелігенція Львова в часи Першої Світової війни: випробування російською окупацією.....	113

МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРІЇ, ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Krzysztof Benyskiewicz. Czy księżniczka Predsława stała się ofiarą «dynastycznej» zemsty Bolesława Chrobrego, czy wyobraźni różnośredniowiecznych latopisarzy?.....	122
Володимир Верстюк. Діяльність Б. Хмельницького по створенню антипольської коаліції в оцінці М. Костомарова.....	146
Сергій Лиман. Історія середніх віків у творчості професора харківського університету Андрія Сергійовича Вязігіна (1867-1919): до 150-річчя від дня народження.....	160
Олександр Федьков. Є така партія? (Історіографічні нотатки з історії Української соціал-демократичної спілки).....	177
Ольга Комарова. Маловідомі джерела у вивченні шляхетського походження родини Доманицьких (відомості з гербовників та розпису поколінь).....	192
Volodymyr Kydon. Coverage of the question of moral and psychological state of the soviet troops during the struggle for Kyiv in 1943 in scientific papers.....	201
Анатолій Філінюк. М. Барг як один із фундаторів сучасних теоретичних і методологічних положень з історії.....	214

СЕРЕДНЬОВІЧНА ТА РАННЬОМОДЕРНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Леонтій Войтович. Феномен галицького боярства і його стосунки з князями.....	228
Василь Балусок. Куди поділися севрюки?.....	244
Віктор Горобець. Полковницька корпорація Гетьманату: соціальні та родинні зв'язки, непотизм, тривалість службових каденцій.....	255
Віталій Щербак. До витоків державної ідеї ранньомодерної України.....	279
Віталій Степанков. Угрупування еліти й відносини між ними за гетьманату Б. Хмельницького та напередодні громадянської війни (1648 – березень 1658 рр.).....	289

Олександр Мацьков. Похід війська Б. Хмельницького до Слободища 1660 року: проблема визначення його маршруту.....	299
Олексій Струкевич. Політико-культурні чинники зміни Іваном Мазепою монаршої протекції восени 1708 р.....	310

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Степан Борчук. Передумови та етапи створення «енциклопедичного словника».....	328
Вадим Покалюк. Інституціоналізація вищих сільськогосподарських навчальних закладів УСРР у 1920-х рр.....	338
Олександр Комарніцький. Студенти-педагоги УСРР: проблема формування нового політичного світогляду (кінець 20-х – 30-ті рр. ХХ ст.).....	350
Олександр Лисенко, Людмила Хойнацька. Охорона вантажів та боротьба зі злочинністю на залізницях України в період німецько-радянської війни.....	361
Світлана Павловська. Фактори, які впливали на морально-психологічний стан гітлерівців та їх готовність продовжувати збройну боротьбу у 1944 році на території України.....	376
Ігор Ветров. Особливості використання праці зарубіжних військовополонених та інтернованих на відбудові важкої індустрії України у середині 40-х років.....	386
Володимир Газін, Віталій Нечитайло. Українське село: відродження чи модернізація?.....	401

РЕГІОНАЛЬНА ІСТОРІЯ

Богдана Опря. Шлюбні стосунки у середовищі православного парафіяльного духовенства Правобережної України у 60-ті роки ХІХ – на початку ХХ ст.....	408
Ігор Опря. У пошуках власної ідентичності: пізньопротестантські конфесії Правобережної України у кінці ХІХ – на початку ХХ ст.....	419
Андрій Чуткий. Студенти-подоляни у Київському комерційному інституті – свідчення важливої ролі Поділля в економічному житті України початку ХХ ст.....	425
Павло Кліщинський. Проблема відшкодування збитків населенню Правобережної України у 1914–1916 рр., завданих подіями Першої Світової війни.....	452

РЕЦЕНЗІЇ

Ігор Гирич. Федьков О. М. Українська соціал-демократична спілка на початку ХХ ст.: у пошуках ідейно-політичної ідентичності: монографія. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2017. 600 с.	463.
Лариса Левченко. Комарніцький О. Б. Студенти-педагоги у модернізації вищої освіти радянської України у 1920-1930-х рр.: монографія / наук. ред. – проф. О. М. Завальнюк. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 2017. 984 с.....	470
Коротко про авторів.....	474

СЛОВО ПРО ЮВІЛЯРА

Олександр Завальнюк

СТЕПАНКОВ ВАЛЕРІЙ СТЕПАНОВИЧ – ПРОФЕСІЙНИЙ ІСТОРИК, ПАТРІОТ, НАСТАВНИК МОЛОДІ (до 70-річчя від дня народження)

В. С. Степанков – людина, котра усе своє професійне, інтелігентне життя присвятила українській вищій школі, дослідженню історії України, виробленню і утвердженню нового бачення її наріжних проблем, вихованню студентської молоді. А ще він – невтомний борець за європейську Україну, її радикальне реформування.

Валерій Степанович належить до провідних фахівців з вивчення доби раннього нового часу, насамперед проблематики Української революції 1648–1676 рр., утворення й функціонування Гетьманщини (середина XVII–XVIII ст.) та її інституту влади, формування й занепаду козацького стану в XVII–XVIII ст., зародження й еволюції у цей час української державної ідеї, персоналій Української держави тощо. Змальовуючи його портрет як вченого, академік НАН України, директор Інституту історії України НАН України В. Смолій зауважував: «Емоційність та чутливість української душі, національного характеру вдало поєднуються в цій людині з раціональністю творчого мислення. Йому сповна притаманні високий рівень професіоналізму, витончена смакова культура, найвищі цінності та моральні імперативи дослідника. В творчій лабораторії Степанкова воедино поєднані інструментарій та методи історика-практика й водночас генератора креативних схем, думок, підходів. Його науковий доробок позначений загальним баченням досліджуваної епохи, в полотно якої вміло вплітаються конкретно-історичні факти».

Він народився 18 вересня 1947 р. у селянській сім'ї батьків-фронтовиків (Степана Федоровича й Катерини Всеволодівної) у с. Слобідка-Рихтівська Кам'янець-Подільського району Хмельницької області. Його дитинство й становлення підвалин особистості проходило в умовах сільського повоєнного життя та культу праці, чесності й справедливості, що панували в сім'ї. Впродовж навчання в школі (1954–1965 рр.) виявив здібності у вивченні дисциплін математичного циклу, хоча любив також історію, літературу й суспільствознавство. Школу закінчив 1965 р. з двома четвірками (з української і російської мов), однак срібної медалі не отримав.

Беручи до уваги (з визначенням Валерія Степановича) відсутність належної просторової уяви, вирішив поступати не до Київського політехнічного інсти-

туту, а на відділ історії історико-філологічного факультету Кам'янець-Подільського педінституту. Іспити склав успішно, але за конкурсом не пройшов. Проте доля посміхнулася: коли розпочалося навчання, приймальна комісія зраховала його кандидатом у студенти. Здолавши на «відмінно» першу екзаменаційну сесію, у березні 1966 р. став де-юре студентом. Виборовши право навчатися, проявив неабиякі наполегливість, цілеспрямованість й працездатність. Водночас робить перші кроки в науку. На II курсі (осінь 1966 р.) обрав тему науково-дослідної роботи, яка й визначила майбутню проблематику наукових інтересів, що залишилася сталою на все життя: «Події Визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. на Поділлі». Саме вона й стала темою дипломної роботи, працюючи над якою вчився аналізувати джерела, виявляти і співставляти історичні факти, думати і викладати власні міркування у слові на папері. Велика заслуга в цьому процесі опанування азів дослідницької роботи належала науковому керівникові доц. П. Щербині. Він, помітивши в юнака здібності, всіляко сприяв їх розвитку. Надавав повну свободу у формуванні власних думок за єдиної вимоги: вони мали аргументуватися даними аналізу джерел й історичної літератури. Так виховувалося почуття професійної відповідальності за кожну висловлену думку, приходило усвідомлення виняткової важливості джерел у процесі пізнання минулого. Необхідно також відзначити позитивний вплив на розвиток творчої особистості, пройнятої демократизмом, атмосфери історичного факультету, очолюваного доц. А. Копиловим та кафедри історії, керованої проф. Л. Коваленком. Весною 1969 р. став одним із переможців I Всесоюзного конкурсу студентських робіт з суспільних наук, що проводився у Луганську. В червні цього ж року на «відмінно» захистив дипломну роботу.

Закінчивши інститут з «відзнакою», Валерій Степанков поїхав за призначенням працювати вчителем історії до Сергіївської восьмирічної школи Путильського району Чернівецької області. У серпні 1970 р. А. Копилов й Л. Коваленко запросили його працювати на посаду асистента на кафедру загальної (всесвітньої) історії Кам'янець-Подільського педінституту, де почав проводити семінарські заняття з історії середніх віків та нової історії. На III курсі, де навчався автор цих рядків, молодий викладач деб'ютував на семінарських заняттях з нової історії країн Європи і Америки. Для студентів він був відомою особистістю, оскільки на випускному курсі (а на інших ми його не могли знати, оскільки вступили до вишу 1968 р.) за ним закріпилося реноме найуспішнішого юнака, якому під силу бути лідером і у навчальній, і у науковій роботі. Вже перші зустрічі з асистентом Валерієм Степановичем дали змогу побачити його зблизька і відмітити у ньому старанність і ґрунтовність у підготовці до зустрічі з нами: блискуче знав навчальний матеріал (опрацьовував не лише підручник, а й монографічну літературу, наукові статті, хрестоматійний матеріал, історичні карти), вільно виділяв із питань, що розглядалися, найбільш сутнісні складові, створював проблемні навчальні ситуації, які вирішували усією групою, за його провідної ролі з обов'язковим підсумковим результатом. До третьокурсників

ставився з повагою, без панібратства, але від кожного вимагав індивідуально засвоїти тему за темою, відмовитися від безцільного зчитування за трибуною великих за обсягом конспектів (по суті, рефератів, якими на інших заняттях дехто грішив, не вникаючи у сутність змісту поданого матеріалу). Оцінки, які ми отримували з нової історії країн Європи і Америки, були об'єктивними, свідчили, з одного боку, про вимогливість викладача, володіння ним пропонованих педагогічною наукою критеріїв оцінювання навчальної праці, а з іншого, про його доброзичливість, намагання якнайкраще стимулювати студента.

Вчорашній студент був живим прикладом того, як у тодішніх умовах може успішно зростати наполеглива, постійно працююча над збільшенням свого наукового світогляду, умінням і навичками молода людина, яка мала високу мету, докладала до її досягнення великі зусилля. Для найкращих третьокурсників це було свого роду закликосом посилювати свою пізнавальну активність, не шкодувати себе, свого часу для академічного росту, отримання ґрунтовних наукових занять під керівництвом наставників. До приходу в професорсько-викладацький колектив факультету ми знали про успіх випускника 1970 р. Валерія Андрійовича Смоля, якого після короткочасної роботи в школі запросили на посаду асистента історичного факультету Ніжинського державного педагогічного інституту. То ж ці два яскравих приклади стали для найкращих студентів III курсу дороговказом у майбутнє, надихали на сміливі плани. Не випадково, з нашого тодішнього загалу згодом вийшли 4 університетських професори, з них – один доктор і три кандидати історичних наук. У цьому є слід, залишений у 1970–1971 навчальному році нашим шанованим викладачем – Валерієм Степановичем.

У травні 1971 р. пішов на військову службу до лав радянської армії (попрапив до ракетного підрозділу, розташованого в лісах, поблизу естонського міста Раквере). Після демобілізації повернувся на кафедру, де доручили читати лекційний курс «Нова і новітня історія країн Азії та Африки», який став визначальним у наступній викладацькій роботі. Й нині продовжує читати студентам III курсу «Нову історію країн Азії та Африки». Успішне оволодіння навчальною дисципліною й методикою її викладання дало підстави вченій раді інституту обрати його у 1977 р. на посаду старшого викладача кафедри.

Незрівнянно складнішим виявився шлях формування Валерія Степановича, як вченого. Коло його наукових інтересів охоплювало епоху Національно-визвольної війни середини XVII ст. За порадою видатного дослідника козацтва ст. наук. співроб. відділу історії феодалізму Інституту історії України Олени Апанович 1972 р. обрав наступну тему дисертаційної роботи: «Антифеодальна боротьба на Правобережній Україні в роки Визвольної війни (1648–1654)». Вона була затверджена й О. Апанович погодилася стати науковим керівником. Однак, саме цього року на українську інтелігенцію розпочався черговий наступ комуністичного режиму, який побоювався пробудження національної свідомості українців, відновлення їх історичної пам'яті. Його політичною жертвою

й стала О. Апанович, котру звільнили з роботи (поновилася на ній лише 1995 р.). Історія козацтва, як і визвольних змагань українського народу, потрапила до негласно табуйованої тематики.

Втративши потенційного наукового керівника, молодий науковець продовжував наполегливо працювати над розробкою «неактуальною науковою роботи», час від часу консультуючись з О. Апанович (офіційно погодився бути керівником проф. Л. А. Коваленко). Як і раніше, кожного року проводив відпустки в архівах, рукописних відділах наукових бібліотек і в бібліотеках Києва, Львова, Ленінграда (нині Санкт-Петербург). Саме у знаменитій бібліотеці ім. Салтикова-Щедріна (Ленінград) перше проштудював відповідні томи «Історії України-Руси» М. Грушевського, забороненої в Україні. За його визнанням, ця праця стала потужним ударом по його світоглядним засадам (марксистсько-ленінським) в цілому й, зокрема, розуміння сутності Визвольної війни, сформованої на основі панівної концепції «возз'єднання України з Росією». Започаткувався тривалий і далеко небезболісний процес пошуку історичної істини.

У 1975 і 1978 рр. в «Українському історичному журналі» та збірнику «Питання історії СРСР» побачили світ перші статті, присвячені висвітленню соціальної боротьби в козацькій Україні після укладення Зборівської (1649 р.) і Білоцерківської (1651 р.) угод з Річчю Посполитою. Їх прикметною рисою була різноманітність використаної джерельної бази. Помітним успіхом молодого науковця стала публікація у 1979 р. у всесоюзному часописі «История СССР» статті, присвяченої соціальній політиці гетьманського уряду у роки Визвольної війни й боротьби проти неї поспільства. Попри певну загостреність соціального аспекту (у світлі марксистської теорії класової боротьби), автор вперше в історіографії зробив спробу проаналізувати соціальний аспект внутрішньої політики Б. Хмельницького. У травні наступного року у спеціалізованій вченій раді Дніпропетровського університету успішно захистив кандидатську дисертацію «Антифеодальна боротьба селянства і козацьких низів у роки Визвольної війни (1648–1654)». У ній реконструював цілісну картину розгортання соціальної боротьби й обґрунтував теоретичне положення про її переростання влітку 1648 р. у Селянську війну, що на теренах козацької України тривала до кінця червня 1652 р. На основі аналізу різноманітних джерел розкрив масштабність впливу соціального чинника на хід визвольних змагань українського народу та соціально-економічну політику Б. Хмельницького, показав істотні зміни у становищі селянства на теренах витвореної Української держави, що відбулися під впливом Селянської війни.

Після захисту дисертації дослідник основні зусилля зосередив на написанні монографії «Антифеодальна боротьба в Україні в роки Визвольної війни (1648–1954)» (19,5 др. арк.), яку закінчив наприкінці 1982 р. Міністерство освіти УРСР направило її у видавництво при Львівському університеті. Розпочався справжній «марафон» (тривав до кінця 1991 р.) щодо її скорочення й переробки. Інтенсивно працюючи в архівах і рукописних відділах наукових бібліотек,

він підготував ряд статей дискусійного й теоретичного характеру, але упродовж 1981–1987 рр. жодної з них не опублікував – видавництва відхиляли їх. Наприклад, редакція часопису «История СССР» повернула у березні 1985 р. Валерію Степановичу статтю «Особливості розвитку класової боротьби і її вплив на процес формування Української феодальної державності у середині XVII ст.»). Серед причини неприйняття її до друку в план редакції, підписаному завідуючою відділом історії СРСР період феодалізму Є. Н. Швейковською, ледь не головною названа наступна: «Авторское понимание формирования украинской государственности нечетко и несвободно от влияния украинской националистической историографии». Зайве говорити про серйозність у тогочасних реаліях суспільно-політичного життя як самого офіційного обвинувачення українського історика з боку редакції центрального фахового журналу з історії СРСР у перебуванні під впливом «української націоналістичної історіографії», так і можливих наслідків для нього. На щастя, ідеологічна обстановка середини 80-х рр. уже була значно ліберальнішою, ніж репресивна атмосфера 70-х рр.

За таких обставин у 1980–1987 р. побачили світ лише 13 публікацій краєзнавчого характеру (переважно у формі тез доповідей на наукових конференціях), що торкалися висвітлення перебігу подій визвольної і соціальної боротьби у середині XVII ст. у Поділлі, Волині, Чернігівщини. Їх особливість полягала, по-перше, у науковій актуальності, а по-друге, у новизні. Саме у цей час, внаслідок систематичного й копіткого вивчення джерел, осмислення їх явної і прихованої інформації, а також глибокого осягнення творчого спадку українських, російських і польських учених, у поглядах Валерія Степановича на сутність подій середини XVII ст. започатковується переосмислення основоположних ідей офіційної концепції Визвольної війни й «возз'єднання України з Росією». Насамперед дослідник самостійно приходив до думки, що метою боротьби українців було створення своєї національної держави, а не досягнення міфічного «возз'єднання України з Росією», а відтак постать Б. Хмельницького в його очах трансформувалася з талановитого дипломата й полководця у видатного державотворця. Це власне відкриття (в історіографії подібний погляд відстоювали й розвивали учні М. Грушевського і В. Липинського) спонукало його до перегляду концептуальних засад радянської історіографії.

1987 рік став знаковим роком для подальшої наукової творчості Валерія Степановича, його професійного зростання з перспективного науковця у відомого вченого. По-перше, вочевидь, за Божим провидінням започатковується тісна співпраця з доктором історичних наук, завідділом феодалізму Інституту історії України Валерієм Смолієм, до речі, також випускником історичного факультету Кам'янець-Подільського педінституту, яка триває й до нині (тобто уже 30 літ). Різні за темпераментом і характером, вони у співпраці органічно доповнюють один одного і, як показало життя, можуть слугувати своєрідним прикладом уміння знаходити шляхи до спільного розв'язання найдискусійніших наукових проблем, не зациклюючись на власному науковому егоїзмі, на власній «правоті».

Тоді ж вони обидва, за визнанням Валерія Степановича, «дійшли принципової згоди щодо, по-перше, гострої актуальності проблеми з'ясування сутності подій середини XVII ст. й діяльності Б. Хмельницького; по-друге, необхідності співпраці у розробці їх теоретичних аспектів, що ґрунтувалися б на співставленні результатів аналізу процесів, подій явищ, дискусій, в яких би до уваги брала-ся лише виключно наукова аргументація (працю «золотої середини» була відхилена відразу), і абсолютне право кожного з нас на збереженні власного погляду». Було вирішено приступити до створення фундаментальної праці про життя і діяльність Б. Хмельницького.

По-друге, внаслідок започаткованого процесу демократизації й лібералізації суспільно-політичного й ідеологічного життя, що відбувалися у ході «горбачовської перебудови», створювалися сприятливі умови для наукового пошуку, знімається табу на козацьку тематику й критику російської політики щодо України, вперше можна було відкрито писати про державотворчі процеси в Україні, давати об'єктивну оцінку діяльності володарів гетьманської булави тощо. Подих «свіжого повітря» став цілющим для творчості 40-річного дослідника. Лише упродовж 1988–1990 рр. світ побачили 19 публікацій, майже стільки, скільки за попередніх 17 років. Найголовнішими з них були наступні: Из истории заключения Белоцерковского договора (сентябрь 1651 г.) // Вопросы истории СССР. – Харьков, 1988. – Вып. 33; Особливості антифеодальної боротьби на Україні в роки Визвольної війни (1648–1654) // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. – К., 1989. – Вип. 15; Аграрна політика Богдана Хмельницького (1648–1657) // Феодалізм на Україні. – К., 1990. У травні 1989 р., виступаючи на Всесоюзному «Круглому столі», присвяченому актуальним проблемам української медієвістики, вперше в радянській історіографії 50-80-х рр. XX ст. порушив проблему особливостей формування Української держави у роки Визвольної війни. Висловлені міркування збагатив новими аргументами під час обговорення наступного року актуальної наукової теми «Українське козацтво: сучасний стан та перспективи дослідження проблеми» на новому «Круглому столі» та опублікованій брошурі «Українська козацька республіка в середині XVII століття: особливості політичного устрою та соціально-економічних відносин». Так, почало окреслюватися коло питань, пов'язаних з розбудовою Української держави та її боротьбою за незалежність у 1648–1657 рр., що стало однією з провідних проблем наукових студій Валерія Степановича у 90-х рр. XX – перших десятиріч XXI ст. й темою докторської дисертації.

1991 р. на сторінках двох номерів «Українського історичного журналу» (№ 9, 11) побачила світ праця, в якій автор на основі копітного дослідження багатого джерельного матеріалу висвітлив державотворчі зусилля Б. Хмельницького, що визначали сутність його політичної діяльності й дозволили українському народу відновити державне життя на своїх теренах. У «Віснику Академії наук України» надрукував статтю «Програма державного будівництва Богдана Хмельницького» (№ 10), в якій показав еволюцію політичних поглядів українського гетьмана.

Цього ж року нарешті вийшла друком у видавництві Львівського університету довгоочікувана монографія «Антифеодальна боротьба в роки Визвольної війни та її вплив на формування Української держави (1648–1654)». У ній було висвітлено не тільки панораму масштабної соціальної боротьби поспільства й козацтва проти соціального утиску з боку шляхти, але й проти політики уряду Б. Хмельницького, спрямованої на поновлення старої моделі соціально-економічних відносин на теренах козацької України. Історик з'ясував також її вплив (особливо у формі Селянської війни 1648–1652 рр.) на внутрішню і зовнішню політику українського уряду, довів важливу роль у розвитку Визвольної війни. Ця книга автора стала першим в українській і зарубіжній історіографіях монографічним дослідженням актуальної проблеми значимості соціального чинника у розбудові українського державного життя в добу раннього Нового часу, його ролі у ментальному естві українського етносу. Водночас продовжував інтенсивно вивчати перебіг подій Визвольної війни на території Поділля й Півдня Волині. Взяв участь у написанні посібника для вчителів «Нариси історії Поділля» (1990 р.), книг «Буша. Історико-краєзнавчі нариси» (1991 р.) та «Сполохи козацької звитяги. Нариси» (1991 р.).

В. Смолій, проаналізувавши творчий доробок Валерія Степанкова за 70–80-ті рр. ХХ ст., стверджував, що він «зумів не лише акумулювати у своїй творчості набутий на попередніх історіографічних етапах досвід розробки проблематики Визвольної війни, а й на відміну від своїх попередників запропонувати нові підходи до розв'язання низки питань, пов'язаних із її періодизацією, рушійними силами тощо. Він першим звернув увагу на соціальні аспекти Хмельниччини і кваліфікував їх як селянську війну, яка супроводжувала перший етап Української національної революції... Ще однією прикметною рисою раннього періоду наукової діяльності Валерія Степановича (до речі, цю якість він зберіг до сьогодні) є повага до тих науковців, які передували йому в царині дослідження історії України середини – другої половини ХVІІ ст. Він першим в радянській історіографії повернув їхні імена на сторінки своїх праць, віддав належне їхньому науковому доробку. Вчений скрупульозний у всьому – фактах, цитуванні, визнанні пріоритетності у тому чи іншому випадку своїх попередників. Випало так, що самому В. Степанкову судилося стати зв'язуючою ланкою між класичним періодом у розвитку української історичної думки і сучасними процесами, як відбуваються в історичній науці».

Перша половина 90-х рр. позначилася його інтенсивною працею у сфері переосмислення панівної в радянській історіографії концепції «Визвольної війни українського народу і возз'єднання України з Росією (1648–1654 рр.)», а відтак й сутності визвольних змагань українців середини й другої половини ХVІІ ст., процесів розбудови й функціонування Української держави, ролі у них постаті Богдана Великого тощо. Важливе наукове значення мав вихід у світ 1992 р. праці «У пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу ХVІІ ст.», написаної у співавторстві з В. Смолієм. Її появою, на думку В. Матях, авторам

«вдалося не лише наочно довести готовність української історичної думки до конструктивного всебічного відтворення на рівні світових методологічних стандартів складних і суперечливих процесів державотворення в козацькій Україні, а й повністю витіснити з українського історіографічного простору рудименти застарілої марксистської парадигми у трактуванні багатьох важливих аспектів національної історії». А «запропонована нова концепція історії Національно-визвольної війни українського народу не лише рішуче витіснила з української історіографії нав'язаний їй у 50-80-х рр. минулого століття стереотип щодо оцінки сутності та основного змісту політичних подій в Україні XVII ст., а й надала своєрідної спрямованості пошукам представників академічного напрямку в царині української історії раннього нового часу».

Цього і наступних років у співавторстві двох відомих дослідників виходять так праці як «Творець Української держави» (часопис «Україна». – 1992. – №29-32), «Гетьман Петро Дорошенко» (Укр. іст. журн. – 1992. – №7-8), «Правобережна Україна в другій половині XVII – XVIII ст.: проблема державотворення» (К., 1993), «Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет» (К., 1993, 1995), «Богдан Хмельницький. Хроніка життя та діяльності» (К., 1995). У цих та інших працях вчені, на основі аналізу багатого джерельного матеріалу й наукового доробку істориків різних шкіл і напрямків, реконструювали масштабну панораму національно-визвольної, конфесійної й соціальної боротьби українського населення середини й другої половини XVII ст., з'ясували складні процеси розбудови і функціонування відродженої Української держави, внутрішню і зовнішню політику її урядів, формування нової політичної еліти, вплив геополітичного чинника на перебіг боротьби за незалежність тощо.

Важливо наголосити на тому, що Валерій Степанков і Валерій Смолій внесли чимало «новаційних зрушень» у вивчення всього комплексу найважливіших наукових проблем, що визріли історіографії даної тематики. Поділяємо думку В. Матях, що вони, спираючись на історіографічну спадщину своїх попередників та критичне переосмислення джерельного матеріалу, спромоглися аргументовано довести, що національно-визвольна боротьба, яка тривала з кінця 40-х до середини 70-х рр. XVII ст., «не може бути зведеною до спрощеної схеми «загальнонародної боротьби за воз'єднання України з Росією», оскільки «започаткувала нову епоху в боротьбі народу за незалежність і створення самостійної держави», а отже й не може бути звершеною 1654 р., бо «підписання договору з Москвою не було для Б. Хмельницького та його уряду самоціллю, кінцевим результатом довготривалої, жорстокої боротьби з Річчю Посполитою». Відповідно січнево-березневої події 1654 р. можуть бути оцінені лише як заключний акорд одного з етапів першого (січень 1648 – липень 1657 рр.) періоду Національно-визвольної війни, на якому відбувався «активний пошук українським урядом виходу з фатальної геополітичної ситуації», що склалася навколо України у 1652–1653 рр. Натомість, як граничний, авторами пропонується 1676 р. – час завершення клькарічного процесу «руйнування державних інституцій у Правобережній Україні».

Закономірним результатом плідної наукової творчості Валерія Степанкова став успішний захист ним у грудні 1993 р. за сукупністю робіт у формі наукової доповіді докторської дисертації «Українська держава у середині XVII століття: проблеми становлення й боротьби за незалежність (1648–1657 роки)» у стінах Київського національного університету ім. Т. Шевченка. У ній вперше в історіографії з'ясував комплекс питань, пов'язаних з розбудовою Української держави, функціонуванням її інституцій, внутрішньою і зовнішньою політикою уряду Б. Хмельницького, становленням нової політичної еліти й з'ясуванням впливу на ці процеси геополітичного чинника. Сформулював також важливе теоретичне положення, що влітку 1648 р. національно-визвольна і соціальна боротьба населення України переросла у Національну революцію, що продовжувалася до осені 1676 р. Водночас опублікував низку робіт, присвячених висвітленню діяльності української розвідки і контррозвідки в добу гетьманату Богдана Великого, визвольної боротьби подолян, формуванню української державної ідеї й нової політичної еліти тощо. Визнання науковою спільнотою його творчого доробку стало присудження Президією АН України у 1993 р. Премії АН України імені Михайла Грушевського.

На першу половину 90-х рр. XX ст. припадає завершення процесу формування Валерія Степановича як висококваліфікованого викладача вишу з властивими йому рисами професіонала-педагога. Насамперед слід відзначити постійне прагнення до вдосконалення лекційних курсів, оновлення їхнього змісту, відповідно здобутків сучасної вітчизняної і зарубіжної історіографії. Глибоке знання матеріалу, помножене на творчий підхід й чіткість формування власних думок, надавали лекціям шарму наукової есеїстики, своєрідної лабораторії спільного мислення викладача й студента. За спогадами одного з його учнів – доц. В. Газіна – вражали продуманість побудови лекцій та відбір інформації, яку потрібно надати студентам. «Валерій Степанович подає факти надзвичайно чітко. При цьому інтонаційно виділяє основні моменти, що дає можливість студентам виділити для себе ті моменти, які потрібно занотувати. Суха інформація, насичена датами, іменами, подіями, їх причинами та наслідками, лектором вміло поєднується з відступами, що стосується як цікавих моментів азійсько-африканської історії, так і сучасної української... Чітка мова, інтонація та жорсткі зауваження (завжди виключно коректні і дотепні) тим, хто якимось чином почав відволікатись від теми лекції, також сприяють засвоєнню лекційного матеріалу студентами».

По-друге, творче використання прийомів і засобів проблемного навчання. Як підмітив доц. В. Дубінський, Валерій Степанович «вважає, що роль викладача при цьому полягає в тому, щоб допомогти студентам у розгляді складних теоретичних питань і скоординувати при цьому їхню роботу. При застосуванні даної методики акцент зміщується з процесу односторонньої передачі знань на самостійне прийняття рішень та розвиток навичок аналізу. При цьому основним завданням викладача стає створення успішного мотиваційного середови-

ща, в умовах якого у студентів з'являється бажання поділитися своїми знаннями та ідеями. Тому при проведенні семінарських занять Валерій Степанович надає можливість висловити власні міркування та думки всім студентам групи».

По-третє, в його особистості гармонійно вживалися й перепліталися жорстка вимогливість до якості знань студентів, їхньої трудової дисципліни, ставлення до навчання, як свого основного обов'язку, з людяністю, повагою до особистості кожного студента, справедливістю в оцінюванні їхніх знань, постійною готовністю надати їм необхідну допомогу в опануванні навчального матеріалу.

По-четверте, це неприхована любов до викладацької роботи. Як справедливо спостеріг проф. А. Філінюк, вона – «це стан його душі, була і є життєво важливою і водночас виступає стимулом його академічних студій».

Тому не випадково у 1992 р. обирається на посаду професора (у 1995 р. отримує атестат професора), а в жовтні 1993 р. одержує почесне звання Заслуженого працівника народної освіти України.

Друга половина 90-х рр. ХХ ст. – перші десятиріччя ХХІ ст. стали часом розквіту наукової й педагогічної творчості Валерія Степанкова. Він продовжував з юнацьким запалом працювати у наукових бібліотеках й архівах України. Незважаючи на різноманітні хронічні хвороби й болячки, виїжджав у наукові відрядження до Кракова (2001 р.) та Варшави (2003, 2004 рр.), де весь вільний час присвячував вивченню архівного матеріалу й наукової літератури (Державний архів, Бібліотека музею Чорторийських, Бібліотека Польської академії наук у Кракові, Архів головний актів давніх та Національна бібліотека Польщі у Варшаві). Вони стали можливими, дякуючи отриманим стипендіям Центру дослідження історії України ім. П. Яцика при Альбертському університеті та Меморіального фонду ім. Н. Печенюка. Ця важка й виснажлива робота з рукописними матеріалами була вкрай важливою і необхідною для розширення джерельної бази подальшого вивчення окресленого кола проблем, що цікавили дослідника. Як уже відзначав В. Смолій, новий факт для нього – не самоціль, а «матеріал для роздумів, узагальнень, висновків». Адже за характером свого мислення Валерій Степанков «є класичним позитивістом, з добrotною документалістикою, різноманітною тематикою, широкими узагальненнями, ґрунтовними висновками, продовженням традицій наукового академізму».

Новизною відзначалася монографія, видана 1997 р. у співавторстві з В. Смолієм, «Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування еволюції, реалізації». Вона стала першим і, на жаль, останнім в історіографії ґрунтовним дослідженням зародження, розвитку й занепаду ідеї державотворення у ранньомодерній історії України. Автори спромоглися показати її місце у політичній свідомості українського народу, виявити механізми її реалізації та внутрішні й зовнішні чинники, що зумовили регресивні процеси в еволюції ідей, особливо в період після Полтавської катастрофи І. Мазепи. Фахівцями уже наголошувалося на тому, що «на підставі ґрунтовної аргументації вони довели, що, навіть незважаючи на втрату власної держави, саме ідея державотворчості

в усталеній на кінець XVIII ст. ієрархії цінностей продовжувала залишатися тією політичною та ідеологічною орієнтацією, яка одна була спроможна об'єднати патріотичні почуття найширших верств розколотого і зневіреного українського суспільства. Тим самим було спростовано тенденцію, яка простежувалася в окремих працях закордонних вчених (подекуди її починають пропонувати деякі метри вітчизняної медієвістики) щодо відсутності в національно-визвольних змаганнях XVII–XVIII ст. зорієнтованості на політичну самостійність України».

Центральне місце у творчому пошуку вченого продовжували займати питання переосмислення змісту українських визвольних змагань соціальної боротьби розпільства середини і другої половини XVII ст. З-поміж численних статей, опублікованих на цю тематику, новизною висловлених міркувань й сформульованих теоретичних положень відзначалися наступні: «Боротьба уряду Богдана Хмельницького за об'єднання етнічних земель України у лонах національної держави (1648–1657 рр.)» (На чолі козацької держави. – Рівне, 1994. – Вип.1), «Проблеми становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького (1648–1657 рр.)» (Укр. іст. журн. – 1995. – №4), «Формування Української держави на початковому етапі Національної революції (1648–1650 рр.)» (Середньовічна Україна: зб. наук. пр. – К., 1997. – Вип. 2), «Українська революція 1648–1676 рр. у контексті європейського революційного руху XVI–XVII ст.: спроба порівняльного аналізу» (Укр. іст. журн. – 1997. – №1), «Українська революція і європейський революційний рух XVI–XVII ст.: спільне і відмінне (до проблеми типології)» (Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 1997. – Т. 1 (3)) та «Українська національна революція XVII ст.: причини, типологія, хронологічні межі (дискусійні нотатки)» (Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військово мистецтво: зб. стат. – К., 1998).

Паралельно над цією проблемою працював і В. Смолій. Об'єднання їх творчих зусиль стало вагомим внеском у сучасну історіографію дослідження сутності й типології українських соціально-політичних подій середини й другої половини XVII ст. 1998 р. виходить з друку їх спільна робота теоретичного характеру «Українська революція 1648–1676 рр. крізь призму століть» (Укр. іст. журн. – 1998. – №1-3), в якій вперше зробили спробу окреслити головні особливості українського революційного процесу, осягнути його роль і місце в українській історії. Наступного року у серії 15-томного видання «Україна крізь віки» окремою книгою (т. 7) побачила світ «Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.)». У ній автори реконструювали панораму революційного руху від його початку й до трагічного завершення. Проаналізувавши співвідношення його складових – національно-визвольної конфесійної й соціальної боротьби – запропонували науковому загалу власну концепцію перебігу подій. Також переконливо довели, що Українська революція за масштабами участі у ній населення й глибоких перетворень у політичній, економічній, соціальній і духовній сферах жит-

тя українського суспільства не мала собі рівних серед європейських революцій XVI–XVII ст. Основний результат революційного вибуху вбачали у витворенні на теренах козацької України держави й сформування тут нової моделі соціально-економічних відносин, в основі якої лежали вільна праця вільної людини на власній землі. Не випадково нові підходи авторів до з'ясування комплексу питань однієї з найактуальніших проблем ранньомодерної історії України були відзначені наступного року присудженням їм Державної премії України в галузі науки й техніки.

Упродовж перших десятиріч XXI ст. Валерій Степанков продовжував активно працювати над низкою важливих сюжетних ліній революції, недостатньо розроблених чи явно дискусійного характеру, намагаючись хоча б частково заповнити існуючі лакуни. Саме у цей час чітко викристалізувалися основні напрями наукового пошуку, започатковані / окреслені наприкінці XX ст. Так, по-перше, уточнив коло актуальних проблем революції, що потребують подальшого вивчення, виступив рішуче проти спроб окремих сучасних українських істориків утвердити у вітчизняній історіографії віджилу польську концепцію «домової війни» щодо типології української революції, по-новому підійшов до з'ясування сутності Селянської війни в Україні у роки революції, її хронологічних меж, періодизації, особливостей та наслідків для суспільства тощо. З'явився ряд публікацій, спрямованих на висвітлення ролі геополітичного чинника у перебігу революційних подій. У 2006 р. у тандемі з В. Смолієм виник творчий задум присвятити окрему книгу найменш дослідженим стрижневим (переважно теоретичного характеру) проблемам революції, аби у такий спосіб витворити її цілісний образ у світлі сучасних здобутків вітчизняної і зарубіжної історіографії. Він реалізувався 2009 р., коли вийшло з друку монографічне дослідження «Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.)». У ній основну увагу приділено висвітленню таких сюжетів, як Українська революція у контексті європейського революційного руху раннього нового часу, наростання в українському суспільстві опозиційних настроїв польському політичному режиму, Селянська війна 1648 – перша половина 1652 рр., злам польської і становлення української політичної системи, зародження української державної ідеї, вплив геополітичного фактора на результативність революції, її роль і місце в українській історії тощо. У 2016 р. вийшов з друку новий, адаптований для масової читачької аудиторії варіант цієї монографії. У кількох інших публікаціях акцентував увагу дослідників на науковій актуальності подальшої розробки проблеми типологізації революції XVII ст. та особливостей її розвитку. На «круглому столі» (травень 2015 р.) «Ранньомодерна Україна: проблеми термінології та уніфікації понятійного апарату» порушив проблему термінології, що використовується у дослідженні подій Української революції, виступивши з доповіддю на тему «Українська революція XVII ст.: проблема термінології». Проаналізувавши перебіг революційної боротьби, сформулював основні її уроки, насамперед, у сфері національного державотворення, які слід було б враховувати і сучасним україн-

ським політикам (Уроки державотворення. Актуальні проблеми Української національної революції 1648–1676 років // Україна. Ingognita. Топ-25. – К., 2014).

Другим напрямом наукової творчості Валерія Степановича стало всестороннє вивчення комплексу питань, пов'язаних з формуванням й функціонуванням державних інституцій козацької України і соціальної стратифікації її суспільства, виникненням нової політичної еліти та її політичної свідомості, внутрішньою політикою гетьманських урядів, економічним становищем козацької України. Зокрема, друкується цикл монографій і статей про становлення української політичної системи, особливості процесу державотворення. У співавторстві зі В. Смолієм цього ж року побачила світ монографія «Політична система українського суспільства у роки Національної революції XVII століття». Вони ж опублікували розділи у фундаментальних дослідженнях «Державотворчий процес в Україні, 1991–2006». – К., 2006 («Традиції національного державотворення в другій половині XVI–XVIII ст.») та «История Украины». – М., 2008 («Украинское государство от гетмана Богдана Хмельницкого до капитуляции Петра Дорошенка»). Дещо пізніше автори уперше в історіографії торкнулися з'ясування усього комплексу питань процесу формування власне українського інституту влади, а також його прикметних рис. Свої підходи у їх розумінні висловили у розділі колективної монографії «Українська держава другої половини XVII–XVIII ст.: політика, суспільство, культура» (К., 2016) та в двох окремих монографіях: «Український політичний проект XVII ст.: становлення національного інституту влади» (К., 2014) й «Інститут влади в політичній системі України (середина – друга половина XVII ст.)» (К., 2014). В. Степанков став також автором розділів «Українська національна революція 1648–1676 рр. Виникнення гетьманату» та «Україна і велике потрясіння Речі Посполитої двох народів у середині XVII ст.» у монографіях «Українське козацтво і Велике князівство Литовське» (К., 2014) і «Українське козацтво» (К., 2015).

Важливим виявився доробок вченого у вивченні нової моделі соціальної структури суспільства та економічних відносин, що утверджувалися у козацькій Україні упродовж революції, яка істотно різнилася від існуючих у країнах Центрально-Східної Європи. Так, 1995 р. опублікував статтю «Становлення державних інституцій й козацької моделі господарства у Поділлі на початковому етапі Національної революції (1648–1650 р.)» (Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження: наук. зб. – Хмельницький, 1995). Кілька ґрунтовних робіт присвятив з'ясуванню селянства в революційних подіях та змінам його статусу в суспільстві Української держави. Окрім уже названої раніше праці, слід назвати й наступні: «Селянська війна 1648 – першої половини 1652 років: основні події, періодизація, наслідки» (Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К., 2005. – Вип. 15), «Селянська війна 1648–1652 в Україні: основні проблеми дослідження» (Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2005. – Т. 15) та «Зміст, форми й особли-

вості боротьби селян у період найвищого піднесення Національної революції (1648 – серпень 1649 рр.)» (Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2008. – Вип. 1). Разом з В. Смолієм вперше в історіографії показали важливу роль селянства у витворенні Української держави («Селянство в процесі розбудови Української держави в середині XVII ст. (1648–1657 р.)» // Історія українського селянства: Нариси: У 2-х томах. – К., 2006. – Т. 1).

Водночас вони спромоглися відтворити цілісну панораму економічної політики гетьманських урядів та особливостей економічного життя у козацькій Україні упродовж 1648–1976 рр. (у працях «Економіка козацької України (1648–1676)» // Економічна історія України. Історико-економічне дослідження в двох томах. – К., 2011. – Т.1; «Економічна політика українських урядів у 1648–1676 роках» // Слов'янський світ і Україна: зб. наук. пр. на пошану ректора Рівненського держ. гум. ун-ту, проф. Руслана Постолювського. – Рівне, 2011 та ін.). Зробив успішну спробу вияснити механізм становлення й функціонування якісно нової моделі селянського й козацького господарств, формування нового типу українського села (у працях «Творення господарсько-економічної моделі у роки Національної революції в Україні» // Анатолій Олексійович Копилов. Дослідження. Спогади. Документи. Бібліографія. – Кам'янець-Подільський, 2011; «Село козацької України в добу революції XVII ст.: суперечливі процеси формування нової моделі господарювання й співжиття» // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: іст. науки. – Кам'янець-Подільський, 2011. – Т. 21: на пошану проф. О. М. Завальнюка та ін.).

Валерій Степанович чимало уваги приділяв дослідженню становлення політичної еліти Гетьманщини та розвитку її політичної свідомості. З-під його пера індивідуально і співавторстві з'явилося кілька солідних робіт, в яких проаналізовано складний процес формування української державної ідеї, виокремлено етапи цього процесу за гетьманату Богдана Великого та Петра Дорошенка. Це – «Реляція панів комісарів Острозької комісії» (вересень 1670 р.) як джерело дослідження політичної історії Правобережного гетьманства» (Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: зб. наук. пр. на пошану відомого вченого, історика, українознавця, академіка Української Могилянсько-Мазепинської Академії наук (м. Оттава, Канада) Ярослава Івановича Дзири. – К., 2002. – Число 8-9. – Ч. 2), «Українська державна ідея» (Історія української культури. – К., 2003. – Т. 3), «Державна ідея за козацької доби» (Історія українського козацтва: Нариси у двох томах. – К., 2006. – Т. 1), «Петро Дорошенко. Політичний портрет» (К., 2011), «Український політичний проект XVII ст.: становище національного інституту влади» (К., 2014), «Інститут влади в політичній системі України (середина – друга половина XVII ст.)» (К., 2014) та ін.

Не можна обійти його доробку у вивченні зовнішньої політики козацької України, її геополітичного становища, ставлення до неї урядів Речі Посполитої, Московії, Криму, Порти й інших країн Центрально-Східної й Північної Європи,

що становить третій напрям його наукових досліджень. Так, ґрунтовно висвітлив становлення дипломатичної служби Української держави та основні принципи її функціонування, османську політику уряду Б. Хмельницького, причини, зміст і наслідки укладення договору з Московією 1654 р., українсько-польські й українсько-шведські відносини тощо. У співавторстві з В. Смолієм опублікував такі ґрунтовні розділи монографій як «Становлення української дипломатичної служби. Зовнішня політика уряду Б. Хмельницького (1648–1657)», «Дипломатична боротьба за збереження Української держави. Перетворення України на об'єкт міжнародних відносин» (Нариси з історії дипломатії України. – К., 2001), «Міжнародні відносини та дипломатія» (Історія українського козацтва. – К., 2006. – Т. 1) та «Утвердження міжнародного статусу Української держави за Богдана Хмельницького (1648–1657 рр.)» (Україна в Європі: контекст міжнародних відносин. – К., 2011). Вийшов з друку і ряд статей, присвячених аналізу зовнішньополітичної діяльності українських гетьманів: «Проблема возз'єднання козацької України в контексті міжнародних відносин Центрально-Східної Європи (остання чверть XVII ст.)» (Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2002. – Вип. 2); «Переяслав 1654 року: витоки, сутність, наслідки» (Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин: зб. наук. пр. – К., 2003); «Переяславська присяга 1654 року: зміст і наслідки» (Укр. іст. журн. – 2003. – №6; 2004. – №1); «Між Москвою і Стамбулом: чи існувала проблема вибору протекції у 1648–1654 рр.?» (Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2004. – Вип. 4); «Вторгнення польської армії у Правобережну гетьманщину і політика Петра Дорошенка (серпень-жовтень 1671 року)» (Покликання: зб. пр. на пошану професора о. Юрія Мицика. – К., 2009); «Переговори Петра Дорошенка з Московією влітку-восени 1673 р. та їх наслідки» (Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: іст. науки. – Кам'янець-Подільський, 2010. – Т. 20: на пошану професора І. В. Рибак); «Внутрішня і зовнішня політика Петра Дорошенка весною 1671 року» (Actes testantibus. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича. – Львів, 2011); «Відмова Варшави від миротворчого курсу врегулювання української проблеми політичним шляхом та її наслідки (серпень 1666 – січень 1667 рр.)» (Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи: зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський, 2011. – Вип. 2), «Шведський вектор у зовнішній політиці Богдана Великого: формування укладення Кам'янецької угоди та її провал (1649–1655 рр.)» (Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи: зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський, 2015. – Вип. 4).

Четвертим напрямом наукових досліджень автора є створення ним галереї історичних портретів відомих постатей революційної епохи 1648–1676 рр. Дякуючи його невтомній праці, ожили постаті таких гетьманів, генеральних старшин і полковників, як П. Бережицький, Г. Білоруд, С. Богаченко, І. Брюховецький, І. Виговський, Г. Гуляницький, Андрій, Григорій і Петро Дорошенки, А. Ждано-

вич, М. Зеленський, М. Кривоніс, С. М. Кричевський, Д. Лисовець, С. Мужилівський, Д. Нечай, П. Тетеря, Б. Хмельницький, Ю. Хмельницький та ін. Безперечно серед них своєю фундаментальністю відзначаються реалізовані у співпраці з В. Смолієм панорамні наукові проекти «Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет» (витримав 3 видання: 1993, 1995, 2009, 2013 рр.) та «Петро Дорошенко. Політичний портрет» (К., 2011; К., 2013). Так склалося, що обидва останні портрети торкаються титанічних постатей української історії, одна з яких діяла на початкових етапах революції (Б. Хмельницький у 1648–1657 рр.), коли та переживала апогей розвитку, а друга – П. Дорошенко на її заключних етапах, коли вона перебувала у глибокій кризі (1665–1676 рр.). Через призму особистостей своїх героїв вчені спромоглися передати велич і трагедію визвольної боротьби українського народу за незалежність у роки революції.

П'ятим напрямом історичних студій стали історіографічні й джерелознавчі аспекти з'ясування проблем революції XVII ст. Так, зробив спробу вивчити процес формування нової концепції Української революції XVII ст. у працях В. Липинського, проаналізував погляди М. Грушевського на події початкового етапу революції на теренах Волині, висвітлив стан вивчення Національної революції українськими істориками другої половини XIX ст., а також 20–40-х рр. і 90-х рр. XX ст. Торкнувся питання оцінки її подій і постатей у творчості Т. Шевченка; створив історіографічний образ життя і діяльності П. Дорошенка. Звертає увагу на себе глибокий аналіз наукової творчості відомого історика діаспори Л. Винара в царині дослідження проблем козацтва і його боротьби за станові інтереси й незалежність України у кінці XVI–XVIII ст. У співавторстві з В. Смолієм показав погляд на перебіг революційних подій середини XVII ст. М. Грушевського, а в монографіях, присвячених Б.Хмельницькому, П. Дорошенко й Українській революції, виокремив у самостійні підрозділи історіографічні огляди досліджуваної проблематики. У перших десятиріччях XXI ст. присвятив кілька праць історіографічним сюжетам дослідження Батозької битви (1652 р.) української армії, Жванецької облоги (1653 р.), Пилявецької битви (1648 р.) та Збаразько-Зборівської кампаній Богдана Великого (1649 р.).

Валерій Степанович робить чимало і в сфері джерелознавства революції 1648–1676 рр. Зокрема, першим з українських істориків другої наприкінці XX ст. здійснив аналіз двох найцінніших джерел для її вивчення, що зберігаються у рукописному відділі Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка, а саме: спр. Оссолінських № 189/11 (Записки М. Голінського) та спр. Оссолінських №225/11. У співавторстві Ю. Мициком з'ясував значимість колекції фотодокументів, переданих Україні Польщею з нагоди відзначення «300-річчя воз'єднання України з Росією», що зберігається у фонді 1230 ЦДІАУ (Київ), для висвітлення визвольних змагань українців, зовнішньої й внутрішньої політики гетьмана у середині XVII ст. Його перу належать студії, присвячені вивченню універсалів і наказів Б. Хмельницького як джерела дослідження функціонування органів влади, а також значимості «Реляції» польських комісарів з Острозької комісії 1970 р.

для в'яснення зовнішньої політики П. Дорошенка. Опублікував чимало розвідок зі з'ясування оцінок учасниками революції постаті Б. Хмельницького, ролі мемуарів для розкриття сутності визвольних змагань 1648–1657 рр., літопису І. Єрлича, а також «Реляції» С. Маковецького, як найважливішого джерела вивчення облоги турецькою армією Кам'янця-Подільського у серпні 1672 р. Зробив чимало для аналізу джерельної бази основних воєнних кампаній Б. Хмельницького. У співавторстві з В. Смолієм зробив аналітико-синтетичні огляди джерельної бази дослідження Української революції XVII ст. у цілому, а також життя й діяльності Б. Хмельницького й П. Дорошенка, зокрема. У 2017 р. зробив спробу розкрити таємницю авторства анонімною рукописної пам'ятки початку 80-х рр. XVII ст. «Віршована (римована) хроніка», що є своєрідною енциклопедією історії Подільського краю упродовж 1648–1672 рр. Висловив гіпотезу, що її створив аполонізований український шляхтич, котрий проживав у Ярмолинцях, Єжі (Юрій) Ярмолинський.

Шостим напрямом окреслилися дослідження воєнного аспекту революційних подій. Х кінця XX ст. учений присвятив кілька десятків повідомлень і статей висвітленню операцій, проведених підрозділами української армії самостійно чи разом із союзниками – татарами. Окрім цього, у спільних монографічних дослідженнях зі В. Смолієм (у першу чергу, що торкалися з'ясування діяльності Богдана Великого та П. Дорошенка) мілітарні сюжети посідають вагоме місце. В силу чого мимо його уваги не пройшла жодна битва, облога, масштабне зіткнення протиборствуючих сторін. Перелічимо лише найголовніші з них: Жовтоводська, Корсунська, Старокостянтинівська, Пилявецька, Зборівська, Лоївська, Берестецька, Білоцерківська, Батозька, Монастирищенська, Охматівська, Городоцька, Озернянська, Конотопська, Слободищенська, Браїлівська, Четвертинківська битви; Львівська (двічі), Збаразька, Красненська, Вінницька (двічі), Кам'янецька (тричі), Жванецька, Уманська, Бушівська, Брацлавська, Конотопська, Чуднівська, Підгаєцька облоги тощо.

Сьомим напрямом наукового пошуку стало дослідження історії формування й функціонування українських спецслужб у період гетьманату Б. Хмельницького. Разом з проф. Сідаком В. С. (на зорі української незалежності одними з перших присвятили їм два нариси у книзі «З історії української розвідки і контррозвідки. Нариси» (К., 1994), яка наступного року вийшла другим виданням. Після чого опублікував ряд статей, присвячених розвідці й контррозвідці Української держави 1648–1657 рр.: «Розвідувальна служба Української держави в роки Хмельниччини (1648–1657)» (Доба Богдана Хмельницького (До 400-річчя від дня народження Великого гетьмана): зб. наук. пр. – К., 1995), «Козацька розвідка наближала перемогу» (Київська старовина. – 1995. – №4), «Розвідка і контррозвідка гетьмана Богдана Хмельницького» (Україна – козацька держава. Ілюстрована історія українського козацтва у 175 світлинах. – К., 2004) та ін. Як підсумок, у 2008 р. опублікував монографію «Розвідка і контррозвідка Богдана Великого (1648–1657 рр.)» (Кам'янець-Подільський, 2008). – Взяв участь у

підготовці першого тому історії спецслужб, що побачив світ 2017 р.

Восьмим напрямом наукової творчості Валерія Степанкова стала розробка проблематики регіональної історії. Переважну більшість з майже 100 праць становлять студії, присвячені вивченню різноманітних сюжетів минулого Подільського краю, насамперед у часи революції XVII ст. Зокрема, з'ясував особливості розвитку революційних подій 1648 р. на Поділлі, становлення тут державних інституцій і нової моделі господарювання у роки революції, перебіг Батозької, Пилявецької, Монастирищенської, Браїлівської і Четвертинківської битв, Жванецької кампанії 1653 р., боротьбу подільських левенців (опришків) у 1648–1674 рр. проти поновлення польських органів влади та фільваркового господарства, панщини й кріпацтва, спротив подолян наступам польських підрозділів у першій половині 1649 рр., лютому-березні 1651 р., лютому-червні 1654 р., жовтні 1654 – лютому 1655 р., повстання подолян 1664 – першої половини 1665 рр. тощо.

При цьому особливо велику увагу приділив висвітленню історії Кам'янця-Подільського та його околиць. Так, першим з науковців другої половини XX ст. об'єктом дослідження обрав життя громад міста другої половини XVII ст., його роль в українсько-польському протистоянні кінця 40-х – першої половини 70-х рр. XVII ст., рух левенців в його околицях 1648–1674 рр., вперше в українській історіографії ґрунтовно дослідив облогу Кам'янця Мегмедом IV й вояками П. Дорошенка у серпні 1672 р., зробивши спробу з'ясувати причини вибуху у Кам'янецькому замку 26 серпня 1672 р., торкнувся умов життя кам'янчан у складі Османської імперії 1672–1679 рр. тощо.

З'ясував також окремі сторінки перебігу революційних подій на теренах Медоборів, Вільковеччини, Волині, Дунаєвеччини, Городоччини, Брацлавщини, Чернігівщини, Вінничини й у таких містах, як Бар, Меджибіж, Буша, Вінниця, Жванець Лучинці, Зіньків, Луцьк, Хотин Городок, Сатанів, Стіна, Дунаївці, Шаргород, Ямпіль, Чигирин, Красне, Корсунь, Ладижин, Могилів-Подільський, Монастирище й інших поселеннях.

Дев'ятим напрямом реалізації наукових планів вченого стало створення галереї біографічних нарисів про життя, діяльність та науковий доробок своїх колег-істориків, з якими доводилося разом працювати чи то у стінах рідного факультету, чи то у сфері наукових інтересів. Так, у співпраці з професором С. Копиловим Валерій Степанович підготував й опублікував монографію, присвячену висвітленню життя й науково-педагогічної діяльності відомого українського вченого, доктора історичних наук, професора Леоніда Антоновича Коваленка («Леонід Антонович Коваленко: вчений, педагог, особистість». – Кам'янець-Подільський, 2008). Він же видав кілька біографічних нарисів про професора Анатолія Олексійовича Копилова, котрий 24 роки очолював Кам'янець-Подільський педінститут (нині національний університет імені Івана Огієнка), докторів історичних наук, професорів І. Винокура, В. Газіна, О. Головка, О. Завальнюка, С. Копилова, М. Кукурудзяка, П. Лаптіна, В. Нечитайла, А. Філінюка, доцентів М. Петрова, В. Малого, академіка В. Смолія тощо.

Необхідно відзначити також плідну працю Валерія Степановича і в сфері розробки навчально-методичних порад і посібників, підручників для студентів і учнів, яка становить десятий напрям наукової діяльності. Зокрема, на початку ХХІ ст. розробив методичні поради студентам для написання бакалаврських, дипломних і магістерських робіт, творчо перероблені й опубліковані 2017 р. Разом з В. Дубінським та І. Опредю видали навчально-методичні посібники для студентів з «Нової історії країн Азії та Африки» й «Новітньої історії країн Азії та Африки». Опублікував серію методичних порад з навчальних дисциплін, які ним викладаються на історичному факультеті. Взяв участь у написанні першого у незалежній Україні посібника для студентів «Історія України: нове бачення» (у 2-х томах, К, 1995), в якому було зроблено успішну спробу витворення власне української концепції минулого нашої Батьківщини. У співтоваристві з В. Смолієм розробили і видали підручник для учнів 7-го класу «Історія України. Давні часи та середньовіччя» (К., 2000). 2007 року побачив світ їхній новий підручник для учнів 7-го класу «Історія України», виданий українською і російською мовами. Наступного року вийшов з друку підручник «Історія України» для 7 класу спеціальних загальноосвітніх навчальних закладів для дітей зі зниженим зором. 2016 року публікується нове видання підручника «Історія України» для 7 класу загальноосвітніх навчальних закладів.

Для стилю історика характерними є полемічність, відвертість і прямота у висловлюванні власних думок, послідовність у їх відстоюванні, відсутність конформізму й пошуку «золотої середини» у з'ясуванні істини. Особливо яскраво вони проявляються у його публіцистичних статтях у пресі та під час проведення дискусій.

Всього ж на середину 2017 р. Валерій Степанович мав у своєму творчому доробку близько 500 наукових і науково-популярних праць, посібників і підручників, написаних індивідуально і у співавторстві, зокрема близько 90 монографій, брошур, посібників і підручників. У співробітництві з В. Смолієм сформували потужну наукову школу, яку складають 14 докторів історичних наук і понад 30 кандидатів історичних наук, котрі за час її існування здійснили майже 3,8 тис. публікацій.

Упродовж цього часу він продовжував плідно працювати на педагогічній ниві як професор, а з червня 1999 р. по серпень 2006 р. і з червня 2015 р. – як завідувач кафедри всесвітньої історії. Керував написанням дипломних і магістерських робіт, а також кандидатських дисертацій (5 випускників аспірантури уже захистились, ще 3 завершують написання кандидатських дисертацій). Бере активну участь у вихованні студентської молоді (протягом усіх років до 2014 р. включно незмінно виконував обов'язки наставника якоїсь з академічних груп). Як на наш погляд, найбільш повну характеристику його як вченого, педагога й особистості в цілому дав Валерій Смолій. Попри її розлогість, дозволимо собі навести її повністю «Це – відкрита, чуйна, завжди готова прийти на допомогу іншим людина. Людина збагачена непростим життєвим досвідом, наділена гли-

бокою мудрістю, абсолютно позбавлена кон'юктурних викликів, спроб подивитися на історію з меркантильних інтересів.

Його громадянська позиція твердо проявилася ще в 70-80 рр. минулого століття. З піднесенням він зустрів проголошення незалежності України, залишався вірним своїм принципам в складну для академічної і вузівської систем другу половину 90-х, самовіддано виступив на захист майбутнього в переломні осінь-зиму 2004 року.

Валерій Степанович – людина надзвичайно високих моральних якостей. Без перебільшення, він – еталон професійної гідності вченого, на який намагається рівнятися інтелектуальна молодь. Чесність і принциповість, абсолютна безкомпромісність не тільки у тому, що стосується питань науки чи викладацької праці, а й побутової сфери, реагування на життєво значущі події та виклики сучасності, притягують до нього не лише колег-гуманітаріїв, а й змушують прислухатися до його думки і декого із сьогоднішніх політиків.

Толерантність і виваженість, відкрита дискусія, ґрунтована на правді історичного факту, повага до переконань і поглядів інших – таким є наукове і життєве кредо цієї надзвичайно працездатної, сповненої нових масштабних планів і задумів людини».

Діяльність Валерія Степанкова належним чином поцінована почесними, відомчими й державними відзнаками і нагородами, про окремі з яких уже згадувалося. У 1999 р. обирається академіком Української академії історичних наук, є лауреатом премії СБУ України «За високопрофесійне та об'єктивне висвітлення діяльності спецслужб України» (1996 р.), обласних премій ім. Ю. Сіцинського (2003 р.) в галузі історико-краєзнавчої роботи та М. Дарманського (2009 р.) у галузі освіти й науки. Він нагороджений Почесною Грамотою Верховної Ради України (2003 р.), знаками Міністерства освіти і науки України «За наукові досягнення» (2006 р.) і «Петро Могила» (2007 р.), орденом «За заслуги» III ступеня (2007 р.) та відзнакою Президента України – «Хрестом Івана Мазепи» (2010 р.).

Сучасники відзначають у вченого, який наділений високими моральними чеснотами, живе за законами справжньої, не показової, духовності і демонструє відданість національним цінностям, його величезну любов до незалежної, справді демократичної, соціально орієнтованої України. А ще – конструктивність і привабливість суджень щодо її сучасної долі, готовність і словом, і ділом служити її інтересам, майстерне уміння наповнювати уми колег, студентської молоді, патріотичних кам'яначан ідеями вірного служіння багатостраждальному українському народу, спільній національній справі, яка неминуче переможе, захисту територіальної цілісності країни в умовах підступної зовнішньої агресії і спроб її злочинного дезінтегрування.

Отримано: 10.04.2017 р.

Володимир Прокопович Газін

ЛЮДИНА, ВЧЕНИЙ, ГУРУ

Про Валерія Степановича, його викладацько-трудоий і творчо-науковий шлях: від асистента кафедри всесвітньої історії у період діяльності відомого професора Л. А. Коваленка до часу нинішнього, коли цю ж посаду займає він сам, доктор історичних наук, професор, заслужений працівник освіти, лауреат Державної й багатьох інших, менших масштабом премій, відзнак і нагород, написано багато й багатьма достойниками. Тому що заслужено. І в жодному разі спогади й судження про нього не підпадають під батіг розхожого вислову: «зозуля хвалить горобця, за те, що хвалить він зозулю». Таке очевидно буває і досить часто в людському суспільстві та його клітині – колективі, вченому не виключено. Але не стосовно Валерія Степановича. Оскільки сам цього не любить й іншим ніколи не радить до цього звикати, тому що скромний, ввічливий стосовно людей, добросовісний у роботі, з презирством ставиться до самореклами, не терпить пустодзвонства.

Пропоноване читачу есе ґрунтується на мобілізації ресурсів пам'яті не стороннього від жовтня 1976 року, коли зустрів його, тоді ще молодого, в найстарішому корпусі педінституту. Там і відбулося наше офіційне знайомство в келіях, які в далекі часи будували монахи на славу щодо міцності їх мурів і задля посилення власної спокути споконвічної людської гріховності (на їх думку) в холоді та важких і похмурих умовах перебування. Спільна робота продовжується й до сьогоднішнього дня. Він не старіє, так як працює з молоддю, завжди сповнений юним запалом й енергією пошуку наукової істини у величезному архівному морі фактів вітчизняної історії, що стало змістом всього його життя та діяльності, незважаючи на роки, про які згадує лише тоді, коли односторонньо полум'яніють яблука і засвідчують ще один прожитий рік та невмолимий плін життя.

Шанованому професору Валерію Степановичу Степанкову в дні золотої яблуневої осені сповнюють перші 70 років. Час, кажуть оглянутися назад і підбити багаті й глибокі підсумки науково-творчої роботи, всього пройденого за цей час шляху. А вони радують тим, що зроблено так багато і так потрібного. Закладена, живе і розвивається історична школа дослідження проблеми Української національної революції 1648–1676 років. Її результати оформлені в численних наукових доробках: монографіях, колективних працях в авторстві з провідними вченими України, що трудяться в інституті історії України Академії наук України, нарисах, статтях, у тому числі й публіцистичних і полемічних. Це добротні наукові праці, відомі в Україні та за рубежем. І тут, і там заслужено користуються попитом у науковому середовищі та в читацьких колах. Особисті й колективні монографії. Скільки їх? Чи доцільно ставити так питання? А чи від кількості наукових праць залежить їх суспільна вага? Гадається, від того,

наскільки визначально важливими є підняті в них проблеми у сенсі значущості для життя українського суспільства, що формується важко і в муках після 1991 року, за вкрай важких умов шукає свою справжню історію через відкриття фактів і пізнання шляхів суспільного розвитку аж до сформування наукового продукту як нагальної потреби розвитку суверенної України. Від того, який отримали резонанс нові ідеї, судження, думки і як вплинули на суспільну свідомість, у тому числі й на формування позиції молодих і заповзятих учених, залежить майбутнє розвитку історії України. Отримавши суспільно-громадський статус, вони вже належать не авторам, а служать інтересам всього народу, стають важливим інструментом зміцнення суверенності держави, її суб'єктності в міжнародному співтоваристві. І Валерій Степанович за правом своєї участі в процесі становлення нової української історії є один з її першовідкривачів. Саме таким знаходять для себе професора Степанкова молоді вчені, котрі, внівши свій вклад у досліджувану проблему, можуть з гордістю називати себе скромно, але справедливо, учнями гуру.

Він не тільки займається наукою, а творить і живе в ній. Володіючи енциклопедичними знаннями, є водночас спеціалістом людської душі. Порадник не тільки молоді, а всіх, хто з питаннями в тій чи іншій царині життя звертається до нього за допомогою. І, як правило, отримує її.

Його хобі вчити студентів. Вміє дійти до розуму кожного з них, дати пораду. Уміє визнавати не тільки чужі, але й свої помилки. Перекоаний без них не можна досягнути істини. Хто не падає, той не піднімається. А дискусійна боротьба навколо полемічного питання торує шлях до істини, від якої через аналіз та висновки визріває переконливе твердження, яке врешті-решт, набирає форми права на життя в науці.

Я ніколи від нього не чув та й ніхто не пригадає, що чув від Валерія Степановича хоча б натяк на категоричне, що виключає будь-яку іншу думку: «Я так сказав – і крапка» У цьому, гадається він згоден з самим Марксом: «усе піддавай сумніву».

До оприлюднення своїх особистих думок про один з найскладніших і водночас героїчних періодів в історичному житті України, йшов довго, терпляче збираючи і накопичуючи, осмислюючи матеріали, висновки, з яких завжди носив із собою в голові, де вони глибоко і назавжди осідали, набирали переконливих і виважених форм. Чекав моменту, коли відійде в небуття епоха, котра багато чого вмiла «творити» в сенсі задоволення інтересів ідеології й компартійної номенклатури. Але не терпіла правди і жорстоко карала неправдою за чесні й вистраждані слова правди й справедливості. Незалежність України, що почала формуватися 1991 року, дала можливість розкрити талант історика, вченого й дослідника, і не помилюсь, коли скажу, що своїми ідеями, закладеними в наукових працях, він вийшов на найбільш важливу орбіту в своєму житті не тільки української, але й світової історії.

Світ, у якому ми живемо, що не говори, цікавий тим, що він різноманітний

і люди, його суть, теж. Одні несуть добро, інші, якщо прямолінійно, зло. І це природно, що ми знаємо, що таке зло і працюємо над тим, щоб його було якомога менше. Ставлення професора Степанкова до людей особливе. Він, чуйний і справедливий, надзвичайно вимогливий до них, а особливо до себе самого. Люди такого типу, як правило, обдаровані багатьма гарними рисами. Одна з них, архіважлива для нього самого й людей, які його оточують, – бути чесним і справедливим перед людьми, серед яких живеш і працюєш, і, насамперед, – перед самим собою. Ще одна риса, притаманна В. Степанкову – це велика працьовитість. Причому повчальна. Колись, у період комуністичної епохи, закликали брати в усьому приклад з «вождя трудящих всього світу» Леніна. Сьогодні епоха Леніна канула в «Лету» «не бросивши векам ни мысли плодovитой, ни гением начатого труда». Утворилася гігантська лакуна в історії. А насамперед в українській. Мало хто тоді після 1991 року брався з апломбом за справу. А тих, що засиділися в радянській історії й сьогодні чимало. Валерій Степанович був одним з перших, хто взявся за справу повернення української історії на належне їй місце в анналах світового співтовариства.

Відомо, коли Степанков береться за справу, то йде до кінця. За більш, як 40 років спілкування, не пам'ятаю, щоб він щось почав і не завершив. Це стосується різних аспектів: глибока і насичена багатим архівним матеріалом монографія, яка присвячена певній важливій для часу і суспільства проблемі, чи методичних вказівок для студентів, чи навчальних посібників тощо. Просто, доступно і легко – важкою систематичною працею – усе доводить до логічного кінця.

Як вчений з великим досвідом допомагає молоді знаходити себе в перших наукових експериментах, які часто переростають у дослідження дисертаційного рангу. При цьому він ніколи не зраджував підходу з позицій істини до наукової оцінки доробків молодих учених. Він вміє будь-яку наукову роботу, що знаходиться в стані творення, розкласти на позитиви і негативи, знайти між ними проміжні ланки, які вимагають додаткових зусиль і роздумів автора над формулюванням ідей, підведенням під них багатой матеріальної й глибокої теоретичної бази. І тут він жорсткий і непохитний. Правда має бути завжди правдою, якщо навіть гіркою. Його консультації і допомога – це не просто вказівки на текстові, змістові, хронологічні недоліки і неточності, а підказка маститого вченого, чого часто бракує творчому доробку. Коли слухаєш його розбір польотів того чи іншого ґатунку роботи (монографія, стаття, дисертація, того чи іншого виду дипломної) складається враження, що він знає питання краще, ніж той, хто висвітлює проблему. Це не проста наукова інтуїція, яка в нього теж є. Це наслідок глибоких і всебічних знань вітчизняної і світової історії. Причому робиться це коротко і точно, навіть інколи з пристрасним апломбом. Очевидно для того, щоб зарядити молодого дослідника наснагою й азартом пошуку. Знай, якщо робота покреслена Степанковим, вона цікава, на правильному шляху, але сира. Стріли правди миттєво і несхибно вражають наукові промахи опонента. Він як би говорить: папір витримає все, але випущена в світ надрукована робо-

та перестає бути вашою власністю. Вона живе вже своїм власним життям. І якою Ви хотіли б її бачити, коли прочитаєте через багато років? Будете сповнюватися радістю чи соромом? Слід пам'ятати, що гарна робота сама займе належне місце в історіографічному ряду. Але тільки тоді, коли буде цікавою для оточуючих, коли вони в ній щось знайдуть уперше: важливе й істотне для себе. Науки не буває без серйозного ставлення до неї, без віддачі їй усіх інтелектуальних сил і здібностей.

Студенти знають: пройти Степанкова можна лише тоді, коли знаєш предмет заліку чи екзамену. Ні він не сварить, не іронізує, але байдужі й нашвидку зшиті з чужого полотна думки й судження без власного аналізу й доказової бази приречені на нещадний остракізм з боку В. С.

Коло інтересів ученого досить широке: україніст, який написав десятки монографій статей з української історії героїчної доби XVI ст., революційного процесу, який протікав в Україні після 1991 року. Автор матеріалів у провідних газетах України на злободенну тематику. У цьому плані він не тільки пише історію, але й сам виступає в ролі творця безпосереднього історії. Його не віднесеш до категорії людей, які круті суспільні повороти революції спостерігають через вікно з думкою «ну, як підуть справи».

Володіє чуттям відбору з середовища студентів кадрів, схильних, до наукової роботи і тих, що виявляють вміння працювати. Валерій Степанович був одним з перших, хто взявся за справу повернення українській історії належного їй місця в історії світового співтовариства педагогами – вузівськими викладачами. Як правило, всі вони проявили нахили до такої роботи і не підвели свого гуру. Чому гуру? Та тому, що так з пошаною і любов'ю Валерія Степановича величать між собою студенти.

Вражає його доброта і вміння співчувати людині, до якої прийшло горе, його віра в добро і бога.

Той, хто пише наукову роботу у Степанкова (будь-яку: дипломну (бакалаврську, магістерську, кандидатську дисертацію) знає, на що іде. У професора Степанкова специфічна і вивірена технологія керівництва написанням наукової роботи. Підйом на Голгофу буде непростий. В. С. , якщо гора не йде до гуру, гуру іде до гори. Тому автору-досліднику треба просто звикнути, а результат для нього буде позитивний, якщо до кінця віддаєшся розроблюваній темі. Він пройде всебічну школу практичного вміння вправлятися в науковій сфері. Навчиться працювати і зрозуміє, якою копіткою роботою є наукове дослідження. І дається воно важко й непросто. Однак, яким прекрасним відчуттям наповнюється твоя душа, коли раптом відчуєш, що вмієш знаходити те, що потрібно, побудувати текст так, що словам тісно, а думці просторо, що ти, нарешті, дійшов того факту, що знайдені матеріали це – основа, підґрунтя, а висновки, ідеї і думки – це твої особисті, подаровані копіткою працею аналітичного характеру. Проробивши таку роботу і досягши успіху, молодий автор приходить до висновку, що здано екзамен перших кроків наукового поступу.

У нього своєрідна манера приймати екзамен у студента. Це не звичайна стандартна позиція: студент викладає усе, що у цей момент приходить на пам'ять. На обличчі у нього страх, зосередженість, навіть розгубленість. Викладач суворий і мовчазний слухає. Саме страшне для студента, що ж він зараз думає. А може він і сам цього не знає і притримується золотого правила: мовлення срібло, а мовчання золото. У Степанкова так не буває. Зразу ж зав'язується бесіда-діалог, в якій головні постаті студент й професор-екзаменатор. Перший старається показати знання дисципліни, другий, побачити не тільки наскільки вдалося студенту опанувати предмет, а й якою була участь його самого у засвоєнні. Він уміє заряджати, наштовхувати студента на гарні висновки, заставляє його включати апарат багажу відновлення знань, який швидко набирає обертів під вмілим керуванням гуру. Як правило, таким діалогом-бесідою задоволений екзаменатор, задоволений і студент, який здає трудний для нього екзамен (у самого Степанкова). Наприкінці цікавого і повчального спілкування слідує коротке резюме. Воно можна бути різним, але завжди максимально в системі справедливості. Педагогіка! А хіба це наука? Це метод високої або низької майстерності, залежно, насамперед, від рівня морального, рівня інтелекту учасників дійства.

Такий він наш дорогий Валерій Степанович! Історик і людина з великої букви. І під стать йому найрідніші: дружина Лариса Степанівна й син Віталій Валерійович. Теж в історичній сфері. Лариса Степанівна тривалий час працювала в Музеї-Заповіднику. Інтересом сина Віталія стали дослідження, що стосуються історії української еліти. З роси і води Вам Степанкови! На початку другого сімдесятиріччя Валерія Степановича!

Отримано 10.06.2017 р.

Сергій Копилов

ІСТОРІЯ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ У НАУКОВИХ ЗАЦІКАВЛЕННЯХ В. СТЕПАНКОВА (до 70-річчя від дня народження)

70 років для історика, чия біографія є історією всієї країни, – це тільки початок справжнього суспільного визнання. Професор, доктор історичних наук, лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки, заслужений працівник народної освіти України, завідувач кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка Валерій Степанович Степанков (народився 18 вересня 1947 р.) належить до того покоління істориків, яким довелося зазнати болючого процесу зміни науково-методологічної пара-

дигми, але залишитися справжніми вченими, професіоналами. Його наукові та науково-популярні праці з ранньомодерної історії України, зокрема ґрунтовні монографії та шкільні підручники, наполеглива діяльність з утвердження в сучасній історіографії концепції Української національної революції XVII ст., а також пропагування історичних знань і втілення їх у практичне життя в період розбудови Української держави, неможливо переоцінити. Утім, менше відомі наукові доробки вченого в галузі полоністики, зокрема узагальнення з проблем політичної історії Речі Посполитої й українсько-польських відносин цієї ж доби.

Формування історичних поглядів В. Степанкова припало на радянський період і відбувалося під час навчання на історичному факультеті Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту (сьогодні – Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка), а згодом – на кафедрі загальної історії (завідувач – професор Л. Коваленко) вишу, де він почав працювати з 27 серпня 1970 р.¹ Становлення його як ученого і викладача проходило в атмосфері демократичності, взаємоповаги, доброзичливості, що панувала на історичному факультеті та докорінно відрізнялася від регламентованого і заполітизованого життя гуманітарних факультетів київських вишів.

У січні 1972 р. університетська й академічна спільноти столиці УРСР першими отримали звістки про нову репресивну кампанію проти інакодумців і «політично неблагонадійних осіб». Тогочасні масштаби репресій однозначно передували майбутнім «закручуванням гайок» на республіканському культурному полі, зокрема на ниві історичного знання. Продовженням заходів, скерованих на боротьбу із самвидавом і дисидентами, стали чистки академічних інститутів від політично неблагонадійних осіб, які торкнулися понад 60 науковців із різних інститутів². У річищі нової репресивної кампанії 13 вересня 1972 р. за пропаганду буржуазно-націоналістичних ідей та дружні взаємини з репресованими дисидентами (формально за скороченням штатів та «неперспективної тематики») з Інституту історії АН УРСР були звільнені доктор історичних наук О. Компан, кандидат історичних наук О. Апанович і кандидат філологічних наук Я. Дзира³.

Ці фатальні для української гуманітаристики події вересня 1972 р. побічно торкнулися В. Степанкова, який тільки розпочав працювати над кандидатською дисертацією, присвяченою соціальній боротьбі на Правобережній Україні в середині XVII ст. Навесні цього року він мав консультації з теми дослідження у старшого наукового співробітника відділу історії феодалізму О. Апанович, яка погодилася стати науковим керівником його дисертаційного дослідження, тема якого, поза сумнівом, перебувала поза науковими й ідеологічними пріоритетами доби «розвиненого соціалізму». За визнанням Валерія Степановича, відома дослідниця українського козацтва відразу ж зорієнтувала його на необхідність глибокого вивчення джерел і застерегла від спокуси «підганяти» висвітлення подій під ту чи іншу схему⁴.

Наукові та методичні поради О. Апанович спрямовували молодого нау-

ковця на ґрунтовне дослідження комплексу джерел з історії України середини – другої половини XVII ст. Зазначимо, що варто говорити про вплив на світобачення В. Степанкова його вчителів і колег по історичному факультету кам'янецького вишу (Л. Коваленка, А. Копилова, П. Лаптіна, П. Щербини та ін.), які не плазували перед марксистською парадигмою, віддаючи перевагу методологічним засадам класичного позитивізму, зокрема ґрунтовній та всебічній критиці історичних джерел. Визначальний вплив старших колег формував у молодого науковця поважне й прискіпливе ставлення до історичного джерела, його адекватного прочитання «як власне все відбувалося» (Л. фон Ранке), що й стало однією з фундаментальних засад його дослідницької практики. Згодом цей вислів відомого німецького історика XIX ст., як і вираз останнього – «що не зафіксовано в документі – не існує для історії», він використав в авторефераті докторської дисертації для визначення її методологічних засад⁵.

Ці важливі для істориків-практиків орієнтири у повному обсязі були засвоєні В. Степанковим і стали його професійним кредо, проте панівна у тогочасній українській історіографії марксистська парадигма позначилася на світобаченні науковця, його перших наукових працях 1970-х рр., присвячених історії України та українсько-польським відносинам раннього нового часу. У цих публікаціях і кандидатській дисертації про події визвольної війни українського народу 1648–1654 рр., консультації з написання якої він час від часу отримував від О. Апанович, конкретно-історичні факти він трактує через призму класової (антифеодальної) боротьби. Зокрема, акцентуючи на вимушеному характері Зборівської угоди 1649 р., наголошує, що в ній не були враховані завоювання селянства, козацтва і міщанства, а тому «в умовах загострення класової боротьби на Україні навіть найменша поступка Речі Посполитій з боку козацької старшини не могла не викликати серед селянства, рядового козацтва і міщанства хвилі обурення»⁶. Підкреслено, що «соціальна програма повсталого селянства України зводилася до звільнення від феодальної експлуатації, переходу в їх руки земель і угідь і рівності станів, <...> здійснення в життя основних цих вимог означало б революційний шлях знищення феодальних відносин на селі»⁷.

У перших публікаціях на шпальтах часописів «Український історичний журнал» (1975, №1), «Питання історії СРСР» (Харків, 1978, вип. 23), «История СССР» (1979, №3) та ін. науковець зосередив увагу на окремих аспектах історії Речі Посполитої середини XVII ст. та українсько-польських взаєминах. Він наголошував, що Визвольна війна середини XVII ст. була спрямована проти іноземного (польського – С. К.) гніту, а соціальною метою боротьби селянства було знищення шляхетського стану⁸. На підтвердження цього він процитував слова українського магната А. Киселя, що «шалена голота» піддає «вогню і мечу один лише шляхетський стан», а також заувагу землевласника Д. Заславського, що селяни прагнуть «знищити шляхетський стан»⁹.

Перші праці В. Степанкова демонстрували вдумливий і ретельний відбір документів для аналітичного освітлення їх інформаційного потенціалу. Так, ак-

центуючи на реакції польського короля і магнатів щодо селянсько-козацьких повстань 1649–1650 рр. і намаганнях шляхти повернути селян у своє підданство, він вказував, що це призводило до збройних виступів, як «сталось у володіннях магната С. Корецького, де повстанці повністю розбили посланий ним 3-тисячний загін жовнірів». Він вважав важливим процитувати уривок зі звернення польського короля до підлеглих: «Побоюючись поширення повстання, польський король звернувся з листом до магнатів, де просив не шукати помсти над своїми підданими і не розривати угоди, досягнутої «старанням всієї Речі Посполитої»¹⁰. У іншому випадку, наголошуючи на розумінні окремими польськими магнатами всіх складнощів придушення селянського руху, підтвердив це цитатою з листа коронного гетьмана М. Потоцького польському королю в березні 1650 р.: «Але припустимо <...> що Хмельницький буде чесним і, пам'ятаючи таку ласку і добрість в. кор. мил., схоче затримати чернь в обов'язку. Як же він, прошу, її затримає, коли в неї так розбіглися колеса свавілля, що їх жодним чином не можна затримати. Чи один у них Хмельницький?...»¹¹.

Творчо переосмисливши здобутки українських учених-медієвістів радянської доби, В. Степанков запропонував новий підхід до соціальних аспектів Національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького, кваліфікувавши її як селянську війну, а керманіча назвав «непримиренним ворогом шляхетської Польщі»¹². Для визначення кінцевої мети українського державця, він процитував його відповідь на вмовляння посланця польського короля А. Киселя «залишити чернь»: «Виб'ю з лядської неволі народ весь руський» і «поможет мі то чернь всяя по Люблін і Краков, которой я не одступлюсь, бо то правая рука наша»¹³. Також науковець критично висловився на адресу польських дворянських і буржуазних істориків (Ф. Равітту-Гавронського, Л. Кубаля, К. Шайнохи, А. Яблонського та ін.), які трактували боротьбу народних мас проти феодално-кріпосницького гніту як боротьбу «козацької анархії» і вродженої «лютої дикої черні» проти «суспільного порядку» і «цивілізації»¹⁴, втім відзначає, що історіографія Польської народної республіки (С. Арнольд, Б. Барановський, З. Вуйцик та ін.) завдала аргументованої критики дворянсько-буржуазній історіографії Визвольної війни українського народу, обґрунтовувала антифеодальний характер боротьби українського селянства, а також акцентувала на підйомі селянського руху Польщі¹⁵.

Фактичний матеріал і висновки вказаних праць увійшли до кандидатської дисертації В. Степанкова «Антифеодальна боротьба селянства і козацьких низів у роки Визвольної війни (1648–1654)» (науковий керівник – доктор історичних наук, професор Л. Коваленко), що була успішно захищена 22 травня 1980 р. у спеціалізованій вченій раді Дніпропетровського університету ім. 300-річчя возз'єднання України з Росією (голова – професор Д. Пойда). Оponentами під час захисту виступали відомий історик-медієвіст, член-кореспондент АН УРСР Ф. Шевченко, відомий історик і джерелознавець, доцент М. Ковальський. У дисертаційному дослідженні на основі аналізу різноманітних опублікованих і ар-

хівних джерел автор відтворив цілісну картину розгортання соціальної боротьби, кваліфікувавши її як селянську війну, що тривала від літа 1648 р. до літа 1652 р. Він відзначив вплив соціального чинника на перебіг визвольних змагань українського народу та соціально-економічну політику уряду Б. Хмельницького, переосмислив зміни у становищі селянства на теренах козацької України, зокрема визначив їх вплив на розвиток антифеодальної боротьби в сусідній Речі Посполитій.

Польська проблематика залишається у центрі уваги дослідника під час написання монографії за темою кандидатської дисертації і 13 праць краєзнавчого характеру, серед останніх – «Боротьба подолян проти наступу польсько-шляхетських військ в лютому-березні 1649 р.», «Шлях походу М. Кривоноса на Поділля та Південно-Східну Волинь (травень-липень 1648 р.)», «Боротьба народних мас Брацлавщини проти нападу польсько-шляхетських військ у лютому-березні 1651 р.» та ін. Опрацювання віднайдених архівних матеріалів дозволило йому стверджувати, що «героїчна боротьба козаків і повстанців Поділля у лютому-березні 1649 року зірвала плани польсько-шляхетського командування захопити Поділля і створити тут плацдарм для наступу вглиб України»¹⁶. На жаль, ідеологічні догми доби «розвиненого соціалізму» та дорікання В. Степанкову в перебуванні під впливом «української націоналістичної історіографії» завадили науковцю опублікувати у 80-х роках статті аналітичного характеру – видавництва відхиляли їх¹⁷.

У першій половині 1990-х рр. провідною проблемою наукових студій В. Степанкова стала розбудова Української держави та її боротьба за незалежність у 1648–1657 рр. У 1991 р. вийшла друком монографія «Антифеодальна боротьба в роки визвольної війни та її вплив на формування української держави (1648–1654)», підготовлена внаслідок копіткого вивчення джерельних матеріалів із 34 фондів і колекцій 5 архівів і рукописних відділів наукових бібліотек. Їх аналітичний аналіз дозволив переосмислити положення панівної в історіографії концепції Визвольної війни і возз'єднання України з Росією та обґрунтувати ряд принципово нових тез. По-перше, антифеодальна боротьба розвивалася в органічній єдності з національно-визвольною боротьбою й суттєво вплинула на формування національної держави і внутрішню політику її уряду. По-друге, під час Визвольної війни відбувався інтенсивний процес формування української національної держави, а її уряд сповна використав усі потенційні можливості для боротьби за незалежність, помітну роль у якій відігравав релігійний фактор. По-третє, Визвольна війна відбувалася в умовах піднесення антифеодальної боротьби, вістря якої спрямовувалося проти панівного класу Речі Посполитої. По-четверте, величезну роль у цих подіях відіграв Богдан Хмельницький, який для успішної боротьби з Річчю Посполитою провадив соціально-економічну політику, спрямовану на забезпечення збереження союзу козацтва із селянством.

З-поміж ряду публікацій В. Степанкова в галузі полоністики цієї доби на

увагу заслуговує стаття «Боротьба України і Польщі проти експансії Османської імперії у 1672–1676 рр.», опублікована в академічному збірнику Інституту історії України АН (1991)¹⁸. Дослідник слушно зазначає, що конфронтацію та напруженість 50-х – початку 70-х рр. XVII ст. в українсько-польських відносинах змінили «нові мотиви», що окреслилися після нападу в 1672 р. Османської імперії на Річ Посполиту. Їх характер визначався можливістю спільної боротьби козацьких і польських військ з ворогом, що значною мірою було реалізовано у 1672–1676 рр., коли турецька армія вела активні наступальні операції проти Польщі й воєнні дії відбувалися виключно на території України. Аналізуючи тогочасну геополітичну ситуацію у Східній Європі, новий етап українсько-польських взаємин учений пов'язує з укладанням Андрусівського договору 1667 р. між Росією і Польщею, «який засвідчив рівновагу сил, що склалися між ними», й відкидає оцінку цієї міжнародної угоди, як перемоги російської дипломатії і поразки польської²⁰. В. Степанков обґрунтував, що експансія Османської імперії в 1672–1676 рр. виявила формальність передбаченої Андрусівським перемир'ям і Московським союзним договором домовленості Росії та Польщі про спільні дії проти турецько-татарської агресії. На його переконання, позбавлена підтримки з боку Росії, Річ Посполита виявилася неспроможною протистояти наступу Османської імперії, зокрема виставити сильне козацьке військо, на відміну від 1621 р. Обґрунтовано такі міркування: по-перше, Я. Собеський як коронний гетьман, а згодом як король Речі Посполитої провадив політику, що сприяла спільній боротьбі польської армії та українського населення проти турецько-татарської агресії; по-друге, завдяки героїчній боротьбі народних мас Правобережної України та західноукраїнських земель, малочисельним польським залогам гальмувався наступ турецько-татарських військ. Це давало можливість польському командуванню, за винятком 1672 р., вчасно зосередити для контрнаступу наявні війська, і рятувало від спустошення етнічні польські війська²¹.

Перше десятиріччя незалежності Української держави стало періодом розквіту наукової діяльності В. Степанкова – впродовж 1991–2001 рр. опубліковано 19 монографій, 1 підручник, 4 посібники і майже 100 статей написаних індивідуально або у співавторстві зі В. Смолієм. У 1993 р. завдяки сприянню української діаспори в Канаді вчений мав відрядження до Варшавського університету, під час якого опрацював матеріали 6 фондів Архіву головного актів давніх у м. Варшава й документи відділу рукописів бібліотеки Варшавського університету. Це дозволило суттєво розширити джерельну базу досліджень з історії Української держави середини XVII ст., українсько-польських взаємин й окремих аспектів політичної і військової історії Польщі раннього нового часу. Згодом дослідник ще тричі виїздив до Польщі для наукових студій у бібліотеках та архівосховищах: у лютому-березні 2001 р. мав стажування на кафедрі середньовічної історії Польщі Краківської педагогічної академії ім. Комісії громадської освіти, у лютому-березні 2003 р. і лютому-березні 2004 р. – в Інституту історії ім. Тадеуша Мантей-

феля Польської Академії наук. Ці відрядження стали можливими лише завдяки стипендіям Центру досліджень історії України ім. П. Яцика при Альбертському університеті в Канаді та Меморіального фонду ім. Н. Печенюка.

У 1993 р. В. Степанков видав (у співавторстві із В. Смолієм) фундаментальну монографію «Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет» (К., 1993, 501 с.), у якій відтворено основні події життя і діяльності Великого гетьмана, більшість з яких були пов'язані з історією Речі Посполитої. У цій праці описано участь чигиринського підстарости Михайла Хмельницького і його сина Богдана у поході польського війська в Молдавію в 1620 р., вказано на відчуття останнім зростання незадоволення козацьких мас політикою правлячих кіл Речі Посполитої й поступове зростання самоусвідомлення козацтвом своєї ролі в житті польської держави під час воєнної кампанії 1621 р. проти турецько-татарської армії тощо²².

13 грудня 1993 р. у спеціалізованій вченій раді Київського університету ім. Т. Г. Шевченка В. Степанков за сукупністю робіт у формі наукової доповіді захистив докторську дисертацію на тему «Українська держава у середині XVII століття: проблеми становлення й боротьби за незалежність (1648–1657 роки)». В авторефераті чітко структуровані міркування, що засвідчили серйозну еволюцію поглядів у бік дрейфу від офіційних догм, які упродовж десятиріч панували в історіографії попередньої доби. Було обґрунтовано важливе теоретичне положення про те, що в період Визвольної війни українців відбувалося творення Української держави впродовж 1648–1676 рр. Підкреслено, що на цей процес впливав ряд несприятливих внутрішніх і зовнішніх факторів, насамперед, перманентна агресія Речі Посполитої²³. Такими чином, українсько-польські взаємини середини XVII ст., які характеризувалися конфронтацією, були визначені одним із головних завдань його дисертаційної роботи.

У середині 90-х рр. вийшли з друку підготовлені разом з В. Смолієм монографії «Богдан Хмельницький. Хроніка життя та діяльності» (К., 1994, 261 с.) та друге, доповнене і перероблене видання «Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет» (К., 1995, 622 с.). В останній суттєво збільшився обсяг за рахунок введення у текст інформації з виявлених і опрацьованих джерел польських архівів, окремі з яких розлого цитувалися в тексті. Також було подано більш розгорнуті висновки, зокрема відзначено заслуги Богдана Хмельницького в історії воєнного мистецтва XVII ст. (поряд з іншими ушанованими полководцями – О. Кромвелем, шведом Густавом II Адольфом, поляком Яном Собеським, австрійцем Є. Савойським)²⁴. Згадка імені Яна III Собеського – великого коронного маршалка з 1665 р., Польного гетьмана коронного з 1666 р., великого коронного гетьмана з 1668 р., короля Речі Посполитої з 1674 р., який своїм військовим талантом забезпечив Польсько-литовській державі спокій на південних кордонах, за що був визнаний національним героєм Польщі, свідчить про ґрунтовну обізнаність і зацікавленість Валерія Степановича проблемами військової історії Польщі раннього нового часу.

У другій половині 90-х рр. у творчій співпраці з академіком В. Смолієм

В. Степанков надрукував ряд монографій, в яких висвітлювалися окремі питання українсько-польських взаємин: «Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації» (К., 1997, 367 с.), «Українська національна революція середини XVII ст.: проблеми, пошуки, рішення» (К., 1999, 107 с.), «Українська національна революція середини XVII ст. (1648–1676 рр.): Україна крізь віки» (К., 1999, 351 с.). У співавторстві з В. Сідаком опублікував монографію «З історії української розвідки та контррозвідки (Нариси)» (К., 1994, 10 др. арк.; 2-е вид., К., 1995) та ін.

Важливим доробком В. Степанкова стала участь в авторських колективах навчальних видань для студентів вишів: «Історія України: нове бачення: у 2 т. (К., 1995, т. 1, 4 др. арк.), «Історія України: Навчальний посібник» (К., 1997, 4 др. арк.), «Історія України: Навчальний посібник» (К., 2000, видання 2-е, друге і перероблене, 4 др. арк.). У розділах усіх цих посібників, підготовлених Валерієм Степановичем спільно з В. Смолієм, приділено належну увагу українсько-польським відносинам доби Національної революції і створення козацької держави.

Новими барвами творчості історика заграє пробний підручник для учнів 7 класу «Історія України. Давні часи та середньовіччя» (К., 2000, 270 с.), підготовлений у співавторстві з академіком В. Смолієм. Його вирізняли чітка структура, зрозумілий читачу виклад фактичного матеріалу, стислість і чіткість формулювання висновків до кожного параграфу, спрямованих на цілковите розуміння змісту матеріалу; вдалий підбір ілюстрацій та карт, що допомагали учням наочніше уявити життя предків. У серпні 2001 р. на III Київській міжнародній виставці-ярмарку «Книжковий сад – 2001» це видання отримало Диплом у номінації «Кращий підручник».

У підручнику автори відтворили події давніх часів і середньовіччя України на тлі історії європейського континенту, що було не можливо без характеристики окремих аспектів минулого Польщі, зокрема: відзначено подібність процесу формування слов'янських народів та їхніх держав (Київської у VIII – першій половині XI ст., VIII–X ст. – Польщі, VII–X ст. – Болгарії, VIII–XI ст. – Сербії, Хорватії, Словенії, IX–X – Чехії, Словаччини); акцентовано на встановленні Руссю наприкінці X ст. дипломатичних відносин з Польщею і намаганнях Лева Даниловича захопити литовські та польські землі; встановлення «королем Русі» Юрієм дружніх відносин з Польщею; наведено свідчення польського короля Владислава Локетика про синів Юрія, які слугували «непоборним щитом проти жорстокого племені татар»; описано вторгнення у 1349 р. польського війська у Галичину та Волинь; згадано Городельську унію Литви з Польщею тощо²⁵. В окремому параграфі «Загарбання українських земель Польщею» йдеться про захоплення Польщею Галичини, загарбання Західного Поділля, запровадження польського адміністративно-територіального устрою та судочинства, національно-релігійні утиски українців²⁶.

Отже, маємо підстави стверджувати, що це навчальне видання було і залишається **найкращим** (виділено *авт.*) шкільним підручником з історії давньої і

середньовічної України, створеним за добу незалежності. У ньому дохідливо для учнів середніх класів загальноосвітньої школи на засадах неупередженого підходу відтворено ключові проблеми українсько-польські відносин цієї доби, що викликали і викликають дискусії у фаховому середовищі й серед широкого загалу.

Упродовж 90-х рр. XIX ст. В. Степанков опублікував кілька статей із проблем полоністики. Одна з них присвячувалася ставленню уряду Речі Посполитої до ідеї української держави в 1648–1660 рр.²⁷. Слушно підкреслено деформування національної свідомості еліти українського суспільства. Це призвело до того, що на середину XVII ст. економічно найсильніший, політично найвпливовіший, найосвіченіший стан українського суспільства в основній своїй масі денационалізувався, став чужим до української спільноти, що з початком Визвольної війни без вагань перейшов на бік чужинців (полків – С. К.) і взяв активну участь у придушенні національно-визвольного руху власного народу. «Саме з його середовища з'являлися ідеологи найбільш шовіністично настроєних кіл Речі Посполитої, які не допускали й гадки про можливість розпаду існуючої держави, що мала риси середньовічної (попри всю її специфіку) імперії». Козацтво ж, яке перебрало на себе роль провідника національно-визвольної боротьби, спромоглося до 1648 р. виробити лише ідею обмеженої автономії для козацького регіону²⁸. Автор правомірно зазначає, що польська еліта з тривогою спостерігала за становленням козацьких (національних) державних інституцій, розвитком політичної самосвідомості козацтва, зокрема, у 1625 р. король інформував сеймики: «Козаки, вже зовсім призабувши віру й підданство, вважають себе окремою Річчю Посполитою»²⁹. Він звернув увагу на поширення після перших перемог української армії під Жовтими Водами й Корсунем (травень 1648 р.) серед шляхти й магнатів звісток про наміри козаків створити самостійне «Руське князівство» й титулування Б. Хмельницького «руським князем»³⁰.

В. Степанков підтверджує, що після смерті Б. Хмельницького (липень 1657 р.) до влади прийшло угруповання І. Виговського, яке відбивало інтереси шляхти, що прагнула відновити своє панування в українському суспільстві й орієнтувалася на Річ Посполиту. В зв'язку з цим великих змін зазнає й державна ідея, бо під час переговорів з польською стороною гетьман під її тиском відмовився від таких наріжних принципів, як суверенітет і соборність Української держави. «Про це свідчить зміст укладеної на початку вересня 1658 р. Гадяцької угоди, – пише він. – Вже на переговорах польські комісари рішуче відхилили домагання козаків включити до складу Руського князівства всі етнічно українські землі й погодилися на входження лише трьох воєводств: Брацлавського, Київського й Чернігівського»³¹. Зрештою дослідник наголошує, що подальші події зумовлювалися непримиренною позицією керівних кіл Речі Посполитої щодо ідеї Руського князівства. Тому під час укладання восени 1660 р. Чуднівського договору, який підтверджував статті Гадяцької угоди, за їх наполяганням було вилучено положення про утворення такого князівства. Польська еліта, для якої була неприйнятна власне ідея української автономії, проігнорувала й інші умови цьо-

го договору, і впродовж кількох років Гадяцький трактат перетворився на мертву літеру. «Українська автономія у межах Польщі вмерла швидше, ніж встигла народитися, – помітив В. Степанков. – Політика невизнання польським урядом прав України на самостійне державне життя стало великою трагедією не лише для українського, а й для польського народу: перший не зумів домогтися створення незалежної держави, а другий з плином часу втратив свою національну державу»³².

Учений опублікував також статтю про кримсько-польські відносини та їх вплив на перебіг Берестецької кампанії (березень-червень 1651 р.), у якій підкреслено, що укладений у серпні 1649 р. Зборівський договір був великим успіхом Кримського ханства, яке, по-перше, не допустило розгрому Речі Посполитої й утворення незалежної України; по-друге, здобуло право відігравати роль гаранта українсько-польського договору й таким чином впливати на зовнішню політику обох країн; по-третє, отримало можливість провадити політику збереження рівноваги сил між Україною і Польщею з перспективою знесення потенційних противників й швидкого зростання політичної ролі Криму у Східній і Південно-Східній Європі. Впродовж осені 1649–1650 рр. хан Іслам-Гірей активно добивався реалізації плану створення антимосковської коаліції у складі України, Речі Посполитої та Швеції, щоб розгромити Росію і прилучити до Криму землі Астраханського і Казанського ханства. Загострення ж українсько-польських відносин наприкінці 1650 – початку 1651 рр. приховувало загрозу цим далекосяжним намірам і втягнення Криму у невигідний для нього воєнний конфлікт. Крім того, кримського хана лякала перспектива перемоги України, яка б призвела до утворення на північних кордонах ханства сильної незалежної держави³³. Цими чинниками дослідник пояснював «обережність кримського уряду, прагнення уникнути участі у військових діях на боці України та змирити її з Польщею»³⁴. Утім Б. Хмельницький усе ж переконав кримського хана вирушити назустріч полякам, але у вирішальний момент Берестецької битви кримська орда залишила союзника напризволяще. Наостанок дослідник слушно підкреслює, що «залишення кримчанами поля бою 20 червня (1651 р. – С. К.) не було випадковістю, а закономірним наслідком політичного курсу хана, спрямованого на те, щоб з одного боку, запобігти розгрому Польщі, а, з другого боку, – не допустити утворення незалежної Української держави»³⁵.

Окреме місце в науковому доробку В. Степанкова займає студія «“Реляція” С. Маковецького як джерело вивчення біографії Юрія Володигевича», що є оригінальною джерелознавчою студією з полоністики. Дослідник акцентує, що однією з найяскравіших постатей серед захисників Кам'янця-Подільського під час його облоги турецько-татарською армією у серпні 1672 р. був перемишлянський стольник Юрій (Єжі) Володигевич, який внаслідок знаменитої трилогії Г. Сенкевича у національній самосвідомості значної частини польського населення першої половини ХХ ст. був ідеалом польського лицарства, хоча походив зі старовинного подільського шляхетного роду герба Гербут³⁶.

Відзначено, що «його представники (Процик, Стефан, Хома, Левко, Семен і Ярема Володичевські) взяли участь в Українській національній революції середини XVII ст. і стали козаками Чернівецької сотні Брацлавського полку. Можна лише жалкувати, що Юрій не пішов іншим шляхом, а разом з тисячами інших українських шляхтичів залишився вірним Речі й зі зброєю в руках захищав її інтереси»³⁷. На його переконання, «Реляція» засвідчила важливу роль полковника волозької корогви Юрія Володичевського у перших сутичках з татарами й турками, які почалися в районі Жванця 2 серпня, а також скерованих з Кам'янця роз'їздів з метою захоплення «язиків». Брав безпосередньо участь у бою з турками під Княгиненем, під час якого вдалося захопити Булюк-пашу. Саме він очолив вилазку жовнірів із замку, коли 12 серпня турецькі підрозділи з'явилися під стінами міста, і після кількогодінного бою змусив їх відступати»³⁸. Дослідник констатує, що Ю. Володичевський належав до «найхоробріших і наймужніших захисників Нового і Старого замків. Навіть під час надзвичайно сильного гарматного вогню 23 серпня він очолив вилазку з Нового замку, щоправда, не спромігся разом із жовнірами прорватися до ворожих позицій, бо «гранати страхотливо падали перед ними і за ними»³⁹. В. Степанков підкреслює важливість інформації «Реляції» щодо причини загибелі героя Кам'янецької облоги, який знайшов смерть не під кам'яними уламками фортечних укріплень, а сидячи на коні, від гарматного пострілу картеччю, що потрапила йому в голову»⁴⁰.

Як людина раціоналістичного складу, здатна вибудовувати мозаїку документально підтверджених окремих фактів у цілісну картину відтворюваних фрагментів минулого, Валерій Степанович на підставі скрупульозного добору та осмислення свідчень джерел підготував спільно з В. Смолієм два розділи до академічного видання «Нариси з історії дипломатії України» (К., 2001, с. 107-207), у яких чільне місце відведено узагальненням з питань українсько-польських відносин. Відзначимо найголовніші з-поміж них: 1) із 70-х рр. XVI ст. своєю зовнішньополітичною діяльністю козацтво почало дедалі активніше впливати на характер відносин Порти з Річчю Посполитою, а польській уряд став убачати в українському козацтві окремішню самодостатню спільноту, від якої приймав посольства; 2) у Зборівському договорі 1648 р. Річ Посполита вперше юридично визнала факт існування Української держави й узяла на себе зобов'язання рахуватися з її інтересами, що викликало гостре невдоволення значної частини польської еліти; упродовж 1650 р. у відносинах з Варшавою українська дипломатія намагалася домогтися виконання польською стороною умов ратифікованого договору, внести до його змісту корективи, запобігти втягненню козацької України у воєнні дії проти Росії чи Порти; 3) навесні 1655 р. польський уряд вдався до пошуку шляхів відновлення дипломатичних відносин з Україною, а з лютого 1656 р. українсько-польські дипломатичні контакти набули постійного характеру, українська дипломатія послідовно обстоювала національні інтереси у переговорах з Річчю Посполитою; 4) наприкінці XVII ст. Правобережжя за-

лишалось об'єктом реалізації геополітичних інтересів сусідніх держав; відповідно до польсько-турецького Карловицького договору (січень 1699 р.) Туреччина зреклася на користь Польщі «Поділля й України», внаслідок чого вся Правобережна Україна відійшла до володінь Корони; 5) одним із основних напрямів дипломатичних зусиль козацької України у відносинах з Річчю Посполитою після 1657 р. був захист інтересів українського населення, котре жило в її межах; 6) відмова уряду Речі Посполитої визнати за Правобережним гетьманством Д. Дорошенка статус держави стала головною перешкодою на шляху успішного завершення українсько-польських переговорів та ін.⁴¹

Варто відзначити, що наукові студії В. Степанкова в галузі досліджень визвольних змагань українців у середині XVII ст. і українсько-польських взаємин, написані упродовж 1990-х рр., були гідно поціновані академічною спільнотою та Українською державою. За значний внесок у розвиток української історичної науки 1993 р. В. Степанкову Президією НАН України було присуджено Премію імені Михайла Грушевського. У 2001 р. він став лауреатом Державної премії України в галузі науки і техніки, у 2003 р. відзначений почесною грамотою Верховної Ради України за особливі заслуги перед українським народом.

Повноцінну розробку проблем зовнішньої політики Речі Посполитої та українсько-польських відносин XVII ст. В. Степанков продовжив у перші десятиріччя 2000-х рр. Наукову цінність має студія «Польсько-турецька війна 1620–1621 рр. в історичній доля України», в якій поставлено під сумнів або спростовано ряд поширених суджень і оцінок щодо причин, перебігу і наслідків для України цього військового конфлікту⁴². Наголошено, що польсько-турецька війна розпочалася не з ініціативи султана Османа II, хоча плани про похід проти Речі Посполитої він виношував, а «вступом останньої у хід Тридцятирічної війни на боці австрійських Габсбургів, зокрема вторгненням на початку вересня 1620 р. великого коронного гетьмана С. Жулкевського у Молдавію (Цецорська кампанія польської армії)». Власне похід турецької армії 1621 р. під Хотин був відповіддю на польську воєнну провокацію⁴³.

Опрацьовані документальні джерела та узагальнення праць попередників дало підстави В. Степанкову умотивувати окремі міркування. По-перше, джерельних даних для обґрунтування розповсюдженої міфологеми про патріотичний порив козаків як визначальний чинник їхньої участі у війні не існує. «Вони вирушили у хотинській похід з політичних міркувань, покладаючись на обіцянки короля задовольнити їхні вимоги національно-конфесійного спрямування»⁴⁴. По-друге, Хотинська кампанія засвідчила потужні мобілізаційні можливості козацької України, яка для оборони Речі Посполитої виставила більше вояків (щонайменше 40 тис. козаків при 23 гарматах), ніж на це спромоглися Корона Польська і Литва. «Безсумнівно, прибуття Війська Запорізького врятувало річпосполитську армію від погрому з боку 140 тис. війська (при 65 гарматах) Османської імперії»⁴⁵. Українські вояки продемонстрували у Хотинській битві вражаючі мужність, стійкість і військовий вишкіл, що дало під-

стави сучаснику подій і автору відомих мемуарів Я. Собеському визнати, що «справжніми переможцями під Хотиним і рятівниками Польщі були козаки»⁴⁶. По-третє, не має підстав стверджувати про блискучу перемогу річпосполитської й козацької армій над противником. Бої закінчилися для обох сторін вничю, що й зафіксовано у змісті договору від 9 жовтня. Турки не змогли заволодіти таборами оточеного ворога, а поляки, литовці й українці завдали їм поразки. Ініціатором переговорів про укладення договору виявилася польська сторона, а статті договору аж ніяк не засвідчують «перемоги» Речі Посполитої. Навпаки, вони передбачали поступки Варшави Порті»⁴⁷. Нарешті, В. Степанков переконаний, що безпосередньо для України наслідки Хотинської битви виявилися вкрай суперечливими. «Варшава відмовилася легітимізувати православну ієрархію й підтвердити усі права і вольності православної віри і Православної церкви, не пішла на визнання українського (руського) народу «політичним народом» Речі Посполитої, не надала йому хоча б національно-культурної автономії»⁴⁸.

В окремій студії проаналізовано проблему возз'єднання козацької України в контексті міжнародних відносин Центрально-Східної Європи в останній чверті XVII ст.⁴⁹. На підставі виявлених джерел В. Степанков з'ясував, що з весни 1677 р. Ю. Хмельницький прагнув поширити владу на всю «козацьку» територію Правобережжя і наполегливо добивався від уряду Речі Посполитої виведення застав з українських міст (за винятком Білої Церкви та Павлолічі) й встановлення українсько-польського кордону по р. Случ, вдався до відновлення полково-сотенного адміністративного устрою та ін. Автор слушно зауважив, що «заходи, спрямовані на відродження державного життя, відразу ж викликали занепокоєння у польського уряду, який доручив послові до Стамбула Я. Гнінському домагатися повернення Польщі Поділля й України, а також заборони Ю. Хмельницькому титулуватися «князем Сарматії». Проте султан не лише відхилив польські пропозиції, але й при ратифікації Журавненського договору (квітень 1678 р.) зробив важливе уточнення, що Україна, будучи турецьким володінням, віддається (за винятком Білої Церкви і Павлолічі) в управління козакам»⁵⁰.

Розглядаючи політику І. Самойловича (у березні 1674 р. обраний гетьманом обох боків Дніпра), спрямовану на возз'єднання України, В. Степанков констатує його прагнення не допустити поглинання земель Правобережного гетьманства Річчю Посполитою. Починаючи ж з 1683 р., гетьман наполегливо виступав проти укладення московсько-польського договору, розуміючи, що він може бути підписаний лише ціною нового поділу українських земель, а в разі досягнення згоди будуть остаточно поховані його сподівання на возз'єднання України⁵¹. Підкреслено, що московсько-польські переговори завершилися укладенням на початку травня 1686 р. «Вічного миру», що передбачав: визнання Річчю Посполитою за Росією Лівобережної України, на Правобережжі – Києва із землями між Ірпенем і Стугною; визнання Росією решти території Правобережної України за Річчю Посполитою; зобов'язання обох сторін не прийма-

ти переселенців з іншого боку Дніпра; виплату Росією Польщі 146 тис. рублів; укладення союзу Порти й Криму тощо, що, на думку дослідника, було «новим поділом козацькою України, внаслідок чого можливість реалізації її соборності стало примарною»⁵². Автор схиляється до думки, що цей договір «становив новий поділ козацької України, внаслідок чого можливість реалізації її соборності стає примарною»; наголошує, що «дівнавшись про умови укладеного «Вічного миру», І. Самойлович не приховував невдоволення їхнім змістом, а відтак не велів у церквах відслужити вдячні молебні з нагоди підписання миру»⁵³.

Аналізуючи геополітичну ситуацію в регіоні Центрально-Східної Європи, В. Степанков підкреслює, що складні обставини боротьби з Туреччиною і Кримом, страх поширення влади І. Самойловича на Правобережну Україну переконали короля Яна Собеського у доцільності проведення активної колонізаційної політики. Видані ним у 1684 р. універсали дозволяли козакам поселятися із сім'ями й вести господарство за «протекції нашої Речі Посполитої» між Тясмином, Тікічем і Київським Поліссям, що започаткувало новий етап в колонізаційному освоєнні краю⁵⁴. Проте з другої половини 90-х рр. різко погіршилися відносини правобережного козацтва зі шляхтою, котра прагнула відновити своє панування на території утворених козацьких полків, а після смерті Я. Собеського й обрання королем Августа II (1697 р.) натиск з боку Польщі помітно посилювався. Акцентовано, що розвиток геополітичної ситуації складався сприятливо для втілення у життя планів варшавського двору. «На початку 1699 р., відповідно до умов Карловицького договору, Порта погодилася повернути Речі Посполитій Правобережну Україну, включаючи Подільське воєводство, – вказував В. Степанков». – Тому в червні цього ж року польський сейм вирішив розформувати козацькі полки, що, по суті, означало ліквідацію не лише козацького стану, але й державного устрою у Правобережжі»⁵⁵.

У контексті дослідження Української революції середини XVII ст. й українсько-польських взаємин цієї доби на особливу увагу заслуговує дискусійна студія В. Степанкова «1648 рік: початок Української революції чи «домової війни» в Речі Посполитій?»⁵⁶. Спираючись на історіографічний доробок не однієї генерації науковців та критичне переосмислення корпусу документального матеріалу, автор розглянув відмінну від домінуючої систему поглядів Н. Яковенко щодо суті революції середини XVII ст. і відніс до найбільш дискусійних положень її концепції такі: 1) інкорпорація українських земель до складу Польщі, передбачена Люблінською унією 1569 р., не була їх «захопленням» чи «загарбанням»; 2) ні польська еліта, ні католицька церква не провадили у першій половині XVII ст. політики національно-релігійних утисків (гноблення) українського православного населення, Річ Посполита – держава «надзвичайної релігійної толерантності – дивовижної, як на XVI–XVII століття»; 3) зведення всього комплексу причин вибуху повстання 1648 р. до соціального чинника: прагнення козацтва домогтися зрівняння в правах зі шляхтою; у 1648 р. спалахнула не визвольна боротьба українців, а «громадянська війна всередині Речі Посполитої»,

що велася у формі «жахливої селянської війни» («жакерії»). І тільки після битви під Берестечком (літо 1651 р.) «вона остаточно переростає на польсько-українську війну»⁵⁷. На переконання Валерія Степановича, навіть поверховий огляд перелічених вище теоретичних положень відразу ж наштовхує історика-професіонала, знавця цієї епохи, на думку, що переважна більшість із них дуже вже нагадує (зрозуміло, що не дослівно, а за суттю) постулати домінуючої у польській історіографії XIX–XX ст. концепції «домової (громадянської) війни», яка і сьогодні у багато чому визначає її обличчя⁵⁸.

Полемізуючи з Н. Яковенко щодо змісту започаткованої у 1648 р. події, В. Степанков вказує, що для сучасників-поляків був безсумнівним факт повстання «всієї Русі». Так, автор поеми «Сатир Підгірський» та Б. Зіморович відзначали, що повстанці, знищуючи «ляхів», хотіли звільнити від них «Руську землю», а полонені козаки і повстанці засвідчували свої наміри «стати на р. Горинь», «відібрати замки до самого Володимира», «дійти до Вісли», «вдарити по Речі Посполитій», «загнати поляків за Віслу» та ін. Валерій Степанович переконаний, що їх зміст полягав не тільки і не стільки в соціальному характері боротьби, «скільки в її національно-визвольній і конфесійній спрямованості проти польського гноблення, католицизму й іудаїзму, а також у розбудові незалежної Української держави». Далі він вкотре наголошує: «Існують вагомі підстави, аргументовані аналізом джерел і результатами наукового пошуку вчених, характеризувати українські події революцією (типологічно близькою до Нідерландської), спрямованою на виборення незалежності й розбудову самостійної держави»⁵⁹. Отже, докорінно змінювалося трактування цілого комплексу аспектів суспільно-політичного процесу раннього нового часу.

Напрацьований матеріал із вивчення подій Української революції, її висвітлення в історіографії дозволило досліднику стверджувати про хибність часто вживаних (переважно у польській історіографії) термінів «козацьке повстання», «козацька війна», «козацька революція», «селянська війна» тощо, бо «вони ігнорують національно-визвольну й конфесійну боротьбу українців та їх зусилля на розбудову власної держави, зводячи сутність подій до соціального конфлікту у Речі Посполитій». Він стверджує, що головніші теоретичні положення концепції подій 1648 р. Н. Яковенко «у своїй основі на пробу виявилися переважно підмальованими постулатами тривіального (кількасот річної «свіжості») польського історичного міфу «домової війни». У гарній модерністській (чи точніше постмодерністській) обкладинці підсовується «чужа мудрість», що добачала у найбільшій і найтрагічнішій битві українців за незалежність лише внутрішньо польський соціальний конфлікт»⁶⁰.

Перу В. Степанкова належать історіографічні студії, присвячені оцінці подій історії України раннього нового часу різними генераціями представників польської історіографії; рецензії на праці польських авторів; джерелознавчі розробки; передмови до історичних праць, зокрема «Проблеми козацтва та його боротьба за незалежність України у творчості Любомира Винара» до редакції

ваної ним книги «Винар Л. Козацька Україна: Вибрані праці» (2003). Майже десятиріччя він плідно співпрацював з Інститутом історії України НАН України в справі підготовки багатотомної «Енциклопедії історії України: у 10 томах», у різних томах якої опубліковано 62 його статті, в яких увагу надано й питанням українсько-польських взаємин у XVII ст.

Заслуговує на увагу стаття В. Степанкова «Польська історіографія Батозької битви 1652 року», в якій уперше в історіографії досліджено науковий доробок польських істориків у вивченні цієї події та наслідків для українсько-польського протистояння в середині XVII ст.⁶¹. З'ясовано, що в польській історіографії сформувалося дві основні концепції перебігу Батозької битви: Л. Кубалі (створив модель перебігу битви не на основі аналізу інформації наявних джерел, а на реалізації власної уяви/фантазії, керуючись принципом, що, власне, так це могло відбуватися) та В. Длуголинецького (на відміну від абсолютної більшості польських науковців, спромігся подолати традиційний погляд на українські події середини XVII ст. крізь призму світоглядних засад концепції «домової війни», визнав незаперечний факт виношування Б. Хмельницьким намірів домогтися самостійності для України й докладав максимуму зусиль для їх реалізації)⁶². В. Степанков висловив слушне зауваження, що в останні 15 років спостерігався повільний процес утвердження у ній нових підходів, відмінних від традиційних засад першої з них, внаслідок чого «польські історики випереджають українських у глибині з'ясування основних проблем цієї найбільшої перемоги української зброї в добу визвольних українців середини й другої половини XVII ст.»⁶³.

В окремій студії вченого проаналізовано «Щоденник канцелярський» польного литовського гетьмана князя Я. Радзивілла (включав вписану всю вхідну й вихідну документацію князівської ставки – С. К.)⁶⁴. В. Степанков підтвердив значення цієї пам'ятки для вивчення історії українсько-польських відносин, військових кампаній польської армії, зокрема на теренах Південно-Східної Волині й Поділля. Автор з'ясував, що джерельна інформація пам'ятки проливає світло на такі важливі події, як боротьба подолян і волинян проти польських жовнірів у червні 1649 р., поява польського війська під Кам'янцем-Подільським, спротив козаків і поспільства Брацлавського і Вінницького полків наступальним діям польського війська в лютому-березні 1651 р.⁶⁵ Справедливо зауважено, що листи князя С. Корецького, белзького воєводи А. Фірлея та ін. доповнюють введені до наукового обігу джерела про битву волинських козаків 15 червня 1649 р. з польськими підрозділами під стінами Звягеля та обставин його залишення. Дослідник також відзначив джерела «Щоденника» щодо загострення українсько-польських відносин у серпні-вересні 1650 р., найбільшу його колекцію, що стосувалася опису подій вторгнення 20-тисячної армії польного гетьмана С. Калиновського на терени Української держави й боротьби з нею подолян⁶⁶.

У статті «Відмова Варшави від миротворчого курсу врегулювання україн-

ської проблеми політичним шляхом та її наслідки (серпень 1666 – січень 1667 рр.)» проаналізовано зміни в «українській політиці» польського уряду після припинення громадянської війни у Короні. Доведено, що небажання короля і польського уряду домагатися розв'язання української проблеми шляхом визнання автономії й територіальної цілісності козацької України, ігнорування ними прерогатив гетьманської влади П. Дорошенка й прагнення поновити дореволюційний статус на теренах Правобережжя призвели до поновлення воєнних дій з Правобережною гетьманщиною й укладення з Московією Андрусівського перемир'я⁶⁷.

Питання українсько-польських відносин в середині – другій половині XVII ст. висвітлюються у книзі В. Степанкова «Розвідка і контррозвідка Богдана Великого (1648–1657)» (Кам'янець-Подільський, 2008. – 265 с.), а також у підготовлених ним у творчому союзі з В. Смолієм монографіях «Українська національна революція XVII ст. (1648–1657 рр.)» (К., 2009. – 447 с.) та «Петро Дорошенко. Політичний портрет: наукове видання» (К., 2011. – 632 с.), «Богдан Хмельницький» (К., 2013. – 656 с.), «Петро Дорошенко» (К., 2013. – 608 с.) та ін.

Оцінюючи роль і місце професора В. Степанкова у розвитку історичної полоністики упродовж 1970-х рр. – 2017 р., варто пам'ятати, що його становлення як історика відбувалося на міцних підвалинах фахових знань української історії попередніх періодів, деформованих радянською історіографією. Паростки нового бачення Визвольної війни українського народу XVII ст. почали зароджуватися у нього під час роботи над кандидатською дисертацією (в ній чільне місце посідали питання українсько-польських взаємин) і дозволили в значній мірі подолати догматичний підхід, сформувані нові засадничі принципи в світоглядній парадигмі вченого. Її основні принципи були реалізовані в працях 1990-х – початку 2000-х рр. з історії Української революції XVII ст. і національного державотворчого процесу в другій половині XVII–XVIII ст., українсько-польських відносин і питань політичної й військової історії Речі Посполитої, що створювалися на підставі ретельного добору та осмислення історичних джерел, уважного опрацювання наукового доробку попередників. Питання історичної полоністики посідали важливе місце у творчому доробку В. Степанкова двох останніх десятиріч: висвітлювалися й узагальнювалися в статтях, зокрема історіографічних та джерелознавчих, майже в усіх монографіях, вишів-ських навчальних посібниках, шкільному підручнику, що користуються значним попитом в академічному, студентсько-викладацькому і вчительському середовищах. Без сумніву, професор В. Степанков належить до числа провідних українських істориків-полоністів, а його праці в цій галузі сприяють розв'язанню дискусійних питань історії України і Речі Посполитої раннього нового часу й українсько-польських відносин.

Примітки:

¹ Особова справа Степанкова Валерія Степановича // Поточний архів відділу кадрів Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Арк. 3.

² Кіпіані В. Погромний січень 72-го. Шістдесятництво як явище було «задушене» тридцять років тому) [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://www.kipiani.org/plain.cgi?260>.

³ Ясь О. «На чолі республіканської науки...». Інститут історії України (1936–1986) : Нариси з інституціональної та інтелектуальної історії (До 80-річчя установи) / Вступне слово та наук. ред. В. Смолія. К., 2016. С. 296.

⁴ Завальнюк О. М. Валерій Степанович Степанков : погляд зблизька // Наукова звітня у щоденному вимірі. До 60-річчя від дня народження і 40-річчя науково-педагогічної діяльності доктора історичних наук, професора, академіка Валерія Степановича Степанкова. Кам'янець-Подільський, 2007. С. 9.

⁵ Степанков В. С. Українська держава у середині XVII століття : проблеми становлення й боротьби за незалежність (1648–1657 рр.) : автореферат дис. на здобуття наук. ступеня док. іст. наук. К., 1993. С. 19.

⁶ Степанков В. С. Антифеодальна боротьба на Україні після укладення Зборівської угоди (1649–1650 рр.) // Український історичний журнал. 1975. №1. С. 98-99.

⁷ Степанков В. С. Социальная политика гетманской администрации в годы Освободительной войны украинского народа (1648–1654 гг.) и борьба против нее крестьянства и козацкой голоты // История СССР. 1979. №3. С. 73.

⁸ Там же. С. 73.

⁹ Там же.

¹⁰ Там само. С. 100.

¹¹ Там же. С. 101.

¹² Там же. С. 102.

¹³ Там же. С. 76.

¹⁴ Степанков В. С. Антифеодальная борьба крестьянства и козацких низов в годы Освободительной войны (1648–1654) : Автореферат дис. на соискание наук. степени канд. ист. наук. Днепропетровск, 1980. С. 5.

¹⁵ Там же. С. 8.

¹⁶ Степанков В. С. Боротьба подолан проти наступу польсько-шляхетських військ в лютому-березні 1649 р. // Тези доповідей V-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції. Кам'янець-Подільський, 1980. С. 95.

¹⁷ Завальнюк О. М. Передне слово // Наукова звітня у щоденному вимірі. До 60-річчя від народження та 40-річчя науково-педагогічної діяльності доктора історичних наук, професора, академіка Валерія Степановича Степанкова. Кам'янець-Подільський, 2007. С. 12.

¹⁸ Степанков В. С. Боротьба України і Польщі проти експансії Османської імперії у 1672–1676 рр. // Україна і Польща в період феодалізму : зб. наукових статей. К., 1991. С. 112-129.

¹⁹ Там само. С. 112.

²⁰ Там само. С. 113.

²¹ Там само. С. 125-126.

²² Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький : Соціально-полі-

тичний портрет. К., 1993. С. 40-41 та ін.

²³ Степанков В. С. Українська держава у середині XVII століття : проблеми становлення й боротьби за незалежність (1648–1657 рр.) : автореферат дис. на здобуття наук. ступеня док. іст. наук. К., 1993. С. 62-63.

²⁴ Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький : Соціально-політичний портрет. К., 1995. С. 598.

²⁵ Смолій В. А., Степанков В. С. Історія України : Давні часи та середньовіччя. Пробний підручник для 7 класу. К., 2000. С. 13, 101, 205, 206, 217 та ін.

²⁶ Там само. С. 221-227.

²⁷ Степанков Валерій. Ідея української держави й Річ Посполита (1648–1660 рр.) // Польсько-українські студії. Україна–Польща : історична спадщина і суспільна свідомість. Матеріали міжнародної наукової конференції, Кам'янець-Подільський, 29-31 травня 1992 р. К., 1993. С. 76-87.

²⁸ Там само. С. 77.

²⁹ Там само. С. 77-78.

³⁰ Там само. С. 78.

³¹ Там само. С. 85.

³² Там само. С. 87.

³³ Степанков В. С. Кримсько-польські відносини та їх вплив на хід берестецької кампанії (березень–червень 1651 р.) // Берестецька битва в історії України : Тези Четвертої республіканської науково-теоретичної конференції 19 червня 1993 р. Острів, 1993. С. 28-29.

³⁴ Там само. С. 29.

³⁵ Там само. С. 32.

³⁶ Степанков В. С. «Реляція» С. Маковецького як джерело вивчення біографії Юрія Володимерського // Поляки на Хмельниччині : погляд крізь віки : Збірник наукових праць за матеріалами міжнародної наукової конференції (23-24 червня 1999 р.). Хмельницький, 1999. С. 449-450.

³⁷ Там само. С. 449-450.

³⁸ Там само. С. 451.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Там само. С. 452.

⁴¹ Смолій В. А., Степанков В. С. Становлення української дипломатичної служби. Зовнішня політика уряду Б. Хмельницького (1648–1657) // Нариси з історії дипломатії України / О. І. Галенко, Є. Є. Камінський, М. В. Кірсенко та ін. під ред. В. А. Смолія. К., 2001. С.107-162; Їх також. Дипломатична боротьба за збереження Української держави. Перетворення України на об'єкт міжнародних відносин (1657 – XVIII ст.) // Там само. С. 163-207.

⁴² Степанков В. С. Польсько-турецька війна 1620–1621 рр. в історичній долі України / В. С. Степанков // 390 річчя Хотинської битви 1621 р. Матеріали Міжнародної наукової конференції. Чернівці-Хотин 22-23 вересня 2011 р. Чернівці, 2011. С. 200-210.

⁴³ Там само. С. 200.

⁴⁴ Там само. С. 201.

⁴⁵ Там само. С. 203.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Там само. С. 205.

⁴⁸ Там само. С. 208.

⁴⁹ Степанков В. Проблема возз'єднання козацької України в контексті міжнародних відносин Центрально-Східної Європи (остання чверть XVII ст.) // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). К., 2002. Вип. 2. С. 257-280.

⁵⁰ Там само. С. 259.

⁵¹ Там само. С. 262.

⁵² Там само. С. 263.

⁵³ Там само.

⁵⁴ Там само. С. 267-268.

⁵⁵ Там само. С. 274.

⁵⁶ Степанков В. С. «1648 рік : початок Української революції чи «домової війни» в Речі Посполитій?» // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). К., 2003. Вип. 3. С. 369-414.

⁵⁷ Там само. С. 373-375.

⁵⁸ Там само. С. 375-376.

⁵⁹ Там само. С. 413.

⁶⁰ Там само. С. 413-414.

⁶¹ Степанков В. С. Польська історіографія Батозької битви 1652 року // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи : збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський, 2012. Вип. 3. С. 207-219.

⁶² Там само. С. 207-211.

⁶³ Там само. С. 211.

⁶⁴ Степанков В. С. «Щоденник канцелярський» Я. Радзивілла як джерело дослідження революційних подій у Поділлі й Південно-Східній Волині (середина 1649 – перша половина 1651 рр.) // IV Міжнародна наукова конференція «Україна і Велике князівство Литовське в XIV–XVIII ст. : політичні, економічні, міжнаціональні та соціокультурні відносини в загальноєвропейському вимірі». Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 16-19 вересня 2015 р. Тези доповідей. К., 2015. С. 67-72.

⁶⁵ Там само. С. 68.

⁶⁶ Там само. С. 69-70.

⁶⁷ Степанков В. С. Відмова Варшави від миротворчого курсу врегулювання української проблеми політичним шляхом та її наслідки (серпень 1666–січень 1667 рр.) // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи : зб. наук. праць. Кам'янець-Подільський, 2011. Вип. 2. С. 121.

Отримано: 01.07.2017 р.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94(369.1) «04/05»

Ярослав Яновський

ІТАЛІЙСЬКА КАМПАНІЯ АТТИЛИ 452 р.: ПЕРЕБІГ ПОДІЙ ТА НАСЛІДКИ

Ярослав Яновський. Італійська кампанія Аттіли 452 р.: перебіг подій та наслідки. У статті, на підставі аналізу пізньоантичних й ранньосередньовічних писемних джерел, автор висвітлює та характеризує політичні й тактичні особливості воєнної кампанії гунського правителя Аттіли, проведеної ним на території Північної Італії у 452 р. Ключова увага приділяється подіям, пов'язаним зі зруйнуванням гунським військом Аквілеї та спустошенням низки північноіталійських міст і селищ. У статті так само розглядаються можливі причини й конкретні історичні обставини доленосної зустрічі Аттіли з Римським первосвященником Левом I Великим, наслідком якої стала відмова гунів йти на столицю Західної Римської імперії.

Ключові слова: гуннська імперія, Аттіла, Західна Римська імперія, Равенський двір, Аецій, Папа Лев I, Італійська кампанія 452 р.

Ярослав Яновский. Итальянская кампания Атиллы 452 г.: ход событий и последствия. В статье, на основе анализа позднеантичных и раннесредневековых письменных источников, автор освещает и характеризует политические и тактические особенности военной кампании гуннского правителя Атиллы, проведенной им на территории Северной Италии в 452 г. Ключевое внимание уделяется событиям, связанным с разрушением гуннским войском Аквилеи и опустошением ряда североитальянских городов и селений. В статье так же рассматриваются возможные причины и конкретные исторические обстоятельства судьбоносной встречи Атиллы с Римским первосвященником Львом I Великим, следствием которой стал отказ гуннов идти на столицу Западной Римской империи.

Ключевые слова: гунны, гуннская империя, Атилла, Западная Римская империя, Равеннский двор, Аэций, Папа Лев I, Итальянская кампания 452 г.

Комплексний аналіз наявних писемних джерел дозволяє стверджувати, що, за задумом керманіча гунів, план Італійського походу 452 р. мав чітко окреслений вектор руху: гунське військо повинно було пройти класичним шляхом старих римських легіонів до Сирмія на Саві у Нижній Паннонії; далі передбачалось знищити чи не найпотужнішу в Італії фортецю – Аквілею, котра височіла над усім північним узбережжям Адріатики. Наступний хід Аттіли –

використовуючи цей приморський регіон у ролі тактичного «плацдарму», здійснити масоване вторгнення у Венетію й Лігурію; заключний етап – пройти швидким спустошуючим маршем Етрурію до самого Рима та захопити його. Тим не менш, Італійська кампанія Аттіли, як друга фаза гуно-римської війни, за всіма ознаками мала інший характер, іншу стратегічну мету, інші тактичні особливості у порівнянні з Галльською інвазією 451 р. У першу чергу, ця кампанія повинна була стати реваншем за попередню невдачу на Заході й покаранням зухвалого Сходу. Гунський правитель також відмовився від нової масштабної битви з Аецієм; він зробив ставку на знищення головного міста-цитаделі – Аквілеї, й тотальне спустошення західно-римських володінь у Північній Італії. Дипломатичні контакти з Равенським двором набули ультимативної форми¹.

Першим кроком Батога Божого до підготовки походу стали перемовини із союзниками. Остготи, які після Галлії відпочивали в басейні Тейси (Тиси), виявили свою готовність; те саме підтвердили гепіди з Дакії. Взяти участь у нашесті на Італію зголосилися скири, батави, ріпуарські франки, очолювані сином Меровея Хільдеріком, й частина салічних франків, учорашніх сателітів Аеція². Проте, від подальшої участі у воєнних діях гунського союзу племен відмовилися герули (їхні вожді пересварилися й почали чергову міжусобицю)³. Знову виступити разом із Аттілою проти західної Імперії не виявили бажання сусідні бастарни, вене-ти, роксолани, алани, метиди⁴. Другий крок Аттіли щодо організації Італійської кампанії – збільшення кількості та якості катапульт і балліст, особливо легких (цим займався Едекон)⁵. Активно закуповувалась (як не дивно – саме у римлян) ручна зброя й обладунки⁶. Третій важливий крок, реалізований Батогом Божим, – зміцнення суто гунської кінноти; запланована тактика ґрунтувалась тепер на її ударній силі, швидкості та маневреності.

Поки Аттіла готувався до інвазії (вересень-грудень 451 р.), проти нього повстали підлеглі племена Кавказу й Прикаспія. Володар гунів для приборкання непокірних відрядив свою «праву руку» – Ореста. Коли про це дізнався Аецій (частина джерел V–VII ст. наполягає на його повній необізнаності), він відразу ж зрозумів – Аттіла незабаром обов'язково знов нападе і найвірогідніше, на італійські землі⁷. Його спроба переконати західного імператора Валентиніана III залишити, для збереження власної безпеки, Равенну й переїхати в Арелат, а краще – до Тура чи Авреліана, виявилась марною (проти був і Максим Петроній). Тоді Аецій запропонував для переїзду Рим, захисні мури якого необхідно було відновити. На цей варіант імператор погодився і головнокомандувач вирушив до старої столиці, де швидкими темпами зайнявся підвищенням її обороноздатності⁸. З Риму він вирушив до Константинополя, де зустрівся з ромейським монархом Маркіаном Калліграфом та його дружиною Августою Пульхерією. Мета перемовин Аеція з правителем Сходу – умовити останнього надати військову допомогу проти очікуваної гунської навали⁹.

Однак самовпевнений Маркіан не побачив у цьому необхідності. Він вважав, що Візантії нічого не загрожує, на Аквілею ніхто не збирається нападати,

оскільки вона неприступна, що Аецій перебільшує та нагнітає ситуацію. Василевс ромеїв залишився переконаним у неспроможності Аттіли напасти¹⁰. Після таких невдалих перемовин, друга зустріч патриція з Валентиніаном III (знов у присутності фаворита-інтригана) завершилась його відстороненням від державних справ. Петроній тріумфував¹¹. Принижений Флавій Аецій усамітнівся у друзів, в Регіум Лепіді (сучас. Реджіо-Емілія), поблизу Парми. Він навіть отримав декілька викликів до «імператорського суду», але проігнорував їх¹². На початку 452 р., коли підготовка до кампанії завершилась, Аттіла зібрав своїх полководців у Буді й оголосив: у лютому починається похід; він погано себе почуває й тому склав заповіт; Аецій про вторгнення скоріш за все знає¹³. Наприкінці березня Батіг Божий виступив з території Паннонії та Нижньої Мезії.

Аецій, повідомлений про дії Аттіли, прибув до Рима з відновленими Валентиніаном повноваженнями головнокомандувача (зляканий імператор уже чекав там на нього), підняв армію і розташувався з нею на південь від ріки По. Цього разу вестготи до нього не приєдналися¹⁴. Аецій також розраховував на допомогу місцевого населення (як у Галлії), але, за свідченням Проспера Тірона під 452 р., «жителі, паралізовані страхом, були нездатні чинити опір»¹⁵. Аттіла з гуно-франкськими підрозділами пройшов через Емону (сучас. Любляна) та Наупорт (сучас. Врхніка у Словенії), перетнув Юліанські (Юлійські) Альпи й повністю вирізав залогу прикордонного римського «Тaborу на Холодній річці». Далі він дістався до ще одного укріпленого пункту – «Сонтійської застави» (сучас. Горіція); це був другий ешелон римської оборони на річці Сонтій (Ізонцо). Залогу тaborу гуни теж знищили повністю¹⁶. Батіг Божий перейшов міст і опинився в провінції Венетія, відомій розвиненим ремеслом та торгівлею. Від міста Венетії (сучасна Венеція) гунське військо не залишило й каменя на камені¹⁷. Настала черга Аквілеї (сучасна Градішка-Постойна), розташованої, як уже згадувалось, на узбережжі Адріатики, неподалік Тергестуму (сучасний Трієст). Стратегічно вигідно розташована Аквілея вважалась «перехрестям двох Імперій»¹⁸.

Наблизившись до неї, Аттіла відразу почав облогу, котра тривала, за різними даними, з другої половини березня до кінця червня або початку липня, хоча майже всі тогочасні джерела тривалість облоги і сам штурм описують у різних варіантах¹⁹. Ця «інформаційна» особливість, природно, знайшла відображення в історіографії. Актуалізованим залишається й ще одне питання: коли гуни перетнули Юліанські Альпи із сучасної Македонії та Чорногорії й вступили на землі Італії? Пізньоантичні історики і хроністи не називають чіткої дати і навіть декількома роками пізніше вся послідовність головних подій цієї кампанії була забута або прихована. У згадках деяких авторів V–VII ст. є фактологічні неточності й оціночна завищеність або упередження. Наприклад, Ідацій Лемік, єпископ Акве Флавії, – достатньо обізнаний і добре поінформований сучасник тих подій, вважав, що Аттіла прийшов у Італію прямо з Галлії²⁰. Згідно з «Галльською хронікою 511 року», гуни захопили Аквілею під час свого відступу з Галлії у Паннонію. У «Хроніці» зафіксовано: «*Regrediens Attila Aqueleiam frangit*»²¹.

Лише Пріск Панійський залишив прозорий натяк на події, пов'язані з Аквілеєю, із відповідним датуванням: «Облога Аквілеї була тривалою і запеклою, однак марною, оскільки хоробрі воїни римлян чинили опір йому [Аттілі] зсередини. Врешті-решт, його армія була сповнена невдоволення і готова відступити. Аттіла випадково крокував навколо стін [міста], гадаючи, чи то згорнути свій табір, чи то залишитися далі. І тут він помітив, що білі птахи, а саме лелеки, котрі будують свої гнізда на гребнях дахів домів, переносили своїх пташенят з міста і, у протиріччя їхніми звичкам, вони несли їх у села. Будучи проникливим спостерігачем подій (у Пріска дослівно «*sagacissimus inquisitor*» – Я. Я.), він зрозумів це і сказав своїм воїнам: «Ви бачите, птахи пророкують майбутнє. Вони залишають місто впевненими у його загибелі й пророкують, що фортечні вежі приречені до падіння з причини ризику, якого не уникнути. Чи не думаєте [ви], що це є ознакою безглуздості або невизначеності; страх, породжений обставинами речей, які вони (птахи – Я. Я.) передбачають, змінив їхній звичай»²². Ці свідчення Пріска Панійського використав Йордан²³, Павло Диякон²⁴ і Прокопій Кесарійський²⁵. Отже, за допомогою птахів, Аттіла розвіяв свої сумніви, переконав воїнів, і штурми Аквілеї поновилися.

Якщо розповідь Пріска містить зерно правди, то падіння міста повинно бути датовано кінцем серпня чи початком вересня. Облога, за даними Павла Диякона, тривала три місяці²⁶. Таким чином, гуни повинні були перетнути Юліанські Альпи у травні або червні. Щодо згадуваного епізоду з птахами, О. Менхен-Хелфен наполягає, щоправда, без наведення конкретизованих доказів, на суто критичній оцінці: «Більш ніж сумнівно, що розповідь про Аттілу та лелек дозволяє виводити таку інтерпретацію. Вона швидше проливає світло на забобонний страх, з яким його піддані, особливо германці, дивились на правителя гунів»²⁷. Його позиція ґрунтується виключно на використанні аналогових паралелей, які зустрічаються у текстах різних джерел. Учений доводить, залучаючи матеріал етнографічного й міфологічного характеру з європейських і візантійських історико-літературних взірців, що сюжет із птахами – легендизований популярний топос у біографії Батога Божого, як і епізод із Марсовим мечем. Листування Папи Лева Великого – надійніше джерело для датування початку вторгнення гунів. 22 травня 452 р. Лев I написав розлогі листи Маркіану, Пульхерії, Анатолію та Юліану, єпископу Хіоса, де понтифік пояснював, чому він не міг схвалити канони, прийняті Вселенським Собором у Халкидоні²⁸.

В усіх чотирьох листах немає жодного слова, яке б вказувало на те, що Італія стала театром воєнних дій. Те саме стосується й листа, адресованого Римським первосвященником Теодору, єпископу містечка Форуму Юлія (сучас. Фреджис; був розташований у провінції Галлія Нарбоннська II) від 11 червня з приводу інтердикта²⁹. Декрет, в якому Лев визначив умови, котрі повинні були врегулювати зняття з цієї території анафеми та запровадити форми спокути, звісно, міг бути складений під час його понтифікату будь-якого року³⁰. Важко уявити, що людина, яка диктувала цей декрет, могла байдуже поставитися до долі міст і

містечок всієї Північної Італії, якби вони зазнали гунської інвазії. Отже, Аквілея ще не впала; можливо, вона навіть ще не перебувала в облозі.

Існує й інший важливий документ епохи, щоправда, юридичного характеру – «*Novella Valentiniana 36*» від 29 червня 452 р. про обов'язки «збирачів» (заготівельників) свиней, великої рогатої худоби та кіз. В означеному правовому документі міститься опосередкована інформація, швидше натяк на гуно-римську війну. У вступі імператор в пишних фразах дякує Аецію, який навіть «серед своїх воєнних турбот і звуків труб» знаходить час піклуватися про забезпечення м'ясом столиці Імперії³¹. Предметом пріоритетних воєнних турбот полководця – «*bellicae curae*», наприкінці червня 452 р. могло бути лише нашість гунів, оскільки війська Аттіли зійшли через гірські проходи в італійські долини на початку літа³². Якщо вірити Просперу Тірону, нове вторгнення для Аеція було повною несподіванкою. Хроніст констатував: «Після того, як Аттіла справився із втратами, завданими [йому] в Галлії, він мав намір атакувати Італію через Паннонію. Полководець не вжив ніяких заходів, котрі він здійснив у першій війні (451 р. – Я. Я.), тому навіть захист Альп (блокування гірських проходів – Я. Я.), де ворог міг бути зупинений, не був задіяний. Він (Аецій – Я. Я.) вважав, що єдине, на що він міг би сподіватись, це – залишити Італію разом з імператором. Проте це здавалось настільки ганебним і небезпечним, що почуття честі пододало страх»³³. Однак, більшість істориків ХХ ст. орієнтується на свідчення Проспера, не піддаючи їх сумніву. «Новина про прибуття Аттіли до Італії», пише, наприклад, Е. Томпсон, «ймовірно, вразила патриціїв з жорстокістю блискавки»³⁴.

Повертаючись до висвітлення облоги міста, потрібно зазначити: «Коли правитель гунів застосував машини для облоги, стіни Аквілеї були проломлені й місто піддалося штурму та пограбуванню. Ті, хто не зміг своєчасно втекти, гинули чи потрапляли в полон»³⁵. Міські квартали зазнали великої руйнації, хоча твердження Йордана про те, що від Аквілеї не залишилося й сліду³⁶, є навмисним авторським перебільшенням; мета такої гіперболізації – переконати читача у неймовірній лютості гунів. Наступним етапом Італійської кампанії стало спустошення Батогом Божим Північної Італії. Реалізуючи свій стратегічний задум у протистоянні з Римом, Аттіла взяв під контроль майже всю територію долини ріки По. Джерела достатньо стримано коментують цей факт. Зокрема, той самий Йордан згадав лише три великі міста, які здалися гунам, – Аквілею, Медіоланум (сучас. Мілан) і Тицидум (сучас. Павія)³⁷. Так само лаконічно готський історик повідомляє про інші «міста Венетії», тобто міста Нижньої Італії (провінції Венетії), котрі залишились незахопленими³⁸. Павло Диякон, як відомо, копіював Йордана, однак, залишаючись жителем Цивідалії, він був більше стурбований долею пограбованих міст Верхньої Італії. Павло спочатку виділив три міста неподалік Аквілеї: Конкордію, Алтінум та Патавіум, і далі – «всі міста Венетії», а саме: «*hoc est*», Вісетію, Верону, Бріксію й Пергамум³⁹; однак, гаприклад, О. Менчен-Хелфен ставить під сумнів факт їхнього захоплення Батогом Божим⁴⁰.

Попри існуючу, хоча й завуальовану «недомовленість» тогочасних джерел, *de facto* гуни переправились через По і спустошили провінцію Емілія на південь від ріки. Після важкого досвіду з Аквілеєю, Аттіла не міг розраховувати на швидке взяття Равенни, фортечні мури якої були набагато потужнішими. Подібно до короля вестготів Аларіха, гунський керманіч так само мав можливість вирушити на Рим, де перебував тоді імператор Валентиніан III. Тим не менш, армія гунів з нез'ясованих причин не перетнула Апенніни: чи то вони здійснили спробу, проте були відкинуті римлянами, чи то настільки глибоко виявились втягненими у боротьбу з Аецієм на рівнині, що Аттіла не зміг зберегти своє військо для атаки, – залишається невідомим. Можливо, чисельність гунів суттєво зменшилася через епідемію чуми. Вірогідніше, значна частина кінноти поспіхом одержала наказ повертатися у Паннонію⁴¹. Єдиним джерелом інформації залишається фраза, зафіксована в Ідація: «Були спрямовані додаткові війська імператором Маркіаном і під командуванням Аеція вони [гуни] були вирізані; також вони були розбиті на своїх власних місцезоташуваннях, частково від чуми, що надійшла з неба, частково Маркіановою армією»⁴².

Згідно з Павлом Дияконом, гуни захопили Медіоланум і Тицидум⁴³, але ці два міста не були пограбовані, й їхні жителі не зазнали насилля та нищення. Однак, зміст зафіксованого латинського молебню 452 р., що був проведений після евакуації гунів з Медіоланума, дозволяє стверджувати: візантійський історик виявився хибно поінформований. Багато будинків і церков зазнали руйнації.

Ось як ті події відображені у самому молебні: «Бог всемогутній віддав помешкання міста в руки наших ворогів <...> Що було нашою власністю, було або пограбовано грабіжниками, або знищено, піддано вогню і мечу <...> І давайте не будемо плакати про те, що впали будинки»⁴⁴. Базиліку собору Св. Амвросія гуни спалили і вона частково зруйнувалась. У джерелах⁴⁵ ця споруда зустрічається під назвою «*Basilica nova intramurana*»⁴⁶. Її спалення описується таким чином: «Бог<...> не наказав своїй церкві, котра дійсно є Його церквою, бути поглиненою вогнем, однак через наші провини Він дозволив вигоріти каркасу церкви <...>, скажені варвари зрівняли з землею святий дім»⁴⁷. Зберігся напис і у наново зведеній церкві, котра повністю копіювала знищений храм: «Храми знов прийшли до життя і були завінчані з їхніми ранніми дахами. Що полум'я пожерло, то повернулося до колишнього вигляду. Це він [владика] дарував молільникам, які перебудували храми Христа. Завдяки заслугам Євсевія шкідливий вогонь зник»⁴⁸. Гуни вбили чимало священиків та мирян, про що теж існує згадка: «Деякі священики й миряни не мали вдачі або волі для того, щоб втекти»⁴⁹. Тим не менш, багато хто врятувався не тому, що гуни були милосердні, а тому, що медіоланці тікали швидше, ніж гунські воїни могли їх переслідувати: перевантажені трофеями, вози гунів стали надто повільні. Аецій, у свою чергу, ймовірно, залишив міста Північної Італії для уповільнення просування військ Аттіли. Їхня втрата стала ціною врятування імперської столиці.

Аттіла, фіксує візантійська «Суда», розташувався в імператорському па-

лаці⁵⁰. Картина, що висіла у центральній залі і зображувала скіфів біля ніг двох імператорів – Феодосій та Валентиніан «зухвало» сиділи на тронах, – викликала у Аттілі лють. Він наказав художнику намалювати нову картину, де король гунів стояв би на весь зріст перед імператорами, а останні, схилившись, висипали б золото з мішків йому під ноги⁵¹. Як підкреслює той самий О. Менхен-Хелфен, варвари, котрі приносять золото кошиками, є загальним мотивом: вони зображені на колоні імператора Аркадія, на одному з обелісків у Константинополі, на диптисі Барберіні тощо⁵². За свідченням більшості джерел, гунська кіннота таки пограбувала Медіолан досхочу і несподівано швидко залишила місто, попрямувавши на схід. Їжу та фураж для коней, природно, було важко знайти серед руїн і згарищ; крім того, як уже згадувалось, «хвороби вразили гунів з неба». Найповніше про епідемію розповідає Ідацій⁵³. Проспер Тірон, звичайно, теж знав, що страшна чума косить гунські лави, проте, за його інтерпретацією, заслуга врятування Італії від «орд дикунів» належала виключно Римському Папі⁵⁴.

Північна Італія, зрештою, перетворилась для гунів на «regio funesta» – «землю смерті», підкреслює Ісидор Севільський⁵⁵, як за п'ятдесят років до того для вестготів Аларіха, де згідно з повідомленням Клавдія Клавдіана, «лютувала епідемія, занесена брудною їжею і примножена спекою»⁵⁶. Становище війська Аттіли було майже ідентичне ситуації 447 р., коли він стояв під стінами Константинополя, й через початок епідемії змушений був зняти облогу візантійської столиці. Амвросій Медіоланський та Клавдій Клавдіан звернули увагу на те, що остготи, а їх багато налічувалось у складі війська Аттіли, були більш сприйнятливі до епідемічних захворювань. Батіг Божий опинився в патовій ситуації: Аецій затиснув його з двох боків на вже пограбованих західних територіях італійської Півночі, і не дозволяв вийти за їхні межі. Більшість населення залишила міста та домівки; почалась нестача провіанту й фуражу для війська. Спроби гунського керманіча прорвати заслон західноримської армії в долині По виявились марними. Зате відкритим залишався шлях на Рим.

Чутки про те, що Аттіла має намір наступати на Рим, швидко дійшли й до імператора Валентиніана. В столиці почалась паніка, яка паралізувала роботу сената. Контролюючи гунський тил уздовж узбережжя ріки По, Аецій прийти на допомогу римлянам при потребі не встигав. Стратегічна ініціатива повністю перейшла під контроль Батога Божого. Дана ситуація продовжувала загострюватись через масову втечу городян. Е. Дешодт, наприклад, відзначає: «Сто міст – Алтінум (сучасне Альтіно), Патавій (сучасна Падуя), Віченца, Местре, Акелум (сучасне Арколе), Атесте (сучасне Есте), Ровіго, Феррара <...> були залишені своїми жителями, які переховувались серед лагун. Інші відкривали ворота й просили пощади. Ніякого помилування. Смерть всім. Гуни розтеклися Ломбардією, П'ємонт та Лігурією, методично сіючи руйнування. Мантуя, Верона, Кастільоне, Кремона, Бріксія (сучасна Бреція), Бергамо, Лоді, Павія, Медіоланум, Беллунум, Комо, Новара, Плацентія (сучасна П'яченца), Верцилланум

(сучасне Верчеллі), Опітергіум, Чільяно, Тергесте, Мортара, Маджента, Каррара, Маса, Віджевано були пограбовані»⁵⁷.

Залишаючись у Мантуї, Аттіла сконцентрував війська на південь від міста, біля злиття По й Мінчіо, на дорозі, що вела до Рима через Апенніни⁵⁸. Онегезу нарешті вдалося прорвати заслон Аеція й форсувати По між Кремоною та П'яченцею. Подальші тактичні дії володаря гунів полягали у наступному: поки Аецій сновигатиме по берегах ріки у пошуках загонів Аттіли, Онегез нападе на римлянина з тилу і знищить його ар'єргард; наступний маневр Онегеза – швидкий марш на Пізу, звідки, уздовж узбережжя, в Рим веде Авреліанів шлях. Аецій поквартується перекрити гунам шлях до столиці й ще більше розтягне та ослабить свою лінію оборони. І тоді Батіг Божий перейде По, дійде до Мантуї та Флоренції і звідти, рухаючись Кассієвою дорогою, дістанеться Рима⁵⁹. Полководницький талант Онегеза дозволив вирішити основні завдання з урахуванням реальних тактичних умов і забезпечив гунам стратегічну перевагу. Аецій дійсно почав марне переслідування невловимого Онегеза в обширному басейні По, давши себе втягнути у своєрідну партизанську війну⁶⁰.

Тактика римлян виявилась бездієвою. Гунський полководець сконцентрував сили та вирушив на Каррару, Массу, Пістою й Пізу. Аецій змушений був передислокувати більшу частину «імператорських» легіонів у Етрурію. Онегез розпустив свої кінні підрозділи, і знов зібрав їх на шляху до Флоренції, імітуючи грабунок населення. У підсумку, західноримський головнокомандувач значно розтягнув, ослабив і розпорошив власний військовий контингент⁶¹. Практично, можливий наступ на Рим, завдяки діям Онегеза, перетворився на реальність, легку для виконання; однак велике, готове до бою військо Аттіли, з невідомих причин так і не виступило з Мантуї.

Залишилось відкритим ще одне принципове питання: чому Батіг Божий передумав йти на Рим, коли в столиці Максим Петроній уже вмовив розгубленого Валентиніана III капітулювати? Єдина подія, що згадується в джерелах (якщо не брати до уваги другу, після випадку з Гонорією, романтизовану сентиментальну розповідь про «знакове побачення» у передмісті Мантуї Аттіли з «прекрасною римлянкою-християнкою Єленою», любов та обіцянку, дану їй, відмовитись від наступу на «Вічне місто» – т. зв. дар Єлені) і має конкретну прив'язку до незрозумілої поведінки Аттіли й тієї критичної ситуації, – його зустріч з Римським понтифіком. Можливо, ідея цієї зустрічі дійсно обговорювалась в сенаті, можливо, імператор наполіг на ній одноосібно, зрештою, провести перемовини міг зголоситись і сам Папа Лев I (440–461). Легендизованість даної зустрічі обумовлена традиційною інформаційною «завуальованістю» пізньоантичних джерел. Згадки, які містяться в деяких тогочасних історичних опусах, на рівні подієвої реконструкції дозволяють констатувати таке. Для проведення успішних перемовин, Римський первосвященик відрядив до Аттіли посланця-єпископа з двома дяконами. Батіг Божий виявив бажання зустрітись із Левом Великим на початку липня біля Мантуї⁶².

Секретар Папи, Проспер Тірон, так описує ситуацію, що склалась: «В усіх висловлюваннях [і пропозиціях] імператора, сенату й римського народу не було знайдено нічого кращого, ніж відрядити посольство до жахливого правителя і просити миру. Покладаючись на допомогу Бога, Який, він знав, ніколи не помилявся у добродійних вчинках, найбільш благословенний Папа Лев узяв на себе перемовини разом з екс-консулом [Геннадієм] Авіенусом і екс-префектом [Рима] Тригеціусом. Жоден не чинив інакше, ніж чекала віра. Володар [гунів] прийняв усю делегацію ввічливо і він був настільки потішений присутністю найвищого [за християнською ієрархією] священника, що наказав своїм людям зупинити ворожі дії і, пообіцявши мир, повернувся за Данувій»⁶³. Отже, яким чином потрібно інтерпретувати цей уривок? Тим більше, що не всі джерела згадують факт зустрічі й перемовин Римського понтифіка з Аттілою. Наприклад, Ідацій, вірний син Церкви, нічого не знав про легатів і посольство. Як відомо, в середині V ст. «римський народ» не мав права будь-що вирішувати в державі; таким чином, видається сумнівним, нібито Батіг Божий настільки був обеззброєний святістю Папи або «головного шамана римлян» (як він особисто називав первосвященника), що покірливо уклав мир⁶⁴.

Про знаменну зустріч розповідає і Йордан: «Коли виник у Аттілі намір йти на Рим, то наближені до нього, як передає [нам] історик Пріск, відволікли його від цього, однак не тому, що турбувались про місто, котрого були ворогами, а тому, що мали перед очима приклад Аларіха, колишнього короля везеготів, і боялися за долю свого керманіча, оскільки той після взяття Рима жив недовго і незабаром відійшов від справ людських. І ось, поки дух Аттілі вагався відносно цієї небезпечної справи – рушити чи не рушити – і, розмірковуючи сам із собою, барився, приспіло до нього посольство з Рима із мирними пропозиціями. Прибув до нього сам Папа Лев на Амбулейське поле в провінції Венетій, там, де ріка Мінцій перетинається натовпами мандрівників»⁶⁵. Дискусійною, тим не менш, залишається справжня мотивація зустрічі й кінцева мета папської місії. Сам понтифік ніколи не згадував про неї ні в офіційних записах та нотатках, ні в листах чи церковних службах. Єдиний натяк на гунське вторгнення у Північну Італію міститься в одному з папських листів від 15 березня 453 р.⁶⁶.

Полемічним, по відношенню до інших джерел, є твердження Пріска, що Аттілу відмовили від походу на Рим його радники та полководці, оскільки у нього на початок літа різко погіршився стан здоров'я⁶⁷. Про початок епідемії чуми в гунському війську, шлункові розлади, болотну лихоманку, виснаження воїнів й успішні контрнаступи ромейських підрозділів Аеція пише Ідацій⁶⁸. Цінним джерелом залишається лист, надісланий східними єпископами Папі Сімаху (498–514) у 513 р. З нього можна дізнатись, що Лев I вів також перемовини з Аттілою з приводу звільнення полонених, які перебували у гунів, і не лише християн, а й євреїв та язичників. У результаті Аттіла таки звільнив найбільш поважних і багатих полонених, природно, за великий викуп; інші полонені, за яких ніхто не хотів платити, у тому числі й Папа, були відправлені

до «Гунії»⁶⁹.

Агіографічна традиція й ранньосередньовічні західні легенди часто прикрашали вигаданими «подробностями» доленосну зустріч Папи із гунським володарем, який, за визначенням Ісидора Севільського, зіграв роль «кари Божої». Святитель Ісидор здобув у християнському світі пошану за те, що першим «актуалізовано» переклав Псалом Ісайї 14:5, де прослідковується прозорий авторський натяк на інвазію гунів та аварів на Західну Європу. У довільному, осушасненому для тієї епохи перекладі, здійсненому Отцем Церкви між 624 і 636 рр., він, зокрема, вмістив власні алюзії щодо вторгнення гунів у 452 р.⁷⁰ Як акцентує О. Менхен-Хелфен, Павло Диякон, у свою чергу, знав старого уславленого «мужа», який стояв поруч із Левом і загрожував Аттілі оголеним мечем. Цим героєм є християнська копія Ахілла і афінського Промакоса, який, за легендою, записаною ще Зосимою, захистив Афіни від Аларіха. «Звитяжний воїн» Павла Диякона виглядає як комбінація Бога Марса і Св. Петра, котрий «у надзвичайних випадках був близький» до Римського понтифіка, про що можна довідатись з тексту 84 служби Лева Великого, здійсненої ним 455 р.⁷¹ Однак, безперспективно шукати в цих повідомленнях їхній історичний зміст.

Порівняльний аналіз усіх наявних джерел дає можливість у загальних рисах відтворити найголовніші умови досягнення компромісу між Батогом Божим та Левом I під час їхніх перемовин 5-6 липня 452 р.: 1. Через два дні Аттіла починає безперешкодний відхід з теренів Італії шляхом, який обере собі сам; 2. Валентиніан III протягом п'яти наступних років сплачуватиме необтяжливу данину; 3. Аттіла наперед відмовляється від усіх спроб вторгнення у Галлію та Італію за умови, що на нього не нападуть в інших місцях й Рим утримається від будь-яких підбурювань проти нього на міжнародній арені; 4. Валентиніан III має примусити Маркіана сплачувати гунам данину, обіцяну його попередником на троні; 5. Аттіла ніколи не буде більше руйнувати і грабувати християнські храми; 6. Обидва «греко-римські» імператори не мають права «турбувати» кордони гунських володінь; 7. Аттіла відпустить полонених, за яких дадуть викуп; 8. Валентиніан III ще раз мусить розглянути можливість шлюбу Батога Божого з Гонорією. Обидві сторони добре розуміли, що це не мир, а лише хитке перемир'я для відпочинку й накопичення нових сил.

Разом з тим, ключовими причинами вимушеного відступу гунського керманіча були: епідемія чуми та мор у лавах його війська; чергові масові повстання войовничих племен на землях «білих» гунів із загрозою виходу зі складу «степової імперії»; успішний наступ візантійської армії на Паннонію (для ведення бойових дій на два фронти Аттіла не мав ресурсів і резервів); відчутне погіршення самопочуття володаря гунів. Італійська кампанія Батога Божого проти Рима виявилась гіршою, ніж просто невдача. Він не спромігся змусити римлян укласти з ним офіційний, юридично зафіксований, мир; йому також не повернули звання *magister militum*. Здобич гунів, хоча й була значною, однак ціна за неї виявилась надто високою, – багато гунської кінноти залишилось у полях, під фортеч-

ними мурами і на вулицях італійських міст.

Примітки:

- ¹ Аттила / Сост. Г. Благовещенский. М., 2011. С. 47.
- ² Ахматнуров С. С. Аттила – повелитель гуннов. М., 2015. С. 306-307.
- ³ Дешодт Э. Аттила. М., 2012. С. 176.
- ⁴ Бувье-Ажан М. Аттила : Бич Божий. М., 2003. С. 232.
- ⁵ Ахматнуров С. С. Аттила – повелитель гуннов... С. 309.
- ⁶ Там само. С. 310.
- ⁷ Hugnes I. Aetius: Attila's Nemesis. L., 2012. P. 232.
- ⁸ Ibid. P. 235.
- ⁹ Ibid.
- ¹⁰ Gordon C.D. The Age of Attila: fifth-century Byzantium and the Barbarians. Michigan, 2013. P. 51.
- ¹¹ Hugnes I. Aetius : Attila's Nemesis... P. 237.
- ¹² Ibid. P. 238.
- ¹³ Бувье-Ажан М. Аттила: Бич Божий... С. 245.
- ¹⁴ Hugnes I. Aetius: Attila's Nemesis... P. 240.
- ¹⁵ Prosper Tiron. Additamenta ad Chronica Prosperi / Recensuit Th. Mommsen // Monumenta Germaniae historica. 500–1500 A.D. Auctores Antiquissimi : In 15 t. B., 1892. T. IX : Chronica minora. Saec. IV. V, VI, VII. Vol. I. An. 452, 16.3.
- ¹⁶ Ibid. An. 452, 16.5.
- ¹⁷ Prosperi Tironis Epitoma Chronicon edita primum a. 433, continuata ad a. 455 / Recensuit Th. Mommsen // Monumenta Germaniae historica. 500–1500 A.D. Auctores Antiquissimi : In 15 t. B., 1892. T. IX: Chronica minora. Saec. IV. V, VI, VII. Vol. I. An. 452, 17.2.
- ¹⁸ Heather P. The Huns and the End of Roman Empire in Western Europe // The English Historical Review, 1995. Vol. 110. №. 435 (February). P. 39.
- ¹⁹ Babcock M. The stories of Attila the Hun's death : narrative, myth, and meaning. Dublin, 2001. P. 76.
- ²⁰ Hydatii Lemici Continuatio chronicorum Hieronymianorum ad a. 468 / Recensuit Th. Mommsen // Monumenta Germaniae historica. 500–1500 A.D. Auctores Antiquissimi : In 15 t. B., 1894. T. XI : Chronica minora. Saec. IV. V, VI, VII. Vol. II. An. 452, 6.
- ²¹ Chronica Gallica a. 452 et 511 / Recensuit Th. Mommsen // Monumenta Germaniae historica. 500–1500 A.D. Auctores Antiquissimi : In 15 t. B., 1892. T. IX : Chronica minora. Saec. IV. V, VI, VII. Vol. I. XXIV, 132.
- ²² Priscus Panites. Fragmenta / Ed. C. Müller // Fragmentae Historicorum graecorum : In 5 v. P., 1868. Vol. IV. Fr. 36, p. 39.
- ²³ Iordanes Romana et Getica / Recensuit Th. Mommsen // Monumenta Germaniae historica. 500–1500 A.D. Auctores Antiquissimi : In 15 t. B., 1882. T. V. Ps. 1. Get. 220.
- ²⁴ Pauli Diaconi Historiae Romanae libri XI–XVI / Recensuit H. Droysen // Mo-

numenta Germaniae historica. 500–1500 A.D. Auctores Antiquissimi : In 15 t. B., 1879. T. II. XV, 11.

²⁵ Procopius Caesariensis. De bello Gothico / Recensit L. Dindorf // Corpus scriptorium historiae byzantinae : In 50 v. Bonnae, 1833. Vol. II. IV (VIII), 26.13-14.

²⁶ Pauli Diaconi Historiae Romanae libri XI–XVI... XV, 11.

²⁷ Maenchen-Helfen O. J. The World of the Huns. Studies in their History and Culture. Berkeley-Los Angeles-London, 1973. P. 131.

²⁸ Leonis Magni Sermones et Epistolae // Migne J.-P. Patrologiae cursus completus. SL. Corpus histories : In 221 t. P., 1846. T. LIV. Epist. XI-XIV, Col. 971-993.

²⁹ Ibid. Epist. XX, Col. 1021-1024.

³⁰ Jalland T. The Life and Times of St. Leo The Great. L., 1941. P. 385.

³¹ Hugnes I. Aetius : Attila's Nemesis... P. 244.

³² Ibid. P. 244.

³³ Prosperi Tironis Epitoma Chronicon edita primum a. 433, continuata ad a. 455... Chron. II, 452.20.

³⁴ Thompson E. A. A History of Attila and the Huns. Oxf., 1999. P. 295.

³⁵ Iordanes Romana et Getica... Get. 221.

³⁶ Ibid. Get. 222.

³⁷ Ibid.

³⁸ Ibid.

³⁹ Pauli Diaconi Historiae Romanae libri XI–XVI... XV, 12.

⁴⁰ Maenchen-Helfen O. J. The World of the Huns... P. 132.

⁴¹ Brion M. The Story of the Huns. L., 1931. P. 216.

⁴² Hydatii Lemici Continuatio chronicorum Hieronymianorum ad a. 468... An. 452, 7.

⁴³ Pauli Diaconi Historiae Romanae libri XI–XVI... XV, 12.

⁴⁴ Maenchen-Helfen O. J. The World of the Huns... P. 132.

⁴⁵ Excerpta ex Agnelli libro pontificali ecclesiae Ravennatis / Ed. Th. Mommsen // Monumenta Germaniae historica. 500–1500 A.D. Auctores Antiquissimi : In 15 t. – B., 1892. T. IX : Chronica minora. Saec. IV. V, VI, VII. Vol. I. Agnel. 42.

⁴⁶ Maenchen-Helfen O. J. The World of the Huns... – P. 132.

⁴⁷ Ibid. P. 133.

⁴⁸ Ibid.

⁴⁹ Ibid.

⁵⁰ Suidae Lexicon / Ex recognitione I. Bekkeri. B., 1854. Mediol. 405.

⁵¹ Ibid. Mediol. 405.

⁵² Maenchen-Helfen O. J. The World of the Huns... P. 137.

⁵³ Hydatii Lemici Continuatio chronicorum Hieronymianorum ad a. 468... An. 452, 8.

⁵⁴ Prosper Tiron. Additamenta ad Chronica Prosperi... An. 452, 18.5.

⁵⁵ Isidori Iunioris episcopi Hispalensis. Historia Gothorum, Wandalorum, Sveborum / Recensuit Th. Mommsen // Monumenta Germaniae historica. 500–1500 A.D.

Auctores Antiquissimi : In 15 t. B., 1894. T. XI : Chronica minora. Saec. IV. V, VI, VII. Vol. II. P. 30.

⁵⁶ Claudius Claudianus panegyricus dictus Probino et Olybrio consulibus // Claudius Claudianus. Carmina // Monumenta Germaniae Historica. 500–1500 A.D. Auctores Antiquissimi : In 15 t. B., 1892. T. X. In Ruf. I, 320.

⁵⁷ Дешодт Э. Аттила... С. 181.

⁵⁸ Тьерри Ам. Аттила. V. Последняя война и смерть Аттилы. 1. Вторжение в Италию. Посольство Св. папы Льва. 2. Смерть Аттилы. Распадение его империи // Москвитянин, 1852. Т. XIX. № 11. С. 119.

⁵⁹ Бувье-Ажан М. Аттилаб: Бич Божий... С. 253.

⁶⁰ Там же. С. 253.

⁶¹ Harvey C. Attila, the Hun. L., 2003. P. 79.

⁶² Jalland T. The Life and Times of St. Leo The Great... С. 433.

⁶³ Prosperi Tironis Epitoma Chronicon edita primum a. 433, continuata ad a. 455... Chron. II, 452.21.

⁶⁴ Vita Germani auctore Venantio Fortunato // Monumenta Germaniae historica. 500–1500 A.D. Auctores Antiquissimi, Scriptores rerum Merovingicarum : In 7 t. Hannoverae, 1920. T. VII. Col. 615.

⁶⁵ Iordanes Romana et Getica... Get. 223.

⁶⁶ Leonis Magni Sermones et Epistolae... Epist. XXIX, Col. 1109-1112.

⁶⁷ Priscus Panites. Fragmenta... Fr. 39, p. 109.

⁶⁸ Hydatii Lemici Continuatio chronicorum Hieronymianorum ad a. 468... An. 452, 9.

⁶⁹ Price S.S. Attila the Hun : Leader of the Barbarian Hordes. L., 2009. C. 102.

⁷⁰ Isidori Iunioris episcopi Hispalensis. Historia Gothorum, Wandalorum, Sveborum... P. 27.

⁷¹ Maenchen-Helfen O.J. The World of the Huns... P. 138.

Yaroslav Yanovskyi. Italian Attila's campaign of 452 a.d.: the course of developments and consequences. *The author highlights and analyzes the political and tactical peculiarities of the Hun ruler Attila's military campaign held in the North of Italy in 452 A. D. on the basis of the analysis of the bulk of late and early medieval written sources. The key focus is on the events related with the destruction of Aquileia by the Hun army and pillaging series of northern cities and towns. The article characterizes the possible causes and specific historical circumstances of the fateful meeting of Attila with the Roman priest Lev I the Great, the result of which was Huns' refusal to raid the capital of the Western Roman Empire.*

Key words: Huns, Hun Empire, Attila, Western Roman Empire, Ravenskyi court, Aetius, Pope Leo I, Italian campaign of 452 A.D.

Отримано: 10.04.2017 р.

СХІДНА ПОЛІТИКА УГОРЩИНИ В ПЕРШЕ ДЕСЯТИЛІТТЯ ПРАВЛІННЯ КОРОЛЯ БЕЛИ IV (1235–1245 рр.)

Олександр Головко. Східна політика Угорщини в перше десятиліття правління короля Бели IV (1235–1245 рр.). У статті розглянута політика угорської королівської адміністрації відносно країн і народів Східної Європи. Показано вплив інвазії монгольських полчищ в Європу на зміну відносин Королівства Угорщини і Галицько-Волинського князівства в середині 40-х рр. XIII ст.

Ключові слова: Угорщина, король Бела IV, Русь, половці, монголи, міжнародні відносини.

Александр Головко. Восточная политика Венгрии в первое десятилетие правления короля Бела IV (1235–1245 гг.). В статье рассмотрена политика венгерской королевской администрации относительно стран и городов Восточной Европы. Показано внешние инвазии монгольских полчищ в Европе на изменение отношений Королевства Венгрии и Галицко-Волинского княжества в середине 40-х гг.

Ключевые слова: Венгрия, король Бела IV, Русь, половцы, монголы, международные отношения.

З моменту появи угорських племен у Паннонській котловині в другій половині IX ст. утворена ними держава у центрі Європи відігравала непересічну роль у житті континенту. Дуже важливими в добу середньовіччя були відносини Королівства Угорщини з народами Східної Європи, особливо з давньоруськими князівствами.

У статті ми розглянемо питання про східну політику Королівства Угорщина у переламну добу його історичного минулого – в перше десятиліття правління короля Бели IV (1235–1245 рр.)¹.

21 вересня 1235 р. помер володар Королівства Угорщина Андрій II, а в листопаді того ж року у місті Секешфехерварі відбулася процедура інтронізації його сина Бели IV. Угорський хронікальний звід XIV ст. повідомляє про дійову участь у цій церемонії волинського князя Данила Романовича: «Rex Bela filius eius coronatus est pridie Idus Octobris feria prima in cathedrali ecclesia beati Petri Albe, quam ipse consecrare fecit, Colomano duce fratre eiusdem ensem regalem ad latus ipsius honorifice tenente, Daniele vero duce Ruthenorum equum sum ante ipsum summa cum reverentia ducente (Король Бела, син його (Андрія II. – О. Г.), був коронований під час першого свята напередодні жовтневих ід в кафедральному соборі блаженного Петра Альби, який він сам освятив. Герцог Коломан, його брат, урочисто ніс біля короля його меч, Данило, щирий герцог рутенів, вів попереду з урочистістю коня (короля. – О. Г.))»².

Д. Зубрицький, І. Шараневич та М. Дашкевич висловили сумнів щодо мож-

ливості цієї події, вважаючи, що Данило навряд чи погодився приймати участь у церемонії, яка фактично робила його васалом угорського короля³. М. Грушевський, навпаки, підкреслює, що ситуація, яка склалася на Русі, вимусила Данила піти на певні поступки угорському королю в обмін на невтручання Угорщини в справи Галичини⁴. В. Пашуто, розглядаючи цей епізод, коротко його охарактеризував як «дружній акт» з боку волинського князя⁵. М. Котляр вбачає у поїздки бажання відновити стосунки із другом дитинства Белою, який проте вирішив підтримати його суперників чернігівського князя Мстислава і його сина Ростислава⁶. О. Майоров, відзначивши, що князь Роман і його нащадки Романовичі уклали час від часу подібні угоди, вважає, що в обмін на отримання допомоги від Угорщини Данило погодився формально визнати себе васалом угорського короля⁷. Про залежність Данила Романовича від Угорщини внаслідок перебування на коронації Бели IV пише М. Бартницький⁸. М. Волощук на підставі інформації про перебування Данила у Секешфехерварі стверджує, що впродовж 1235–1245 рр. Данило перебував у васальній залежності від угорського короля⁹.

Протилежну позицію займає М. Лабунька, котрий, докладно розглядаючи традиції проведення подібних заходів в середньовічній Європі, доводить, що участь Данила в коронації не вела до встановлення його залежності від короля Угорщини¹⁰. Компромісну позицію займає Дж. Харді. Він вважає, що Данило своєю участю в інтронізації визнав залежність від Бели IV, проте цим же актом Данило фактично увійшов до складу угорської королівської родини і добився сюзеренітету Королівства Угорщини над Галіцією, що було важливо в умовах зазіхань на цю землю з боку інших князів із династії Рюриковичів. Проте, на думку сербського дослідника, Данило реальної військової допомоги від нового короля не отримав¹¹. Л. Войтович пише, що в той час князь Данило проявив себе як блискучий політик, який зумів «схилити на свій бік товариша дитячих літ короля Бела IV»¹². У статті І. Паршина наголошується, що Данило Романович своєю участю в коронації за тодішніми церемоніальними звичаями жодним чином не визнавав своєї залежності від короля, проте в подальшій східній політиці новий король Бела віддав перевагу не князю Данилу, а його суперникам чернігівським князям¹³.

На наш погляд, політична ситуація у Східній Європі в середині 30-х років XIII ст., яка нагадувала передумови підписання угоди між княгинею Анною і королем Андрієм II в місті Саноці у 1205 р., цілком могла примусити князя Данила погодитись на серйозні поступки угорському королю в обмін на його прихильність у галицькому питанні. Ще на початку 1235 р. волинський князь Данило Романович разом із своїм союзником Володимиром Рюриковичем воював проти чернігівського князя Михайла Всеволодовича. Спочатку союзникам вдалося позбавити Михайла влади в Чернігові, проте в травні 1235 р. ситуація докорінно змінюється не на користь Данила та Володимира.

У цей час на Київщину разом з половцями вдерся союзник Михайла Всеволодовича Ізяслав Мстиславич. Наприкінці травня 1235 р. біля міста Торче-

ська відбулася жорстока битва, де велике половецьке військо завдало волинсько-київській армії Данила і Володимира, що було втомлено попередніми бойовими діями в Чернігівщині, тяжкої поразки. В полон до кочовиків попали союзник Данила князь Володимир Рюрикович та боярин Мирослав. Данилу вдалося повернутися до Галича¹⁴.

На початку осені 1235 р. у Галичі місцеві бояри підняли бунт і примусили Данила покинути місто¹⁵. Сюди бояри запросили чернігівського князя Михайла Всеволодовича, а до Києва прибув Ізяслав Мстиславич¹⁶. Як пише М. Грушевський, тоді Чернігівщина, Київщина та Галичина «знову злучилися в союзних руках»¹⁷. У результаті всіх описаних подій Романовичі в певній мірі опинилися в оточенні ворогів, вони не тільки втратили Галичину, але виникла реальна загроза для їх влади на Волині.

Ситуація була настільки складною, що Данило Романович просто був вимушений відправитись до Угорщини, щоб добитися там, можливо шляхом значних поступок, допомоги, тим більше, що після смерті королевича Андрія (1234 р.), угорська адміністрація не мала особливих підстав для претензій на володарювання у Прикарпатті, оскільки брат Бели IV і померлого Андрія колишній король Галиції Коломан уже тоді був хорватським і славонським герцогом.

Проте сама участь князя Данила в церемонії не стала якоюсь знаковою подією, котра призвела до обмеження його реального статусу як суверенного монарха. Під час перебування в Угорщині Данилу Романовичу не вдалося у повній мірі реалізувати наміри ввести в нормальне русло свої відносини з угорським двором. З цим, вірогідно, пов'язана і відсутність інформації в Галицько-Волинському та інших літописах про означену поїздку князя Данила до Угорщини. Саме невирішеність цієї проблеми призводить до того, що невдовзі волинський князь вирішив вдатися до багатоходової дипломатичної дії в Центральній Європі.

Перш за все волинська адміністрація князів Данила та Василька Романовичів встановлює тісні контакти союз з Малопольським князівством Болеслава Сором'язливого та його матері княгині-регентші Гриміслави, що призвело до загострення взаємин Романовичів з мазовецьким князем Конрадом¹⁸. Весною 1236 р. на східноволинські землі здійснили похід галичани, до яких приєдналися «болохівські князі» – володарі земель басейну верхньої та середньої течії Південного Бугу¹⁹. Данило Романович отримав допомогу від Володимира Рюриковича, котрий на той час уже звільнився з половецького полону. Ця допомога сприяла перемозі князів Романовичів, які з союзниками розбили нападників²⁰.

Невдовзі у конфлікт втрутилися Михайло Всеволодович і Ізяслав Мстиславич, які виступили на боці галичан. До війська Михайла та Ізяслава приєдналися половці. Перший з князів, вірогідно, вже в той час зайняв галицький стіл. Сторони домовилися про спільну виправу на Волинь з мазовецьким князем Конрадом. Романовичам під час війни 1237 р.²¹ вдалося нейтралізувати союзників Михайла. Поляки мазовецького князя Конрада були розбиті на річці Вепр, а половці в черговий раз перейшли на бік Данила, більш того степовики

розорили Галицьку землю²².

У подальшому волиняни, користуючись попереднім успіхом, здійснили похід до Галицької землі. Проте судячи з тексту Галицько-Волинського літопису, їм не вдалося розбити головні галицькі війська і захопити Галич, де засіли князі Михайло Всеволодович і його син Ростислав. Михайлу і Ростиславу відстояти Галич допомогла підтримка великого загону угорців («Угор множество»²³). Саме участь цього загону в подіях у Придністров'ї, можливо, стала причиною нової поїздки Данила та Василька до Угорщини, про яку згадує галицький книжник: «Данил же в то время шёл бяше со братом свои Угры, бе бо звал его на чсть»²⁴. Отже, розгляд перебігу подій 1236–1237 рр. є додатковим свідченням того, що під час поїздки до Угорщини листопада 1235 р. князю Данилові не вдалося добитися встановлення ділових взаємин з королем Белою IV. Останній, можливо не так активно, продовжував політику свого батька Андрія II на підтримку суперників Романовичів у Галичині.

У літературі не має однозначності з приводу визначення часу згаданої літописцем поїздки Данила (разом із Васильком) «на чсть» до угорського короля. Д. Зубрицький і І. Шараневич датують цю подію 1236 р. і помилково зв'язують її з участю Данила Романовича у коронації королем Бели IV, яка, як ми вже писали, мала місце в листопаді 1235 р.²⁵

Князь Данило Романович здійснив другу дипломатичну місію (в контексті відносин з Белою IV) до Угорщини в 1237 р. Коли переговори з королем завершилися фіаско, князі Данило і Василько Романовичі почали готуватися до походу до Австрії на підтримку місцевого герцога Фрідріха II Бабенберга, який перебував у конфлікті з германським імператором Фрідріхом II. Необхідно зазначити, що невелика приальпійська Австрія саме з цього часу стає важливим фактором центральноєвропейської політики Романовичів.

Союз із Віднем відкривав великі можливості для здійснення тиску на польських князів та угорського короля Бела IV. Підготовка Данила та Василька Романовичів до походу весною 1238 р. стала відомою угорському королю, котрий ворогував з герцогом Фрідріхом II Бабенбергом. Бела IV умовив Романовичів не здійснювати свій похід, але ця домовленість, вірогідно, примусила угорську адміністрацію відмовитися від підтримки галицького князя Михайла та його сина Ростислава в Галичі. «В то время пошел бяше Фридрих царь на герцика войною, и восхотеста ити Данил со братом Василком герцикови во помощь. Королеви же возбранившу има, возвратистася во землю свою»²⁶.

Зазначені події відбувалися вже під акомпанемент страшної катастрофи, котра в той час мала місце у Північно-Східній Русі, на яку напали монголо-татарські завойовники. Перша зустріч з ними населення Східної Європи мала місце в 1222–1223 рр., проте після поразки русичів і половців на р. Калці в травні 1223 р. на Русі тривалий час не було вістей про монголів²⁷. У 1235 р., за свідомством персидського письменника Абдаллаха ібн Фазлаха, на курултаї монгольської знаті в Каракорумі представники верхівки новоствореної потужної

Монгольської імперії вирішили «спрямувати переможний меч на голову вождів русів та асів»²⁸, здійснити виправу проти народів Східної Європи.

У другій половині 1238 р., скориставшись відсутністю князя Ростислава в Галичі, який, за недосить зрозумілою інформацією Галицько-Волинського літопису, начебто зібрався у похід на Литву. Данило підійшов до міста, і після нетривалої облоги на третій день взяв його. «Данило же, – пише галицький книжник, – вниде во град свой и прииде ко пречисте святей Богородици, и прия стол отца своего, и обличи победу, и постави Немечьских вратех хоругвовь свою»²⁹. Довідавшись про прихід волинського князя до Галича, Ростислав Михайлович направився до Угорщини, просити допомогу у короля Бели IV.

Зазначимо, що взимку 1238/1239 р. Михайло і Ростислав мали просити цю допомогу в угорського короля як проти Данила, так і проти як монголів, які на цей час вже захопили значну частину їх малої батьківщини – Чернігівської землі. В той час, коли Михайло Всеволодович слідом за сином відправився до Угорщини, якийсь князь Ярослав (за припущенням М. Грушевського – межибіжський князь Ярослав Інгварович³⁰) захопив жінку Михайла, яка була сестрою Данилові та Васильку. Якщо припущення вченого правильне, то необхідно зазначити, що зазначений Ярослав Інгваревич – це син Інгваря Ярославича, брат польської княгині Гремислави, який в 20-х роках боровся з Данилом Романовичем за Східну Волинь, а потім отримав від Данила Пересопницю і Межибіжжя. Останнє місто належало до території Болохівщини, отже наприкінці 20-х – у 30-х роках XIII ст. Ярослав, вірогідно, був одним із болохівських князів. М. Котляр у своєму коментарі до Галицько-Волинського літопису пише, що ім'я цієї сестри є невідомим³¹, але науковцями воно з'ясоване – її звали Олена³². Літопис розповідає про рішучі дії по визволенню княгині Данилом, який добився повернення сестри («...и Ярослав услышав словеса Данилова, и бысть тако, и прииде к нима сестра к Данилу и Василку, и держаста ю в велицей чести»)³³.

В Угорщині князь Михайло прагнув укласти союз із Белою, який мав бути скріплений шлюбом Ростислава і доньки короля. Проте «король же не вдасть девкы своеяй Ростиславу и погна и прочь»³⁴. Згодом Михайло і Ростислав направляються до Польщі, але і тут, вірогідно, їх місія зазнала невдачі. Тому князь Михайло Всеволодович запропонував Данилу та Васильку Романовичам укласти угоду, головною статтею якої стала відмова його та Ростислава від претензій на Галич. Данило Романович погодився на це. В обмін Ростиславу він надав в управління Луцьк, а Михайлові запропонував відправитися до Києва. Проте Михайло, довідавшись про наближення монгольської загрози місту, знову попрямував до Польщі.

Пізньою осінню 1240 р. величезна армія монголів на чолі з ханом Бату підійшла до Києва, який у той час входив до складу Галицько-Волинської держави князя Данила Романовича, а гарнізоном міста командував волинський воевода Дмитро. Після досить тривалої облоги, вірогідно 6 грудня 1240 р., монгольським нападникам вдалося захопити Київ³⁵.

Відчуваючи недостатність військових сил для захисту Південно-Західної Русі від наступу монгольських військ, князь Данило ще до падіння Києва вирушає до сусідньої Угорщини, де прагне створити союз із угорським королем Белою IV проти кочовиків («**е҃хал в҃яше Данил У҃гры королеви и е҃ще в҃яше҃ть не слышал прихода поганы҃х Татар на Кыев**»³⁶). Цей союз, на пропозицію руського князя, мав бути скріплений шлюбом дочки Бели IV та старшого сина Данила Лева. Матримоніальний союз з угорським правлячим домом також мав сприяти налагодженню нормальних відносин сторін у прикарпатському питанні, гарантувати у подальшому невтручання угорського двору в галицькі справи. Проте король Бела IV не підтримав ідеї галицько-волинського володаря³⁷.

Наприкінці зими 1240 – в січні 1241 рр. полчища монголів підійшли до Карпат. Угорський король Бела IV наказав своєму палатину Діонісію (Денешу) Тамаю перекрити гірські перевали³⁸. Проте вже в середині березня 1241 р. монголи прорвалися через карпатський Верецький перевал в Паннонську низину³⁹. В 1241–1242 рр. монгольські раті воювали безпосередньо з військами католицьких країн, а саме з полками володарів Польщі, Угорщини, Чехії та Германії⁴⁰.

Необхідно відзначити, що в Центральній Європі, як і на Русі, у противників монголів не було єдності. Внутрішні протиріччя між монархами Центральної Європи виявилися більш сильними, ніж бажання об'єднати спільні зусилля для боротьби із страшною небезпекою. У той час головним для найбільш потужніших політиків Європи римського папи Григорія IX та германського імператора Фрідріха II був конфлікт між собою, а не загроза зі сходу. Зокрема, у Польщі великопольським та сілезьким рицарям, яким допомагали невеличкі загони хрестоносців (тамплієрів, іоаннітів, тевтонців), на підтримку йшов лише чеський король Вацлав, але і він запізнився: 9 квітня 1241 р. під Легницею монголи відсвяткували свою чергову перемогу.

Угорщина, не зважаючи на всі заклики її короля Бели IV, ні якої допомоги ані від імператора, ані від папи також не отримала. Напередодні вторгнення монголів в Паннонську низину до Угорщини прибула половецька орда Котяна⁴¹. Міграція половців (західні автори називали їх куманами або кипчаками) на захід була пов'язана із захопленням монголами Половецької землі. Зокрема, про зіткнення половців хана Котяна («короля Куман Кутана») з монголами у причорноморських степах згадує в узагальнюючій інформації під 1239 р. французький хроніст Альбрік із монастиря Тріумфонтіум⁴². Сучасник подій угорський хроніст Рогерій також повідомляє, що татари розбили половців і розорили значну частину їх землі⁴³.

Половецький хан особисто звернувся до Бели IV з проханням надати його орді притулок, обіцяючи прийняти християнство за католицьким обрядом. Угорський король прихильно поставився до цієї пропозиції, одарив послів Котяна цінними подарунками та направив до половців для супроводження монахів-домініканців⁴⁴. Ймовірно, це були ті мандрівники-місіонери, які побували в Північно-Східній Європі в 1235–38 рр.⁴⁵ Іншої думки дотримується В. Пашу-

то, який вважає, що тут мова йде про домініканців, які створювали в першій половині XIII ст. католицьке єпископство у половців⁴⁶.

М. Мургулія і В. Шушарін вважають, що перехід половців до Угорщини відбувся після битви на р. Сить (4 березня 1238 р.) і до захоплення монголами міста Чернігова (18 жовтня 1239 р.)⁴⁷, проте скоріше за все перехід кочовиків розпочався в першій половині 1239 р., а завершився влітку або на початку осені того ж року. Угорське джерело повідомляє, що король урочисто зустрів Котяна та його 40-тисячну орду на кордоні своєї держави⁴⁸.

Прибувши до Угорщини, хан Котян, за даними згаданого вище Рогерія, заявив, що нападники розорили його землю та перебили його людей⁴⁹. Угорський монарх доручив своїм адміністраторам розселити половців, які одержали в Угорщині для проживання землі в області між Дунаєм і Тисою⁵⁰. Тоді ж відбулося хрещення хана Котяна та його приближених. Міграція половецької орди не пройшла повз уваги монгольського керівництва. Відомо, що монгольський хан Батий з цього приводу написав листа Белі IV, де висловив своє незадоволення тим, що угорський король взяв під патронат половців⁵¹. Можливо, що проблема підкорення половців мала для монгольського керівництва особливе значення, оскільки її вирішення відкривало перспективу стабільного поповнення монгольського війська новими військовими загонами.

Угорський король не мав достатньої для відсічі нападникам армії і розраховував використати для захисту Угорщини силу половецької орди⁵². Проте планам короля не судилося бути реалізованими. Внутрішні тертя в самому Королівстві Угорщина виявилися настільки гострими, що не дали можливості правлячій верхівці консолідуватися. Справа в тому, що в той час Бела IV вів політику розширення королівського домену за рахунок конфіскації земельних володінь магнатів⁵³. Останні, невдоволені Белою IV, не тільки не прислали свої загоони до королівського війська, а й зайняли ворожу позицію до половців хана Котяна. Прибуття половців викликало невдоволення у сільського населення тих районів, де кочівники мали поселятися, оскільки кочівники грабували угорців і травили поля селян.

На початку березня 1241 р., коли в Паннонській низині вже розпочалися бої з монголами, що прорвалися через карпатські перевали, половці були звинувачені у змові з нападниками⁵⁴. Конфлікт прибульців з угорцями був у значній мірі спровокований австрійським герцогом Фрідріхом II Бабенбергом. Внаслідок конфлікту хан Котян та частина його приближених 14 березня 1241 р. були вбиті у Пешті, а інша частина половців підняли бунт⁵⁵. Напередодні цієї події 12 березня загоони Діонісія Тамая були розбиті передовими полками монголів на Верецькому перевалі. Інші частини нападників дещо пізніше прийшли до Угорщини через інші карпатські перевали (Яблуницький, Вишківський, Торунський, Німчицький і ін.) і протягом приблизно двох тижнів об'єдналися в одну армію. 11 квітня 1241 р. військо угорського короля Бели IV було повністю розгромлено монголами в долині Мохі на р. Шайо. Згодом вся Угорщина була повністю розо-

рена монгольськими завойовниками.

Цікавою була подальша доля половців в Угорщині. Значна група продовжувала залишатися на боці угорців, частина їх була захоплена в полон монголами, а чимало куманів добровільно приєдналося до завойовників. Важливо відзначити, що останні займали у монгольському війську важливе місце. Хроніст Рогерій, розповідаючи про розорення Угорщини нападами, не випадково часом серед них на першому місці згадує половців, а вже потім татар⁵⁶. Велика група половців відійшло на південь у володіння Болгарії, Латинської імперії та Сербії⁵⁷. Необхідно відзначити, що фактично впродовж дуже невеликого періоду населення Угорщини і балканських країн двічі зазнало вторгнень кочівників, спочатку половців, а згодом монголів. Візантійський хроніст Нікіфор Григора згадує, що до Нікейської імперії прибуло біля десяти тисяч половців і повідомляє, що нікейський імператор Іоанн III Дука надав їм володіння в європейській частині своєї держави у Фракії і Македонії, а в азійській – у Фрігії⁵⁸.

Відзначимо, що дещо пізніше частина половців на прохання володарів Єгипту переправилась до цієї країни, і тут стала основою місцевого війська – корпусу мамлюків. Розповідаючи про це, візантійський автор Нікіфор Зонара пише, що таким чином єгиптяни створили собі дуже потужну як проти своїх західних, так і східних сусідів армію⁵⁹. В той час, як велика група половців служила сарацинам і нікейцям, інша частина степняків підтримувала союзні стосунки з латинянами⁶⁰. При дворі латинського імператора Балдуїна II в Константинополі служив французький рицар Балдуїн Гено, який був одружений з донькою половецького хана Саронія. За дорученням свого володаря цей рицар на межі 40-х – 50-х років XIII ст. здійснив подорож до столиці Монгольської імперії Каракоруму⁶¹.

Однозначно важко повністю з'ясувати, які плани переслідували монголи під час проведення походу в Центральну Європу⁶². Складається враження, що для військ дуже важливе місце в цьому поході займала Угорщина. Але такий висновок не можна робити лише на підставі того, що саме на території Королівства Угорщина завершився західний похід Чингізидів.

Завершення походу саме там у певній мірі було пов'язано з тим, що з перебуванням в Угорщині монгольського війська співпала подія, що мала місце далеко на сході, де 11 грудня 1241 р. помер каан Угедей. Довідавшись десь у травні 1242 р. про смерть володаря, чимало монгольських керівників захотіли повернутися додому, де в Каракорумі мав відбутися з'їзд з обрання нового володаря. Але якщо змодельювати ситуацію, що цього випадкового факту – смерті Угедея – в той час не було, то, як здається, виправа Бату до Центральної Європи сама по собі вже видихалася. І не залежно від обставин на сході, питання про припинення військових дій монголів у Центральній Європі назрівало.

Про великі втрати монголів в Угорщині свідчить інформація Плано де Карпіні, котрий повідомляє, що в Каракорумі було спеціальне кладовище, де були захороненні ті, кого було вбито в Угорщині, і цих вбитих було дуже багато. Однозначно, що на згаданому цвинтарі були поховані представники монгольської

знаті, оскільки на місце поховань було суворо заборонено будь-кому заходити⁶³. Р. Храпачевський пише, що «...монголи не могли залишатися в Угорщині, як планували спочатку. Гуюк, якого було відкликано раніше, ставав небезпечним конкурентом у боротьбі за владу, а та обставина, що він ворогував з Бату, квапило останнього зайняти більш вигідні ближче до Центрального улусу. Тому для заснування ставки Бату замість Паннонії, обрав Поволжя, центр Дешт-Кипчаку»⁶⁴.

Отже, на підставі вище сказаного важко говорити про те, що Угорщина була кінцевим або головним об'єктом виправи військ на чолі з ханом Бату. На користь цього, на мій погляд, є певні інші аргументи. З початку нашої ери Паннонська долина постійно була привабливою територією, до якої тягнулися кочівники, які мігрували із степу до Центральної Європи. В II–IV ст. н.е. сюди здійснювали свої міграції сарматські племена язигів і сарматів⁶⁵. В першій половині V ст. Паннонія перебувала під владою гуннів на чолі з ханом Аттілою⁶⁶. З кінця VI і до початку IX ст. на території Паннонії існував кочовий Аварський каганат, а наприкінці IX ст. Паннонію захопили племена угрів на чолі з Арпадом. Зазначимо, що через постійне перебування в цьому регіоні кочівників, тут до X–XI ст. повністю змінилася рослинність: зникли ліси, які замінив степовий ландшафт⁶⁷.

Про важливість Угорщини в західній політиці Монгольської держави свідчить те, що в наказі, який в 1222 р. Чингіз-хан дав своїм полководцям Джебе і Субедею, записано: «§ 262. А Субетаай-Баатура він (Чингізхан. – О. Г.) відправив на північ, наказавши дійти до одинадцяти країн і народів, а саме: Канлін, Кипчаут, Баджигіт, Оросут, Мачжарат, Асут, Сасут, Серкесут, Кешимір, Болар, Рарал (Лалат), перейти через повноводні ріки Іділ і Аях, а також дійти і до самого міста Ківамен-Кермен. З таким повелінням він відправив Субетаай-Баатура»⁶⁸.

Є підстави припустити, що Кипчаут – це країна кипчаків, Баджигіт – це країна башкирів, Оросут – це Русь, Мачжарат – це Угорщина, а місто Ківамен-Кермен – це Київ. Отже, ця інформація свідчить про те, що в ході виправи Джебе і Субедея монгольська верхівка переслідувала широкомасштабний план на підкорення багатьох країн і народів не тільки Східної, а і частково Центральної Європи, серед яких центральне місце мало Королівство Угорщина. Про велику увагу до Угорщини з боку монголів у другій половині 30-х років повідомляє угорський місіонер брат Юліан: «Князь суздальський передав дослівно через мене королю угорському, що татари в день і в ночі радяться, як прийти і захопити королівство угрів-християн. Але у них, як говорять, є бажання йти на завоювання Риму і далі»⁶⁹. Місіонер далі повідомляє, що він привіз угорському королю лист від хана Бату, в якому той вимагає, щоб Бела IV «добровільно йому підкорився». Крім того, як вище зазначалось, Бату вимагав від короля відмовитись від підтримки половців⁷⁰.

Про важливе місце Угорщини в політиці свідчить те, що після завоювання Києва у грудні 1240 р. монгольські війська не втягувалися у тривалі бойові дії в Південній Русі, а поспішали до Центральної Європи. Театр бойових дій в

1241–1242 рр. показує, що головний удар монголів був спрямований саме проти Угорщини, сюди після розгрому польських військ під Легницею на допомогу Бату прийшов ще один корпус кочівників на чолі з Байдаром і Орду. Відмова монголів від розорення прилеглих до Угорщини територій Русі свідчить про бажання зберегти ці землі як важливу базу для поповнення війська харчами і фуражем. Особливо це стосувалося мешканців Болохівщини, які стали головними постачальниками хліба для завойовників («оставили бо их Татарове, да им орють пшеницю и проса»)⁷¹.

У літературі по-різному оцінюються і безпосередні плани монголів щодо можливого підкорення Угорщини. В. Шушарін і Г. Крісто писали, що напад монголів на Угорщину носив попередній характер і не переслідував наміру підкорення країни⁷². Існує думка, згідно якої монгольська верхівка хотіла створити в Паннонській низині форпост для захоплення Європи, але в силу багатьох причин кочовики цей план не змогли реалізувати⁷³. На наш погляд, Угорщина привертала увагу Чингізидів перш за все як територія, яка могла бути використана для господарського використання її кочівниками. Тут варто знову нагадати про роль Паннонії в історії гуннів, аварів, угрів і інших кочових племен. Відхід нападників почався навесні 1242 р., коли вони отримали інформацію про події на сході. Проте, як вважає В. Єгоров, зворотній похід кочовики здійснювали дуже повільно. Тільки взимку 1242–1243 рр. монгольські орди знову з'явилися у причорноморських і прикаспійських степах⁷⁴.

Не даючи загальної оцінки наслідків навали монгольських полчищ у Центральну Європу, необхідно зазначити, що розгром нападниками польських та угорських земель призвів до поступового виникнення нової політичної ситуації в регіоні, а саме до поступового значного підсилення Чеського королівства⁷⁵. Володарі цієї держави в 40–50-х роках підсилили свій тиск на Польщу, Угорщину, а чеський король Пшемисл Отокар II (1253–1278 рр.) завоював германську Штирію, поширив свою владу на Австрію, Каринтію, Крайну, Істрію, не без успіхів прагнув втрутитися у міждинастичну боротьбу на Піренеях, активно допомагав хрестоносцям у боротьбі проти пруссів і литовців⁷⁶.

Весною 1242 р. Ростислав разом з галицьким боярином Владиславом знову зробив спробу зайняти Галич, але цього разу допомоги від традиційних союзників – угорців – не отримав. Угорщина внаслідок монгольської навали лежала в руїнах, половина населення була знищена, в країні розпочався страшний голод, проте король Бела IV тоді не без успіху займався відновленням країни, до якої запрошував населення із сусідніх земель. На думку будапештського історика Й. Бертенї, «напад татар не ослабив значно Угорщину у військово-політичному відношенні»⁷⁷.

Чернігівському князю все ж таки вдалося зайняти місто Галич за допомогою галицького єпископа Артемія, але не надовго. Данило і Василько, зібравши військо, вирушили проти нападників. Ростислав покинув Галич, і лише, за словами літописця, звістка про повернення монголів дозволила Ростиславу врятувати-

ся від переслідування з боку Данила. Воєвода князь Андрій вибив із Перемишля наближеного Ростислава Костянтина, а Данило поїхав до Бакоти та Каліуса⁷⁸.

Князь Ростислав знаходить притулок в угорського короля Бели, який в цей час провів багато перетворень для підйому з руїн понищеної монголами країни. Це створило умови для відновлення планів активної східної політики Королівства Угорщина, важливою складовою якої тепер стає тема захисту держави від можливого нового нападу монголів. У 1243 р. Бела IV віддав за Ростислава дочку Анну⁷⁹. Д. Александров вважає, що король тоді хотів створити на сході васальну від Угорщину державу, яка мала виконувати функцію заслону від монголів⁸⁰. На наш погляд, угорці в дусі того часу вирішили скористатися складною після монгольської навали ситуацією в Південно-Західній Русі, щоб поширити свої впливи на схід. Аналогічно по відношенню до самої Угорщини повівся в 1241 р. австрійський герцог Фрідріх II Бабенберг, який захопив після монгольської навали чимало земель на заході Угорщини. В Прибалтиці таким же чином діяли шведські та німецькі хрестоносці, які в 1240–1242 рр. воювали проти північноруських земель.

Допомагати Ростиславу Михайловичу боротися за Галич вирішив і малопольський князь Болеслав Сором'язливий, який був одружений на іншій дочці угорського короля Кунігунді⁸¹. Союзником Романовичів у Польщі став мазовецький князь Конрад, який в цей час хотів завоювати Краківську землю⁸². Данилові та Васильку Романовичам прийшлося в 1243 і 1244 рр. втрутитися у польські справи, де вони, вочевидь, не тільки відстоювали інтереси Конрада, а і прагнули поширити на Малу Польщу свої впливи, а також захопити військову здобич. Весною 1243 р. Болеслав Сором'язливий, спираючись на своїх численних прихильників з числа малопольських рицарів, організував велику коаліцію (король Бела IV прислав на допомогу зятеві загін на чолі з комесом Богомером⁸³) і завдали 25 травня ніщивної поразки мазовецькому князю Конраду у битві під Суходолом 25 травня 1243 р., під час якої останнього було важко поранено. Краківська і Сандомирська землі повернулися до Болеслава Сором'язливого. За участь у поході Богомер отримав після походу бенефіцій від короля⁸⁴. В літературі існує погляд про участь в означеній битві Романовичів⁸⁵, однак є підстави думати, що волинські князі втрутилися в конфлікт пізніше (вірогідно восени 1243 р.). Тоді і особливо в 1244 рр. Данило і Василько Романовичі здійснили низку вдалих кампаній проти Болеслава Сором'язливого⁸⁶, проте розвинути успіх, на думку Б.Влодарського, волинським князям завадила активізація східної політики угорського короля Бели⁸⁷.

1244 р. угорський король Бела надає допомогу зятеві Ростиславу, який на чолі угорських військ рушив у бік галицького Перемишля. Тут він, скориставшись допомогою місцевих бояр, створює піший загін з галичан. Назустріч воюючому князю Данило направляє свою армію на чолі з сином Левом, племінником Всеволодом Олександровичем, досвідченим воєводою Андрієм, проте у битві на р. Січниця⁸⁸ це військо зазнало невдачі. Тому невдовзі у похід вирушив сам

Данило Романович, який вимусив нападників повернутися до Угорщини⁸⁹.

У 1245 р. в тривалій боротьбі Романовичів з угорцями та їх сателітами наступила розв'язка. Як і в попередній рік, Ростислав Михайлович отримав від короля Бели IV військову допомогу, проте вирішив шукати підтримки і у поляків. Після вдалих переговорів князя Ростислава у Кракові з княгинею-регентшею Гремиславою вже спільне угорсько-польське військо спочатку вирушило до Перемишля, а потім оточило місто Ярослав. Угорські полки очолив відомий по численним виправам до Галичини в 20-х – 30-х роках XIII ст. палатін Фільней, польські – малопольський воєвода Флоріан. Говорячи про участь поляків у подіях, слід звернути увагу на літописну інформацію про те, що чимало малопольських бояр не хотіли допомагати Ростиславу і брати участь у поході на схід («... и инии Ляхове избегли бяху из земли, хотяше ийти к Данилови»⁹⁰).

На допомогу місту Ярославу, яке обложили нападники, направилися війська Данила та Василька. Одночасно Романовичі звернулися за підтримкою до мазовецького князя Конрада та литовського князя Міндовга. Разом з волинськими полками проти коаліції Ростислава Михайловича виступили і половецькі загони. Перебіг битви під Ярославом 17 серпня 1245 р. докладно розглядають С. Палаузов і особливо В. Пашуто⁹¹. В ході бойових дій вороги Данила та Василька Романовичів були повністю розбиті⁹². Союзники – мазовшани та литовці – прибули на місце битви вже після завершення бойових дій.

Перемога під Ярославом мала велике значення для князів Романовичів, оскільки нею фактично завершилася сорокарічна війна князів Данила та Василька по збиранню своєї «вотчини». М. Грушевський з цього приводу писав: «О ярославські мури розбилися змагання противників – видерти з рук Романовичів їх отчину, а кров «злого мятежника землі», пролита на ярославських полях, запечатала собою історію боярської олігархії, на котру сі змагання опиралися»⁹³. Величезні зусилля князів Романовичів по відбудові своєї держави нарешті дали свої плоди. До цього необхідно додати, що в цей час вони зміцнили свої позиції в пінському регіоні, нанесли поразку литовським князям Айшвнові Русшковичу та Лековнієві⁹⁴.

У 1246 р., невдовзі після повернення Данила з Сараю, де він зустрічався з ханом Бату, до нього прийшов посол від Бели IV, який запропонував укласти союз між двома державами, що мав бути підкріплений шлюбом Льва Даниловича з дочкою угорського монарха. Мотив дій Бели чітко відзначає літописець: «**Бояше во ся его, яко был бе в Татарех, победою победи Ростислава и Угры его**»⁹⁵. Ця угода була укладена у словацькому місті Зволен у вересні 1246 р. У 1247 р. було укладено шлюб сина Данила Лева і дочки угорського короля Бели Констанції.

Як наголошує В. Шушарін, цими угодами угорський король відмовився від територіальних претензій на Галичину та Волинь⁹⁶. Союз із Белою IV був важливим для Данила та Василька Романовичів, оскільки Угорщина на той час залишалася, не дивлячись на величезне розорення країни монголами в 1241–1242 рр., у

військовому відношенні досить потужної державою⁹⁷. Нова політична ситуація примусила і наближеного до Бели Ростислава Михайловича припинити будь-які зазіхання на Галич. У цей час Ростислав стає володарем великих володінь на території Королівства Угорщина – спочатку Славонії, а згодом Мачви⁹⁸. Зазначимо, що тодішнє особливе ставлення Бели IV до Ростислава Михайловича було обумовлено тим, що, ймовірно, саме він у битві на Лейті 15 червня 1246 р. вбив залятого ворога угорського короля австрійського герцога Фрідріха II Бабенберга⁹⁹. Сам король Бела IV в умовах нової політичної ситуації, що складалася в Центральній Європі (війна за спадщину Бабенбергів¹⁰⁰) та збереження потенційної небезпеки для Королівства Угорщина з боку держави хана Бату в Східній Європі, був зацікавлений у провадженні виваженої політики відносно Південно-Східної Русі, налагодженні нормальних відносин з державою Данила та Василька Романовичів.

Примітки:

¹ Про східноєвропейську політику Королівства Угорщина в першій третині XIII ст. нами надруковані статті: Головка О. Б. Політика Королівства Угорщина щодо Південно-Західної Русі у першій половині XIII ст. // Міжнародні зв'язки України. Наукові пошуки і знахідки. Вип. 15. К., 2006. С. 151-169; його ж. Юго-Западная Русь у политике Венгрии в первой половине XIII века // *Rossica antiqua*. Вып. 2. Санкт-Петербург, 2010. С. 113-139; його ж. Південно-Західна Русь у відносинах королівства Угорщина та Краківського князівства у середині другого десятиліття XIII століття // Україно-угорські етюди. Вип. 2. Львів, 2012. С. 119-137; його ж. Спішська угода 1214 р. угорського короля Андрія II і краківського князя Лешка Бялого та її наслідки // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). Вип. 12-13. К., 2013. С. 128-148; та ін.

² *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV* / Ed. A. Domanovszky // *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum* / Ed. Em. Szentpetery. Vol. 1. Budapestini, 1937. P. 467.

³ Зубрицкий Д. История древнего Галичско-Русского княжества. Ч. 3. Львів, 1855. С. 124; Szaraniewicz J. Die Hypatios Chronik als Quellen-Beitrag zur österreihische Geschichte. Lemberg, 1872. S. 123; Дашкевич Н. П. Княжение Даниила Галицкого по русским и иностранным известиям. К., 1873. С. 48.

⁴ Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 3. У Львові, 1905. С. 587.

⁵ Пашуто В. Т. Внешняя политика древней Руси. Москва, 1968. С. 257.

⁶ Котляр М. Ф. Данило Галицький Біографічний нарис. К., 2002. С. 227-228.

⁷ Майоров А. В. Галицко-Волынская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община. Санкт-Петербург, 2001. С. 588-589.

⁸ Bartnicki M. *Polityka zagraniczna księstwa Daniela Halickiego w latach 1217–1264*. Lublin, 2005. S. 80, 184.

⁹ Волощук М. Вассальная зависимость Даниила Романовича от Бела IV (1235–1245 гг.): актуальные вопросы реконструкции русско-венгерских отно-

шений второй четверти XIII в. // *Scesimina Nova Raers Primo. Sectio Mediaevalis*, v. 3. Pécs, 2005. P. 83-134.

¹⁰ Лабунька М. Князь Данило Галицький і коронація угорського короля Бели IV (Чин : *Officium Stratoris*) // До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського. Т. 1. К., Львів, 2004. С. 554-561. Мирослав Олексійович Лабунька вперше виступив з доповіддю «Оффіціум страторіс Данила Галицького», де йшлося про участь Данила Романовича в королівській інтронізації Бели IV, на конференції «Галицько-Волинська держава : передумови виникнення, історія, культура, традиції» в Галичі 19 серпня 1993 р. Згодом перероблений і допрацьований текст цього виступу було покладено в основу означеної вище статті у збірнику на честь Олега Антоновича Купчинського.

¹¹ Харди Ђ. Наследници Кијева између краљевска круне и татарског јарма. Нови Сад, 2002. С. 156-157; його ж. Данило Романович на інтронізації Бейли IV 1235 року – або повернення до королівської сім'ї // Король Данило Романович : культурна і державотворча спадщина його доби. Львів, 2016. С. 43-46.

¹² Войтович Л. В. Галич у політичному житті Європи XI–XIV століть. Львів, 2015. С. 135.

¹³ Паршин І. Л. Участь князя Данила Романовича в інтронізації угорського короля Бели IV // Княжа доба. Вип. IX : Король Данило Романович. 1264–2014. Львів, 2015. С. 32-33.

¹⁴ Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). Т. 2. Ипатьевская летопись. Санкт-Петербург, 1908. Т. 2. Стб. 773.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Новгородская первая летопись старшего и младшего извода / С предисловием и под редакцией А. Н. Насонова. Москва, Ленинград, 1950. С. 284.

¹⁷ Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 2. У Львові, 1905. С. 245.

¹⁸ Головка А. Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв. Москва, 1988. С.97-99.

¹⁹ Терещук К. І. До питання про локалізацію Болохівської землі // Дослідження з слов'яно-руської археології. К., 1976. С.164-176; Вінокур І. С. Історія лісостепового Подністрів'я та Південного Побужжя. К., Одеса, 1985. С.103-111; Якубовський В. І. Типологічна та історико-соціальна суть болохівських поселень // Проблеми етнографії, фольклору і соціальної географії Поділля. Кам'янець-Подільський, 1992. С.235-238; Котляр Н. Ф. Племенная знать в процессе формирования класса Южной Руси (на материале Болоховской земли) // Элита и этнос средневековья. Москва, 1995. С. 98-104; Головка О. Б. Пониззя і Болохівщина у політичному розвитку Південно-Східної Європи (XII–XIII ст.) // Матеріали XIII Подільської історико-краєзнавчої конференції 2010 року. Кам'янець-Подільський, 2010. С.39-45; та ін.

²⁰ ПСРЛ. Т.2. Стб. 775.

²¹ Грушевський М.С. Хронологія подій Галицько-Волинської літописи // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Вип.3. Львів, 1901. С. 27.

²² ПСРЛ. Т. 2. Стб. 775.

²³ Там же. Стб. 776.

²⁴ Там же.

²⁵ Зубрицкий Д. История древнего Галицко-Русского княжества. Т. 3. С. 123; Шараневич І. Історія Галицько-Волинської Русі від найдавніших часів до року 1453. Львів, 1863. С. 87.

²⁶ ПСРЛ. Т. 2. Стб. 777.

²⁷ Головка А. Б. Рейд туменов Джебе и Субедея в Восточную Европу 1222–1223 гг. в процессе формирования Монгольской империи и Рах Mongolica // Вестник Удмуртского университета. Серия история и филология. 2016. Т. 26, вып. 1. С. 46-58.

²⁸ Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Подг. В. Г. Тизенгаузен. Т. 2. Москва, 1941. С. 85.

²⁹ ПСРЛ. Т. 2. Стб. 778.

³⁰ Грушевський М. С. Хронологія подій Галицько-Волинської літописи. С. 28.

³¹ Котляр М. Ф. Коментар до літопису // Галицько-Волинський літопис / Під ред. М. Ф.Котляра. К., 2002. С. 237.

³² Войтович Л. В. Княжа доба на Русі: портрети еліти. Львів, 2006. С. 491.

³³ ПСРЛ. Т. 2. Стб. 778.

³⁴ Там же.

³⁵ Рапов О. М. Русские города и монгольское нашествие // Куликовская битва в истории и культуре нашей родины. Москва, 1980. С. 87; Івакін Г. Ю. Київ у другій половині XIII ст. // Старожитності Русі-України. К., 1994. С. 238-239; його ж. Історичний розвиток Києва XIII – середини XVI ст. К., 1996. С. 46-47; Сагайдак М. А. До питання про штурм Києва військами хана Батия у 1240 р. // Хазарський альманах. Вип. 6. К., Харків, 2009. С. 192-200.

³⁶ ПСРЛ. Т. 2. Стб. 785-786.

³⁷ Там же.

³⁸ Фома Сплитский. История архиепископов. Салоны и Сплита. Перевод О. А. Акимовой. Москва, 1997. С. 105; *Epistola magistri Rogerii im Miserabile Carmen* / Ed. L. Juhász // *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum* / Ed. Em.Szentpetery. Vol. 2. Budapestini, 1938. P. 560. Російськомовний переклад твору магістра Рогерія див.: Магістр Рогерий. Горестная песнь о разорении Венгерского королевства татарами. Перевод с латинского языка, вступительная статья и комментарии А. С. Досаева. Санкт-Петербург, 2012. 304 с.

³⁹ Włodarski B. Polska i Ruś: 1194–1340. Warszawa, 1966. S. 120.

⁴⁰ Hammer-Purgstall J. Geschichte der Goldenen Horde in Kiptschak. Pest, 1840. S. 108-121; Krakowski C. Polska w walce z najazdami tatarskimi w XIII wieku. Warszawa, 1956. S. 119-153; Пашуто В. Т. Монгольский поход вглубь Европы // Татаро-монголы в Азии и Европе. Изд.2, дополн. Москва, 1977. С. 241-262.

⁴¹ Palocsi-Horvath A. L'immigration et l'établissement de Comans en Hongrie

Hungaricae // *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*. Т. 29. Budapest, 1975. P. 313-333.

⁴² *Chronica Albrici monachi Trium fontium, a monacho Novi monasterii hoiensis interpolata*. Ed. Paulus Scheffer-Boichorst // *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores*. Т. 23. Hannoverae, 1874. P. 946.

⁴³ *Epistola magistri Rogerii im Miserabile Carmen*. P. 553.

⁴⁴ ; Пашуто В. Т. Половецкое епископство // *Ost und West in der Geschichte des Denkens und kulturellen Beziehungen*. Berlin, 1966. С. 39.

⁴⁵ Аннинский С. А. Известия венгерских миссионеров XIII–XIV вв. о татарах и Восточной Европе // *Исторический архив*. Т. 3. Москва, Ленинград, 1940. С. 71-112.

⁴⁶ Пашуто В. Т. Монгольський поход в глибок Європи. С. 211.

⁴⁷ Мургулия М. П., Шушарин В. П. Половцы, Грузия, Русь и Венгрия в XII–XIII вв. Москва, 1996. С. 107.

⁴⁸ *Vetera monumenta Historia Hungariam sacram Illustrantia*. Ed. A.Theiner. Т. 1. Romae, 1859. Nr. 493. P. 268-270.

⁴⁹ *Epistola magistri Rogerii im Miserabile Carmen*. P. 553.

⁵⁰ *Epistola magistri Rogerii im Miserabile Carmen*. P. 554; *История Венгрии*. Т. 1. С. 131.

⁵¹ Аннинский С. А. Известия венгерских миссионеров XIII–XIV вв. о татарах и Восточной Европе. С. 88-89.

⁵² Palocsi-Horvath A. L'immigration et l'etablissement de Comans en Hongrie *Hungaricae*. P. 314-320.

⁵³ *Epistola magistri Rogerii im Miserabile Carmen*. P. 556; Хаутала Р. Ранние венгерские сведения о западном походе монголов (1235–1242) // *Rossica antiqua*. Санкт-Петербург, 2014. Вып. 1. С. 88.

⁵⁴ *Epistola magistri Rogerii im Miserabile Carmen*. P. 561.

⁵⁵ *Epistola magistri Rogerii im Miserabile Carmen*. P. 568; Голубовский П. Половцы в Венгрии. Исторический очерк. Санкт-Петербург, 1889. С. 4-12; Пашуто В. Т. Героическая борьба русского народа за свою независимость (XIII в.). Москва, 1956. С. 166; його ж. Монгольський поход вглибок Європи. С. 11; *История Венгрии*. Москва, 1970. Т. 1. С. 131 (автор розділу – В. П. Шушарін).

⁵⁶ *Epistola magistri Rogerii im Miserabile Carmen*. P. 581-582.

⁵⁷ Павлов П., Владимиров Г. Златната Орда и българите. – София, 2009. С. 83; Узелац А. Под сенком пса. Татари и јужнословенске земље у другој половини XIII века. Београд, 2015. С. 38-40; його ж. Куманите в средновековно Србија // *Анамнеза*. 2008. Год 3, кн. 1. С. 171-172; Hardi Ђ. Cumans and mongols in the region of Srem in 1241–1242: A discussion on the extent and devastation // *Istraživanja. Journal of historical researches*. Novi Sad, 2016. P. 84-105.

⁵⁸ Никифор Григора. Римская история, начинающаяся со взятия Константинополя латинянами. Т. 1 (1204–1341). Санкт-Петербург, 1860. С. 35. Про переселення половців див. також : *Летопись великого логофета Георгия Акрополита*.

Санкт-Петербург, 1863. С. 64-65.

⁵⁹ Никифор Григора. Римская история, начинающаяся со взятия Константинополя латинянами. С. 98.

⁶⁰ Жуанвиль, Жан де. Книга благочестивых речений и добрых деяний нашего святого короля Людовика. Перевод Г. Ф.Цыбулько. Санкт-Петербург, 2007. С. 118.

⁶¹ Осипян А. Л. Роль Киликийской Армении в латино-монгольских отношениях и проект совместного крестового похода (1247–1307 гг.) // Средние века. Вып. 68, ч. 1. Москва, 2007. С. 131.

⁶² У цій статті не розглядаються обставини бойових дій монгольських військ в Центральній Європі, оскільки вони докладно висвітлені в літературі. Див. : Krakowski C. Polska w walce z najzdzami tatarskimi w XIII wieku. Warszawa, 1956; Пашуто В. Т. Монгольский поход вглубь Европы // Татаро-монголы в Азии и Европе. Москва, 1977. С. 210-227; Urbański R. Tartarotum gens brutalis. Trzynastowieczne najzdzdy mongolskie w literaturze polskiego średniowiecza na porównawczym tle piśmiennictwa łacińskiego antyku i wieków średnich. Warszawa, 2007. S. 197-234; Черкас Б. В. Західні володіння Улусу Джучи : політична історія, територіально-адміністративний устрій, економіка, міста (XIII–XIV ст.). К., 2014. С. 80-87; та ін.

⁶³ Путешествия в восточные страны Плано де Карпини и Рубрука. Под ред Н. П. Шастиной. Москва, 1957. С. 33.

⁶⁴ Храпачевский Р. П. Военная держава Чингизхана. Москва, 2005. С. 391-392.

⁶⁵ История Венгрии. Т. 1. С. 57-66.

⁶⁶ Iord.Get., 226. Хроніку Йордана наводимо за виданням : Иордан. О происхождении и деяниях гетов («Getica»). Вступ. ст., пер., коммент. Е. Ч. Скржинской. Санкт-Петербург, 1997; з вказівкою відповідного параграфу твору.

⁶⁷ История крестьянства в Европе. Эпоха феодализма. Т. 1. Москва, 1985. С. 21.

⁶⁸ Козин С. А. Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 г. под названием MONGGOL-UN NIĞUČA TОВЃІYAN. Юань Чао Би Ши. Монгольский обыденный сборник. Москва, Ленинград, 1941. С. 188-189.

⁶⁹ Аннинский С. А. Известия венгерских миссионеров XIII–XIV вв. о татарах и Восточной Европе. С. 88; Хаутала Р. Ранние венгерские сведения о западном походе монголов (1235–1242) // Rossica antiqua. 2014. №1. С. 71-86.

⁷⁰ Аннинский С. А. Известия венгерских миссионеров XIII–XIV вв. о татарах и Восточной Европе. С. 88-89.

⁷¹ ПСРЛ. Т. 2. Стб. 792.

⁷² История Венгрии. Т. 1. С. 132; Kristo G. Die Arpaden- Dynastie. Geschichte Ungarns von 895–1301. Budapest, 1993. S. 208.

⁷³ Пашуто В. Т. Монгольский поход в глубь Европы. С. 215; Черкас Б. В. Західні володіння Улусу Джучи. С. 75-76.

⁷⁴ Егоров В. Л. Историческая география Золотой Орды XIII–XIV вв. Москва, 1985. С. 27.

⁷⁵ Події вторгнення монгольських військ 1241–1242 рр. до Польщі, Королівства Угорщина, балканських країн докладно висвітлені в історіографії. Див. : Krakowski С. Polska w walce z najazdami tatarskimi w XIII wieku. S.119-153; Ледерер Э. Венгерско-русские отношения и татаро-монгольское нашествие // Международные связи России до XVII в. С. 181-202; Пашуто В. Т. Монгольский поход вглубь Европы. С. 241-262; Sophoulis P. The Mongol Invasion of Croatia and Serbia in 1242 // Fragmenta Hellenoslavica. V. 2. 2015. P. 251-278; Майоров А. В. Завоевательный поход в Центральную Европу : военная сила и тайная дипломатия // Золотая Орда в мировой истории. Казань, 2016. С.113-136.

⁷⁶ Дворник Ф. Слов'яни в європейській історії та цивілізації. К., 2000. С. 24-31; Ковалев В. Н. Балтийские земли в политике короля Чехии Пршемысла Оттокара II (Крестовые походы в Пруссию в освещении анналов и хроник XIII–XIV вв.) // Вестник Московского государственного университета. История. 1998. № 6. С. 97-109.

⁷⁷ Бертенъи Й. Международное положение Венгрии после татарского нашествия // Восточная Европа в античности и средневековье. Москва, 1978. С. 318.

⁷⁸ ПСРЛ. Т. 2. Стб. 794.

⁷⁹ Палаузов С. Н. Ростислав Михайлович, русский удельный князь на Дунае в XIII в. Санкт-Петербург, 1851. С. 14.

⁸⁰ Александров Д. Н. Феодалная раздробленность Руси. Москва, 2001. С. 82.

⁸¹ Włodarski В. Polska i Ruś : 1194–1340. S. 123.

⁸² Там же. S. 124-125.

⁸³ Rocznik Kapitulny // Monumenta Poloniae Historica (далі – MPH) / Ed. A. Bielowski. T. 2. Leopoli, 1872. P. 804; Rocznik Traski // MPH. T. 2. P. 838; Rocznik Sędziwoja // MPH. T. 2. P. 877; Codex Diplomaticus et Commemorationum Masoviae Generalis. T. I / Ed. J. Kochanowski. Varsaviae, 1919. P. 523-524; Długossii I. Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae. L. 7-8. Varsaviae, 1975. P. 42; Волощук М. М. «Русь» в Угорському королівстві (XI – друга половина XIV ст.) : суспільно-політична роль, майнові стосунки, міграції. Івано-Франківськ, 2014. С. 337-338.

⁸⁴ Бертенъи Й. Международное положение Венгрии после татарского нашествия. С. 316.

⁸⁵ Labuda G. Zaginiona kronika z pierwszej polowy XIII wieku w Rocznikach Królestwa Polskiego Jana Długosza. S. 145; Bartnicki M. Polityka zagraniczna księcia Daniela Halickiego w latach 1217–1264. Lublin, 2005. S. 79-80; протилежний погляд див. : Włodarski В. Polityczne plany Konrada I księcia Mazowickiego. Toruń, 1971. S. 57, pr.325; Dąbrowski D. Daniel Romanowicz, król Rusi (ok. 1201–1264). – Kraków, 2012. S. 246.

⁸⁶ ПСРЛ. Т. 2. Стб. 795-797; Головка О. Б. Корона Данила Галицького. Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього і класичного середньовіччя. К., 2006. С. 323-325.

⁸⁷ Włodarski В. Polska i Ruś : 1194–1340. S. 126.

⁸⁸ Б. Влодарський вважає, що в Галицько-Волинському літопису, який згадує про цю річку (ПСРЛ. Т. 2. Стб. 797), мова йде про річку Січню, приток р. Вишні,

яка в свою чергу впадала до Сану. Див. Włodarski B. *Polska i Ruś : 1194 – 1340*. S. 126.

⁸⁹ ПСРЛ. Т. 2. Стб. 797; Палаузов С. Н. Ростислав Михайлович, русский удельный князь на Дунае в XIII в. С. 17; Петегирич В. М. Археологічний матеріал до локалізації літописної ріки Січниця за І. Крип'якевичем // *Україна : культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 8 : Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. Львів, 2001. Вип. 8. С. 809-817; його ж. Битва під Ярославом : археологічний коментар до літописної розповіді // *Przemyśl i ziemia przemyska w strefie wpływów ruskich X – połowa XIV w. Kraków*, 2013. С. 113-124. У літературі існує заперечення щодо реальності самого факту здійснення битви на р. Січниці. Див. Котляр М. Ф. Коментар до літопису. С. 249-250.

⁹⁰ ПСРЛ. Т. 2. Стб. 800; Хрусталева Д. Г. *Русь : от нашествия до «ига» (30-40-е гг. XIII в.)*. Санкт-Петербург, 2008. С. 235.

⁹¹ Палаузов С. Н. Ростислав Михайлович, русский удельный князь на Дунае в XIII в. С. 17-21; Пашуто В. Т. *Очерки по истории Галицко-Волынской Руси*. Москва, 1950. С. 232-233; його ж. Героическая борьба русского народа за свою независимость (XIII в.). С. 194-197.

⁹² ПСРЛ. Т. 2. Стб. 801.

⁹³ Грушевський М. С. *Історія України-Руси*. Т. 3. С. 62.

⁹⁴ ПСРЛ. Т. 2. Стб. 800.

⁹⁵ Там же. Стб. 809.

⁹⁶ *История Венгрии*. Т. 1. С. 143.

⁹⁷ Бертенъ Й. *Международное положение Венгрии после татарского нашествия // Восточная Европа в древности и средневековье*. Москва, 1978. С. 318.

⁹⁸ Гарді Д. Чи Ростислав Михайлович був баном Мачви? // *Actes testantibus*. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича. Львів, 2011. С. 197-203; його ж. Остання зустріч Данила Романовича і Ростислава Михайловича // *Княжа доба : історія і культура*. Львів, 2011. Вип. IV. С. 193-207.

⁹⁹ Мартынюк А. В. Князь Ростислав в битве на реке Лейте : «русский эпизод» австрийской истории // *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*. 2013. № 2(52). С. 49-55. Войтович Л. В. Лев Данилович, князь галицько-волинський (бл. 1225 – бл. 1301). Львів, 2014. С. 75-76. У літературі існує думка і про те, що вбивцею Фрідріха II був Данило Романович. Див. : Майоров О. В. Про повернення Данила Романовича з Орди, примирення з королем Белою IV і участь у битві на р. Лейті (історико-хронологічні уваги) // *ЗНТШ*. Львів, 2012. Т. 264. С. 68-86; Кисилев М. В. Австрийский «узел» во внешней политике Даниила Галицкого // *Русин*. 2015. № 1(39). С. 25-50. На нашу думку, остання навіть в хронологічному плані є не достатньо доказовою, оскільки Данило, який на початку 1246 р. повернувся із Золотої Орди (навряд чи зміг провести багатопланову підготовку до військової виправи в Центральну Європу. О. В. Майоров, який, на наш погляд, перебільшує темп зворотнього пересування Данила із Орди до Володимир (на Волині), пише, що повернення князя додому могло статися наприкінці березня – на початку квітня 1246 р. (Майоров А. В. *Послания римского*

папы Инокентия IV к Даниилу Галицкому : материалы для историко-археогрфического комментария // *Rossica antiqua*. 2015. №1. С. 97; його ж. Даниил Галицкий в пути к хану Батью : к спорам о продолжительности поездки князя в Орду // *Рах mongolica и евразийские потрясения XIII–XIV веков*. Санкт-Петербург, Кишинев, Одесса, Бухарест, 2016. С. 195-202), тобто часу для підготовки виправи до Європи у Данила Романовича, де він мав бути до часу проведення битви на р. Лейті не було.

¹⁰⁰ Mika N. Walka o spadek po Babenbergach w latach 1246–1278. Racibórz, 2008. 136 s.

Olexander Holovko. Eastern policy of Hungary in the first decade of the reign of King Bela IV (1235–1245). In this paper the policy of the Hungarian royal administration in respect of countries and peoples of Eastern Europe. The influence of the Mongol hordes invasion in Europe to replace the relations of the Kingdom of Hungary and Galicia-Volyn principality in the mid 40's XIII century.

Key words: Hungary, King Bela IV, Rus, Cumans, Mongols, international relations.

Отримано: 24.04.2017 р.

УДК 94(369.1) «13/18»

Богдан Боднарюк

ЄРЕТИЧНІ РУХИ ТА МІЖКОНФЕСІЙНЕ ПРОТИСТОЯННЯ НА ТЕРЕНІ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ: ВІД ЗАВЕРШЕННЯ АЛЬБІГОЙСЬКИХ ВІЙН ДО ПОВСТАННЯ КАМІЗАРІВ (1245–1715 рр.)

Богдан Боднарюк. Єретичні рухи та міжконфесійне протистояння на терені Західної Європи: від завершення альбігойських війн до повстання ка-мізарів (1245–1715 рр.). У статті проаналізовано особливості церковно-релігійних конфліктів, що мали місце на території країн Західної Європи в епоху Середньовіччя й період Нового часу. Розглядаються історичні аспекти, пов'язані з феноменом поширення єретичних рухів і сект на землях Південної Франції та Північної Італії, діяльністю флагаеллантів та пенітентів, проповідництвом Джона Вікліфа й лоллардів, котрі стали передтечями Реформації. Аналізується церковно-релігійна та суспільна діяльність Савонарола, Яна Гуса, висвітлюється Реформаційна епоха, «гугенотське питання» в політиці французьких королів, повстання камізарів на початку XVIII ст.

Ключові слова: Римо-Католицька Церква, Західна Європа, папство, релігійні рухи, єретичні секти, Джон Вікліф, Савонарола, Ян Гус, Реформація, гугеноти, повстання камізарів.

Богдан Боднарюк. Еретические движения и межконфессиональные противостояния на территории Западной Европы: от окончания альбигойских войн до восстания камизаров (1245–1715 гг.). В статье проанализированы церковно-религиозные конфликты, которые происходили на территории стран Западной Европы в эпоху Средневековья и период Нового времени. Рассматриваются исторические аспекты, связанные с феноменом распространения еретических движений и сект на землях Южной Франции и Северной Италии, деятельностью флагеллантов и пенитентов, проповедничеством Джона Виклифа и лоллардов, которые стали предтечами Реформации. Анализируется церковно-религиозная и общественная деятельность Савонаролы, Яна Гуса, освещается Реформационная эпоха, «гугенотский вопрос» в политике французских королей, восстание камизаров в начале XVIII в.

Ключевые слова: Римско-Католическая Церковь, Западная Европа, папство, религиозные движения, еретические секты, Джон Виклиф, Савонарола, Ян Гус, Реформация, гугеноты, восстание камизаров.

У багатогранній історії середньовічної Римо-Католицької Церкви епоха Альбігойських війн та боротьби папства з катаризмом за багатьма ознаками відіграла роль своєрідної духовно-релігійної «межі»: період від часів правління франкського монарха Карла Великого (768–814) й до появи в західному соціумі у XI ст. перших дисентерських учень і рухів, опозиційно налаштованих проти домінуючої католицької інституції, характеризується формуванням усталеного латинського ментально-світоглядного архетипу (в руслі образних сакралізованих асоціацій), властивого пересічному вірянину, який поступово ставав носієм традиційних моральних настанов й етичних пріоритетів, утверджених Римськими первосвящениками на підставі догматизованих коментарів і тлумачень західними Отцями Церкви Вульгати. Його особливості були послідовно висвітлені та проаналізовані у попередній публікації¹.

У означеному контексті альбігойська ересь й відомі радикалізовані релігійно-сектантські рухи XII–XIII ст., притаманні економічно розвинутому й політично централізованому південнофранцузькому регіону – Окситанії, з одного боку набули ознак відчутної соціальної автономності, з іншого – перетворились на впливовий «доктринальний центр», який уже з середини XIII ст. почав вдало «продукувати» й поширювати нові для Заходу містико-аскетичні ідеологеми і базові Євангельські постулати, значною мірою адаптовані есхатологічно та орієнтовані на хіліастичні очікування. Лангедок до кінця XIII ст. був потужним «еретичним плацдармом», з якого авторитетні й освічені місіонерсько-проповідницькі «кадри», за підтримки населення, йшли в «бій» проти добре організованого інквізиторського терору, жорстоких гонінь і репресій, відстоюючи у сфері еклезіології (на рівні широко пропагованих новозавітних істин) власне інакодумство, а також принциповий догматичний еретизм. Надалі, у XIV–XV ст., великі осередки ересі перемістились з Південної Франції та

Північної Італії до Богемії, Північної Німеччини, Нідерландів та Англії.

У Північній і Центральній Європі папська Інквізиція вступила у новий період своєї історії, намагаючись перемогти чергового небезпечного ворога Церкви – чаклунство та відьом. Новими сектами, що вийшли на «єретичну арену», стали «Брати Вільного Духу», фраттічеллі, флагелланти й пенітенти (або «Брати хреста»). Перша конфесійна спільнота – «Брати Вільного Духу» – демонстрували типовий пантеїзм і агітували за успільнення жінок (моногамний шлюб, переконували вони, – це гріх), використовуючи старі ідеї Амальрика з Бени (1163–1205)². Італійські фраттічеллі («Малі брати» або «Апостольські брати» чи дольчініанці) проповідували «Євангельську бідність», підтримували теологічні доктрини францисканських обсервантів, погляди Петра Іоанна Оліві (1248–1298), Михаїла Чезенського (1270–1342) та Анджемо Кларено (1292–1352)³. Їхні центри існували у Франції, Голландії, Каталонії, Єгипті й Сирії. Папа Іоанн ХХІІ (1316–1334) у 1375 р. заборонив їм проповідувати – як «профанам, невігласам та жебракам»⁴.

Джованні Віллані (1274–1348), флорентійський історик та державний діяч, згадує двох вождів фраттічеллі – Сегареллі, майстра з Парми (1240–1300), та його учня Фра Дольчіно з Новари (1258–1307)⁵. «Вільні» брати, як зазначав у «Новій хроніці» Віллані, відкрито критикували всі папські едикти і булли, закликали Римо-Католицьку Церкву та клір відмовитись від багатств, розкоші, коханок, земельних володінь, пребенди, десятини, золотого церковного начиння, симонії та перелюбства⁶. Останній, згідно зі своїм т. зв. Другим Посланням, складеним у листопаді 1303 р., виступав проти будь-якої власності, проповідував апостольську бідність та спільність майна, засуджував Церкву й «передбачав» на наступний 1304 р. загибель усього католицького кліру. Крім того, на 1305 р. він «призначив», після очікуваної остаточної ліквідації Римської курії, настання «тисячолітнього Царства Божого на землі», що відбудеться шляхом «справедливого насильства» над рештою прелатів й феодалів, котрі, у незначній кількості, можливо ще виявляться живі⁷. У боротьбі з Папою, маючи при цьому стійкі монархічні ілюзії, про що згадував інший середньовічний автор – Бенвенуто да Імола (1338–1390), Дольчіно спирався на підтримку та допомогу сицилійського короля, представника Арагонської династії – Федеріго ІІ (1298–1337)⁸.

На початку 1304 р. ересіарх зі своїми послідовниками з'явився у передгір'ях П'ємонту, в долині річки Сезія⁹. Населення цього північно-західного регіону Італії, як і ряд інших прикордонних областей (Савойя, Калабрія, Фріуль), страждало не стільки від процесу розвитку економічних відносин, скільки від їхньої ще недостатньої розвинутості¹⁰. Разом з тим, проповіді Дольчіно збирали шалені юрби людей, – готових його слухати, налаштованих йти за ним¹¹. Швидка активізація антиклерикальної діяльності дольчініанців і, зрештою, відкритий виступ проти папства та світської влади, призвели до виникнення для боротьби з ними окремої мілітарної сили: утворилась згуртована Ліга

північноіталійських феодалів¹². Однак, у березні 1305 р., добровільне «ополчення» секти «Апостольських братів» розбило об'єднане військо «сеньйорів-ортодоксів»¹³.

У ході повстання яскраво проявились радикальні ознаки небезпечної дольчініанської ідеології. Сучасник тих подій, італійський хроніст Діно Компаньї (1265–1324) у своєму історичному опусі повідомляє: «Повсталі оголосили, що їм корисно вішати, страчувати й вбивати людей, які коряться Римській Церкві <...>, і в цьому немає для них ніякого гріха»¹⁴. Сам ересіарх виправдовував усі дії «учнів», посилаючись на слова апостола Павла: «Для чистих все є чистим, а для спаплюжених та невірних немає нічого чистого, бо спаплюжені і розум їхній, і совість» (Тит.1:15). Згодом, найфанатичніші прихильники ідей Фра Дольчіно (у більшості – уродженці Верчелли й Новари), змушені були відійти в гори, де зазнали оточення¹⁵. Людські втрати, голод, сувора зима поставили їх на межу загибелі.

14 лютого 1306 р., вночі, близько тисячі «Апостольських братів» засніженими прихованими стежками вийшли з оточення й вирушили до гори Цебелло, де нашвидкоруч спорудили проти переслідувачів захисне укріплення; 5 квітня вони знову були там оточені й повністю ізольовані від селищ та шляхів сполучення¹⁶. Рицарському війську Ліги, проте, не вдалося відразу захопити штурмом «фортецю» еретичних «братів-апостоликів», і восени того ж року Климент V (1305–1314) оголосив проти них Хрестовий похід¹⁷. 23 березня 1307 р. розпочався останній штурм. На третій день долчініанці зазнали поразки. «Папісти» майже нікого не залишили в живих; ересіарх та його помічники потрапили в полон. У передмісті Верчелли, вранці 1 червня 1307 р., на очах Дольчіно стратили його подругу Маргариту; його самого спалили того ж дня по обіді¹⁸.

Дольчініанський рух на тому не припинився: він лише розпорошився й пішов у «підпілля», у подальшому неодноразово про себе нагадуючи. Зокрема: дев'ять дольчініанців Свята Інквізиція спалила у Вітербо за понтифіката Урбана V (1362–1370); 1389 р. у Флоренції «вогняну спокуту» прийняв Фра Мікеле Берті де Кальчі, повторивши долю Сегареллі й Дольчіно¹⁹. Повстання тукінів 1382–1387 рр. теж було підтримане залишками «Малих братів». За даними джерел, воно охопило майже всю гірську частину північно-західних областей Італії; найбільшої гостроти об'єднані виступи тукінів та долчініанців досягли у Канавезі – північній частині П'ємонту²⁰. Єретики й селяни разом спалювали та руйнували замки феодалів, вбивали сеньйорів, єпископів і ченців. З великими труднощами повстання було придушене герцогом Савойським; особливо жорстокого катування зазнали саме «Малі брати»²¹.

Франція не виявилась до них ласкавішою: наприклад, Джованні да Кастільоне і Франчезе д'Арквата загинули у вогні в Монпельє 1354 р., а Жан де Нарбонн та Жак Моріс – в Авіньоні²². У 1424 й 1426 рр. Папа Мартін V (1417–1431) наказав інквізиторам засудити на смерть тридцять вісім фраттічеллів у Флоренції й Толедо²³. Найбільш відомими борцями з цією сектою були домініканці

Іоанн з Капістрано та Яків з Марки. Своїми переслідуваннями дольчініанців відзначився і Папа Павел II (1464–1471): зокрема, 1466 р. у Римі за його наказом закатували шість сектантів²⁴. Тим не менш, послідовники вчення Фра Дольчіно постійно брали участь у численних антифеодальних повстаннях: наприклад, в окрузі Пістойя протягом 1342–1357 рр.; в «Калабрійській війні» 1459 р., під час баронської смути, – коли селяни Калабрії висунули місцевій владі вимогу скасувати обтяжливий і принизливий для них податок на хатні вогнища – т.зв. фоколлеро²⁵; у кривавому П'яченському «заколоті» (дискретто Мілана) 1462 р.²⁶.

Популярністю серед населення певний час користувалися флагелланти й пенітенти – «ті, що періщатся» та «ті, що періщать одне одного». Свій початок вони беруть у Перуджі з 1259 р.²⁷. Рух поширився на терені Північної Італії, перетнув Альпи і проник в Австрію (Відень), Прагу й Страсбург. Найбільші сплески флагеллантства у Західній Європі, згідно з джерелами, припали на 1296, 1333, 1349, 1399, 1421 рр.²⁸. У 1333 р. секту очолив талановитий оратор, домініканець Вентуріно з Бергамо (1304–1346). За ним у мандри містами вирушило 10 тисяч послідовників. Вентуріно привів натовп у Рим і два дні проповідував на Капіталійському пагорбі²⁹. Маргінальні ентузіасти й фанатики швидко перетворились на посміховисько для городян. Керманіч після цього вирушив до Авіньону, одержав папське прощення і помер у Смірні 1346 р.³⁰. Пік руху припав на 1349 р., коли Європу охопила «чорна смерть». Юрби войовничих «вірян» з батогами раптово, як навала, з'явилися майже в усіх регіонах латинського християнського світу – в Іспанії, Угорщині, Богемії, Італії, Франції, Священній Римській імперії (Німеччині) й Нідерландах.

Жан дю Фейт, який палко проповідував перед Климентом VI (1342–1352), заявив понтифіку, що вони є повсюдно – у Генті, Турне, Дорте, Лондоні, Брюгге, Гаазі, Амстердамі, Брюсселі, Льежі, Ліможі, Кордові, Мюнхені. До груп флагеллантів входили навіть єпископи та князі; існували також суто жіночі групи. Акти публічного каяття «Братів хреста» у подробицях описав німецький хроніст Гуго з Рейтлінгена. Флагелланти мали власні обряди, власні гімни, власне вчення. Середньовічна Західна Церква не могла терпіти подібну зухвалість: почалися гоніння. Паризький університет в особі тамтешніх богословів із Сорбонни виступив зі зверненням проти сектантів, і король Філіп VI (1328–1350) заборонив провокативні маніфестації на французьких землях; порушників чекала смерть³². Той самий Папа Климент VI видав буллу від 20 жовтня 1349 р., де «Брати хреста» оголошувалися небезпечними єретиками, які «роблять справу диявола»³³. Булла була розіслана архієпископам Англії, Франції, Пізи, Польщі, Німеччини та Швеції. Перші арешти відбулись у Базелі, Авіньоні, Аахені, Кельні, Страсбурзі, Празі й Магдебурзі. Суворі покарання здійснили муніципалітети Перуджи, Фабіано, Пізи, Падуй, Мантуї³⁴.

Активізація руху у 1399–1402 рр. проходила здебільшого на терені Італії, в таких містах як Рим, Генуя, П'яченца, Модена, Пістойя, Ліворно³⁵. Другим осередком стала Тюрингія. Наприклад, у Сангерхаузені було спалено 91 пенітента, в

Ерфурті – 22³⁶. Гоніння на пенітентів санкціонував і Папа Григорій XI (1370–1378). В Голландії, де флагеллантів називали «фріскерами» (тобто «танцюючими»), у вогні загинуло понад 200 осіб³⁷. Не «відставала» й французька Інквізиція: в Дофіне загинуло 43 еретики, у Греноблі – 150³⁸. Лише протестантська Реформація ліквідувала сумнівну практику флагеллантства.

Варто відзначити, що появі еретичного сектантства, церковного конфесіоналізму й дисентерства у західноєвропейському Середньовіччі значною мірою сприяв розквіт торгівлі та промисловості в містах, формування численної категорії торговців і ремісників, об'єднаних у гільдії, цехи, корпорації. Саме цей потужний соціальний прошарок, зазвичай підтримуваний плебсом і маргінальними верствами, з XII ст. почав непримиренну боротьбу з імператорами, королями, феодалами, місцевою знаттю й церковною владою за економічні права, адміністративну самостійність та конфесійну свободу. Найяскравіше середньовічна реформаторська ідеологія релігійного сепаратизму відобразилась у вченнях Джона Вікліфа (1320–1384) і Яна Гуса (1369–1415).

Звання «реформаторів до Реформації» дослідники цілком об'єктивно при-своїли групі християн, які жили у XIV–XV ст. й випередили вчення Лютера та контраверсійну за багатьма ознаками теологію протестантських вождів. Крім Вікліфа в Англії, Гуса в Богемії, власні релігійні погляди проповідували Джироламо Савонарола з Феррари (1452–1498) у Флоренції, Марсилій (1270–1327) в Падуї, Вессель, Гох та Везель у Північній Німеччині. Джон Вікліф – «ранкова зірка Реформації» – жив у часи Авіньонського полону пап (1309–1377) і помер на початку Великого західного розколу (1378–1417), коли в Європі нестримно активізувались міжконфесійні конфлікти.

На думку Вікліфа, законна влада походить від Бога. Однак, вона повинна будуватись на прикладі Христа, Котрий прийшов, щоб служити, а не щоб служили Йому. Влада, яка використовується в інтересах правителя, а не тих, ким він керує, – не істинна влада, а її узурпація. Отже, не можна вважати законною церковну владу, яка збирає податки заради власного зиску або втручається у справи, що виходять за межі духовних питань. Цю концепцію оксфордський професор згодом переніс і на громадянську (світську) владу³⁹.

Здобувши популярність та прихильників він, розвиваючи ідеї Св. Августина Аврелія, єпископа Гіппонського (354–430), пішов далі й почав навчати, що істинна Церква Христа – не Папа і не видима ієрархія, а невидиме Тіло, котре складається з людей, передвизначених для Спасіння. Достеменно знати, хто саме «обраний», – неможливо; але про деякі попередні «прояви» чи «ознаки» можна судити за плодами людської діяльності. Більшість кліру, на думку англійського вченого, судячи з глибокої кризи інституту папства, яку він спостерігав особисто, може готуватись лише до погибелі. Під кінець життя Вікліф сміливо заявив, що Папа теж позбавлений Спасіння⁴⁰.

Однак найбільші суперечки з усіх його теорій викликало тлумачення ним присутності Христа в обряді причащення. У 1215 р. Четвертий Латеранський

собор, керований Іннокентієм III (1198–1216), затвердив вчення про Пресуществлення. Вікліф відкидав його, угледівши в ньому заперечення принципу, який проявився у Втіленні. Коли Бог з'єднався з людською природою, божественна природа не знищила людську. Так само, в обряді причащення тіло Христа дійсно присутнє в хлібі, але не знищує його. Тіло Спасителя, отже, присутнє «євхаристичним», або «втаємниченим» чином. Одночасно таким залишається й хліб⁴¹. Подібна позиція авторитетного теолога суперечила офіційно прийнятому догмату Західної Церкви. Як наслідок – 1380 р. Вікліфа визнали еретиком і заборонили викладання в університеті; 1381 р. він усамітнився на власній парадії у Люттерворті, де невдовзі й помер⁴².

Проповідувати теорії Вікліфа учні – т.зв. віклефіти, почали вже за його життя. Після смерті вченого в Англії і на континенті сформувався окремий рух послідовників. Вони взяли собі ім'я призабутої голландської секти лоллардів (ті, які «белькотять»), що виникла 1298 р. (причетність до секти Вальтера Лолларда сучасні дослідники остаточно спростували)⁴³. Англійські лолларди (друга назва – «бідні священики») на додаток до вчення Вікліфа (крім політичних та соціальних аспектів радикалізації) вимагали ліквідації чину архієрейства, монастирів, орденів, а також секуляризації церковного майна й земель, скасування пребенди, десятини і феодалного права. «Коли Адам орав, а Єва пряла, – де був тоді англійський джентльмен?» – любив запитувати селян лоллард Джон Болл (1330–1381), священик, сподвижник Уота Тайлера (1341–1381). Разом з тим, вони засуджували паломництва, поклоніння святиням, усну сповідь⁴⁴. Лоллардів, починаючи з 1387 р., невпинно переслідували Свята Інквізиція, парламент і королівська влада. З 1401 р., за правління короля Генріха IV Ланкастера (1399–1413), їх почали спалювати. Ситуація радикалізувалась після т. зв. бунту лоллардів, що відбувся у 1413–1414 рр. Упродовж XIII – першої половини XIV ст. в Англії було страчено 873 цих «ворогів Церкви і держави»⁴⁵. Першим загинув капелан Сент-Осіфа Уільям Сотре: його стратили 2 березня 1401 р.

Джерела зберегли імена майже всіх жертв. Для прикладу можна згадати деякі «єретичні справи» папської Інквізиції: швець Джон Бедбі з Івшема був спалений у Рочестері 1410 р.; лондонські торговці Річард Термінг та Джон Клейдон у Смітфілді 1415 р.; пресвітер Уільям Тейлор у Смітфілді 1423 р.; Уільям Уайт в Норвічі 1428 р.; Річард Ховеден, житель Лондона, 1430 р.; священик Томас Беглі 1431 р.; теолог Річард Уайш (листувався із Гусом) – 1440 р. Упродовж 1424–1430 рр. в одному лише Норвічі покарали 105 лоллардів⁴⁶. Один з «бідних священиків» – Джеймс Ресбі, – був спалений в Перті 1407 р., інший – в Глазго 1422 р. У 1433 р. богемський студент коледжу Сент-Ендрюс Павел Крав теж прийняв смерть як єретик. В Емершемі чотирьох лоллардів спалили 1462 р., Уільяма Барлоу стратили там само 1466 р., Джона Гуза – 1469 р., а 1507 р. на вогонь зійшов і глава емершемської общини лоллардів Уільям Тілсуорт. 1511 р. в Смітфілді «очистили вогнем» Уільяма Світинга й Джона Брюстера, а в Ешфорді – Джона Брауна. Семеро єретиків були спалені 1519 р. в Ковентрі. Першими жінками-мученицями

в Англії стали Джоан Брайтон та її донька Леді Янг: вогнище їх прийняло 1494 р. у тому ж Смітфілді⁴⁷.

Особливо жорстоким ставленням до єретиків під час переслідувань відзначились архієпископ Куртене, Томас, граф Арунделя, єпископ Норвіча Генрі Спенсер, феодалі Лестера. Необхідно зазначити, що впродовж 1403–1426 рр. майже всі прямі учні Вікліфа, які займали високі державні посади в королівстві, розкаюлись перед інквізиційним судом і повернулися в лоно католицької ортодоксії; серед них – Філіп Репінгдон, Джон Ештон, Ніколас Херефорд, Джон Перві, Уільям Свіндербі⁴⁸. Гоніння на лоллардів припинив лише король Генріх VIII (1509–1547) 1543 р. Офіційну легалізацію лолларди одержали згідно відомого закону 1559 р., за правління Єлизавети I (1558–1603). Секта здобула від королеви конфесійні права й соціальну автономність⁴⁹.

Вірним послідовником ідей Вікліфа на континенті став Ян Гус з Гусинця зі своїм однодумцем Єронимом Празьким (1380–1416). Гус був чеським патріотом, гуманістом, борцем за національну незалежність, вождем реформаційного руху – гуситства. У своїх проповідях Гус різко виступав проти німецького домінування й автократичної папської влади; він також вимагав відмови Римо-Католицької Церкви від її майна, десятини, ієрархії, продажу індульгенцій, лихварства, латинської мови богослужіння, а головне – залишався послідовним прибічником практики причащення мирян «під обома видами» (і хлібом, і вином), та непокори Римському первосвященнику⁵⁰. «Папа – не глава, підкреслював вчешний, а кардинали – не все Тіло Святої, Католицької і Вселенської Церкви. Глава – лише Христос, а Тіло – Його послідовники, кожний з яких є членом цього Тіла»⁵¹. До того ж Гус закликав перевести Біблію національною мовою і нею служити месу. За його вкрай «єретичну позицію» Папа Іоанн XXIII (1410–1415) і учасники Констанцького собору зрадницькі осудили Гуса разом з Єронимом Празьким на смерть через вогонь. Вирок щодо «магістра Яна» виконали 6 липня 1415 р.; Єронима ж спалили наступного року. Це стало початком тривалих і запеклих Гуситських війн (1420–1434), котрі змінили долю Чехії та її народу.

Останнім середньовічним «єретиком», безсумнівно, залишається домініканець Савонарола, настоятель монастиря Святого Марка. У Флоренції, як «пророк», він, після перевороту 1494 р. та вигнання з міста родини Медічі, запровадив республіканську форму правління і розпочав свою реформаторсько-аскетичну діяльність з регулярного спалення «марнотних речей» та заборони розкоші⁵². Падінню «релігійної общини» Савонароли сприяли політичні обставини. Папа Александр VI (1492–1503), «нездара та базікало», уклав союз проти Франції, в котрій увійшла значна частина італійських та німецьких держав, а також Іспанія. Флоренції було вигідно приєднатись до папських прибічників, проте «несамовитий домініканець» вважав за необхідне додержуватись обіцянок, даних городянами Карлові VIII Французькому (1483–1498).

Папа здійснив ряд обмежувальних заходів відносно самого Савонароли (1497 р. відлучив його від Церкви) і всього міста. Багатим флорентійцям швид-

ко стало зрозуміло, що через упертість їхнього проповідника, який не бажав порушувати свого слова, вони втрачають значну частину саме європейського ринку збуту. Його прибічники, навпаки, дедалі впевненіше вважали, що він – справжній пророк, і вимагали від нього чудес. Коли якийсь з його пророцтв збувалося, вони ще більше підносили Савонаролу, але ж коли він так і не здійснив очікуваних чудес, «однодумці» теж виступили проти «ревнителя бідності й моралі»⁵³. Врешті-решт юрба розлючених громадян увірвалась у монастир Святого Марка зі своїми претензіями й образами. Савонарола не захищався і не дозволив відданим друзям заступитись за нього зі зброєю в руках. Він був схоплений, побитий та переданий муніципальній владі, яка на це і чекала. Проповідника декілька днів катували. Через два тижні на суд прибули папські легати. Останні у підсумку, без конкретних звинувачень і доказів, виконуючи таємне розпорядження Папи, винесли Савонаролі та двом його найближчим друзям вирок як «єретикам і схизматикам» – повісити, а потім спалити і прах розвіяти, що й було виконано⁵⁴.

Перемога релігійного конфесіоналізму, особливо в транскордонних регіонах Європи, пов'язана, у першу чергу, з початком протестантської Реформації в Німеччині – зі знаменитими 95 тезами Мартіна Лютера (1483–1546). Одночасно події жовтня 1517 р. у Віттенберзі ознаменували перехід християнського світу від Середньовіччя до Нового часу – як в релігійній площині, так і в політичному, економічному, соціальному, культурному й світоглядному вимірі. Західноєвропейський соціум розпочав процес зміни системи усталених духовних цінностей, моральних та етичних орієнтирів, ментальних і гуманістичних пріоритетів тощо. У ролі ідейного натхненника проведення церковної реформи й боротьби з католицьким обскурантизмом виступив Еразм Роттердамський (1466–1536)⁵⁵.

Його голос і заклики почули: за Лютером, палким прихильником поглядів Еразма, з новим баченням функцій інституту Церкви та правом на вільний вибір варіанту віросповідання виступили Ульріх Цвінглі (1484–1531), Жак Кальвін (1509–1564), Джон Нокс (1510–1572) та Філіп Меланхтон (1497–1560), ініціатор і найщиріший натхненник «Аугсбурського віросповідання» 1555 р. Їхні проповіді та напучення збурили всі верстви й прошарки суспільства. Активізувалось і сектантство, зокрема – протестний рух анабаптистів. Реформацію «знизу» під час Селянської війни 1524–1525 рр. підтримав Томас Мюнцер (1490–1525)⁵⁶.

Із Німеччини Реформація поширилась на ряд економічно розвинутих європейських держав. У підсумку це призвело до відпадиння від папства новоутворених протестантських Церков у Англії, Шотландії, Данії, Швеції, Норвегії, Голландії, Фінляндії, Швейцарії, Австрії, Моравії, Чехії, Угорщині, а також – у Південній Франції⁵⁷. В означених країнах до кінця XVI ст. Реформація реалізувала наступні важливі заходи: здешевила, зменшила і спростила структуру, організацію та ієрархію Церкви; перевела богослужіння на національну мову; заборонила продаж індульгенцій; перевагу віддала особистісній релігійній вірі людей (церковних громад, а не зовнішнім проявам культово-обрядової практики);

дозволила індивідуальне тлумачення і коментування тексту Біблії; оголосила поза законом діяльність Святої Інквізиції; сакралізувала (надала божественної санкції) норми бюргерської моралі, яка проголошувала «Божественну благодать» для людини не в її бідності, – а в її багатстві, котрим не варто нехтувати; ліквідувала монополію папства на духовну диктатуру; обмежила владу Римської курії на місцях; здійснила секуляризацію церковних земель разом з відміною десятини; легалізувала сектантство і конфесійність⁵⁸.

Контрреформація, очолювана Орденем єзуїтів, повністю «врятувала» від протестантської «єресі» лише дві країни – Польщу та Францію; в Іспанії ж реформаційні ідеї виявились чужинними та безперспективними⁵⁹. З іншого боку, саме Реформація розколола Римо-Католицьку Церкву і утворила третю гілку в християнстві – Протестантизм⁶⁰. Походження самого терміну пов'язано з прийняттям Протестації (назва юридичного документу – оскаржувальної петиції) німецькими лютеранами, спрямованої проти рішення Шпейерського рейхстагу 1529 р. щодо скасування раніше встановленого в Німеччині принципу «чисте правління, того й релігія». В ході Реформації виникли такі форми релігійного конфесіоналізму, як лютеранство, англіканство (Англіканська Церква), цвінгліанство, кальвінізм, анабаптизм, унітаризм і його варіант (відгалуження) – соцініанство⁶¹.

На початку XVII ст. у кальвінізмі, на терені Нідерландів, утворилась окрема впливова течія – армініанство; ця релігійна спільнота втілювала й відображала духовні потреби зростаючої голландської буржуазії. Назва течії походить від імені фундатора секти – уродженця Утрехта Якоба Армінія (1560–1609)⁶². На відміну від вчення Кальвіна, теологія Армінія ставила Передвизначення у залежність від особистої віри людини. Голландський пастор і богослов стверджував, що віряни спасуться незалежно від Божого Передвизначення, якщо будуть щиро вірити. Отже, в армініанстві ключову роль відігравала свобода людської волі, тоді як в кальвінізмі доля кожної людини визначається виключно Творцем, – тобто незалежно від волі самого індивідууму⁶³. Проти армініан (або ремонстрантів) 1603 р. з різкою критикою виступили гомаристи – прибічники ортодоксального (в руслі ідей Кальвіна) тлумачення догмату Передвизначення.

Їхній лідер Францискус Гомарус (1563–1641), уродженець Брюгге, і в той період – такий самий професор богослов'я в Лейденському університеті, як і Арміній, влаштував з опонентом у 1608 р. в Гаазі відкритий диспут. Слухачами, глядачами й «суддями» були депутати Генеральних Штатів Голландії та Західної Фрісландії. Диспут, звісно, до примирення не призвів⁶⁴. Після осуду 1619 р. армініанства як єресі Генеральним синодом у Дортрехті (ініціатором очікувано став член синоду – Гомарус), секта зазнала переслідувань. Невдовзі, 1630 р., послідовники Армінія все ж отримали право вільного віросповідування⁶⁵.

На середину XVII ст. у протестантському русі відбулись теологічно-доктринальні трансформації: анабаптизм «перетік» у релігію меннонітів; кальві-

нізм поглинув цвінгліанство, після чого розпався на реформатство (секта реформатів), вже згадуване армініанство, пресвітеріанство й конгрегаціонізм; на базі меннонітства й конгрегаціонізму виникли релігії та Церкви баптистів і квакерів (тобто «тих, що трясуться» впродовж спільних молінь)⁶⁶. Ця релігійна деномінація виникла як секта у передпуританській Англії майже одночасно з армініанами. Самі себе квакери називали «Спілкою друзів»⁶⁷. Перші квакерські групи примикали до індегіндентів⁶⁸. Вищими «проявами» віри добре згуртовані «спільні друзі» вважали «внутрішнє світло» й добродійність⁶⁹. Квакери відкидали зовнішню обрядовість та церковну організацію з усією розгалуженою ієрархією кліра; вони не визнавали культ Діви Марії, відповідні католицькі обрядодії й богослужіння як таке.

Адепти «Спілки друзів» не хрестились, не причащались, не мали офіційних проповідників та духовенства, а також виступали проти десятини й головне – військової повинності. На їхніх молитовних зібраннях проповідували ті, хто «відчув», що на них «зійшов Святий Дух»⁷⁰. Унаслідок урядових репресій та під загрозою примусової депортації квакери, впродовж 60-х рр. XVII ст., переселились у далекий «Новий світ» – віротерпимі північноамериканські колонії. Англійська буржуазна революція середини XVII ст. породила й низку нових сект, остання з яких – методисти, утворилась в середовищі оксфордського студентства 1729 р. і була очолена Джоном Уеслі (1703–1791)⁷¹.

Крім англійського реформаторства (пуританізму) й сектантства, не менш важливими подіями з точки зору міжконфесійних конфліктів у транскордонних регіонах було продовження епохи Релігійних війн на теренах Франції, вже в умовах Реформації та Контрреформації. Завершення католицько-протестантської Тридцятирічної війни (1608–1648 рр.) і підписання Вестфальського миру, який остаточно врегулював у Європі «релігійне питання» та «конфесійну проблему», на ситуацію у Французькому королівстві суттєво не вплинули.

Ідеї лютеранства почали проникати сюди ще з 20-х рр. XVI ст., хоча в ті часи монархи Франції безжально переслідували будь-яких протестантів на своїх землях. Король Франциск I (1515–1547), який постійно воював з німецьким імператором Карлом V (1519–1555), тим не менш, іноді влаштовував своїм «відступникам» нетривалий «відпочинок»; він навіть надавав підтримку німецьким протестантам, якщо це могло нашкодити Карлу⁷². Генріх II (1547–1555) ще більше їх ненавидів, однак саме при ньому французька протестантська Церква значно зростає. У 1555 р. реформатори відкрили свій храм у самому Парижі, а в 1559 р. провели там національний синод французьких протестантів, де були присутні представники 15 церков з усієї Франції. Учасники синоду розробили «Статус конфесій» і «Книгу благочинства» кальвіністської орієнтації⁷³. Того самого десятиліття нова віра почала поширюватись і серед знаті.

Карл IX зійшов на престол у 1560 р. (1560–1574), коли йому було лише десять років. Королева-мати, Єкатерина Медічі (1519–1589), стала регентшею;

вона погодилась на офіційну зустріч з протестантами в Пуассі 18 липня 1561 р. Сторонам не вдалося досягнути конкретних домовленостей, але Єкатерина погодилась надати протестантам право збиратись для богослужіння за межами міст. Коли ж герцог Лотарингський Генріх I де Гіз (1550–1588) (брат Марії де Гіз, дружини шотландського короля Якова V (1513–1542), з яким він приятелював) випадково заскочив групу кальвіністів за проведенням служби в місті (це сталося 5 січня 1562 р.), вперше сталося кровопролиття⁷⁴. Цей випадок розв'язав нову релігійну війну в королівстві.

Протестанти, або гугеноти (тобто «таргани», бо мали звичай носити виключно чорні одежі), з 1562 по 1595 рр. пережили 8 війн. Кожний конфлікт тривав рік-два, після чого наставав короткий «передих». Не дивлячись на такі серйозні потрясіння, як Варфоломійська ніч у Парижі (24 серпня 1572 р.), коли через масову різанину, влаштовану католиками в столиці та передмістях загинуло майже 70 тисяч людей, протестантизм дедалі відчутніше зміцнював свої конфесійні позиції. Гугеноти поступово збільшували кількість власних прибічників; їхні головні сили зосередились на Півдні та Заході Франції, особливо в містах, розташованих уздовж Біскайської затоки⁷⁵. Найпотужнішим центром гугенотства стало місто-фортеця Ла-Рошель.

Генріх Наварський, чоловік Маргарити, сестри Карла IX, вважався формальним лідером руху протестантів. Через певні обставини – смерть декількох королів з династії Валуа, жоден з яких не залишив після себе нащадків-синів, Генріх у 1589 р. отримав реальний шанс претендувати на французький престол. Проте католицький Париж, контрольований Католицькою Лігою й Гізом, відмовився його визнати. Ще чотири роки правитель Наварри продовжував боротьбу, після чого вирішив, що Франція потребує миру більше, ніж гугеноти короля. Він отримав від архієпископа столиці т.зв. духовне напучення і в 1593 р. навернувся у католицизм, ставши Генріхом IV (1589–1610)⁷⁶.

Його єдиновірці-гугеноти почувались ошуканими й розчарованими, але Генріх продовжував демонструвати їм свою прихильність і 1598 р. видав знаменитий Нантський едикт, у котрому милостиво дарував кальвіністам усі конфесійні права та свободи, яких вони були позбавлені за правління його попередників. Протестанти відтепер мали можливість вільно відправляти богослужіння по всій країні, крім столиці⁷⁷. Король гарантував їм громадянські та політичні права, а в якості гарантії від можливої загрози цим людям з боку держави він дозволив гугенотам мати на території королівства 200 озброєних гарнізонів; до того ж утримання цього війська фінансувалось з королівської скарбниці⁷⁸. Генріх уважно слідкував, щоб Нантський едикт повністю виконувався упродовж усього його життя.

Його син, Людовик XIII (1610–1643), виріс переконаним католиком і, починаючи з 1621 р., поступово позбавляв гугенотів дарованих їм у Нантському едикті привілеїв⁷⁹. Спротив гугенотів вилився ще у три війни, поки в 1629 р. мир не було відновлено. Людовик XIII позбавив кальвіністів їхніх військових

гарнізонів, політичних та мілітарних прав, залишивши тільки права громадянські й релігійні⁸⁰. Знищивши гугенотську загрозу на своїх землях, король зміг здійснити свій внесок у антигабсбурзьку коаліцію у Тридцятирічній війні. Всі зусилля Франції носили яскраво виражену антидинастійну, а не антикатолицьку спрямованість. Тогочасні прем'єр-міністри королівства, кардинали Рішельє (1585–1642) й Мазаріні (1602–1661), зі свого боку були налаштовані зберегти гугенотські привілеї; як католицькі прелати, вони не підтримували політику релігійних гонінь⁸¹. Однак після смерті Мазаріні король Людовик XIV (1643–1715) почав приймати самостійні рішення.

Чисельність гугенотів, що і в кращі часи не перевищувала 10-15 % від усього населення Франції, на початок правління цього монарха складала лише 9%⁸². Проте католики були обурені самим фактом присутності послідовників мерзенного «Кальвіна» в їхній державі. Людовик XIV з 1663 р. вдався до порушення всіх обіцянок, даних гугенотам. Тиск на останніх зростав з кожним роком. У 1666 р. побачив світ королівський едикт, де перераховувалося 60 юридично обґрунтованих «випадків», згідно з якими протестантів можна було карати. Уряд цілеспрямовано закривав їхні лікарні, школи, університети, театри; грошові пожертви від населення передавались, оминаючи общини гугенотів, виключно католицьким організаціям. Багато «еретичних» церков за сприяння короля було зруйновано. Посилаючись на «бажання» молоді повернутись у католицьку віру, у батьків відбирали дітей і виховували їх у спеціальних «закритих» будинках, за суворими католицькими традиціями⁸³.

У результаті провокативних дій уряду почалась масова еміграція гугенотів з Франції. Кульмінаційний момент припав на 1685 р., коли Людовик повністю скасував дію Нантського едикту. Уряди сусідніх країн зробили спробу втрутитися, але французький монарх на таку турботу відповів, що цей закон уже давно нікому не потрібен, оскільки в королівстві гугенотів не залишилось. Одночасно ж, за наказом Людовика XIV, за спротив католицькому наверненню тисячі протестантів були заслані на каторжні роботи. Їхніх священослужителів примусово вислали за кордони французьких володінь, а вірянам заборонили залишати країну. Проте, майже 250 000 гугенотів таки вдалося виїхати з Франції⁸⁴. Повне скасування Нантського едикту також сприяло поширенню терору й конфесійної нетерпимості по всіх регіонах проживання протестантів у Європі.

У Французькому королівстві гонимі ще раз здійснили спробу повернути собі втрачені права та привілеї. Це вилілось у повстання камізарів 1702–1705 рр. – останню гугенотську війну, – і завершення довготривалої епохи релігійних протистоянь та конфліктів, що свої витоки брала з катаро-альбігойської ересі. Бунт почали жителі-кальвіністи більшості міст Лангедока після вбивства місцевими католиками двох їхніх пресвітерів. Для сплеску релігійного фанатизму керівники повстання використовували «маленьких пророків» – психічно хворих підлітків, які мандрували гірським масивом Севенн й вигукували про-

роцтва з Біблії, закликаючи до помсти⁸⁵.

Восени 1702 р. камізари (назва походить від севенського діалектизму «самісе» – «сорочка») почали захоплювати передгірські села й міста; вони палили католицькі церкви, будинки кліриків, місцеві дворянські замки та палаци, відбирали у відкупщиків і податкових чиновників зібрані кошти й десятину. Повсталі гугеноти вимагали свободи віросповідання та відправи кальвіністського культу, скасування податків. Рух очолили Жан Кавальє (1679–1740), лісник Ефраїм, Ролан (П'єр Лапорт), Луї Морель та Анрі Кастане⁸⁶. Папа Климент XI (1700–1721) очікувано оголосив Хрестовий похід проти «несамовитих й підступних» єретиків. Повстання підтримали Савойя, Голландія й Англія. До камізарів потекли гроші та зброя.

Маючи на меті ліквідацію соціальної бази повстання, королівська влада спалила 466 «гугенотських» села й депортувала з лангедокських земель 20 тисяч населення. У 1703–1704 рр. рух камізарів охопив нові території – Віваре, Пюї, Веле, Руєрг і Оранж⁸⁷. За даними джерел повсталі захопили в регіоні 30 замків-фортець й зруйнували 193 католицькі храми. Однак, куплена королівськими чиновниками зрада Кавальє після невдалої битви при Трев'єсі (1704 р.) і його втеча до Савойї деморалізували камізарів; Ефраїм і Ролан були схоплені й страчені, їхні загони знищені. Навесні 1705 р., коли повстання пішло на спад (після вищезгаданого підкупу Жана Кавальє, уряд здійснив протестантам-кальвіністам послаблення у податковій сфері), королівські війська вдалися до масового терору: в боях та при екзекуції загинуло до 100 000 камізарів⁸⁸. Разом з тим, остаточно цей протестантський рух було ліквідовано лише у 1715 р.

Отже, єретичні секти доби Середньовіччя демонстрували найвищий рівень послідовного релігійного конфесіоналізму, особливо у транскордонних, культурно та економічно розвинутих регіонах. Водночас Новий час виявив приклад формування якісно нових цивілізаційних реалій у межах європейського християнського світу, орієнтованих на органічний розвиток толерантності, віротерпимості, екуменізму, міжконфесійного діалогу й духовної єдності соціуму.

Примітки:

¹ Боднарюк Б. М. Церковно-релігійні конфлікти на терені Західної Європи : від хрещення Карлом Великим саксів до завершення Альбігойських війн (785–1245 рр.) Боднарюк // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський : Друкарня Рута, 2016. Т. 26. Історичні науки. С. 116-135.

² Робертсон Дж. История Христианской Церкви. СПб., 1891. Т. 2. С. 858.

³ Там само. С. 859.

⁴ Там само. С. 861.

⁵ Шафф Ф. История Христианской Церкви. СПб., 2008. Т. V. Средневековое христианство. 1049–1294 гг. С. 404.

⁶ Джованни Виллани. Новая хроника, или История Флоренции. М., 1997.

С. 354.

⁷ Сказкин С. Д. Восстание Дольчино // Сказкин С. Д. Из истории социально-политической и духовной жизни Западной Европы в средние века. М., 1981. С. 50.

⁸ Benvenuto da Imola. Comentum super Dantis Aldigherii Comoediam. Florentiae, 1887. Т. 2. Р. 105-106.

⁹ Ibid. Р. 108.

¹⁰ Сказкин С. Д. Исторические условия восстания Дольчино // Сказкин С. Д. Из истории социально-политической и духовной жизни Западной Европы в средние века. М., 1981. С. 251.

¹¹ Acta S. Officii Bononie ab anno 1291 usque ad annum 1310 / A cura di L. Paolini : In 2 v. R., 1984. Vol. 2. Р. 204-205.

¹² Ibid. Р. 209-210.

¹³ Сушкевич Л. П. Восстание под руководством Дольчино // И живы памятью столетий. Минск, 1987. С. 119-120.

¹⁴ Historia fratris Dulcini Heresiarche di anonimo sincrono e De secta illorum qui se dicunt esse de ordine Apostolorum di Bernardo Gui / A cura di A. Segarizzi. Città di Castello, 1907. Р. 88.

¹⁵ Ibid. Р. 90.

¹⁶ Гаусрат А. Средневековые реформаторы : Арнольдисты. Вальденцы. Франциск Ассизский. Сегарелли. Дольчино. М., 2012. С. 304.

¹⁷ Historia fratris Dulcini Heresiarche di anonimo... Р. 93-94.

¹⁸ Mariotti L., pseud. [Gallenga A.]. «Historial memoir» of Frà Dolcino and His Times. L., 1853. Р. 131.

¹⁹ Шафф Ф. История Христианской Церкви... С. 406.

²⁰ Mariotti L., pseud. [Gallenga A.]. «Historial memoir»... Р. 133.

²¹ Ibid. Р. 134-137.

²² Шафф Ф. История Христианской Церкви... С. 406.

²³ Там же. С. 408.

²⁴ Там же. С. 409.

²⁵ Mariotti L., pseud. [Gallenga A.]. «Historial memoir»... Р. 141.

²⁶ Ibid. Р. 144.

²⁷ Blockmans W., Hoppenbrouwers P. Introduction to Medieval Europe, 300-1550. L., 2007. Р. 303.

²⁸ Hillerbrand H. J. The Reformation. N. Y., 1964. Р. 304.

²⁹ Blockmans W., Hoppenbrouwers P. Introduction... Р. 304.

³⁰ Ibid. Р. 305.

³¹ Logan F. D. A History of the Church in the Middle Ages. Abingdon, 2002. Р. 311.

³² Ibid. Р. 312.

³³ Ibid. Р. 314.

³⁴ Ibid. Р. 315.

³⁵ Hill B. D. Church and State in the Middle Ages. N. Y., 1970. Р. 470.

³⁶ Ibid. Р. 470.

- ³⁷ Ibid. P. 472.
- ³⁸ Ibid.
- ³⁹ Parker G.H.W. *The Morning Star: Wycliffe and the Dawn of the Reformation*. Grand Rapids, 1966. P. 58-60.
- ⁴⁰ Ibid. P. 60.
- ⁴¹ Ibid. P. 62.
- ⁴² Ibid. P. 79-81.
- ⁴³ Ibid. P. 104-105.
- ⁴⁴ Ibid. P. 107.
- ⁴⁵ Ibid. P. 110.
- ⁴⁶ Ibid. P. 418-419.
- ⁴⁷ Ibid. P. 422-424.
- ⁴⁸ Bainton R. H. *Christendom: A short History of Christianity and its Impact on Western civilization*. N. Y., 1964. P. 309.
- ⁴⁹ Ibid. P. 310.
- ⁵⁰ Chadwick O. *The Reformation. The Pelican History of the Church : In 4 v. L.*, 1964. Vol. III. Harmondsworth. P. 535.
- ⁵¹ Ян Гус. Проповеди. М., 2010. С. 447.
- ⁵² Chamberlin E. R. *The Bad Popes*. N. Y., 1979. P. 459-460.
- ⁵³ Ibid. P. 463.
- ⁵¹ Ibid. P. 465-466.
- ⁵⁵ Gilmore M. P. *The World of Humanism, 1453–1517*. N. Y., 1962. P. 387.
- ⁵⁶ Logan F. D. *A History of the Medieval Church...* P. 530.
- ⁵⁷ Dillenberger J., Welch C. *Protestant Christianity Interpreted Through its Development*. N. Y., 1954. P. 399-401.
- ⁵⁸ Ibid. P. 403-404.
- ⁵⁹ Spitz L.W. *The Renaissance and Reformation Movements*. Chicago, 1971. Vol. I. *The Renaissance*. P. 16.
- ⁶⁰ Janelle P. *The Catholic Reformation*. Milwaukee, 1963. P. 9.
- ⁶¹ Hunt W. *The History of English Church*. L., 1907. P. 31-32.
- ⁶² Гольбах П. Галерея святых. М., 1962. С. 349.
- ⁶³ Там же. С. 349.
- ⁶⁴ Там же. С. 349-350.
- ⁶⁵ Там же. С. 350.
- ⁶⁶ Павлова Т. А. Квakerское движение в Англии (вторая половина XVII – начало XVIII в.) // *Религии мира. История и современность*. М., 1982. С. 187.
- ⁶⁷ Reay B. *The Quakers and the English Revolution*. L., 1985. P. 8.
- ⁶⁸ Cooper W. A. *A living faith: historical and comparative study of Quaker beliefs*. Richmond, Indiana, 2001. P. 6.
- ⁶⁹ Павлова Т. А. *Дух Просвещения и ранние квакеры // Человек XVII столетия*. М., 2005. Ч. 1. С. 151.
- ⁷⁰ Cooper W. A. *A living faith...* P. 7.

⁷¹ Nicholas J. H. History of Christianity, 1650–1950 : Secularization of the West. N.Y., 1957. P. 335.

⁷² Гонсалес Х. Л. История Христианства : В 2-х т. СПб., 2003. Т. 2. От эпохи Реформации до нашего времени. С. 144.

⁷³ Там же. С. 146.

⁷⁴ Там же. С. 140-150.

⁷⁵ Там само. С. 152-153.

⁷⁶ Nicholas J. H. History of Christianity... P. 371.

⁷⁷ Ibid. P. 373.

⁷⁸ Ibid. P. 374-376.

⁷⁹ Hillerbrand H. J. The Reformation. N. Y., 1964. P. 551.

⁸⁰ Ibid. P. 552.

⁸¹ Ibid. P. 554.

⁸² Ibid. P. 559.

⁸³ Ibid. P. 564.

⁸⁴ Норт Дж. История Церкви от дня Пятидесятницы до нашего времени. М., 1993. С. 283.

⁸⁵ Janelle P. The Catholic Reformation... P. 402.

⁸⁶ Ibid. P. 403-404.

⁸⁷ Ibid. P. 404.

⁸⁸ Ibid. P. 408-409.

Bohdan Bodnariuk. Heretical movements and inter-religious conflict in Western Europe: from the end of albigensian crusade to kamizars' uprising (1245–1715). *The author consistently studies and describes the features of the church and religious conflicts which ensued on the territory of Western Europe in the Middle Ages and during the period of modern times. Furthermore, the author scrutinizes historical aspects in terms of the phenomenon of the spread of heretical movements and sects on the lands of southern France and northern Italy, flagellants' and penitents' activities, preaching of John Wycliffe and Lollardy who were precursors of the Reformation. The church and religious and social activities of Savonarola, Jan Hus, the Reformation era, «Huguenot issues» in French kings' policies, Kamizars' Uprising in early 18th century are under study in the article.*

Key words: Roman Catholic Church, Western Europe, the papacy, religious movement, heretical sects, John Wycliffe, Savonarola, Jan Hus, the Reformation, the Huguenots, Kamizars' Uprising.

Отримано: 5.05.2017 р.

ВПЛИВ МІЖНАРОДНОГО ЧИННИКА НА ПОЛІТИКУ ВЛАДНИХ КІЛ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ ЩОДО КОЗАЦЬКОЇ УКРАЇНИ (ГРУДЕНЬ 1653 – ЧЕРВЕНЬ 1655 рр.)

Олександр Юга. Вплив міжнародного чинника на політику владних кіл Речі Посполитої щодо козацької України (грудень 1653 – червень 1655 рр.). У статті висвітлено масштаби впливу міжнародного чинника на еволюцію концепцій української політики правлячої верхівки Речі Посполитої упродовж грудня 1653 – червня 1655 рр. Встановлено, що саме він значною мірою визначав співвідношення сил у середовищі політичної еліти, конкретні заходи її угруповань, або поспішність у врегулюванні польсько-українського конфлікту, або, навпаки, його ігнорування. З'ясовано, що з 1654 р. вагомим став московський чинник, вплив якого річпосполитська еліта вочевидь недооцінила, внаслідок чого на початку 1654 р. український уряд прийняв царську протекцію. У результаті постала проблема розробки шляхів повернення козацької України до складу Польсько-Литовської держави. Загроза навесні 1655 р. нападу Швеції підштовхнула еліту до необхідності досягнення політичного порозуміння з Чигирином.

Ключові слова: міжнародний чинник, Московія, Швеція, політична еліта, Річ Посполита, козацька Україна, українська проблема.

Александр Юга. Влияние международного фактора на политику властных кругов Речи Посполитой к казацкой Украине (декабрь 1653 – июнь 1655). В статье освещены масштабы влияния международного фактора на эволюцию концепций украинской политики правящей верхушки Речи Посполитой в течение декабря 1653 – июня 1655. Установлено, что именно он в значительной степени определял соотношение сил в среде политической элиты, конкретные меры ее группировок, или поспешность в урегулировании польско-украинского конфликта, или, наоборот, его игнорирование. Выяснено, что с 1654 г. весомым стал московский фактор, влияние которого речпосполитская элита явно недооценила, в результате чего в начале 1654 г. украинское правительство приняло царскую протекцию. В результате возникла проблема разработки путей возвращения казацкой Украины в состав Польско-Литовского государства. Угроза весной 1655 г. нападения Швеции подтолкнули элиту к необходимости достижения политического соглашения с Чигирином.

Ключевые слова: международный фактор, Московия, Швеция, политическая элита, Речь Посполитая, казацкая Украина, украинская проблема.

Вагомим чинником історичного розвитку Речі Посполитої середини XVII століття, від якого залежала майбутня доля держави й суспільства, була

українська проблема, суть якої полягала у появі в процесі революційної боротьби Української держави, яка прагнула незалежності, що стало новим явищем у політичній історії Польсько-Литовської держави. Такі кардинальні зміни стали викликом для річпосполитської політичної еліти у контексті спроможності визнання / невизнання права іншого народу на самостійний розвиток. Тому відбувався складний процес пошуку владною верхівкою оптимальних шляхів врегулювання надзвичайно кровопролитного конфлікту між Річчю Посполитою та козацькою Україною. Його складність у значній мірі зумовлювалася впливом міжнародного чинника.

У середині XVII ст. перше він проявив себе у 1648–1649 рр. у формі надання воєнної допомоги Війську Запорозькому Кримським ханством, роль якого стала визначальною під час укладення Зборівського, Кам'янецького й Гадяцького договорів та Берестецької битви. Це означало, що в окремих випадках Річ Посполита втрачала ініціативу у виборі шляхів розв'язання української проблеми.

З кінця 1653 р. надзвичайно вагомим став московський чинник, вплив якого на розв'язання української проблеми річпосполитська еліта вочевидь недооцінила, внаслідок чого на початку 1654 р. український уряд прийняв царську протекцію. Ця зміна значно ускладнила намагання владних кіл Речі Посполитої повернути вплив над козацькою Україною.

Щодо оцінки прийняття Б. Хмельницьким 18 січня протекції царя, схиляємося до позиції дослідників, які вважають такий крок гетьмана доцільним. Найвагомим аргументом на користь такої думки вважаємо вкрай несприятливу геополітичну ситуацію, в яку потрапила козацька Україна станом на кінець 1653 – початок 1654 рр. Уже не було можливості для маневру, затягування часу або вибору з-поміж декількох варіантів. Чому? На перший погляд, Військо Запорозьке не було зв'язане жодними договорами й зобов'язаннями: Зборівський договір був зірваний польською стороною ще на початку 1651 р.; Білоцерківський юридично ніколи й не набував чинності, оскільки не був затверджений сеймом, а в результаті перемоги під Батогом на початку червня 1652 р. українська сторона фактично відновила територію держави, визначену в угоді під Зборовом; у грудневих переговорах 1653 р. під Кам'янцем українські представники взагалі участі не брали. Складається враження, що козацька Україна нарешті досягла геополітичної свободи. Проте, насправді все було значно складніше, адже Кам'янецька угода повністю ігнорувала інтереси козацької України й передбачала її окупацію коронними військами¹. Хан ставав союзником Речі Посполитої. Не можна було покладатися також на допомогу Валахії, Молдавії та Трансільванії, з якими відносини були зіпсовані з одного боку реалізацією династичних планів українського гетьмана (шлюб в серпні 1652 р. Тимоша з Розандою), а з іншого – походами українських військ під керівництвом Т. Хмельницького у Молдавію (початок травня 1653 р.) та Валахію (кінець травня 1653 р.). Останні загострили відносини з турецьким султаном, оскільки йшлося про втру-

чання на терени васально залежних від нього князівств. У таких умовах сподіватися на захист та військову допомогу дійсно можна було лише з боку Московської держави, тим більше, що керівництво останньої нарешті офіційно задекларувало курс на підтримку козацької України.

Щодо геополітичного становища Речі Посполитої у той самий час, то однозначно визначити його як сприятливе або негативне важко. Річ у тім, що, з одного боку, виникла можливість нарешті сформувати антиукраїнську коаліцію у складі Кримського ханства, Молдавії, Валахії та Трансільванії. Покращилися відносини з турецьким султаном, невдоволеним затягуванням Б. Хмельницьким прийняття його протекції та втручанням у справи Молдавії. Проте, з іншого боку, з кінця 1653 р. різко погіршилися відносини з Московською державою.

Водночас, зазначимо, що з моменту прийняття Б. Хмельницьким царської протекції розв'язання польсько-литовською політичною елітою української проблеми значно ускладнилося, адже територія Війська Запорозького для Речі Посполитої була втрачена.

Відомості про перехід козацької України під «високу царську руку» до Варшави 21 лютого привіз королівський посол Я. Млоцький, який саме повернувся з Москви². Вони не були цілковитою несподіванкою для королівського двору. Навпаки, Ян Казимир та його найближче оточення, знаючи про дипломатичні відносини між козацькою Україною та Московською державою, передбачали, що представники обох сторін обговорюють проект договору, спрямованого проти Речі Посполитої³.

У ситуації, що склалася на початку 1654 р., польські урядовці вирішили добитися погіршення відносин козацької України з Туреччиною та її васалами. Задля цього у січні 1654 р. до Стамбулу було відправлено посла львівського хорунжого М. Бегановського, який зобов'язаний був повідомити султану, що тісний союз козацької України з Московською державою міг призвести до утворення православної ліги, спрямованої проти Туреччини. Завдяки таким аргументам, він мав добиватися розриву відносин Порти з козацькою Україною й надіслання розпорядження ханові, щоб орда не допомагала Війську Запорозькому. Крім того, повинен був отримати дозвіл султана на формування військового союзу в складі Криму, Молдавії, Трансільванії і Валахії, спрямованого проти Московії⁴. На переконання річпосполитських урядовців, у випадку, якщо б такий задум був реалізований, надання Московією військової допомоги Б. Хмельницькому проти Речі Посполитої, було б неможливе.

Одночасно було підготовлено посольство коронного стражника М. Яскульського до Криму. Йому доручали переконати хана, щоб він використав свій вплив на Б. Хмельницького й змусив його виступити спільно з ханом і королем проти Москви, в разі нападу останньої на Річ Посполиту⁵. На думку короля й сенаторів, саме угода з Кримським ханством була в тих умовах єдиним варіантом виходу зі складної військово-політичної ситуації. Зважаючи на те,

що в 1650 й 1653 рр. хан уже пропонував здійснити спільний (разом з поляками й українцями) військовий похід на московські землі, у Варшаві були впевнені, що у випадку збройного конфлікту з Московською державою його не потрібно буде довго переконувати підтримати саме Річ Посполиту. Проте, в конкретних умовах початку 1654 р. польських політиків турбувало інше питання – якою буде реакція Іслам-Гірея на прийняття українським гетьманом царської протекції? Щоб підштовхнути хана до виступу проти козацької України, йому обіцяли значну грошову винагороду. Досить наглядно важливість для польської еліти підтримки Речі Посполитої Кримським ханством підтверджує великий розмір видатків коронної скарбниці на відправлення своїх та прийом ханських послів⁶.

Окрім дипломатичних заходів, у Варшаві не відкидали і використання збройних засобів проти козацької України. Так, на початку 1654 р. під час наради короля з сенаторами було прийнято рішення спробувати «вдарити на Україну» силами коронної і литовської армій. Така ухвала була зумовлена сподіваннями короля, що татари, згідно з умовами Кам'янецької угоди, не будуть надавати допомогу Війську Запорозькому⁷. Відтак, розрахунок був на те, що лише своїми, послабленими в результаті тривалої війни, силами Військо Запорозьке не зможе вчинити сильного опору⁸. Проте, дізнавшись про прийняття козацькою Україною царської протекції, правляча верхівка не наважилася на воєнні дії. Водночас, у січні було визначено урядове посольство на чолі з польним гетьманом С. Потоцьким для переговорів з Б. Хмельницьким. Проте, справжня їх мета полягала в тому, щоб відтягнути час, необхідний для формування війська⁹.

З 11 лютого до 28 березня проходили засідання сейму. Його основне завдання полягало в тому, щоб прийняти ухвали про визначення нових і зібрання несплачених податків від воєводств¹⁰. Це дозволяє говорити про те, що король все ж не відмовився від силової розправи з козацькою Україною.

21 лютого Ян Казимир видав універсал до населення козацької України, в якому вимагав, щоб усі піддані, дочекавшись вступу на її терени коронних військ, збройно виступили проти зрадника Б. Хмельницького і його московських союзників. Він запевняв, що приєднає козацьку Україну до Речі Посполитої і підтвердить усім лояльним козакам їх давні права, привілеї та вольності¹¹. Проте, королівський універсал не вказував, про які саме «давні права і вольності» йшла мова – ті, які отримало козацтво згідно з Білоцерківським договором, чи ще давніші, якими користувалися козаки до 1648 р.¹² Це дозволяє говорити про те, що під впливом інформації про перехід Війська Запорозького під протекцію царя, політичній верхівці Речі Посполитої було важливо будь-що не допустити довготривалості союзу між ними («Бережи Боже, щоб козаки при Москві мали залишитися»¹³). Але відсутність конкретних поступок наряд чи могла змінити ситуацію на користь Речі Посполитої.

Подібного змісту було і звернення литовського гетьмана Я. Радзивілла до українців з проханням, «щоб того ярма – гіршого від поганської неволі – на себе не брали, а вірності й прихильності королеві і Речі Посполитій дотри-

мали»¹⁴. Кам'янецький староста (брацлавський воєвода) П. Потоцький в універсалі до козаків від 24 березня 1654 р. радив «вернутися під крила й. к. м., ніж іти в тяжке і вічне ярмо московського мучення»¹⁵. Яскравим прикладом таких заходів польських урядовців була спроба на початку березня польного гетьмана С. Потоцького, зі згоди короля, переконати кальницького полковника І. Богуна відступити від Б. Хмельницького, за що йому було обіцяно шляхетство, будь-який земельний наділ і навіть булаву Війська Запорозького¹⁶. Проте, такі заходи не дали бажаних для Речі Посполитої результатів.

Під час сеймових засідань сенатори у своїх виступах підтримали необхідність формування війська проти козацької України. Лише Я. Лещинський порушив питання можливого порозуміння з Військом Запорозьким¹⁷. Натомість чернігівський воєвода К. Тишкевич у листах на сейм радив вдатися до посполитого рушення й звернутися за підтримкою до Кримського ханства¹⁸. С. Потоцький, підтримуючи задум здійснення військового походу в козацьку Україну, в листі до короля зауважував, що на успіх можна було розраховувати лише у випадку остаточного розриву татарами союзу з Військом Запорозьким¹⁹. Учасники засідань відкинули пропозицію Я. Радзивілла шукати примирення з Військом Запорозьким²⁰.

10 березня, ще під час засідань сейму, коронні війська, виконуючи розпорядження короля, розпочали похід в козацьку Україну. Проте, він не мав значних успіхів у контексті реалізації плану її повернення до складу Речі Посполитої²¹, навпаки, викликав серед українського населення спротив. Проте, під час наради сенату наприкінці березня, після зриву роботи сейму, було вирішено все ж залишити війська на Україні, сподіваючись на продовження військових операцій влітку²².

У той час, коли тривали засідання сейму й відбувався наступ польської армії на Брацлавщину, у Москві відбувалися переговори щодо змісту українсько-російського договору. На початку квітня його текст було вручено послам Війська Запорозького. Не вдаючись до детального аналізу його змісту (в історіографії йому приділена значна увага), торкнемося лише тих статей, які дозволяють глибше зрозуміти складнощі уряду Речі Посполитої в справі повернення до її складу козацької України.

Насамперед, укладаючи договори з козацькою Україною у 1649 і 1651 рр., річпосполитська еліта найбільш болісно реагувала на питання визначення її території, чисельності реєстру, прав православної Церкви, землеволодіння, самостійності українського уряду у проведенні внутрішньої та зовнішньої політики. Яким же чином вони були вирішені козацькою Україною укладенням договору з Москвою? Відповідь на це питання дозволить зрозуміти реальні шанси Речі Посполитої повернути Б. Хмельницького у своє підданство та визначити доцільність обраних її урядовцями засобів для досягнення цієї мети.

Насамперед щодо території Української держави, факт існування якої не заперечувався російською стороною. Відомо, що ще після перемоги під Бато-

гом Б. Хмельницький упродовж 1652 і 1653 рр. у зверненнях до короля й уряд Речі Посполитої постійно наполягав на необхідності відновлення чинності Зборівського договору, відкидаючи будь-які інші вимоги та пропозиції. Відтак, можна з певністю говорити, що до складу козацької України входили Київське, Чернігівське і Брацлавське воєводства. По-друге, чисельність українського війська згідно з українсько-російським договором становила 60 тисяч осіб, що було значно більшим числом ніж те, яке коли-небудь визнавав уряд Речі Посполитої. По-третє, зважаючи на спільність релігії, зникала небезпека національно-релігійного гноблення українського населення (попри всі заяви, польсько-литовська влада так і не пішла на ліквідацію унії). По-четверте, за українським урядом визнавалася вся повнота влади у проведенні внутрішньої політики. Єдиним негативним аспектом, відповідно до умов договору, було обмеження самостійності у зовнішній політиці у вигляді заборони на відносини з Річчю Посполитою та Портою.

Отже, повністю підтримуємо висновок В. Смоля і В. Степанкова про те, що укладений договір зафіксував акт відокремлення й незалежності козацької України від Речі Посполитої та був правовим визнанням її Московією як окремої держави з повним внутрішньополітичним і обмеженим зовнішньополітичним суверенітетом²³.

Зважаючи на те, що польсько-литовська еліта не збиралася миритися з таким станом справ, українська проблема ще більше загострилася, адже потрібно було шукати ефективні засоби повернення козацької України. Що стосується досягнення цієї мети силовими засобами, то, як відомо, військовий похід навесні 1654 р. польського війська в козацьку Україну закінчився невдало. На думку Я. Лещинського, єдиним його результатом стало ослаблення армії, що унеможливило її спрямування влітку проти Московської держави²⁴.

Прихильникам поміркованої політики щодо козацької України ставало зрозуміло, що Річ Посполита не спроможна вести війну на два фронти: на білоруському з Москвою і на українському з козацькою Україною, і щоб мати змогу боротися з Московською державою, необхідно за всяку ціну досягти порозуміння з Б. Хмельницьким. Я. Лещинський радив «признати або Білоцерківський трактат, або Зборівський. Бо коли б навіть цим (Зборівським) їх можна було б задовольнити, то це було б велике щастя». Всупереч заяві С. Потоцького, що «він те тільки шаблею приборкає», Я. Лещинський радив «говорити про згоду». Взятися за справу пропонував доручити Я. Радзивілу, який був найбільш здатним (після смерті А. Киселя) до проведення політики примирення з Військом Запорозьким²⁵.

Поки король та уряд визначалися з питанням подальшої політики щодо Війська Запорозького, Я. Радзивілл у листі до Б. Хмельницького від 29 червня 1654 р. переконував його «не стягати на себе тягару гіршого від поганської неволі (мався на увазі московський протекторат)», якого вже «ніколи б не можна було позбутись», оскільки «вони (Москва) якщо спочатку б і попускали, пізні-

ше стали б тяжкі і нестерпні». На завершення радив добре обдумати перспективу відносин з Москвою та повернутися «до давньої служби Речі Посполитій»²⁶.

Подальший характер відносин з козацькою Україною залежав від сейму, який розпочав роботу 9 червня. Під час сенаторських виступів, хелмінський біскуп Я. Гембіцький наголосив на необхідності формування війська для захисту Речі Посполитої. Його підтримав войницький каштелян М. С. Тарновський. Каштеляни серадський І. Вежбовський і розперський С. Надольський порушили також питання про необхідність збереження союзу Речі Посполитої з Кримським ханством. Канцлер щодо цього нагадав учасникам сеймових засідань позицію королівського двору, згідно з якою військові дії можна було починати лише після згоди Криму надати допомогу²⁷. 3 липня він повідомив учасників засідань про результати посольства М. Яскульського до Криму, зазначивши, що хан пообіцяв надати 100-тисячне військо та висунув вимогу вислання спеціального посла до Криму для підтвердження військового союзу. 6 липня сейм погодився на виплату татарам упоминків²⁸. 10 липня зі звітом виступив посол до Туреччини М. Бегановський, а 20 липня під час прийому татарського посольства було затверджено польсько-кримський оборонно-наступальний договір, спрямований проти козацької України та Московської держави²⁹. Виходячи з того, що саме хан тривалий час надавав військову підтримку козацькій Україні, укладення з ним договору було важливим досягненням річпосполитської політичної еліти.

Натомість помірковано налаштовані політики продовжували відстоювати необхідність примирення з козацькою Україною. Так, у серпні Я. Лещинський виступив з підтримкою пропозиції Я. Радзивілла нарешті розпочати переговори з Б. Хмельницьким³⁰. За словами одного з сучасників, прихильників політичної концепції поміркованих сил, «вже давно тішилися б вирішенням тієї справи («козацької»), якби не були певні (сили) в Речі Посполитій, які воліли б знищити той народ»³¹.

Попри усі застереження польський уряд відкинув пропозиції переговорів з козацькою Україною. 27 жовтня проти неї вирушило польське військо на чолі з С. Потоцьким³². Крім того, занепокоєння литовської еліти з приводу надійності військового союзу з татарами виявилися безпідставними, оскільки 22 листопада новий хан Мехмед-Гірей (Іслам-Гірей помер 10 липня) та знать у присутності польського посла М. Яскульського присягли на договорі з Річчю Посполитою. На початку січня 1655 р. татари прибули на допомогу польському війську³³. Рада сенату, яка відбулася у цей час, відкинула навіть можливість тимчасового перемир'я з Військом Запорозьким³⁴. Проте, битва під Охматовом, яка сталася в останні дні січня, засвідчила невдачу польської сторони, послабила її армію й унеможливила проведення подальшого наступу³⁵.

Після осінньо-зимової кампанії 1654–1655 рр. багатьом річпосполитським політикам все-таки ставало зрозуміло, що воєнними засобами повернути «до послушенства» козацьку Україну не вдасться³⁶. Відтак, знову спостерігаються спроби порозумітися з нею. У другій половині березня Я. Радзивілл відправив

з цією метою до Б. Хмельницького посла, а також звернувся з листами до наказного гетьмана І. Золотаренка та представника київського метрополита нижинського протопопа М. Філімоновича. Він підкреслював готовність Яна Казимира продемонструвати українцям «милість» і «ласку» та намагався вплинути на Золотаренка й старшину, обіцяючи їм особливі привілеї і свою особисту підтримку перед королем³⁷. Тобто, литовський гетьман дотримувався курсу, спрямованого на врегулювання конфлікту з Військом Запорозьким шляхом домовленостей з верхівкою козацької старшини, наданням їй вигідного статусу в Речі Посполитій та покращенням становища реєстрового козацтва. Наприкінці березня з листом до Б. Хмельницького звернувся також чернігівський воєвода К. Тишкевич, пропонуючи розірвати союз з Москвою та обіцяючи натомість Війську Запорозькому «всілякі вольності»³⁸.

Враховуючи невдачу силового сценарію знищення козацької України, а також зростання загрози з боку Швеції (в березні її король Карл X прийняв рішення розпочати війну проти Речі Посполитої), Ян Казимир на початку квітня зі згоди сенату погодився на переговори і дозволив Я. Радзивілу укласти перемир'я з Московською державою, сподіваючись у такий спосіб послабити позиції Війська Запорозького³⁹.

Зазначимо, що ряд політиків з королівського оточення продовжували головного ворога вбачати саме в козацькій Україні. До них у першу чергу належали польний гетьман С. Лянцкоронський та канцлер С. Коріцинський⁴⁰. Проте, наприкінці квітня в королівському оточенні переважила все-таки концепція пошуку згоди з Військом Запорозьким, на чому, зокрема, наголошував примас А. Лещинський⁴¹. Така зміна поглядів зумовлювалася значною мірою стратегічними міркуваннями: примирення з Військом Запорозьким дозволило б у разі необхідності (напад Швеції), відкликати війська з українських теренів і спрямувати на північ. Вагому роль відіграло також погіршення геополітичного становища Речі Посполитої. Якщо наприкінці 1653 р. її уряд, розробляючи план зимового наступу на терени козацької України, міг розраховувати на підтримку Молдавії, Валахії, Трансільванії, Криму та сприятливе ставлення Порту, то починаючи з січня 1655 р. ситуація кардинально змінюється. Зокрема, султан почав схилитися до ідеї відновлення союзу між Кримським ханством і Військом Запорозьким. Порозуміння з Б. Хмельницьким почали шукати і правителі придунайських князівств⁴².

В умовах погіршення становища Речі Посполитої поміркованішою стає і позиція Яна Казимира. Стверджувати це дає підстави виданий ним на початку травня універсал до української старшини та рядового козацтва, мета якого – повернути козацьку Україну з-під московського протекторату. Задля цього король обіцяв прощення українцям усіх їх попередніх вчинків, а також «всіх людей лицарських (воєнних) до прерогатив шляхетських допустити. Людей менших, що пильнують сільського господарства, постановити на самих легких чиншах і навіки вчинити вільними»⁴³. Проте, це були лише обіцянки короля,

який потрапив у вкрай скрутне становище. Перспективи ж їх виконання, в умовах слабо централізованої монархії в Речі Посполитій, залежали від рішень сейму.

Зазначимо, що учасники скликаного в травні сейму були вкрай стривожені такими поступками Яна Казимира, а відтак взяли розгляд «козацької проблеми» під свій контроль. Значну активність розгорнув Я. Радзивілл, який виступав за проведення переговорів з Військом Запорозьким. Зважаючи на складне становище Речі Посполитої (не маючи змоги продовжувати воєнні дії проти українсько-російських військ) було сформовано спеціальну делегацію від обох палат, яка повинна була розробити інструкцію для переговорів з українським урядом⁴⁴. Її зміст мав триматися в таємниці, щоб не розголошувати меж можливих поступок українській стороні.

Інструкція ж передбачала такі умови: амністію для всіх учасників конфлікту, починаючи від 1648 р.; відновлення в правах грецької віри, не порушуючи при цьому прерогатив католицької та не скасовуючи унію; відновлення козацьких вольностей та привілеїв; зменшення чисельності козацтва «наскільки буде можна». Задля успішної реалізації останньої умови пропонувалося залучати хана, пояснюючи йому, що велика кількість козаків є небезпечною і для Кримського ханства. Водночас, підходячи до обговорення цього вкрай гострого питання, комісари мали діяти обережно: спочатку обстоювати білоцерківську кількість реєстровців (20 тисяч осіб), у крайньому випадку зборівську (40 тисяч), але ні за яких обставин не виходити за її межі. Також інструкція заборонила проживання козацтва в шляхетських маєтностях (лише в королівських). Знову передбачалося зайняття місця в сенаті митрополитом. Шляхетські права могли поширюватися на 6 тисяч осіб. Гарантами договору на таких умовах пропонувалися семигородський князь і кримський хан, які мали стежити за його дотриманням лише «мирними способами»⁴⁵. У сприйнятті польських поміркованих політиків результатом примирення мав стати розрив козацької України з Московською державою. Не погоджуємося з думкою польського дослідника Ф. Равіти-Гавронського, що «умови, запропоновані Річчю Посполитою могли задовольнити найбільші мрії Хмельницького»⁴⁶. Більше схилиємося до висловлених в історіографії міркувань, що Б. Хмельницький не хотів приймати запропонованих польською стороною умов примирення, оскільки вони були значно гірші від тих, які запропонувала Москва і не йшли в жодне порівняння з тим статусом козацької України, який вона мала згідно з умовами українсько-російського договору 1654 р.⁴⁷.

Отже, саме міжнародний чинник значною мірою визначав співвідношення сил у середовищі політичної еліти Речі Посполитої, конкретні заходи її утруповань, або поспішність у врегулюванні польсько-українського конфлікту, або, навпаки, його ігнорування. В період з кінця 1653 р. до середини 1655 р. міжнародне становище Речі Посполитої було складним. Адже, з одного боку, з'явилася можливість сформуванню антиукраїнську коаліцію у складі Кримсь-

кого ханства, Молдавії, Валахії й Трансильванії, а з другого – відбувалися погіршення відносин зі Швецією та війна з Московією. Після прийняття Б. Хмельницьким протекції царя ситуація істотно змінилася не на користь Речі Посполитої. Адже тепер потрібно було добиватися розриву українсько-російських відносин і припинення воєнних дій з Московською державою. У такій ситуації політична еліта в питанні повернення козацької України до складу Польсько-Литовської держави спершу обмежувалася декларативними заявами щодо згоди на підтвердження «давніх прав, привілеїв та вольностей», водночас вдавалася і до силових заходів (весняна кампанія 1654 р. й осінньо-зимова 1654–1655 рр.). Проте, їх невдача, а також посилення навесні 1655 р. загрози нападу Швеції посприяли утвердженню серед еліти переконання в необхідності досягнення політичного порозуміння з Чигирином.

Примітки:

¹ Степанков В., Степанков В. Жванецька кампанія 1653 року та її наслідки для козацької України: джерела до вивчення теми (на допомогу викладачам, учителям, студентам та краєзнавцям) // Проблеми дидактики історії. 2015. Вип. 6. С. 36.

² Kubala L. Wojna moskiewska r. 1654–1655 // Szkice historyczne. Kraków, 1910. Ser. 3. S. 100.

³ Wójcik Z. Feudalna Rzeczpospolita wobec umowy w Perejaslawiu // Kwartalnik Historyczny. 1954. Rocznik LXI. Nr. 3. S. 82-83.

⁴ Жерела до історії України-Руси. Львів, 1911. Том 12. Матеріали до історії української козащини. Том 5. Акти до Хмельниччини (1648–1657) / Зібрав і видав М. Кордуба. С. 277-278; Grabowski A. Ojczyście wspominki w pismach do dziejów dawnéj Polski. Diaryusze, relacje, pamiętniki. Kraków, 1845. T. 1. S. 90; Заборовский Л. В. Порта, Крымское ханство и государства Центральной и Восточной Европы в 1648–1654 гг. // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. М. : Наука, 1998. Ч. 1. С. 215; Kubala L. Wojna moskiewska r. 1654–1655... S. 129-130; Wójcik Z. Feudalna Rzeczpospolita wobec umowy w Perejaslawiu // Kwartalnik Historyczny. 1954. Rocznik LXI. Nr. 3. S. 94-97.

⁵ Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов. К., 1852. Т. 3. Отд. 3 (1652–1660). С. 59-64; Грушевський М. С. Історія України-Руси. К. : Наукова думка, 1996. Т. IX. Ч. 1 : 1650–1654. С. 780; Kubala L. Wojna moskiewska r. 1654–1655 // Szkice historyczne. Kraków, 1910. Ser. 3. S. 139.

⁶ Wójcik Z. Aspekty finansowe przymierza polsko-tatarskiego 1654-1666 // O naprawę Rzeczypospolitej. Warszawa, 1965. S. 142-146.

⁷ Федорук Я. О. Міжнародна дипломатія і політика України 1654–1657. Ч. 1 : 1654 р. Львів, 1996. С. 24.

⁸ Kroll P. Rzeczpospolita wobec Ukrainy w latach 1654–1658 // Покликання. Збірник праць на пошану професора о. Юрія Мицика / Редкол. П. Сохань, А. Бойко, В. Брехуненко та ін. К., 2010. С. 67.

⁹ Федорук Я.О. Міжнародна дипломатія і політика України 1654–1657. Ч. 1 : 1654 р. ... С. 21-23.

¹⁰ Akta sejmikowe województwa krakowskiego / Wyd. A. Przyboś. Wrocław, 1955. Т. II : 1621–1660. S. 477-485, 488-489.

¹¹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі – АЮЗР). СПб. : Тип. брат. Пантелеевых, 1878. Т. 10 : 1653–1654. С. 549-552.

¹² Kroll P. Rzeczpospolita wobec Ukrainy w latach 1654 – 1658... С. 68.

¹³ Ibid.

¹⁴ АЮЗР. Т. 10. С. 551-554.

¹⁵ Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. IX. Ч. 2 : 1654–1657. С. 877-878.

¹⁶ АЮЗР. Т. 10. С. 555-558, 561-562.

¹⁷ Dąbrowski J. S. Senat Koronny: stan sejmujący w czasach Jana Kazimierza. Kraków : Historia Jagellonica, 2000. S. 223-230.

¹⁸ Biblioteka Muzeum im. ks. Czartoryskich w Krakowi. Rkps. 147. Teka Naruszewicza. 1653–1654, mf. 6525. Ark. 517-519.

¹⁹ Ibid. Ark. 521-525.

²⁰ Matwijow M. Konsepcje polityki Janusza Radziwiłła w latach 1648–1655. Proba interpretacji / Z dziejow i tradycji Srebrnego Wieku. Studia i materiały pod red. J. Pietrzaka // Acta Universitatis Wratislaviensis. Wrocław, 1990. № 1108. Historia LXXV. S. 35-36; Matwijów M. Próby mediacji hetmana litewskiego J. Radziwiłła w konflikcie polsko-kozackim w latach 1653–1655 // Wroclawskie studia wschodnie. 2001. № 5. S. 19-22.

²¹ Dąbrowski J. S. Przed «potopem». Senatorowie koronni wobec Kozaczyzny i Ukrainy w latach 1654–1655 // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Krakow : Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2003. Z. 130. S. 92.

²² Radziwiłł A.S. Pamiętnik o dziejach w Polsce. Warszawa : Państwowy Instytut Wydawniczy, 1980. Т. 3 : 1647–1656. S. 415-416; Kubala L. Wojna moskiewska r. 1654–1655 // Szkice historyczne. – Kraków, 1910. – Ser. 3. – S. 147.

²³ Смолій В. А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. К. : Видавничий дім «Альтернативи», 2003. С. 323.

²⁴ Biblioteka Muzeum im. ks. Czartoryskich w Krakowi. Rkps. 384. Listy Jana Leszczyńskiego 1653-56, 536 s., mf. 1470. Ark. 67-68.

²⁵ Грушевський М.С. Історія України-Руси. Т. IX. Ч. 1: 1650–1654. С. 885; Заборовский Л. В. Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII в. Из истории международных отношений в Восточной и Юго-Восточной Европе. М. : Наука, 1981. С. 52-53.

²⁶ АЮЗР. СПб. : Тип. Ф. Елеонского и К°, 1889. Т. 14 : 1654–1655 гг. С. 131-136.

²⁷ Dąbrowski J. S. Przed «potopem». Senatorowie koronni wobec Kozaczyzny i Ukrainy w latach 1654–1655 // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Krakow : Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2003. Z. 130. S. 94.

²⁸ Ibid.

²⁹ Заборовский Л. В. Крымский вопрос во внешней политике России и Речи

Посполитой в 40-х – середине 50-х годов XVII века // Россия, Польша и Причерноморье в XV–XVIII вв. М. : Наука, 1979. С. 268; Смолій В. А., Степанков В. С. Вказ. праця. С. 334-335; Wójcik Z. Jan Kazimierz Waza. Wrocław : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2004. S. 111.

³⁰ Biblioteka Muzeum im. ks. Czartoryskich w Krakowi. Rkps. 384. Listy Jana Leszczyńskiego 1653–56, 536 s., mf. 1470. Ark. 90-92.

³¹ Matwijów M. Próby mediacji hetmana litewskiego J. Radziwilla w konflikcie polsko-kozackim w latach 1653-1655 / M. Matwijow // Wroclawskie studia wschodnie. 2001. № 5. S. 24.

³² Смолій В. А., Степанков В. С. Вказ. праця. С. 341.

³³ Заборовский Л. В. Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII в. Из истории международных отношений в Восточной и Юго-Восточной Европе... С. 73-74; Смолій В. А., Степанков В. С. Вказ. праця. С. 339, 345.

³⁴ Walewskij A. Historia wyzwolonej Rzeczypospolitej wpadającej pod jarzmo domowe za panowania Jana Kaźmierza (1655–1660). Krakow, 1870. T. 1. S. 42-43.

³⁵ Смолій В. А., Степанков В. С. Вказ. праця. С. 346-349.

³⁶ Biblioteka Muzeum im. ks. Czartoryskich w Krakowi. Rkps. 384. Listy Jana Leszczyńskiego 1653–56, 536 s., mf. 1470. Ark. 165.

³⁷ АЮЗР. СПб. : Тип. Ф. Елеонского и К°, 1889. Т. 14: 1654–1655 гг. С. 535-540, 546-550; Заборовский Л. В. Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII в. Из истории международных отношений в Восточной и Юго-Восточной Европе... С. 145.

³⁸ Dąbrowski J. S. Przed «potopem». Senatorowie koronni wobec Kozaczyzny i Ukrainy w latach 1654–1655 // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Krakow : Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2003. Z. 130. S. 98.

³⁹ Жерела до історії України-Руси. Львів, 1911. Том 12. Матеріали до історії української козаччини. Том 5. Акти до Хмельниччини (1648–1657) / Зібрав і видав М. Кордуба. С. 344; Walewskij A. Historia wyzwolonej Rzeczypospolitej wpadającej pod jarzmo domowe za panowania Jana Kaźmierza (1655–1660). Krakow, 1870. T. 1. S. 45-46.

⁴⁰ Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов. К., 1852. Т. 3. Отд. 3 (1652–1660). С. 120-124.

⁴¹ Dąbrowski J. S. Przed «potopem». Senatorowie koronni wobec Kozaczyzny i Ukrainy w latach 1654–1655 // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Krakow : Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2003. Z. 130. S. 99.

⁴² Смолій В. А., В. С. Степанков. Богдан Хмельницький. К. : Видавничий дім «Альтернативи», 2003. С. 352-353.

⁴³ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. СПб. : Тип. Ф. Елеонского и К°, 1889. Т. 14 : 1654–1655 гг. С. 623-624; Michałowski J. Księga pamiętnicza. Kraków, 1864. S. 756-757.

⁴⁴ Volumina legum. Petersburg, 1859. Т. 4. S. 230-231; Грушевський М. С. Історія України-Руси. К. : Наукова думка, 1997. Т. IX. Ч. 2 : 1654–1657. С. 1093.

⁴⁵ Заборовский Л. В. Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII в. Из истории международных отношений в Восточной и Юго-Восточной Европе... С. 146-149; Kubala L. Wojna moskiewska r. 1654–1655 // Szkice historyczne. Kraków, 1910. Ser. 3. S. 295-298; Mironowicz A. Prawoslawie i unia za panowania Jana Kazimierza. Białystok : Dział Wydawnictw Filii UW w Białymstoku, 1996. S. 130-131.

⁴⁶ Rawita-Gawroński F. Bohdan Chmielnicki od elekcyi Jana Kazimierza do smierci. Lwów, 1909. T. 2. S. 392.

⁴⁷ Смолій В. А., В. С. Степанков. Богдан Хмельницький... С. 355; Kubala L. Wojna moskiewska r. 1654–1655 // Szkice historyczne. Kraków, 1910. Ser. 3. S. 297.

Oleksandr Yuga. The impact of international factor on the government policy of ruling circles of the Commonwealth on Cossack Ukraine (December 1653 – June 1655). The article highlights the extent of the impact of international factors on the evolution of concepts of Ukrainian ruling class policy of the Commonwealth during December 1653 – June 1655. This impact was suggested to determine the balance of power among the political elite groups, specific activities or haste in resolving Polish Ukrainian conflict, or, alternatively, disregard it. It was found that in 1654 Moscow factor became an important, its influence was underestimated by elite of the Commonwealth. Although, in early 1654, Ukrainian government adopted the imperial protection. As a result, there was a problem to develop the ways of returning of the Cossack Ukraine to the Polish-Lithuanian state. The threat of Sweden attack in spring 1655 prompted the ruling elite to reach a political understanding with Chyhyryn.

Key words: international factors, Moscovy, Sweden, political elite, Commonwealth, Cossack Ukraine, Ukrainian problem.

Отримано: 10.05.2017 р.

УДК 94:316.663-058(477.83-25) «1914/1915»

Сергій Олійник

ПОЛЬСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ ЛЬВОВА В ЧАСИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ВИПРОБУВАННЯ РОСІЙСЬКОЮ ОКУПАЦІЄЮ

Сергій Олійник. Польська інтелігенція Львова в часи Першої Світової війни: випробування російською окупацією. Проаналізовано становище польської інтелігенції Львова в умовах російської окупації впродовж вересня 1914 – червня 1915 років. Визначено політичні, соціально-економічні, національно-культурні, духовні та психологічні складові взаємин львівських польських інтелігентських кіл з російською окупаційною владою. Констатується їх складність. Звернуто увагу на спроби нової адміністрації створити у польської інтелігенції

позитивні враження про російську владу. Відзначено позитивне та негативне ставлення львівської польської інтелігенції до російської окупаційної влади, відмічає перевагу саме останнього.

Ключові слова: Галичина, польська інтелігенція, Львів, Російська імперія, російська окупаційна влада.

Сергій Олійник. Польская интеллигенция Львова во времена Первой мировой войны: испытания российской оккупацией. Проанализировано положеніе польской интеллигенции Львова в условиях российской оккупации на протяжении сентября 1914 – июня 1915 годов. Определены политические, социально-экономические, национально-культурные, духовные и психологические составляющие взаимоотношений львовских польских интеллигентских кругов с российской оккупационной властью. Констатируется их сложность. Обращено внимание на попытки новой администрации создать у польской интеллигенции позитивные впечатления о российской власти. Отмечено позитивное и негативное отношение львовской польской интеллигенции к российской оккупационной власти, отмечается преимущество последнего.

Ключевые слова: Галиция, польская интеллигенция, Львов, Российская империя, российская оккупационная власть.

Перша світова війна стала серйозним випробуванням для мешканців території, які стали ареною бойових дій, зокрема, польської інтелігенції Львова. Значним потрясінням для неї став період російської окупації із 3 вересня 1914 по 22 червня 1915 років. Даний аспект знайшов своє відображення в публікаціях сучасників тих подій: українських – Д. Дорошенко¹, І. Крип'якевич (під псевдонімом І. Петрович)², польських – Ю. Бялиня-Холодецький³; зарубіжних істориків (О. Бахтуріна⁴, В. Савченко⁵, С. Позняк⁶, О. Айрапетов⁷, П. Шлянта⁸, А. Ахматович⁹), сучасних вітчизняних авторів (О. Мазур, І. Патер, В. Расевич¹⁰, О. Баран¹¹, С. Олійник¹²) та колективній монографії «Велика війна 1914–1918 рр. і Україна»¹³. Однак, попри нагромадження значного фактичного матеріалу, постає потреба відповідних узагальнень, здійснення яких і зумовило мету появи даної статі.

Події на фронті, перемоги російського війська, відступ австрійської армії, викликали значне занепокоєння в середовищі польської інтелігенції Львова. Воно все більше зростало, по мірі наближення до міста російської армії. Частина мешканців покинула місто, евакуйовано всі адміністративні органи. Чутки породжували жахливі відомості про злодіяння козаків. У той же час, у тих, хто залишився, була присутня і цікавість¹⁴.

3 вересня 1914 року російські війська вступили до Львова. Очевидець писав: «Валки з продовольством, амуніцією та іншими необхідностями тягнулися через місто майже безперервно, цілком незважаючи на порядок і чистоту, так що вигляд Львова скоро був подібний до вулиць Куликова. Коні, воли або

корови ходили по тротуарах, залишаючи по собі сліди, неприємний запах яких переміщувався з огидним сопухом солдатських черевиків, змащених дьогтем, забруднювали повітря, що загрожувало епідемічними хворобами, у зв'язку з теплими осінніми днями. Кожний перехід нових частин російського війська робив на львів'ян гнітюче враження. Бракувало порядку, дисципліни, важкість і помітна неохота були характерними для всіх, <...> з дорожніми сумками, самоварами і клунками на плечах. Складалося враження, що це паломники, які поспішають на відпуст»¹⁵. Редактор часопису «Słowo Polskie» З. Василевський згадував, що похід російського війська містом здійснювався поспіхом і при цілковитому мовчанні війська і місцевого населення <...> Дивовижним виглядали предмети домашнього вжитку і екіпіровка солдата на двоколісній повозці, за возом тягнулася прив'язана перевеслом корова»¹⁶. Розпочалося життя польської інтелігенції Львова під російською окупацією.

З початком війни Російська імперія взялася до втілення в життя ідеї завершення об'єднання навколо Москви усіх земель Київської Русі. Успіхи на австрійському фронті призвели до зростання надії, переконання щодо досягнення цієї мети.

Намагаючись вирішити польську проблему загалом, і в Галичині зокрема, російська влада щодо поляків не могла розігрувати карту православного чи «великорусского» братерства. Вона добре розуміла, що ідеї панславізму не матимуть успіху. Тому всі сподівання покладалися на ідею об'єднання колишніх польських земель в автономну одиницю під патронатом Російської імперії. Вона була виголошена у зверненні до поляків Верховного Головнокомандувача великого князя Миколи Миколайовича. У документі зазначалося побажання воз'єднання польського народу під скіпетром російського царя, вільна в своїй вірі, в мові, в самоуправлінні. Мала місце і згадка про спільну перемогу під Грюндвальдом¹⁷. Цю відозву зі вступом російського війська до Львова було розповсюджено на його вулицях¹⁸. Ідея знайшла своїх прихильників у середовищі польської громади Львова. Очевидець згадував, що поляки сипали квіти під ноги офіцерських коней¹⁹. Безумовно, таке не могло не радувати російську окупаційну адміністрацію. Виникало переконання у можливості належного вирішення польського питання в Галичині. Прикладом цього може слугувати висловлювання Галицького генерал-губернатора Г. Бобринського, що поляки-австрофіли втікли разом з австрійськими військами, а ті що залишилися, належали або «до наших прихильників, або до числа тих, що вагаються». Головний чиновник окупаційної влади констатував, що в австрійських поляків до цього часу не було особливих причин відноситися до росіян з любов'ю, але в ім'я леліяного ними ідеалу одної Польщі, ряди вагаючих поступово розтануть і збільшиться число тих, хто майбутнє відродження пов'яжуть з долею Росії²⁰.

Відповідно до зазначеного вище, російська окупаційна влада розпочала загравання з поляками. Першим це зробив Львівський градоначальник С. Шере-

метьєв, який дозволив функціонування польських навчальних закладів, оголошень польською мовою²¹.

Для того, щоб завоювати симпатії львівських поляків, та інтелігенції, зокрема, з ініціативи Галицького генерал-губернатора було запрошено до міста політиків з Царства Польського, серед яких були й депутати Російської Думи. В листопаді 1914 року ця делегація прибула до міста. На неї покладалися великі надії, пов'язані з намаганням підштовхнути галицьких поляків до співпраці з росіянами²².

З ідеологічних міркувань у квітні 1915 року до Львова привезено викарбувану медаль із зображенням двох людей в обіймах – поляка і росіянина. Її підпис складали красномовні гасла: «В братерському єднанні сила», «Росіяни брати полякам»²³. Полякам дозволили відсвяткувати чергову річницю польської конституції 1793 року, а ті, хто воював у складі польських легіонів не підпадали під репресії. У польському середовищі знайшлися прихильники антисемітських дій, які претендували на отримання реквізованого у євреїв майна²⁴. Після тимчасової перерви було дозволено функціонування книгарень та бібліотек, зокрема, *Czytania Akademicka*. Суттєвою поступкою було визнання права польської мови в суді, щоправда тимчасово²⁵.

Польська інтелігенція мала змогу відчувати й іншу сторону російської окупації. Фактично одразу польські інтелігенти стали свідками всієї «ідилії» нового майбутнього. Взагалі, як свідчить Д. Дорошенко, в ставленні російської окупаційної влади до галицької інтелігенції, (в т. ч. і польської Львова – С. О.), як і до всіх мешканців краю, склалися неприпустимі, з точки зору міжнародних правил, відносини. Як піддані «ворожої держави» вони могли б сподіватися на шанування на окупованій території національних та релігійних прав. Загалом російська влада поставилася до них, як до населення, яке повстало проти своєї митрополії, і якого тепер доводиться втихомирювати і карати²⁶.

У перший же день окупації Львова російська влада взяла в заручники 16 шанованих львів'ян, серед яких було 4 поляка²⁷. Через два дні їх відпустили. Загалом така практика продовжувалася впродовж всього перебування міста під російською владою. В заручники брали людей «статечних, солідних, з становищем», серед яких були професори вищих і середніх шкіл, директори банків, музеїв, адвокати. В основному це були люди віком 40-50 років і старші²⁸. Попри те, що серед різних народів, і поляки потрапляли під арешт, цей факт не міг не впливати на ставлення до росіян з боку польської інтелігенції Львова. Негативні емоції посилило й те, що із залишенням міста росіянами серед заручників були й представники з її середовища: Ю. Бялиня-Холодецький (начальник рахункової палати, літератор і публіцист, 63 роки), С-А. Чоловській (доктор філософії, директор архівів і музеїв міста Львова, 51 рік), З. Хан (доктор права, повітовий суддя, 40 років)²⁹.

Не виправдала сподівань поляків зустріч 10 вересня їх діячів з галицьким губернатором. На заяву польської сторони про лояльність новій владі, та

що за їх участі місто було залишено австрійцями без бою, Г. Бобринський заявив, що Східна Галичина і Лемківщина споконвічно «корінна земля єдиної Русі великої», і на цих землях корінне населення завжди було руським, і влаштування повинно бути базуватися на російських основах. Генерал наголосив також на тому, що він буде тут вводити російські мову, закон і устрій. А в разі необхідності він не зупиниться перед репресіями³⁰. Певним підсолоджувачем для поляків мала стати обіцянка запровадження нових порядків на підставі згаданого Маніфесту в Західній Галичині³¹.

Справедливо негативною була реакція польської інтелігенції на русифікацію освітньої сфери, котра розпочалася з прибуттям до Львова та початком діяльності галицького генерал-губернатора Г. Бобринського. 18 вересня 1914 р. з'явився його Циркуляр про тимчасове закриття в Галичині всіх навчальних закладів. Він символізував перший крок нової влади в сфері освіти. Наступний крок полягав у з'ясуванні благонадійності вчителів, насамперед нижчих учбових закладів, і по можливості середніх. Поряд із цим відбувалося виявлення тих вчителів, які володіли російською мовою. Відповідність до вимог благонадійності та знання російської мови відкривала перспективи відкриття деяких шкіл³².

Шоком стали пропозиції галицьких москвофілів щодо організації вищої освіти. Так, на думку їх лідера В. Дудикевича вищі навчальні заклади мали стати російськими, а для поляків він радив залишити університет політехніки в Варшаві³³, а всі національні школи заборонити³⁴. Щоправда в 1915 р. Г. Бобринський розпорядився дозволити відновити роботу польських народних шкіл, приватних навчальних закладів. Однак мала місце вимога виділити в навчальному плані 5 годин на тиждень на вивчення російської мови, затвердження генерал-губернатором складу вчителів і використання підручників з історії, географії, польської мови і польської літератури, затверджених міністерством народної освіти Російської імперії. До того ж серед учительства йшла агітація набору на двомісячні курси російської мови, одне з відділень яких було відкрите у Львові. Щоправда серед 230 прийнятих на навчання, було ймовірно 4 поляки (в списках фігурували як римо-католики)³⁵.

Невдоволення викликали постійні арешти, взяття заручників, серед яких були представники польської інтелігенції, постійні обшуки, комендантська година (з 22.00 до 04.00), запровадження Юліанського календаря, необхідність у дні державних свят піднімати російський прапор, цензура у періодичних виданнях, а концерти, публічні лекції могли відбуватися лише з дозволу нової адміністрації. Редакція популярної газети «Gazeta Lwowska», з приходом росіян змушена була переїхати до іншого міста.

На окупованих землях запроваджувалася нова система управління. Російська адміністрація не мала уявлення про край, а тому її діяльність часто розходилася з місцевими традиціями і поглядами. В управлінську структуру потрапили люди, відомі своїми антипольськими настроями по діяльності в Дер-

жавній думі (В. Бобринський, Д. Чихачов)³⁶.

Болючим для польської інтелігенції виявилось церковно-релігійне життя. Конфесійна політика окупаційної влади щодо римо-католиків мала толерантний характер (навіть попри те, що в католицьких храмах не було молебнів на честь російського царя). У російській владі не було ілюзій щодо наведення їх до православ'я. Обмеження були скеровані лише на недопущення негативних коментарів щодо Російської держави та православ'я³⁷. Однак здійснювалися утиски уніатської церкви та навернення їх до православ'я. А та обставина, що уніати підлягали Ватикану, такі дії сприймалися поляками як порушення релігійних і національних прав³⁸.

Серйозним випробуванням для польської інтелігенції Львова стало погіршення їх матеріального становища. Ця категорія мешканців Львова потрапила до переліку найбільш постраждалого населення. У місті панувала велика дорожнеча на всі товари і продукти. Відчувалася відсутність палива, продуктів харчування. Процвітала спекуляція. Щоб якось завадити проблемі російська влада виділила для нужденних певну кількість пудів муки, круп, солі тощо. Громадський жіночий комітет організовував дешеву кухню у Купецькому банку для інтелігенції міста³⁹. З російського Комітету громадянського порятунку поляками було створено свій комітет, що мало б хоч якось покращити репутацію росіян⁴⁰.

У стратегії поведінки польської інтелігенції Львова, як і всієї польської громади міста, щодо російських окупантів можна побачити як байдужість, пасивне несприйняття, так і пасивна симпатія і, навіть, відкрита співпраця. Загалом, дослідити пріоритети польської інтелігенції Львова щодо російської влади досить складно. В тогочасній періодиці дискусії розгорнутися не могли через існування цензури, непевність подій на фронті щодо майбутнього. Фактично проросійську позицію зайняло лише «Słowo polskie»⁴¹. Загалом, у літературі можна знайти діаметрально протилежні твердження, від підтримки, до ворожості⁴².

Все ж, на наше переконання, більшість польської інтелігенції була проавстрійсько налаштована. Теоретична незалежність і відродження Польщі під скіпетром Романових відступала перед ідеєю повернення старих добрих часів. Дійшло навіть до того, що на час візиту Миколи II до Львова поляки намагалися не виходити з домівок. Психологічним бар'єром для співпраці стала й пам'ять про події, пов'язані із повстаннями XIX ст. Нарада з польськими представниками російської думи не переконала в правильності російського вибору. Варто також мати на увазі, що переважна частина проавстрійсько налаштованої інтелігенції залишила Львів перед приходом росіян.

Навіть після загального прозріння, мали місце факти прихильного ставлення до нової влади, вимушеної симпатії. В доповідній Г. А. Бобринському, професор Львівського університету С. Грабський відмітив, що «польське суспільство» все більше пристає до ідеї всеслов'янства. Представниками цієї категорії були прихильники націонал-демократів, котрі йшли за Р. Дмовським. Як цілком

слушно зазначає П. Шлянта, мало місце по-милкові переконання: по-перше, у непереможності Росії (яка на той час успішно наступала в Галичині); по-друге, раз Росія союзник демократів Франції та Великобританії, то по завершенні війни в Росії буде встановлено демократію⁴³.

Отже, для польської інтелігенції Львова російська окупація стала важким випробуванням. Ситуація вимагала існування певних взаємин з новою адміністрацією. Для польських інтелігентів настав час вибору: сприйняття чи несприйняття російської влади. Вибір проходив через сукупність політичних, соціально-економічних, національно-культурних та психологічних компонентів. Загравання владних структур імперії Романових, ілюзії щодо можливості об'єднання польських земель під скіпетром цієї династії та подальшого демократичного розвитку спонукали до позитиву, а реалії русифікації, важкого матеріального становища – до негативу.

Примітки:

¹ Дорошенко Д. Спогади про недавнє минуле (1914–1920 роки) : Науково-популярне видання. Київ : Темпора, 2007. 632 с.

² Петрович І. Галичина під час російської окупації. Серпень 1914 – червень 1915. Львів, 1915. 115 с.

³ Białynia-Chołodecki J. Lwów w czasie okupacji rosyjskiej (3 września 1914 – 22 czerwca 1915). Z własnych przeżyć i spostrzeżeń. Lwów, 1934. 168 s.; Wspomnienia z lat niedoli i niewoli 1914–1918. – Lwów, 1919. 53 s.

⁴ Бахтуріна А. Политика Российской Империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны. Серия «Первая монография» под ред. Г. А. Бордюгова. – Москва: «АИРО-XX», 2000. 264 с.

⁵ Савченко В. Н. Восточная Галиция в 1914–1915 годах. Отечественная история. 2002. №5. С. 76-89.

⁶ Позняк С. В. «Польский вопрос» во властных структурах императорской России накануне и в годы Первой мировой войны. Российские и славянские исследования: Сб. науч. статей. Вып. 1 / Редкол.: О. А. Яновский (отв. ред.) и др. Мн. : БГУ, 2004. С. 159-173.

⁷ Айрапетов О. Р. Участие Российской империи в Первой мировой войне (1914–1917) : 1914. Начало. М. : Кучково поле, 2014. 624 с.; Участие Российской империи в Первой мировой войне (1914–1917): 1915. Апогей. М. : Кучково поле, 2014. 640 с.

⁸ Шлянта П. «Братя-славяне» или «азиатские орды»? Польское население и российская оккупация Галиции в 1914–1915 годах. Большая война России : Социальный порядок, публичная коммуникация и насилие на рубеже царской и советской эпох / Сборник статей; ред. К.Бруиш, Н. Катцер. М. : Новое литературное обозрение, 2014. С. 22-40.

⁹ Achmatowicz A. Polityka Rosji w kwestii polskiej w pierwszym roku Wielkiej Wojny 1914–1915. Warszawa, 2003. 403 с.

¹⁰ Історія Львова. У трьох томах / Редкол. Я. Ісаєвич, М. Литвин, Ф. Стеблій. Т. 2. Львів: Центр Європи, 2007. С. 501-536.

¹¹ Баран І. В. Нищення російськими властями української мови, школи та освіти Галичини на початку Першої світової війни. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Львів, 2012. С. 99-107.

¹² Олійник С. В. Утиски та репресії галицької інтелігенції російською владою в період Першої світової війни. Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка : Історичні науки. Кам'янець-Подільський : Тов. «Друкарня Рута», 2015. Т. 25 : На пошану професора І. С. Винокура. С. 334-341.

¹³ Велика війна 1914–1918 рр. і Україна : у 2 кн. Кн.1 : Історичні нариси Упоряд. О. П. Реєнт; Ред. кол. В. А. Смолій (голова). НАН України, Ін-т історії України. К. : ТОВ «Видавництво «Кліо», 2013. 784 с.

¹⁴ Шлянта П. «Братья-славяне» или «азиатские орды»? С. 25.

¹⁵ Історія Львова. С. 504-505.

¹⁶ Там само. С. 505.

¹⁷ Первая мировая война в оценке современником : власть и российское общество. 1914–1918 : в 4 т. Т. 1 : Эволюция взглядов /отв. ред. В. В. Журавлев; [предисл. В. В. Журавлев; сост. и коммент. Л. А. Лыковой, О. А. Шашковой]. М. : Политическая энциклопедия, 2014. С. 104.

¹⁸ Białynia-Chołodcki J. Lwów w czasie okupacji rosyjskiej. S. 15.

¹⁹ Історія Львова. С. 528.

²⁰ Петрович І. Галичина під час російської окупації. С. 21.

²¹ Історія Львова. С. 508.

²² Шлянта П. «Братья-славяне» или «азиатские орды»? С. 28.

²³ Białynia-Chołodcki J. Lwów w czasie okupacji rosyjskiej. S. 15.

²⁴ Там само. S. 16.

²⁵ Петрович І. Галичина під час російської окупації. С. 114.

²⁶ Дорошенко Д. Спогади про недавнє минуле (1914–1920 роки). С. 24.

²⁷ Історія Львова. С. 528.

²⁸ Дорошенко Д. Спогади про недавнє минуле (1914–1920 роки). С. 52.

²⁹ Białynia-Chołodcki J. Lwów w czasie okupacji rosyjskiej. S. 165-166.

³⁰ Ibid. S. 78-80.

³¹ Петрович І. Галичина під час російської окупації. С. 19.

³² Державний архів Тернопільської області. Ф. 322. Оп.1. Спр.1. Арк. 267.

³³ Баран І. В. Нищення російськими властями української мови. С. 104.

³⁴ Петрович І. Галичина під час російської окупації. С. 67.

³⁵ Там само. С. 54.

³⁶ Позняк С. В. «Польский вопрос» во властных структурах императорской России накануне и в годы Первой мировой войны. С. 166.

³⁷ Історія Львова. С. 535.

³⁸ Бахтурина А. Политика Российской Империи в Восточной Галиции в

годы Первой мировой войны. С. 159.

³⁹ Історія Львова. С. 517.

⁴⁰ Białynia-Chołoddecki J. Lwów w czasie okupacji rosyjskiej. S. 31.

⁴¹ Петрович І. Спогади про недавнє минуле (1914–1920 роки). С. 109.

⁴² Там само. С. 110-113.

⁴³ Шлянта П. «Братья-славяне» или «азиатские орды»? С.33-34.

Sergiy Oliynuk. Polish Intelligentsia of Lviv during World War One; Ordeal of the Russian Occupation. *The article is devoted to the Polish intelligentsia of Lviv during World War One. Based on the analysis of historiographic sources, an attempt is made to investigate the position of the Polish intelligentsia of Lviv in the conditions of Russian occupation from September 1914 to June 1915.*

An insight is given into political, socio-economic, national and cultural, spiritual, and psychological components of the relations that existed between Lviv's Polish intellectual circles and the Russian occupation authorities. Their complex nature is explicitly stated. Attention is drawn to the attempts of the new administration to create a positive image of the Russian authorities with the Polish intelligentsia. The author points out both the positive and negative attitude of the Polish intelligentsia in Lviv to the Russian occupation authorities; prevalence of the latter has been observed.

Key words: Galicia, Polish intelligentsia, Lviv, Russian Empire, Russian occupation authorities.

Отримано: 22.06.2017 р.

МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРІЇ, ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

UDK 94:324.51(438) «9/10»:930.1

Krzysztof Benyskiewicz

CZY KSIĘŻNICZKA PREDŚŁAWA STAŁA SIĘ OFIARĄ «DYNASTYCZNEJ» ZEMSTY BOLESŁAWA CHROBREGO, CZY WYOBRAŹNI PÓŹNOŚREDNIOWIECZNYCH LATOPI SARZY?

Криштоф Бенускевіч. Чи княжна Предслава стала жертвою «династичної» помсти Болеслава Хороброго; чи уяви пізньосередньовічних літописців? У статті розглядається історія Предслави, доньки Володимира Великого. Відповідно новгородським літописам XV–XVI ст., після захоплення Києва Болеславом Хоробрим, принцеса була наложницею польського князя. Потім Болеслав викрав її до Польщі. Ця версія подій прийнята істориками. Проблема полягає у тому, що в самих давніх німецьких, польських і руських джерелах Предслава у цій ролі не показана. Невідомо, які джерела стали основою для історії, що розповідається у новгородському літописі. Існує ймовірність того, що розгляд Предслави в цих літописних пам'ятках не мав адекватного пояснення.

Ключові слова: Русь, Польща, Предслава, Болеслав Хоробрий, Ярослав Мудрий, київський похід, міжнародні відносини.

Криштоф Бенускевич. Или княгиня Предслава стала жертвой «династической» мести Болеслава Храброго; или представления позднесредневековых летописцев? В статье рассматривается история Предславы, дочери Владимира Великого. Согласно новгородским летописям XV–XVI вв., после захвата Киева Болеславом Храбрым, принцесса была наложницей польского князя. Потом Болеслав похитил ее в Польшу. Эта версия событий принята историками. Проблема заключается в том, что в самых старых немецких, польских и русских источниках. Предслава в этой роли не происходит. Неизвестно, какие источники послужили основой для истории рассказанной новгородским летописом. Существует вероятность того, что размещение Предславы в этих летописных памятниках не имело адекватного обоснования.

Ключевые слова: Русь, Польша, Предслава, Болеслав Храбрый, Ярослав Мудрый, киевский поход, международные отношения.

W 1018 roku Bolesław Chrobry wyprawił się na Ruś. Według kroniki Anonima Galla przyczyną najazdu było pragnienie pomszczenia upokorzenia, jakim była odmowa ręki księżniczki przez «króla Rusinów»¹. Sto lat przed Gallem o matrymonialnych planach Bolesława wobec jednej z córek Włodzimierza opowiadał

Thietmar². Zawiedziony w swych zakusach władca, po zajęciu Kijowa, miał uprowadzić Rurykowiczównę. Kronikarz niemiecki określił Bolesława «starym lubieżnikiem», ganiąc grzeszne zainteresowanie żonatego monarchy inną kobietą³. Gall Anonim postępowanie Bolesława ujął w symboliczne ramy zwycięskiej manifestacji. Entuzjastyczny panegirysta postanowił przy tej okazji słać nie tylko sprawność bojową bohatera, ale i jego elokwencję oraz dowcip. Godzący mieczem w Złotą Bramę Bolesław oryginalnym monologiem bawił swych wojów: «Tak jak w tej godzinie Złota Brama miasta ugodzoną została tym mieczem, tak następnej nocy ulegnie siostra najtchórzliwszego z królów, której mi dać nie chciał. Jednakże nie połączy się z Bolesławem w łożu małżeńskim, lecz tylko jeden raz, jak nałożnica, aby pomszczona została w ten sposób zniewaga naszego rodu, Rusinom zaś ku obeldze i hańbie»⁴. Niestety literacką fikcją było tylko symboliczne ugodzenie budowli. Najprawdopodobniej księżniczka stała się prawdziwą ofiarą znieważonego monarchy. Ani Thietmar, ani Gall nie znali jej imienia. Ujawniły je dopiero latopisy, stwierdzając, że była nią Predsława, córka Włodzimierza Wielkiego⁵. Kwestia relacji między polskim księciem i Rurykowiczówną w źródłach ruskich przedstawia się nieco zagadkowo. Najstarsze wersje latopisów nie wspominały w ogóle o seksualnych wybrykach Bolesława w Kijowie. W relacji z polskiego najazdu latopisów ławrentiewskiego i hipackiego ruskie księżniczki pojawiły się anonimowo w grupie osób uprowadzonych z Kijowa przez Chrobrego: «И избиша ляхы. Болеславъ же побѣже ис Къіева, възма имѣнье и бояры Ёрославлѣ и сестрѣ его...»⁶. O niewoli Rurykowiczówny nie wiedziały najstarsze źródła spisane w Nowogrodzie⁷.

Według kroniki Thietmara w zdobytym Kijowie przebywało dziewięć sióstr Jarosława. Czy Bolesław uprowadził do Polski wszystkie księżniczki? Biskup merse-burski wspominał tylko o jednej. Wydaje się, że niemiecki kronikarz w tej kwestii nie mógł mieć wyczerpujących wiadomości, gdyż jego informatorzy opuścili Ruś przed zakończeniem wyprawy kijowskiej przez Bolesława⁸. Słyszeli za to o podjętej przez Chrobrego inicjatywie zmierzającej do wymiany więzionej przez księcia nowogrodzkiego córki za rodzinę Jarosława. Według żywota Mojżesza Węgrzyna autorstwa pieczarskiego mnicha Polikarpa polski książę uprowadził «obie» siostry Jarosława⁹. «Obie», jak przypuszczam, oznaczało jednocześnie wszystkie, które wziął do niewoli Chrobry. Skąd pochodziły informacje hagiografa? Na pewno nie były to wiadomości wynikające z autopsji – Polikarp żył najprawdopodobniej na przełomie XII i XIII wieku¹⁰. Aleksander W. Nazarenko zwrócił uwagę, że o dwóch bezimiennych córkach Włodzimierza i Rognedy wspomniała Powieść minionych lat w rozdziale poświęconym pogańskiemu życiu księcia¹¹. Mimo że, latopisarz przedstawił kolejne żony Włodzimierza: Greczynkę, dwie Czeszki i Bułgarkę nie odnotował żadnego innego potomstwa płci żeńskiej tego księcia¹². Po lekturze Powieści możemy stwierdzić, że najstarsze znane źródło ruskie udokumentowało egzystencję tylko trzech córek Włodzimierza – Predsławy córki Rognedy, jej anonimowej rodzonej siostry, i najmłodszej, także bezimiennej, przyszłej żony Kazimierza Odnowiciela¹³. Opisując wydarzenia roku 1043 latopisarz stwierdził: « В си же времена вдасть Ярославъ сестру свою за Казимира... »¹⁴. Brak Marii Dobronegi wśród córek Włodzimierza wspomnianych przez latopisarza

we fragmencie Powieści poświęconym «rodzinnemu» życiu Włodzimierza, sugeruje, że nie zaprezentowano tam całego jego potomstwa¹⁵. Niestety, późniejsze źródła ruskie nie wniosły nic istotnego do żeńskiej genealogii Włodzimierza. Według Aleksieja A. Szachmatowa wiele informacji Polikarpa dotyczących wojny domowej na Rusi w czasach Jarosława pochodziło z zaginionego Żywota Antoniego¹⁶. Czy tak było w istocie, nie stwierdzimy, gdyż nadal nie znamy treści źródła. Nie wdając się w szczegółową krytykę hipotezy A. A. Szachmatowa, należy zauważyć, że wśród współcześnie znanych latopisów znajomość Żywota wykazują tylko latopisy powstałe w XV–XVI wieku. W tej sytuacji należałoby przyjąć założenie, że Polikarp czerpał ze źródeł powstałych wcześniej, jemu współczesnych lub z tradycji ustnej. Treści tradycji ustnej nie znamy. Jeśli tak, to jedyne logiczne rozwiązanie polega na tym, że autor żywota Mojżesza Węgrzyna posługiwał się «wykazem» potomstwa Włodzimierza z Powieści. Na tej podstawie uznał, że Włodzimierz miał dwie córki¹⁷. Dlatego właśnie «obie» dostały się do niewoli Bolesława: «Возвращаяся в Ляхы, поять (Болеслав – прып К. В.) съ собою обѣ сестрѣ Ярославли и изъима же бояры его, с нимиже и сего блаженаго Моисея веде ...»¹⁸. Opowieść o losach świętego odzwierciedlałaby zatem wiedzę wynikającą z Powieści. Mimo, że główny bohater opowiadania przebywał na dworze Predsławy i stamtąd trafił do niewoli, hagiograf nie wskazał księżniczki jako jego towarzyszk niedoli. Predsława nie pojawiła się również w toku opowiadania o «polskich» perypetiach Mojżesza¹⁹. Jak widać, w najstarszych znanych dziś ruskich przekazach liczba córek Włodzimierza oscylowała od trzech do dwóch, a Predsławy nie kojarzono z kobietami uprowadzonymi przez polskiego księcia.

Dostępne źródła nie ułatwiają rozwikłania kwestii uwięzionych księżniczek, gdyż najprawdopodobniej nie są szczególnie skrupulatne w rejestracji córek Włodzimierza. Czy rzeczywiście było ich dziewięć tak jak chciał Thietmar? Biorąc pod uwagę obyczaje kijowskiego księcia i liczbę spłodzonych synów, wiadomość niemieckiego kronikarza nie wydaje się fantastyczna. Niestety, nie zweryfikujemy liczby córek Światosławica. Spore trudność nastęrczy także odtworzenie losów zidentyfikowanych niewiast. Jak wyżej wspomniałem, poza skromną wiedzą wynikającą z prezentowanych już źródeł, nie dysponujemy innymi, niebudzącymi wątpliwości przekazami. Mimo to, w literaturze historycznej pojawiło się kilka hipotez dotyczących potomkiń Włodzimierza. Jedna z nich odnosiła się do Teofano, żony posadnika nowogrodzkiego Ostromira. Ostromir został namiestnikiem Nowogrodu po przejściu władzy w Kijowie przez Izjasława Jarosławicza²⁰. Według nieco zagadkowego stwierdzenia pochodzącej z połowy XI wieku Ewangelii Ostromira, miał on być krewnym Izjasława²¹. Owe enigmatyczne pokrewieństwo różnorodnie pojmowano²². Andrzej Poppe doszedł do wniosku, że wynikało ono z małżeństwa Ostromira z Teofano, córką Włodzimierza i cesarzówny Anny²³. Kontrolerska hipoteza A. Poppego zyskała przychylną opinię Aleksandra W. Nazarenki²⁴. Jej prawdopodobieństwo przyjął także Dimitrij Donskoj²⁵. Co ciekawe, do konceptu A. Poppego nie odniósł się ani Leontij Wojtowicz, ani Jewgenij Pczelów²⁶. Weryfikacja hipotezy polskiego badacza jest możliwa tylko w przypadku rozszyfrowania użytego przez diakona Grzegorza pojęcia «blizokij» łączącego Ostromira z Izjasławem. Nawet

jeśli uznamy, iż intencją Grzegorza było przypomnienie więzów powinowactwa łączących księcia i posadnika, to nie wiadomo jaki charakter one przybrały i kiedy zostały zadziergnięte. Inaczej rzecz ujmując, wydaje się, że użyte przez Andrzeja Poppego do budowy modelu «bliskości» kryterium imionowe nie tworzy decydującej przesłanki dla jednoznacznego umieszczenia Teofanu wśród córek Włodzimierza²⁷.

«Kolejną historiograficzną kandydatką na córkę Włodzimierza stała się żona saskiego margrabiego Bernarda II von Haldensleben. Podstawą przypuszczeń w tej sprawie był zapis trzynastowiecznej saskiej kroniki mówiący o tym, że matka Ottona, syna Bernarda pochodziła z Rusi²⁸. Małżonkę Bernarda z Włodzimierzem skojarzył Nicolas de Baumgarten²⁹. Pomysł rozwinął Leontij Wojtowicz, sugerując, że księżniczkę za margrabiego wydał Jarosław lub Bolesław Chrobry. W tym ostatnim wypadku byłaby jedną z córek Włodzimierza wywiezionych z Kijowa przez Chrobrego³⁰. Krytykę tej hipotezy przeprowadził Jewgenij W. Pczelów³¹. Rosyjski genealog zwrócił uwagę na zapisy Lamperta z Hersfeldu, według którego matką Ottona była Słowianka, a małżeństwo było mezaliansem³². Takie ujęcie sprawy nie wyłącza ewentualności mariażu z Rusinką, ale zdaje się podważać książęce pochodzenie matki Ottona³³. W tej sytuacji należałoby się zgodzić ze zdaniem Jewgenija W. Pczelowa i Aleksandra W. Nazarenki, wątpiących w zasadność twierdzenia o małżeństwie margrabiego Bernarda z córką Włodzimierza³⁴.

Wiele zamieszania powstało wokół kolejnej domniemanej córki Włodzimierza-Premisławy. Przyczyną nieporozumień wokół tej kobiety stały się źródła węgierskie i Historia rosyjska Tatiszczewa. Według węgierskich kronik książę Władysław Łysy pojął za żonę Rusinkę i był ojcem trzech synów Andrzeja, Beli i Leventy³⁵. Z kolei W. N. Tatiszczew opisał spotkanie posłów z Polski, Węgier i Czech z Włodzimierzem w 1014 roku. Dyplomaci uzyskali wówczas zgodę Światosławica na zawarcie małżeństw jego córek z władcami swych państw. Spotkanie wieńczące układy miało odbyć się we Włodzimierzu wiosną następnego roku³⁶. Do finalizacji umowy nie doszło z powodu nagłej śmierci wielkiego księcia. Księżniczki przyobiecane księciu czeskiemu i węgierskiemu wywiózł z Kijowa w 1018 roku Bolesław Chrobry³⁷. Z tych przekazów wyłoniła się córka Włodzimierza małżonka Władysława Łysego, której historycy nadali imię Premisławy. Wydaje się, że doniesienia kronik węgierskich i W. N. Tatiszczewa wymagają istotnej korekty. Jeśli chodzi o źródła węgierskie, to pomyliły one dwóch synów księcia Michała: Vazula i Władysława³⁸. W rzeczywistości ojcem Andrzeja, Beli i Leventy był Vazul. Nie wiadomo tylko, czy błędy kronikarzy dotyczyły również małżonki księcia. Z kolei opowiadanie Wasilija N. Tatiszczewa nie ma odpowiednika w latopisach. Wydaje się, że jest to dość swobodna interpretacja wzmianki Powieści o dobrych relacjach Włodzimierza z Bolesławem, Stefanem I i Ołdrzychem z 996 roku³⁹. Tam także jest mowa o pokoju i przyjaźni, ale nie ma najmniejszej aluzji do ewentualnych pertraktacji małżeńskich. Skąd wzięła się Premisława? Jest to postać źródłom nieznaną. Powołał ją do życia Filip Strahl na podstawie opowiadania W. N. Tatiszczewa. Bogata wyobraźnia niemieckiego historyka pozwoliła na skojarzenie Predsławy z królem czeskim, a Premisławy z królem węgierskim⁴⁰. Z Historii państwa rosyjskiego

«nowa» księżniczka przedostała się na karty opracowań Móra Wartnera i Nicolasa de Baumgartena⁴¹. Poprawek w biografii Włodzimierzówny dokonał Leontij Wojtowicz: księżniczka miała być córką Rognedy i żoną księcia węgierskiego Władysława Łysego, przyrodniego brata króla Stefana I⁴². Ostatnio do hipotezy odniósł się M. K. Jurasow, konstatując konieczność jej ostrożnego traktowania⁴³. W omawianej koncepcji warto rozróżnić dwa elementy: małżeństwo Władysława Łysego z przedstawicielką Rurykowiczów i związek tego księcia z Premisławą, córką Włodzimierza. W pierwszym przypadku odnotowujemy prawdopodobieństwo zawarcia takiego małżeństwa wynikające z przekazów źródłowych. Brak jednak wskazówki pozwalającej na łączenie księcia z córką konkretnego przedstawiciela ruskiej dynastii. Zupełnie inaczej trzeba potraktować kwestię mariażu Władysława z Premisławą – jest to hipoteza całkowicie pozbawiona źródłowego umocowania. Władysław nie mógł poślubić Premisławy, gdyż ona nie istniała.

W gronie osób zatrzymanych przez Bolesława w Kijowie znajdowała się zapewne Maria Dobronega. Księżniczka liczyła wówczas kilka lat i chyba niewiele rozumiała z wydarzeń rozgrywających się wokół książęcej rodziny⁴⁴. Ciekawe, czy miała okazję osobiście spotkać się z dziadem swego przyszłego męża? Nie wiadomo co działo się z dziewczynką po wyjeździe Bolesława z Kijowa. W każdym razie w latach czterdziestych XI wieku przebywała na Rusi⁴⁵. Maria Dobronega jest jedyną córką Włodzimierza, której losy możemy śledzić do chwili śmierci.

Historiograficzne poszukiwania ewentualnych kandydatek na zakładniczki i ofiarę Bolesławowej zemsty na Jarosławie nie przyniosły zadowalających rezultatów. Podobnie jak średniowieczni latopisarze obracamy się w kręgu tych samych osób.

W niemal powszechnej opinii badaczy archetyp Powieści minionych lat obejmujący opis wyprawy kijowskiej Bolesława był kilkakrotnie interpolowany. Nie ma jednak konsensusu co do czasu dokonanych zmian i źródeł w tym celu wykorzystanych. Kwestii tej sporo uwagi poświęcił już Aleksiej A. Szachmatow. Zdaniem znawcy średniowiecznej ruskiej historiografii epizody włączone do Najstarszego lub Początkowego Zводу w postaci wzmianki o śmierci Budego, jeńcach pojmany w bitwie nad Bugiem czy uwięzieniu i seksualnym wykorzystaniu Predsławy, zostały przejęte pośrednio lub bezpośrednio z Żywota Antoniego i zaginionej redakcji Kijowsko-peczerskiego paterika⁴⁶. Koncepcję A. A. Szachmatowa poddał krytyce Jurij A. Artamonow, nie widząc uzasadnienia dla przypuszczeń o pochodzeniu wszystkich faktów zawartych w opowiadaniu o Mojżeszcu Węgrzynie z Żywota Antoniego. Przypomniał także wyraźną deklarację Polikarpa o czerpaniu informacji z latopisu⁴⁷. Autor żywota Mojżesza, opisując zamieszki w Polsce po śmierci Bolesława, stwierdził na zakończenie: «якоже Летописцы поведают...»⁴⁸. Stanowisko Jurija A. Artamonowa należy uznać za słuszne, gdyż o zawartości zaginionego Żywota Antoniego możemy mówić właściwie tylko w obszarze odzwierciedlonym innymi źródłami. Dzięki deklaracji mnicha Polikarpa wiemy, że oprócz latopisu, posługiwał się on Żywotem Antoniego. Wynurzenia hagiografa Mojżesza w tym względzie brzmią jednoznacznie:

«Се же в Житии святого отца нашего Антония вписано есть, же Моисей,

бе бо во дни святого Антония пришел и скончался он о Господе в добре исповедании, пребив в монастыри 10 лет, 5 лет въ плене страдав во узах, 6-е лето в – за чистоту.

Помянух же и чрнеческое изгнание в Лясах преподобнаго ради пострижения, еже вдатися Богу, егоже возлюби. Сии же вписано в Житии святого оца нашего Федосия»⁴⁹.

Żywot Antoniego był źródłem informacji dla Polikarpa, lecz, jak widać, nie w zakresie dotyczącym wojny polsko-ruskiej i losów Przedslawy. Rozpatrując wiarygodność hipotezy Aleksieja A. Szachmatowa o wpływie Żywota Antoniego na treść średniowiecznych ruskich zabytków historiograficznych skonstatować należy jej małe prawdopodobieństwo. Trudno bowiem logicznie wytłumaczyć dlaczego wiadomości źródła powstałego w latach siedemdziesiątych XI stulecia (Żywot Antoniego) znalazły pełniejsze odbicie w latopisach spisanych w XV–XVI wieku niż w Zwodzie początkowym lub Powieści minionych lat. Przykładowo, z jakich przyczyn, autor Powieści nie przejął istotnych szczegółów opowiadania Żywota o przebiegu wojny polsko-ruskiej w 1018 roku, a pisarz zwodu «nowogrodzko-sofijskiego», wykorzysta jego pełniejszą wersję?

«Если верить Каролови Шайноше и иным zwolennikom wzbogacenia wiadomości o wyprawie kijowskiej Chrobrego detalami eskapady Szczodrego, uzyskujemy obraz skomplikowanej historii tego tekstu⁵⁰. Niezwykle «historiograficzne» przypadki relacji 1018 roku ilustruje cytat z jednej z wersji późnych zwodów nowogrodzkich tzw. latopisu nowogrodzkiego Karamzina:

«В лѣто 6526. Прииде Болеслав съ Святопльком на Ярослава с ляхы; Ярослав же съвокупивъ русь и варяги и словѣны, поиде противу Болеславу и Святопльку. И приде Вельню, и сташа оба полы рѣкы Буга. И бѣ у Ярослава кормилецъ и воевода, именемъ Буды; и нача укарати Болеслава, глаголя « Да то ти прободемъ трѣскою чрево твое тлѣстое» Бѣ бо Болеслав велик и тяжекъ, яко и на кони не могы сидѣти, но бѣше смыслень. И рече Болеслав к дружинѣ своей: «Аще вы сего укора не жалъ, азъ единъ погыну» И сѣд на конь, и побреде в рѣку, и по немъ вои его. Ярослав же не утягну испльчитися, и победи Болеслав Ярослава. И ту убиша Буды воеводу; и инѣх множество побѣдиша, а еже ихъ руками изимаша то расточи Болеслав по Ляхом, а самъ вниде в Киев съ Святопльком и сѣде на столѣ Володимери. И тогда Болеслав положи себѣ на ложи Передславу, дщерь Володимерю, сестру Ярославлю. Ярослав же убежа съ 4-ми мужи Новуграду. И рече Болеслав: « Разведете дружину мою по городомъ на покорѣмъ» И бысть тако. Ярославу же прибѣгшу к Новуграду, хотяше бѣжати за море, и посадник Добрыня Коснятин сынъ с новгородьци расѣкоша лодьи Ярославли рекуще: « Хотем ся еще бити по тебѣ с Болеславом и съ Святоплькомъ» И начаша скоть сбирати от мужа по 4 куны, а от старост по 10 гривень, а от бояръ по 18 гривен; приведоша варягъ и вдаша им скоть, и съвокупи Ярославъ воя многы. Болеслав же бѣ в Киевѣ сѣдя, безумныи же Святоплькъ рече: «Елико же ляхов по городомъ избивайте». И избиша я. Болеслав же побѣже ис Киева, поволочив Передславу, возмя имѣние и бояръ Ярославлих, и сестры его, и На-

стаса пристави Десятинного кѣ имѣнью, бѣ бо ся ему ввѣрилъ лестию; и людии множество веде с собою, и грады Червеньскыя зая собѣ, и прииде в свою землю⁵¹; Святопѣлкѣ же нача княжити в Киевѣ. И поиде Ярослав на Святопѣлка, и бѣжа Святопѣлкѣ в печенѣгы»⁵².

Wyodrębnione w tekście obszary ilustrują ewolucję zapisu według hipotez Szajnochy-Karłowicza-Szachmatowa i innych zwolenników jego postępującej interpolacji. Pogrubioną czcionką zaznaczono notatkę podstawową znajdującą się w ławrentiewskiej wersji Powieści minionych lat (Zwód początkowy)⁵³. Kursywa odzwierciedla poprawki latopisarzy dokonane około 1070–1080 roku poprzez zdublowanie informacji z 1069 roku lub uzupełnienie dotyczące relacji między Bolesławem i Światopełkiem w Kijowie (według Szachmatowa i Michejewa), a tekst zwykły podkreślony, fragmenty zaczerpnięte z Żywota Antoniego⁵⁴. Jak widać, latopisarze przez pokolenia trudzili się nad nadaniem relacji odpowiedniej dramaturgii.

Hipotezie o stopniowej historiograficznej rozbudowie fabuły przedstawiającej przebieg wojny polsko-ruskiej 1018 roku towarzyszy koncepcja odwrotna, mówiąca o usunięciu jej części z Powieści minionych lat i powielaniu okrojonej wersji w kolejnych latopisach. Przedstawicielami tego nurtu badawczego są m.in. Aleksander B. Gołowko i Jacek Banaszkiewicz. Istota tego stanowiska polega na założeniu pierwotnego istnienia szczegółowej relacji z wydarzeń 1018 roku o treści odpowiadającej zapisom późnych latopisów nowogrodzko-sofijskich. W opinii A. B. Gołowki omawiany fragment należał do funkcjonujących niezależnie licznych opowieści o wewnątrzdynastycznych konfliktach na Rusi. W skład Powieści wszedł stosunkowo późno, jako że w najstarszej znanej jej wersji, czyli w latopisie nowogrodzkim I nie występuje. Pojawił się w kolejnej mutacji znanej z latopisu ławrentiewskiego «nieco skrócony»⁵⁵. Skróty miały dotyczyć elementów różniących latopis Ławrentego od nowogrodzkiego IV. Są to fragmenty, które niegdyś A. A. Szachmatow uznawał za przejęte z Żywota Antoniego, czyli m.in. dotyczące Predsławy. W 1990 roku Jacek Banaszkiewicz, analizując ruskie źródła pod kątem treści związanych z intronizacją Bolesława jako władcy Rusi, podzielił je na dwa nurty. Pierwszą grupę tworzyły latopisy troicko-ławrentiewskie i latopis I nowogrodzki, gdzie nie było wzmianki o przejściu przez Bolesława Włodzimierzowego tronu i seksualnym wykorzystaniu Predsławy. Do drugiej zaliczył późniejsze latopisy nowogrodzkie zawierające oba wątki. Historyk stwierdził w konkluzji: «W wiązce informacji, w skład której wchodziły owe wiadomości o wjeździe Bolesława do Kijowa, zasiąściu przezeń na «stole» Włodzimierza i położeniu sobie na łożu Peredsławy, jesteśmy raczej skłonni widzieć zapis dawniejszej tradycji, zwłaszcza, że fakt zainteresowania się naszym władcy ruską księżniczką i uwięzienie jej do Polski poświadczą Thietmar»⁵⁶. Z wywodów Aleksandra B. Gołowki i Jacka Banaszkiewicza wynika, iż tradycja XV–XVI-wieczna jest starsza od zapisanej co najmniej sto lat wcześniej. Dziwnym zrzędzeniem losu obszerna wersja relacji z wydarzeń 1018 roku w Kijowie przepadła gdzieś w latopisach. Jeśli dobrze rozumiem hipotezę A. B. Gołowki, tworzący kijowski zwód lat 70-tych Nikon skrócił opowiadanie, a do archetypu latopisu I nowogrodzkiego weszła wersja Powieści minionych lat całkowicie pozbawiona fragmentu opisującego

wydarzenia z 1018 roku w Kijowie⁵⁷. W tej sytuacji nasuwają się dwa pytania:

- dlaczego Nikon usunął część tekstu,
- w jakiej wersji Powieści przechowano oryginalny fragment opowiadania o wyprawie kijowskiej.

Z dzisiejszej perspektywy niełatwo zrozumieć intencje latopisarza korygującego pierwowzór. Karol Kollinger pisał o ewentualności dokonania zmian z inspiracji Gertrudy, małżonki Izjasława Jarosławica. Córka Kazimierza miała dosyć duży wpływ na męża, ale czy angażowała się w sprawy pisarstwa historycznego na Rusi?⁵⁸ Teoretycznie mogła odczuwać dyskomfort w związku ze sposobem potraktowania Rurykowiczówny przez swego przodka, dlaczego jednak zmieniałaby historię jego panowania w Kijowie? Franciszek Sielicki, pod wpływem hipotezy Władymira D. Koroluka, również dostrzegał rolę Gertrudy w kształtowaniu tradycji o wyprawie kijowskiej. Badacz stwierdził na ten temat: «Otóż wedle Koroluka jakaś wersja tego eposu (o Predsławie – przyp. K. B.) polskiego rozpowszechniła się na Rusi, może za pośrednictwem przybyłej tu Gertrudy, siostry Kazimierza Odnowiciela, poślubionej przez księcia Iziasława, syna Jarosława Mądrego. Być może, że było tak rzeczywiście. Wtedy nie dziwiłby nas przydomek «Wielki» dany Chrobremu w Powieści minionych lat, gdyż w Polsce właśnie tak nazywały tego króla najdawniejsze roczniki i kroniki»⁵⁹. Jak widać historycy zupełnie odmiennie widzieli zaangażowanie Piastówny w sprawę zachowania pamięci o przykrych doświadczeniach Predsławy.

Z ruskiego punktu widzenia, jak sądzę, przejęcie władzy w mieście przez Bolesława i zniewolenie Predsławy obciążały konto Światopełka. We wszystkich znanych wersjach Powieści minionych lat jest on postacią jednakowo negatywną. Wymazywanie czynów Bolesława dla poprawienia wizerunku Światopełka nie miałoby sensu. Nie widać także przesłanek do tworzenia «białych plam» z patriotycznych pobudek. Rodzima tradycja o wyprawie kijowskiej w niezbyt korzystnym świetle przedstawiała zarówno Jarosława jak i Światopełka. W tych okolicznościach najlepszym rozwiązaniem byłoby jej zupełne przemilczenie.

Jeśli w latach 70-tych XI wieku usunięto część opowiadania o skutkach bitwy nad Bugiem i poczynaniach Bolesława Chrobrego w Kijowie, a w kolejnych wariantach spisanych latopisów pojawiała się tylko zubożona jej wersja, to jaki rocznik przechował oryginalny tekst? Poszukiwania kierują nas ku archetypowi latopisów nowogrodzko-sofijskich. W tej grupie do najstarszych należą latopis nowogrodzki IV, tzw. latopis Karamzina i latopis sofijski I. Do roku 1418 ich treści są niemal identyczne i wszystkie zawierają wiadomość o intronizacji Bolesława i zniewoleniu Predsławy. Od czasów A. A. Szachmatowa przyjmuje się, że miały one wspólny pierwowzór, którym był ogólnoruski zwód nowogrodzko-sofijski⁶⁰. Zazwyczaj powstanie tego zabytku datuje się na schyłek pierwszej połowy XV wieku («zwód 1430» lub «zwód 1448 r.»⁶¹). Gdyby domniemana pierwotna zapiska o wojnie 1018 roku rzeczywiście istniała, to przez ponad 300 lat nie zauważył jej (lub nie wykorzystał) żaden z latopisarzy. Uczynił to dopiero skrupulatny autor rocznika nowogrodzko-sofijskiego. Sytuacja taka wydaje się niemal nieprawdopodobna. Należałoby raczej, jak sądzę, optować za rozwiązani-

em postulującym rozbudowę treści interesującej nas notatki poprzez jednorazowe jej uzupełnienie. Nie ma jednak podstaw, by przypuszczać, że nastąpiło to przy wykorzystaniu Żywota Antoniego. Nie wiem także, czy słuszne są, wspomniane wyżej propozycje dotyczące interpolacji wiadomości z 1018 treściami wywiedzionymi z roku 1069 oraz wnioski Sawwy M. Michejewa, odnoszące się do okoliczności opuszczenia Kijowa przez Bolesława Chrobrego⁶². Rozbudowa narracji znanej z najstarszych wersji Powieści minionych lat, jak przypuszczam, nastąpiła w pierwowzorze XV–XVI-wiecznych latopisów nowogrodzko-sofijskich. To autor hipotetycznego, zaginionego dziś zwodu, mógł wprowadzić nowe elementy do historii konfliktu polsko-ruskiego z 1018 roku. Najprawdopodobniej zasadniczy fragment o wojnie Bolesława z Jarosławem i wyprawie Chrobrego na Kijów pochodził z latopisu hipackiego. Świadczy o tym epitet użyty pod adresem Światopełka, nakazującego zabijania Polaków – «bezumni»⁶³. Materiał wyjściowy został rozbudowany przez pisarza nie tylko dysponującego nieznanymi dotąd wiadomościami, ale objawiającego skłonność do ozdabiania i uzupełniania tekstu oryginalnego. Dzięki temu m.in. znalazły się w tym zwodzie informacje o ekscesach Bolesława po zdobyciu Kijowa. Powstałe na jego podstawie latopisy: nowogrodzki IV, sofijski I, Karamzina, nikonowski, twerski i kilka innych, pisały o Predsławie, córce Włodzimierza i siostrze Jarosława, którą Bolesław «położył sobie na łożo»⁶⁴. Wiadomości o zniewoleniu księżniczki pojawiły się w ruskich źródłach kilkaset lat po kijowskich wydarzeniach i były bardziej szczegółowe od wszystkich znanych dotychczas. Skąd się te wiadomości wzięły? W jaki sposób pisarz pierwowzoru późnych latopisów nowogrodzkich wpadł na skądinąd niecodzienny pomysł, by polski monarcha wykorzystał seksualnie pojmaną w Kijowie księżniczkę, jeśli drastycznych szczegółów nie znano jeszcze w czasach, gdy spisywano latopis ławrentiewski i hipacki? Czy możliwe, by zainspirowały go jakieś zaginione przekazy?

W sprawie losów księżniczki pojawiały się niekiedy sugestie wskazujące na ewentualność czerpania informacji przez latopisarzy z opowieści o Predsławie. Według Władymira D. Koroluka ustna tradycja o siostrze Jarosława miała przywędrować na Ruś z Polski za sprawą Gertrudy, żony Izjasława⁶⁵. Franciszek Sielicki dostrzegał nawet istnienie takiego «wątku» w kronice Galla Anonima⁶⁶. Nie wiem dlaczego w Polsce ktokolwiek miałby kultuwować w jakiegokolwiek formie pamięć księżnej. Co istotniejsze, nie wiadomo, by epos tego rodzaju powstał. Nie tu chyba trzeba szukać podstaw dla rewelacji nowogrodzkiego pisarza. Motyw seksualnego wykorzystania przez polskiego monarchę ruskiej księżniczki obecny był tylko w kronikach Thietmara i Galla Anonima. W żadnym wypadku nie dotyczył on jednak Predsławy. O jej istnieniu nie wiedział Thietmar, pisał bowiem o uwiedzeniu jednej z dziewięciu sióstr⁶⁷. Gall także nie znał imienia księżniczki. Nie dysponujemy informacjami, by w XV wieku kronika Thietmara lub Galla trafiły na Ruś. Nic nie wskazuje, by treść którejkolwiek w szerszym zakresie wpłynęła na brzmienie latopisów. Ludmiła E. Morozowa, w opracowaniu poświęconym kobietom średniowiecznej Rusi, stwierdziła: «Можно предположить, что эта новая информация была взята составителями поздних летописцев из польских хроник»⁶⁸. Ewentualność taką rozważał również Karol Kollinger⁶⁹. Hipoteza

o wpływie polskiej tradycji na ukształtowanie relacji o konflikcie z 1018 roku jest o tyle niezwykła, że powinna zakładać wykorzystanie treści zawartych w kronice Galla. Z upływem czasu, w średniowiecznej polskiej tradycji historiograficznej związanej z wyprawą kijowską, nastąpiły istotne przeobrażenia. Pod barwnym piórem Wincentego Kadłubka Bolesław Chrobry nie stracił swej wojowniczej natury, lecz zniknął wiodący motyw jego działań – zemsta za odmowę ręki Rurykowiczówny⁷⁰. Bezpowrotnie przepadła też zniewolona księżniczka. Dzierżwa o sukcesach księcia napisał z podziwem, ale enigmatycznie: «Rusinów tak wielu zabił, że woda w rzece Bugu zgęstniała od płynącej krwi»⁷¹. Wyprawa kijowska znalazła skromne odzwierciedlenie w Kronice wielkopolskiej. Tu, Gallową, ruską księżniczkę, zastąpił anioł: «Wspomniany zaś miecz króla Bolesława, dany mu przez anioła, nazywa się Szczerbiec, dlatego, że na wezwanie anioła przybywszy na Ruś, pierwszy uderzył nim w Złotą Bramę, która zamykała gród kijowski na Rusi»⁷². Najobszerniejszą relację o wojnie polsko-ruskiej zaprezentował Jan Długosz. Polski kronikarz stwierdził, że Chrobry w 1008 roku, po osadzeniu na tronie (i ucieczce) «nieroztropnego» Światopełka, wziął do niewoli dwie siostry ksiąząt ruskich, Predsławę (Przecslawam) i Mścislawę⁷³. Zdaniem Długosza dziesięć lat później polski monarcha ponownie starł się z Jarosławem i po raz kolejny pokonał go w boju. Wówczas, w jednej ze zdobytych warowni pojmał siostrę księcia, czyniąc z niej nałożnicę. Jak widać Długosz korzystał zarówno ze źródeł ruskich, jak i polskich. Wydarzenia osadzone przez siebie w 1008 roku oparł na kronice Galla i Powieści minionych lat⁷⁴. Informację o zniewoleniu Rurykowiczówny zaczerpnął z kroniki Anonima Galla. Wiadomość o ilości córek Włodzimierza, podobnie jak Polikarp, wywiódł z Powieści⁷⁵. W jaki sposób poznał imiona księżniczek uprowadzonych z Kijowa przez Bolesława? Odpowiedzi na to pytanie udzielili Aleksander Semkowicz i Borys M. Kloss. A. Semkowicza zainteresowała Mścislawa, kobieta nieznana dotąd latopisom. Na podstawie doświadczenia zdobytego w toku analizy tekstów polskiego kronikarza, doszedł do wniosku, że był to wymysł Długosza⁷⁶. B. M. Kloss nie miał problemu z ustaleniem źródeł informacji polskiego dziejopisa, wskazując na grupę latopisów nowogrodzko-sofijskich⁷⁷. Czy wniosek ten był słuszny? Wydaje się, że XV-wieczny polski kronikarz nie kojarzył kilku faktów zawartych w późnych wersjach zwodów nowogrodzko-sofijskich dotyczących spraw polskich. Mam na myśli współzycie Bolesława z Predsławą, bliskie relacje Kazimierza z Jarosławem oraz małżeństwo Izjasława z Gertrudą. Kwestie te były dosyć wyraźnie wyartykułowane np. w latopisie nowogrodzkim IV i sofijskim I. Oba roczniki, oprócz cytowanej już wzmianki o «położeniu na łożu» Predsławy, obszernie prezentowały okoliczności zawarcia porozumienia między Kazimierzem i Jarosławem, wzbogacając je nawet osobistym wystąpieniem syna Włodzimierza do polskiego księcia: «елико отец твои Болеславъ побѣдивъ мене и полонилъ люди за ся, то вдати ми за вѣно»⁷⁸. Epizod zamykała informacja o małżeństwie siostry Kazimierza z Izjasławem. Lektura kroniki Długosza wskazuje, że nie identyfikował on Predsławy z księżniczką-nałożnicą Bolesława, nie wykorzystał interesującego motywu powrotu jeńców ruskich do kraju i nie wiedział o mariażu Gertrudy. Bolesława Szczodrego określał jako brata-ciotecznego Izjasława, widząc w synu Jarosława tylko brata Marii Dobronegi⁷⁹. Wni-

osek ten jest tylko postulatem. W świetle swobodnego i wybiórczego korzystania przez krakowskiego dziejopisa z dostępnych mu źródeł, niczego nie można stwierdzić z całkowitą pewnością.

Hipoteza o polskiej proveniencji informacji dotyczących losów ruskiej księżniczki musi zakładać, jak stwierdziłem, wyłącznie wykorzystanie tradycji Gallowej. To jednak nie wystarczy dla uzasadnienia rewelacji późnych latopisów nowogrodzkich. Z kroniki Galla nie wynika, by to Predsława stała się obiektem szczególnego zainteresowania Bolesława. Najpierw zatem latopisarz winien podjąć wiadomość o seksualnych aspektach postępowania polskiego władcy, a następnie skojarzyć Predsławę z kobietą «położoną na łożu» zwycięzcy. Kiedy mogła dotrzeć na Ruś opowieść o losach Rurykowiczówny-nałożnicy Chrobrego? Bliższe określenie czasu wydaje się niepodobieństwem. Stwierdzić możemy tylko to, co wynika z dotychczasowych rozważań – informacja pojawiła się między spisaniem ostatniego latopisu niezawierającego interesujących nas fragmentów, a powstaniem archetypu latopisów nowogrodzko-sofijskich. Nie wydaje się, by hipotetyczny autor interpolacji wykorzystał kronikę Galla w szerszym zakresie. Najprawdopodobniej nigdy też nie zetknął się z jej odpisem. Warto zauważyć, że kronika Galla, po latach zapomnienia, w XIV–XV wiku stała się na ziemiach polskich przedmiotem zwiększonego zainteresowania. Kanonik brzeski Piotr z Byczyny spisał Kronikę książąt polskich w oparciu o dzieło XI-wiecznego Anonima. Korzystał z niej także Jan Długosz. Dwie z trzech ocalałych kopii kroniki pochodzi z XIV wieku⁸⁰. W XIV stuleciu nastąpiło ożywienie kontaktów polsko-ruskich, ze sprawą ekspansji Kazimierza Wielkiego, nabytków terytorialnych jego następców i unii polsko-litewskiej⁸¹. Pojawiła się atmosfera sprzyjająca wymianie kulturalnej. Rusini studiowali w Krakowie, na dwór polskiego władcy przybywali duchowni i artyści⁸². Może wówczas, w ruskich kręgach intelektualnych, zapoznano się z polską tradycją dotyczącą historii wyprawy i szczególnego losu jednej z sióstr Jarosława? Jeśli domysł ten uznamy za prawdopodobny, pozostaje kwestia obsadzenia roli uwiedzionej księżniczki. Dlaczego Bolesław miał skrzywdzić akurat Predsławę? O wyborze, w jakiejś mierze, mogło zadecydować dążenie latopisarza do «odanonimowanie» ofiary. Predsława była jedyną znaną z imienia dorosłą córką Włodzimierza. W konflikcie między Jarosławem a Światopełkiem stała zdecydowanie po stronie księcia nowogrodzkiego. Przypuszczam, że z dramaturgicznego punktu widzenia idealnie nadawała się na ofiarę oryginalnej zemsty Bolesława Chrobrego.

Według kroniki Thietmara Chrobry podjął próbę negocjacji w sprawie wymiany z Jarosławem Mądrym «rodzinnych» jeńców⁸³. W niewoli księcia nowogrodzkiego znajdował się córka Bolesława, będąca jednocześnie żoną Światopełka. Jakie były efekty mediacji podjętej przez metropolitę kijowskiego, nie wiemy⁸⁴. Informatorzy niemieckiego kronikarza zapewne opuścili Kijów przed finalizacją rozmów. Jak i kiedy się zakończyły, możemy się tylko domyślać⁸⁵. Źródła na ten temat milczą. Nie znamy losów większości bohaterów tych wydarzeń. Dotyczy to także Predsławy. Mimo braku wiadomości źródłowych, historyków intrygowały koleje życia księżniczki. Znaczna część badaczy zajmujących się historią córki Włodzimierza przyjęło, że do kresu swych

dni pozostała ona w Polsce⁸⁶. Zastanawiano się również nad statusem Predsławy u boku Bolesława. W grę wchodziło małżeństwo lub konkubinaty. Za legalną małżonkę uznawali ją m.in. František Dvornik, Gerard Labuda, Walentyn L. Janin, Aleksander W. Nazarenko, Aleksander A. Szajkin⁸⁷. W chwili, gdy Bolesław zbliżył się w Kijowie z ruską księżniczką, pozostawał w związku małżeńskim z Odą. Dlatego właśnie surowy Thietmar był oburzony jego postępowaniem⁸⁸. Na tym etapie właściwie kończą się możliwości historycznej dyskusji opartej na faktach historycznych. Nie wiadomo bowiem, jak ułożyły się relacje Bolesława z Odą oraz między polskim księciem i Rurykowiczówną⁸⁹. Z kolei przypuszczenia wokół zawartego ewentualnie jeszcze w Kijowie małżeństwa księcia z Rusinką to tylko bezpodstawne spekulacje⁹⁰. Upadają one choćby w kontekście informacji Galla o jednorazowym zbliżeniu między «partnerami».

«Polski» okres w życiu Predsławy ciekawił szczególnie polskich historyków. Zwiększone zainteresowanie losami księżniczki nastąpiło w 1981 roku po referacie Bogdana Bolza przedstawionym na seminarium Zakładu Historii Powszechnej UAM w Poznaniu. Pojawiła się wówczas hipoteza o osiedleniu na Ostrowie Lednickim kijowskiego sprzymierzeńca Bolesława Anastazego Korsunianina⁹¹. Koncepcję tę rozszerzył Gerard Labuda, sugerując prawdopodobieństwo ulokowania na Ostrowie także Predsławy. Kończąc swe wywody na temat domniemanych mieszkańców wyspy, stwierdził: «Nie jest zapewne przypadkiem, że w tzw. II świątyni odnaleziono grób dziecka, wyposażony w złotą obrączkę; czy był to syn Bolesława i Predsławy?»⁹². G. Labuda nawiązywał do wyników poszukiwań archeologicznych na Ostrowie Lednickim, kiedy przy tzw. II kościele odsłonięto grobowiec zawierający pierwotnie ciało dziecka⁹³. Archeolog i eksplorator Ostrowa Janusz Górecki hipotezę Gerarda Labudy uznał za frapującą, sam jednak łączył pochówek z trzecim pokoleniem dynastii piastowskiej⁹⁴. Do przypuszczeń G. Labudy po kilku latach wrócił Aleksander Grygorowicz. Według jego koncepcji, na Ostrowie Lednickim pochowana została Predsława, Bolesław Chrobry i ich dziecko⁹⁵. Pomysł A. Grygorowicza przypomina inną interesującą historię dotyczącą pochówku Bolesława Chrobrego i jego nieznanego potomka. W katedrze poznańskiej w grobowcu Bolesława Chrobrego w 1744 roku odnaleziono trzy urny, które przypisano królowi, jego królewskiej małżonce i ich synowi⁹⁶. Kapituła zleciła wykonanie nowej trumienki, w której umieszczono ocalałe szczątki⁹⁷. Według Gerarda Labudy pochówek Bolesława w Poznaniu mógł łączyć się konfliktem między władcą a arcybiskupem gnieźnieńskim. Przyczyną nieporozumień był związek Chrobrego z Predsławą. Znaną z kroniki Galla wzmiankę o interdykcie rzuconym na Polskę przez arcybiskupa Gaudentego, skojarzył bowiem G. Labuda z grzesznym pożyciem monarchy⁹⁸. Według G. Labudy, księżniczka ruska stała się, niechcący, przyczyną poważnego kryzysu wewnętrznego w Polsce.

Odnosząc się do prezentowanych propozycji możemy stwierdzić, że wszelkie rozważania wokół miejsca pobytu córki Włodzimierza (Predsławy) w Polsce mają charakter niesprawdzalnych spekulacji. Znaleźiska na Ostrowie w żaden sposób nie łączą ruskiej księżniczki z tym miejscem⁹⁹. Z faktu pochowania na wyspie dziecka także nie wynika jakikolwiek związek z Predsławą. Podobnie jak trudno rozwiązać

kwestię bezpośrednich relacji między polskim władcą a uprowadzoną księżniczką, tak nie ma możliwości ustalenia losów Rurykowiczówny i czasu jej ewentualnego pobytu w Polsce.

Dotychczas historycy łączyli ze sobą sprawę niezwyklej zemsty Bolesława z uprowadzeniem ruskich księżniczek do Polski. Obie kwestie nie musiały jednak mieć ze sobą związku. Jeśli wierzyć Gallowi, polski monarcha po zdobyciu Kijowa, w symboliczny sposób, dopełnił «wendetty» na Jarosławie. W ten sposób aspekt wzajemnych animozji można było uznać za zamknięty. Zwycięstwo otworzyło przed księciem możliwość uwolnienia więzionej przez adwersarza córki. Tu może spoczywać przyczyna wywiezienia do Polski siostr Jarosława. Wiążąc kobiety, Piast zdobywał atut w negocjacjach z księciem nowogrodzkim. Sprawa wymiany zakładniczek, jeśli nie została rozwiązana za życia Światopełka, nie straciła na aktualności po ostatecznym zwycięstwie Jarosława. Porażka i śmierć Światopełka, jak sądzę, usunęła z relacji polsko-ruskich istotne kontrowersje. Z dzisiejszej perspektywy możemy stwierdzić, że obaj wielcy wrogowie okazali się triumfatorami – Bolesław przeprowadził zwycięską eskapadę na Kijów, zdobywając Grody Czerwieńskie, Jarosław pokonał swego głównego wroga i zdobył tron kijowski. W tej sytuacji, przy odrobinie dobrej woli, problemy dynastycznych więźniów można było rozwiązać drogą dyplomacji. Kłopot polega na tym, czy strony zdolne były do racjonalnej dyskusji. Czy Bolesław «Wielki» i Jarosław «Mądry» doszli do porozumienia? I tu, w obliczu milczenia źródeł, dywagacje te powinniśmy zawiesić, mając nadzieję na pozytywne rozstrzygnięcie konfliktu.

Rekapituluując dotychczasowe rozważania, stwierdzamy:

- nie wiemy, które księżniczki zostały uprowadzone przez Bolesława Chrobrego do Polski po wyprawie kijowskiej. Wskazanie przez Polikarpa, autora żywota Mojżesza Węgrzyna, liczby dwóch kobiet było domysłem wysnutym na podstawie treści zawartych w Powieści minionych lat,
- do chwili powstania archetypu późnych XV–XVI-wiecznych latopisów nowogrodzkich w źródłach ruskich motyw współżycia seksualnego polskiego księcia z ruską księżniczką nie wystąpił. Wiadomość ta pojawiła się, jak sądzę, na fundamencie najstarszej polskiej tradycji historiograficznej. Wskazanie Predsławy jako nałożnicy Bolesława, jak przypuszczam, wynikało z dążenia latopisarza do personalizacji ofiary.
- nie wiadomo co stało się z księżniczkami wywiezionymi z Kijowa przez Bolesława, ani z córką Piasta więzioną przez Jarosława.

Historia Predsławy przechodziła niezwyklej ewolucję. W średniowiecznej historiografii ruskiej pojawiła się jako sojuszniczka Jarosława w konflikcie ze Światopełkiem. Kilkaset lat później została utożsamiona z uprowadzoną ofiarą seksualnej zemsty Bolesława Chrobrego na Jarosławie Mądrym. Na zadane przez Jacka Banaszkiwicza pytanie: «Czy jest nasza Peredsława postacią w tym sensie wytworzoną, iż osoba, po której w tradycji zostały ślady (jakaś siostra rywalizujących książąt uwikłana była w walkę o tron po śmierci Włodzimierza, jakąś córkę tego władcy wziął ze sobą Bolesław czy też interesował się nią w Kijowie), dostała imię i swoje miejsce w dziejach?»¹⁰⁰, należy odpowiedzieć pozytywnie. Sądzę, że w obrazie znanym z późnych latopisów

jest ona historiograficzną kreacją¹⁰¹. «Wytwarzanie» fascynującej historii Predsławy to proces postępujący i niezamknięty. Przekonuje o tym historiografia współczesna. Sukcesywnie, dzięki historykom, poznajemy nowe «fakty» z życia księżniczki. Philipp Strahl wyekspediował Predsławę do Czech, a Borys Grekow uczynił z niej małżonkę Ołdrzycha. Postępujący tym tropem Wiktor Torop, usunął ją z Pragi po urodzeniu Ołdrzychowego syna. Według Gerarda Labudy, arcybiskup Gaudenty, oburzony niemoralnym postępowaniem Bolesława współżyjącego z córką Włodzimierza, obłożył Polskę interdyktem. Jerzy Strzelczyk «domniemywał», że Predsława akceptowała postępowanie Bolesława wobec siebie¹⁰². Z kolei Henryk Łowmiański, po lekturze żywota Mojżesza Węgrzyna, postawił hipotezę, że «można niewiasta polska zakochana w Mojżeszcu jest identyczna z Predsławą»¹⁰³. Jakże daleko temu historiograficznemu «fantomowi» Rurykowiczówny do Powieściowej księżniczki z Predsławinego siółka, wspierającej Jarosława w walce ze Światopełkiem.

Przypisy:

¹ Anonima tzw. Galla Kronika czyli dzieje książąt i władców polskich. Oprac. Malczyński K. // Pomniki dziejowe Polski. Seria II, t. 2 Kraków, 1952. L. 1, C. 7. P. 21; J. Banaszkiewicz, Bolesław i Predsława. Uwagi o uroczystości stanowienia władcy w związku z wejściem Chrobrego do Kijowa // Kwartalnik Historyczny. 1990. T. 47 Z. 3/4. S. 4, podaje źródłowe i legendarne przykłady wojowników rozpoczynających wojnę po odmowie ręki wybranki. Można znaleźć wiele przykładów, kiedy brak zgody rodziny lub kobiety nie stał się źródłem konfliktu. Według Головки А. Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв. Киев, 1988. С. 27, dostrzegł w relacji tendencje oparte na folklorystycznych legendach rycerstwa polskiego, wskazując jednak na potwierdzenie części informacji Galla w innych źródłach.

² Kronika Thietmara. Wyd. i oprac. Jedlicki M. Z. Poznań, 1953. Ks. 8, R. 32. S. 620.

³ Kollinger K. Polityka wschodnia Bolesława Chrobrego (992–1025). Wrocław, 2014. S. 348.

⁴ Anonim tzw. Gall, Kronika polska. Przekł. R. Grodecki, oprac. M. Plezia. Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, 1975. Ks. 1, R. 7. S. 24. Zakrzewski S. Bolesław Chrobry Wielki. Kraków, 2000. S. 324: «Stosunki ze Światopełkiem i Jarosławem dowodzą, że Chrobry, przestrzegając zasady honoru rodu i własnego, nie przenosił spraw rodzinnych nad sprawę publiczną. Według Banaszkiewicza J., Bolesław i Predsława». S. 23-24: «Bolesław Chrobry ma władzę nad pokonanym krajem i jego stolicą – przeprowadza więc zgodnie z miejscowym zwyczajem ceremonię swej inauguracji jako zwierzchnika Kijowa (adventus i zasiąście na tronie) wieńcząc ją- jeśli można powiedzieć – położeniem na swym łożu Predsławy. Ów końcowy akt uroczystości przejmowania władzy w Kijowie przez Bolesława nie jest, naszym zdaniem, kaprysem króla czy jakąś szykaną wobec kraju i dynastii, która nim rządziła. Przeciwnie mieści się on bez reszty w całym procesie uwierzytelnienia osoby zdobywcy jako zwierzchnika wspólnoty kijowskiej, ma jak najdobitniej uświadomić nowym poddanym, że związek

małżeński z córką Włodzimierza – którego fizyczny aspekt został podkreślony – jest także poślubieniem kijowskiego władztwa wraz z jego godnością królewską...». Na temat wersji Galla Strzelczyk J. Bolesław Chrobry. Warszawa, 2014. S. 140: «Oznacza to (fakt konkubinatu Bolesława i Przedstawy – przyp. K. B.), że wersja Anonima Galla o zgwałceniu Przedstawy z zemsty nad pokonanym Jarosławem nie zasługuje na wiarę i stanowi wypaczenie wydarzeń». Na temat niektórych tez artykułu J. Banaszkiwicza zob. Poppe A. Spuścizna po Włodzimierzu Wielkim. Walka o tron kijowski 1015–1019 // Kwartalnik Historyczny. 1995. 102. z. ¾. S. 18-19; Strzelczyk J. Bolesław Chrobry. S. 140-141; Kollinger K. Polityka wschodnia. S. 193-198, 256.

⁵ Кульбинъ Н. Предслава. // Русский биографический словарь. Ред. А. А. Половцов. т. 14. Санкт-Петербург, 1905. С. 749; Poppe A. Przedślawa // Słownik starożytności słowiańskich. Encyklopedyczny zarys kultury Słowian od czasów najdawniej-szych do schyłku wieku XII (dalej : SSS). t. 4. Wrocław, Warszawa, Kraków, 1970. S. 375-376; Войтович Л. Княжа доба : портрети еліти. Біла Церква 2006. С. 272-273; Донской Д. В. Рюриковичи. Исторический словарь. Москва, 2008. С. 522.

⁶ Повесть временных лет / Подгот. текста, перев., ст. и коммент. Д. С. Лихачева; Под. ред. В. А. Адриановой-Перетц. Москва, Ленинград, 1950. Ч. 1. С. 97.

⁷ Новгородская первая летопись // Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). Т. 3 Санкт-Петербург, 1841. С. 1; ПСРЛ. Т. 3 : Новгородская вторая летопись. С. 121.

⁸ Kronika Thietmara. Ks. 8, R. 32. S. 620. Kwestia zapisów Thietmara na temat powrotu Bolesława z wyprawy kijowskiej jest nieco niejasna. W księdze 7, stwierdził tamże. R. 65. S. 562, że książę osadziwszy Światopełka na tronie «powrócił w radosnym, nastroju do domu». Jednak tamże, Ks. 8, R. 31-33. S. 618-622, opisującym wydarzenia szczegółowo, można odnieść wrażenie braku relacji z ostatniego etapu eskapady. Chodzi, przede wszystkim, o zagarnięcie Grodów Czerwieńskich (pomijam kontrowersyjną sprawę zabijania Polaków). Jeśli wierzyć chronologii Thietmara, Bolesław powróciłby do kraju najpóźniej w końcu listopada 1018 r. W ciągu 2,5 miesiąca zdążyłby opanować sytuację w Kijowie, zdobyć Grody Czerwieńskie i wrócić do kraju. Pogląd o szybkim powrocie Bolesława stoi w sprzeczności z przekazem Galla, wg którego polski władca przebywał w Kijowie 10 miesięcy. Zob. na ten temat, A. F. Grabski, «Povest' vremennyh let» jako źródło do dziejów Polski – w świetle nowszej literatury // Kwartalnik Instytutu Polsko-Radzieckiego. 1955. T. 1-2. S. 274-275.

⁹ Слово о преподобнем Моисеи Угрене. Господи благослови // Древнерусские патерики : Киево-печерский патерик; волоколамский патерик / Сост. Ольшевская Л. А., Травников С. Н. Москва, 1999. С. 48-49; Zdaniem. Назаренко А. В. Немецкие латиноязычные источники IX–XI веков. С. 203, informacja o «обу» siostrach była pomyłką.

¹⁰ Шахматов А. А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. Санкт-Петербург, 1908. С. 257; Ольшевская Л. А. Поликарп Л. А. // Словарь книжников и книжности Древней Руси. (XI – первая половина XIV в.) / Отв. ред. Д. С. Лихачев. Ленинград, 1987. С. 370.

¹¹ Повесть временных лет / Подгот. текста, перев., ст. и коммент. Д. С. Лихачева; Под. ред. В. А. Адриановой-Перетц. Ч. 1. С. 56. Назаренко А. В. Немецкие латиноязычные источники IX–XI веков : Тексты. Перевод. Комментарий. Москва, 1993. С. 203.

¹² Omówienie literatury na temat małżonek Włodzimierza Wielkiego ostatnio : Чугаєва І. Князь Володимир Святий і його жінки : легенди та реальність // Сіверянський літопис. 2015, Т. 5. С. 18-22.

¹³ Назаренко А. В. Немецкие латиноязычные источники IX–XI веков. С. 196.

¹⁴ Повесть временных лет / Подгот. текста, перев., ст. и коммент. Д. С. Лихачева; Под. ред. В. А. Адриановой-Перетц. Ч. 1. С. 104.

¹⁵ W omawianym fragmencie, Повесть временных лет. / Подгот. текста, перев., ст. и коммент. Д. С. Лихачева; Под. ред. В. А. Адриановой-Перетц. Ч. 1. С. 56, latopisarz wymienił tylko 10 synów Włodzimierza. Nieco dalej, tamże. С. 83, pisze o 12.

¹⁶ Шахматов А.А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. С. 257-266, 278-280. Podobnie ostatnio : Цукерман К. Наблюдения над сложением древнейших // Борисо-Глебский Сборник, red. К. Цукерман. Paris, 2009. С. 256.

⁷ Назаренко А. В. Немецкие латиноязычные источники IX–XI веков. С. 203; Пчелов Е. В. Генеалогия древнерусских князей IX – начала XI в. Москва, 2001. С. 180.

⁸ Слово о преподобном Моисеи Угрине. Господи благослови. // Древнерусские патерики: Киево-печерский патерик ; волоколамский патерик. С. 49.

¹⁹ Назаренко А. В. Немецкие латиноязычные источники IX–XI веков. С. 196-197, 203, stwierdził, że autor żywota Mojżesza Węgrzyna wiedział, iż wśród jeńców Bolesława była Predsława.

²⁰ Янин В. Л. Новгородские посадники. Москва, 1962. С. 53-54.; Poppe A. Ostromir-Józef // SSS. Т. 3. Wrocław, Warszawa, Kraków, 1967. S. 549.

²¹ Остромирово евангелие 1056–1057 гг. Факсимильное воспроизведение рукописи. Москва, 1988. К. 294 б. O ewangelii: Schneider L., Ewangeliarz Ostromira. // SSS. Т. 1. Wrocław, Warszawa, Kraków, 1961. S. 467; Molé W. Ewangeliarz Ostromira. // Тамże. Wykaz literatury zob: http://mns.udsu.ru/collection_xi/SK_03.html (data dostępu: 19.02.2017).

²² Прозоровский Д. И. О родстве св. Владимира по матери // Записки императорской Академии Наук. Т. 5. 1898. С. 17-26; Янин В. Л. Новгородские посадники. С. 54; Рыбаков Б. А. Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи. Москва, 1963. С. 197.

²³ Поппэ А. Феофана Новгородская // Новгородский исторический сборник. Вып. 6 (16). СПб., 1997. С. 102-120

²⁴ Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях. Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII вв. С. 487.

²⁵ Донской Д. В. Рюриквичи. Исторический словарь. С. 187.

²⁶ Войтович Л. Княжа доба. С. 272-273; Пчелов Е. В. Генеалогия древнерус-

ских князей IX – начала XI в. С. 180-181.

²⁷ Argumentacja Poppe A. Феофана Новгородская // Новгородский исторический сборник. Вып. 6 (16). СПб., 1997. С. 109-120.

²⁸ Sächsische Weltchronik. Ed. Weiland L. // Monumenta Germaniae historica. Scriptores. Bd. 2, Hannoverae, 1877. P. 199.

²⁹ Baumgarten N. de. Généalogies et mariages occidentaux des Rurikides russes du Xe au XIIIe siècle // Orientalia Christiana. 1927. Nr 9. P. 7. Tabl. 1. Podobnie : Ludat H. An Elbe und Oder um Jahr 1000. Skizzen zur Politik des Ottonenreiches und slavischen Mächte in Mitteleuropa. Köln-Wien, 1971. S. 144; Wolf A. Königskandidatur und Königsverwandtschaft: Herrmann von Schwaben als Prüfstein für das «Prinzip der freien Wahl» // Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters. 1991. Jg 47/1. S. 100-104; Thiele A. Erzählende genealogische Stammtafeln zur europäischen Geschichte. Bd. I, Teil. 1. Frankfurt/Main, 1993. Taf. 218; Войтович Л. Княжа доба. С. 276.

³⁰ Войтович Л. Княжа доба. С. 276.

³¹ Пчелов Е. В. Генеалогия древнерусских князей IX – начала XI в. С. 180.

³² Lamperti monachi Hersfeldenses opera. Ed. O. Holder-Egger. // Monumenta Germaniae historica. Hannoverae et Lipsiae, 1894. P. 71 : «Accesit ex insperato magnum turbandis rebus adiumentum Otto frater Willehelmi marchionis, sed matrimonio imparia, matre scilicet Sclavica, natus, vir aces ingenio et manu impiger».

³³ Według Lamperti monachi Hersfeldenses opera. Ed. O. Holder-Egger. P. 71, Otton do śmierci brata czyli do 1057 r. przebywał na wygnaniu w Czechach («Is apud gentem Voemorum iam a puero exulaverat»).

³⁴ Назаренко А. В. Русь и Германия в IX–X вв. // Древнейшие государства Восточной Европы. Материалы и исследования. 1991 г. Москва, 1994. С. 134. Пчелов Е. В. Генеалогия древнерусских князей IX – начала XI в. С. 180.

³⁵ Юрасов М. К. Отражение перемен в политической ситуации Венгрии эпохи Арпадов в генеалогии Ласло Сара // Восточная Европа в древности. Генеалогия как форма исторической памяти. XIII чтения памяти В. Т. Пашуто. Москва, 2001. С. 204-210.

³⁶ Татищев В. Н. История Российская. Москва, 1995. Ч. 2. С. 70. Najprawdopodobniej na podstawie zapiski Tatiševa Grekow B. Ruś Kijowska. Warszawa, 1955. S. 508-509 i Тороп, В. Ярослав Мудрый. С. 124-125, skonstatowali, iż Predsława została żoną księcia czeskiego Ołdrzycha.

³⁷ Татищев В. Н. История Российская. Ч. 2. С. 74.

³⁸ Kristó G. István és családja Árpád-kori történetírásunkban // Acta Universitatis Szegedensis de Attila József nominantae. Acta Historica. 1972. T. 63. S. 74.1.

³⁹ Повесть временных лет. / Подгот. текста, перев., ст. и коммент. Д. С. Лихачева; Под. ред. В. А. Адриановой-Перетц. Ч. 1. С. 86.

⁴⁰ Strahl P. Geschichte des russischen Staates. Bd. 1. Hamburg, 1832. S. 150.

⁴¹ Wartner M. Az Árpádok családi története. Nagy-Beckerek, 1892. S. 112; Baumgarten N. de. Généalogies et mariages occidentaux des Rurikides russes du Xe

au XIIIe siècle. P. 7, tabl. 1 (autor powoływał się na *Johannis Pistorii Niddani etc. Genealogia Regum Hungariae ex Optimis quondam Scriptoribus Explicata, nunc vero emendata, et ad Hodiernum usque diem continuata a Joanne Georgio Schwandtnero. // Scriptorum rerum Hungaricarum veteres ad genuini. T. 3. b. m. i d. w. P. 167-189.* W dziele tym Pistorius ograniczył się do wskazania Rusinki jako żony Władysława, ojca Andrzeja, Beli i Leventy, tamże. P. 172); Шушарин В. П. Русско-венгерские отношения в IX в. // *Международные связи России до XVII века. Москва, 1961. С. 154; Пашуто В. Т. Внешняя политика древней Руси. Москва, 1968. С. 50.*

⁴² Войтович Л. Княжа доба. С. 276.

⁴³ Юрасов М. К. Отражение перемен в политической ситуации Венгрии эпохи Арпадов в генеалогии Ласло Сара // *Восточная Европа в древности. Генеалогия как форма исторической памяти. С. 209.*

⁴⁴ Ocena wieku Marii Dobronegi w 1018 roku zależy od identyfikacji jej matki. Jeśli była córką Anny, urodziłaby się w lub przed 1011 rokiem, jeśli ostatniej żony Włodzimierza, mogła przyjść na świat później, w lub przed 1015 rokiem.

⁴⁵ Zdaniem Морозова Л. Е. Великие и неизвестные женщины Древней Руси // URL : http://www.e_reading.club/bookreader.php/150797/Morozova_-_Velikie_i_neizvestnye_zhenshchiny_Drevneii_Rusi.html (data dostępu : 1.03.2017), Maria przebywała stale w Polsce, gdzie małżeństwo zostało zawarte ok. 1037 roku, a następnie zaaprobowane przez Jarosława.

⁴⁶ Шахматов А.А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. С. 261, 262, 279-280. Podobnie : Цукерман К. Наблюдения над сложением древнейших. С. 256.

⁴⁷ Артамонов Ю. А. Проблема реконструкции древнейшего Жития Антония Печерского // *Средневековая Русь. Часть 3. / Отв. редактор А. А. Горский. Москва, 2001. С. 28-29, п. 72.*

⁴⁸ Слово о преподобном Моисеи Угрине. Господи благослови. // *Древнерусские патерики: Киево-печерский патерик ; волоколамский патерик. С. 52.* Na fragment ten zwrócił uwagę już Шахматов А. А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. С, s. 262-263.

⁴⁹ Слово о преподобном Моисеи Угрине. Господи благослови // *Древнерусские патерики : Киево-печерский патерик ; волоколамский патерик. С. 53.* Polikarp wspomniał również o «własnej wiedzy» wynikającej zapewne z tradycji ustnej.

⁵⁰ Wydaje się, że jako pierwszy wątpliwości zgłosił Szajnocha K. *Bolesław Chrobry opowiadanie historyczne według źródeł spólczesnych. Lwów, 1849. S. 255-256; Karłowicz J. Wyprawa kijowska Bolesława Wielkiego. Poznań, 1872. S. 14; Иловайский Д. И. Разыскания о начале Руси (Вместо введения в русскую историю). Москва, 1876. С. 415; Шахматов А. А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. С. 440, р. 2.*

⁵¹ Zaznaczony fragment wprowadzony został do archetypu *Povesti* (latopis początkowy) ok. 1070 roku według Михеев С. М. «Святополкъ съде в Киевѣ по отци» Усобица 1015-1019 годов в древнерусских и скандинавских источниках. С. 139.

⁵² ПСРЛ. Т. 42. Новгородская Карамзинская летопись. СПб., 2002. С. 61.

⁵³ W zasadniczej części zapisy zwołu Karamzina niemal nie różnią się od wersji Powieści z najstarszych latopisów. Zob. : Повесть временных лет / Подгот. текста, перев., ст. и коммент. Д. С. Лихачева; Под. ред. В. А. Адриановой-Перетц. Ч. 1. С. 96-97; ПСРЛ. Т. 2. Летопись по Ипатьевскому списку. Москва 1998. С. 130-131.

⁵⁴ Михеев С. М. «Святополкъ съде в Киевѣ по отци» Усобица 1015–1019 годов в древнерусских и скандинавских источниках. V. 137-151, a szczególnie s. 141.

⁵⁵ Головкин А. Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв. С. 30-31.

⁵⁶ Banaszkiwicz J. Bolesław i Peredśława. S. 35.

⁵⁷ O źródłach latopisu nowogrodzkiego I zob. : Гиппиус А. А. К истории сложения текста Новгородской первой летописи // Новгородский исторический сборник. Санкт-Петербург, 1997. [Вып.] 6 (16). С. 3-72; Гиппиус А. А. К характеристике новгородского владычного летописания XII–XIV вв. // Великий Новгород в истории средневековой Европы : К 70-летию Валентина Лаврентьевича Янина. Москва, 1999. С. 345-364; Гиппиус А. А. Новгородская владычная летопись XII–XIV вв. и ее авторы (История и структура текста в лингвистическом освещении) // Лингвистическое источниковедение и история русского языка : <2004–2005>. Москва, 2006. С. 114–251; Михеев С. М. Кто писал «Повесть временных лет»? Москва, 2001. С. 13-16.

⁵⁸ Zob. Слово о преподобном Моисеи Угрине. Господи благослови // Древнерусские патерики: Киево-печерский патерик ; волоколамский патерик. С. 53.

⁵⁹ Sielicki F. Polsko-ruskie stosunki kulturalne do końca XV wieku // Acta Universitatis Wratislaviensis. 1997. Nr 1834. S. 25.

⁶⁰ Шахматов А. А. Обзорение русских летописных сводов XIV–XVI вв. Москва, Ленинград, 1938. С. 151-160.

⁶¹ Шахматов А. А. Обзорение русских летописных сводов XIV–XVI вв. С. 151-160; М. Приселков М. Д. История Русского летописания XI–XV вв. Ленинград, 1940. С. 149-161; Лихачев Д. С. Русские летописи и их культурно-историческое значение. Москва, Ленинград, 1947. С. 305, п. 3, 312-317 (autor stwierdził, że w latopisach nowogrodzkim IV i sofijskim I najlepiej zachował się latopis Focjusza z 1418 r.); Лурье Я. С. К проблеме свода 1448 г. // Труды Отдела древнерусской литературы / 1968 Т. 24. С. 142-146, tenże, wprowadzenie do ПСРЛ, том XLII. Новгородская Карамзинская летопись. Санкт-Петербург, 2002. С. 4-10 (po śmierci metropolity Focjusza). O braku jednomyślności i ścieraniu się poglądów wokół podstawy latopisów nowogrodzko-sofijskich świadczy polemika między Â. S. Lur'e, A. G. Bobrovem i G. M. Prohorovem. Zob. Прохоров Г. М. Материалы по-статейного анализа общерусских летописных сводов (Подборки Карамзинской рукописи, Софийская 1, Новгородская 4 и Новгородская 5 летописи // ТОДРЛ. Санкт-Петербург, 1999. Т. 51. С. 137-205; Прохоров Г. М. Летописные подборки рукописи ГПБ, Ф. IV. 603 и проблема сводного общерусского летописания // ТОДРЛ. Ленинград, 1977. Т. 32. С. 165-198; Лурье Я. С. Еще раз о своде 1448 г.

и Новгородской Карамзинской летописи // Там же. С. 199-218; Бобров А. Г. Новгородское летописание 20-х гг. XV в. // Там же. Санкт-Петербург, 1993. Т. 48. С. 187-191; tenże, Новгородские летописи XV века (Исследование и тексты) : Автореф. дисс. ... д-ра филол. наук. СПб., 199. Прохоров Г. М. Материалы поста-тейного анализа общерусских летописных сводов (Подборки Карамзинской рукописи, Софийская 1, Новгородская 4 и Новгородская 5 летописи. С. 139-140, wyraził opinię, iż autor pierwszej wersji latopisu Karamzina miał do dyspozycji zaginioną mutację Powieści minionych lat. Autor nie dostrzegał także konieczności istnienia czegoś na kształt «zwodu 1448 r.», a także był zwolennikiem ciągłości spisywania latopisów w XIII–XIV wieku. Omówienie dyskusji zob. Фомина Т. Ю. Дискуссионные аспекты изучения Новгородской четвертой летописи в отечественной историографии // Вестник томского государственного педагогического университета. 2009. Выпуск 5 (83). С. 143-147.

⁶² Линниченко И. А. Взаимные отношения Руси и Польши до половины XIV ст. Ч. 1. Русь и Польша до конца XII в., Киевъ, 1884. С. 94-95; Грушевський М. С. Історія України-Русі. Київ, 1992. Т. 2. С. 13, п. 1; Михеев С. М. «Святополкъ съде в Киевѣ по отци» Усобица 1015–1019 годов в древнерусских и скандинавских источниках. Москва, 2009. С. 137-138, 140-141. Zob. Kollinger K. Polityka wschodnia. S. 254-255, p. 381, słuszne uwagi na temat propozycji S. M. Miheeva.

⁶³ ПСРЛ. Т. 2. Летопись по Ипатьевскому списку. С. 131. Повесть временных лет / Подгот. текста, перев., ст. и коммент. Д. С. Лихачева; Под. ред. В. А. Адриановой-Перетц. Ч. 1. С. 97 jest «оканьный».

⁶⁴ ПСРЛ. Т. 42. Новгородская Карамзинская летопись. С. 61; ПСРЛ. Т. 6. Софийские летописи. Санкт-Петербургъ, 1853. С. 88, ПСРЛ. Т. 4. Ч. 1, Новгородская четвертая летопись. Ленинград, 1929. С. 108; ПСРЛ Т. 9. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. Санкт-Петербургъ, 1862. С. 75; ПСРЛ. Т. 15. Издание 1-е. Летописный сборник, именуемый Тверскою летописью. Санкт-Петербургъ, 1863. С. 137; ПСРЛ. Т. 23. Ермолинская летопись. Санкт-Петербургъ, 1910. С. 18; ПСРЛ. Т. 24. Типографская Летопись. Петроградъ, 1921. С. 48; ПСРЛ. Т. 26. Вологодско-Пермская летопись. Москва, Ленинград, 1959. С. 39; ПСРЛ. Т. 26. Летописный сборник, именуемый летописью Авраамки. Санкт-Петербургъ, 1889. С. 40.

⁶⁵ Корольук В. Д. Летописное известие о крестьянском восстании в Польше в 1037–1038 гг. // Академику Борису Дмитриевичу Грекову ко дню семидесятилетия. Москва, 1952. С. 72-73, widział w utworze o losach Predsławy źródło informacji dla autora żywota Mojżesza Węgrzyna oraz latopisów (np. powstanie w Polsce po śmierci Bolesława Chrobrego).

⁶⁶ Sielicki F. Polsko-ruskie stosunki kulturalne do końca XV wieku. S. 25.

⁶⁷ Kronika Thietmara. Ks. 8. R. 32. S. 620-622.

⁶⁸ Морозова Л. Е. Великие и неизвестные женщины Древней Руси // URL : http://www.e-reading.club/bookreader.php/150797/Morozova_-Velikie_i_neiz-

vestnye_zhenshchiny_Drevneii_Rusi.html (data dostępu : 1.03.2017).

⁶⁹ Kollinger K. *Polityka wschodnia*. S. 257, 350-352.

⁷⁰ Mistrza Wincentego zwanego Kadłubkiem. L. 2, C. 12. P. 41-43.

⁷¹ Mierzwy kronika // *Monumenta Poloniae historica*. Ed. A. Bielowski. T. 2. Lwów, 1872. S. 189 : «Hic Boleslaus Ruthenos in tanta stravit copia donec Bug flumen cruoris concretum est coagulo».

⁷² *Kronika wielkopolska*. Przekł. K. Abgarowicz, oprac. B. Kürbis. Warszawa, 1965. R. 11. S. 73-74.

⁷³ *Ioannis Dlugosii Annales seu Cronicae Incliti Regni Poloniae*. Lib. 1-2. Varaviae, 1964. P. 262.

⁷⁴ Aby urealnić konflikt Bolesława z Jarosławem kronikarz uśmiercił Włodzimierza Wielkiego w 1005 r. *Ioannis Dlugosii Annales seu Cronicae Incliti Regni Poloniae*. Lib. 1-2. P. 250-251.

⁷⁵ *Ioannis Dlugosii Annales seu Cronicae Incliti Regni Poloniae*. Lib. 1-2. P. 192-193.

⁷⁶ Samkowicz A. Krytyczny rozbiór *Dziejów Polski* Jana Długosza (do roku 1384). Kraków, 1887. S. 99, podejrzewał, że Długosz imię Mściśława przeniósł na księżniczkę wzorując się na wykazie synów Włodzimierza, wśród których był także Mściśław.

⁷⁷ Клосс Б. М. Русские источники книг *Анналов Яна Длугоша* // Щавелева Н. И. *Древняя Русь в «Польской истории» Яна Длугоша* (Кн. 1-6) : Текст, перевод, комментарий / Под ред. и с дополн. А. В. Назаренко. Москва, 2004. С. 50.

⁷⁸ ПСРЛ. Т. 4. Ч. 1. Новгородская четвертая летопись. С. 116; ПСРЛ. Т. 6. Софийские летописи. С. 129.

⁷⁹ *Ioannis Dlugosii Annales seu Cronicae Incliti Regni Poloniae*. Lib. 3-4. Varaviae, 1970. P. 80.

⁸⁰ Węclewski Z. Wstęp do: *Kronika książąt polskich* // *Monumenta Poloniae historica*. T. 3. Lwów, 1878. P. 423-424. Grodecki R. Wstęp do *Anonima* tzw. *Galla* *Kronika polska*. Przekł. i oprac. R. Grodecki. Kraków, 1923. S. 52-53; Plezia M. Wstęp do *Anonim* tzw. *Gall*. S. LXXVIII-LXXIX; Dąbrowski J. *Dawne dziejopisarstwo polskie* (do roku 1480). Warszawa, Wrocław, Kraków. S. 41-42, 166-168.

⁸¹ Na temat relacji polsko ruskich w tym okresie zob. m.in. : Paszkiewicz H. *Polityka ruska Kazimierza Wielkiego*. Kraków, 2003.

⁸² Sielicki F. *Polsko-ruskie stosunki kulturalne do końca XV wieku*. S. 125-133.

⁸³ *Kronika Thietmara*. Ks. 8, R. 33. S. 633. Пушкарева Н. Л. *Женщины Древней Руси*. Москва, 1989. С. 22, sugeruje, że wymiana miała dotyczyć tylko *Predslawy*.

⁸⁴ Головки А.Б. *Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв.* С. 29.

⁸⁵ Nie wiadomo, na jakiej podstawie: Labuda G. *Wyjaśniające się tajemnica Ostrowa Lednickiego* // *Mente et litteris. O kulturze i społeczeństwie wieków średnich*. Red. H. Chłopocka i in. Poznań, 1984. S. 108 : «Córka Bolesława, wróciwszy do kraju,

pozostała z pewnością na dworze ojca». Rosik S. Światopełk I, książę Turowa i Kijowa, w świetle «Kroniki Thietmara». W kręgu przekazów źródłowych do początków Białorusi // Великое княжество Литовское глазами российских и польских ученых // Studia Slavica et Balcanica Petropolitana. 2011. Nr 22. С. 5: «Z niewoli wydobyta została też jego małżonka, czyli córka Chrobrego (w zamian za uwolnienie rodziny Jarosława — oprócz jego siostry Przedstawy uprowadzonej do Polski)». Według Морозова L. E. Великие и неизвестные женщины Древней Руси // URL : http://www.e-reading.club/bookreader.php/150797/Morozova_-_Velikie_i_neizvestnye_zhenshchiny_Drevneii_Rusi.html (data dostępu: 1.03.2017) rozmowy zaczęły się po powrocie Bolesław do Polski, kiedy postanowił on uwolnić się od Przedstawy. Proponowanych warunków nie przyjął Jarosław z powodów politycznych.

⁸⁶ М. in. Войтович Л. Княжа доба. С. 273; Морозова L. E. Великие и неизвестные женщины Древней Руси. URL : http://www.e-reading.club/bookreader.php/150797/Morozova_-_Velikie_i_neizvestnye_zhenshchiny_Drevneii_Rusi.html (data dostępu: 1.03.2017); Labuda G. Wyjaśniające się tajemnice. S. 109; Карпов А. Ю. Ярослав Мудрый. Москва, 2004. С. 154, Тороп, В. Ярослав Мудрый. Быково, 2012. С. 124-125, 131-132.

⁸⁷ Dvornik F. The Making of Central and Eastern Europe. London, 1949. P. 254; Labuda G. Wyjaśniające się tajemnice. S. 109. Tegoż. Tajemnica budowli grodowych i sakralnych na Ostrowie Lednickim u progu XI stulecia. Tegoż, Studia nad początkami państwa polskiego. T. 2. Poznań, 1988. S. 404-411; Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях. Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII вв. Москва, 2001. С. 457-458, tenże. Немецкие латиноязычные источники IX–XI веков. С. 196. Шайкин А.А. Повесть временных лет история и поэтика. Москва, 2011. С. 154. W sprawie rzekomego małżeństwa zob. uwagi Balzer O. Genealogia Piastów. Oprac. Jan Tęgowski. Kraków 2005. S. 88.

⁸⁸ Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях. Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII вв. С. 458, zwrócił uwagę na stwierdzenie, że Thietmara o braku zgody Kościoła na małżeństwo Bolesława z Odą z powodu jego zawarcia po siedemdziesiątymy. Kronika Thietmara. Ks. 8, R. 1. S. 580-581, P. 11. Thietmar : Tamże. S. 580, dodał dziwną uwagę : «Nie cieszyła się ona jednak stanowiskiem matrony, szczególnie godnym takiego związku». Małżeństwo Bolesława, mimo tych zastrzeżeń, Thietmar uważała za legalne. O stosunku Thietmara do Bolesława np. Tyszkiewicz L. A. Motywy oceny Słowian w Kronice Thietmara // Studia z dziejów kultury i ideologii ofiarowane Ewie Maleczyńskiej w 50 rocznicę pracy dydaktycznej i naukowej. Wrocław, Warszawa, Kraków, 1968. S. 113-115.

⁸⁹ Balzer O. Genealogia Piastów. S. 87-88, 135-136, nie dostrzega zakłóceń w pożyciu Bolesława i jej niemieckiej małżonki w latach 1018–1019. Uznaje, że córka Chrobrego i Ody urodziła się w końcu 1018 lub w 1019 r. Kombinacja ta wynika z faktu małżeństwa polskiego księcia z córką margrabiego w styczniu-lutym 1018 ro-

ku oraz zaręczyn ich córki, księżniczki Matyldy z Ottonem ze Schweinfurtu w 1035 r.; Jasiński K. Rodowód pierwszych Piastów. Poznań, 2004. S. 89, 124-126, datuje urodziny Matyldy na lata 1018–1025. Losy Ody po roku 1018 nie są źródłowo udokumentowane. Z przekazu Thietmara wynika, że żyła w czasie wyprawy kijowskiej.

⁹⁰ Янин В. Л. Некрополь новгородского Софийского собора. Москва, 1988. С. 33.

⁹¹ Bolz B. Inskrypcja na brązowym krążku z Ostrowa Lednickiego. Materiały dyskusyjne // *Mente et litteris. O kulturze i społeczeństwie wieków średnich*. Red. H. Chłopocka i in. Poznań, 1984. S. 100-101.

⁹² Labuda G. Wyjaśniające się tajemnice. S. 109. Tegoż. *Studia nad początkami państwa polskiego*. T. 2. S. 405-424. Nie wiadomo dlaczego G. Labuda wspomniał o synu Bolesława. W grobie lednickim nie stwierdzono żadnych szczątków dziecka, w związku z czym nie można było określić jego płci. A. V. Nazarenko, w komentarzu do Щавелева Н. И. Древняя Русь в «Польской истории» Яна Длугоша (Кн. 1-6) : Текст, перевод, комментарий. С. 382, uznał hipotezę G. Labudy za «zasługującą na uwagę».

⁹³ Górecki J. Preromańskie pochówki panujących i dostojników w tzw. II kościele na Ostrowie Lednickim // *Studia Lednickie*. 1991. T. 2. S. 124-125. O pochówku dziecka wywnioskowano na podstawie wielkości grobu i zarysów pozostałych po trumnie.

⁹⁴ Tamże. S. 127 : «Znane są nam daty śmierci Bezpryma (1032) i Ottona (1033 r.; O. Balzer 1895, s. 63, 72). Z jednym z nich łączyłbym większy z grobowców pobudowanych w nawie, mniejszy zaś wiązałbym z nie odnotowanym w źródłach dzieckiem piastowskiego rodu».

⁹⁵ Grygorowicz A. Gdzie Kazimierz odnowiciel mógł poznać Marię Dobronegę? // *Polonia Minor Medii Aevii. Panu Profesorowi Andrzejowi Żakiemu w osiemdziesiątą rocznicę urodzin*. Red. Z. Woźniak, J. Gancarski. Kraków-Krosno, 2003. S. 527-528, P. 9. Na Ostrowie Kazimierz Odnowiciel miał także poznać Marię Dobronegę.

⁹⁶ Wrzosek A. O szczątkach Chrobrego // *Przegląd Antropologiczny*. 1927. T. 2. Z. 2. S. 43-50; Gansiniec R. Grobowiec Bolesława Chrobrego // *Archeologia*. 1949. T. 3. S. 137-138; Nowacki J. *Dzieje archidiecezji poznańskiej*. T. 1. Poznań, 1959. S. 586-587. W tym wypadku kobiety nie łączono z Rusią. Jasiński K. Rodowód Pierwszych Piastów. S. 89, sądził, że chodziło o zwłoki Emnildy.

⁹⁷ Czy istniał związek między ciałem dziecka ekshumowanym z grobu na Ostrowie Lednickim a rzekomo odkrytym w Poznaniu, nie wiadomo. Sprawa poznańskich odkryć jest niejasna. Egzekwie w katedrze odbyły się tylko za duszę Bolesława. Ciekawe informacje w kontekście przechowywania w Poznaniu doczesnych szczątków Chrobrego przekazał Tadeusz Czacki, zob. Naruszewicz A. *Historia narodu polskiego* T. 4. Lipsk, 1836. S. 147, p. : «Kiedy za Czartoryskiego biskupa Poznańskiego, spalił się kościół, z zapadłego grobu wyjęte kości Bolesława i drugiego mężczyzny. Zda się, że te drugie szczątki były Mieczysława. Ozdób już żadnych nie było, prócz

kawałków złotej drucianej w jedwabiach materyi. Do tychczas w kapitularku te kości są chowane, i ich część w darze od Kapituły otrzymałem». Gansiniec R. Grobowiec. S. 138, zwrócił uwagę na rozbieżności w relacjach dotyczących translacji prochów Bolesława Chrobrego, zarzucając autorowi zapisu w Kronice Kolegium Jezuickiego, że jest «tylko echem pogłosek, wprawdzie sensacyjnych, ale niesprawdzonych. Wszystko bowiem przemawia przeciwko temu, by w grobowcu było więcej niż jedna jedyna trumna samego króla...». Ostatecznie nie wiadomo skąd różnica w relacjach. Gansiniec R. Tamże. S. 160, odniósł się także do sprawozdania T. Czackiego: «<...> Tadeusz Czacki, świadek co do poznańskich rzeczy bardzo lekki, by nie powiedzieć lekkomyślny <...>».

⁹⁸ Labuda G. *Studia nad początkami państwa polskiego*. T. 2. S. 416-427. O kłąt-wie: Anonima tzw. Galla kronika. L. 1. C. 19. P. 43: «Que plaga creditur eo toti terre communiter evenisse, quia Gaudentius, sancti Adalberti frater et successor, occasione qua nescio dicitur eam anathemate percussisse».

⁹⁹ Podobnie można potraktować hipotezy dotyczące pobytu na Ostrowie Lednickim Anastazego z Chersonozu. W tym wypadku sprawa jest o tyle interesująca, że zachowanie duchownego w Kijowie po zwycięstwie Jarosława prawdopodobnie zamykało mu drogę powrotu na Ruś. Na temat hipotez m.in. Sachs R. *Archeologiczne zabytki specjalne a charakter kultu chrześcijańskiego na Ostrowie Lednickim w pierwszej połowie XI wieku*. // *Gniezno. Studia i materiały historyczne*. 1987. T. 2. S. 282; Biedroń A. *Kościół jednonawowy*. // *U progu chrześcijaństwa w Polsce: Ostrów Lednicki* / red. K. Żurowska. Kraków, 1993. S. 99-101; Kara M. *Domniemany grób księcia Władysława Laskonogiego w opactwie oo. Benedyktynów w Lubiniu k. Kościana – głos w dyskusji*. // *Opactwo Benedyktynów w Lubiniu. Pierwsze wieki istnienia. Materiały z IV sesji Lubińskiej z okazji 850-lecia konsekracji ołtarza NMP 14-15 października 1995 r.* Poznań, 1996. S. 94, p. 3; Kollinger K. *Polityka wschodnia*. S. 259-267.

¹⁰⁰ Banaszekiewicz J. *Bolesław i Predsława*. S. 31.

¹⁰¹ Dla osiągnięcia retorycznego efektu, J. Banaszekiewicz nieco wykroczył poza źródłową rzeczywistość, łącząc ze sobą różne relacje. Predsława imiennie występuje w najstarszych wersjach Powieści minionych lat i żywotach Borysa i Gleba jako sojuszniczka Jarosława. W pozostałych przypadkach, poza późnymi latopisami nowogrodzkimi, mamy do czynienia z anonimowymi księżniczkami ruskimi.

¹⁰² Strzelczyk J. *Bolesław Chrobry*. S. 140: «Tymczasem, jak wykazały oparte na szerokim tle porównawczym badania Jacka Banaszekiewicza, w postępowaniu wobec Predsławy nie było nic uwłaczającego i wolno domniemywać, że aprobowała ona ten związek». Trudno stwierdzić, na jakiej podstawie autor ustalił stosunek księżniczki do zaistniałej sytuacji.

¹⁰³ Łowmiański H. *Początki Polski*. T. 6. Cz. 1. S. 76, p. 122. Argumentacja zaprezentowana przez historyka w żadnej mierze nie wystarcza do próby utożsamienia Polki z Predsławą.

Kryshtof Benuskevich. Or Princess Predslava was the victim of the «dynastic»

revenge of Boleslaw the Brave; Or representations of late medieval chroniclers? The article reviews the Predslava, daughter of Vladimir the Great. According to the Novgorod chronicles of the 15th-16th centuries, after the capture of Kiev by Boleslaw the Brave, the princess was the concubine of a Polish prince. Then Boleslaw kidnapped her to Poland. This version of events is accepted by historians. The problem lies in the fact that in the oldest German, Polish and Rus sources. Preslava does not take place in this role. It is not known which sources were the basis for the story narrated by the Novgorod chronicle. There is a possibility that Predslava consideration in these chronicles monuments had no adequate explanation.

Key words: Rus, Poland, Predslava, Boleslaw the Brave, Yaroclav the Wise, international relations.

Отримано: 8.05.2017 р.

УДК 930.1(477)(092):94(477):327.7«1648-1657»

Володимир Верстюк

ДІЯЛЬНІСТЬ Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ПО СТВОРЕННЮ АНТИПОЛЬСЬКОЇ КОАЛІЦІЇ В ОЦІНЦІ М. КОСТОМАРОВА

Володимир Верстюк. Діяльність Б. Хмельницького по створенню антипольської коаліції в оцінці М. Костомарова. У статті на основі аналізу праць М. Костомарова з'ясовано відносини Гетьманщини з Кримським ханством, Османською імперією, Московією, Швецією, Придунайськими князівствами (Молдовою, Валахією та Трансильванією) в 1648–1657 рр. у контексті формування антипольської коаліції. Учений встановив, що її головним союзником у боротьбі проти Речі Посполитої з весни 1648 р. по грудень 1653 р. було Кримське ханство. Контакти з Портою, на думку дослідника, уряд Б. Хмельницького встановив перш за все для нейтралізації загрози з боку династії Гіреїв. Турецький вектор зовнішньої політики мав завжди прихильників серед козацької старшини, але на заваді прийняттю протекції стали міжконфесійні суперечності та ментальні установки українців, які вбачали в мусульманах одвічних ворогів.

Виявлено, що М. Костомаров вперше в історіографії охарактеризував відносини Війська Запорозького з Придунайськими князівствами, а також висловив слушне припущення, що семиградський князь Дьєрдь І Ракоці, претендуючи на польський престол, шукав порозуміння з Б. Хмельницьким. Щодо контактів із Швецією, то, на думку вченого, їх було започатковано в 1650–1652 рр.

Відносини з Московією в трактовці дослідника до кінця 1653 р. мали епізодичний характер. Цар Олексій Михайлович насамперед відстоював інтереси власної держави. Про це свідчить укладення в жовтні 1656 р. Віленського перемир'я між Московією та Річчю Посполитою.

Ключові слова: Б. Хмельницький, козацька Україна, Гетьманщина, дипломатія, відносини, контакти, угода, договір, протекція, антипольська коаліція.

Владимир Верстюк. Деятельность Б. Хмельницкого по созданию антипольской коалиции в оценке Н. Костомарова. В статті на основі аналізу творів Н. Костомарова описано дипломатическіє відносини Гетьманщини з Кримським ханством, Османською імперією, Московією, Швецією, Придунайськими князівствами (Молдавією, Валахією, Трансильванією) в 1648–1657 рр. в контексті формування антипольської коаліції. Учений сумів установити, що її головним союзником в боротьбі проти Речі Посполитої з весни 1648 г. по декабрь 1653 г. було Кримське ханство. Контакти з Портою, як утверждає дослідник, урядом Б. Хмельницького встановлено перш за все для нейтралізації загрози з боку династії Гирей. Турецький вектор зовнішньої політики мав завжди приверженців серед козацької старшини, але прийняттю протекції перешкоджали міжконфесійні розбіжності та ментальні архетипи українців, які сприймали мусульман як вічних ворогів.

Визначено, що Н. Костомаров першим в історіографії охарактеризував відносини Війська Запорозького з Придунайськими князівствами, а також висунув правильне припущення, що семиградський князь Юрій I Ракоци, претендуючи на польський престол, шукав взаєморозуміння з Б. Хмельницьким. Відносно контактів з Швецією, то, за словами вченого, їх було встановлено ще в 1650–1652 рр.

Відносини з Московією в трактуванні дослідника до кінця 1653 г. мали спорадический характер. Царь Алексей Михайлович в першу чергу відстоював інтереси власної держави. Про це свідчить підписання в жовтні 1656 г. Віленського перемир'я між Московією та Речю Посполитою.

Ключевые слова: Б. Хмельницкий, казацкая Украина, Гетьманщина, дипломатия, международные отношения, контакты, договор, протекция, антипольская коалиция.

Одним із найвидатніших державних діячів Гетьманщини середини XVII–XVIII ст., безперечно, був Б. Хмельницький. Його життя та діяльність знайшли належне висвітлення у працях як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників. Однак ряд проблем, зокрема відносини Війська Запорозького з Кримським ханством, Османською імперією, Московією, Швецією, Придунайськими князівствами (Молдавією, Валахією та Трансильванією) в 1648–1657 рр. у контексті формування антипольської коаліції потребують подальшого вивчення. Окремі аспекти цього питання ще у XIX ст. порушив М. Костомаров. Доробку Миколи Івановича з даної проблематики торкалися Г. Карпов¹, І. Крип'якевич², В. Матях³, Ю. Пінчук⁴, В. Романцов⁵, Т. Чухліб⁶, О. Ясь⁷ та інші вчені.

Упродовж 1648–1653 рр. українська дипломатія приділяла велику увагу створенню антипольської коаліції. З цією метою у лютому 1648 р. Б. Хмельни-

цький розпочав переговори з Кримським ханством, що завершилися у березні укладенням договору про військово-політичний союз. Відомо, що він передбачав надання взаємної військової допомоги проти ворогів, заборону татарам брати ясир, спустошувати поселення й руйнувати церкви на землях, де проживали українці; платню кримчакам за надану підтримку, припинення козацьких виправ проти Криму⁸. М. Костомаров висловив слушну думку, що не останню роль в укладенні союзу відіграла «заборгованість упоминок польською стороною Іслам-Гірею III»⁹. Крім того, попередній рік в Криму був неврожайним, значно зменшилося поголів'я худоби; «війна для татар була єдиним виходом, тому запрошення козаків було дуже доречним»¹⁰.

Упродовж XIX ст. в українській історіографії панувала версія, яскраво описана С. Величком ще наприкінці XVII – на початку XVIII ст., про особисту поїздку Б. Хмельницького до Криму для переговорів з ханом¹¹. М. Грушевський, проаналізувавши низку «певніших звісток», спростував її та довів, що гетьман особисто не їздив до Бахчисараю, а посилав на переговори з Іслам-Гіреєм III своїх представників¹².

Укладення союзу з Кримським ханством відіграло позитивну роль на початковому етапі національно-визвольних змагань українського народу. У жодному разі не можна недооцінювати його ролі у здобутті перемог на Жовтих Водах, під Корсунем і особливо під Зборовом. Слугував він також вагомою перешкодою для створення Польщею антиукраїнської коаліції¹³. Водночас окреслилися й негативні аспекти, що посилювалися з літа 1649 р. По-перше, всупереч договору поведінка татар на теренах козацької України традиційно мала руйнівний характер, що призводило до їх демографічного, економічного й культурного занепаду. По-друге, кримська еліта намагалася не допустити утворення незалежної Української держави. По-третє, хан та його оточення вирішили використати Річ Посполиту та Гетьманщину для реалізації задумів приєднання до Криму Астраханського та Казанського ханств, які були завойовані Іваном IV у XVI ст. По-четверте, Бахчисарай прагнув незалежності від Порти, яка контролювала усі стратегічні пункти півострова, втручалася у суспільне і державне життя кримчаків¹⁴.

Після укладення кримсько-польського Зборівського договору (серпень 1649 р.) козацька Україна втратила свободу дій щодо Речі Посполитої й змушена була зважати на позицію ханства. Її дипломатії доводилося, з одного боку, уникати загострення відносин з Кримом, а з іншого – утримувати його у сфері інтересів української зовнішньої політики, що виявилось вкрай складним завданням¹⁵. Зокрема, намагаючись залучити Польщу й Гетьманщину до антиросійської коаліції, хан, шукаючи порозуміння з королем, усупереч наказам султана, не поспішав прийти на допомогу українцям весною 1651 р.¹⁶ Залишивши поле бою під Берестечком, Іслам-Гірей III прирік українське військо на поразку. І все ж Б. Хмельницький змушений був зберігати доброзичливий характер взаємин із татарською знаттю. Він остерігався укладення спрямованого

проти України польсько-кримського союзу¹⁷. Гетьман робив все можливе, щоб цього не допустити, але Жванецька кампанія 1653 р., у ході якої між Річчю Посполитою та Кримським ханством було укладено Кам'янецьку угоду*, поставила хрест на українсько-кримській угоді 1648 р.; змусила Б. Хмельницького шукати нових союзників¹⁸.

Варто зазначити, що М. Костомаров приділив велику увагу переговорам, що велися між гетьманом та ханом Мегмед-Гіреєм в листопаді 1655 р. під містечком Озерна на Галичині¹⁹. Наголосив на тому, що це дозволило домогтися нейтралітету Криму у війні України та Московії з Річчю Посполитою²⁰. Правда, історик не уточнив, що між Військом Запорозьким та Кримським ханством було укладено Озернянську угоду²¹.

Щодо позиції Османської імперії, то інтерес до України в турецькій столиці зріс після того, як в серпні 1648 р. там відбувся державний переворот, у результаті якого був убитий султан Ібрагім, а при малолітньому новому султані Мехмеді IV фактичним правителем став капудан-паша Кападжиляр²². Правлячі кола Туреччини знали, що король Речі Посполитої Владислав IV ще із середини 40-х рр. XVII ст. прагнув створити антитурецьку коаліцію, тому «виступ Б. Хмельницького був їм на руку»²³.

Гетьман та його однодумці в свою чергу доклали чимало зусиль, щоб заручитися підтримкою Порти. Влітку 1648 р. до Стамбула направили посольство, яке очолив «охрещений татарин Ф. Джеджалій»²⁴. Результати переговорів були вдалим: турки обіцяли допомагати Б. Хмельницькому у війні з Річчю Посполитою, «направити хана з ордою»; у свою чергу уряд козацької України мав посприяти приєднанню до Османської імперії значної частини Польського королівства. При цьому султан особливо прагнув заволодіти Кам'янцем-Подільським, який на той час був першокласною фортецею²⁵. М. Костомаров стверджував, що «керівник козаків не боявся пестити турків обіцянками, що козаки будуть васалами Османської імперії»²⁶.

Упродовж 1649 р. український володар двічі направляв послів до Стамбула, засвідчуючи вірність «отоманському цезареві», готовність виступити проти ворогів Порти й гарантію безпеки на морі, прохаючи взамін надіслати на допомогу проти Польщі війська Молдавії, Валахії й Трансільванії²⁷. Щодо останньої, то контакти з нею були налагоджені ще в 1648 р. Б. Хмельницький в одному з листів до трансільванського князя Дьєрдя I Ракоці писав, що хоче бачити його «опікуном і королем Польщі»²⁸.

Впродовж 1650 р. українсько-турецькі контакти почастишали. Ініціатором їх активізації виступив гетьман²⁹. Причини нового звернення в Стамбул були очевидними: розвиток відносин між Гетьманщиною та Річчю Посполитою після укладення Зборівського миру 1649 р. давав Б. Хмельницькому усе нові докази, що досить скоро українцям доведеться відстоювати завойовану за цією уго-

* Зміст угоди передбачав припинення бойових дій між поляками і татарами, ліквідацію Української держави. Кримчаки отримали дозвіл брати ясир на українських землях упродовж 40 днів.

дою автономію зброєю. Тим часом Московія ухилялася від надання військової допомоги, а кримський хан переслідував власні інтереси³⁰.

Важливі переговори відбулися наприкінці липня 1650 р. у Чигирині з турецьким послом Осман-агою. На них гетьман заявив про бажання вірно служити Високій Порті, зобов'язуючись не допускати морських виправ козаків, підтримувати союз із Кримом й не брати участі у ворожих акціях проти неї³¹. Натомість посольство на чолі з київським полковником А. Ждановичем, що вирушило до Стамбула, одержало завдання просити султана допомоги в боротьбі з Річчю Посполитою, замінити молдавського господаря, а також висловити згоду на прийняття турецької протекції³².

Наприкінці грудня 1650 р. султан Мегмед IV прийняв ухвалу взяти Б. Хмельницького «під крила й протекцію неосяжної Порти», яка мала набрати чинності після відповідної присяги з боку гетьмана³³. У лютому 1651 р., як стверджував дослідник, турецький уряд відправив до Чигирини чергове посольство Осман-аги з атрибутами влади для гетьмана³⁴. Умови протекції були сприятливими для козацької України: вона звільнялася від сплати данини, а її зобов'язання перед Османською імперією зводилися лише до надіслання, у разі потреби, в її розпорядження війська й запобігання козацьким морським виправам. Слід зазначити, що в Стамбулі мав постійно перебувати український резидент^{*35}.

Прийнявши навесні 1651 р. турецьке посольство, гетьман однак відмовився від оформлення протекції, але контактів з Османською імперією не припинив³⁶. Для такого кроку в Б. Хмельницького були дуже серйозні причини. По-перше, він не був самодержавним монархом і при прийнятті важливих політичних рішень повинен був спиратися на підтримку не тільки козацької старшини, але й досить широких верств козацтва³⁷. По-друге, у цьому середовищі, що сформувалося і функціонувало в умовах безупинної війни з «бусурманами» як на суші, так і на морі (заслугами в цій війні козаки обґрунтовували своє право на особливе привілейоване становище у суспільстві), ідея переходу під опіку Туреччини й, отже, включення до складу «іншого», чужого світу не могла не зустріти протидії з боку козацтва³⁸. Це не означає, що така протидія була принципово непереборною і що серед козаків взагалі не було прихильників османської орієнтації. З цього приводу історик зауважив, що «протурецькі настрої в Україні були завжди справою нечисельної партії»³⁹.

Крім того, гетьман повинен був враховувати, що спроба переходу під османський протекторат могла наштовхнутись на опір з боку не тільки місцевого православного духовенства, але й вселенської церкви. М. Костомаров стверджував, що повертаючись із Стамбула, посольство А. Ждановича привезло Б. Хмельницькому послання константинопольського патріарха Парфенія II, у якому висловлювалося побажання встановити контакти з гетьманом. Патріарх закликав Б. Хмельницького та козацьку старшину утримуватися від зближен-

* Сучасні українські дослідники В. Смолій та В. Степанков припускають, що в 1650 р. також було укладено торгівельну угоду між козацькою Україною та Портою.

ня з Туреччиною⁴⁰.

На особливу увагу, в контексті українсько-турецьких відносин, заслуговує молдавський вектор зовнішньої політики Гетьманщини. У 1650 р. Б. Хмельницький був змушений на вимогу калги-султана Крим-Гірея взяти участь у молдавському поході⁴¹. В ході цієї кампанії гетьман зумів укласти з В. Лупулом (господарем Молдавії – В. В.) угоду, що передбачала військово-політичну підтримку Молдавією козацької України у її боротьбі з Польщею та згоду господаря на шлюб доньки Розанди зі старшим сином Б. Хмельницького – Тимошем⁴². Це б дало змогу породичатися з впливовою родиною Радзивіллів (старша дочка В. Лупула була одружена з Я. Радзивіллом*) і тим самим убезпечити північні кордони Гетьманщини від нападів з боку Литви⁴³.

Одруження Тимоша відбулося в серпні 1652 р. В. Лупул вирішив скористатися з цього і з допомогою козаків захопити Валахію. Молдавський господар також уклав таємну угоду з Австрією, спрямовану проти Трансільванії. За таких обставин М. Басараб (господар Валахії) та Дьєрдь II Ракоці (князь Трансільванії) вороже поставилися до шлюбу Тимоша з Розандою, вбачаючи в ньому загрозу своїм інтересам. Окрім цього султан і хан насторожено сприйняли перспективу зростання ролі України в цьому регіоні⁴⁴.

У ході тривалого протистояння між Трансільванією, Валахією та Річчю Посполитою** з одного боку і Гетьманщиною та Молдавією з іншого В. Лупу було позбавлено влади. Полки під проводом Тимоша були заблоковані в другій половині серпня 1653 р. в Сочаві трансільвансько-валасько-молдавськими підрозділами, до яких згодом приєдналися польські. Воєнні дії закінчилися смертю Т. Хмельницького й почесною капітуляцією українців⁴⁵. Не мали успіху й дипломатичні зусилля українського уряду в Стамбулі, спрямовані на повернення до влади В. Лупу. Порта застерегла гетьмана від втручання у молдавські справи⁴⁶.

Незважаючи на невдоволення османської еліти втручанням Б. Хмельницького у справи Молдавії, український уряд і в подальшому користувався підтримкою Порти. Погіршення геополітичного становища козацької України в 1653 р. спонукало гетьмана та частину старшини відверто заявляти про готовність прийняти турецьку протекцію. Для вирішення цього питання, як стверджував дослідник, у червні 1653 р. було скликано старшинську раду. Під час її проведення «піднявся страшний галас, а турецького посла навіть відмовилися слухати»⁴⁷.

На думку М. Костомарова, українсько-турецькі відносини не припинялися і в подальшому, хоча козацька Україна, в силу зовнішньополітичних обставин, пішла на зближення з Московією⁴⁸. Розвиваючи дане твердження, Микола Іванович із впевненістю заявляв: «Історичне значення особи Богдана повинно уявлятися в іншому світлі, а саме: його наступники – Брюховецькі, Доро-

* Януш Радзивілл (1612–1655) з 1646 р. і до самої смерті був великим гетьманом литовським.

**Готуючи взимку 1653 р. змову проти В. Лупу, Дьєрдь II Ракоці та М. Басараб пішли на зближення з Річчю Посполитою, сподіваючись на її підтримку.

шенки, Орлики та інші, з другорядним значенням, котрі ставили собі за мету ідею самобутності України під верховною владою Порти, не діяли врозріз із політикою Б. Хмельницького, а навпроти, думали тільки йти по вказаному ним шляху»⁴⁹.

Важливим напрямом зовнішньої політики уряду Б. Хмельницького були відносини з Валахією та Трансільванією. Історик стверджував, що контакти між Гетьманщиною та Придунайськими князівствами були встановлені ще в 1648 р. Валахія «шукала національної незалежності від Порти»⁵⁰, а семиградський князь Дьєрдь І Ракоці був претендентом на польський престол; саме тому ці держави були зацікавлені у військовій підтримці козаків⁵¹.

Особливо активними на початковому етапі національно-визвольних змагань українського народу ці контакти були з Трансільванією. Так, в одному з листів до семиградського князя Б. Хмельницький писав, що хоче бачити його «опікуном і королем Польщі»⁵². У відповідь, як стверджував М. Костомаров, той обіцяв «у всіх польських землях свободу православної віри, а самому Хмельницькому – «удільну державу на Україні з Києвом»⁵³. Однак вже на початку 1649 р. правлячі кола Трансільванії почали переорієнтовуватися з курсу на створення союзу з козацькою Україною на пошук союзників серед польських магнатів. Така позиція приречена на провал плани Б. Хмельницького завдати по Речі Посполитій удару з двох боків влітку 1649 р.⁵⁴ Відносини між Військом Запорозьким та Трансільванією, як стверджував М. Костомаров було поновлено аж восени 1656 р.⁵⁵ Насправді уряд Б. Хмельницького цього домогся ще протягом весни-літа 1654 р.⁵⁶

Дослідник одним із перших в історіографії звернув увагу на українсько-шведські контакти. На його думку, їх було встановлено ще в 1650–1652 рр., коли королевою Швеції ще була Христина⁵⁷. Б. Хмельницький навіть мав у Стокгольмі свого резидента – «афінського ігумена, грека Даниїла»⁵⁸. На початку 1655 р. гетьман направив до шведського короля Карла X Густава «депешу, в якій обіцяв допомогу у війні проти Польщі»⁵⁹. Тут дослідник видавав бажане за дійсне. Війська Швеції увійшли на територію Польщі аж у липні 1655 р., а українсько-шведська угода про спільні дії проти Речі Посполитої була укладена у серпні під стінами Кам'янця-Подільського⁶⁰.

Річ Посполита опинилася в умовах війни на три фронти; її ворогами були Гетьманщина, Московія та Швеція. Більша частина польської армії склала зброю перед шведами, чимало шляхти присягнуло на вірність Карлу X Густаву, а сам Ян Казимир втік до Сілезії. Тоді ж українсько-московські війська здобули Вільно, обложили Ригу⁶¹. У зв'язку з цим литовські князі Радзивілли «віддалися шведам»⁶².

Уряд царя Олексія Михайловича, як стверджував М. Костомаров, був наляканий воєнними успіхами шведських військ у Польщі, тому розпочав активну підготовку до бойових дій проти Швеції⁶³. Польські дипломати скористалися цією ситуацією. Вони запропонували польську корону на випадок смерті Яна Казимира цареві⁶⁴. Ця пропозиція спонукала Москву до переговорів з Вар-

шавою, які закінчилися укладенням наприкінці жовтня 1656 р. Віленського перемир'я⁶⁵. За ним воєнні дії між Річчю Посполитою й Московією припинялися, обидві держави зобов'язувалися не розпочинати переговорів про мир із Швецією, а натомість передбачалися спільні воєнні дії проти Швеції та Бранденбургу, обрання московського царя на польський трон⁶⁶.

За висловом дослідника Віленське перемир'я «паралізувало плани козацького гетьмана та поховало його надії на розподіл Польщі між Московською державою та Швецією»⁶⁷. У третьому виданні монографії «Богдан Хмельницький» ця подія розглядається як найтрагічніша сторінка в біографії очільника козацької України. «Йому було майже шістьдесят років; багато в житті у нього було ударів, але Віленський договір з усіма поєднаними з ним обставинами, був найзгубнішим ударом для Хмельницького», – писав М.Костомаров⁶⁸.

Гетьман вирішив шукати нових союзників у боротьбі проти Польщі. Реальними претендентами були Швеція та Трансільванія. З останньою, як стверджував М. Костомаров, 26 листопада 1656 р.* було укладено «особливий союз, відповідно до якого обидві сторони мали захищати одне одного від усіх ворогів»⁶⁹.

Учений навіть стверджував, що на початку 1657 р. Швеція, Трансільванія та Україна підписали договір про розподіл Речі Посполитої⁷⁰. До Швеції мали відійти Велика Польща, Лівонія, Гданськ з прилеглими територіями; Дьєрдю II Ракоці – Мала Польща, Велике князівство Литовське, Мазовія⁷¹. Україна ж «з рештою південноруських земель повинна бути визнана назавжди відділеною від Польщі»⁷². На жаль, дослідник помилився. Швеція і Трансільванія були проти входження західноукраїнських земель до складу Української держави; визнавали її територію тільки у межах Брацлавського, Київського та Чернігівського воєводств⁷³.

В грудні 1656 р. розпочався наступ трансільванського князя Дьєрдя II Ракоці на Польщу. Б. Хмельницький надіслав йому на допомогу козацькі полки на чолі з київським полковником А. Ждановичем. Спочатку українсько-шведсько-трансільванське військо діяло успішно. Однак із середини травня 1657 р. його становище погіршилося⁷⁴. Невдачі раз по раз переслідували союзників. Через напад Данії на Швецію шведський король Карл X Густав залишив Дьєрдя II Ракоці. Крім того, до Семиграддя вдерлися польські війська, а над самим трансільванським князем нависла загроза оточення татарами⁷⁵. За цих обставин він капітулював біля Чорного Острова. Козаки дізналися про наміри Дьєрдя II Ракоці напередодні капітуляції та, остерігаючись, що той видасть їх полякам, відійшли від нього⁷⁶.

На аналізі відносин Війська Запорозького з Молдавією та Валахією в 1654–1657 рр. історик майже не зупиняється. Він лише зазначив, що Б. Хмельницький звільнив полонених молдавських вояків і повідомив, що не тримає зла на молдавського господаря Ш. Георгіцу за смерть свого сина Тимоша⁷⁷. Щодо

* Насправді угоду між Трансільванією та Військом Запорозьким було укладено в жовтні 1656 р.

Валахії, то складається враження, що вона випала з поля зору М. Костомарова. Можливо, історику бракувало джерел чи він вважав цю країну другорядною в дипломатичних комбінаціях гетьманського уряду.

Підсумовуючи характеристику відносин Гетьманщини з Кримським ханством, Османською імперією, Придунайськими князівствами та Швецією за гетьманату Б. Хмельницького в оцінці М. Костомарова, варто зупинитися на наступному: по-перше, він одним із перших в історичній науці проаналізував контакти козацької України з вище зазначеними державами; по-друге, висловив припущення, що Порта потрібна була Українській державі для нейтралізації загрози з боку Кримського ханства, що турецький вектор зовнішньої політики мав завжди прихильників серед козацької старшини, але на заваді прийняттю турецької протекції стали міжконфесійні суперечності та ментальні установки; по-третє, дійшов висновку, що гетьман через одруження свого сина Тимоша з молдавською князівною Розандою намагався вирішити ряд важливих питань (заручитися підтримкою молдавського господаря В. Лупула, убезпечити північні кордони козацької України від нападів з боку Литви).

Примітки:

¹ Карпов Г. Ф. Костомаров как историк Малороссии. М. : Тип. Грачева и К^о, 1871. 35 с.

² Крип'якевич І. Українська історіографія XVI–XVIII в. Львів : Накладом Філософічної громади, 1923. 66 с.

³ Матях В. М. Держава Богдана Хмельницького : історіографічна ретроспектива проблеми // Богдан Хмельницький та його доба. Матеріали Міжнародної наукової конференції присвяченої 400-річчю від дня народження Великого Гетьмана (Київ, 24-25 жовтня 1995 р). К. : Інститут історії України НАН України, 1996. С. 148-156; Її ж. Українсько-російські відносини другої половини XVII–XVIII ст. (стан дослідження в українській історіографії) // Український історичний журнал. 2003. № 6. С. 110-118.

⁴ Пинчук Ю. А. Исторические взгляды Н. И. Костомарова (Критический очерк). К. : Наукова думка, 1984. 191 с.; Його ж. Микола Іванович Костомаров. К. : Наукова думка, 1992. 232 с.; іл.; Його ж. Історичні студії Миколи Костомарова як фактор формування самоусвідомлення української нації. К., 2009. 306 с.

⁵ Романцов В. М. Становлення козацької держави у добу Національно-визвольної війни (проблема в українській історіографії 40-х рр. XIX – початку XX ст.) : Монографія. Донецьк : ДонНу, 2005. 284 с.

⁶ Чухліб Т. В. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. (Видання 2-ге, доопрацьоване). К. : Видавництво «Арістей», 2005. 640 с.; Його ж. Український гетьманат : проблеми міжнародного утвердження. К. : Наш час, 2007. 156 с.

⁷ Ясь О. Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у

світлі культурних епох (початок ХІХ – 80-ті роки ХХ ст.) : Монографія : У 2 ч. / за ред. В. А. Смолія. К. : НАН України. Ін-т історії України, 2014. Ч. 1. 587 с.

⁸ Костомаров Н. И. Исторические монографии и исследования : В 17 т. / Ред. и сост. С. Угловский и др. М. : Изд-во «Чарли», 1994. Т. 2 : Богдан Хмельницький : Матеріали и исследования. С. 184.

⁹ Його ж. Малоросійський гетьман Зіновій-Богдан Хмельницький // Костомаров М. І. Галерея портретів : Біогр. Нариси : Для серед. та ст. шк. віку / [Упоряд. і перед. В. О. Замлинського]; Пер. з рос. М. М. Ілляш; Худож. С. К. Семендяєв. К. : Веселка, 1993. С. 136.

¹⁰ Его же. Исторические монографии и исследования : В 17 т. / Ред. и сост. С. Угловский и др. М. : Изд-во «Чарли», 1994. Т. 2 : Богдан Хмельницький : Матеріали и исследования. С. 186.

¹¹ Величко С. В. Літопис : В 2 т. / Пер. з книжкової української мови, вст. стаття, комент. В. О. Шевчука; Відп. ред. О. В. Мишанич. К. : Дніпро, 1991. Т. 1. С. 54-58; Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России. К. : Час, 1993. С. 134; Костомаров Н. И. Исторические монографии и исследования : В 17 т. / Ред. и сост. С. Угловский и др. М. : Изд-во «Чарли», 1994. Т. 2 : Богдан Хмельницький : Матеріали и исследования. С. 183-187; Антонович В. Б. Про козацькі часи на Україні / Післям. М. Ф. Слабошпицького; ком. О. Д. Василюк, І. Б. Гирича. К. : Дніпро, 1991. С. 110-111; Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків : В 3 т. Львів : Видавництво «Світ», 1991. Т. 2. С. 179; Ефименко А. Я. История украинского народа. К. : Лыбидь, 1990. С. 226.

¹² Грушевський М. С. Історія України-Руси : В 11 т., 12 кн. / Редкол. П. С. Сохань (голова) та ін. К. : Наук. думка, 1995. Т. 8 [репринт 2-го вид.]. Ч. 2 : Початки Хмельниччини (1638–1648). С. 165-170.

¹³ Костомаров Н. И. Исторические монографии и исследования : В 17 т. / Ред. и сост. С. Угловский и др. М. : Изд-во «Чарли», 1994. Т. 2 : Богдан Хмельницький : Матеріали и исследования. С. 298; Сергійчук В. Відносини Богдана Хмельницького з Кримським ханством : документи свідчать // Спеціальні історичні дисципліни : питання теорії та методики. Збірка наукових праць. Число 8-9. У двох частинах. К. : НАН України. Інститут історії України. Відділ спеціальних історичних дисциплін, 2002. Ч. II. С. 29.

¹⁴ Костомаров Н. И. Исторические монографии и исследования : В 17 т. / Ред. и сост. С. Угловский и др. М. : Изд-во «Чарли», 1994. Т. 2 : Богдан Хмельницький : Матеріали и исследования. С. 701-702; Смолій В., Степанков В. Українська національна революція ХVІІ ст. (1648–1676 рр.). К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. С. 288-289.

¹⁵ Костомаров М. І. Малоросійський гетьман Зіновій-Богдан Хмельницький // Костомаров М. І. Галерея портретів : Біогр. Нариси : Для серед. та ст. шк. віку / [Упоряд. і перед. В. О. Замлинського]; Пер. з рос. М. М. Ілляш; худож. С. К. Семендяєв. К. : Веселка, 1993. С. 144-145.

¹⁶ Там само С. 149.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Овсій І. О. Зовнішня політика України (від найдавніших часів до 1944 року) : Навчальний посібник. 2-ге вид. К. : Либідь, 2002. С. 84; Федорук Я. О. Міжнародна дипломатія і політика України 1654–1657 рр. Ч. 1. : 1654 р. Львів, 1996. С. 164.

¹⁹ Костомаров Н. И. Исторические монографии и исследования : В 17 т. / Ред. и сост. С. Угловский и др. М. : Изд-во «Чарли», 1994. Т. 2 : Богдан Хмельницький : Материалы и исследования. С. 703.

²⁰ Там же.

²¹ Горобець В. М. Українська зовнішня політика після Переяслава : стратегічні цілі та тактичні відступи другої половини 1655 р. // Український історичний журнал. 2000. № 1. С. 60; Смолій В., Степанков В. Український політичний проект XVII ст. : становлення національного інституту влади. К.: Інститут історії України НАН України, 2014. С. 157.

²² Костомаров Н. И. Исторические монографии и исследования : В 17 т. / Ред. и сост. С. Угловский и др. М. : Изд-во «Чарли», 1994. Т. 2 : Богдан Хмельницький : Материалы и исследования. С. 299-300.

²³ Там же. С. 300.

²⁴ Там же.

²⁵ Там же.

²⁶ Там же.

²⁷ Історія українського козацтва : Нариси : У 2 т. / Редкол. : В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. 2-ге вид. К. : Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2009. Т. 1. С. 361.

²⁸ Костомаров Н. И. Исторические монографии и исследования : В 17 т. / Ред. и сост. С. Угловский и др. М. : Изд-во «Чарли», 1994. Т. 2 : Богдан Хмельницький: Материалы и исследования. С. 421.

²⁹ Грушевський М. З приводу листування Б. Хмельницького з Оттоманською Портою. Чернетка статті (машинопис). ІР НБУВ. Ф. Х. Спр. 17183. Арк. 3.

³⁰ Костомаров Н. И. Исторические монографии и исследования : В 17 т. / Ред. и сост. С. Угловский и др. М. : Изд-во «Чарли», 1994. Т. 2 : Богдан Хмельницький: Материалы и исследования. С. 421-422.

³¹ Там же. С. 422.

³² Там же.

³³ Его же. Богдан Хмельницький – Данник Оттоманской Порты // Костомаров Н. И. Исторические монографии и исследования : В 17 т. / Ред. и сост. С. Угловский и др. М. : Изд-во «Чарли», 1995. Т. 8 : Казаки. С. 422.

³⁴ Там же. С. 423.

³⁵ Там же.

³⁶ Смолій В. А., Степанков В. С. Дипломатична боротьба за збереження Української держави // Нариси з історії дипломатії України / За ред. В. А. Смолія. К. : Видавничий дім «Альтернативи», 2001. С. 139.

³⁷ Костомаров Н. И. Исторические монографии и исследования : В 17 т. / Ред. и сост. С. Угловский и др. М. : Изд-во «Чарли», 1994. Т. 2 : Богдан Хмельницкий : Материалы и исследования. С. 314.

³⁸ Его же. Иван Свирговский, украинский козацкий гетман XVI века // Костомаров Н. И. Исторические монографии и исследования: В 17 т. / Ред. и сост. С. Угловский и др. М.: Изд-во «Чарли», 1995. Т. 8 : Казаки. С. 287-288.

³⁹ Его же. Ответ г. Падалице [По поводу его отзыва на статью «О козачестве»] // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова [Зібрані заходом академічної комісії української історіографії / За ред. М. С. Грушевського] К. : ДВУ, 1928 С. 73.

⁴⁰ Его же. Богдан Хмельницкий – Данник Оттоманской Порты // Костомаров Н. И. Исторические монографии и исследования : В 17 т. / Ред. и сост. С. Угловский и др. М. : Изд-во «Чарли», 1995. Т. 8 : Казаки. С. 423.

⁴¹ Його ж. Малоросійський гетьман Зіновій-Богдан Хмельницький // Костомаров М. І. Галерея портретів : Біогр. Нариси : Для серед. та ст. шк. віку / [Упоряд. і перед. В. О. Замлинського]; Пер. з рос. М. М. Ілляш; Худож. С. К. Семендяєв. К. : Веселка, 1993. С. 147.

⁴² Там само.

⁴³ Выписки и переводы Костомарова Н. И. с польских архивных документов, относящихся к деятельности и переписке Богдана Хмельницкого. IP НБУВ. Ф. XXII. Архив Костомарова Н. И. Спр. 8. Арк. 10.

⁴⁴ Смолій В. А., Степанков В. С. Дипломатична боротьба за збереження Української держави // Нариси з історії дипломатії України / За ред. В. А. Смолія. К. : Видавничий дім «Альтернативи», 2001. С. 141.

⁴⁵ Костомаров М. І. Малоросійський гетьман Зіновій-Богдан Хмельницький // Костомаров М. І. Галерея портретів : Біогр. Нариси: Для серед. та ст. шк. віку / [Упоряд. і перед. В. О. Замлинського]; Пер. з рос. М. М. Ілляш; Худож. С. К. Семендяєв. К. : Веселка, 1993. С. 154.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Его же. Исторические монографии и исследования : В 17 т. / Ред. и сост. С. Угловский и др. М. : Изд-во «Чарли», 1994. Т. 2 : Богдан Хмельницкий : Материалы и исследования. С. 607-608.

⁴⁸ Его же. Богдан Хмельницкий – Данник Оттоманской Порты // Костомаров Н. И. Исторические монографии и исследования : В 17 т. / Ред. и сост. С. Угловский и др. М. : Изд-во «Чарли», 1995. Т. 8 : Казаки. С. 421.

⁴⁹ Там же. С. 431.

⁵⁰ Его же. Исторические монографии и исследования : В 17 т. / Ред. и сост. С. Угловский и др. М. : Изд-во «Чарли», 1994. Т. 2 : Богдан Хмельницкий : Материалы и исследования. С. 301.

⁵¹ Там же.

⁵² Там же. С. 301-302.

⁵³ Там же.

- ⁵⁴ Там же. С. 302.
- ⁵⁵ Там же. С. 714.
- ⁵⁶ Смолій В., Степанков В. Український політичний проект XVII ст. : становлення національного інституту влади. К. : Інститут історії України НАН України, 2014. С. 161.
- ⁵⁷ Костомаров Н. И. Исторические монографии и исследования : В 17 т. / Ред. и сост. С. Угловский и др. М. : Изд-во «Чарли», 1994. Т. 2 : Богдан Хмельницький : Материалы и исследования. С. 684.
- ⁵⁸ Там же. С. 684-685.
- ⁵⁹ Там же. С. 685.
- ⁶⁰ Смолій В., Степанков В. Український політичний проект XVII ст. : становлення національного інституту влади. К. : Інститут історії України НАН України, 2014. С. 161.
- ⁶¹ Костомаров Н. И. Исторические монографии и исследования : В 17 т. / Ред. и сост. С. Угловский и др. М. : Изд-во «Чарли», 1994. Т. 2 : Богдан Хмельницький : Материалы и исследования. С. 685.
- ⁶² Там же. С. 686.
- ⁶³ Там же. С. 709.
- ⁶⁴ Там же.
- ⁶⁵ Там же. С. 709-710.
- ⁶⁶ Його ж. Малоросійський гетьман Зіновій-Богдан Хмельницький // Костомаров М. І. Галерея портретів : Біогр. Нариси : Для серед. та ст. шк. віку / [Упоряд. і перед. В. О. Замлинського]; Пер. з рос. М. М. Ілляш; Худож. С. К. Семендяєв. К. : Веселка, 1993. С. 160.
- ⁶⁷ Его же. Исторические монографии и исследования. СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1884. Т. 11 : Богдан Хмельницький. Историческая монография. 4-е изд., доп. и испр. Т. 3. С. 234.
- ⁶⁸ Его же. Исторические монографии и исследования : В 12 т. СПб. : Тип. А. К. Киркора; изд. Д. Кожанчикова, 1870. Т. 11 : Богдан Хмельницький. 3-е изд., доп. и испр. Т. 3. С. 254.
- ⁶⁹ Его же. Исторические монографии и исследования : В 17 т. / Ред. и сост. С. Угловский и др. М. : Изд-во «Чарли», 1994. Т. 2 : Богдан Хмельницький : Материалы и исследования. С. 714.
- ⁷⁰ Там же.
- ⁷¹ Там же.
- ⁷² Там же.
- ⁷³ Грушевський М. С. Історія України-Руси : В 11 т., 12 кн. / Редкол. П. С. Сохань (голова) та ін. К. : Наук. думка, 1997. Т. 9 : Роки 1654–1657. Ч. 2: (Хмельниччини роки 1654–1657). С. 1279-1290.
- ⁷⁴ Костомаров М. І. Малоросійський гетьман Зіновій-Богдан Хмельницький // Костомаров М. І. Галерея портретів : Біогр. Нариси: Для серед. та ст. шк. віку / [Упоряд. і перед. В. О. Замлинського]; Пер. з рос. М. М. Ілляш; Худож.

С. К. Семендяев. К. : Веселка, 1993. С. 160.

⁷⁵ Его же. Богдан Хмельницкий и возвращение Южной Руси к России // Отечественные записки. 1857. Т. 113. Кн. 8. С. 353-354; Его же. Исторические монографии и исследования : В 17 т. / Ред. и сост. С. Угловский и др. М. : Изд-во «Чарли», 1994. Т. 2 : Богдан Хмельницкий: Материалы и исследования. С. 737.

⁷⁶ Его же. Богдан Хмельницкий и возвращение Южной Руси к России // Отечественные записки. 1857. Т. 113. Кн. 8. С. 353-354; Его же. Исторические монографии и исследования: В 17 т. / Ред. и сост. С. Угловский и др. М. : Изд-во «Чарли», 1994. Т. 2 : Богдан Хмельницкий: Материалы и исследования. С. 738.

⁷⁷ Его же. Исторические монографии и исследования: В 12 т. СПб. : Тип. А. К. Киркора; изд. Д. Кожанчикова, 1870. Т. 11 : Богдан Хмельницкий. 3-е изд., доп. и испр. Т. 3. С. 350-351; Чухліб Т. В. Проект «козацького князівства» – історична альтернатива політичного устрою Гетьманщини? // Український історичний журнал. 2014. № 4. С. 75.

Volodymyr Verstiuk. B. Khmelnytsky's activity on creating an anti-Polish coalition in M. Kostomarov's assessment. *On the basis of analysis of M. Kostomarov's works relations between the Hetmanate and the Crimean Khanate, the Ottoman Empire, Moscovia, Sweden, Danubian principalities (Moldova, Wallachia and Transylvania) in 1648–1657 in terms of anti-Polish coalition are defined. The scientist found that the Crimean Khanate was its mainly in the struggle against the Polish–Lithuanian Commonwealth from spring 1648 to December 1653. According to the researcher, the government under B. Khmelnytsky's rule established contacts with Ottoman Porte primarily to neutralize the threat posed by the Giray dynasty. Turkish foreign policy vector always had supporters among the Cossacks. However, confessional contradictions and mentality prevented from gaining the patronage as Ukrainians regarded Muslims as eternal enemies.*

It is revealed that M. Kostomarov described the relationship between the Zaporozhia Army and the Danubian principalities for the first time in historiography. He also made an assumption that Prince George I Rakoczi, claiming the Polish throne, looked for understanding with B. Khmelnytsky. According to the scientist, contacts with Sweden were established in 1650–1652.

Interpreting research results, relations with Moscovia were sporadic by the end of 1653. Tsar Alexei Mikhailovich primarily defended the interests of his own country. This is proved by the truce of Vilna between Moscovia and the Commonwealth in October 1656.

Key words: B. Khmelnytsky, Cossack Ukraine, the Hetmanate, diplomacy, relationships, contacts, agreement, contract, patronage, coalition.

Отримано: 29.05.2017 р.

**ІСТОРІЯ СЕРЕДНІХ ВІКІВ У ТВОРЧОСТІ
ПРОФЕСОРА ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ
АНДРІЯ СЕРГІЙОВИЧА ВЯЗИГІНА (1867-1919):
ДО 150-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ**

Сергій Лиман. Історія середніх віків у творчості професора харківського університету Андрія Сергійовича Вязігіна (1867–1919): до 150-річчя від дня народження. У статті розглядається наукова та педагогічна діяльність відомого медієвіста Харківського університету кінця XIX - початку XX ст. А. С. Вязігіна. Підкреслюється, що в його науковій творчості переважала церковно-історична тематика, головним чином вивчення перетворень католицької церкви в XI ст., ролі в них римського папи Григорія VII (Гільдебранда). Цю роль Григорія VII А. С. Вязігін вважав перебільшеною в історіографії.

Ключові слова: А. С. Вязігін, папство, історія церкви, Григорій VII, Середні віки, Харківський університет.

Сергей Лиман. История средних веков в творчестве профессора харьковского университета Адрея Сергеевича Вязигина (1867–1919): к 150-летию от дня рождения. В статье рассматривается научная и педагогическая деятельность известного медиевиста Харьковского университета конца XIX – начала XX вв. А.С. Вязигина. Подчёркивается, что в его научном творчестве преобладала церковно-историческая тематика, главным образом изучение преобразований католической церкви в XI в., роли в них римского папы Григория VII (Гильдебранда). Эту роль Григория VII А.С. Вязигин считал преувеличенной в историографии.

Ключевые слова: А. С. Вязигин, папство, история церкви, Григорий VII, Средние века, Харьковский университет.

Харківський університет – найстаріший університет, відкритий на українських теренах Російської імперії. Створений згідно Університетського Уставу 1804 р. він був одним із потужних центрів дореволюційної вітчизняної медієвістики. Яскраві сторінки в розвиток цієї галузі історичної науки вписали такі відомі харківські дослідники як М. М. Лунін, М. Н. Петров, В. К. Надлер, Д. І. Каченовський, М. О. Таубе, Е. О. Черноусов та ін. Серед них особливе місце належить справжньому науковцю, професору, впливовому політичному і громадському діячу, Андрію Сергійовичу Вязігіну. Наприкінці XIX – на початку XX ст. він був провідним фахівцем-медієвістом Харківського університету, а після революцій – однією з численних жертв нещадної громадянської війни. В жовтні 2017 р. виповнюється 150 років від дня його народження. Цей ювілей історика – чудовий привід, щоб ще раз згадати його ім'я та відобразити всі грані діяль-

ності того, хто розділив долю багатьох представників свого покоління і професії.

Наукова та суспільно-політична діяльність А. С. Вязігіна по-різному висвітлювалася в дореволюційній, радянській і пострадянській історіографії. Дореволюційні видання – це ювілейні збірники¹ та рецензії на його головні наукові праці². В оцінках радянської історіографії акцент робився в основному на громадянську позицію монархіста А. С. Вязігіна та його церковно-історичну тематику, котра тривалий час була об'єктом гострої критики радянських учених³. Винятком з цього правила є лише праця В. П. Бузескула «Всеобщая история и её представители в России в XIX – начале XX вв.», друга частина якої вийшла друком ще в 1931 р. В. П. Бузескул був учителем А. С. Вязігіна, що зумовило певну об'єктивність його стислих оцінок⁴. З 1991 р. почався новий період вивчення наукової і суспільно-політичної діяльності А. С. Вязігіна⁵. Автор цих рядків, окрім статті, присвяченій науковій діяльності вченого⁶, досліджував його творчість також у контексті розвитку медієвістики в Україні⁷ і вивчення її представниками історії деяких країн і проблем⁸. Відомий український науковець О. Б. Головка спирається на висновки праць харківського вченого при висвітленні обставин імператорської коронації Карла Великого 800 р. та історії перебування руського князя Ярополка Ізяславича у римського папи Григорія VII в 1075 р.⁹ Окремі посилання на вектор досліджень А. С. Вязігіна робляться й у працях, присвячених творчості істориків з його найближчого оточення¹⁰. У російській історіографії в останні роки наукову діяльність і творчість А. С. Вязігіна вивчає О. Г. Семергей¹¹.

Мета пропонованої статті – розглянути багатогранну діяльність А. С. Вязігіна як історика-медієвіста кінця XIX – початку XX ст. Вона відображала всі складності особливого періоду історії тієї науки і тієї держави, яким він служив. Син свого часу, стану та країни, науковець залишив після себе праці, які будуть вивчати ще багато поколінь дослідників незалежно від своїх тематичних уподобань та політичних поглядів.

Андрій Сергійович Вязігін народився 15 жовтня 1867 року на хуторі Федорівка Вовчанського повіту Харківської губернії. Цей хутір (нині – село) був маєтком дворянської родини Вязігіних. Місце народження, походження і суворі релігійні погляди членів родини наклали відбиток на характер майбутнього історика. До кінця життя він залишався дуже віруючою людиною і монархістом.

У 1886 р. А. С. Вязігін закінчив 3-ю Харківську гімназію, а в 1891 р. – історико-філологічний факультет Харківського університету¹². Його вчителем спочатку в гімназії, а потім і в університеті був відомий учений В. П. Бузескул, який викладав давню і нову історію¹³. Під його впливом, а також під впливом медієвіста В. К. Надлера, формувалися наукові інтереси А. С. Вязігіна¹⁴. На практичних заняттях молодий історик отримав ґрунтовну джерелознавчу підготовку¹⁵. Взагалі, впродовж всього свого життя А. С. Вязігін з рідкісною об'єктивністю оцінював науково-педагогічну діяльність вітчизняних медієвістів¹⁶, незважаючи на гострі висловлювання на адресу окремих положень їх робіт¹⁷.

Ще в студентські роки А. С. Вязігін заявив про себе як про талановитого дослідника епохи Середньовіччя. За студентській твір «Борьба Генриха IV с Григорием VII до избрания Рудольфа Швабского» (1889)¹⁸ він отримав від історико-філологічного факультету вищу нагороду – золоту медаль. Цей «видатний», за відгуком В. К. Надлера, твір став серйозною заявкою на майбутню магістерську дисертацію¹⁹. Тоді ж, у студентські роки А. С. Вязігін опублікував у відомій серії «Жизнь замечательных людей» історико-публіцистичний нарис «Григорий VII. Его жизнь и общественная деятельность» (1891)²⁰. Наукову цінність цього нарису, безперечно, знижував той факт, що твір не базувався на розробці джерел і був написаний на основі численних історичних творів. Тим не менше, його значення полягало в тому, що це була перша спеціальна робота про Григорія VII, яка з'явилася у вітчизняній історіографії.

Студентські дослідження визначили майбутню наукову долю А. С. Вязігіна. У 1891 р. він був залишений на два роки на кафедрі загальної історії Харківського університету для підготовки до професорського звання²¹. Оскільки у цей час В. К. Надлер залишив Харків і отримав посаду професора Новоросійського (Одеського) університету, підготовка магістерської дисертації А. С. Вязігіна проходила під керівництвом В. П. Бузескула.

Науково-педагогічна діяльність А. С. Вязігіна була пов'язана саме з Харківським університетом. З 1894 р. він - приват-доцент²², з 1901 – в.о. екстраординарного, з 1913 – в.о. ординарного професора цього університету, а в 1898 р. захистив магістерську дисертацію «Очерки из истории папства в XI в.»²³. Окрім Харківського університету, він з 1914 р. викладав також на Харківських вищих жіночих курсах.

У Харківському університеті А. С. Вязігін читав загальний курс історії Середніх віків і керував практичними заняттями з цього предмету. Навчальну дисципліну він викладав спочатку по 2 години, потім по 4 години на тиждень в обох семестрах, практичні заняття – по 2 години на тиждень в обох семестрах. Поряд з читанням загального курсу історії Середніх віків та проведення практичних занять А. С. Вязігін прочитав ряд спецкурсів: «Історія божого світу» (перший семестр 1902/03 н. р.), «Культурно-історичне значення західного чернецтва» (перший семестр 1903/04 н.р.), «Історія Західної Європи в XIV–XV ст.» (другий семестр 1916/17 н. р.)²⁴

А. С. Вязігін зберігав вірність своїй alma mater. Коли впродовж перебування на посаді приват-доценту Харківського університету його запросили зайняти кафедру загальної історії Історико-філологічного інституту князя Безбородька у Ніжині, він відмовився від цієї пропозиції. Розташований у невеликому повітовому містечку, інститут був позбавлений необхідних умов для серйозних наукових пошуків з історії Середніх віків. «Докторську дисертацію в Харкові я напишу за 3-4 роки, – вказував А. С. Вязігін у листі дирекції інституту. – У Ніжині не напишу й за 10 років»²⁵. Проте підготувати та захистити докторську дисертацію йому не судилося. Магістерська дисертація з історії

папства в XI ст. залишилася його головним, хоча й не єдиним, напрямом наукових досліджень.

В українських землях Російської імперії існували певні традиції вивчення історії середньовічного папства. Ці традиції сягали у 1870-ті роки, коли київський дослідник Ф. Я. Фортинський надрукував свій нарис «Развитие папской власти в средние века» (1873). Цю тему невдовзі продовжив професор Харківського університету В. К. Надлер у статті «Папство и его отношение к светской власти до эпохи Григория VII» (1889). Наприклад, в еволюції середньовічного папства від тимчасового занепаду до посилення особливе місце автор відводив ключійському рухові, представники якого прагнули до «першопочаткової чистоти апостольських часів», проте їхню програму він вважав односторонньою. Проповідуване ключійцями вільне обирання пап, на думку В. К. Надлера, приводило на папський престол таких порочних людей, як Іоанн XII, а вимогу безшлюбності духовенства вчений вважав несприйнятною для християнського вчення²⁶. Завершивши свою публікацію подіями, пов'язаними зі смертю Генріха III й відправкою Гільдебранда до Ключі, В. К. Надлер впритул наблизився до тієї проблеми, котру згодом плідно дослідив його учень А. С. Вязігін.

Характерною рисою А. С. Вязігіна як дослідника було переважання у його творчості церковно-історичної тематики. При цьому найбільший інтерес у нього викликало папство, що було, на його думку, «одним із могутніх двигунів в історії Західної Європи»²⁷. У зв'язку з цим головним предметом дослідницької роботи вченого стала історія церковно-суспільних перетворень у XI ст., під час яких пап всіяко підтримувало чернецтво. Нагадаємо, що авторитетний сучасний медієвіст Б. М. Боднарюк в своїй відомій монографії підкреслює, що саме XI століття було епохальним в історії християнського чернецтва²⁸.

Історії церковно-суспільних перетворень в XI ст. А. С. Вязігін присвятив, окрім двох згадуваних студентських творів, цілий ряд статей, рецензій, доповідей, а також магістерську дисертацію «Очерки из истории папства в XI в.» (1898), яка принесла йому визнання у вченому світі. До А. С. Вязігіна розробкою цієї теми займалися чисельні зарубіжні історики. На його думку, сучасники папи не прагнули подати його образ у всій повноті²⁹. І лише з XIX ст. почалося «тверезе вивчення часу Григорія VII»³⁰.

У числі недоліків, властивих роботам зарубіжних істориків, А. С. Вязігін виділив націоналізм (Х. Флото), компілятивність (В. Гизебрехт), описовість (А. Ф. Гфререр), а також прагнення авторів пояснити реформаторську діяльність Гільдебранда лише особливостями його характеру. Так, відомий німецький дослідник Г. Штенцель вважав, що реформи Григорія VII – це його «особиста справа». «Честолюбство і властолюбство, – писав він, – було головною причиною його вчинків, слів і думок»³¹.

Ретельно вивчивши джерела тієї епохи (твори Григорія VII, Миколи II, Петра Даміані, архідиякона Віберта, кардинала Гумберта тощо), А. С. Вязігін дійшов висновку, протилежного судженням Г. Штенцеля і, особливо, Ф. Григоровіуса,

котрі найбільш ідеалізували образ Гільдебранда³². Суть концепції А. С. Вязігіна полягала в тому, що реформаторська діяльність Гільдебранда була обумовлена не особливостями його характеру, а мала своєю першопричиною необхідність змін у церкві, усвідомлену ще задовго до нього.

Для обґрунтування цієї тези А. С. Вязігін дослідив значний комплекс питань. Прийняте в науці означення «боротьба за інвеституру» він вважав не зовсім точним для визначення характеру зіткнень римських першосвящеників з німецькими монархами. Насправді ж, як показував дослідник, це була боротьба, що охоплювала «всі прояви суспільного й розумового життя»³³. У зв'язку з цим, на думку вченого, реформа була «не тільки релігійною, але й політичною, економічною справою»³⁴. Прихильники реформ, на думку історика, «переслідували своєю метою відновлення перших, ідеально чистих часів християнства»³⁵. Політичні причини змін А. С. Вязігін убачав у прагненні папства звільнитися від впливу німецьких імператорів. Він підкреслював, що у процесі цієї боротьби зачіпалися основи існуючого суспільного ладу³⁶. Що ж до економічних передумов реформи, то вони бачилися історичу у прагненні захистити церковне майно від зловживань³⁷. Аналіз полемічної літератури цього століття: Гвідона Арецького, Петра Даміані та інших дав змогу А. С. Вязігіну зробити висновок про «розумове бродіння» в описувану ним епоху. «Полемічні твори XI ст., – зазначав учений, – служать яскравим свідченням значного піднесення розумового життя, напруженої уваги суспільства до боротьби, яка розпалювалася на його очах»³⁸.

На основі вищесказаного А. С. Вязігін рішуче виступив проти перебільшення ролі особистості самого Гільдебранда в історії церковно-суспільних перетворень XI ст. На думку дослідника, «Григорій VII не вніс у світ нічого нового, ним самим створеного: його ідеали назрівали... віками, й він зробив тільки найрішучішу спробу до їх втілення»³⁹. Справедливо підкреслюючи, що не було єдиного центру реформи, і виступаючи проти абсолютизації ролі в цьому монастиря Ключі, А. С. Вязігін прагнув показати події того часу деякий закономірний процес. Залучення нових джерел дало змогу вченому спростувати й широко розповсюджену думку про те, що цілий ряд первосвящеників, зокрема й Олександр II, були слухняними виконавцями планів Гільдебранда⁴⁰. Подібна точка зору була поширена не тільки в зарубіжній історіографії (Х. Флото, Ф. Шлоссер та ін.)⁴¹, але й у російських підручниках із загальної історії Ф. Лоренца⁴² та Д. И. Іловайського⁴³.

Істотно розійшовся А. С. Вязігін у поглядах з ряду головних питань й з київським дослідником, сучасником й колегою Є. М. Трубецьким, автором монографії та докторської дисертації «Религиозно-общественный идеал западного христианства в XI в. Идея Божеского царства в творениях Григория VII и публицистов – его современников» (1897). Так, на думку Є. М. Трубецького, Григорій VII був «одним із найбільших з усіх діячів реформи, який уособлював собою цілу епоху середньовічної історії»⁴⁴. На відміну від А. С. Вязігіна, котрий

заперечував таку велику роль Гільдебранда, Є. М. Трубецької вважав його фактичним правителем у Римі при останніх чотирьох першосвященниках і передовсім при Олександрі II⁴⁵, спростуванню чого А. С. Вязігін присвятив свою окрему статтю⁴⁶. Незважаючи на дружні стосунки двох істориків⁴⁷. А. С. Вязігін критикував у рецензії деякі висновки Є. М. Трубецького відносно Григорія VII, наприклад, намагання автора «звести до особистості те, що було плодом дій різних історичних умов»⁴⁸. Але точка зору Є. М. Трубецького з питання про значення особистості Григорія VII в історії була все ж більше звичною для переважної більшості дослідників того часу, ніж точка зору А. С. Вязігіна. Наприклад, відомий у Російській імперії медієвіст, фахівець з церковно-історичної тематики М. С. Корелін зараховував Григорія VII до числа «чи не найбільших державних людей, які зустрічаються у всесвітній історії»⁴⁹. Тезу про те, що Гільдебранд «мав великий вплив на діяльність пап» відстоює й сучасна українська дослідниця Н. П. Керецман⁵⁰.

Дещо по-новому висвітлював А. С. Вязігін і діяльність соратника Григорія VII Петра Даміані. Якщо Г. Вебер вважав його аскетом і «суворим захисником церковних законів»⁵¹, а Д. Робертсон – «найревнішим прихильником» «поглядів свого століття»⁵², то А. С. Вязігін на основі аналізу творів Петра Даміані дійшов висновку, що останній займався в основному зовнішнім моральним переродженням духовенства. На основі того, що Петро Даміані палко виступав проти намагань крайніх реформаторів, А. С. Вязігін назвав його прихильником «м'яких заходів»⁵³.

Але виділяючи риси, які по-новому характеризували діяльність видатних представників епохи церковних реформ XI ст., А. С. Вязігін прагнув уникнути й відвертих крайнощів сучасної йому медієвістики⁵⁴. Найповніше вони проявилися в дослідженнях німецького історика В. Мартенса, котрий не тільки, подібно до А. С. Вязігіна, заперечував сильний вплив Гільдебранда на чотирьох останніх пап⁵⁵, але й стверджував, що він не мав чернецького сану, ніколи не був у Ключі, не заслуговує на позитивні відгуки істориків, оскільки великим церковним діячем і мислителем він не був⁵⁶. А. С. Вязігін, навпроти, порахував за необхідне визнати, що обрання Гільдебранда римським папою «знаменувало собою початок нової пори у розвитку церковних перетворень»⁵⁷.

Істотне місце в концепції А. С. Вязігіна посідає теза про неминучість зіткнення духовної влади зі світською. Характеризуючи особливості описуваної епохи, автор цілком слушно підкреслював, що війни, будівання, голодомор, феодална сваволя створювали передумови для посилення релігійності в суспільстві⁵⁸. Тому, на думку А. С. Вязігіна, у боротьбі імператора і папи перемога останнього була зумовлена «загальним становищем справ». Зауважимо, що думка про закономірну обумовленість цього антагонізму не була на той час в історіографії новою. Подібні висновки робив, наприклад, відомий фахівець з історії папства П. Ланфре, який зазначав, що «якщо б між папством та імператорством не почалася боротьба за інвеституру, то для зіткнення суперники знайшли б

тисячу інших причин»⁵⁹.

Праці А. С. Вязігіна, створені ним у 1890-ті роки, істотно збагатили вітчизняну і європейську історичну науку. Ретельне вивчення документального матеріалу розглянутої епохи, залучення нових джерел дало йому змогу не тільки піддати сумніву утверджені в зарубіжній історіографії точки зору на низку основних проблем, але й створити власну концепцію історії релігійно-суспільних перетворень XI ст. Характерними рисами цієї концепції були: обґрунтування закономірності церковно-реформаційного руху XI ст., в основі якого лежав природній хід історичного процесу, а не зусилля окремих осіб; єдність політичних, ідеологічних та економічних передумов цього явища; визнання існування двох течій у середовищі реформаторів, прихильники одного з яких добилися підвищення морального рівня кліру й мирян, у той час як представники другого виступали за посилення верховенства папи у середньовічній теократії.

Дослідження А. С. Вязігіна, присвячені епосі церковних реформ XI ст. отримали високу оцінку сучасників: В. П. Бузескула⁶⁰, Є. М. Трубецького⁶¹, марбурзького професора К. Мірбта⁶². Навіть у радянські часи, коли ставлення до А. С. Вязігіна було як до ідеологічного ворога – «мракобіса у науці», «чорносоптенця у політиці»⁶³, його публікації все ж включили до складу рекомендованої літератури у статті «Григорій VII» в «Советской исторической энциклопедии»⁶⁴. Попри його робіт не може пройти й жоден сучасний учений, який досліджує цю проблематику.

Проте, у наукових працях А. С. Вязігіна міститься й низка спірних висновків. Так, розкривши складний комплекс причин церковних реформ, учений, разом з тим, особливо виділив у цих реформах виявлення «загального настрою», обумовленого особливостями середньовічного світобачення⁶⁵. Тим самим він, певною мірою, оправдував домагання церквою світської влади у той період, що впливало, за висловом автора, «із християнського вчення про перевагу духу над плоттю»⁶⁶.

1890-ті роки були найпліднішими у науковій творчості А. С. Вязігіна. На початку століття, активно включившись у політичну діяльність, учений до попередньої тематики майже не звертався. Надрукована в ці роки науково-популярна стаття «Кровавый сочельник» розкривала драматичний епізод викрадення папи Григорія VII його супротивником бароном Ценцієм⁶⁷, проте науковим дослідженням вона не була. Що ж до задуманої А. С. Вязігіним великої праці «Идейная и экономическая подготовка церковно-общественных преобразований XI в.», то йому вдалося опублікувати лише декілька вступних нарисів, об'єднаних згодом в одній книзі під загальною назвою «Идеалы «Божьего царства» и монархия Карла Великого» (1912)».

У своїй роботі автор намагався дослідити як самі ідеї «Божого царства», так і теократичні ідеали франкського імператора. Висловивши думку про те, що Карл Великий сприйняв основні положення «Божого царства» у Блаженного Августина («Свята правда, єдність, вічний мир»)⁶⁸, автор прагнув далі з'ясува-

ти слабкі сторони ідеї імператора і показати невідповідність між теократичними ідеалами Карла і сучасною йому дійсністю. «Висока мета, – вказував А. С. Вязігін, – повинна досягатися чистими, моральними засобами, повільним шляхом поступового перевиховання суспільства, а не обхідною стежкою грубого насильства і жорстокого примусу»⁶⁹. Незважаючи на те, що ідея Божого царства знайшла у Карлі Великому переконаного прихильника, вона, на думку вченого, «не тільки неправильно розумілася самим імператором і його сподвижниками», але й «не могла бути втілена в настільки грубий варварський час»⁷⁰.

Як і в багатьох інших працях А. С. Вязігін поставив можливість втілення цієї ідеї у пряму залежність від економічних умов століття. В іншому випадку, – зазначав історик, – «ідейна будівля висить у повітрі»⁷¹. Тому головна причина невдачі Карла Великого залежала, на його думку, «не від непридатності великих заповітів єдності, миру і правди, а від невідповідності цих високих вимог економічному рівню тієї епохи та слабкості ідейної підготовки сучасних йому поколінь, які не знали навіть азбуки великого суспільного життя»⁷².

Незважаючи на такий цілком науковий підхід автора до суті досліджуваного явища, його праця викликала несхвальний відгук критики. Так, на думку відомого фахівця в цій галузі Л. П. Карсавіна, «книга не дає нової й оригінальної побудови і висвітлення епохи»⁷³. Як відзначав рецензент, багато питань, що розглядаються автором, вже докладно вивчили В. І. Герье, а також Є. М. Трубецької, автор праці «Миросозерцание Блаженного Августина». Водночас, багато висновків А. С. Вязігіна співзвучні з основними положеннями відомої монографії сучасного дослідника А. П. Левандовського. Так, на думку А. П. Левандовського, твір Августина «Про град Божий» було не тільки улюбленою книгою Карла Великого, «але і прямим життєвим посібником». «Це була нав'язлива ідея Карла, те надзавдання, яке він собі поставив», але яке так і не здійснив⁷⁴.

А. С. Вязігін у своїй творчості об'єктивно оцінював роль особистості в історії. «Досліднику, – вказував він, – необхідно звернути увагу на суспільство, а не на окрему особу, яка, як би не були великі її здібності, не може добитися успіху, якщо не черпає сил з навколишнього середовища»⁷⁵. Заслуговує на увагу і прагнення історика відмежуватися від тих, хто ідеалізував епоху Середньовіччя⁷⁶. Але, надаючи великого значення економічним чинникам в історії, А. С. Вязігін залишався в методології противником матеріалізму. «Економічний матеріалізм, дітище нашого часу, грішить перенесенням безпосередньо спостережуваних впливів в далеку пору середньовіччя, зовсім чужу сучасним умовам», – писав він в одній з рецензій⁷⁷.

Крім церковно-історичної тематики А. С. Вязігін цікавився у своїй творчості й проблемою виникнення в середньовічній Західній Європі міських громад, чому присвятив окрему статтю⁷⁸. Вчений виділив два напрямки в історіографії даного питання: з одного боку – романісти, прихильники римського походження міських свобод і громад, які стверджували, що «вторгнення варварів не знищило римських муніципальних установ»⁷⁹, з іншого – германісти, які заперечували

«зв'язок з римським ладом і нашестя варварів вважали початком нового життя»⁸⁰. А. С. Вязігін справедливо вважав, що для з'ясування питання про походження міських свобод слід вивчити не тільки процес виникнення міських установ, а й соціальні та економічні фактори, які сприяли цьому процесу, а також вплив на нього західної церкви. В одній зі своїх статей «Экономические воззрения Фомы Аквинского» він, зокрема, зазначав: «Замкнуте цехове життя середньовічного міста є суспільним ідеалом для Фоми», а гроші для нього – «необхідна умова існування домашнього господарства, бо вони допомагають обміну продуктів»⁸¹.

А. С. Вязігін не лише спостерігав за виданням в інших університетах збірник історичних пам'яток та робив на них рецензії⁸². Він сам займався створенням семитомного збірника латинських джерел, який, за його задумом, мав охопити найважливіші пам'ятки, що належали всім періодам середньовічної історії. Якщо виданий незадовго до цього під редакцією Д. М. Єгорова посібник «Средневековье в его памятниках» здійснювався виключно з метою шкільного викладання, то публікації А. С. Вязігіна були призначені як для використання професорами на лекціях, так і для розбору студентами на практичних заняттях⁸³. Ученому вдалося опублікувати лише два випуски цього видання: третій і першу частину четвертого. Здійсненню публікації з першого тому завадила, за визнанням автора, нестача паперу, викликана світовою війною⁸⁴, а наступних – революція і громадянська війна. Сам А. С. Вязігін розраховував за сприятливіших умов відновити видання й опублікувати ще п'ять випусків. За власним визнанням ученого, весь матеріал – плід його 25-річних науково-викладацьких зусиль – був уже підібраний⁸⁵.

До третього випуску увійшли тридцять вісім грамот Конрада I, уривки з «Трьох книг Саксонської історії» Відукінда Корвейського, договір імператора Людовіка Благочестивого і папи Пасхаліса I, капітулярії Карла Лисого, уривки з праць Ліудпранда Кремонського, хроніки Титмара Мерзебургського, грамоти і накази трьох імператорів Оттонів, уривки з «Хроніки» Іоанна Діакона та ін. Четвертий випуск, за початковим планом укладача-редактора, мав охопити всю епоху Григорія VII (до 1085 р.), проте, з огляду на труднощі війни, вчений довів збірник лише до Каносського побачення імператора Генріха IV з Григорієм VII. Сюди увійшли документи, так чи інакше пов'язані з боротьбою за інвеституру – предметом багаторічних наукових пошуків А. С. Вязігіна: уривки з праць та указів Конрада II, Петра Даміані, кардинала Гумбольда, Генріха III і Генріха IV, римських пап Климента II, Григорія VII та ін. Основне місце тут займали саме документи Григорія VII і Петра Даміані. Документальному матеріалу випусків передували докладні пояснення до кожного джерела, котрі включали в себе датування пам'ятки, роки життя її складача, історичні події, що викликали її появу, нарис вивчення цього джерела, оцінка наявних публікацій і досліджень, присвячених йому, перелік основних посібників, до яких це джерело включене.

Третій випуск «Пособий к лекциям и практическим занятиям по истории

середніх веков» А. С. Вязігіна отримав позитивний відгук відомого російського джерелознавця Д. М. Єгорова. За його висловом, здійснення задуманого А. С. Вязігіним видання дозволить створити посібник, «яким досі не володів і Захід»⁸⁶. Проте незавершеність публікації й той факт, що в радянській та пострадянській часи на університетських практичних заняттях використовували головним чином переклади, а не тексти мовою оригіналу, зумовили те, що видання А. С. Вязігіна було по суті забуте.

Вчений брав активну участь не лише в науково-педагогічній, але й у суспільно-політичній діяльності. Ця сфера стала в більшості відображенням поглядів тієї частини російської інтелігенції, яка була ворожа до страйків, революційних організацій та лівого тероризму. А. С. Вязігін традиційно дотримувався відверто правих поглядів. В одній зі своїх наукових статей він відзначав: «Врешті-решт, істотно важливі явища в розвитку людського суспільства йдуть не революційним, а еволюційним шляхом»⁸⁷. Цей шлях історик відстоював і на політичному поприщі. Ще в 1902 р. А. С. Вязігін зі своїми політичними однодумцями почав видавати в Харкові журнал «Мирный Труд» і став його головним редактором. Головна мета цього видання, сформульована в його програмі, полягала у тому, щоб в епоху бурхливих суспільних потрясінь протиставити політичній боротьбі ненасильницьку трудову діяльність, спрямовану на процвітання Вітчизни. «Кінцевий результат всіх революцій, – підкреслював А. С. Вязігін, – ясно показує, що вони не приводили до намічених ідеальних цілей»⁸⁸.

Появу в багатонаціональному Харкові подібного журналу зустріли по-різному в різних соціальних шарах і національно-релігійних громадах міста⁸⁹. Проте боротьба за згуртування монархічних сил тривала. У 1903 р. А. С. Вязігін очолив праву монархічну організацію – «Харьковский отдел Русского Собрания». Нова організація поставила своїм завданням «Пробудження національної самосвідомості й служіння віковим засадам нашого історичного життя»⁹⁰. А. С. Вязігін вважав «успіхи соціалізму і шаленство анархістів» реальним, вкрай небезпечним викликом країні й пропонував «з особливою ретельністю шукати свій вихід і уважно вивчати твори, що містять критику Заходу та вказують для Росії самостійний шлях»⁹¹.

У 1905 р., під час революції, А. С. Вязігін брав активну участь у створенні «Харьковского союза русского народа» і виданні газети «Чёрная сотня». Проте націоналізм А. С. Вязігіна мав не стільки етнічну, скільки етатистську сутність, оскільки, на його думку, «ознакою приналежності до нації є приналежність до громадян держави»⁹². Всі, хто виступав проти Російської імперії та її політичної системи того часу були ворогами А. С. Вязігіна незалежно від свого національного походження. Самодержавство він вважав «знаряддям Божої волі», «цементом, що зв'язує різноплеменні та іновірні частини Російської держави з його основним ядром»⁹³. Тому А. С. Вязігін рішуче відкидав спроби нав'язати самодержавству будь-які обмеження, оскільки парламентаризм, на його думку, «не виправдав покладених на нього надій»⁹⁴. Ідея Державної Думи, як

загальноросійського парламенту, викликала влітку 1905 р. його критику через «повну відсутність» її зв'язку «з головною підвалиною Російської Держави – Православною вірою»⁹⁵. Це не завадило йому привітати імператорський маніфест 17 жовтня⁹⁶ і балотуватися в 1907 р. на виборах в Третю Державну думу (1907–1912).

А. С. Вязігін здобув на виборах в Харкові перемогу й був обраний до Думи. В ній він через блискучі ораторські здібності швидко став керівником фракції правих сил. Як парламентарій виступав за зростання військової потужності країни, оскільки «розподіл світу не може здійснитися без Росії», і відкидав ідею введення Конституції і загального виборчого права⁹⁷. «Тільки при вільному царі може бути вільний і російський народ, – стверджував А. С. Вязігін, (праворуч оплески і голоси «браво»). – Якщо свобода російського царя буде скута інородцями та іновірцями, то тоді не може бути й мови про свободу російського народу»⁹⁸. Він не приховував своїх депутатських мрій, щоб Третя Дума стала «національною, російською Думою, виконавши сподівання Государя і Батьківщини ...»⁹⁹.

А. С. Вязігін шукав однодумців у всіх верствах суспільства – серед інтелігенції, робітників, селян¹⁰⁰. Він звертався до всіх, кого об'єднувала вірність «Православ'ю, Самодержавству, Народності»¹⁰¹. У той же час дворянин і монархіст А. С. Вязігін ясно бачив загрозу імперії і з боку російського «поміщицько-бюрократичного апарату»¹⁰².

Політична діяльність залишала А. С. Вязігіну обмаль часу для занять наукою. Вона впливала на дух і букву його наукових праць з історії Середніх віків. Так, у доповіді «Папа Григорій Великий как церковно-общественный деятель» учений порівнював язичників VI століття з японцями, яким, за його визнанням, аплодують «соціалістичні органи, що вивергають постійну хулу на християнство»¹⁰³.

Політична діяльність А. С. Вязігіна в основному завершилася із закінченням роботи Третьої Державної думи. Він не став брати участь в нових виборах. 1914 рік став останнім роком видання журналу «Мирный труд». У 1911–1915 рр. А. С. Вязігін видавав газету «Харьковские губернские ведомости». Але основні свої зусилля в цей період він зосередив на науково-педагогічній діяльності. Вчений підготував до другого видання «Лекції з історії середніх віків» М. Н. Петрова, які стали на той час бібліографічною рідкістю¹⁰⁴. А. С. Вязігін активно допомагав студентам в їх навчанні, ділився з ними навичками прийомів роботи з джерелами і впливав на формування їх історичних поглядів. Певною мірою завдяки впливу А. С. Вязігіна прийшли в науку його відомі учні – медієвіст М. М. Пакуль, археолог К. Е. Гриневич та ін.¹⁰⁵.

Життєвий шлях А. С. Вязігіна завершився в 1919 р. Він був ідейним ворогом більшовиків, які встановили в Харкові свою владу і заарештовували всіх, кого можна було запідозрити в антирадянській діяльності. Нова влада спочатку заборонила йому викладання в університеті, а потім, в травні того ж 1919 ро-

ку, кинула його в катівні Надзвичайної Комісії. Під час відступу більшовиків із Харкова в червні 1919 року він разом з іншими заручниками був уведений з міста, в який входила Добровольча армія А. І. Денікіна. За найбільш поширеною версією 24 вересня чекісти зарубали його шашками у в'язниці Орла, до якого вже підходили дивізії білих.

«Історія – це союз між померлими, живими і тими, що ще не народилися», – писав колись родоначальник ідеології консерватизму, англо-ірландський публіцист і політик Едмунд Берк. Життя і творчість А. С. Вязігіна, безумовно, вписуються в це визначення. Він був людиною свого часу, котра гостро відчувала потребу відповідати на виклики минулого і сьогодення заради майбутніх поколінь. Послідовний монархіст, А. С. Вязігін активно брав участь в пропаганді своїх поглядів, очолював «Харьковский отдел Русского Собрания», видавав журнал «Мирный Труд», був одним з керівників фракції правих у Третій Державній Думі. Як учений і провідний медієвіст Харківського університету кінця ХІХ – початку ХХ ст. він залишив помітний слід в історіографії. У його творчості переважала церковно-історична тематика. У своїх наукових працях учений зумів створити цілісну, органічно пов'язану картину церковних реформ ХІ ст., осмислення ролі Гільдебранда (папи Григорія VII) в їх проведенні. Цю роль Григорія VII історик вважав перебільшеною як зарубіжними, так і вітчизняними істориками. Іншою великою темою науковця було дослідження ним ідеалів «Божого царства» в монархії Карла Великого. Залишаючись в методології послідовним ідеалістом, він приділяв пильну увагу економічним чинникам в історії. Багато наукових досягнень А. С. Вязігіна зберігають актуальність й дотепер.

Примітки:

¹ Денисов А. А. С. Вязигин. По поводу 25-летия научно-педагогической деятельности. Х., 1917.; Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905) / Под ред. М. Г. Халанского, Д. И. Багалея. Х., 1908. С. 315-317.

² Бузескул В. П. Новое исследование по истории папства в XI в. [Рец.]. СПб., 1899 (Вязигин А. С. Очерки из истории папства в XI в. Гильдебранд и папство до смерти Генриха III. СПб., 1898); Карсавин Л. П. [Рец.] // Научный исторический журнал. 1913. №1. С. 75-80 (Вязигин А. С. Идеалы «Божьего царств» и монархия Карла Великого. СПб., 1912); Лебедев А. С. Учёное увлечение папством [Рец.] // Русский вестник. 1899. №2. С. 658-663 (Вязигин А. С. Очерки из истории папства в XI в. Гильдебранд и папство до смерти Генриха III. СПб., 1898); Трубецкой Е. Н. Новый труд по истории папства [Рец.] // Русская мысль. 1899. №2. С. 121-128 (Вязигин А. С. Очерки из истории папства в XI в. Гильдебранд и папство до смерти Генриха III. СПб., 1898).

³ Вайнштейн О. Л. Историография средних веков. М., Л., 1940. С. 327; Очерки истории исторической науки в СССР. М., 1963. Т. 3. С. 442.

⁴ Бузескул В. П. Всеобщая история и её представители в России в XIX – начале XX вв. Л., 1931. Ч. 2. С. 95.

⁵ Див. наприкл. : Митряев А. И., Голубкин Ю. А., Лиман С. И. Медиєвистика в Харьковском университете // Вестник Харьковского Университета (далее – ВХУ). Сер. : История. 1991. Вып. 24. № 357. С. 74.

⁶ Лиман С. И. А. С. Вязигин как историк-медиєвист // ВХУ. Сер. : История. 1992. Вып. 25. №362. С. 124-129.

⁷ Лиман С. И. Медиєвистика в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. (1880–1917) : дис...канд. іст. наук. Х., 1993. С. 29, 32, 59-60, 147, 172-178, 261.

⁸ Див. напр. : Лиман С. И. Історія католицької церкви та папства у працях православних медиєвістів України в 60–90-х рр. XIX ст. // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Сер. : Історія. 2002. Вип. 7. С. 157-159; Лиман С. И. Империя Карла Великого в курсах лекций и исследованиях медиєвистов украинских земель Российской империи (XIX – начало XX вв.) // Древности 2014–2015. Вып. 13. Х., 2015. С. 325-326; Лиман С. И. Історія середньовічної Франції у працях учених Харківського університету (XIX – початок XX ст.) // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи. Вип. 5. Кам'янець-Подільській, 2016. С. 219-220.

⁹ Головка О.Б. Європейська політика Русі наприкінці 60-х – у 70-х роках XI ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні праці. Т. 24. На пошану професора В. А. Смолія. Кам'янець-Подільський, 2014. С. 178; Головка О. Б. Формування вищої володарської влади в Західній і Центральній Європі в добу раннього і класичного середньовіччя // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи. Вип. 5. Кам'янець-Подільський, 2016. С. 160.

¹⁰ Матвеева Л. В. Владислав Бузескул – историк своего времени . К., 2008. С. 617-618.

¹¹ Семергей Е. Г. А. С. Вязигин – учёный, преподаватель, общественный деятель // Научная мысль Кавказа. 2015. №1 (81).

¹² Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования. С. 316.

¹³ Матвеева Л. В. Владислав Бузескул – историк своего времени. С. 617.

¹⁴ Вязигин А. С. Воспоминания о В. К. Надлере // Харьковские губернские ведомости. 1894. № 86. С. 2

¹⁵ Лиман С. И. А. С. Вязигин как историк-медиєвист. С. 124.

¹⁶ Вязигин А. С. Критический разбор книги князя Е. Н. Трубецкого [Рец.] // Журнал Министерства Народного просвещения (далее – ЖМНП). 1897. №8. С. 410-443 (Трубецкой Е. Н. Религиозно-общественный идеал западного христианства в XI в. Идея Божеского царства в творениях Григория VII и публицистов – его современников. К., 1897); Вязигин А. С. Международное право в средние века [Рец.]. СПб., 1900 (Таубе М. А. История зарождения современного международного права (Средние века). Х., 1898. Т. 2. Принципы мира и права в меж-

дународных столкновениях средних веков).

¹⁷ Вязигин А. С. [Рец.] // Славянское обозрение. 1892. Т. 2. Кн. 7-8. С. 438, 439, 441 (Собестианский И. М. Учения о национальных особенностях характера и юридического быта древних славян. Х., 1892).

¹⁸ Вязигин А. С. Борьба Генриха IV с Григорием VII до избрания антикороля Рудольфа Швабского (1889) // Отдел ценных изданий и рукописей Центральной научной библиотеки Харьковского национального университета им. В. Н. Каразина. Д. 400-р. 509/с. 359 л.

¹⁹ Денисов А. А. С. Вязигин. По поводу 25-летия научно-педагогической деятельности. С. 2.

²⁰ Вязигин А. С. Григорий VII. Его жизнь и общественная деятельность : Биографический очерк. СПб., 1891.

²¹ Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования. С. 161.

²² Отчёт о состоянии и деятельности императорского Харьковского университета за 1894 г. // ЗХУ. 1895. Кн 2. Часть официальная. С. 8.

²³ Вязигин А. С. Отчёт о диспуте // ЗХУ. 1899. Кн. 4. С. 1-8; Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования. С. 162.

²⁴ Обозрение преподавания предметов, распределение лекций и практических занятий в императорском Харьковском университете на 1902–1903 академический год. Х., 1902. С. 12-13; Обозрение преподавания предметов по историко-филологическому факультету императорского Харьковского университета на 1916–1917 учеб. год. Х., 1916. С. 15-16; Лиман С. І. Медієвістика в Україні в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. (1880–1917) : дис...канд. іст. наук. Х., 1993. С. 235-236.

²⁵ Вязигин А. С. Письмо дирекции Историко-Филологического института // Нежинский филиал Государственного архива Черниговской области. Ф. 387/1105. Оп. 1. Д. 846. Л. 13-14.

²⁶ Надлер В. К. Папство и его отношение к светской власти до эпохи Григория VII. Х., 1889. С. 24.

²⁷ Вязигин А. С. Новое исследование об избрании Григория VII [Рец.]. Х., 1893. С. 1 (Mirbt C. Der Wahl Gregors VII. Marburg, 1891).

²⁸ Боднарюк Б. М. Харизма пустелі. Витоки, становлення, духовно-аскетична і місіонерська практика християнського чернецтва III–XI ст. Чернівці, 2012. С. 9, 888.

²⁹ Вязигин А. С. Личность и значение Григория VII в исторической литературе // Историческое обозрение. 1–892. №4. С. 250.

³⁰ Там само. С. 252.

³¹ Stenzel G.A. Geschichte Deutschlands unter den Fränkischen Kaisern. Leipzig, 1827. Bd. 1. S. 523.

³² Грегоровиус Ф. История города Рима в средние века. СПб., 1888. Т. 4. С. 116.

- ³³ Вязигин А. С. Борьба Генриха IV с Григорием VII до избрания антикороля Рудольфа Швабского. Л. 2.
- ³⁴ Вязигин А. С. Очерки из истории папства в XI в. Гильдебранд и папство до смерти Генриха III. СПб., 1898. С. 107.
- ³⁵ Там само. С. 30.
- ³⁶ Там само. С. 107.
- ³⁷ Там само. С. 80.
- ³⁸ Вязигин А. С. Заметки по истории полемической литературы XI в. X., 1896. С. 98.
- ³⁹ Вязигин А. С. Григорий VII. Его жизнь и общественная деятельность : Биографический очерк. СПб., 1891. С. 101.
- ⁴⁰ Вязигин А. С. Очерки из истории папства в XI в. С. 31-32.
- ⁴¹ Floto H. Kaiser Heinrich IV und sein Zeitalter. Stuttgart und Hamburg, 1855. Bd. 1. S. 267; Шлоссер Ф. Всемирная история. СПб. : М., 1869. Т. 2. С. 578.
- ⁴² Лоренц Ф. Руководство к всеобщей истории. СПб., 1844. Ч. 2. С. 436.
- ⁴³ Иловайский Д. И. Очерки и рассказы из всеобщей истории. М., 1886. Ч. 2. С. 214-215.
- ⁴⁴ Трубецкой Е. Н. Религиозно-общественный идеал западного христианства в XI в. Идея Божеского царства в творениях Григория VII и публицистов – его современников. К., 1897. С. 418.
- ⁴⁵ Там само. С. 494.
- ⁴⁶ Вязигин А. С. Распадение преобразовательной партии при папе Александре III. X., 1897. С. 7-8.
- ⁴⁷ Див. : Князь Е. Н. Трубецкой. Письма к А. С. Вязигину / Предисл, сост. Кононенко И. И., Каплин А. Д. // Харківський історіографічний збірник. 2006. № 8. С. 189-206.
- ⁴⁸ Вязигин А. С. Критический разбор книги князя Е. Н. Трубецкого [Рец.] // ЖМНП. 1897. №8. С. 427.
- ⁴⁹ Корелин М. С. Важнейшие моменты в истории средневекового папства. СПб., 1901. С. 86.
- ⁵⁰ Керецман Н. П. Середньовічна церква в іменах, термінах і назвах : Глосарій. Ужгород, 2015. С. 71.
- ⁵¹ Вебер Г. Всеобщая история. М., 1886. Т. 4. С. 259.
- ⁵² Робертсон Д. История христианской церкви от апостольского века до наших дней. СПб., 1890. Т. 1. С. 935.
- ⁵³ Вязигин А. С. Пётр Дамиани, борец за церковно-общественные преобразования в XI в. X., 1895. С. 20.
- ⁵⁴ Вязигин А. С. Новейшие исследования по истории Григория VII и его времени [Ref.] // Русская беседа. 1896. №2. С. 182 (Mirbt C. Die Publizistik im Zeitalter Gregors VII. Leipzig, 1894; Martens W. Gregor VII. Sein Leben und Wirken. Leipzig, 1894).
- ⁵⁵ Martens W. Gregor VII. Sein Leben und Wirken... S. 186-187.

⁵⁶ Martens W. Die Besetzung des päpstischen Stuhls unter den Kaisern Heinrich III und Heinrich IV. Freiburg, 1887. S. 159, 179; Martens W. Heinrich IV und Gregor VII nach der Schilderung von Ranke's «Weltgeschichte». Danzig, 1887. S. 90-91; Martens W. War Gregor VII Mönch? Beleuchtung der diese Frage bejahenden herrschenden Meinung. Danzig, 1891. S. 1, 46.

⁵⁷ Вязигин А. С. Новейшие исследования по истории Григория VII и его времени. С. 182.

⁵⁸ Вязигин А. С. Очерки из истории папства в XI в. С. 26.

⁵⁹ Ланфре П. Политическая история пап. СПб., 1870. С. 103.

⁶⁰ Бузескул В. П. Новое исследование по истории папства в XI в. С. 177.

⁶¹ Трубецкой Е. Н. Новый труд по истории папства. С. 122-123.

⁶² Mirbt C. Die Publizistik im Zeitalter Gregors VII. Leipzig, 1894. S. 580-581.

⁶³ Очерки истории исторической науки в СССР. М., 1963. Т. 3. С. 442.

⁶⁴ Григорий VII // Советская историческая энциклопедия. М., 1963. Т. 4. С. 785.

⁶⁵ Вязигин А. С. Очерки из истории папства в XI в. С. 76, 174-175.

⁶⁶ Вязигин А. С. Григорий VII. Его жизнь и общественная деятельность : Биографический очерк. С. 47.

⁶⁷ Вязигин А. С. Кровавый сочельник // Мирный труд (далее – МТ). 1909. №12. С. 217-223.

⁶⁸ Вязигин А. С. Идеалы «Божьего царства» и монархия Карла Великого. СПб., 1912. С. 71.

⁶⁹ Там само. С. 156-157.

⁷⁰ Там само. С. 158.

⁷¹ Там само. С. 199.

⁷² Там само. С. 200.

⁷³ Карсавин Л. П. [Рец.] // Научный исторический журнал. 1913. №1. С. 78 (Вязигин А. С. Идеалы «Божьего царства» и монархия Карла Великого. СПб., 1912).

⁷⁴ Левандовский А. П. Карл Великий. Через империю к Европе. М., 1995. С. 124, 125.

⁷⁵ Вязигин А. С. Критический разбор книги князя Е. Н. Трубецкого. С. 427.

⁷⁶ Вязигин А. С. Международное право в средние века [Рец.]. СПб., 1900. С. 19 (Таубе М. А. История зарождения современного международного права (Средние века). Х., 1898. Т. 2. Принципы мира и права в международных столкновениях средних веков).

⁷⁷ Вязигин А. С. Критический разбор книги князя Е. Н. Трубецкого. С. 412.

⁷⁸ Вязигин А. С. Возникновение городских общин на Западе в средние века // МТ. 1909. №2. С. 83-100.

⁷⁹ Там само. С. 84.

⁸⁰ Там само. С. 86.

⁸¹ Вязигин А. С. Экономические воззрения Фомы Аквинского // Жизнь. 1899. №9. С. 304.

⁸² Вязигин А. С. [Рец.] // МТ. 1914. №10. С. 206-208 (Ардашев П. Н. Хрестоматия по всеобщей истории. К., 1914. Ч. 1. Эпоха гуманизма и реформации).

⁸³ Вязигин А. С. Documenta historiam medii aevi illustrantia. Пособие к лекциям и практическим занятиям по истории средних веков. X., 1916. Вып. 3. С. V.

⁸⁴ Там само.

⁸⁵ Вязигин А. С. Documenta historiam medii aevi illustrantia. Пособие к лекциям и практическим занятиям по истории средних веков. X., 1917. Вып. 4. Ч. 1. С. VII.

⁸⁶ Егоров Д.М. [Рец.] // Исторические известия. 1916. №2. С. 123 (Вязигин А. С. Пособие к лекциям и практическим занятиям по истории средних веков. X., 1916. Вып. 3).

⁸⁷ Вязигин А. С. Возникновение городских общин на Западе в средние века // МТ. 1909. №2. С. 100.

⁸⁸ Вязигин А. С. Программа «Мирного Труда» // МТ. 1902. №1. С. 7.

⁸⁹ Вязигин А. С. Итоги первого года (О литературной судьбе журнала «Мирный Труд») // МТ. 1903. №5. С. 33-35.

⁹⁰ Вязигин А. С. В тумане смутных дней. Сборник статей, докладов, речей. X., 1908. С. 107.

⁹¹ Вязигин А. С. Ближайшие задачи Харьковского отдела Русского собрания // МТ. 1904. №1. С. 7.

⁹² Вязигин А. С. В тумане смутных дней. С. 30.

⁹³ Там само. С. 226.

⁹⁴ Там само. С. 210.

⁹⁵ Вязигин А. С. Государственная дума // МТ. 1905. №7. С. 17.

⁹⁶ Вязигин А. С. В тумане смутных дней. С. 363.

⁹⁷ Вязигин А. С. Думские выступления. X., 1913. С. 4, 13, 17.

⁹⁸ Там само. С. 25.

⁹⁹ Вязигин А. С. Гололобовский инцидент (Страничка из истории политических партий России). X., 1909. С. 10.

¹⁰⁰ Вязигин А. С. В тумане смутных дней. С. 443-444, 449.

¹⁰¹ Вязигин А. С. Является ли «Русское собрание» противником всяких преобразований? X., 1908. С. 2.

¹⁰² Вязигин А. С. В тумане смутных дней. С. 363.

¹⁰³ Вязигин А. С. Папа Григорий Великий как церковно-общественный деятель. X., 1908. С. 25.

¹⁰⁴ Петров М. Н. Лекции по всемирной истории. Т. 2. История средних веков. В 2 ч. : Ч. 1. X., 1906. VI, 162 с.; Ч. 2. X., 1908. VI, 150 с.

¹⁰⁵ Див. : Головка О. Б. In memoriam : Микола Макарович Пакуль // Харківський історіографічний збірник. Вип.12. Харків, 2013. С. 160-170; Лиман С. И. Медиевистика в Харьковском университете в годы учёбы в нём К. Э. Гриневича (1910–1917) // Проблемы истории и археологи Украины : Материалы X Международ. науч. конф., посвящённой 125-летию проф. К. Э. Гриневича (Харьков,

4-5 ноября 2016 г.). X., 2016. С. 69.

Sergiy Liman. Medieval history in works of A. S. Vyazigin (1867–1919), professor of Kharkov University: to 150th anniversary of his birth. The article treats scientific and teaching activities of A. S. Vyazigin who was the leading medievalist at Kharkov University of late XIX – early XX centuries. It is emphasized that his research creative activity was dominated by church history themes, mainly the study of XI century Catholic Church transformation and the role of Pope Gregorius VII (Hildebrand) in this. A. S. Vyazigin supposed that the role of Gregorius VII was grossly exaggerated by historians.

Key words: A. S. Vyazigin, Papacy, Church history, Gregorius VII, Middle Ages, Kharkov University.

Отримано: 3.04.2017.

УДК 930.1(477):329.14«19»

Олександр Федьков

Є ТАКА ПАРТІЯ? (ІСТОРИОГРАФІЧНІ НОТАТКИ З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНОЇ СПІЛКИ)

Олександр Федьков. Є така партія? (історіографічні нотатки з історії Української соціал-демократичної спілки). У статті аналізується історіографія Української соціал-демократичної спілки – політичної громади, яка на початку ХХ ст. користувалася значним впливом серед робітництва та селянства більшості українських губерній романівської імперії та суміжних територій Білорусі та Молдови. Спілка більше століття є предметом наукових досліджень і найбільш вивченими аспектами історії цієї громади є її діяльність, спрямована на організацію боротьби селян і сільських робітників у революції 1905–1907 рр. і визначення її місця в суспільних відносинах тієї доби. Унаслідок аналізу праць учених з'ясовано їхні оцінки місця та ролі цієї марксистської організації у партійно-політичному русі. Переважна більшість дослідників (А. Жук, В. Дорошенко, Д. Дорошенко, С. Єфремов, О. Гермайзе, В. Головченко, С. Наумов, П. Шморгун та ін.) уважали її складовою частиною російської марксистської партії. Водночас, окремі дослідники (Л. Іванов, С. Єкельчик, Г. Касьянов, П. Феденко) неправомірно вживають термін «партія» до цього регіонального союзу РСДРП. Отже, дослідники дають загалом негативну відповідь на поставлене у заголовку статті запитання: на початку ХХ ст. не існувало політичної партії Спілка, а діяла важлива організація Російської соціал-демократичної робітничої партії.

Ключові слова: Українська соціал-демократична спілка РСДРП, історіографія, партія, союз РСДРП.

Александр Федьков. Есть ли такая партия? (историографические заметки с истории Украинской социал-демократического союза (Спилки)). В статье анализируется историография Украинского социал-демократического союза (Спилка) – политической организации, которая в начале XX в. пользовалась значительным влиянием среди рабочих и крестьянства большинства украинских губерний романовской империи и сопредельных территорий Беларуси и Молдовы. Союз больше века является предметом научных исследований и наиболее изученными аспектами истории этой организации является ее деятельность, направленная на организацию борьбы крестьян и сельских рабочих в период революции 1905–1907 гг. и определения ее места в общественной жизни той эпохи. В результате анализа работ ученых установлено их оценки места и роли этой марксистской организации в партийно-политическом движении. Подавляющее большинство исследователей (А. Жук, В. Дорошенко, Д. Дорошенко, С. Ефремов, О. Гермайзе, В. Головченко, С. Наумов, П. Шморгун и др.) считали ее составной частью российской марксистской партии. В то же время, отдельные исследователи (Л. Иванов, С. Екельчик, Г. Касьянов, П. Феденко) неправоммерно используют термин «партия» к этому региональному союзу РСДРП. Итак, исследователи дают вообще отрицательный ответ на поставленный в заголовке статьи вопрос: в начале XX в. не было политической партии Спилка, а действовала важная организация Российской социал-демократической рабочей партии.

Ключевые слова: Украинский социал-демократический союз (Спилка) РСДРП, историография, партия, союз РСДРП.

Не лише ученим-історикам, але й, завдяки кінофільму талановитого режисера С. Ейзенштейна, широкій громадськості стала відомою крилата фраза В. Леніна: «Є така партія!», яку той виголосив на I з'їзді Всеросійському з'їзді рад у липні 1917 р. Лідер більшовиків сказав її у відповідь на слова меншовицького діяча та міністра Тимчасового уряду І. Церетелі про те, що сьогодні жодна партія не здатна взяти на себе відповідальність за майбутнє країни. Ці слова ми поставили в заголовку у вигляді запитального речення в контексті історіографії Української соціал-демократичної спілки (УСДС, Спілка). Річ у тому, що з часу утворення УСДС в джерелах неодноразово висловлювалися думки про створення та діяльність ще однієї української політичної партії – Спілки¹. Подібні твердження зустрічаються в науковій літературі. Відтак, метою цієї статті є з'ясування відповіді на питання: чи є УСДС окремою українською політичною партією та які оцінки давалися їй в історіографії.

Перша спеціальна стаття з історії української соціал-демократії, написана на той час молодим ученим Д. Дорошенком, з'явилася у серпні 1906 р. і започаткувала наукове розроблення проблеми, що вже триває понад 110 років². У дослідженні проблеми можна виокремити три періоди: 1) дореволюційний (1906–1917 рр.); 2) радянську добу (1917 – до кінця 1980 рр.) та 3) сучасну істо-

ріографію, яка розпочалася на межі 1980-х і 1990-х рр. і триває досі. Така періодизація ґрунтується на тезі, що основні праці з проблеми творилися на території українських земель, незалежно від того, в межах яких країн вони перебували або ж в умовах функціонування Української держави. Водночас, у рамках цих періодів ми розглядали важливі дослідження українських вчених, які працювали в еміграції, і зарубіжних науковців. Останні праці цінні не лише своїм теоретичним і фактичним матеріалом, але й можливістю здійснювати порівняльний аналіз із тими роботами, які виходили в Україні.

У дореволюційну добу опубліковані статті та брошури належали переважно діячам політичних організацій, ідейні та програмні засади яких вони обстоювали. Зазначимо, що ці праці мали переважно публіцистичний характер³, однак, оскільки марксистські партії та спілки, зокрема УСДС, діяли конспіративно та зазнавали переслідувань таємною поліцією, то в зазначених виданнях не називали прізвищ спілчанських діячів, не наводили даних про окремі громади та їх чисельність. Що ж стосується оцінки місця і ролі Спілки в суспільно-політичному житті початку ХХ ст., то російські соціал-демократи визнавали її «складовою частиною РСДРП», яка діє на основі її програми. Водночас, посиляючись на видану спілчанами програму російської соціал-демократії з коментарями⁴, зараховувала її діяльність в актив національного руху⁵. Такі оцінки мали продемонструвати читачу, що РСДРП відстоює національні потреби українців.

Прикметно, що діячі національних політичних партій також вірно визначали юридичний статус Спілки як регіонального союзу РСДРП⁶. Водночас А. Жук суперечливо оцінював УСДС; з одного боку, називав її громадою, що «нічого спільного з українською соціал-демократією не має», але, водночас стверджував, що «... формально її можна назвати організацією національною»⁷. Український громадсько-політичний діяч і публіцист ліберально-демократичного напрямку С. Єфремов вірно відзначав, що УСДС виникла внаслідок кризи РУП і діяла «при боці російської соціал-демократії». Автор також писав, що Спілка «втатила цілком первісний український характер і ставиться навіть вороже до українства...»⁸. Отже, у працях діячів національних політичних партій вірно відзначається приналежність УСДС до РСДРП на правах регіонального союзу, який втратив ознаки національної організації.

Більше практичний ніж науковий інтерес до Спілки мали праці з історії революційного руху, написані службовцями Департаменту поліції. Вони слугували посібниками для співробітників політичного розшуку, оскільки ДП визнавав, що «окремі чини жандармського нагляду на місцях» не ознайомлені з програмами і тактикою окремих революційних організацій...»⁹. Зауважимо, що перші «проби пера» істориків-жандармів виявилися вкрай невдалими¹⁰. Більш ґрунтовно підійшов до з'ясування цього питання відомий діяч таємної поліції О. Спіридовіч. В опублікованій книзі з історії РСДРП, на основі наявних у ДП документів, історик-жандарм виклав досить адекватну історію російської соціал-демократії. Він згадав також і про участь УСДС у роботі меншовицької

конференції у квітні 1905 р., а в додатках подав проект її статуту, опублікований в «Искре»¹¹. Останній засвідчував про організаційну належність Спілки до складу РСДРП. Через утилітарну мету згаданої публікації, вона залишалася недоступною для широкої читацької аудиторії.

У добу національної революції вийшла праця П. Гайдалемівського з історії українських політичних партій, у якій побіжно охарактеризовано Українську соціал-демократичну спілку. Її утворення автор пов'язував із виходом із РУП «лівого крила», яке спочатку прийняло назву «Українська соціал-демократія». Автор стверджував, що пізніше УСДС з'єдналася з РСДРП, ставши «національно-автономною краєвою організацією»¹². Така оцінка автором Спілки цілком корелювалася з точкою зору на неї колишніх спілчан М. Меленевського та О. Скоропис-Йолтуховського, на той час діячів СВУ, у друкарні якої праця опублікована.

Плідні дослідження здійснювалися в Радянській Україні у 1920-ті рр.; цьому сприяло відкриття архівів царської охоранки та відносна свобода творчості. Авторами праць часто ставали колишні партійні діячі, які вміщували в них певний мемуарний компонент. Марксистський напрям в історичній науці на той час ще не домінував і в межах цієї парадигми існували різні наукові підходи. Тоді опубліковані перші монографії з історії РУП (УСДРП) і Спілки.

Революційній українській партії присвячені праці колишніх українських соціал-демократів та істориків В. Дорошенка¹³ та Й. Гермайзе¹⁴. Автори, перший – лаконічніше та переважно на основі власних спогадів, оскільки перебував в еміграції, другий – поширено й із використанням великої кількості історичних джерел, розглянули генезу та еволюцію партії до перемоги в ній марксистських засад, охарактеризували обставини, що призвели до її розламу на межі 1904 і 1905 рр. Дослідники з'ясували становище РУП та УСДС і відзначили конкуренцію між ними за вплив на український пролетаріат у період першої російської революції¹⁵. Обидва автори вважали Спілку не партією, а регіональним союзом РСДРП.

У 1926 р. була видана єдина на сьогодні праця, предметом розгляду якої стала Українська соціал-демократична спілка. Її автор – колишній спілчанин і член ГК А. Ріш¹⁶. Це не монографічне дослідження у прямому значенні цього слова, бо автор поставив за мету не стільки об'єктивно відтворити її історію, скільки здійснити апологію Спілки. Окрім того, воно не має звичного для монографії наукового апарату. Зауважимо, що А. Ріш використав велику кількість історичних джерел, зокрема надзвичайно цінні матеріали Київського охоронного відділення, котрі дозволили досить повно відтворити історію УСДС. Окремі аспекти діяльності спілчанських організацій автор виклав на основі власних спогадів; мемуарний компонент праці можемо розглядати як його усноісторичні свідчення. Враховуючи обставини часу, він намагався та все ж не зміг довести, що Спілка була не меншовицькою організацією, а більше центристською (за його словами – «болотистою»). Водночас А. Ріш довів, що УСДС виступала автономною соціал-демократичною організацією в складі РСДРП, яка мала значні успіхи в

революційному русі. Автор також виявив відсутність власної національної програми та звернув увагу на інтернаціональний склад спілчанських організацій; «вона вперше на Україні правильно вирішила питання про спільну боротьбу українського, російського та єврейського пролетаріату»¹⁷. Попри відзначені позитивні риси дослідження А. Ріша, констатуємо, що автор не зумів адекватно відтворити історію УСДС і його праця залишилася історіографічною пам'яткою своєї доби, в якій відбиті гострі ідейно-політичні дискусії 1920-х рр.

У час існування в СРСР тоталітарного режиму настала вимушена «історіографічна перерва», під час якої дослідження з історії українського соціал-демократичного руху фактично припинилися, а в узагальнювальних працях з історії більшовизму та революційного руху ретранслявалися лише негативні оцінки, що стосувалися вигаданого «опортунізму» та «націоналізму» Спілки. Остання, разом із РУП, оголошувалася «дрібнобуржуазною» партією¹⁸. Дискретність процесу вивчення історії української соціал-демократії в УРСР підкреслюють публікації на Заході праць Д. Дорошенка¹⁹ та П. Феденка, в яких розглядалася порушена проблеми²⁰. Д. Дорошенко простежив ідейну еволюцію українських спілчан у контексті розгляду національної політичної думки напередодні та в період Першої світової війни. П. Феденко у загальних рисах з'ясував ідейні та організаційні передумови виникнення Української Спілки та охарактеризував її діяльність у 1905–1907 рр. Він слушно зауважив, що надії провідників УСДС на перетворення її на єдину соціал-демократичну організацію в Україні та «українізацію» РСДРП виявилися марними²¹. Воднораз автор допустив й окремі помилки – справедливо відзначивши успішну роботу Спілки під час виборів до II Державної думи, він необґрунтовано стверджував про обрання до цього законодавчого органу 14 спілчан²². Цю помилку П. Феденка згодом повторили інші вчені. Історик також уживав щодо спілки термін «партія»²³.

У роки хрущовської «відлиги», яка позначилася певною «лібералізацією» комуністичного режиму, стало помітним поживлення наукових пошуків у СРСР у межах «марксистсько-ленінської» парадигми історичного процесу. З'явилися праці з історії політичних партій і спілок у Російській імперії, що свідчило про «реабілітацію» цієї наукової проблеми. Показовим став вихід наприкінці хрущовського десятиліття роботи «Очерки истории Коммунистической партии Украины»²⁴. У ній, зокрема, простежено генезу та розвиток соціал-демократичного руху в українських губерніях наприкінці XIX та на початку XX ст. Розглядаючи історію РСДРП, автори традиційно наголошували на провідній ролі більшовиків у суспільному житті Наддніпрянської України, які в «непримиримій боротьбі з меншовиками, націоналістами та іншими ворогами робітничого класу активно готували широкі маси трудящих до подальшої революційної боротьби»²⁵. Зазначена робота стала каноном радянської «історико-партійної науки». У ній назвали окремі факти з історії Спілки, відзначили входження цієї громади на автономних підвалинах до складу меншовицької фракції РСДРП, однак її загальна оцінка залишалась негативною; її ставили в один ряд із УСДРП і Бун-

дом та супроводжували прикметниками «опортуністичні», «дрібнобуржуазні», «націоналістичні».

Вищезазначені «Очерки...» підготував колектив науковців Інституту історії КПУ при ЦК КПУ, проте авторство конкретного тексту виявилось знеособленим, оскільки не зазначалося хто саме написав певні розділи. Очевидно, що сторінки, присвячені історії РУП і УСДС, вийшли з-під пера відомого історика більшовизму в Україні П. Шморгуна. Такий висновок робимо на основі аналізу його іншої праці, присвяченої історії української соціал-демократії²⁶. У ній дещо в розширеному вигляді повторені основні положення попередньої роботи.

Отже, у добу хрущовської «відлиги» Спілка стала предметно розглядатися в історичних працях, але її діяльність оцінювалася негативно; стверджувалося, що це була дрібнобуржуазна, опортуністична організація, яка провадила приховану націоналістичну політику серед населення Наддніпрянської України.

Короткочасна лібералізація комуністичного режиму змінилася на початку 1970-х рр. новим «наступом на ідеологічному фронті» в Україні. В історичній науці склалася нова історіографічна ситуація, що характеризувалася жорсткою монополізацією історичної істини та недоторканістю історіографічних канонів, створених ще в сталінську добу²⁷. У зв'язку з розгортання дисидентського руху в УРСР керівні органи КПУ ставили завдання вести рішучу боротьбу з «буржуазно-націоналістичною історіографією». Тому у 1970–1980-х рр. радянські історики приділяли пильну увагу проблемам історії національно-визвольного руху.

Українські політичні партії, Українська соціал-демократична спілка, стали предметом розгляду в монографічних працях провідного радянського вченого та співробітника ЦК КПУ І. Кураса²⁸. Використовуючи значну джерельну базу, дослідник розглянув питання виникнення та діяльності Спілки в 1905–1907 рр. Автор доречно відзначив статус цієї організації як великого соціал-демократичного союзу РСДРП, який поділяв ідейні засади і тактику меншовицької фракції²⁹. Проте він безпідставно звинувачував спілчан в прагненні «штучно відгородити робітників України від трудящих інших націй і послабити їх спільну боротьбу»³⁰. Діяльність УСДС у роки реакції подавалася виключно негативно³¹. Навіть у заходах Спілки, спрямованих на підтримку боротьби українського селянства за розв'язання земельного питання, автор вбачав вади; «з метою завоювання нових прибічників «спілчани» вдавалися до безсоромної спекуляції на віковичному прагненні селян отримати землю...» (схвальні оцінки радянськими істориками такої ж діяльності більшовиків автора не бентежили). І. Курас не наводив жодних фактів, але стверджував, що діяльність УСДС спрямовувалась на «...розпалювання національної ворожнечі»³². Отже, у працях І. Кураса подано низку фактів з історії української соціал-демократії, проте загальна оцінка ролі політичної організації Спілки була негативною. Головною причиною необ'єктивності праць дослідника стала його ідеологічна упередженість.

Сучасний період розвитку української історіографії розпочався напри-

кінці 1980-х рр., а з відновленням державного суверенітету України історична наука почала розвиватися під впливом позитивних політичних і духовних чинників. Попри деякі об'єктивні та суб'єктивні труднощі, створилася принципово нова історіографічна ситуація, що характеризується відмовою вчених від ідеологічних догм, вільним вибором наукової тематики досліджень і можливістю вивчати історичне минуле на основі різних теоретико-методологічних засад. Використання останніх стало можливим завдяки вільному обміну науковою інформацією та знайомству з працями зарубіжних дослідників. Відійшли в минуле обмеження, що стосувалися доступу до історичних джерел³³. Плідні дослідження сьогодні здійснюють з історії української соціал-демократії.

Успішний аналіз історії Української соціал-демократичної спілки стає можливим завдяки її розгляду в широкому контексті. Зокрема, важливе значення для з'ясування її ролі і місця в суспільному житті мають праці, присвячені історії марксизму в світі та в Україні, а також дослідження соціально-політичних процесів у Російській імперії доби капіталістичної модернізації. На зміну апології доктрини К. Маркса та Ф. Енгельса, характерній для радянської історіографії, сьогодні настав час зваженого аналізу його теорії та практики. Сучасні дослідники стверджують, що, попри єдину теоретичну основу, соціал-демократичні організації мали свої національні особливості, які зумовлювалися специфікою політичного устрою та процесу модернізації, соціальної структури та ментальності різних соціальних груп суспільства, властивостями робітничого класу³⁴. В аналізі ідеології та практики марксизму, національних різновидів цієї доктрини важливе значення мають публікації, присвячені його історії в світі³⁵, окремим марксистським організаціям, які діяли в Російській імперії³⁶. Оскільки Українська соціал-демократична спілка входила до складу Російської соціал-демократичної робітничої партії, то ми не могли, зрозуміло, оминути увагою праці з історії російського марксизму, зокрема меншовизму³⁷. Зазначені дослідження дозволили здійснити осмислення феномену марксизму та обґрунтувати класифікацію партій і спілок цього напрямку, з'ясувати місце УСДС в соціал-демократичному русі.

Початок переосмислення історії української соціал-демократії «у дожовтневу добу», ролі УСДС в суспільному житті розпочався на межі 1980 та 1990-х рр.³⁸, але цей процес відбувався переважно на старій джерельній та історіографічній основі й тому не міг дати якісно нового наукового знання. Лише згодом з'явилися важливі монографічні праці, присвячені теоретико-методологічним засадам наукової праці, соціокультурним умовам і розгортанню українського соціал-демократичного руху наприкінці XIX – на початку XX ст., ролі вітчизняних марксистських партій і спілок та їхніх діячів у суспільному житті романівської монархії та в міжнародному соціалістичному русі. Зазначені проблеми досліджували українські вчені В. Верстюк³⁹, О. Висоцький⁴⁰, І. Гирич⁴¹, В. Головченко⁴², А. Голуб⁴³, О. Жерноклеєв⁴⁴, М. Кармазіна⁴⁵, Г. Касьянов⁴⁶, С. Кульчицький⁴⁷, Ю. Лавров⁴⁸, Ю. Левенець⁴⁹, В. Литвин⁵⁰, С. Наумов⁵¹, А. Павко⁵²,

О. Реєнт⁵³, В. Яремчук⁵⁴ та ін. У їхніх роботах об'єктивно відтворено різні аспекти історії українського соціал-демократичного руху (включаючи діяльність УСДС), вивчення ними як його окремих проблем, так і загалом історії України. Більшість із зазначених дослідників вважають Спілку регіональним союзом РСДРП. Водночас у працях окремих авторів зустрічається оцінка Спілки як політичної партії⁵⁵. Праці зарубіжних авторів Т. Гунчака⁵⁶, Е. Карра⁵⁷, А. Каппелера⁵⁸, Е. Каррер д'Анкосс⁵⁹, Б. Кравченка⁶⁰, Р. Пайпса⁶¹, Л. Хеймсона⁶², Т. Шаніна⁶³, Р. Шпорлюка⁶⁴ з'ясовують широкий історичний контекст, який прямо чи опосередковано стосується Спілки.

Зупинимося на найбільш значущих для праць. Важливою подією в історіографії українського соціал-демократичного руху кінця XIX – початку XX ст. стала монографія В. Головченка⁶⁵. Дослідник використав широкий комплекс історіографічних і особливо історичних джерел, що дозволило йому здійснити цілісний аналіз проблем, пов'язаних із зародженням та еволюцією марксизму в Наддніпрянській Україні. Простежив появу перших соціал-демократичних груп, формування Революційної української партії та її перетворення в марксистську. Розглянув також існування в РУП різних напрямів і течій, з'ясував коло осіб, які їх репрезентували, встановив передумови та обставини розколу РУП, який відбувся на межі 1904 та 1905 р. Автор переконливо довів, що розлам стався через ідейні та організаційні суперечки; прихильники тісної співпраці та входження РУП на засадах автономії до складу РСДРП сподівалися скористатися підтримкою останньої для посилення революційного руху в Україні. Водночас, як з'ясував учений, М. Меленевський і інші члени Закордонного комітету партії недооцінили небезпеку централізму російської марксистської партії для української соціал-демократії. В. Головченко розглянув діяльність УСДС у 1905–1907 рр. і відзначив здобутки цього союзу РСДРП в організації страйкового руху селян і сільських робітників та його успіх у виборах до II Державної думи. Надзвичайно детально він охарактеризував ту принципову дискусію, яка тривала між представниками УСДРП М. Поршем і Спілки П. Тучапським щодо перспектив українського національного життя. Автор розглянув перебіг перемовин про входження УСДРП до складу РСДРП і ставлення Спілки до них⁶⁶. Загалом ця монографія стала важливою подією в осмисленні феномену української соціал-демократії.

Формування українських політичних партій у контексті дослідження «українського питання» в Російській імперії розглянув Ю. Лавров, який докладно з'ясував процес формування Революційної української партії та її генезу на початку XX ст. Важливе значення для дослідження історії УСДС має та частина роботи, в якій з'ясовано ідейні та організаційні зміни в партії, що сталися в 1904 р. Автор встановив наявність у РУП трьох течій, які виразно окреслилися напередодні розколу партії на «невідбутому з'їзді», докладно з'ясував перебіг і хронологію дискусії, що точилася під час засідань з'їзду, відзначив розкольницьку роль у подіях російських соціал-демократів І. Біска й П. Тучапського. Він уперше

з'ясував, що новоутворена організація (УСДС) увійшла до складу РСДРП на початку лютого 1905 р.⁶⁷ Праці Ю. Лаврова ґрунтуються на нововідкритих архівних матеріалах і стали новим словом у з'ясуванні обставин розколу РУП і створення Спілки.

Українська соціал-демократична спілка стала предметом наукового аналізу С. Наумова⁶⁸. Дослідник вияснив, що саме комплекс проблем, пов'язаних із обґрунтуванням ідейно-теоретичних засад та організаційної діяльності РУП, став причиною її розколу. Щоправда спочатку новостворену політичну групу (Спілку) автор помилково вважав окремою партією, яка повела рішучу діяльність, спрямовану на залучення членів рупівських організацій на свій бік⁶⁹. Проте згодом у спеціальних статтях, присвячених УСДС, С. Наумов висунув і обґрунтував низку наукових гіпотез, в яких окреслив роль і значення цієї громади в суспільно-політичному житті українських губерній. На його думку Спілка «ніколи не була окремою політичною організацією, не мала самостійного значення» і використовувалася РСДРП для боротьби проти РУП і посилення власної ефективності⁷⁰. С. Наумов також окреслив подальшу перспективу дослідження – необхідність підготовки «публікацій монографічного формату»⁷¹.

Питання статусу та діяльності УСДС розглядається в узагальнюючих працях з історії України. У них знайшов відбиток той різнобій в оцінках Спілки, який спостерігаємо у спеціальних дослідженнях. Наприклад, у праці В. Сарбея правильно вказано на характерні риси діяльності цієї організації, але її статус не зазначено⁷². Подібний підхід спостерігаємо в академічному навчальному посібнику за редакцією В. Смолія⁷³. Певна невизначеність характерна для праці відомого українського дослідника С. Єкельчика, який вживає слово «партія» щодо Спілки й одночасно визнає, що вона «на правах регіональної організації приєдналась до російських соціал-демократів»⁷⁴. Натомість Я. Грицак вірно зазначає, що для низки українських організацій в ідейних настановах та практичній діяльності притаманне переважання соціального над національним, зокрема й для УСД Спілки, яка увійшла до складу меншовицької фракції РСДРП⁷⁵.

Таким чином, Українська соціал-демократична спілка понад століття є предметом наукових досліджень і найбільш вивченими аспектами історії цієї громади є її діяльність, спрямована на організацію боротьби селян і сільських робітників у добу революції 1905–1907 рр. і визначення її місця в партійно-політичних відносинах початку ХХ ст. Переважна більшість дослідників (А. Жук, В. Дорошенко, Д. Дорошенко, С. Єфремов, О. Гермайзе, В. Головченко, С. Наумов, П. Шморгун та ін. уважали її складовою частиною російської марксистської партії. Водночас, окремі дослідники (Л. Іванов, Г. Касьянов, П. Феденко) неправомірно вживають термін «партія» до цього регіонального союзу РСДРП. Отже, дослідники дають загалом негативну відповідь на поставлене у заголовку статті запитання: на початку ХХ ст. не було політичної партії Спілка, а діяла регіональна організація Російської соціал-демократичної робітничої партії.

Примітки:

¹ Голос російських «освободженців» про українську квестию // Діло. 10 (23) жовтня 1905 р. Ч. 227. С. 1-2; Нова українська партія // Діло. 17 (30) червня 1905 р. Ч. 135. С. 1-2; 3 життя партій // Рада. 16 грудня 1906 р. № 80. С. 2; ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 1417. 491 арк.; Там само. Ф. 275. Оп. 1. Спр. 1107. Арк. 4 зв. та ін.

² Дорошенко Д. Украинская социал-демократия // Украинский вестник. 13 августа 1906. № 12. С. 843-851.

³ Єфремов С. З громадського життя на Україні. Київ: Вік, 1909. С. 52; А-ко А. Короткий нарис партійної історії // Наш голос. 1911. Ч. 6-8. С. 277-294 [Число присвячене десятиліттю партії] С. 281. (За криптонімом А-ко А. приховувався А. Жук – О. Ф.); Залевский К. Национальные движения // Общественное движение в России в начале XX-го века. Под ред. Л. Мартова, П. Маслова и А. Потресова. Т. IV, части I и II (книги 6-ая и 7-ая). Санкт-Петербург: Общественная польза, 1912. С. 151–221; Мартов Л. Социалдемократия 1905–1907 гг. // Общественное движение в России в начале XX-го века. Под ред. Л. Мартова, П. Маслова, А. Потресова. Санкт-Петербург : Общественная польза, 1914. Т. III, кн. 5 : Партии их состав, развитие и проявление в массовом движении, на выборах и в Думе. С. 537-643; Мартов Л. Политические партии в России. Санкт-Петербург: Новый мир, 1906. 32 с.

⁴ Програма Соціал-демократичної робітничої партії Росії. [Б.м.в.]: Українська соціал-демократична спілка, [Б.р.в.]. 30 с. (Листок «Правды»).

⁵ Залевский К. Национальные движения // Общественное движение в России в начале XX-го века / Под ред Л. Мартова, П. Маслова и А. Потресова. Т. IV, части I и II (книги 6-ая и 7-ая). Санкт-Петербург : Общественная польза, 1912. С. 201-202.

⁶ Єфремов С. З громадського життя на Україні. Київ : Вік, 1909. С. 52.

⁷ А-ко А. Короткий нарис партійної історії // Наш голос. 1911. Ч. 6-8. С. 281.

⁸ Єфремов С. З громадського життя на Україні. Київ : Вік, 1909. С. 52-53.

⁹ Перегудова З. И. Политический сыск России (1880–1917). 2-е изд., перераб. и доп. Москва: РОССПЭН, 2013. С. 94.

¹⁰ Политические партии и политическая полиция. Документальное исследование в трех частях / под общ. ред. Э. М. Энтина. Москва, Минск, Гомель [Б. изд.], 1996. С. 232–235.

¹¹ Спиридович А. И. Революционное движение в России. Вып. 1-й. Российская Социал-Демократическая Рабочая Партия. Санкт-Петербург: Тип. Штаба Отдельного Корпуса Жандармов. Б. Вульфова ул., дом № 23, 1914. С. 235.

¹² Гайдалемівський П. Українські політичні партії. Їх розвиток і програми. Зальцведель: Наклад Української військової місії, 1919. С. 8.

¹³ Дорошенко В. Революційна Українська Партія (РУП). (1900–1905 рр.). Нарис з історії української соціалдемократичної партії. Львів, Київ : Видання ЦК УСДРП, 1921. 40 с.; Дорошенко В. РУП і УСДРП // Календар «Впереду». 1920.

Львів : Українська соціал-демократична партія, 1920. С. 225-236.

¹⁴ Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні. Т. 1. Революційна Українська Партія (РУП). Київ : Книгоспілка, 1926. 390 с.

¹⁵ Дорошенко В. Революційна Українська Партія (РУП). С. 30; Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні. Т. 1. Революційна Українська Партія (РУП). Київ: Книгоспілка, 1926. С. 297–290.

¹⁶ Риш А. Очерки по истории украинской социал-демократической «Спільки». Харьков : Пролетарий, 1926. 141 с.

¹⁷ Там само. С. 107.

¹⁸ Иванов Л. М. Революция 1905–1907 гг. на Украине // Революция 1905–1907 гг. в национальных районах России. Москва : Гос. изд-во полит. литературы, 1955. С. 61, 86; Лось Ф. Є. Революція 1905–1907 років на Україні. Київ : Вид. АН УРСР, 1955. 404 с.

¹⁹ Дорошенко Д. З історії української політичної думки за часів світової війни. Прага, 1936. 99 с.

²⁰ Феденко П. Український громадський рух у ХХ ст. Курс лекцій. Подебради, 1934. С. 30–35; Його ж, Соціалізм давній і новочасний. Лондон, Париж, Мюнхен : Наше слово, 1968. 230 с.

²¹ Феденко П. Соціалізм давній і новочасний. С. 196-197.

²² Його ж, Український громадський рух. С. 33.

²³ Там само. С. 35.

²⁴ Очерки истории Коммунистической партии Украины. Изд. 2-е, доп. / [И. Д. Назаренко [и др.]. Киев : Политиздат Украины, 1964. 736 с.

²⁵ Там же. С. 76.

²⁶ Шморгун П. М. Украинские мелкобуржуазные партии РУП (УСДРП) и «Спілька» в революции 1905–1907 гг. // Научная сессия по истории первой русской революции 1905–1907 гг. Тезисы сообщений. Москва : Изд-во АН СССР, 1965. С. 148–155.

²⁷ Яремчук В. Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби. Острог : Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2009. С. 366–367.

²⁸ Курас І. Ф. Повчальний урок історії. (Ідейно-політичне банкрутство Української соціал-демократичної робітничої партії). Київ : Політвидав України, 1986. 185 с.; Курас І. Ф. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазного национализма на Украине. Киев : Наукова думка, 1978. 315 с.

²⁹ Курас І. Ф. Торжество пролетарского интернационализма. С. 88.

³⁰ Курас І. Ф. Повчальний урок історії. С. 48.

³¹ Курас І. Ф. Торжество пролетарского интернационализма. С. 90-98.

³² Курас І. Ф. Повчальний урок історії. С. 57.

³³ Калакура Я. Українська історіографія. Курс лекцій. Вид. 2-е, доп. Київ : Генеза, 2012. С. 423-424.

³⁴ Алеврас Н. «Заперты мы на заводе» : локальный мир горнозаводской культуры дореволюционного Урала // Горизонты локальной истории Восточной

Европы в XIX–XX веках. Сборник статей / под ред. И. В. Нарского. Челябинск : Каменный пояс, 2003. С. 57–69; Рябчук А. Формування і занепад робітничого класу (спроба огляду) // Україна модерна. 2009. 14 (3). С.126–142; Побережников И. В. Переход от традиционного к индустриальному обществу : теоретико-методологические проблемы модернизации. Москва : РОССПЭН, 2006. 240 с.; Соколов А. К. Перспективы изучения рабочей истории в современной России // Отечественная история. 2003. № 4-5. С. 131–142; Соколов А. К. Драма рабочего класса и перспективы рабочей истории в современной России // Социальная история. Ежегодник, 2004. Москва: РОССПЭН, 2005. С. 7–52; Шляхов О. Б. Україна на шляху до індустріального суспільства (друга половина XIX початок XX ст.) : монографія. Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2010. 244 с.

³⁵ Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Київ : Темпора, 2013. Кн. 1. 504 с.; Маля М. Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії 1917–1991 / пер. з англ. А. Д. Гриценка, П. С. Насади, З. І. Клещенко, В. П. Павленка. Київ : Мегатайт, 2000. 608 с.; Марксизм як традиція і перспектива [форум] // Україна модерна. 2009. 14 (3). С. 13–62; Сервіс Р. Товариші. Комунізм : світова історія. Київ : Темпора, 2012. 616 с.

³⁶ Білобровець О. Діяльність польських політичних партій на Правобережжі на початку XX ст. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія : Історія / за заг. ред. проф. М. М. Алексієвця. Тернопіль : ТНПУ, 2005. Вип. 1 С. 254–260; Білобровець О. М. Польський соціалістичний рух на Правобережній Україні (II пол. XIX поч. XX ст.) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Історія : Збірник наукових праць / за заг. ред. проф. П. С. Григорчука. Вінниця, 2005. Вип. 9. С. 60–66; Гусев В. І. Бундівський рух в Україні (початок XX лютий 1917 р.) // Єврейська історія і культура в Україні / ред. кол. : Г. Аронов, О. Шаніна, М. Феллер, Л. Фінберг. Київ, 1995. С. 55–61; Гусев В. До питання про національну програму Бунду (1897–1917 рр.): від громадянської рівноправності євреїв до культурно-національної автономії // [Електронний ресурс]. URL: <http://judaica.kiev.ua/old/Conference/Conf4.htm>

³⁷ Див. історіографію проблеми : Смирнова М. И. Новое в историографии российской социал-демократии // Мировая социал-демократия: теория, история и современность: Материалы междунар. конф., 21–21 мая. 1996 г., Москва / Рос. акад. наук, Отд-ние ист.-филол. наук [и др.]. Москва : Собрание, 2006. С. 19–33; Тютюкин С. В. Десять лет в журнале «Отечественная история». Москва : Собрание, 2005. 432 с.; Урилов И. Х. История российской социал-демократии (меньшевизма). Часть вторая: Историография. Москва: Раритет, 2001. 352 с.; Урилов И. Х. Современная историография российской социал-демократии // Социал-демократия в российской и мировой истории: Обобщение опыта и новые подходы: Материалы междунар. науч. конф., 21–22 апр. 2008 г., Москва / Рос. акад. наук, Отд-ние ист.-филол. наук [и др.]. Москва : Собрание, 2009. С. 16–30.

³⁸ Варгатюк П. Л., Шморгун П. М. 1898–1917 : маловідомі сторінки історії // Маршрутами історії / упоряд. Ю. І. Шаповал; Ред. кол. : Ф. М. Рудич, І. Ф. Курас та ін. Київ : Політвидав України, 1990. С. 2–30; Варгатюк П. Л., Шморгун П. М. Забуті події та імена: Із історії більшовицьких організацій України в дожовтневий період. Київ: Політвидав України, 1990. 143 с.; Левенець Ю. А. Ліворадикальні партії на Україні напередодні жовтневого перевороту // Укр. іст. журн. 1992. № 3. С. 23–32; Шморгун П. М. З історії соціал-демократичних організацій України напередодні і в період першої російської революції (1903–1907 рр.) : новий підхід // Укр. іст. журн. 1991. № 2. С. 3-14; Шморгун П. М. Національно-визвольний рух на Україні на початку ХХ ст. // Наукові праці з питань політичної історії. Міжвідомчий науковий збірник. Київ: Либідь, 1992. Т. 173. Партії і соціальні групи в першій російській революції. С. 3-12.

³⁹ Верстюк В. Українська Центральна Рада : Навчальний посібник. Київ : Заповіт, 1997. 344 с.; Верстюк В. Ф. Українське питання в Російській імперії (друга половина ХІХ початок ХХ ст.) // Україна і Росія в історичній ретроспективі : Нариси в 3-х томах / Інститут історії України НАН України; [ред. рада : В. М. Литвин (голова), Л. В. Губернський, І. М. Дзюба, Я. Д. Ісаєвич, О. С. Онищенко, С. В. Кульчицький, І. Ф. Курас, М. В. Попович, В. А. Смолій]; відп. ред. В. А. Смолій : Том 1. [В. Ф. Верстюк, В. М. Горобець, О. П. Толочко Українські проекти в Російській імперії // Інститут історії України НАН України]. Київ : Наукова думка, 2004. С. 351-411.

⁴⁰ Висоцький О. Українські соціал-демократи та есери : досвід перемог і поразок. Київ: Основні цінності, 2004. 168 с. (Серія «Спадщина. Кн. 29»).

⁴¹ Гирич І. Концептуальні проблеми історії України. Тернопіль : Навчальна книга Богдан, 2011. 224 с.; Його ж. Між наукою і політикою. Історіографічні студії про вчених-концептуалістів. Тернопіль : Навчальна книга Богдан, 2012. 488 с.; Його ж, У тіні В. Липинського (Андрій Жук як мислитель й дослідник історії визвольного руху) // Молода нація. 2002. № 3 (24). С. 8-45; Його ж, Українські інтелектуали і політична окремішність (середина ХІХ – початок ХХ ст.) : монографія. Київ: Укр. письменник, 2014. 496 с.

⁴² Головченко В. І. Від «Самостійної України» до Союзу визволення України. Нариси з історії української соціал-демократії початку ХХ ст. Харків : Майдан, 1996. 190 с.; Головченко В. З історії українського політичного руху на Харківщині наприкінці ХІХ на початку ХХ століття // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. Харків: Око, 1995. Т. 2. С. 15–22. (Нова серія); Головченко В. Нескорена Україна (з історії визвольної боротьби 1905-1907 рр.) // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. Харків: Око, 1994. Т. 4. С. 3-16. (Нова серія); Головченко В. Політичний портрет Мар'яна Меленевського // Київська старовина. 2000. № 4. С. 96-110.

⁴³ Голуб А. І. Українська соціал-демократія і міжнародний соціалізм: сторінки політичної історії (кінець ХІХ перша чверть ХХ століття). Дніпропетровськ : ДДУ, 1998. 92 с.

⁴⁴ Жерноклеєв О. С. Національні секції австрійської соціал-демократії в Галичині й на Буковині (1890–1918 рр.). Івано-Франківськ : Видавничо-дизайнерський відділ ЦІТ, 2006. 536 с.; Жерноклеєв О. Українська соціал-демократія в Галичині. Нарис історії (1899–1918). Вид. друге, доповн. Київ : Основні цінності, 2000. 168 с. (Серія «Сучасна думка». Кн. 6).

⁴⁵ Політична історія України ХХ ст.: у 6 т. / редкол. : І. Ф. Курас (голова) та ін. Т. 1 : На зламі століть (кінець ХІХ ст. 1917 р.) / Ю. А. Левенець (кер.), Л. П. Нагорна, М. М. Кармазіна. Київ : Генеза, 2002. 424 с.; Україна : політична історія ХХ початок ХХІ століття / Ред. рада : В. М. Литвин (голова) та ін.; редкол. : В. А. Смолій, Ю. А. Левенець (співголови) та ін. Київ : Парламентське вид-во, 2007. 1028 с.; Український вибір: політичні системи ХХ століття і пошук власної моделі суспільного розвитку / В. Ф. Солдатенко (керівник). Київ: Парламентське вид-во, 2007. 576 с.

⁴⁶ Касьянов Г. В. Українська інтелігенція на рубежі ХІХ–ХХ століть : соціально-політичний портрет. Київ: Либідь, 1993. 176 с.

⁴⁷ Кульчицький С. Володимир Ілліч Ульянов-Ленін // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки : Міжвідомчий збірник наукових праць. Вип. 20 / Відп. ред. С. В. Кульчицький. Київ : Інститут історії України НАН України, 2011. С. 29–76; Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Київ : Темпора, 2013. Кн. 1. 504 с.

⁴⁸ Лавров Ю. П. Виникнення і діяльність українських політичних партій // «Українське питання» в Російській імперії (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) Колективна наукова монографія в трьох частинах / відп. ред. В. Г. Сарбей. Київ : Інститут історії України, 1999. Ч. 2. С. 248–444; Лавров Ю. П. Зародження українського національного руху у студентському середовищі // Нариси з історії українського національного руху. Колективна монографія. Відп. ред. В. Г. Сарбей. Київ: Інститут історії України, 1994. С. 90–111.

⁴⁹ Левенець Ю. Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки : проблеми становлення та розвитку (друга половина ХІХ початок ХХ століття). Київ : СтилоС, 2001. 585 с.

⁵⁰ Литвин В. Історія України (у 3-х томах). Т. II : Кінець ХVІІІ початок ХХ ст. Київ : Видавничий дім «Альтернативи», 2005. 760 с.

⁵¹ Наумов С. О. З історії одного симбіозу : організаційні відносини «Спілки» і РСДРП // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. № 908. Серія «Історія» Випуск 42. Х., 2010. С. 106-114; Наумов С. Питання української державності в діяльності Революційної української партії (РУП) // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. Харків: Око, 1994. Т. 3. С. 11-20. (Нова серія); Наумов С. О. Становлення Революційної української партії // Укр. іст. журн. 2006. № 2. С. 49-58; Наумов С. О. Чи була «Спілка» українською партією? До постановки питання // Третій міжнародний конгрес українців, 26-29 серпня 1996 р. Харків, 1996. Історія. Ч. 2. С. 30-35.

⁵² Павко А. І. Політичні партії, організації в Україні, зародження, еволюція, діяльність, історична доля Кінець ХІХ століття – лютий 1917 р. Монографія.

Київ: Іван Федоров, 1999. 248 с.

⁵³ Реєнт О. Україна в імперську добу (XIX початок XX ст.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2003. 340 с.

⁵⁴ Яремчук В. Українська багатопартійність Наддніпрянської і Західної України: компаративний аналіз (1899–1918 рр.). Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. 504 с.

⁵⁵ Касьянов Г. В. Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX століть. С. 80; Єкельчик С. Історія України: народження модерної нації; авториз. пер. з англ. А. Цимбал. Київ: Laugus, 2011. С. 84.

⁵⁶ Гунчак Т. Україна перша половина XX століття. Нариси політичної історії. Київ: Либідь, 1993. 288 с.

⁵⁷ Карр Э. История Советской России. Большеви́стская революция. 1917–1923. Том 1 и 2 / пер. с англ. / предисл. Ненарокова А. П. Москва : Прогресс, 1990. 768 с.

⁵⁸ Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія : Виникнення. Історія. Розпад / перекл. з німецької Х. Назаркевич / ред. М. Крикун [Історія країн світу]. Львів : Вид. Українського Католицького Університету, 2005. XII + 360 с.

⁵⁹ Каррер д'Анко́сс Э. Евразийская империя: История Российской империи с 1552 г. до наших дней / пер. с фр. Москва : РОССПЭН, 2007. 367 с.

⁶⁰ Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX століття [пер. з англ. В. Івашко, В. Корнієнко]. Київ: Основи, 1997. 423 с.

⁶¹ Пайпс Р. Русская революция / пер. с англ. М. Д. Тименчика. Москва: РОССПЭН, 1994. Ч. 1. 398 с.

⁶² Хеймсон Л. Меньшевизм и большевизм (1903–1917) : формирование менталитетов и политической культуры // РСДРП (о) в 1917 году. Документально-исторические очерки / под. ред. З. Галили [и др.]. Москва : Новый хронограф, 2007. С. 15–55.

⁶³ Шанин Т. Революция как момент истины 1905–1907 → 1917–1922 гг. : пер. с англ. Москва: Весь мир, 1997. 560 с.

⁶⁴ Шпорлюк Р. Комунізм і націоналізм. Карл Маркс проти Фрідріха Ліста / пер. з англ. Г. Касьянов. Київ : Основи, 1998. 479 с.

⁶⁵ Головченко В. І. Від «Самостійної України» до Союзу визволення України. 190 с.

⁶⁶ Там само. С. 82–83, 91–98.

⁶⁷ Лавров Ю. П. Виникнення і діяльність українських політичних партій. С. 297–310, 317–329.

⁶⁸ Наумов С. О. З історії одного симбіозу. С. 106–114; Наумов С. Питання української державності. С. 11–20; Наумов С. О. Становлення Революційної української партії. С. 49–58.

⁶⁹ Наумов С. Питання української державності. С. 14–16.

⁷⁰ Наумов С. О. Чи була «Спілка» українською партією? С. 30–35; Його ж. З історії одного симбіозу. С. 113–114.

⁷¹ Наумов С. О. Там само. С. 114.

⁷² Сарбей В. Г. Національне відродження України. Київ: Альтернативи, 1999. С. 265–266. (Україна крізь віки. Т. 9).

⁷³ Історія України / заг. ред. В. А. Смолія. Навчальний посібник. Київ : Альтернативи, 2002. С. 169.

⁷⁴ Єкельчик С. Історія України: народження модерної нації; авториз. пер. з англ. А. Цимбал. Київ : Laurus, 2011. С. 84.

⁷⁵ Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. : [Навч. посібник для учнів гуманіст. гімназій, ліцеїв, студентів іст. фак. вузів, вчителів]. Київ : Генеза, 1996. С. 93.

Oleksandr Fed'kov. Is there such party? (historiography notes from the history of the Ukrainian Social Democratic Union. *The article deals with the historiography of the Ukrainian Social Democratic Union – a political community, which in the early twentieth century had considerable influence on the workers and peasants of most Ukrainian provinces of Romaniv empire and the adjacent territories of Belarus and Moldova. For over a century the Union has been a subject of scientific research and among the most studied aspects of the history of this community is its activity aimed at organizing the struggle of peasants and rural workers in the revolution of 1905–1907 and determination of its place in the social relations of that time. Having analyzed some scientific works we revealed their estimations of place and role of this Marxist organization in party-political movement. The vast majority of researchers (A. Zhuk, V. Doroshenko, D. Doroshenko, S. Yefremov, A. Hermaize, V. Holovchenko, S. Naumov, P. Shmorgun etc.) considered the Union as an integral part of the Russian Marxist party. However, some researchers (L. Ivanov, H. Kasianov, P. Fedenko) wrongly use the term «party» to denote this regional union of RSDRP. Therefore, researchers generally give a negative answer to the question put in the title of this article: in the early twentieth century there was no such a political party as the Union, instead there was acting an important organization of the Russian Social Democratic Labor Party.*

Key words: *Ukrainian Social Democratic Union of RSDRP, historiography, party, union of RSDRP.*

Отримано: 10.06.2017 р.

УДК 94(477) (092):929.5

Ольга Комарова

МАЛОВІДОМІ ДЖЕРЕЛА У ВИВЧЕННІ ШЛЯХЕТСЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ РОДИНИ ДОМАНИЦЬКИХ (ВІДОМОСТІ З ГЕРБОВНИКІВ ТА РОЗПISУ ПОКОЛІНЬ)

Ольга Комарова. Маловідомі джерела у вивченні шляхетського походження родини Доманицьких (відомості з гербовників та розпису поколінь). У

статті висвітлені новознайдені автором писемні джерела щодо шляхетського походження відомого українського священницького роду Доманицьких. Вперше в українській історіографії проаналізовані особливості розпису поколінь за назвою «Родовід прізвища Доманицьких» (1901) авторства відомого історика, текстолога, літературознавця, кооператора і видавця Василя Миколайовича Доманицького (1877–1910). Досліджена інформація новознайденого документу проаналізована та доповнена даними з польських гербовників XIX ст., які підтверджують шляхетське походження родини і розкривають нові деталі про невідомих дотепер далеких предків Доманицьких. Поколінний розпис, що вийшов друком на початку XX ст. у Києві, зберігається нині у фондах Російської національної бібліотеки в м. Санкт-Петербург. Донедавна джерело залишалося невідомим для дослідників життя та діяльності представників знаменитої родини.

Ключові слова: Василь Доманицький, родовід, розпис поколінь, генеалогічне дерево, польські гербовники, історичне джерело, шляхетне походження, священницька родина.

Ольга Комарова. Малоизвестные источники в изучении благородного происхождения рода Доманицких (сведения с гербовники и описи поколений). В статье освещены новонайденные автором письменные источники о благородном происхождении известного украинского священнического рода Доманицких. Впервые в украинской историографии проанализированы особенности описей поколений под названием «Родословная фамилии Доманицких» (1901), которую составил известный историк, текстолог, литературовед, кооператор и издатель Василий Николаевич Доманицкий (1877–1910). Исследованная информация новообретенного документа дополнена данными из польских гербовников XIX в., которые подтверждают благородное происхождение семьи и раскрывают новые детали о неизвестных до сих пор далеких предках Доманицких. Описание поколений, изданная в Киеве в начале XX в., хранится ныне в фондах Российской национальной библиотеки в г. Санкт-Петербург. До недавнего времени источник оставался неизвестным для исследователей жизни и деятельности представителей знаменитой семьи.

Ключевые слова: Василий Доманицкий, родословная, опись поколений, генеалогическое дерево, польские гербовники, исторический источник, благородное происхождение, священническая семья.

Українська історична наука потребує детальної реконструкції портретів відомих родин, представники яких були ключовими постаттями подій періоду українського національного відродження кінця XVIII – перших десятиліть XX ст. Історія українських спадкоємців привілейованих груп населення Великого князівства Литовського, які невдовзі ввійшли до польської шляхти, проливає світло на соціальні трансформації, які відбувалися на теренах українських земель впродовж кількох століть. Генеалогія знатних родин через їх територіальну мобільність належить до кола складних дослідницьких проблем. Часті переїзди

шляхтичів створили певні неточності у прізвищах та іменах внаслідок неадекватних перекладів у зв'язку з веденням діловодства паралельно руською і польською мовами. Лише прізвище Доманицьких має більше трьох варіацій у польській транслітерації.

Поганий стан збереженості актових документів в архівосховищах та свідоме приховування або знищення документів про знатне походження предків у радянський період теж стають на заваді відновлення історії відомих родин. Тому для достовірного дослідження походження родини Доманицьких було важливо залучити відомості зі збережених гербовників польської шляхти Северина Урускі¹ та Пьотра Налеч-Малаховського² для співставлення з інформацією «Родоводу прізвища Доманицьких» (1901) (далі «Родовід» – О. К.)³. Цей генеалогічний поколінний розпис зберігається нині у фондах Російської національної бібліотеки м. Санкт-Петербурга і донедавна залишався невідомим для інших фахівців цього питання⁴.

Проблема є актуальною, адже опрацьовані автором генеалогічні джерела суттєво доповнюють і подекуди спростовують висновки попередніх досліджень походження родини О. Дучимінської⁵, В. Качкана⁶, Н. Токар⁷, Л. Кузьменко⁸, А. Болабольшенка⁹, В. Мицика¹⁰, В. Поліщука¹¹, О. Рутковської¹² та ін. Для відтворення чинників міграції дрібних шляхтичів Доманицьких з територій Волині на Київщину у сер. XVII ст. автором розглянуті та монографії сучасних українських¹³ та зарубіжних дослідників¹⁴, присвячені, адміністративному устрою, соціальному та релігійному життю шляхти Київщини, Волині і Брацлавщини досліджуваного періоду.

Введення в науковий обіг недосліджених джерел, що стосуються генеалогії родини Доманицьких. Для досягнення мети автор поставив такі завдання: з'ясувати історію та обставини створення «Родоводу» В. Доманицького; висвітлити особливості генеалогічного видання, показати його зв'язок з опублікованими гербовниками польської шляхти; з'ясувати можливості використання цього комплексу генеалогічних документів для розкриття інших аспектів, суміжних з питаннями геральдики.

У кінці XVI ст. населення північних та західних земель колишньої Литовської держави почали все більше приваблювати українські землі Наддніпрянщини. Життя на пограниччі з Брацлавщиною та Київщиною диктувало певну невизначеність адміністративно-територіального устрою¹⁵. Рядова шляхта, позбувшись тягара військової повинності, відчула суттєве матеріальне полегшення, але водночас непомітно втрачала зв'язок із територіями, до яких була прикріплена¹⁶.

На прикладі Доманицьких бачимо, як вони у цей період переходять з військового стану у духовенство¹⁷. На рубежі XVII–XVIII ст. уніатська церква поступово утвердилася та теренах Волині, Полісся, Галичини, Київщини та Поділля¹⁸. Унія посприяла значному переселенню жителів тогочасних білоруських земель до південних воєводств¹⁹. У «Актах Південно-Західної Росії» (далі –

АЮЗР) зазначено, що серед переселенців Наддніпрянщини було чимало корінних польських панів з воєводств та білоруської (руської) шляхти. На 1765 р. слобода Колодисте, майбутня колиска священницького роду Доманицьких, належала польському пану Александру Валецькому за правом, наданим звенигородським старостою Солтикою. Поселення нараховувало 46 слобожан²⁰. У 1797 р. за новим адміністративним поділом²¹ її землі відійшло до Звенигородського повіту Київської губернії.

У Речі Посполитій православ'я називали «руською вірою». На думку історика Г. Літвіна, на польських землях віросповідання ідентифікувалося з національною належністю²². Хоча Доманицьких вважали давнім православним родом, тривалий час його представники були уніатами (до другої половини XVIII ст.). Пізніше перейшли у православ'я і сформували потужну священницьку династію на Звенигородщині у Київській губернії. Цей перехід позначений і в поясненнях автора «Родоводу», який характеризує не лише місце проживання того чи іншого родича, його майновий стан, а також і духовну приналежність (уніат чи православний)²³.

Напередодні розпаду Речі Посполитої не утворилося жодної легальної структури, яка б визначала статус убогої гербової шляхти. Статус цього прошарку населення захопленої частини Білорусії після першого поділу Польщі не був сприйнятий російським дворянством. Невдовзі, у 1772 р., вийшов наказ подати до губернських центрів документи про своє шляхетське походження, але ця кампанія видалася нездійсненою через брак необхідних документів²⁴. Впродовж 1801–1803 рр. у Київській, Волинській та Подільських губерніях відбулася наступна легітимаційна акція підтвердження титулизованого походження. За урядовими даними, на цих теренах мешкало 265 тис. шляхти, але лише 40% подали до зібрань докази свого походження. Тільки 22,6% звернень були розглянуті²⁵. Така статистика пояснює відсутність відомостей про шляхетське походження досліджуваної родини у багатьох дворянських довідкових виданнях часів Російської імперії. В. Доманицький дослідив, що один із його предків, Петро Григорович Доманицький, працівник земського суду Радомишля, забрав документи про шляхетське походження в інших родичів, підкріпив їх записами з польських гербовників і добився дворянського визнання лише для себе та брата Івана²⁶.

«Родовід прізвища Доманицьких» – це аркуш з поколінною генеалогічною таблицею та коротким коментарем-поясненням автора, В. Доманицького. Генеалогічне дерево надруковане в друкарні Петра Барського у Києві, дозволене до друку цензурою від 2 березня 1901 р. Інші вихідні дані та інформація про тираж видання відсутні. Загалом у «Родоводі» наведена коротка довідка про п'ятдесят вісім представників родини – розписано вісім поколінь до 1901 р. включно²⁷.

Генеалогічний документ впорядкований В. Доманицьким впродовж його навчання на історико-філологічному факультеті Київського університету Св. Во-

лодимира²⁸. Про це свідчить час публікації джерела – 1901 р. Зважаючи, що його науковим наставником був засновник київської школи істориків В. Антонович, молодий дослідник не дарма зацікавився дослідженням свого родоводу. Для його детального відтворення він залучив неабиякий пласт актових церковних джерел Київської православної консисторії та згадки про походження родини, виписані з нині втрачених гродських книг Брацлавського воєводства.

В Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського (далі – ІР НБУВ) у Ф. III зберігається рукописна копія-виписка із гродських книг Брацлавського воєводства перекладу з польської на російську мову Климентія Козубського²⁹. Зважаючи на те, що два аркуші документу на чверть пошкоджені, відтворення поколінного розпису сучасними дослідниками було б фрагментарним і неточним. Це, на наш погляд, і пояснює відсутність спроб дослідників заглиблення в генеалогію родини Доманицьких нашими сучасниками. Співставлення тексту виписки В. Доманицького із поясненням до генеалогічної таблиці «Родоводу»³⁰ дає підстави стверджувати, що автор готував поколінний розпис на основі знайденої інформації у гродській книзі – тексти майже ідентичні. За словами відомого дослідника і фахівця з проблематики джерел Брацлавського воєводства М. Крикуна, більшість гродських книг не дійшло до нашого часу³¹. По суті, якби «Родовід» надалі залишався у «тіні історії», то відтворення генеалогії Доманицьких залишалося б із значними похибками. Їх припустилися О. Дучиміська³² та О. Рутковська³³, інші науковці сприйняли ці розвідки за дійсність, не звіряючи дані за архівними документами.

Вивчення «Родоводу» і співставлення його довідкової інформації з виданням «Rodzina Herbarz Szlachty Polskiej» (Т. 3, 1906)³⁴ дозволило спростувати приналежність родини до т. зв. гербу «Пан з Доманова», міфічної вигадки, розповсюдженої етнографами і краєзнавцями, яка немає під собою джерельного підґрунтя. У польських гербовниках³⁵ та у виписці з гродських книг Брацлавського воєводства³⁶ зазначено, що родина належала до герба «Любіч» (Lubicz). Втім, приписка «пан» у спогадах О. Дучимінської, записаних зі слів Вік. Доманицького, дає підстави стверджувати, що родина належала до привілейованого стану Речі Посполитої – шляхетського прошарку, який користувався особливим правом, але формально втратив його після II Литовського статуту³⁷.

В. Доманицький закінчив свій родовід найдавнішим предком Фомою: «Фома (на поч. XVII ст.) в Доманові, жив у воєводстві Люблінському, а потім – Волинському. Одружений на Анні Шулимовській»³⁸. Якщо порівняти цю згадку з інформацією зі «Списка дворян Київської губернії» (1906), дізнаємося про ім'я батька Фоми Доманицького – Берnard³⁹. Його онук, син Фоми, Севаст'ян мав сестру Анастасію та брата Івана. Перебував у Волинському воєводстві, у шлюбі з Катериною Ольшанською мав двоє дітей: Василя (Базилія) і Яцентія⁴⁰. Василь одружився на Софії Попроцькій у 1690 р. У шлюбі народилися діти: Микола, Іван, Агафія (Гапка) та Яків (1716–1811)⁴¹. Саме Яків та Микола Васильовичі Доманицькі переїхали в с. Колодисте Звенигородського повіту⁴². Яків Васильо-

вич Доманицький (1716–1811) став першим парохом с. Колодистого. За версією автора «Родоводу», він перейшов сюди перед 1774 р. з сусіднього с. Єлисаветка після переходу в православну віру, адже раніше був уніатським священником. Одружився з Анною Наливайко і мав у шлюбі 6 дітей: Фому, Ігнатія, Маркіана, Маріанну, Івана, Григорія⁴³. Серед них о. Маркіан (1781–1844) – рідний прадідусь Василя Доманицького⁴⁴.

О. Дучимінська, авторка книги про Вік. Доманицького, інтерпретує появу Доманицьких на території Київщини по-іншому. За її версією, в кінці XVII ст. один із предків студіював в Острозькій академії на Волині. Тоді ж родина зазнала політичних утисків та втратила свої «посілости» – лицарський стан змінила на священство⁴⁵. Близько 1750 р. його онук, уніатський священник, «втікаючи очевидно від репресій», з'явився на Київщині, спільно з родиною перейшов у православ'я та оселився в Колодистому⁴⁶.

Якщо порівняти інформацію з метричними книгами с. Колодистого Звенигородського повіту Київської губернії, які зберігаються у ф. 931, оп. 1. Державного архіву Черкаської області (далі – ДАЧО)⁴⁷, можна виявити такі особливості викладу матеріалу В. Доманицьким у праці: автор не вносив у дерево померлих малолітніх дітей, більший акцент історик робив на гілці своїх близьких родичів. Тому використання «Родоводу» буде ефективним тільки разом із метричними та кліровими книгами Держоблархівів міст Черкас, Хмельницького та інших архівосховищ, довідкових видань про дворян⁴⁸ та єпархії⁴⁹ тощо.

Отож, анексія литовсько-руських земель Речі Посполитої Російською імперією у II пол. XVIII ст. створила складність асимілювання польської шляхти для російської дворянської традиції. Це призвело до забуття історичної значимості багатьох шляхетних родів, нащадки яких згодом стали яскравими представниками українського національного відродження. «Родовід прізвища Доманицьких» тривалий час не був оцінений фахівцями, які у своїх розвідках здійснювали науковий аналіз та реконструкцію духовної, наукової, видавничої та громадської діяльності, визначення ролі та місця представників цієї родини.

Детальне вивчення джерела дозволило значно розширити уявлення про походження священицької родини. Друкований аркуш з генеалогічним деревом та коротким розписом поколінь є своєрідною матрицею, яка дозволила пов'язати знайдену інформацію про членів родини у метричних та клірових книгах, інших документах особового походження фондів кількох архівних установ України, польських гербовниках та книг дворян Російської імперії. Завдяки цьому автор вбачає перспективи більш глибокого дослідження діяльності родини та тлі суспільних процесів, не лише впродовж XVIII – I пол. XX ст., а й значно раніше. Розглянуті джерела є досить цінними для сучасних нащадків родини Доманицьких, які можуть прослідкувати своє коріння аж до глибини XVII ст. Це добре прослідковується на прикладі родини Доманицьких-Джуринських, які нині проживають у м. Тульчин Вінницької області⁵⁰.

Примітки:

¹ Uruski S. Rodzina. Herbarz szlachty polskiej. T. 3. Warszawa : Gebethner i Wolff, 1906. 400 s.

² Zbiór nazwisk szlachty z opisem herbów własnych familiom zostaiącym w Krolestwie Polskim, i Wielkim Xięstwie Litewskim / przez Piotra Nałęcza Małachowskiego ułożony, poprawiony, pomnożony i powtórnie do druku podany. Lublin, 1805. 817 s.

³ Доманицкий В. Родословная фамилии Доманицких. К. : Типография Петра Барского, 1901. 1 л.

⁴ Комарова О. О. «Родовід прізвища Доманицьких» (1901) – нове джерело у вивченні генеалогії священницької родини // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка : збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів : у 3-х томах. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2016. Вип. 15. Т. 1. С. 23-24.

⁵ Дучимінська О. Віктор Доманицький. Вінніпег : УВАН, 1964. 83 с.

⁶ Качкан В. А. «Понад рівнем буденщини...» (Штрихи до життєпису Василя Доманицького // Качкан В. А. Хай святиться ім'я твоє : Студії з історії укр. літ. ХІХ–ХХ ст. – Коломия : Вид.-полігр. т-во «Вік». Кн. 2 : 1996. С. 161-182.

⁷ Токар Н. М. Наукова та громадсько-політична діяльність В. Доманицького в контексті суспільно-політичного життя України останньої чверті ХІХ – початку ХХ ст. [Текст] : автореф. дис. канд. іст. наук : 07.00.01 Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. Київ, 2008. 22 с.

⁸ Кузьменко Л. І. Листування Василя Доманицького як джерело для реконструкції його стосунків з родиною // «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії» Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Вип. 21. Рівне : Рівненський державний гуманітарний університет, 2011. С. 649-661.

⁹ Болабольченко А. А. Вибране : [Біогр. нариси про Г. Хоткевича, С. Єфремова, В. Доманицького, М. Левицького, П. Стебницького] [Ред. Т. Щегельська]. К : Щек і Хорив, 2005. 246 с.

¹⁰ Мицик В. Славетна родина // Чистому серцем. Памяти Василя Доманицького. Черкаси : видав. Ю. Чабаненко, 2010. С. 158-162.

¹¹ Поліщук В. Т. Як зоря невідкрита. Василь Доманицький у спогадах Євгена Чикаленка // Літературна Україна. 2007. 15 листопада. С. 1.

¹² Рутковська О. Духовна естафета роду Доманицьких // Матеріали до українського мистецтвознавства. 2003. №3. [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://www.etnolog.org.ua/vyd/matmyst/2003/N3/Art39.htm>.

¹³ Крикун М. Брацлавське воеводство у ХVІ–ХVІІІ століттях : Статті і матеріали. Львів : Видавництво Українського Католицького Університету, 2008. 412 с.; Лисенко С., Чернецький Є. Правобережна шляхта (кінець ХVІІІ – перша половина ХІХ ст.). Біла Церква : Вид. О. В. Пшонківський, 2007. 448 с.;

Лось В. Е. Уніатська церква на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. : організаційна структура та культурно-релігійний аспект. К., 2013. 300 с.; Чернецький Є. Правобережна шляхта за російського панування (кінець XVIII – поч. XX ст.) Джерела, структура стану, роди. Біла Церква : Вид. О. В. Пшонківський, 2007. 176 с.; Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. Вид. друге, пер. і випр. К. : Критика, 2008. 472 с.

¹⁴ Бовуа Д. Російська влада і польська шляхта в Україні. 1793–1830 рр. / Переклад з франц. Зої Борисюк. Львів : Кальварія, 2007. 296 с.; Літвін Г. З народу руського. Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569–1648) / Пер. з польськ. Лесі Лисенко. К. : Дух і літера, 2016. 616 с.

¹⁵ Яковенко Н. Вказ.праця. С. 64.

¹⁶ Там само. С. 205.

¹⁷ Дучимінська О. Вказ. праця. С. 11.

¹⁸ Лось В. Е. Вказ.праця. С. 48.

¹⁹ Яковенко Н. Вказ. праця С. 229.

²⁰ АЮЗР. Ч. 7. Т. 3. Акты о заселении Южной России XVI–XVIII ст. К., 1905. С. LXX-LXXI

²¹ Чернецький Є. Вказ. праця. С. 49.

²² Літвін Г. Вказ. праця. С. 30.

²³ Доманицкий В. Указ. труд.

²⁴ Бовуа Д. Вказ. праця. С. 75

²⁵ Лисенко С., Чернецький Є. Вказ. праця. С. 35.

²⁶ Доманицкий В. Указ. труд.

²⁷ Доманицкий В. Указ. труд.

²⁸ Єфремов С. Чистее сердце // Чистому сердцем. Пам'яті Василя Доманицького. Черкаси : видавець Ю. Чабаненко. 2010. С. 19.

²⁹ ІР НБУВ, ф. III, спр. 62198. 2 арк.

³⁰ Доманицкий В. Указ. труд.

³¹ Крикун М. Вказ. праця. С. 44.

³² Дучимінська О. Вказ. праця. С. 10-11.

³³ Рутковська О. Вказ. праця.

³⁴ Uruski S. Wspomniana prasa. S. 213

³⁵ Ibid; Zbiór nazwisk szlachty z opisem herbów własnych familiom zostaiącym w Krolestwie Polskim, i Wielkim Xięstwie Litewskim... S. 7.

³⁶ ІР НБУВ, ф. III, спр. 62198, арк. 1зв.

³⁷ Літвін Г. Вказ. праця. С. 243.

³⁸ Доманицкий В. Указ труд.

³⁹ Список дворян Киевской губернии. Киев, 1906. С. 73.

⁴⁰ Доманицкий В. Указ. труд; Список дворян Киевской губернии... С. 73

⁴¹ Доманицкий В. Указ. труд.

⁴² Там же.

⁴³ Там же.

⁴⁴ Там же.

⁴⁵ Дучимінська О. Вказ праця. С.11.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ ДАЧО, ф. 931, оп. 1, спр. 191, 213 арк.

⁴⁸ Список дворян Киевской губернии... С.73.

⁴⁹ Памятная книга Киевской епархии. Сост. А. В. Нов и св. В. Антонов. К. : Тип. Корчак-Новицкого, 1882. 406 с.

⁵⁰ Комарова О. Афанасій Доманицький та його родина на Поділлі // Краєзнавець Хмельниччини : наук.-краєзн. / [гол. ред. Л. В. Баженов]. Кам'янець-Подільський : К-ПНУ імені Івана Огієнка, 2014. Вип. 6. С. 35-41.; Комарова О. Життя і діяльність представників священицької родини Доманицьких на Поділлі (на основі документів фондів Державного архіву Хмельницької області) // Матеріали I-Міжнародної наукової історико-краєзнавчої конференції «Місто Хмельницький в контексті історії України» / Ред. кол. Баженов Л. В. (голова), Єсюнін С. М. (співголова, відповід. редактор) та ін. Хмельницький, 2016. С. 389-392.

Olga Komarova. In the study of the Domanytskyi family's noble origin (information from the armorial and family tree). Restoration of the portraits of famous Ukrainian families will allow to recreate the role of the key characters of the Ukrainian national revival events of the 18-th – the first decades of the 20-th century. The history of the Ukrainian descendants of preferred groups, that inherited the noble origin, sheds light on social transformations. The noble families' genealogy belongs to the circle of complex research problems. The mobility of nobles caused errors in the act records. The inadequate translations of the documents gave rise to problems of research of the Domanytskyi family origin.

Badly preserved documents, deliberate concealment of noble origin by the family members during the Soviet repressions period hinder the research of the Domanytskyi family history. To explore the problem it's important to draw information from the extant Polish Nobility Armorial by S. Uruski and P. Nalech-Malachowski and information from the «Domanytskyi surname pedigree (“Rodovid”)». In 1901, the family tree of Domanytskyi family written by V. Domanytskyi was published in Kyiv. Today it is kept in the collections of the Russian National Library and, until recently, remained unknown to the other specialists on this issue.

To introduce the unexplored sources concerning Domanytskyi family genealogy into scientific circulation. The tasks aimed at achieving this goal are to find out the history and circumstances of the creation of «Rodovid» by V. Domanytskyi; to cover features of the genealogical publication, show its relationship to the published Polish Nobility Armorial; to find out the possibility of using these genealogical documents to open the other aspects related to matters of heraldry.

The study of «Rodovid» and comparison of its reference information with the publication «Rodzina Herbarz Szlachty Polskiej» (Vol. 3, 1906) allowed to deny the

assumption that the family belongs to the so called «Pan (Mr.) from Domanovo» coat of arms, the mythic fiction of the anthropologists and ethnographers. There is a record in Polish Armorial and in the statement of city books of Bratslav province stating that the family belonged to «Liubich» (Lubicz) coat of arms. There is reason to believe that the family belonged to the privileged class – the gentry's class, which enjoyed special rights, but formally the privileges were lost after the II-d Lithuanian Statute adoption.

Key words: *Vasyl Domanytskyi families' genealogy, family tree, polish gentry, historical source, noble origin, priestly family.*

Отримано: 09.07.2017 р.

UDC 355.43: 355.311.2 (477) «1943»

Volodymyr Kydon

COVERAGE OF THE QUESTION OF MORAL AND PSYCHOLOGICAL STATE OF THE SOVIET TROOPS DURING THE STRUGGLE FOR KYIV IN 1943 IN SCIENTIFIC PAPERS

Volodymyr Kydon. Coverage of the question of moral and psychological state of the soviet troops during the struggle for Kyiv in 1943 in scientific papers. The author has attempted to assess the completeness and accuracy of scientific works of scientists as for the coverage of the issues of moral and psychological state of the Soviet troops during the struggle for Kyiv in 1943. Some negative factors of the socio-political situation in Ukraine and their impact on moral and psychological state of the Red Army based on previously closed archival sources of the Communist Party of Ukraine have been analyzed. The article reveals the state of the research carried out by historians of the problems of mobilization, poor attitude of local authorities towards the solution of the problems of soldires' family members in the Soviet rear and historical facts of manifestations of banditry, desertion, looting, extortion of local people, thefts of food, clothing and other property have been given.

Key words: *1943, socio-political situation, the Soviet troops, moral and psychological state.*

Володимир Кидонь. Висвітлення у наукових працях питань морально-психологічного стану радянських військ під час боротьби за Київ у 1943 році. Автором здійснено спробу дати оцінку повноти та достовірності наукового до-робку вчених з висвітлення проблематики морально-психологічного стану радянських військ під час боротьби за Київ у 1943 році. Для цього на основі раніш закритих архівних джерел ЦК КП(б) України проаналізовано окремі негативні чинників суспільно-політичної обстановки в Україні та їх вплив на морально-психологічний стан червоноармійців. У статті розкрито стан вивчення істориками мобілізаційних проблем, незадовільне відношення місцевих органів влади до вирішення проблем

членів сімей фронтовиків у радянському тилу та наведені конкретні історичні факти проявів бандитизму, дезертирства, мародерства, поборів з місцевого населення, розкрадання продовольства, речового та іншого майна.

Ключові слова: 1943 рік, суспільно-політична обстановка, радянські війська, морально-психологічний стан.

At the time of crossing of the Dnipro and offensive operations from bridgeheads the task of strengthening the moral and psychological / in Soviet historiography often used as moral and political / state of the Soviet troops (hereinafter – MPS) gained special importance. This issue was addressed by all those who, to some extent, attempted to cover the Kyiv offensive of 1943. If the native historians of the Soviet period glorified a moral factor and its role in achieving the victory over the forces of the Wehrmacht, in modern Ukrainian and Russian historiography¹, in our opinion, there has been a bias in the opposite direction.

The focus has shifted to insufficiently lit segment in terms of analyzing the negative impact on MPS of the troops and socio-political situation in the front rear, namely mobilization problems, weaknesses in the work of the Soviet state, party, Komsomol bodies and bodies of military control, poor attitude towards the solution of the problems of soldiers' family members, manifestations of banditry, desertion, looting, extortion of local people, thefts of food, clothing and other property.

The hypothesis of our study is simple – the truth lies somewhere in between, and historical events and processes are more complex than their interpretation of scholars of different schools and directions. The purpose of the article is to evaluate the scientific results highlighting the issues of moral and political state of the Soviet troops and to use the archive sources for this.

A famous researcher of social and political attitudes of the population of Ukraine during World War II Vladislav Grynevich², on analyzing significant historiographical and source base, concluded that the inhuman Nazi occupation regime significantly influenced the social and political mood of the bulk of the Ukrainian population, caused strengthening of the pro-Soviet sympathies of one part of population and nationalist preferences of the other part. Despite the extremely negative attitude to the Nazi occupation regime, the prospect of the return of Soviet power was estimated by the population of Ukraine extremely ambiguously. For residents of eastern cities that had more than others suffered during the occupation and who were practically doomed by the Nazi policy to extinction, the restoration of the Soviet power meant a revival of hope in life, hope for a stable job and salary, renewal of the inherent to the Soviet system of certain social benefits (issuing rations, financial assistance to families of soldiers, free education, medical care). On the other hand, a considerable part of Ukrainian society without much optimism was expecting the return of the Stalinist regime. That meant not only the hundreds of thousands of people who collaborated with the German administration, taking part in various occupying institutions and organizations, police and military units. Hundreds of thousands of men who deserted

parts of the Red Army in 1941 were afraid of persecution; women who have had intimate relations with the Germans; tens of thousands of Communist Party members who remained in the occupied territory; representatives of the accused of disloyalty to Soviet rule of certain ethnic groups (Crimean Tatars, Bulgarians, Germans, Romanians and others).

A large part of the Ukrainian peasantry was also afraid of the prospect of the return of Stalin's power, primarily for fear of a return of the old collective farm system. Restoration of Soviet power in Ukraine was accompanied by ideologically motivated violent mobilization activities and mass repression.

To improve the morale of troops and to demonstrate the power of Soviet state to the local population in the central squares of many cities there were mounted the gallows for the execution of German prisoners of war and enemy minions³.

Socio-political situation clearly influenced the moral and psychological state of troops. In terms of methodology, we emphasize that historic scientific works differently interpret the concept of morale. So, at the beginning of the coverage of basic material we consider it necessary to turn to intersectoral approaches to this issue, to highlight the current views of experts on the above mentioned issues.

Even in ancient times it was known «... not the number of troops, not its strength but its fighting spirit leads to victory in war,» Xenophon «Anabasis» kn.3, I, 42 (p. 360 BC.). The problem of the troops' morale has been the focus of military theorists and practitioners from ancient times. The writings of Herodotus, Xenophon, Thucydides and other ancient philosophers contain practical recommendations for the analysis and consideration of this category. We all know the words of Napoleon that victory in three quarters depends on the morale of the troops and only in one quarter on the numerical value of the adversaries.

Modern science and practice proves that without a real estimation of morale of troops it is impossible to manage the spiritual and social processes in the daily activity of military groups, to achieve moral superiority over the enemy, to predict the likely completion of the battle, to control the fighting units successfully. MPS of the troops is one of the important components of the combat potential of the army. Fighting Spirit is a spiritual readiness and capability to endure hardships of war, difficulties of military service, to achieve victory over the enemy. Mutually connected morale of the troops (forces) and its manifestation is a moral and psychological potential of the troops⁴. The moral and psychological potential is a collection of troops' spiritual possibilities, their consciousness, professional training which may be a factor of the victory during the battle. Morale is an active part of moral and psychological potential, available spiritual forces of soldiers, their degree of mobilization to perform specific military tasks, moral and psychological factor in achieving victory⁵.

National military scientists give the following definitions of MPS⁶. According to Y. Moskovchuk, MPS is a complete, integrated set of political, spiritual values and attitudes, needs and interests, feelings that prevail and dominate the minds of soldiers currently or within a certain period. That is, MPS is a generalized form of political

expression and spiritual consciousness of soldiers, their moral and psychological stability. From the view of V. Kashyryn, moral and psychological state of troops is the influence of social, logistical and natural factors, relatively stable and limited in time condition and mental readiness of soldiers to solve military tasks, the degree of psychological readiness and ability to perform these tasks⁷.

Analysis of a large amount of literature of the Soviet period shows: from the abstracts Stalin proclaimed during the war and published in 1947⁸ to the collapse of the USSR the postulate that the Soviet troops in 1943 after victories at Stalingrad and Kursk had undeniable moral superiority over the enemy became canonical. Casual party and political work in military units strengthened high MPS of Soviet soldiers. It was the source from which soldiers and army officers took power for a fierce fighting with the enemy, mass heroism. According to Soviet politicians, soldiers, scientists all these accumulated in the battle for the Dnipro and liberation of Kyiv⁹.

Here is the assessment of the Chief of the Political Department of the 1st Ukrainian Front K. Kraynyukov. As it was instructed according to the operation plan to seize Kyiv by the end of November 5, the party-political work in the army was focused on the study of the calls of the CPSU (b) as for the 26th anniversary of the October Revolution. Front Military Council put forward a call to «Let's free Kyiv to the 26th anniversary of the Great October Revolution!» Under this slogan in military units meetings and rallies were held, leaflets were produced. This slogan was printed in front and army newspapers, political lessons and conversations on the subject were held¹⁰.

The high moral and fighting qualities shown during the battles for the Dnipro by Soviet generals, officers, sergeants and soldiers were admitted even by the enemies. Former Nazi general Dërr in an article published in a book edited by the British military historian Liddell Hart wrote that the German command always marveled at the ability of Soviet infantry overcome water obstacles. He noted that «Where the position of German and Soviet troops was divided by the river forcing could be expected at any moment <...> no vigilance could prevent the Russians by various means to force the river at night. Quite often Russians were suddenly found in places where they could be least expected. They acted with incredible speed. They had just one night to turn a small foothold in a strong bridgehead from which it was difficult to dislodge them. Once the bridgehead accumulated enough forces an offensive began»¹¹.

According to Communist Party functionaries morale of the Red Army had to be boosted by the appeal of the Military Council of the 1st Ukrainian Front, specially prepared on the eve of the offensive on Kyiv. «In front of us there is Kyiv, the mother of Russian cities, the cradle of our country – said the appeal – here many centuries ago, our powerful Rus originated. Here our fathers and mothers, our grandparents and forefathers with arms in their hands defended freedom and independence of Russian and Ukrainian people from the enemies¹². « In it the capital of Ukraine was presented as a symbol of unity of the Russian and Ukrainian people against the common enemies, it also mentioned the atrocities committed by the Germans and their collaborators in occupied territory, calls for speedy freeing and defeat of the

enemy¹³. To ensure secrecy only at 18.00 on 2 November 1940 the army received the appeal of the Military Council of the front.

Many contemporaries of those events including general Martirosyan Sarkis Sohomovych (Armenian), who in autumn 1943 commanded the 50th Infantry Corps, took part in the battle for Kyiv, recollect on the effective action and the impact on MPS of the troops of various appeals, slogans, speeches, leaflets, posters of Soviet propaganda¹⁴.

Valery Shaykan while examining the problem of the ideological struggle in Ukraine during the Second World War, confirms the strong influence of Soviet ideological structures on public consciousness, but notes: «the beginning of the liberation of Ukrainian lands from Nazi occupation, along with the strategic goal – to defeat the invaders, the Soviets had to solve the problem of updating and strengthening the dominant position of the Bolshevik ideology, which required some changes in emphasis and more effort»¹⁵.

The literature of the Soviet period states that before the Kiev offensive a large number of soldiers joined the ranks of the Communist Party. So in a short description of the history of the Kiev military district «Kyiv Red Banner» (1969) it is stated that within 30 days from the start of the forcing of the Dnipro river party organizations of the 1st Ukrainian Front accepted to their ranks about 18 000 people¹⁶. All in all, in the troops before the operation, there were 101,396 Communists and 86,156 Komsomol members as it is claimed in the book of the Moscow military historians published in 1968¹⁷. And the work of the Institute of history of Central Committee of the Communist Party, written at the same time (1968), without any guidance on sources of information says about 135 thousand Communists among the soldiers of the 1st Ukrainian Front¹⁸. Arbitrary manipulation of numbers is another illustration of the manipulation of historical consciousness of society.

After significant losses in crossing the Dnipro before Kyiv offensive troops of the 1st Ukrainian Front were reinforced by mobilized population of liberated territories. As for the number of military contingent of communists, important factual material, based on documentary sources is given to us by Patryliak I. and M. Borovik. Out of 150 thousand members of the CP (B) remaining on the occupied area 46.5 thousand were killed by German authorities. Most of the 113,890 members of the CP (B) U, who survived the occupation, not only didn't fight with the Germans, but also occasionally collaborated with the occupiers. Almost 22 thousand of them signed up for the Gestapo, over 6 thousand abandoned their party affiliation, more than 34 thousand destroyed their party tickets. After liberation, they were subjected to checks and excluded from the party during cleansing. Totally over 62 thousand former Communists were denied recovery in the ranks of the Communist Party in the process of the revival of party organizations¹⁹.

One of the determining factors of the socio-political situation, and therefore MPS of the troops was mass mobilization. Since the beginning of the expulsion of German forces from our land, the Red Army began to grow due to the contingent of liberated

territories of Ukrainian SSR. These were young men of military age, members of the guerrilla and the clandestine movements of war, found deserters, criminal elements and so on. A separate category of recruits were women mobilized for auxiliary military service. Besides, from the autumn of 1943, there was carried out an extra mobilization call (born 1926). Although the military training of youths was to be longer than for other recruiting years, many of them immediately after the call appeared in the army.

Researcher V. Grinevich said that the conditions under which mobilization in Ukraine in 1943 was conducted, both in military and political, as well as moral and psychological terms differed significantly from the mobilization of 1941. This time, the attack was led by the Red Army, exhausted fighting regiments and divisions of which needed constant replenishment. However, «the trust» of the Soviet leadership to the local population, which almost two years had been influenced by enemy propaganda was destroyed. All this affected both the nature and the forms of mobilization in Soviet Ukraine²⁰. The same circumstances were mentioned by Colonel General K. Kraynyukov in his memoirs, «in mass political work we considered that some recruits experienced the horrors of the German occupation, their minds for two years had been poisoned by Nazi propaganda»²¹.

Authors of «Victory and sacrifice. Ukrainians on the fronts of World War II» emphasize that the first wave of recruitment was carried out, usually by frontline and army bodies as military-administrative apparatus was just being restored. Already on July 1, 1943 units and the connections of the 1st Guards, 13th, 18th, 27th, 38th, 40th, 60th, and 3rd Tank Army, 234 FZSP were joined by 416,052 new soldiers and commanders. The researchers found out that during 1943 the Ukrainian SSR twice carried out verification of registration for military service, military and recruits. The reason for it was the order of NCO USSR number 0316 (June 1943); at the same time the data on all men to 47 years of age and unfit for military service and those who had been deferred due to sickness were verified. On October 21, 1943 resolution of the CC CP (B) U «on measures for carrying out military service registration of all men bound to military service and the call to the Red Army of the citizens born in 1926 came into force»²².

A special feature of mobilization in Ukraine in 1943–1944 was that it was carried out not only by military. The local military offices could resume their activities only a month or two after the liberation of the areas from German occupation. So, in order not to waste time, the army was actively involved in the mobilization. Conscription was performed directly by headquarters of units by the decisions of the military councils of armies. In Soviet historical science prevails misconception that conscription was performed by «field recruitment offices». The author carried out a thorough analysis of the documentary base on these issues refuted these positions. We believe that some local historians emotionality leads to the creation of new myths.

So in the works of V. Korol emphasis is on negative aspects: «field recruitment offices», deliberate destruction of mobilized Ukrainians by the leaders of the Red Army, punitive and assault battalions, defensive squads. Victor Yukhymovych randomly

operates facts and figures, referring in his scientific work to his own newspaper publications and private conversations with veterans and witnesses of the events²³. The famous Ukrainian researcher says: «Today a document was published – evidence of Y. Kovalenko known as a participant of taking captive of Field Marshal Paulus. During the battle for the Dnipro he was appointed an officer for special orders of the commander of the Voronezh and from 20th October 1943 of the First Ukrainian Army Front General M. Vatutin and was present at a meeting in the village Trebukhov where the question of forcing the Dnipro and liberation of Kyiv was discussed. Then Zhukov when a question of giving weapons and clothes to these 300 thousand youths arose, said: «They will fight in what they came». Then sounded a short phrase of Zhukov: «Why should we, my friends, consider this. Why should we give outfit and equip these men. All of them are traitors! The more of them sink in the river, the less we will have to send to Siberia after the war. ««So it's not a war, but genocide of people» – said Rokossovsky»²⁴. While publishing these very serious allegations of evidence in magazine «Military History» V. Korol refers to his own publication in the journal «History in school».

The works of L. Rybchenko impress by depth and authenticity. Lyudmyla Viktorivna believes that in Left-Bank Ukraine the action of Headquarters' order №089 from 09.02.1942 which allowed the Red Army to replenish their own troops on the liberated territories had the most tragic consequences. This is where new massive replenishment were engaged into the most complex strategic operations of the Soviet-German war – the battle for the Dnipro. The practice of execution of the order showed that the decision to give the army the right to mobilize people on the liberated territories significantly reduced the quality of selection of recruits, negatively affected the level of their training and facilitated irresponsible not justified use of local recruits in offensive combats. Up to 50% of recruited people were mobilized by the army and immediately went to the front. Conscription in 1943 had tragic demographic consequences for Ukraine. The death toll is hidden. Frauds found in accounts for losses give reason to believe that most of the newly mobilized soldiers who died in the first weeks of his stay at the front, credited missing only in April – May 1944. Such actions are a manifestation of the totalitarian methods of warfare and crimes of the Soviet system against its own people²⁵

However, the researcher Lyudmyla Rybchenko (analyzing issues of morale of the population of Left-Bank Ukraine in 1941–1943 and their attitude to the Soviet military mobilization) believes that common in modern historiography thesis that Ukraine's population suffering from the repression of the Stalinist regime at the beginning of the German invasion pinned some hope on the Germans, and after the mass murder of civilians by the invaders turned away and joined the resistance movement, is too simplified. Analysis of memoirs, letters, diaries of the war period gives reason to believe that among the population of Left-Bank Ukraine thoughts, feelings, political views, both of civilian and soldiers of the Red Army neither at the beginning of the occupation, nor after the liberation was the same. They depended on life experience, ethnicity, education

level, place of residence, results of Soviet and German propaganda and so on. In general, the attitude of the population of the occupied territory to the return of the Red Army differed significantly. People considered the army to be the savior and sincerely were waiting for it. The majority of ex-servicemen in 1941 and the war captives, on the one hand sought to avenge the enemy, on the other – as soon as possible to legalize and protect themselves and family from the persecution of Soviet power. Youths, who during the years of occupation reached military age, were primarily characterised by the determination and sincere desire to fight in the ranks of the Red Army. Men who were older mostly went to the front with a belief in democratic changes in the country. They cherished the hope that, together with its citizens, having gone through such terrible trial, the government will improve, there will be changes in the social and economic spheres. However, the realities were such that the Red Army had become a tool of a totalitarian regime. The mobilization carried out by the Army of the population that for some time was ruled by another political system was considered by the part of the command as another punitive function, such as an execution of alarmists, deserters and others without trial²⁶.

In the second half of 1943 mobilization campaigns in Left Bank Ukraine regions became of a large scale. The proportion of citizens of the republic in the units and formations which liberated Ukraine from invaders, steadily increased. Out of 1728 people that entered the 181st Infantry Division of the 13th Army in the first half of October 1943, 1577 were called by the recruiting office of Chernihiv region²⁷. According to I. Lysenko and E. Mukovskyi only from five regions in the second half of 1943 regional recruitment offices sent to the Red Army almost 250,000 men of all ages and 129,500 former prisoners. This amount will increase by 2.5 thousand people when accounting mobilization of women, targeted mobilization – to the NKVD to protect industrial facilities in Kharkiv, Stalin, Voroshylovhrad, Poltava, Sumy, Chernihiv regions according to the order of the CC CP (B) on September 17, 1943²⁸.

Scientific thesis of O. Lysenko, I. Mukovskyi, L. Rybchenko, I. Patryliak and other researchers on the use of not prepared and not properly equipped people in the battles are proved by a significant array of sources. This is confirmed by German documents. So in a report of intelligence of 198 Infantry Division was on 11.25.1943 it is said that that near Bila Tserkva Soviets are significantly weakened. In battalions there are listed 30-50 people and 90% of them with no combat experience just recruited Ukrainians aged 17, poorly armed and untrained²⁹.

In liberated from the Nazis areas authorities conducted virtually total «combing» to identify people who declined the service and deserters and saboteurs. The scope of operation is indicated by the number of its participants: 774 NKVD officers and police, 5539 soldiers, 1 595 village and party activists, 1,077 soldiers of assault battalions³⁰.

Naturally, the conduct of the mobilized replenishment was not always «deeply patriotic» to the Soviet regime. In particular, it is reported in the documents by the Head of Political Department of the 1st Ukrainian Front Lieutenant General S. Shatilov. Private of the 121st Infantry Division Tyrchan in the circle of friends said:

«The Germans had not mobilized us for three years, but the Russians did. They are not right that make us fight. What shall we fight for? We will fight». The soldier of the 121st Infantry Division Sendun during the political lessons said «Comrade Captain, when I come home and mother asks me what did you son fight for. Tell me, what to answer»³¹.

Discords in the family negatively affected the moral and psychological state of the soldiers and commanders. Special Service for Supervision of correspondence of the Red Army soldiers signaled hundreds of messages of family members about unfair treatment received by them from the local authorities. Here are some excerpts from these letters. A letter from a citizen A.T. Krasnaya, Sumy region, Morypilskyi district, village Yunakovka. «... I am 58 years old, three sons are in the Red Army. Collective farm's head Kolesnichenko T. N. provided me with the beet area that I could not handle. Consequently, the collective farm's head expelled me from the collective farm and took away my private garden, so I was left without a piece of bread ... «A letter from a citizen Makarenko A. P. Kharkiv region, Valkovskyy district, village Kovyahy. «... Hrytsko Yemets under the Germans worked at the commission to appoint people to Germany and he is now a secretary of the Komsomol organization ...». From the letter of the citizen S. Gorbenko, Dnipropetrovsk region, Nomoskovskyy district, village Gubynyha. «... Those who lived under the Germans now live and build houses <...> Our men put their heads for them and fight for them, and they drink and walk. Zamkovyy Nikifor <...> Volokita Zahar <...> They are bastards. Under the Germans they ran and now run the village <...> «. From the letter of the citizen Gavrylenko L. D., Sumy region, Hrunskyy district, village Kuzenyn. «... Head of the collective farm Stoma Gregoriy Dmytrovych. (22 years old) mocks farmers, applies the measures of physical restraint <...> I was pledged to subscribe for 10 000 rubles...» (meaning government loans)³².

However, defense funds collected were not always directed to the coffers of state. The negative factors were the corruption of officials in the rear. Thus, prosecutors revealed facts of stealing gifts and money collected for the army and the families of soldiers. Out of the money and food collected to help orphans Kopyakov (the first secretary of the district committee of LKSM) stole: over 6 thousand rubles in cash, more than 400 eggs, 7 kg of butter, soap, sugar, candy and other products³³.

The issue of providing quality health care in the rear hospitals remained problematic. It became the subject of attention both of frontline leadership and party and government bodies. Only in liberated Kiev, there were 38 emergency hospitals of the Commissariat of Health of the USSR, and the All People's Commissariat of Defense. In Kharkov, there were 26, and in the region 43. There was a large number in other regions as well. There was a lot of work done to ensure the quality functioning of hospitals, but there were significant shortcomings. State control inspections, Political Department of the 1st Ukrainian Front and the military prosecutor's office investigation found that the chief sanitary of the ambulance unit №483 Demyaniv and storekeeper of the same unit Smirnov, entering into criminal conspiracy with each other, during November 1943 – March 1944, systematically inflated in the notes the number of sick

and wounded who were transported by the ambulance and thus obtained products were stolen and sold. The total cost of the food stolen was 101,394 rubles. The Head of the ambulance unit Demyaniv was sentenced to death by the military tribunal³⁴.

Using official status many officials of health institutions knowingly allowed «nepotism». At the base hospital number 3614 a former hospital chief Kryson and medical head Kovtun employed to serve in the hospital 22 families consisting of 60 people, including 15 people who were dependents and lived at the cost of the hospital. By surrounding themselves with relatives, appointing them to positions of responsibility, criminals brazenly robbed the wounded. Only the cost of the material property stolen was 643,477 rubles³⁵.

Troubles in the sanitary facilities of the 1st Ukrainian Front were discussed at the military council³⁶. Resolution of the Military Council of the Front removed the chief of the front sanitary control General Major of the medical service Semek. A number of health care workers were prosecuted for the criminal, disciplinary and party liability.

Serious adverse impact on the socio-political situation in the front rear and on the moral and psychological state of the army was caused by the cases of looting and desertion. Hundreds and thousands of people who avoided military service and deserters lounged in the areas of the front rear of the army, engaged in robbery of local people.

With regard to criminal offenses among soldiers of the 13th and 60th armies Khrushchev had to apply in writing to the commander of the front. The letter was supported by submissions of the NKVD of USSR on cases of looting. In particular cattle, food, personal items were illegally withdrawn from the local population³⁷. Commander of the 1st Ukrainian Front approved of the decree number 089 «On strengthening the fight against the illegal military action,» which defined the stringent measures³⁸.

Secretary of Chernigiv Regional Committee of the CP (B) M. Kuznetsov, reported mass atrocities to the command of the Kiev military district troops. In particular, a soldier of the 48th individual correction avia squad Lieutenant Azhyhin while being drunk shot an 11-year-old daughter of the head of district needs union Demchenko. Secretary of the provincial party committee confirms: «market is always visited by a number of military personnel. Some privates and sergeants, and officers sell military property, rubber wheels of aircrafts, fuel, household items, dealing with speculation «Shooting occurs day and night. Drunken soldiers commit crimes <...> He petitioned the introduction of curfew in Priluky»³⁹.

The military prosecutor of the 1st Ukrainian Front, Colonel of Justice B. Shaver reported to the military council: «... It is not an exaggeration to say that atrocities, looting have become a mass phenomenon. In areas of Zhytomyr region for the last month were committed more than 400 robberies of local people by military personnel and those who pretend to be soldiers. There are proved facts <...> when whole departments and even units led by their commanders, were engaged in looting and robbery of local people. For example, personnel of the 494 mortar regiment, stationed in the area Kochetovo – Darnytsya systematically were engaged in robbery of local

people and seizure of their cattle, vegetables and other property. At the head of these atrocities was the regimental commander, Major Kuznetsov and chief of headquarters – captain Kozey <...> Recently there have been established numerous facts which show that the looting under the guise of military personnel was committed by different kinds of gangs, deserters from the Red Army and other criminal elements lurking in areas of the troops deployment front and its rear...»⁴⁰ Parts of the NKVD that protected the rear of the front captured a few thousand deserters monthly. It is obvious that these thousands of «stray» deserters and other criminals in uniform lived at the cost of the population, were engaged in robberies and so on.

Banditry, desertion, looting, extortion of local people, stealing food, clothing and other property, poor attitude to solving problems of family members of the Red Army soldiers brought havoc in the front rear and negatively affected the moral and psychological state of the soldiers and commanders of the Red Army. Whether it was Did the Soviet sources contain negative factors of MPS of the troops? To be honest we should note that negative phenomena and processes in society and the army in particular were closely traced by Soviet military, government and party leadership, law enforcement bodies. Decisive actions were taken to restore order. However, an analysis of the negative factors of socio-political situation and its impact on MPS of the personnel of military units, for obvious reasons, had closed nature. This thesis is confirmed by archived documents.

In Soviet historiography there dominated a position supporting the positive facts of the matters mentioned in this article. The manipulative techniques of Soviet historical science are paid attention to by modern scientists, including O. Lysenko, V. Grynevich, L. Rybchenko V. Vyatrovych, I. Patryliak, O. Zinchenko, Y. Shapoval.

However, high morale of the vast majority of Soviet soldiers, in the battle of Kyiv, including troops of Ukrainian Front made up over 50% of Ukrainians⁴¹, is recognized even by radical modern domestic historians. For example, V. Korol writes: «Nevertheless, the decisive factor that led to the victorious end of the Battle for the Dnipro and the liberation of Kyiv was exceptional heroism and self-sacrifice of our soldiers, 17,500 of which from the 1st Ukrainian Front were awarded orders and medals, and 668 received the title of Hero of the Soviet Union. Among them 32 were from Kiev»⁴².

So, in general positively assessing the achievements of researchers in the study of the Kiev offensive, we have to emphasize one of the issues of not very well covered segments – namely, the morale of troops of the 1st Ukrainian Front. In the works of a general nature exist polar positions on the issue. Transformation of attitudes in modern domestic historiography on the assessment of negative factors of MPS, critical attitude to the activities of the military leadership, punitive and repressive organs, and so on is noted. At the same time, the indisputable factor of MPS, according to both domestic and foreign scientists, was the heroism and sacrifice of Soviet soldiers in crossing the Dnipro and the exile of Nazi occupants from Kyiv.

Areas for future scientific research may be the use of modern methods, including mathematical, evaluating of the effectiveness of moral and psychological

support in forming a proper level of the MPS and their adaptation to the study of historical issues, including the implementation of reasonable estimates of MPS of the Red Army. The problem of researching the morale of soldiers of the Wehrmacht and the SS remains a «white spot» in modern national historiography. Existing research potential demonstrates the potential opportunity of fulfillment of these scientific fields.

Notes:

¹ Гогун А. Между Гитлером и Сталиным. Санкт-Петербург : Издательский дом «Нева», 2004. 416 с.; Его же. Сталинские командос. Украинские партизанские формирования, 1941–1944. 2-е изд., испр. и доп. Москва : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2012. 527 с.; Соколов Б. Цена победы (Великая Отечественная: неизвестное об известном). Москва : Московский рабочий, 1991. 192 с.

² Гриневич В. А. Національні проблеми в Червоній Армії в період визволення України від німецько-фашистських загарбників (грудень 1942 – жовтень 1944 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук : спец. 07.00.02 / Інститут історії України НАН України. К., 1994. 16 с.; Його ж. Неприборкане різноголосся : Друга світова війна і суспільно-політичні настрої в Україні, 1939 – червень 1941 рр. / НАН України. Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса, Канад. Ін-т Укр. Студій. К.; Дніпропетровськ : Ліра, 2012. 506 с.

³ Гриневич В. А. Суспільно-політичні настрої населення України у роки Другої світової війни : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. політ. наук : спец. 23.00.02 / Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса АН України. К., 2008. 33 с.

⁴ Грицюк В. М., Будагянц Л. М. Бойовий дух // Актуальні проблеми становлення особистості професіонала в ризиконебезпечених професіях : матеріали Всеармійської науково-практичної конференції (Київ, 26 травня 2011 р.). К. : НУОУ, 2011. С. 40–45.

⁵ Алещенко В. І. Морально-психологічне забезпечення застосування військ (сил) : історія та сучасність : навч.-метод. посіб. Харків : ХВУ, 2000. 87 с.

⁶ Морально-психологічне забезпечення у Збройних Силах України : підручник. К. : Національний університет оборони України, 2012. 464 с.

⁷ Грицюк В. М. , Будагянц Л. М. Вказ. праця. С. 40-45.

⁸ Сталин И. О Великой Отечественной войне Советского Союза. Москва : ОГИЗ, 1947. 208 с.

⁹ Партийно-политическая работа в Советских Вооруженных Силах в годы Великой Отечественной войны (1941–1945). М. : Воениздат, 1968. С. 289-296.

¹⁰ Крайнюков К. В. Оружие особого рода. М. : Мысль, 1984. С. 46.

¹¹ Liddel Hart. The Red Army. New York, 1956. P. 373.

¹² Визволення Київщини. Збірник. К., 1944. С. 32-34.

¹³ Крайнюков К. В. Указ. соч. С. 54-55.

¹⁴ Героїчний Київ: Документальні розповіді / Упоряд. В. Денисенко. К. :

Україна, 2003. С. 267-282.

¹⁵ Шайкан В. О. Ідеологічна боротьба в Україні періоду другої світової війни 1939–1945 рр. Кривий Ріг : Діоніс (ФОП Чернявський Д. О.), 2010. С. 271.

¹⁶ Киевский Краснознаменный. Краткий очерк истории Краснознаменного Киевского военного округа (1919–1969). К. : Поитуправление КВО, 1969. С. 312.

¹⁷ Партийно-политическая работа в Советских Вооруженных Силах в годы Великой Отечественной войны (1941–1945). М.: Воениздат, 1968. С. 29.

¹⁸ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941 – 1945 рр. : У 3 т. / Інститут історії партії ЦК КП України. К., 1968. Т. 2 : Радянська Україна в період корінного перелому в ході Великої Вітчизняної війни (листопад 1942–1943 рр.). С. 351.

¹⁹ Патриляк І. К., Боровик М. А. Україна в роки Другої світової війни : спроба нового концептуального погляду. Ніжин: ПП Лисенко М. М, 2010. С. 504.

²⁰ Гриневиц В. Військове будівництво в Радянській Україні (кінець 30-х – 80-ті роки ХХ ст.) // Історія українського війська (1917–1995). Упорядник Я. Дашкевич. Львів : Світ, 1996. С. 332–467.

²¹ Крайнюков К. В. Указ. соч. М. : Воениздат, 1977. С. 54.

²² Муковський І. Т. Лисенко О. Є. Звитяга і жертвність : Українці на фронтах Другої світової війни. К. : Пошуково-вид. агентство «Книга пам'яті України», 1996. С. 395-398.

²³ Король В. Ю. Битва за Дніпро і Київ : героїзм і трагедія (маловідомі сторінки) // Воєнна історія. 2003. №5-6 (11-12). С. 25-38; Його ж. Скільки ж все-таки солдатських життів забрала у нас перемога над фашизмом? // Воєнна історія. 2005. №3-4(21-22). С. 16-28.

²⁴ Король В. Ю. Чому така дорога ціна перемоги над фашизмом у 1939–1945 роках // Воєнна історія. 2010. №3 (51). С. 12.

²⁵ Рибченко Л. В. Радянські військові мобілізації 1943 р. на території Лівобережної України : автореф. дис... канд. іст. наук / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. К., 2010. 16 с.; Її ж. Проблема радянських військових мобілізацій 1943 року на території Лівобережної України // Гілея (науковий вісник) : Збірник наукових праць. К., 2009. Вип. 22. С. 103-110.

²⁶ Рибченко Л. В. Радянські військові мобілізації 1943 р. ... С. 9-10; Її ж. Морально-психологічний стан населення визволених територій Лівобережної України у 1941–1943 рр. (на основі фондової колекції Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.) // Український історичний збірник. К., 2008. Вип. 11. С. 251-256.

²⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, ч.1, спр. 684, арк. 39.

²⁸ Муковський І. Т., Лисенко О. Є. Вказ. праця. С. 398.

²⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, ч.1, спр. 975, арк. 93.

³⁰ Там само, спр. 685, арк. 158.

³¹ Там само, спр. 1009, арк. 21.

³² Там само, спр. 976.

³³ Там само, спр. 1383, арк. 8.

³⁴ Там само, спр. 1006, арк. 47-48.

³⁵ Там само, арк. 47-48.

³⁶ Там само, арк. 47-48.

³⁷ Там само, арк. 1-2.

³⁸ Там же, арк. 7-8.

³⁹ Там же, арк. 25-26; 65-66.

⁴⁰ Там же, арк. 33-39.

⁴¹ Гриневич В. А. Українці в складі Червоної Армії. Кількісний аспект питання // Україна у Другій світовій війні. Уроки історії та сучасність. К, 1995. С. 61.

⁴² Король В. Ю. Битва за Дніпро і Київ : героїзм і трагедія (маловідомі сторінки) // Воєнна історія. 2003. №.5-6(11-12). С. 36.

Владимир Кидонь. Освещение в научных работах вопросов морально-психологического состояния советских войск во время борьбы за Киев в 1943 году. Автором предпринята попытка дать оценку полноты и достоверности научных работ историков по освещению проблематики морально-психологического состояния советских войск во время борьбы за Киев в 1943 году. Для этого на основе ранее закрытых архивных источников ЦК КП(б) Украины проанализированы отдельные негативные факторы общественно-политической обстановки в Украине и их влияние на морально-психологическое состояние красноармейцев. В статье раскрыто состояние изучения историками мобилизационных проблем, неудовлетворительное отношение местных органов власти к решению проблем членов семей фронтовиков в советском тылу и приведены конкретные факты проявлений бандитизма, дезертирства, мародерства, поборов с местного населения, хищения продовольствия, вещевого и другого имущества.

Ключевые слова: 1943, общественно-политическая обстановка, советские войска, морально-психологическое состояние.

Отримано: 1.05.2017 р.

УДК 930:1398(477)(092)

Анатолій Філінюк

М. БАРГ ЯК ОДИН ІЗ ФУНДАТОРІВ СУЧАСНИХ ТЕОРЕТИЧНИХ І МЕТОДОЛОГІЧНИХ ПОЛОЖЕНЬ З ІСТОРІЇ

Анатолій Філінюк. М. Барг як один із фундаторів сучасних теоретичних і методологічних положень з історії. У статті охарактеризовано наукову спадщину вченого світового рівня уродженця Поділля Михайла Барга в сфері роз-

робки найважливіших питань теорії і методології історії. Підкреслено про його подільське коріння, навчання в Кам'янець-Подільському інституті соціального виховання, здобуття історичної освіти у Харківському університеті, перші кроки педагогічної діяльності в сільській школі на Чемировеччині, а головне про наукову і науково-педагогічну роботу в Москві. Обґрунтовано, що доктору історичних наук, професору М. Баргу належать не лише фундаментальні праці з середньовічної історії Англії, англійської революції XVII ст. та її суб'єктів і видатних діячів, історії англійського феодалізму XI–XIII ст., а й низка ґрунтовних досліджень, присвячених розробці ключових понять, категорій і принципів вивчення історичного минулого. Акцентовано увагу на тому, що проблемам теорії і методології історії він присвятив понад 30 років і як результат опублікував низку монографій, численні статті, в яких всебічно висвітлив надзвичайно важливі для сучасної історичної науки питання становлення історизму, ключові категорії і поняття історичної науки, сутність і місце структурного аналізу в технології історичних досліджень й, що дуже важливо підкреслити, – теоретичні проблеми всесвітньо-історичного процесу та цивілізаційного підходу.

Ключові слова: Михайло Барг, фундатор, англійська революція, англійський феодалізм, теорія, методологія, історизм, історичний час, історичний процес, структурний аналіз, категорії і поняття історичної науки, цивілізаційний підхід.

Анатолій Филінюк. М. Барг как один из создателей современных теоретических и методологических положений по истории. В статье охарактеризовано научное наследие ученого мирового уровня уроженца Подолья Михаила Барга в сфере разработки важнейших вопросов теории и методологии истории. Подчеркнуто о его подольских корнях, об учебе в Каменец-Подольском институте социального воспитания, получении исторического образования в Харьковском университете, первых шагах педагогической деятельности в сельской школе на Чемировеччине, а главное о научной и научно-педагогической работе в Москве. Обосновано, что доктору исторических наук, профессору М. Баргу принадлежат не только фундаментальные труды по средневековой истории Англии, английской революции XVII ст., ее субъектов и выдающихся деятелей, истории английского феодализма XI–XIII вв., но и ряд капитальных исследований, посвященных разработке ключевых понятий, категорий и принципов изучения исторического прошлого. Акцентируется внимание на том, что проблемам теории и методологии истории он посвятил более 30 лет и как результат опубликовал несколько монографий, многочисленные статьи, в которых всесторонне осветил исключительно важные для современной исторической науки вопросы становления историзма, ключевые категории и понятия исторической науки, сущность и место структурного анализа в технологии исторических исследований и, что особенно важно подчеркнуть, – теоретические проблемы всемирно-исторического процесса и цивилизационного подхода.

Ключевые слова: *Михаил Барг, создатель, английская революция, английский феодализм, теория, методология, историзм, историческое время, исторический процесс, структурный анализ, категории и понятия исторической науки, цивилизационный подход.*

Розвиток сучасної історичної науки в Україні вирізняється дедалі частішим зверненням до світової теоретичної та методологічної думки, яке дозволяє вітчизняним дослідникам глибше осмислити наше минуле як органічну складову європейського і світового історичного поступу. В цьому зв'язку істотним є повернення імен українських учених і вихідців з України, які залишили помітний слід у розвитку багатьох важливих теоретичних і методологічних аспектів історії. Серед них вагоме місце посідає добре відомий у Росії та Європі історик М. Барг. Яскравим свідченням цього є доволі великий науковий збірник про різнобічні інтереси і цінний внесок вченого у розробку самих різних проблем, який побачив світ ще 10 років назад¹. Однак якщо російська наукова спільнота істориків вирізняється прагненням гідно оцінити внесок М. Барга в трактування й розуміння значення міждисциплінарних підходів до вивчення минулого, його теоретичні і методологічні розробки, то в Україні поки що є тільки окремі згадки про цього вченого.

Звернутися до постаті Михайла Барга автора цієї розвідки спонукало одночасно кілька обставин. По-перше, М. Барг родом із подільського містечка Сатанів, однак, за невеликим виключенням, про нього майже нічого невідомо ані в Україні, ані на його малій Батьківщині. Досить сказати, що навіть у нарисі про Сатанів, розміщеному у видання «Історія міст і сіл. Хмельницька область», його ім'я зовсім не згадано². Відсутні відомості про вченого і у виданні В. Сохи «Сатанів: історія, міфи та легенди», що побачило світ у 1991 р.³ По-друге, майбутній відомий учений починав здобувати вищу освіту в Кам'янець-Подільському інституті соціального виховання, що функціонував внаслідок низки реорганізацій Кам'янець-Подільського державного українського університету. До того ж, саме на Поділлі розпочиналася його педагогічна кар'єра в якості завуча і директора школи в с. Драганівка. По-третє, Михайло Абрамович став одним із не багатьох учених, який зробив свій особистий вагомий вклад не лише у вивчення всесвітньої історії, а й розвиток теорії і методології історії, розкривши першим у вітчизняній науці категорію «час історичний»⁴. По-четверте, історик як один із самих яскравих представників дослідницької традиції був високо поцінований у Великобританії як дійсний член Королівського історичного товариства⁵.

Зазначимо, що в Україні коротку розвідку про М. Барга підготував А. Плахонін, опубліковану в першому томі «Енциклопедії історії України»⁶. Згадку про те, що М. Барг народився в Сатанові, зазначив О. Андрощук у нарисі про населений пункт, вміщеному в дев'ятому томі цього ж енциклопедичного видання⁷. Більш глибокий аналіз праць з теорії і методології історії М. Барга зро-

бив В. Космина⁸. Але чи не найбільше досягнення полягає в тому, що основні теоретичні і методологічні положення, розроблені М. Баргом, знайшли своє відображення в навчальній літературі для вищих навчальних закладів, зокрема Л. Залізняка⁹.

Серед дослідників історика у Російській Федерації можна виділити М. Винокурову, яка вважає М. Барга своїм вчителем і якому присвятила кілька розгорнутих статей¹⁰, Б. Могильницького, що звертався до низки праць М. Барга у зв'язку підведенням деяких підсумків і прогнозом перспектив методологічних досліджень в російській історіографії¹¹, а також М. Бобкову, І. Іонова, Т. Павлову, Л. Репіну, В. Хачатурян і Е. Черняк, які присвятили науковій спадщині М. Барга низку змістовних статей, а пізніше – у колективній монографії «Портрети істориків: час і долі»¹² та вже згадуваному збірнику за підсумками наукового форуму¹³.

На думку М. Винокурової, М. Барг більше всього на світі любив життя – в усіх його проявах. Робота також була для нього життям, кращою його частиною. Саму можливість творчості він вважав найбільшим даром, засобом майже зримої зустрічі з минулим, із живою історією. Так живо відчувати просторово-часову тканину історії дано далеко не кожному досліднику. Це під силу тільки великому таланту, для якого характерні історична інтуїція, величезна працелюбність, виняткова наукова добросовісність та ерудиція¹⁴.

Передусім, підкреслимо, що Михайло Барг народився у мальовничому подільському містечку Сатанів (нині – селище міського типу Городоцького району Хмельницької області), назване сучасним хмельницьким письменником і журналістом Б. Теленьком «подільською Атлантидою»¹⁵, яке розкинулося на лівому березі р. Збруч (притоки Дністра), що в Подільських товтрах, у восьмидесяти кілометрах від тодішнього губернського центру м. Кам'янець-Подільського, в інтелігентній родині. Батько Абрам Мусійович працював адвокатом, а мати Роза Натанівна – вчителькою. Оскільки батько помер, коли йому виповнилося ледь 2 роки, їх із сестричкою Ідою виховувала одна мати. Ось чому він часто і світло згадував про маму, яка не тільки дала життя, а й взяла на себе всі нелегкі турботи, пов'язані з вихованням малолітніх дітей. До останнього дня свого життя Михайло Абрамович зберігав у своєму робочому кабінеті портрет найдорожчої людини, яка загинула в роки війни в фашистському таборі смерті. Зі спогадів сестри, її брат з дитинства вирізнявся великими здібностями, жадібністю до знань і допитливістю розуму, мав аналітичні здібності та вміння оперувати масою цифр¹⁶.

Після закінчення в 1930 р. семирічної школи, відкритої у 1926 р.¹⁷, Михайло Барг п'ятнадцятирічним юнаком вступив у Кам'янець-Подільський автодорожній технікум. Із 1932 по 1934 р. навчався в Кам'янець-Подільському інституті соціального виховання, далі – по переводу – в 1934–1936 рр. продовжив навчання на соціально-економічному факультеті Київського педагогічного інституту. Закінчивши в 1937 р. військову службу, за направленням¹⁸ працював у

1937–1939 рр. завучем, а незабаром директором школи с. Драганівка¹⁹, що на Чемировеччині.

У 1939 р. М. Барг переїхав до Харкова й відразу вступив на четвертий курс, а у 1941 р. закінчив з відзнакою історичний факультет Харківського університету²⁰. Тоді ж за рекомендацією керівництва та викладацького складу залишився в аспірантурі для підготовки зі спеціальності «всесвітня історія»²¹. У період Другої світової війни працював у Фергані. В 1943 р. був запрошений у Москву, де навчався в аспірантурі Інституту історії АН СРСР. Захист кандидатської дисертації у 1947 р. став початком глибокої розробки ним проблем аграрної історії Англії. До початку 50-х рр. він працював викладачем історії Військового інституту іноземних мов і старшим редактором Учпеддержвидаву. Згодом викладав історію у Московському заочному педагогічному інституті, пізніше став доцентом міського педагогічного інституту ім. Потьомкіна, а з 1960 р. – був професором кафедри історії стародавнього світу і середніх віків Московського державного педагогічного інституту.

У доволі потужному науковому доробку історика 15 монографій і 230 статей з історії Західної Європи (переважно Англії) у перехідний період від феодалізму до капіталізму, а також з теорії і методології історії. Його наукові досягнення високо поцінювалися професійною спільнотою ще при житті. Чимало праць вченого перекладені на іноземні мови²². Невипадково свої студії в сфері аграрної історії він вважав «справою всього життя».

У 1957 р. М. Барг захистив докторську дисертацію на тему «Дослідження з історії англійського феодалізму в XI–XIII ст.»²³, яка разом з іншими дослідженнями визначила його входження у велику науку²⁴. Наступного року спільно зі своїм наставником і другом В. Лавровським історик опублікував монографію «Англійська буржуазна революція: Деякі проблеми англійської буржуазної революції 40-х років XVII ст.»²⁵. Кількома роками поспіль побачила світ його одноосібна монографія «Дослідження з історії англійського феодалізму в XI–XIII ст.»²⁶. Не маючи змоги проаналізувати наукової спадщини вченого, зауважимо кілька важливих аспектів. По-перше, йому вдалося відкрити ключ до розуміння соціальної динаміки Англії XI–XIII ст. в еволюції структури феодальної власності всередині панівного класу. По-друге, М. Барг пішов далі (а іноді всупереч) Е. Космінського та П. Виноградова у відтворенні повної картини аграрного розвитку Англії на основі комплексу додаткових джерел і вироблення власних критеріїв порівняльно-статистичного дослідження, в основі якого лежали принципи ідентичності даних і співпадіння територій в обох порівнюваних хронологічних зрізах. По-третє, професор на основі детального цифрового і термінологічного аналізу джерел показав, що в XI ст. вотчинна система була вершиною уніфікації, а у XI–XIII ст. в процесі дроблення і розпаду вотчинних комплексів набула ускладнення, мозаїчності та строкатості. По-четверте, реконструював визрівання історичних передумов для виникнення класу так званих домовитих сільських господарів-лендлордів, тісно пов'язаних своїми

матеріальними і політичними інтересами з рідним графством. Завдяки цьому в історіографії утвердилася теза про те, що внутрішньо-маноріальний фрігольд англійських графств був продуктом соціальних процесів, які відбувалися в Англії у XI–XIII ст. По-п'яте, дослідник доказав, що в XV ст. основним кістяком селянства як класу стали звільнені від кріпосної залежності копігольдери.

Органічним продовженням зазначених студій стали дві монографії М. Барга: «Англійська буржуазна революція»²⁷ у співавторстві з В. Лавровським, а друга «Народні низи в Англійській буржуазній революції XVII ст.»²⁸ – без співавтора. В них була обґрунтована теза про наявність у революції двох аграрних програм: буржуазно-дворянської і селянсько-плебейської. Зауважимо, що вчений вбачав у їх наявності і протиборстві стержень політичної та соціальної боротьби в революційному таборі 40-х рр. XVII ст. У праці «Велика англійська революція в портретах її діячів», що побачила світ російською та англійською мовами вже після смерті автора, було зроблено аналіз класових сил революції, підкреслено особливу роль англійського нового дворянства – «соціального гібрида» дворянина-землевласника і підприємця-капіталіста, сильного своїм союзом із буржуазними прошарками суспільства.

У 1952 та 1958 рр. вийшло два видання монографії Михайла Барга «Кромвель і його час»²⁹, що стала докладною біографією англійського генерала з деякими авторськими судженнями. Праця написана живою мовою, дуже емоційно. Щоправда, Кромвель слугував лише стрижнем оповідання – спектр проблем, порушених дослідником, був досить широким. Тому її можна назвати роботою з історії Англійської революції. Звісно, дослідження, витримане в традиціях марксистської історіографії, підкреслювало спочатку класовий характер Республіки. Проте, автор особливо наголошував на тому, що можна заперечувати, що головним чинником падіння Довгого парламенту і встановлення протекторату було різке посилення ролі армії в поєднанні з явною неможливістю «юристів від парламенту» вирішити нагальні проблеми. Історик також вказував на хитросплетіння у статтях «Знаряддя управління», що дозволяли Кромвелю здійснювати повновладним диктатуру. М. Барг по ходу розповіді загострював також увагу на боротьбі різних «партій» за вплив на протектора.

Варто підкреслити, що з середини 60-х рр. М. Барг значною мірою змінив ракурс своєї дослідницької роботи: від сюжетів соціальної історії, ядром яких були аграрні проблеми, він дедалі частіше став звертатися до постановки питань теорії, філософії і методології історії³⁰. На переконання Л. Зашкільняка, тоді історики в рамках загальної методологічної доктрини отримали можливість для певної свободи щодо логіки і методів наукового пізнання історії³¹. Це ще більше проявилось після реорганізації в Інституті загальної історії, коли вчений став працювати в секторі теоретичних проблем всесвітньо-історичного процесу, де під керівництвом академіка Е. Жукова розроблялися проблеми історичної типології, співвідношення соціологічних законів та історичних закономірностей, особливості структур процесу суспільного розвитку, а також

питання структури перехідної епохи³².

Якщо говорити узагальнено, то М. Барг неодноразово заявляв про користь поєднання двох описів історіографічного процесу – як еволюції знань про події і явища минулого і як зміну унікальних «пояснювальних схем, концептуальних структур, парадигм». Останній аспект, який передбачав зближення історіографії та постпозитивістської філософії науки, він вважав головним для аналізу природи історичного знання. Можна сказати, що ця тенденція в працях М. Барга пов'язана не тільки з його зближенням із постпозитивізмом Т. Куна і близькими напрямками в радянській філософії, але й із найбільш сучасними і перспективними версіями схожих ідей, когнітивним і комунікативним поворотами і теорії пізнання³³. Першими публікаціями в цьому плані стали статті «Структурний аналіз в історичному дослідженні»³⁴, «Про деякі передумови формалізації історичного дослідження», «Структура і розвиток класово-антагоністичних формацій»³⁵ та «Історичний факт: структура, форма, зміст», котра з'явилася на шпальтах періодичних видань у 1967 і 1976 рр.³⁶. М. Барг виявився одним із небагатьох істориків, які оцінили і важливість вказаного методу для своєї науки, і саму можливість його застосування в умовах СРСР, оскільки засновник структурної антропології К. Леві Строс визнавав, що поняття структури перейняв у К. Маркса³⁷. Саме з конкретно-історичним аналізом розвитку і функціонування суспільних систем історик пов'язував розкриття дії і специфічних історичних закономірностей. Вже у першій методологічній статті «Структурний аналіз в історичному дослідженні» він обґрунтував і можливості «об'ємного», динамічного відтворення системи, спостереження механізму її внутрішнього розвитку, продемонстрував способи виявлення різних типів суспільних зв'язків і співіснуючих у суспільстві структур – генетичної, функціональної і трансформаційної³⁸. У багатьох подальших працях, зокрема написаних у співавторстві, він розвинув ці ідеї на матеріалі конкретних досліджень із вивчення структури формацій³⁹, структури фактів, структури історичних законів тощо.

Осмислення зазначених проблем трохи пізніше було підсумоване в його монографіях «Теоретичні проблеми всесвітньо-історичного процесу» (у співавторстві)⁴⁰ та «Великі соціальні революції XVII–XVIII ст.» (в співавторстві)⁴¹. Ними історик вніс особистий значний вклад у вивчення історії великих революцій у складній структурі перехідної епохи, глибоко висвітлив питання про співвідношення у ній всесвітнього, регіонального і локального рівнів переходу до капіталізму. Зокрема, в останній із праць автор, на відміну від традиційного підходу, відповідно до якого кожна революція розглядалася ізольовано від інших, а отже поза контекстом неформаційного переходу, подав цілісне представлення про структуру соціально-класових відносин і особливості основних етапів перехідної епохи. Це послужило відправним пунктом для визначення критеріїв періодизації та розробки теоретичних основ типології соціальних революцій.

Підвищений інтерес викликає монографія М. Барга «Категорії і методи іс-

торичної науки», опублікована в 1984 р. Головна увага в ній зосереджена на розкритті проблеми методології історії та теорії пізнання на її історичному рівні. Автор особливо підкреслював, що поскільки «історія як наука включає специфічний для неї рівень теоретичного знання», для неї немає «в даний час завдання більш актуального, ніж необхідність, опираючись на <...> філософію, розробляти відповідну цьому рівню систему категоріального знання, яка перебуває на «напівшляху» між загальними законами і категоріями історичного матеріалізму, з одного боку, і дослідницькою методикою історика – з другого»⁴². Вчений зумів обґрунтувати такі системоутворювальні методологічні категорії, як «історичний час», «історична свідомість», «цілісність», «структура», «процес» тощо. Зокрема, надзвичайно важливою в цьому ряду є категорія «історичний час», яку він розглядав як форму існування і руху світу історії. Більше того, автор класифікував «історичний час» як основний елемент історичної культури людства.

Особливе місце у розробці теоретичних і методологічних питань в історичних дослідженнях посідає монографія М. Барга «Епохи та ідеї: становлення історизму». В ній розкрита проблема зародження й розвитку історичної думки, її місця в інтелектуальній історії країн Західної Європи, починаючи з античного часу і закінчуючи епохою Просвітництва. Ґрунтовно охарактеризована концепція історичної свідомості як історичної культури, окреслений складний і тривалий процес усвідомлення людиною специфіки свого становища в світі історичного простору та часу. В авторському трактуванні, «суть категорії «історизм» складає ідея розвитку в усіх областях людського знання взагалі і в науках про людину зокрема»⁴³.

Звісно, М. Барг жив і писав по законах того часу й нерідко і щиро піднімався на захист теорії марксизму, вважаючи її у принципі визначальною постульним розвитку науки. Як дослідник, він знаходився на шляху до нового бачення предмета історії. Однак учений, особливо наприкінці свого життя казав, що «кон'юнктура від науки зникне, а живе залишиться». В цьому винятково важливу роль відіграє доказовість, базована на уважній роботі з джерелами та фактичним матеріалом.

За оцінкою М. Винокурової, йому належить також великий внесок у розробку цивілізаційного підходу до вивчення історичного процесу⁴⁴. Очевидно, не випадково, очолюючи в Інституті загальної історії групу з порівняльної історії цивілізації, Михайло Абрамович розробляв концепцію цивілізаційного підходу до минулого і нинішнього людства. Приміром, М. Барг і Е. Черняк були схильні трактувати термін «цивілізація» більш широко, а не просто ототожнювати цивілізацію з культурою. Так, М. Барг, розглядав цей термін у якості категорії історичного пізнання, визначав його як «обумовлений природними основами життя, з одного боку, і об'єктивно-історичними її передумовами – з другого, рівень розвитку людської суб'єктивності, що проявлялася в способі життя індивідів, у способі їх спілкування з природою та собі подібними», «це спосіб, яким дане суспільство вирішує свої екзистенціальні (матеріальні), со-

ціально-політичні та духовно-етичні проблеми»⁴⁵.

З початку 1980-х рр. ідеї цивілізаційного підходу визрівали в середовищі медієвістів і сходознавців⁴⁶. Однак першим професіональним радянським вченим, який сформулював основи цивілізаційного підходу і надав йому респектабельності, став відомий історик М. Барг. На злеті перебудови російські вчені почали відкрито виражати своє незадоволення загальноприйнятим марксистським формаційним підходом, який спрощував багатогранну картину реального життя суспільства та його окремих представників і зводив його до сухих соціологічних закономірностей, за якими зникла сама людська особистість⁴⁷. Цінність останньої була одним із найважливіших демократичних лозунгів перебудови, і дослідник побачив у цьому довгоочікувану можливість відмовитися від ортодоксальної історичної схеми та перенести центр ваги історичного дослідження на феномен людського життя в його повсякденності, в усіх проявах і зв'язках, й передусім у процесі реалізації людиною своєї родової сутності, створенні умов свого життя. В устах М. Барга цивілізаційний підхід був «означенням ідеальної тотальності суспільного життя, творчої активності людей у рамках певної просторово-часової цілісності». З одного боку, він бачив у цивілізації певну культурну цілісність і підкреслював роль у ній суб'єктивного начала, а з іншого, закликав уважно аналізувати взаємини людини із зовнішнім світом. У підсумку «цивілізація охоплювала всі сфери матеріального та духовного життя суспільних індивідів на певному ступені їх розвитку»⁴⁸.

Учений особливу увагу закликав приділяти етнічному фактору, етнічним стереотипам поведінки, традиційним формам свідомості, включаючи міфи, в розвитку окремих цивілізацій. І хоч він не наполягав на обов'язковому співпадинні кордонів цивілізації з етнополітичними спільнотами (цивілізація могла включати декілька таких спільнот), по суті, в своїх розмірковуваннях він приходив до висновку про взаємодію двох нерозривно пов'язаних факторів у суспільному житті – соціологічного (формаційного) та етнологічного (неформаційного, «органічного») ⁴⁹. Їх специфічні взаємовідносини надавали, за словами вченого, неповторний облік різним цивілізаціям, і він розділяв два типи історичного розвитку – «європейський» та «східний», з яких перший обумовлював кумулятивний лінійний розвиток, а другий був пов'язаний із розвитком циклічним. Саме в першому випадку, на думку М. Барга, було можливо говорити про зміну формацій; до другого цей по суті «європоцентристський» підхід виявився непридатним. Тим самим, на відміну від марксистського вчення, особливості розвитку визначались по Баргу специфічними рисами окремих цивілізацій, які вирізнялися «стійкою спадковістю форм світобачення і світовідношення, стилів мислення та поведінки, тобто тих структур культури, які ґрунтуються на національних традиціях і які визначають етичні та естетичні цінності й пріоритети»⁵⁰.

Пізніше в розмірковуваннях професора появились такі поняття, як «народ» і його «духовне життя», що базувалися передусім на «релігійних уявленнях». «Народ» ним розглядався як єдність зі своїми стереотипами поведінки та

«ментальністю», котрі носили «надкласовий характер», і їх не могли підірвати ніякі соціальні антагонізми. І скільки б М. Барг не наполягав на тому, що в основі цивілізаційного підходу лежала окрема людська особистість, фактично суб'єктом історичного розвитку в його концепції виявлялась особистість не індивідуальна, а колективна – народ, нація, етнічна спільнота⁵¹. Критикуючи формаційний підхід, історик не наважувався повністю від нього відмовитися. Як один із перших пропагандистів цивілізаційного підходу в Росії він справедливо зазначав, що його не слід протиставляти формаційному, а тим більше його відкидати⁵². Навпаки, достоїнство концепції цивілізації він бачив у тому, що вона «включала як об'єктивний (формаційний), так і суб'єктивний (антропологічний) аспекти історії»⁵³.

У монографії М. Барга і К. Авдєєвої «Від Макіавеллі до Юма: становлення історизму»⁵⁴, що має узагальнюючий характер, визначені основні пріоритети та напрями вивчення історичної свідомості й ширше – історичної культури західноєвропейського суспільства. На жаль, ці напрацювання, зроблені для подальшого розвитку заявленої проблематики, не були завершені. Проте, враховуючи їх значимість, їх опублікували посмертно. М. Барг передбачав і далі розвивати цей напрям, але вже на конкретно-історичному рівні.

Отже, короткий огляд багатої творчої спадщини вихідця з Поділля професора Михайла Барга, наділеного великим талантом, історичною інтуїцією, величезною працелюбністю, винятковою науковою добросовісністю і тонким дослідницьким чуттям, засвідчує про його вагомий внесок у розробку важливих аспектів теорії та методології історії, особливо в обґрунтуванні структурного аналізу, категорій історичний час, історична свідомість, проблем всесвітньо-історичного процесу та цивілізаційної теорії з вивчення минулого.

Примітки:

¹ Михаил Абрамович Барг: наследие ученого в современной исторической науке. М. : ИВИ РАН, 2006. 619 с.

² Степенко О. Д. Сатанів // Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область. Київ : УРЕ, 1971. С. 200-209.

³ Соха В. Сатанів : Історичний нарис. Хмельницький : Ред.-видав. відділ обл. управл. з питань преси, 1991. 175 с.

⁴ Плахонін А. Г. Барг Михайло Абрамович // Енциклопедія історії України. В 10 т. / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. Київ : Наук. думка, 2005. Т. 1 : А–В. С. 190.

⁵ Михаил Абрамович Барг. URL : Википедия : http://publ.lib.ru/ARCHIVES/B/BARG_Mihail_Abramovich/_Barg_M.A.html.

⁶ Плахонін А. Г. Барг Михайло Абрамович // Енциклопедія історії України. В 10 т. / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. Київ : Наук. думка, 2005. Т. 1 : А–В. С. 190.

⁷ Андросчук О. В. Сатанів // Енциклопедія історії України : У 10 т. / Редкол. :

В. А. Смолій (голова) та ін. Київ : Наук. думка, 2012. Т. 9 : Прил–С. С. 462.

⁸ Космина В. Г. Про здобутки в радянській методології історії. URL : http://istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/19/19/kosmina.pdf. С. 325-333.

⁹ Зашкільняк Л. Методологія історії від давнини до сучасності. Львів : Львів. держ. ун-т ім. І. Франка, 1999. 227 с.

¹⁰ Винокурова М. В. К столетию Михайла Абрамовича Барга // Новая и новейшая история. 2016. № 2. С. 3-10; Її ж. Михаил Абрамович Барг : многогранность таланта // Люди и тексты. Исторический альманах. 2016. № 8. С. 9-24; Її ж. Михаил Абрамович Барг : путь историка // Средние века. Москва, 2003. Вып. 64. С. 293-328; Її ж. Памяти М. А. Барга // Средние века. Москва : Наука, 1991. Вып. 54. С. 282-285.

¹¹ Могильницкий Б. Г. Некоторые итоги и перспективы методологических исследований в отечественной историографии // Новая и новейшая история. 1993. № 3. С. 9-20.

¹² Павлова Т. А., Черняк Е. Б. Михаил Абрамович Барг // Портреты историков. Время и судьбы. Москва; Иерусалим, 2000. Т. 2. С. 248-257.

¹³ Михаил Абрамович Барг: наследие ученого в современной исторической науке. Москва: ИВИ РАН, 2006. 619 с.

¹⁴ Винокурова М. В. Памяти М. А. Барга // Средние века. Москва : Наука, 1991. Вып. 54. С. 282.

¹⁵ Теленько Б. Замість передмови // Соха В. Сатанів : Історичний нарис Хмельницький : Ред.-видав. відділ обл. управління з питань преси, 1991. С. 5.

¹⁶ Винокурова М. В. Михаил Абрамович Барг : путь историка // Средние века. Москва, 2003. Вып. 64. С. 293-328.

¹⁷ Павлова Т. А., Черняк Е. Б. Михаил Абрамович Барг // Портреты историков. Время и судьбы. Москва; Иерусалим, 2000. Т. 2. С. 248.

¹⁸ Барг Михайло Абрамович. URL : https://uk.wikipedia.org/wiki/Барг_Михайло_Абрамович.

¹⁹ Павлова Т. А., Черняк Е. Б. Михаил Абрамович Барг // Портреты историков. Время и судьбы. Москва; Иерусалим, 2000. Т. 2. С. 248.

²⁰ Михаил Абрамович Барг. URL: Википедия : http://publ.lib.ru/ARCHIVES/B/BARG_Mihail_Abramovich/_Barg_M.A.html.

²¹ Винокурова М. В. Михаил Абрамович Барг : путь историка // Средние века. Москва, 2003. Вып. 64. С. 295.

²² Барг Михаил Абрамович. URL : http://rujen.ru/index.php/БАРГ_Михаил_Абрамович.4

²³ Барг М. А. Исследование по истории английского феодализма в XI–XIII вв. : автореф. дис. на соискание науч. степени д-ра ист. наук : спец. 07.00.02 – Всемирная история. Москва, 1957. 29 с.

²⁴ Винокурова М. В. Михаил Абрамович Барг : путь историка // Средние века. Москва, 2003. Вып. 64. С. 297.

²⁵ Гуревич А. Я. Теория формаций и реальность истории // Вопросы фило-

софии. 1990. № 11. С. 31-43.

²⁶ Барг М. А. Исследование по истории английского феодализма в XI–XIII вв. Москва : Изд-во АН СССР, 1962. 379 с.

²⁷ Лавровский В. М., Барг М. А. Английская буржуазная революция : Некоторые проблемы англ. буржуазной революции 40-х годов XVII в. Москва : Соцэкгиз, 1958. 366 с.

²⁸ Барг М. А. Народные низы в английской революции XVII в. : Движение и идеология истинных левеллеров. Москва : Наука, 1967. 351 с.

²⁹ Барг М. А. Кромвель и его время. Москва: Учпедгиз, 1950. 272 с.; Його ж. Кромвель и его время. 2-е изд. Москва : Учпедгиз, 1960. 243 с.

³⁰ Винокурова М. В. К столетию Михайла Абрамовича Барга // Новая и новейшая история. 2016. № 2. С. 3-10.

³¹ Зашкільняк Л. Методологія історії від давнини до сучасності. Львів : Львів. держ. ун-т ім. Івана Франка, 1999. 227 с.

³² Могильницкий Б. Г. Некоторые итоги и перспективы методологических исследований в отечественной историографии // Новая и новейшая история. 1993. № 3. С. 15.

³³ Бельцер А. А. «Михаил Абрамович Барг: наследие ученого в современной исторической науке». М. : ИВИ РАН, 2006. URL : <http://worldhist.ru/old/books/new/Stuff/Barg.htm>.

³⁴ Барг М. А. Структурный анализ в историческом исследовании // Вопросы философии. 1964. № 10. С. 83-92.

³⁵ Барг М. А., Черняк Е. Б. Структура и развитие классово-антагонистических формаций // Вопросы философии. 1967. № 6. С. 48-54.

³⁶ Барг М. А. Исторический факт : структура, форма, содержание // История СССР. 1976. № 6. С. 46-71.

³⁷ Космина В. Г. Про здобутки в радянській методології історії. URL : http://istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/19/19/kosmina.pdf. С. 329.

³⁸ Барг М. А. Структурный анализ в историческом исследовании // Вопросы философии. 1964. № 10. С. 83-92.

³⁹ Барг М. А., Черняк Е. Б. Великие социальные революции XVII–XVIII веков : В структуре переходной эпохи о феодализма к капитализму. Москва : Наука, 1990. 254 с.; Барг М. А., Черняк Е. Б. Структура и развитие классово-антагонистических формаций // Вопросы философии. 1967. № 6. С. 48-54.

⁴⁰ Жуков Е., Барг М., Черняк Е., Павлов В. Теоретические проблемы всемирно-исторического процесса. Москва : Наука, 1979. 332 с.

⁴¹ Барг М. А., Черняк Е. Б. Великие социальные революции XVII–XVIII веков : В структуре переходной эпохи о феодализма к капитализму. Москва : Наука, 1990. 254 с.

⁴² Барг М. А. Категории и методы исторической науки. Москва : Наука, 1984. 342 с.

⁴³ Барг М. А. Эпохи и идеи: Становление историзма. Москва : Мысль, 1987.

С. 3.

⁴⁴ Винокурова М. В. К столетию Михайла Абрамовича Барга // Новая и новейшая история. 2016. № 2. С. 9.

⁴⁵ Барг М. А. О категории «цивилизация» // Новая и новейшая история. 1990. № 5. С. 25-40.

⁴⁶ Гуревич А. Я. Теория формаций и реальность истории // Вопросы философии. 1990. № 11. С. 31-43; Новикова Л. И. Цивилизация как идея и как объяснительный принцип исторического процесса // Цивилизации / под ред. М. А. Барга. Москва, 1992. Вып. 1. С. 9-13.

⁴⁷ Формации или цивилизации // Вопросы философии. 1989. № 10. С. 34-59.

⁴⁸ Барг М. А. О категории «цивилизация» // Новая и новейшая история. 1990. № 5. С. 25 Барг М. А. О категории «цивилизация» // Новая и новейшая история. 1990. № 5. С. 25

⁴⁹ Шнирельман В. А. Цивилизационный подход как национальная идея. URL : http://travellingscience.blogspot.com/2013/11/blog-post_3665.html.

⁵⁰ Барг М. А. О категории «цивилизация» // Новая и новейшая история. 1990. № 5. С. 39-40.

⁵¹ Там само. С. 31; Барг М. А. Цивилизационный подход к истории : Дань конъюнктуре или требование науки? // Цивилизации / под ред. М. А. Барг. Москва, 1993. Вып. 2. С. 8-17; Барг М. А. Цивилизационный подход к истории : дань конъюнктуре или требование науки? // Коммунист. 1991. № 3. С. 27-35.

⁵² Барг М. А. О категории «цивилизация» // Новая и новейшая история. 1990. № 5. С. 37; Його ж. Цивилизационный подход к истории : Дань конъюнктуре или требование науки? // Цивилизации / под ред. М. А. Барг. Москва, 1993. Вып. 2. С. 14.

⁵³ Барг М. А. Эпохи и идеи : Становление историзма. Москва : Мысль, 1987. С. 15.

⁵⁴ Барг М. А., Авдеева К. В. От Макиавелли до Юма : Становление историзма. Москва : Изд-во ИВИ РАН, 1998. 306 с.

Anatoliy Filiniuk. M. Barg as one of the fundators of the modern theoretical and methodological principles of history. The article describes the scientific heritage of the world-famous scientist from Podillia Mikhail Barg in the development of the most important issues in the theory and methodology of history. We emphasized his Podillia roots, his studies at the Kamyanets-Podilsky Institute of Social Education, historical education at Kharkiv University, the first steps in pedagogy at the village school in Chernyivtsi district, and most importantly, the scientific and scientific-pedagogical work in Moscow. It is substantiated that the Doctor of Historical Sciences, Professor M. Barg made not only fundamental works on the medieval history of England, the English Revolution of the 17th century and its subjects and prominent persons, the history of English feudalism in the 11th-13th centuries, but also a series of detailed researches devoted to the development of key concepts, categories and principles for studying the historical past. The emphasis is laid on the fact that he devoted more than 30 years to the problems of the theory and

methodology of history and, as a result, published a number of monographs, numerous articles in which he comprehensively highlighted the issues of historicism becoming important for the modern historical science, the key categories and concepts of historical science, the essence and place of structural analysis in the technology of historical research and, what is very important, - theoretical problems of the world-historical process and civilization approach.

Key words: *Michael Barg, founder, English revolution, English feudalism, theory, methodology, historicism, historical time, historical process, structural analysis, categories and concepts of historical science, civilization approach.*

Отримано 23.06.2017 р.

СЕРЕДНЬОВІЧНА ТА РАННЬОМОДЕРНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94:316.343 (477) «11/13»

Леонтій Войтович

ФЕНОМЕН ГАЛИЦЬКОГО БОЯРСТВА І ЙОГО СТОСУНКИ З КНЯЗЯМИ

Леонтій Войтович. Феномен галицького боярства і його стосунки з князями. Розвідка присвячена спробі пояснення загадки галицького боярства, його відмінності від боярства інших земель Русі (зокрема Волинської), феномена з наявністю окремих політичних угруповань («партій») і боротьбою за владу з князями аж до «вокняжіння» окремих представників, змиканням з верхівкою бюргерства і тісними контактами з угорською та польською елітами. Зроблені висновки стосовно впливу боярського стану на долю Галицько-Волинської держави і королівства Русі. Окрема увага приділена історіографії та причинам діаметрально протилежних поглядів учасників дискусії про галицьке боярство.

Ключові слова: галицьке боярство, Галицько-Волинська держава, королівство Русі, кормління, бенефіції, вотчина, феоди, феодалізм, Костянтин Сірославич, Володислав Кормильчич, Судислав.

Леонтий Войтович. Феномен галицького боярства и его отношения с князьями. Исследование посвящено попытке объяснения загадки галицкого боярства, его отличия от боярства других земель Руси (в частности Волынской), феномена с наличием отдельных политических группировок («партий») и борьбой за власть с князьями до «вокняжения» отдельных представителей, соединением с верхушкой бюргерства и тесными отношениями с венгерской и польской элитой. Подготовлены выводы относительно влияния боярского сословия на судьбу Галицко-Волынского государства и королевства Руси. Отдельное влияние уделено историографии и причинам диаметрально противоположных взглядов участников дискуссии о галицком боярстве.

Ключевые слова: галицкое боярство, Галицко-Волынское государство, королевство Руси, кормление, бенефиции, вотчина, феоды, феодализм, Константин Серославич, Владислав Кормильчич, Судислав.

Дослідники вже давно звернули увагу на одну особливість внутрішнього розвитку Галицько-Волинської держави: постійні напружені конфлікти між правителями і галицьким боярством (з яким поступово зливалося волинське боярство, на початках лояльне до своїх князів¹) і втягнення в орбіту цих конфліктів зовнішніх сил. Відзначаючи відмінність галицького боярства від боярства

інших земель Русі², аж до підкреслення його як феномена³ з наявністю окремих політичних угруповань («партій»)⁴, дослідники не знаходили цим фактам пояснень. Була звернена увага на участь галицького боярства в торговельних операціях⁵, впливи на галицьке боярство угорської та польської еліт⁶ та прагнення керувати населенням краю у власних інтересах⁷.

У поглядах на феномен галицького боярства постійно відбивалися пануючі ідеологічні та методологічні концепції. Так, Михайло Владимирський-Буданов вважав, що галицьке боярство не знало станових привілеїв, входило до складу общини і як її представники – до боярської думи⁸. Відродження цих поглядів на бояр як на лідерів місцевих общин у пізніших працях Івана Фроянова, Андрія Дворніченка⁹, Олександра Майорова¹⁰ відбувалося в умовах гострої дискусії із пануючим від часів Бориса Грекова¹¹ поглядів на бояр як жорстоких феодалів, експлуататорів і грабіжників міського та сільського населення, з яким вони знаходилися в стані постійного антагонізму¹². В колі цих поглядів можна виділити зауваження Андрія Савича щодо наявності у галицьких бояр спадкових земельних володінь та вплив на них польського та угорського прошарку населення¹³, Володимира Пашуто – стосовно перерозподілу земель на користь служилого боярства¹⁴ та Ярослава Ісаєвича, який могутність галицького боярства пов'язав не тільки з різноманітністю їх прибутків (розвинуте сільське господарство, солеварні промисли, торгівля), а й з політикою династії Ростиславичів, які, прийшовши в землю, де раніше не мали опори, роздавали маєтки місцевій еліті, щоб здобути її прихильність, тим самим даючи їй змогу протидіяти спробам зміцнення князівської влади, маючи перед собою взірець законодавчого обмеження королівської влади і гарантії прав нобілітету сусідньої Угорщини згідно із «Золотою буллою» короля Андрія I¹⁵.

Певний відгомін старої дискусії стосовно галицького боярства відбитий і в новіших дослідженнях багатьох істориків, зокрема Романа Процака¹⁶, Сергія Пашина¹⁷, Олександра Головка¹⁸, Андрія Петрика¹⁹, Олега Мазура²⁰, Василя Рудого²¹, Мирослава Волощука²², Петра Стефановича²³, Віталія Нагірного²⁴ та Адріана Юсуповича²⁵.

Більшість всіх досліджень, однак, залишають в стороні або на маргінесі проблеми особливостей саме галицького боярства, які відрізняли його від боярства інших земель. Окрім того, з'явилася мода стидливо не згадувати про таке явище як *феодалізм*, вважаючи, що якщо він десь і був, то аж ніяк не в руських землях.

Але і улюблена для багатьох російських дослідників теза про особливий розвиток суспільства на Русі, відмінний не тільки від Західної Європи, Скандинавії та Візантії, а й слов'янських та тюркських сусідів, аж ніяк не розкриває особливостей розвитку суспільства на Русі і, зокрема, в Галицькій та волинській землях. Навіть найближча до «відмінної моделі» версія общинного розвитку Михайла Дяконова, Ігоря Фроянова та їх послідовників не пояснює, як і за рахунок яких ресурсів формувалося князівське військо, здатне на рів-

них простистояти і навіть перемагати лицарські війська угорських та чеських королів, польських і німецьких князів. А для цього єдиною умовою мусила бути наявність однакового рівня озброєння, бойового вишколу, структури та організації. Погано озброєні та навчені контингенти кельтських і германських племен не втримували польової битви з римськими легіонами, хоча й переважали їх чисельністю. Так само було і у багатьох інших ситуаціях впродовж історії розвитку європейської цивілізації.

Озброєння повноцінного кінного воїна вже за часів Карла Великого (768–814) складало вартість адекватну вартості 45 корів (кольчужні доспіхи – 12, шолом – 6, меч з піхвами – 7, поножі – 6, спис і щит – 2, бойовий кіннь – 12)²⁶. До XIII ст. озброєння ускладнювалося, особливо доспіхи, а їх вартість постійно зростала²⁷.

Впевнено можна припускати, що до початку XIII ст. вартість спорядження кінного лицаря зросла щонайменше втричі. Варто взяти до уваги, що крім бойового коня (*destrierarchy*), здатного нести на собі власні доспіхи та лицаря з повним озброєнням, важкий кіннотник мусив мати ще коня для маршу (*roncin*) та коня для перевезення обладунку (*coursers*).

На Русі вартість озброєння, безперечно, була більшою. До XV ст., коли були сконструйовані повітродувні міхи з водяним приводом, температура плавлення заліза 1539° С була недосяжною. Тому для виплавлення сталі використовували болотяну руду, яку легше було обпалювати в деревному вугіллі, отримуючи губчатий злиток – *крицю*. Крім сталі, вона мала також спалені шлаки, які усували тривалим куванням. Виготовлені таким способом *штаби* служили заготовкою для меча. Але щоб меч не щербився і мало затуплявся, такі штаби мусили мати якіснішу сталь з незначною часткою ванадію. Як показують археологічні матеріали, подібну сталь можна було отримати тільки зі шведської або рейнської болотної руди. І на шведських землях подібної руди було мало, але місцеві майстри опанували, як показують сучасні експерименти, спеціальну технологію, яка дозволяла змішувати метал гіршої якості з кращим для мінімізації недоліків першого. Ковальським способом готували штабу з кількох прутків, кожен з яких сам по собі був виготовлений з кількох загартованих менших прутків або шматків дроту, розміщених між прутками чи дротом з негартованої сталі. Гартування, внаслідок якого отримували клинок з м'якого металу (мало вуглецевої сталі) і периферійну частину меча з сталі з більшим вмістом вуглецю, що підвищувало її твердість, проводилося багаторазовим нагріванням у вогні на деревному вугіллі. Один кінець з прутків зварювався ковальським способом, а другий затискався у лещата. Зварений кінець скріплювався щипцями, після чого метал нагрівали до жовтого кольору і заготовка меча щільно скручувалася і проковувалася, що зварювало разом компоненти. Прутки на кожній стороні служили для заповнення спіральних пустот, які утворювалися при скрученні смужок. Два таких скручених прутків могли бути приварені до сторони третього, щоби створити центральну частину леза, в той час як ще одна смуга загартованої сталі з вмістом ванадію

приварювалася вздовж всієї довжини майбутнього меча на кожну сторону і закручувалася навколо неї там, де повинен був бути ріжучий край. Після цього напильниками клинку надавали потрібної форми, а потім, у більшості випадків, здійснювали *гартування* та *відпускання*. Гартування проводилося швидким охолодженням у воді або олії, що робило метал твердим і крихким. Відпускання здійснювалося нагріванням металу до вибраної температури, визначеної за кольором нагрітого металу, після чого йому давали можливість повільного охолодження. Це зменшувало внутрішню напругу і крихкість, викликані гартуванням, і робило клинок гнучким. Лезо після цього звично гострили на спеціальних каменях і полірували²⁸. Мечі були привозними, трофейними або виготовленими з імпортованих штаб. Тому і знахідки їх такі рідкісні.

Не менш складною у виготовленні була кольчуга (найпростіша кольчуга довжиною 60-70 см, шириною в поясі біля 50 см, з короткими рукавами довжиною біля 25 см виготовлялася із 35-50 тис. кілець діаметром 6–12 мм із протягнутого сталевого дроту (одне кільце, зварене ковальським способом, з'єднувало чотири кільця на заклепках) і важила 5,5 – 6,5 кг²⁹. До XIII ст. стали одягати дві кольчуги (грубого і тонкого плетіння) з довгими рукавами, а також капюшонами або чіпляли до шолома бармицю, яка спадала на плечі і груди. Вага цього доспіху зросла до 10-12 кг³⁰. Вага всього лицарського озброєння теж постійно зростала і на початок XIII ст. складала щонайменше 25-27 кг³¹. Носіння важких доспіхів, навик користування зброєю, виснажливі марші верхи на коні вимагали постійних тренувань і вдосконалення майстерності, а також нормального висококалорійного харчування. Тому лицарська наука починалася ще у дитячому віці від 6-7 років³². На Русі теж не могло бути інакше раз її військо користувалося рівноцінною зброєю.

Отож, розмови про ополчення, чи то общинне чи земське, позбавлені сенсу. На початку XIII ст. у такий спосіб могли набиратися тільки незначні стрілецькі контингенти, бійці яких не мали захисного озброєння та допоміжних служб в обозах і біля металевих машин. Міське ополчення ще могло використовуватися для оборони потужних міських укріплень.

На цей час на полях Європи воювали лише лицарські війська, створені на основі феодалної системи комплектування і вишколу³³. З часів Карла Мартела (714–741) на передній план стала висуватися важка лицарська кавалерія з дружинників, озброєних і навчених власним коштом з наданих правителями *бенефіцій* – тимчасових земельних володінь, населення яких платило податок за користування землею власникам бенефіцій. Бенефіції надавалися на час несення служби, що було не вигідно самим бенефіціарам, тому вони домоглися трансформації володінь на спадкові *феоди*, а також розширили свої доходи через надання різних *банерів* (зобов'язанням тяглового населення користуватися млинами чи іншими засобами власника феоду). Володіння феодами потрібно було кожен раз підтверджувати зі змінами як самого *феодала* при переході до спадкоємця, так і зі зміною *сюзерена*, який власне і надавав феод. При цьому

присягою підтверджувалися зобов'язання служби (*оммаж*)³⁴. Не маючи власного розвиненого адміністративного апарату, в т. ч. і для збору податків, сюзерени перекладали на своїх *васалів* – власників бенефіції та феодинів – обов'язки збору платежів і мит, а також суди нижчої інстанції, зосереджуючи в одних руках військову, адміністративну, судову та фіскальну влади, що нерідко робило самих сюзеренів заручниками своїх васалів. Тим більше, що сюзерени покладали на них ще й обов'язки оборони територій своїх феодинів шляхом зведення замків, куди ховалося також і сільське тягле населення³⁵.

Зрозуміло, що однозначне визначення терміну *феодалізм* складне і досі залишається дискусійним³⁶. Його можна визначити як систему відносин на основі феодинів-ленів – земельних володінь або фіксованих доходів натрою чи грішми, які надходили з певних територій, наданих *сюзеренами* своїм *васалам* у тимчасове або спадкове володіння з правом інвеститури (тобто надання частини отриманих земель, у свою чергу, своїм васалам) за умови виконання служби, в першу чергу військової, на користь сюзерена.

Спроби піддати сумніву або заперечити існування феодальної системи взагалі, збудовані на казусах розмаїття землеволодіння в різних частинах Європи, а їх автори, переважно жінки, не враховують, що іншої системи комплектації та утримання війська в ті часи не існувало³⁷.

Недоліки феодальної системи комплектування і вишколу намагалися компенсувати появою інституту *сержантів* (озброєних і підготованих коштом скарбниці лицарів, вихідців із інших верств населення з правом вислуги бенефіція чи феодин, тобто того ж лицарства), або ж найманими континентами *кондотьєрів*, які коштували надзвичайно дорого. Тому їх число було дуже обмеженим. Так, для походу до Фландрії у 1297 р. король Англії зміг набрати лише 895 воїнів³⁸. Казково багата Візантія намагалася обійти цю систему шляхом якнайдовшого утримання територіальних фемних військ, підсилюючи їх найманими континентами, але не змогла уникнути переходу до різновиду феодальної системи комплектації важкої кавалерії за династії Комнінів³⁹ та майже повної заміни власного війська найманим, що змусило імперію важкою ціною уступок і відмови від активної політики купляти мирні паузи і завершилося повним вичерпанням ресурсів та її падінням⁴⁰.

Руські князі взорувалися на Візантію, намагаючись утримувати дружини власним коштом, але чисельність таких дружин сягала ледве від кількох десятків до кількох сотень⁴¹, а залучення континентів *чорних клобуків* (торків, берендеїв, печенігів, коїв та турпеїв) і половців, з якими розплачувалися військовою здобиччю, проблеми не вирішувало. Подібно до Комнінів, руські князі зважилися на роздачу бенефіцій (на Русі вони називалися *кормліннями*), що влаштовувало загалом руське боярство, яке мандрувало з своїми князями з одного уділу на інший (часом навіть із Ростова до Києва). Але зовсім інша ситуація склалася у Новгородській та Галицькій землях, князі яких, через специфіку успадкування престолів, не претендували на Київ і не дробили свою територію. У Галицькій землі, навпаки, князь Володимирко Володаревич не тільки не роздробив свій

Звенигородський уділ, а зумів в одних руках зібрати ще й Перемишльський, Тербовельський, Галицький та Звенигород-Дністровський уділи і залишити їх єдиному синові Ярославу. Для місцевого боярства склалися чудові можливості трансформації своїх *бенефіцій* на *феоди* (на Русі вони називалися *отчинами* – *вчѣстви*⁴²), а надання в управління значних територій, часто більших за удільні князівства сусідніх земель, зближення (а не протистояння) з бюргерством багатих торговельних міст, розташованих на міжнародних трактах (*буриштиновий* з Балтики по Віслі, Західному Бугу і Дністру та *via regia* з Києва на Галич–Перемишль–Краків–Прагу–Регенсбург–Трір), багаті поклади солі (основного консерванта харчових продуктів) та болотної руди, підняли рівень їх прибутків до значно більших розмірів, ніж у боярства сусідніх земель, яке, крім наданих бенефіцій, могло розраховувати лише на рідку військову здобич. Тісний союз Галицького князівства з Угорським королівством, значна частина еліти якого була слов'янського походження, привів до зближення галицького боярства з угорським баронством та запозичення від останнього ідей поділу влади зі своїми сюзеренами, а також ставлення до останніх як до перших серед рівних. Це й визначило відмінність галицького боярства від боярства волинського, пов'язаного зі старшою гілкою Мономаховичів, яка боролася за Київ, і залежного повністю від успіхів чи невдач своїх князів.

Саме тому волинські редактори Галицько-Волинського літопису та їх інформатори так і не зрозуміли мотивацій дій галицьких бояр, виставляючи останніх підступними зрадниками, що підхопили багато істориків, не зауваживши різниці між волинським боярством, яке тримало надані князями бенефіцій, та галицьким боярством, яке мало спадкові *феоди* і було переплетене з верхівкою бюргерства. Тільки в одному місці літопису у фрагменті розповіді про підхід у 1211 р. угорського війська, запрошеного боярами для заміни Ігоревичів на юного Данила Романовича, редактор виклав суть ідеології галицького боярства устами його лідера Володислава Кормильчича: «братѣ пошто смѣшляетеса не сии ли избыша вѣци ваши и братѣю вашу а инѣи имѣние ваше разграбыша и дщери ваша даша за рабы ваша а вчѣстви вашими владѣша инии пришелци то за тѣхъ ли хочете дшю свою положити»⁴³. Але цей пасаж губиться в самому інформаційному повідомленні про бурхливі динамічні події. Тому негативна оцінка вже давно закріпилася за представниками галицького боярства⁴⁴, перетворилася на стереотип, який далі автоматично тиражується навіть у найновіших дослідженнях⁴⁵.

Можна стверджувати, що на Русі не тільки бояри, а й князі, проходили всі щабелі лицарської науки від пажів (*детескі*) через зброєносців (*отроки*) до лицарів (*гріді*, пізніше просто *бояри*), відповідну посвяту (оперізування поясом), брали участь у лицарських турнірах⁴⁶. Боярство також було пов'язано з князями відповідними зобов'язаннями, скріпленими присягами⁴⁷.

Але чи існують джерельні підтвердження висновків, що саме галицьке боярство володіло *феодами*, а не *бенефіціями*? Враховуючи об'єм та якість джерельної бази, навіть досить багато. Зокрема, лише в Галицькій землі археологи дослідили боярські замки, які відрізняються від князівських укріплень наявністю переваж-

но двоповерхових будівель палацового типу, часто з господарським комплексом та храмами ротондами. Такі замки та укріплені садиби виявлені не тільки в княжих столицях Галичі⁴⁸ чи Звенигороді (де вони розташовувалися на посадах або взагалі за містом)⁴⁹, а й Судовій Вишні⁵⁰ (де джерелами засвідчений двір боярина Пилипа, який готував замах на князя Данила⁵¹), на Чорнівському городищі⁵², у згадуваній у літописі Печері Домажировій⁵³, П'ятничанах⁵⁴, Нижанковичах⁵⁵ та інших місцях⁵⁶. Багато інших свідчень наявності феодів у галицьких бояр зібрано в дисертаційному дослідженні Андрія Петрика⁵⁷.

Звичайно, проблема існування на Русі феодальної системи формування і вишколу військ залишається дискусійною⁵⁸, але, заперечуючи її існування чи не звертаючи увагу на цю проблему, неможливо не тільки зрозуміти поведінку галицьких боярських угруповань, а й пояснити звідки взялося військо, здатне на рівних вистояти у польовій битві проти європейських лицарських військ.

У Галицькій землі боярство трансформувало свої бенефіції (кормління) у феоди (отчини) вже в середині XII ст. і почало диктувати свої умови князю Ярославу Осмомислу, що вилилося навіть у самовільних діях проти волі князя боярського лідера Костянтина Сірославича, спалення коханки князя Насті з Чаргова та ув'язнення самого князя⁵⁹. Прихід Романа Мстиславича з його візантійською програмою абсолютної князівської влади вилився у відверту війну боярства з князями, яка ледь не завершилася галицько-угорською унією, укладеною на зразок угорсько-хорватської унії. В цей період джерела зафіксували діяльність таких яскравих боярських лідерів як Ілля Щепанович⁶⁰, Юрій Витанович⁶¹, Володислав Кормильчич⁶², Судислав⁶³, Пилип⁶⁴, Гліб Зеремійович⁶⁵, Доброслав Судьїч⁶⁶, Григорій Васильович⁶⁷. Галицьке боярство не зупинилося перед таким нечуванним злочином як страта князів у 1211 р.⁶⁸, а окремі з яких, як Володислав Кормильчич, Доброслав Судьїч та Григорій Васильович, не тільки замахнулися на князівську монополію торгівлі сіллю чи князівське право інвеститури (роздачі ленів васалам), але й, скориставшись сприятливою ситуацією, самі спробували стати князями.

Волинське боярство довгий час зберігало вірність своїм князям, не ідучи за прикладом галицьких сусідів, скоріше всього через дальше держання бенефіцій-кормлінь. Григорій Васильович, на початках як князівський міністеріал виходець з волинського боярства, а також неназваний з імені «державець Дорогичина», який не пустив князя в місто у 1241 р.⁶⁹, були скоріше винятками в середовищі волинського боярства. Галицьке боярство за Лева Даниловича, схоже, отримало за угорським зразком документальне підтвердження на свої лени, що зберегла традиція подробиць цих грамот⁷⁰, характерна для Галицької землі і незнана на Волині. Цікаво, що ще у 1253 р. король Бела IV на прохання свого зятя князя Лева Даниловича надав словацькому нобілю Вітку, синові Мунташа, ліс по обидва береги р. Горнад поблизу Спішського Грушева⁷¹.

Перенесення столиці до Холму теж можна розглядати в контексті протистояння короля Данила з галицьким боярством. Через це і в часи короля Юрія Львовича, Андрія Юрійовича та Болеслава-Юрія Тройденевича двір частіше пе-

ребував у Володимирі, ніж у Львові. Болеслав-Юрій, а за ним і Любарт-Дмитро Гедимінович змушені були продовжити політику надань земельних ленів.

Любарт-Дмитро, уступаючи галицькому боярству, фактично передав у 1340 р. галицьку частину *королівства Русі* в управління боярському лідеру Дмитру Дедьку⁷². Тобто галицьке боярство отримало те, за що боролось з середини XII ст. Польський король Казимир III, угорський король Людовик Анжуйський і поставлений ним галицьким князем Володислав Опольський продовжили практику роздачі земель, розбавляючи галицьке боярство сілезьким, польським та угорським лицарством⁷³. До того часу лідерами серед міського бюргерства стали нащадки німецьких колоністів. Триумф галицького боярства був коротким. В умовах довгої боротьби за спадщину Романовичів, у 1387 р., коли до Перемишля, Львова і Галича підійшли війська королеви Ядвіги та її мужа Владислава Ягайла, різноетнічний і різноконфесійний нобілітет та така ж бюргерська верхівка, добившись підтвердження своїх привілеїв, погодилися на включення галицької частини королівства Русі до складу Польщі⁷⁴.

Примітки:

¹ Иванов П. А. Исторические судьбы Волынской земли до конца XV века. Одесса, 1895. С. 271-272. Зрозуміло, що волинське боярство утримували від активних антикнязівських виступів не сила і популярність Володимира Васильковича (Линниченко І. Суспільні верстви Галицької Русі XIV–XV ст. Львів, 1899. С. 12-17), а інші чинники.

² Клеванов А. История Юго-Западной Руси от ее начала до половины XIV вв. Москва, 1849; Петрушевич А. Пересмотр грамот князю Льву приписываемых // Галицкий исторический сборник. Вып. 2. Львов, 1854. С. 81-195; Szaraniewicz I. Rys wewnętrznych stosunków Galicji Wschodniej w drugiej połowie piętnastego wieku. Lwów, 1869; Филевич И.П. Борьба Польши и Литвы-Руси за Галицко-Владимирское наследие. Санкт-Петербург, 1890. С.182-183; Грушевський М. Галицьке боярство XII–XIII в. // Записки НТШ. Т. 20. Львів, 1897. С. 1-20.

³ Вишняков Е. И., Пичета В. Н. Русская история. Москва, 1908. С. 72-73; Любавский М. К. Лекции по древней русской истории до конца XVI в. Москва, 1915. С. 151-155; Филиппов А.Н. Учебник истории русского права. Пособие к лекциям. Ч. 1. Юрьев, 1915. С. 200-204.

⁴ Петров Н. И., Малышевский И. Н. Волынь. Исторические судьбы Юго-Западного края. Санкт-Петербург, 1888. С. 42-44; Кордуба М. Суспільні верстви та політичні партії в Галицькім князівстві до половини XIII століття // Записки НТШ. Т. 31-32. Львів, 1899. С. 1-42; Катаев И. М. Даниил Романович Галицкий. Галицкая Русь в XIII–XIV вв. до присоединения к Польше. Москва, 1915.

⁵ Смирнов М. Судьбы Червонной или Галицкой Руси до соединения ее с Польшею (1387). Рассуждения. Санкт-Петербург, 1860. С. 2-117.

⁶ Пассек В. Б. Княжеская и докняжеская Русь // Чтения в Обществе истории и древностей Российских. Москва, 1870. Кн. 3. С. 25-79; Prochaska A. Lenna i maństwa na Rusi. Kraków, 1902.

- ⁷ Ключевский В.О. Боярская Дума в Древней Руси. Петроград, 1919. С. 68-69.
- ⁸ Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. Петроград–Киев, 1915. С. 25-30, 61-63.
- ⁹ Див. : Фроянов И. Я., Дворниченко А. Ю. Города-государства Древней Руси. Москва, 1988.
- ¹⁰ Майоров А. В. Бояре и община Галича в событиях 50–70-х годов XII в. // Вестник Санкт-Петербургского государственного ун-та. Серия 2. 1995. Вып. 4. С. 3-15; Его же. Бояре и община Юго-Западной Руси в событиях 1187–1190 гг. (к проблеме внутриобщинных отношений в домонгольский период) // Средневековая и новая Россия. Сб. научных статей к 60-летию проф. И. Я. Фроянова. Санкт-Петербург, 1996. С. 226-243; Его же. Об этапах развития внутриобщинных отношений в Древней Руси (на примере истории Юго-Западной Руси XI – начала XIII вв. // Гуманитарное знание на пороге XXI века. Ижевск, 1997. С. 157-158, 191–192; Его же. Борьба Даниила Романовича за галицкий стол с венграми в конце 20 – начале 30-х гг. XIII в. Ч. 1 : Галицкая община и князь Даниил // Вестник Санкт-Петербургского государственного ун-та. Серия 2. 1999. Вып. 3. С. 3-14; Его же. Борьба Даниила Романовича за галицкий стол с венграми в конце 20 – начале 30-х гг. XIII в. Ч. 2 : Галицкая община и королевич Андрей // Там же. 2000. Вып. 2. С. 3–17; Его же. Галицко-Волынская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община. Санкт-Петербург, 2001.
- ¹¹ Греков Б. Д. Древнейшие судьбы Западной Украины // Греков Б. Д. Избранные труды. Т. 2. Москва, 1959. С. 478-488.
- ¹² Див. : Мавродин В. В. О народных движениях в Галицко-Волынском княжестве XII–XIII вв. // Ученые записки ЛГУ. Серия исторических наук. Вып. 5. Ленинград, 1939. С. 15-35; Лихачев Д. С. Некоторые вопросы идеологии феодалов в литературе XI–XIII веков // Труды Отдела древнерусской литературы. Т. 10. Москва–Ленинград, 1954. С. 76-91; Софроненко К.А. Общественно-политический строй Галицко-Волынской Руси XI–XIII вв. Москва, 1955. 140 с.; Пашуто В. Т. Черты политического строя древней Руси // Древнерусское государство и его международное значение. Москва, 1965. С. 11-76; Тихомиров М. Н. Условное феодальное держание на Руси в XII в. // Тихомиров М. Н. Древняя Русь. Москва, 1975. С. 233-240; Котляр М. Галицьке боярство проти князів Романовичів // Археологія. 1991. № 2. С. 85-92; Krupa K. Bojarzy w Haliczu (koniec XII – I poł. XIII w.) // Z dziejów średniowiecznej Europy środkowowschodniej. Zbiór Studiów. Warszawa, 1998. S. 56-68.
- ¹³ Савич А. А. Борьба феодалов в Галицкой Руси // Ученые записки Московского государственного педагогического института. Серия история. Т. 2. Вып. 2. Москва, 1937. С. 56-89.
- ¹⁴ Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. Москва, 1950. С. 255.
- ¹⁵ Ісаєвич Я. Галицько-Волинська держава. Львів, 1999. С. 15.
- ¹⁶ Процак Р. Історія галицької смуті. Ч. 2. Розвідка-есе з часів XIII ст. (роки

1211–1222) в «Літописі руському» прочитана і наново інтерпретована. Івано-Франківськ, 1999. 24 с.

¹⁷ Пашин С. С. Галицкое боярство XII–XIII вв. // Вестник ЛГУ. Серия 2. 1985. Вып. 4. С. 15-21; Его же. Червонорусские акты XIV–XV вв. и грамоты князя Льва Даниловича. Тюмень, 1996; Его же. Генеалогический комментарий к копиям грамот Льва Даниловича // Исследования по русской истории. Сб. ст. к 65-летию проф. И. Я. Фроянова / Отв. ред. В. В. Пузанов. Санкт-Петербург–Ижевск, 2001. С. 125-140.

¹⁸ Головки О. Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв. Киев, 1988. С. 88-92; Його ж. Боярська «фронда» в Галичі // Пам'ять століть. 2002. № 5. С. 52-59; Його ж. Галицька держава Ростиславичів в історії Центрально-Східної Європи // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). Вип. 5. Київ, 2005. С. 87–131; Його ж. Корона Данила Галицького : Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя. Київ, 2006; Його ж. Галицький період діяльності князя Мстислава Мстиславича Удатного // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). Вип. 7. Київ, 2007. С. 71-93; Його ж. Князь Володимирко Володаревич – перший володар об'єднаного Галицького князівства // Україна : культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 15 : Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаевича. Львів, 2007. С. 90–97; Його ж. Війна за «галицьку спадщину» (1187–1189) // Княжа доба : історія і культура. Вип. 3. Львів, 2010. С. 116-132.

¹⁹ Петрик А. Боярські політичні угруповання та їх роль у процесі становлення Галицько-Волинської держави // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Вип. 4. Дрогобич, 2000. С. 60-64; Його ж. До історії боярських родин Кормильчичів, Доброславичів та Дядьковичів // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Вип. 5. Дрогобич, 2001. С. 29-45; Його ж. До історії боярства та боярських родів Перемишльської землі // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Вип. 6. Дрогобич, 2002. С. 105-117; Його ж. До питання становлення боярських родів у період княжіння династії Романовичів // Король Данило Романович і його місце в українській історії. Львів, 2003. С. 137-142; Його ж. Бояри та церква Галичини й Волині крізь призму літописних та археологічних досліджень // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Вип. 7. С. 80-103; Його ж. Ідеологія галицького боярства та її вплив на трансформацію Галицько-Волинської держави // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Вип. 8. Дрогобич, 2004. С. 46-58; Його ж. Угорська партія в контексті політичного розвитку Галицько-Волинської держави // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Вип. 9. Дрогобич, 2005. С. 181-193.

²⁰ Мазур О. Релікти авункулату і «кормильство» у князівських династіях Рюриковичів і П'ястовичів // Народознавчі зошити. № 3. Львів, 2001. С. 419-421; Його ж. Володислав Кормильчич : Шлях до княжого столу // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Вип. 6. 2002. С. 118-129; Його ж. «Demetrius Detko, provisor seu capitaneus terrae Russiae» (інститут «старійшини» у політичному

житті Галицької землі другої чверті XIV ст.) // Семінарій «Княжі часи». Львів, 2002. С. 19-20.

²¹ Рудий В. Соціальна структура населення Перемишської землі в IX – середині XIV ст. // Записки НТШ. Т. 244. Львів, 2002. С. 247-257; Його ж. Інститут бояр і князів у Перемишській землі // Перемишль і Перемишська земля протягом віків. Вип. 3. Інституції. Львів, 2003. С. 60-65.

22 Волощук М. М. Обстоятельства казни в 1210 г. Игоревичей Черниговских : актуальные вопросы реконструкции русско-венгерских отношений начала XIII в. // *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. Санкт-Петербург, 2007. №1-2. С. 105-112; Його ж. «Вокняжение» галицьке Володислава Кормильчича (1210–1214 рр., з перервами) : міфи та реальність // Вісник Прикарпатського університету. Історія. Вип. 15. 2009. С. 38-48; Його ж. До питання про етнічне та соціальне походження Судислава (Бернатовича?) // Прикарпатський вісник НТШ. № 1(1). 2008. С. 127-145; Його ж. «Вокняжѣние» галицьке Володислава Кормильчича (1210–1214 рр., з перервами) : міфи і реальність // *Acta Posoniensia*. V. 10 : K životnému jubileu Zuzany Ševčíkovej. Bratislava, 2009. S. 99-113; Його ж. Доброслав Суддич : спроба біографічного нарису // Карпати : людина, етнос, цивілізація. Вип. 2. С. 20-31; Його ж. Судислав de genere ludan. Спроба генеалогічно-біографічної реконструкції // Записки НТШ. Т. 260, кн. 1. Львів, 2010. С. 257-273; Його ж. «Филя древле прегордыи» / *Fila Supruniensis*. Маловідомі сюжети з історії Галицької землі першої половини XIII століття // Україна : культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 20. С. 189-196.

²³ Стефанович П. С. «Верность» в отношениях князя и дружины на Руси XII – XIII вв. // Древняя Русь. 2008. №1(31). С. 72–82; Его же. Отношения князя и знати в Галицком и Волынском княжествах до конца XII в. // Средневековая Русь / Отв. ред. А. А. Горский. Вып. 7. Москва, 2007. С. 120–220.

²⁴ Nagirnyj W. *Polityka zagraniczna księstw ziem halickiej i wołyńskiej w latach 1198(1199)–1264*. Kraków, 2011.

²⁵ Jusupović A. *Elity ziemi halickiej i włodzimierskiej w czasach Romanowiczów (1205–1269)*. Studium prozopograficzne. Praca doktorska. Warszawa, 2010; Його ж. Причинки до просопографії еліти Галицької і Володимирської земель (1205–1263). Проблеми індивідуалізації постатей // Записки НТШ. Т. 260, кн. 1. Львів, 2010. С. 88-104; Ejusdem. *Mirosław-piastun i Mirosław Halicki w przekazach Kroniki halicko-wołyńskiej* // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 20. С. 769-783; Ejusdem. *Wpływ halickiego otoczenia książęcego na «władze» w pierwszej połowie XIII w., na przykładzie Sudysława* // Княжа доба : історія і культура. Вип. 5. Львів, 2011. С. 145-162; Ejusdem. *Elity ziemi halickiej i wołyńskiej w czasach Romanowiczów (1205-1269)*. Warszawa, 2012.

²⁶ Овсінський Ю. Карл Великий // Войтович Л., Козак Н., Овсінський Ю., Чорний М. *Medium aevum : Середні віки*. Львів, 2010. С. 79.

²⁷ Див. : Kajzer L. *Uzbrojenie i ubiór rycerski w średniowiecznej Małopolsce w świetle źródeł ikonograficznych*. Wrocław, 1976; Nadolski A. *Broń i strój rycerstwa polskiego w średniowieczu*. Wrocław, 1979; Flori J. *L'essor de la chevalerie XI–XII siècles*. Cenève,

1986; Nowakowski A. *Uzbrojenie średniowieczne w Polsce (na tle środkowoeuropejskim)*. Toruń, 1991; De Vries K. *Medieval Military Technology*. Peterborough, 1992; Barber R. *The Knight and the Chivalry*. Woodbridge, 1995; Strickland M. *War and Chivalry*. Cambridge, 1996; Kaeuper R. W. *Chivalry and Violence in Medieval Europe*. Oxford, 2001; Rycerze. *Historia i legenda* / Red. naukowy K. B. Bouchard. Warszawa, 2010. S. 73-160.

²⁸ Норманн А. В. Б. *Средневековый воин. Вооружение времен Карла Великого и Крестовых походов*. Москва, 2008. С. 28-29.

²⁹ Кирпичников А. Н. *Древнерусское оружие. Вып. 3. Доспех, комплекс боевых средств IX–XIII вв.* Ленинград, 1971. С. 13.

³⁰ Его же. *Военное дело на Руси в XIII–XIV вв.* Ленинград, 1978. С. 39.

³¹ Rycerze. *Historia i legenda*. S. 73.

³² Ibidem. S. 28.

³³ Див. : Hollister C. W. *The Military Organization of Normal England*. Oxford, 1965; Prestwich J. O. *The Place of War in English The Middle Ages: The English Experience*. New Hawen, 1996; Reynolds S. *Fiefs and Vassals : The Medieval Evidence Reinterpreted*. Oxford, 1994; Collins R. *Charlemagne*. Toronto, 1998; Bieniak J. *Polskie rycerstwo średniowieczne*. Kraków, 2002; Makitterick R. *Charlemagne: The Formation of European Identity*. Cambridge, 2008; Граветт К. *Рыцари. История английского рыцарства 1200–1600*. Москва, 2010.

³⁴ Blackstone W. *Commentaries on the Laws of England* / Red. J. T. Coleridge. London, 1825. P. 44-58; Stephenson C. *The Origins and Nature of the Taille* // *Revue belge*. T. 5. 1926. P. 801-870; Idem. *The Origins and significance of Feudalism* // *American Historical revie*. T. 46. 1941. P. 788-812; Idem. *Medieval Feudalism*. New York, 1942; Liberman D. *The Provinse of Legislation Determined*. Cambridge, 1989. P. 139-140.

³⁵ Див. : Ganshof F. L. *Note sur les origins de l'union du benefice avec le vassalité* // *Etudes d'histoire dédiés a la mémoire de Henri Pivenne*. Bruksela, 1937. P. 173–197; Idem. *Benefice and vassalage in the Age of Charmagne* // *Cambridge Historical Jornal*. 1939. № 6. P. 147-175; Idem. *Les Liens de vassalité dan la monarchie franque* // *Receuil de la Société Jean Bodin*. T. 1. 1958. P. 153-169; Idem. *Feudalism* / Pol. przeł. P. Grierson. Londyn, 1964; Idem. *Charmagne et les Institutions de la monarchie franque* // *Karl der Grosse* / Red. W. Braunsfels. Düsseldorf, 1965–1968. S. 349-393; Van de Kieft C. *De feodale maatschappij der middeleeuwn* // *Bijdragen Medelingen betreffande de geschiednis der Nederlangen*. Vol. 89. 1974. S. 193-211; Brunner O. «Feodalismus» : ein Beitrag zur Begriffgeschichte // *Feodalismus* / Red. L. Kuchenbuch. Frankfurt, 1977. S. 155–195; Le Goff J. *La Civilisation de l'Occident medieval*. Paris, 1977. P. 593–595; Van Caengen R. *Government, Law and Society* // *Cambridge History of Political Thought* / Red. J. H. Burns. Cambridge, 1988. P. 174-210; Cammarosano P. *La Struttura feudali nell'evoluzione dell'Occidente mediterraneo : note su un colloquio internazionale* // *Studi medievali*. Ser. 3. Vol. 22. 1981. P. 837-869.

³⁶ Див. : Fischer D.H. *Historians Fallacies*. London, 1971. P. 277-281; Ward J. O.

Feudalism : Interactive Category or Framework of Life in the Medieval West? // *Feudalism : Comparative Studies* / Red. Leach E. Sydney, 1985. P. 40-67.

³⁷ Brown E. A. R. The Tyranny in the Construct : feudalism and Historians of the Medieval Europe // *American Historical Review*. Т. 79. 1974. P. 1063-1088; Reynolds S. *Fiefs and Vassals : the Medieval Evidence Reinterpreted*. London, 1994; Idem. *Lenna i Wasale. Reinterpretacja średniowiecznych źródeł* / Przeł. A. Bugaj. Kraków, 2010. 1115 s.

³⁸ Граветт К. Рыцари. С. 26.

³⁹ Див. : Гусейнов Р. А. Сельджукская военная организация. // *Палестинский Сборник*. Т. 17. 1967. С. 131-147; Його ж. Из истории отношений Византии с сельджуками // *Там само*. Т. 23. 1971. С. 156-157; Арутюнова В.А. К вопросу о взаимоотношениях Византии с печенегами и половцами во время Норманской кампании // *Византийский Временник*. Т. 33. 1972. С. 117-122; Степаненко В. П. Византия и гибель графства Эдесского (1150 г.) // *Там само*. Т. 50. 1989. С. 85-90; Його ж. Киликийский вопрос в международных отношениях в 50-70-х годах XII в. // *Там само*. Т. 52. 1991. С. 127-135; Кучма В.В. Военная организация Византийской империи. Научное издание. Санкт-Петербург, 2001; Армия Византийской империи (430–1461) // *Солдат (Новый)*. Военно-исторический альманах. № 35. Артемовск, 2002. С. 14-26; Мохов А. С. Византийская армия в правление Романа IV Диогена (1068–1071 гг.) // *Античная древность и средние века*. Вып. 34. Екатеринбург, 2003. С. 275-296; Хэддон Дж. История византийских войн / Пер. с англ. М.Л. Карпунина, С. С. Луговского. Москва, 2007; Люттвак Э. Н. Стратегия Византийской империи / Пер. с англ. А. Н. Ковалю. Москва, 2010.

⁴⁰ Див. : Войтович Л., Домановський А., Козак Н., Лильо І., Мельник М., Сорочан С., Файда О. *Історія Візантії. Вступ до візантиністики* / За ред. С. Сорочана та Л. Войтовича. Львів, 2011. Там же ґрунтовна бібліографія (С. 798-878).

⁴¹ Войтович Л. *Військо і військова організація* // *Історія української культури* : У 5 т. Т. 2. *Українська культура XIII – першої половини XVII століть*. Київ, 2001. С. 94.

⁴² *Ипатьевская летопись* // *Полное собрание русских летописей*. Т. 2. Москва, 2001. Стб. 724.

⁴³ Там же. Стб. 724.

⁴⁴ Див. : Шараневич И. *История Галицко-Володимирской Руси от найдажнейших времен до року 1453*. Львов, 1863. С. 76, 82; Бузескул В. *Князь Торопецкий Мстислав Мстиславич* // *Журнал Министерства народного просвещения*. Санкт-Петербург, 1883. Ч. 3. С. 100-212; Коломієць І. Г. *Боротьба південно-західних руських князівств проти експансії угорських феодалів XI–XIII ст.* // *Наукові записки УжДУ. Історично-філологічна серія*. Т. 2. Ужгород, 1949. С. 3-27.

⁴⁵ Див., наприклад : Font M. II. *András király politikája és hadjáratai* // *Századok. Évf.125*. 1991. Sz.1-2. 107–144 old; Idem. *Árpád-házi királyok és Rurikida*

fejedelmek. Budapest, 2005. 188–210 old; Krupa K. Bojarzy w Haliczu (koniec XII – I poł. XIII w.) // *Z dziejów Średniowiecznej Europy Środkowo-Wschodniej. Zbiór studiów / Pod red. J. Tyskiewicza // Fasciculi historici novi. Część 1, t. 2.* Warszawa, 1998. S. 49-57; Котляр М. Данило Галицький. Київ, 2001. С. 10-15; Його ж. Данило Галицький. Біографічний нарис. Київ, 2002. С. 90–102; Котляр М. Ф., Ричка В. М. Княжий двір Південної Русі Х–ХІІІ ст. Київ, 2008. С. 285-292; Bartnicki M. Elita polityczna księstwa halicko-włodzimierskiego w XIII w. // *Ruthenica. T. 5.* Київ, 2006. С. 106–116; Головка О. Б. Боярська «фронта»... С. 52-59; Його ж. Корона Данила Галицького. Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя. Київ, 2006. С. 253-276; Драбчук І. Три портрети найвпливовіших представників галицької знаті кінця ХІІ – початку ХІІІ ст. // *Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України.* Галич, 2008. С. 135-148.

⁴⁶ Войтович Л. Військове мистецтво Галицько-Волинської держави : князь Лев Данилович // *Вісник Національного університету «Львівська політехніка».* № 502 : Держава та армія. Львів, 2004. С. 13-18; Його ж. Реформи армії князями Данилом Романовичем та Левом Даниловичем у середині ХІІІ ст. // *Національного університету «Львівська політехніка».* № 571 : Держава та армія. Львів, 2006. С. 89-93.

⁴⁷ Див. : Стефанович П. С. Религиозно-этические аспекты отношений знати и князя на Руси в X–XII веках // *Отечественная история.* 2004. № 1. С. 3-18; Его же. Древнерусское понятие чести в памятниках литературы Домонгольской Руси // *Древняя Русь. Вопросы медиевистики.* 2004. №2(16). С. 63-87; Его же. Давали ли служилые люди клятву верности князю в Средневековой Руси? // *Мир истории. Электронный журнал.* 2006. № 1 / [http:// www.historia.ru](http://www.historia.ru); Его же. Володарь Перемышльський в плену у поляков (1122 г.) : Источник, факт, легенда, вымысл // *Древняя Русь. Вопросы медиевистики.* 2006. № 3(25). С. 56-74; Его же. Отношения князя и знати в Галицком и Волынском княжестве конца ХІІ в. // *Средневековая Русь. Вып. 7.* Москва, 2007. С. 3-18; Его же. Понятие верности в отношениях князя и дружины на Руси в ХІІ–ХІІІ в. // *Древняя Русь. Вопросы медиевистики.* 2007. № 1(31). С. 72-82; Его же. Дружинный строй в Древней Руси и у древних германцев : существовала ли клятва верности вождю (правителю)? // *Древняя Русь. Вопросы медиевистики.* 2007. № 2(32). С. 33-40; Его же. Верность в отношении князя и дружины в ХІ–ХІІІв. Тезисы // *Древняя Русь. Вопросы медиевистики.* 2009. № 3(37). С. 111-112; Его же. Древнерусские выражения верности дружинников и присяга в сравнительном контексте // *Образы прошлого. Сборник памяти А. Я. Гуревича.* Санкт-Петербург, 2011. С. 392-410.

⁴⁸ Пастернак Я. Старий Галич. Івано-Франківськ, 1998. С. 209-230; Гончаров В. К. Археологічні дослідження древнього Галича в 1951 р. // *Археологічні пам'ятки.* Т. 5. Київ, 1955. С. 22-31.

⁴⁹ Овчинников О. Г. Боярська садиба на Звенигородському посаді // *Молоді вчені суспільствознавці УРСР 70-річчю Великого Жовтня.* Львів, 1987. С. 143-147.

⁵⁰ Ратич О. До питання про розташування і оборонні споруди древньоруських городів Південно-Західної Русі // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Вип. 5. Львів, 1964. С. 115-129; Его же. Древнерусские городища в Судовой Вишне (Львовской обл. Украинской ССР) // Тезисы докладов советской делегации на I Международном конгрессе славянской археологии в Варшаве. Москва, 1965. С. 49-52.

⁵¹ Ипатьевская летопись. Стб. 762.

⁵² Возний І. Чорнівське городище XII–XIII ст. – феодальна укріплена садиба Галицько-Волинського князівства // Галицько-Волинська держава... С. 43-45; Його ж. Чорнівська феодальна укріплена садиба XII–XIII ст. Чернівці, 1998.

⁵³ Пелещишин М. До питання про літописне городище «Печера Домажирова» // Еволюція розвитку слов'янських градів VIII–XIV ст. у передгір'ї Карпат і Татр. Львів, 1994. С. 13-15.

⁵⁴ Пшик В. Надбрамна вежа у селі П'ятничанах на Львівщині // Записки НТШ. Т. 251. Львів, 2001. С. 451-473.

⁵⁵ Диба Ю. Дві маловідомі ротонди княжої доби // Записки НТШ. Т. 241. Львів, 2001. С. 248-274; Стефанович П. С. Боярство и церковь в домонгольской Руси // Вопросы истории. 2002. № 7. С. 41-59; Его же. Некняжеское церковное строительство в домонгольской Руси : Юг и Север // Церковно-исторический вестник. 2007. № 1. С. 117-133.

⁵⁶ Prochaska A. Lenna i maństwa na Rusi. Kraków, 1902; Ісаєвич Я. Княжі та боярські двори // Історія української культури: У 5 т. Т. 2. Українська культура XIII – першої половини XVII століть. Київ, 2001. С. 222-227.

⁵⁷ Петрик А. М. Боярство Галицько-Волинської держави (XII–XIV ст.). Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Львів, 2007. 304 с. (з додатками).

⁵⁸ Див. : Войтович Л. Середні віки в Україні : хронологія, проблеми періодизації // Український історичний журнал. 2003. № 4. С. 134-139; Його ж. Середні віки в Україні: Хронологічні рамки і проблеми періодизації // П'ятий конгрес Міжнародної асоціації українців. Історія. Ч. 1. Чернівці, 2003. С. 17-20; Його ж. Феодалізм в українських землях: проблеми існування і періодизації // Істину встановлює суд історії. Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. Т. 2 : Наукові студії. Київ, 2004. С. 385-394; Його ж. Проблеми історичної термінології : Київська Русь, середні віки, княжа доба, феодалізм, держава, віче // Історичні записки. Збірник наукових праць. Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля. Вип. 15. Луганськ, 2007. С. 13-32.

⁵⁹ Ипатьевская летопись. С. 564.

⁶⁰ Там же. Стб. 722, 724.

⁶¹ Там же. Стб. 723.

⁶² Там же. Стб. 718, 723-731.

⁶³ Там же. Стб. 723-738, 749-760, 764-771.

⁶⁴ Там же. Стб. 724, 762.

⁶⁵ Там же. Стб. 730, 734, 749-750, 752, 767-771.

⁶⁶ Там же. Стб. 771, 774, 789-790.

⁶⁷ Там же. Стб. 774, 777, 789-790.

⁶⁸ Там же. 727; Волощук М. М. Обстоятельства казни в 1210 г. Игоревичей Черниговских : актуальные вопросы реконструкции русско-венгерских отношений начала XIII в. // *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. Санкт-Петербург, 2007. № 1-2. С. 105-112.

⁶⁹ Іпатьєвська летопись. Стб. 788; Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 2. Львів, 1905. С. 398-399.

⁷⁰ Мицько І. Феномен грамот князя Лева // *Старосамбірщина*. Вип. 2. Старий Самбір, 2002. С. 187-195; Войтович Л. Князь Лев Данилович. Львів, 2012. С. 168-169.

⁷¹ Homza M. Sytuacja polityczna Spisza do początków XIV w. // *Historia Scopusii*. Vol. 1. Bratislava–Kraków, 2009. S. 155, 198.

⁷² Войтович Л. Часи старости Дмитра Детька і князя Любарта // *Історія Львова*. Т. 1. (1256–1772). Львів, 2006. С. 60-63.

⁷³ Ісаєвич Я., Войтович Л. Перехідний час : 1349–1387 // Там само. С. 63-71.

⁷⁴ Див. : Войтович Л. Боротьба Любарта-Дмитра Гедиміновича за відновлення Галицько-Волинської держави // *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*. № 22. Луцьк, 2009. С. 120-127; Його ж. Польща. Мазовія, Литва та Угорщина у боротьбі за спадщину Романовичів // *Проблеми слов'янознавства*. Вип. 59. Львів, 2010. С. 52-66; Його ж. Польський король Казимир III і боротьба за спадщину Романовичів // *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Вип. 46. Львів, 2011. С. 2-26; Його ж. Walka o spadek po Romanowiczach a król polski Kazimierz III Wielki // *Kazimierz Wielki i jego państwo. W siedemsetną rocznicę urodzin ostatniego Piasta na tronie polskim / Pod red. Jacka Maciejewskiego i Tomasza Nowakowskiego*. Bydgoszcz, 2011. S. 47-66; Його ж. Заключительный этап борьбы за «королевство Руси» // *Вестник Удмуртского университета. Серия 5. История и филология*. 2012. Вып.3. С. 10-15.

Leontij Voitovych. *The Phenomenon of the Galychina boyars his relationships with princes.* Secret service is sanctified to the attempt of explanation of riddle of the Galychina boyars, his difference from the boyars of other earth of Rus' (in particular Volyn), phenomenon with the presence of separate political droupments («parties») and race for power with princes up («to plant on a throne») of separate representatives, closing with the apex of burgher and close contacts with the Hungarian and Polish elites. Drawn conclusion in relation to influence of the boyar state on the stake of the Galychina-Volyn state and kingdom of Rus'. Separate attention is spared to historiography and reasons diametrically opposite looks of participants of discussion about the Galychina boyars.

Key words: the Galychina boyars, Galychina-Volyn state, kingdom of Rus', kormli-

nja, beneficium, patrimonu, feodum, Kostyantyn Siroslavych, Volodyslav Kormilczycz.

Отримано: 14.03.2017 р.

УДК 94:398 (=16)(47.52/.54) «13/16»

Василь Балушок

КУДИ ПОДІЛИСЯ СЕВРЮКИ?

Василь Балушок. *Куди поділися севрюки?* У статті простежено історичну долю етнічної спільноти севрюків, яка в XIV–XVII ст. заселяла схід України і прилеглі території сучасної Росії. Виявлено фатальну роль, яку в їхньому зникненні зіграло включення Сіверської землі до складу Московії, події Смути та каральні акції московської влади на початку XVII ст. Показано дію механізму асиміляції вцілілих після цих подій севрюків у Московії, а також на теренах України.

Ключові слова: севрюки, Сіверщина, асиміляція, завоювання, міграції, московити, русини-українці.

Василий Балушок. *Куда подевались севрюки?* В статье прослеживается историческая судьба этнического сообщества севрюков, которое в XVI–XV ст. заселяли восток Украины и прилегающие территории современной России. Определена фатальная роль, которую в ихнем исчезновении сыграло включение Северской земли в состав Московии, события смуты и карательные акции московской власти в начале XVII ст. Показано действие механизма ассимиляции уцелевших после этих событий севрюков в Московии, а также на территории Украины.

Ключевые слова: севрюки, Северщина, ассимиляция, завоевание, миграции, московиты, русины-украинцы.

Сьогодні тема східного порубіжжя України раптом набула особливої актуальності у зв'язку з подіями на Донбасі та в контексті українсько-російських міждержавних і міжетнічних відносин, які своїми коренями сягають часів історичної Сіверщини й її загадкових мешканців – севрюків. Саме у контексті цієї великої теми перебуває і вужча тема нашого дослідження.

У XIV–XVII ст. не лише майже все сучасне українське Лівобережжя, а й суміжні області Росії, де знаходяться міста Брянськ, Стародуб, Рильськ, Орел, Курськ, Воронеж заселяли нащадки сіверян – севрюки (севруки). Це територія колишньої Сіверської землі, котра до початку XVI ст. входила, до речі, разом з рештою тодішніх українських теренів, до складу Великого князівства Литовського, і лише у результаті московсько-литовської війни 1500–1503 років відійшла до Московії. Судячи з усього, севрюки були самостійною етнічною спільнотою¹, близькою етнічно й етнокультурно до росіян, білорусів і, особливо, до

українців, що мали тоді самоназву «русь» (у множині) і «русин» (в однині)².

Сьогодні севрюків ні на сході України, ні в суміжних областях Росії й Білорусі вже не зустрінеш. Їх давно не згадують документи, не знайти відомості про них і в матеріалах переписів. То куди ж севрюки поділися – може, вимерли в результаті якихось катаклізмів, чи кудись переселились? А може, севрюки й далі проживають там само, де мешкали раніше, тільки інакше називаються? Отже, спробуємо простежити долю севрюцької спільноти і з'ясувати, що ж з нею зрештою сталося.

Уже досить давно дослідники висловили припущення, що севрюки були асимільовані етнічними сусідами. Зокрема, 1940 року російський радянський історик Володимир Мавродін зазначав, що зникнення севрюків пов'язане з потужними міграційними процесами XVII ст., коли вони були асимільовані українцями на південному заході й півдні їхньої території проживання і росіянами на півночі та сході. На північному заході в асиміляції севрюків могли брати участь також білоруси³. Про це ж пише інший історик з Росії Антон Ракітін⁴. А сучасна російська дослідниця Нела Багновська спробувала простежити час зникнення згадок про севрюків у джерелах⁵. Разом з тим конкретно процес асиміляції севрюцької людності ще залишається переважно не розкритим.

Початок асиміляції севрюків слід віднести вже на XVI ст., хоч у той час цей процес іще не проявився в повній мірі. В ході завоювання Московією Сіверщини деякі волості досить сильно постраждали. Зокрема, в Типографському літописі під 1500 роком, читаємо: «Въ лѣто 7000 осмое князь великийъ Иванъ Васильевичъ всея Роуси послалъ своихъ воеводъ, Якова Захарича и иныхъ воеводъ, на Литовську землю. Они же, шедше, многие грады и власти и села поплениша, а людей многихъ мечю и огневи предаша и иныхъ въ плѣньъ поведаша. Се имена тѣмъ градомъ, которые взяты: Брянскъ, Почапъ, Радогощъ, Путивль, Любець и иные грады...»⁶. Спустошені волості Москва стала заселяти етнічними росіянами («рускими людьми»). Крім того, московська влада розпочала планомірне заселення Сіверської землі російськими служилими людьми в ході наступу на Дике Поле. Тим більше, що чи не більшість місцевого боярства після переходу краю під владу Москви емігрувала до Литви⁷. Так, уже наприкінці XVI ст. у джерелах з'являються серед служилих людей Сіверщини «путивльці», «риляни», «орляни» та інші, названі за повітовим містом⁸. Проте це аж ніяк не севрюки, як вважає дехто з російських дослідників⁹. Адже севрюки в документах завжди чітко виокремлюються з-поміж різних соціальних та інших верств і називаються окремо ід цих «путивльців», «рилян», «орлян», «чернігівців», «курчан» тощо¹⁰. Тут маються на увазі представники служилого стану (переважно діти боярські), яких на терени Сіверщини переселили дещо раніше з корінних російських земель. Крім того, у складі згаданих служилих поселенців трапляються люди з прізвищами, утвореними від етноніма «севрюк» (у середньовічно-ранньонові часи, з їхньою слабкою територіальною мобільністю населення, вихідців з іноетнічного середовища часто називали за цим середовищем¹¹). Це, наприклад, син боярський з Новгорода-Сіверського «Бог-

дашка Севрюков»¹², а також козаки «Парфенко Севрюковъ» і «Семень Микитинъ сынъ Севрюковъ»¹³. Тобто йдеться про нащадків тих не вельми численних севрюків, які потрапили у склад служилого стану. Самі ж вони севрюками на той час уже не вважалися, й себе з останніми, очевидно, не ототожнювали. Та й було таких серед маси переселених на ту ж Білгородську «засічну лінію» дітей боярських, козаків та інших служилих людей не так уже і багато.

Варто зазначити, що при організації сторожової й станичної служби¹⁴ на новоприєднаних теренах Сіверщини Москва хоч і залучала до неї севрюків, але лише через нестачу власних перевірених кадрів, а також як провідників. Вона з самого початку робила ставку більше не на севрюків, а на звичних до порядків Московії дітей боярських, козаків та інших служилих московських людей. Як видно з документів, севрюки у складі згаданих сторож виокремлювалися власними з-поміж цих служилих людей, а тим більше вони стояли окремо від дітей боярських: «А посылають на тѣ на семь сторожъ изъ Путивля да изъ Рыльска три статьи; на одну статью, на всѣ семь сторожъ, въ головахъ по сыну боярскому, да на всякую сторожу по сыну боярскому, да со всякимъ сыномъ боярскимъ по три человѣки севрюковъ на сторожу. А опослѣ первыя статьи на другую статью и на третью дѣтей боярскихъ и севрюковъ посылають потому жъ; а найму дають севрюкомъ 21 человѣком на одну статью 93 рубли на два мѣсяца, а на другую и на третью статью наемъ дають потому жъ; а стоятъ тѣ севрюки на сторожѣ по два же мѣсяца. А дѣтемъ боярскимъ которые ѣздѣтъ въ головахъ и которые ѣздѣтъ въ сторожехъ, дають жалованье по книгамъ»¹⁵. З часом севрюки у складі сторожової служби були в більшості замінені російськими козаками, дітьми боярськими та іншими служилими людьми, оскільки вважалися ненадійними: «А которые путивльскіе севрюки ѣздили изъ Путивля на Донецкіе сторожи зъ найму, и тѣхъ севрюковъ приговорили отставить, на сторожи ихъ не посылати, и найму имъ впредь не давати... а стоятъ на сторожахъ неусторожливо, воинские люди (озброєні ворожі татарські загони – В. Б.) на государевы украины приходятъ безвѣстно, а они того не вѣдають, и вѣсти отъ нихъ прямыя николи не бывають, а приѣжаютъ съ вѣстями съ ложными»¹⁶.

Розселюваних на Сіверщини служилих московських людей наділяли землею за рахунок місцевих жителів – севрюків. Про це свідчить, наприклад, такий документ, у якому йдеться про роздачу владою московським служилим людям у помістя земель, на яких «изначала» проживали севрюки – бортники й оброчники: «... А то Прилутцкое городище и река Удой со всеми угоды по обе стороны искони наша земля Черниговского уезда, а была изначала та волость оброчная а жили в ней бортники в нашем в медвеном оброке. А после того волость, Прилутцкое городище, роздана в поместье при нашем отце при великом государе, блаженные памяти царе и великом князе Иване Васильевиче¹⁷ всеа Руси нашим детем боярским черниговцом, Миките Лахиреву, да Ивану Шестовитцкому...»¹⁸.

У XVII ст. асиміляція севрюків значно прискорилося, причиною чого стали драматичні події Смути в Московії, а на південному заході Сіверщини – міграція

українського населення внаслідок включення краю до складу Речі Посполитої, а потім Хмельниччини та Руїни. В північно-східній половині Сіверщини і навіть у її центрі зникненню севрюків дуже «посприяли» репресивні заходи московської влади проти проявів своєрідного «севрюцького сепаратизму», в яких, гадаю, можна бачити чіткі прояви геноциду, зокрема, за їхніми наслідками¹⁹. В результаті, у XVII ст. на Сіверщині витворилася ситуація, коли місця для севрюцької етнічної спільноти практично не залишалося.

Сіверщина взагалі дуже постраждала під час Смути в Московії на початку XVII ст. Крім того, у відповідь на дії севрюків, які підтримали бунтарів і самозванців, центральна влада провела ряд каральних акцій проти них. Севрюки під час вторгнення до Московії військ Лжедмитрія I, а потім і Лжедмитрія II виявили своєрідний сепаратизм, приєднавшись до них. Очевидно, вони так і не сприйняли Московську державу за «свою», не відчували справжньої причетності до неї. Тому, наприклад, після прибуття війська Самозванця під Путивль, його залога добровільно визнала владу названого царя та перейшла на його бік. 26 січня 1605 року місцеві служилі люди та селяни звернулися з листом до короля Речі Посполитої Сигізмунда III «з проханням протекції і захисту собі та царевичу Дмитрові»²⁰. Щоправда Петро Кулаковський пояснює такий крок путивльців, як і їхню активну участь у повстанні Івана Болотникова (1606–1607 роки), тим, що «значну частину» їх «складали маргінальні елементи (кримінальні злочинці, що прибули на окраїну, селяни, які втекли з кріпацтва, тощо) і мігранти з України»²¹. Проте, гадаю, тут не останню роль зіграв севрюцький чинник, у чому переконуємося, звернувшись до інших аналогічних фактів. Так, московські послы до Польщі в 1606–1607 роках князь Григорій Волконський і дяк Андрій Іванов повідомляли в Москву: «І в Сѣверских і украинных городѣх севрюки люди простые, і в Московском государстве мало бывають... учили прельщатись, к тому вору, к богоотступнику приставати, и города тому вору розстриге здались и в полкѣхъ»²². А архієпископ Філарет (Дмитро Гумілевський) в «Історико-статистичному описі Чернігівської єпархії» цитує літопис, де йдеться про появу на Сіверщині Лжедмитрія II: «По Путивлѣ измѣниша города Дмитровскѣ, Черниговѣ, Стародубѣ, Новгородокѣ... Нисаху грамоты (изъ Стародуба) въ Путивль, въ Черниговѣ, в Новгородокѣ. Они же къ тому воровству тотчасъ пристаха и начаха къ нему (самозванцу) сбиратися»²³.

Голландський купець і дипломат, сучасник подій Ісаак Масса теж відзначав масову підтримку жителями Сіверської землі Лжедмитріїв. Зокрема, вони, за його словами, «...переходили на бік Дмитрія сотнями й визнавали його законним своїм государем». У Комарицькій волості «...всі [жителі] перейшли до нього і присягнули йому»²⁴. Коли ж цар Борис Годунов став уживати проти них репресивних заходів, підтримка Самозванця севрюками не тільки не знизилась, а навіть набагато зросла: «...коли московити почали чинити жорстоку розправу (groote tirannie begon), то до Дмитрія стало переходити ще більше [людей], які не бажали й чути про свого царя Бориса в Москві, і залишалися вірними до самої смерті та терпіли всі муки й тортури»²⁵.

На нелояльну поведінку севрюків по відношенню до Московської держави під час Смутного часу звертали увагу й поляки – учасники подій. Наприклад, у щоденнику одного з них розповідається про підтримку Лжедмитрія боярством Сіверщини й участь останнього у повстанні Івана Болотникова. Зокрема, там про події навколо вбивства Лжедмитрія I й обрання царем Василя Шуйського 1606 року читаємо: «Ця справа із самого початку не сподобалася деяким боярам, зокрема Сіверської землі, що підняли бунт проти Шуйського, і в яких вождями були Болотников та Заруцький...» («Nie podobała się zaraz ta sprawa niektórym boiarom, a zwłaszcza Siewierskiej ziemi, ktorzy rebellizowali Szuiskiemu, nad ktoremi był wodzem Bołotnikow y Zarudski...»)²⁶. А потім до Путивля прибув з донськими козаками самозванець, що видавав себе за Петра Федоровича (неіснуючого сина царя Федора Івановича), «до якого пристали всі Сіверяни і той Болотников...» («do ktorego wszystkie Siewierzanie przystali, y ten Bołotnikow...»)²⁷. Така поведінка тамтешнього боярства, очевидно, могла свідчити про те, що у його складі було досить багато бояр-севрюків, які ще не втратили своєї севрюцької ідентичності чи, принаймні, лояльності до держави та країни (Литви, Русі-України), якій служили їхні діди.

Реакцією московської влади на таку поведінку севрюків стало розгортання репресій проти них. Ось як описує ці репресивні дії уряду Бориса Годунова впродовж зими 1604–1605 року вже цитований І. Масса: «Симеону Бекбулатовичу (Bicbolatiovits) як повелителю всіх касимівських татар велено було зібрати все своє військо (gantse macht), яке склало до сорока тисяч кінних татар; Борис повелів йому напасти з цим [військом] на Комарицьку волость та все розорити, випалити і винищити; та й повелів усіх чоловіків, піддавши найжахливішим тортурам, позбавити життя, також бабів (oude wyven), а молодих жінок (jonge vrouwen) і дітей повелів він пощадити та взяти на вічне рабство до себе в Татарію, що й було виконано, бо татари на це майстри; їхню поведінку повторювали також деякі московити й інші, і вони так разорили Комарицьку волость, що в ній не залишилося ні кола, ні двора (tuyn noch staes); й вони вішали чоловіків за ноги на дерева, а потім палили, жінок, збездичивши, садили на розжарені сковороди (op gloeyende pannen), також насаджували їх на розжарені цвяхи та дерев'яні кілки (steeckende de selve op gloeyende pinnen en houte staecken), дітей кидали у вогонь і воду, а молодих дівчат продавали...»²⁸. І далі він зазначає, що московське військо «всю зиму грабувало й разоряло» Сіверщину²⁹.

А. Ракітін у цьому зв'язку зазначає: «У Смутний час Севрюки активно підтримували Лжедмитрія I, на що московська влада відповідала каральними операціями, аж до розгрому деяких волостей. (...) Підтримали Севрюки й отамана Івана Болотникова, так що війна ця досить часто зветься «севрюківською»»³⁰. Дослідник наголошує: «Москва, що дорожила кріпосним правом, ні в якому разі не приймала волелюбного духу Севрюків, постійно піддавала корінне населення Сіверщини гонінням і при кожному зручному випадку всіляко намагалася знизити їхню чисельність»³¹. Усі ці події спричинили падіння чисельності севрюків і дуже посприяли посиленню колонізації Сіверської землі росіянами. То-

му в XVII ст., за спостереженням Н. Багновської, кількість згадок про севрюків у джерелах, порівняно з попереднім XVI ст., зменшується. Вона вважає, що до початку XVIII ст. севрюки взагалі зникають зі сторінок документів, що означало їхню повну асиміляцію³².

Отже, головною причиною асиміляції севрюків було масове заселення спустошеної Смутою й антисеврюцькими каральними акціями Сіверською землею представниками різних верств населення Московії та розчинення решток аборигенів серед переважаючих мас іммігрантів. У XVII ст., після закінчення подій Смутного часу, переселення на Сіверщину московитів зросло. В першу чергу, ними заселили спустілі в результаті винищення бунтівних севрюків волості. Крім того, переселенців стали розселяти на споконвічно належних севрюкам землях, систематично витісняючи тих із них, які вціліли під час репресивних заходів. Переселенці мали служити московській владі опорою, щоб надалі не допустити повторення згаданого «севрюцького сепаратизму».

Поява на Сіверщині значних мас переселенців із власне Московії не могла сприйматися севрюками позитивно. Адже тих наділяли землями, які відбирали саме у севрюків, що володіли ними на засадах звичаєвого права і не мали відповідних документів. Проте сили для активного та результативного опору московській експансії після втрат, яких зазнали севрюки в ході каральних акцій початку XVII ст., у них уже не було. Так, терени Сіверщини, що перебувала у складі Московії, заселялися московськими переселенцями – дітьми боярськими, які отримували за службу помістя, козаками й іншими категоріями служилого люду, а також селянами – державними й кріпосними. Це ілюструє чолобитна дітей боярських 1663 року з самого центру Сіверщини – Хотмизького повіту, який знаходився відразу на схід від сучасної Сумської області України, тобто в нинішній Росії на межі зі Слобожанщиною. Чолобитна є свідченням того, як московська влада здійснювала планомірне заселення московитами севрюцьких земель, надаючи їх переселюваням сюди російським представникам служилих верств, у даному разі дітям боярським, у володіння («...дано намъ твое царское жалованье въ помѣстьє...»). Це були споконвічні угіддя севрюків, де знаходилися їхні борті та на яких вони займалися промисловою діяльністю. Ці угіддя які, звичайно, не були за севрюками закріплені ніякими жалуваними грамотами, вони, без сумніву, втрачали без надії на повернення, адже, як зазначають чолобитники, «...на томъ твоємъ государевомъ жалованьѣ на помѣстьѣ домишками мы построились и пашню дикое поле распахали...»³³. Така діяльність властей та переселенців викликали справедливий спротив севрюків, і вони навіть вдавалися до насильницьких дій стосовно прибульців. Зокрема, згадані діти боярські жалілися на севрюків, що ті: «...съ того твоего государева жалованья съ помѣстья стгоняють и всякія налоги чинятъ, по полямъ сохи сѣкутъ...». Проте це, звичайно, нічим добрим для севрюків завершитися не могло. Згадані служилі люди звернулися до властей з проханням дати їм відповідну жалувану грамоту, яка б убезпечила їх від нападів севрюків: «Вели, государь, намъ на то помѣстьє дать свою грамоту, чтобъ намъ отъ тѣхъ севрюковъ изгони и налоги

и насильства впредь не было...»³⁴. Сумніватися в тому, що уряд у цьому конфлікті, як і в інших подібних колізіях, став на бік переселенців, не доводиться. Так, Сіверщина заселялася етнічними росіянами, в масі яких тонули порівняно нечисленні автохтони-севрюки, чисельність яких ще й зменшилася під час недавньої Смути. (Варто зазначити, що серед переселенців була якась частина представників інших, а саме тюркських та угро-фінських, народів Європейської Росії (татари, чуваші, мордва та інші)³⁵. Проте вони все ж склали меншість, а крім того, потрапляючи у переважаюче російське етнічне середовище, а в неросійському етнічному оточенні будучи підтримувані московською владою, самі рано чи пізно зазнавали асиміляції на користь росіян.

Заселення Сіверщини українцями-русинами теж почалося ще в XVI ст. Зокрема, у 80–90-х роках цього століття, у зв'язку з наближенням кінця перемир'я 1582 року між Річчю Посполитою й Московією (за результатами Лівонської війни), почастишали напади на підпорядковану Московії лівобережно-українську частину Сіверщини «черкаських козаків», яких до цього захочувала річпосполитська влада. Напади ці мали на меті не лише здобич, а й захоплення територій та заселення їх «черкасами», себто українцями. Такі територіальні захоплення небезпідставно розглядалися самими захопниками, як повернення забраних Московією предковічних русько-українських земель і були пов'язані з діяльністю князів Вишневецьких, а також інших українських магнатів.

1618 року, внаслідок Деулінського перемир'я (а *de facto* ще 1611 року), південно-західна Сіверщина ввійшла до складу Речі Посполитої. Почалася активна інтеграція краю до політичного, економічного й суспільного тіла цієї держави, що тією чи іншою мірою супроводжувалась асиміляцією тутешніх севрюків українцями (русинами). Адже на територію Сіверської землі в усе більших кількостях прибувало українське населення, причому не лише на включену на початку XVII ст. до складу Речі Посполитої її південно-західну частину, а навіть на більш східні терени, що й далі належали Москві³⁶. З утворенням Чернігівського воєводства влада Речі Посполитої стала вживати енергійних заходів з модернізації тієї частини Сіверщини, яка ввійшла до її складу. Тим більше, що, як зазначає Наталя Яковенко, «...для Речі Посполитої «повернута» у війнах 1609–1611, 1618 й 1632–1634 рр. територія стала (далі авторка цитує Петра Кулаковського – В. Б.) «форпостом колонізаційного поступу...»³⁷ символом реваншу». І складовою цього процесу була енергійна колонізаційна політика. Цей рух очолили багаті землевласники і навіть середні шляхтичі. Особливо значні маси мігрантів оселилися на південний схід від Десни, тобто у нижній течії лівобережних рік, значними розмірами відзначалася міграція в межиріччя Дніпра й Десни та околиці Чернігова. В околиці Новгород-Сіверського переселення не було таким значним. До речі, сюди переселилося багато селян з білоруських повітів Великого князівства Литовського³⁸.

Переселення українців на Лівобережжя й Сіверщину особливо стало масштабним з початком Хмельниччини, тобто з середини XVII ст. Був запущений процес розчинення південно-західних севрюків у масі русинських переселенців, кі-

лькість яких постійно зростала в результаті масштабних міграцій, спричинених Хмельниччиною, Руїною та подальшим виведенням правобережних козацьких полків і селянського населення з Правобережжя на Лівобережжя. Означеній асиміляції не могли не сприяти давні зв'язки севрюків південно-західної Сіверщини з Наддніпрянщиною та Правобережжям, а також їхня мовно-культурна спорідненість з русинським населенням. До того ж, на Лівобережжі чисельне севрюцьке населення традиційно зосереджувалося лише в районі Путивля й Новгорода-Сіверського та у верхів'ях лівобережних рік³⁹. Тобто севрюків на більшій частині заселюваної українцями Сіверщини було порівняно небагато.

При розселенні «черкас» на Сіверщині, коли стала формуватися відома Слобожанщина, в їхніх взаєминах з автохтонами-севрюками теж нерідко виникали різні колізії. В ході їх, враховуючи кількісне переважання та більшу організованість іммігрантів, останні брали верх. Наприклад, у 1656–1657 роках на території, де будувався Харків, севрюки скаржилися на все прибуваючі маси «черкас», які захоплювали їхні промислові угіддя над річками Лопань і Харків та витісняли, користуючись чисельною перевагою⁴⁰. Разом з тим, таких гострих конфліктів, як із московитами, у випадках непорозумінь севрюків з «черкасами», судячи з усього, не виникало. Асиміляція севрюцького населення українцями в цілому проходило мирно.

Отже, інтенсивність асиміляційних процесів на теренах Сіверщини, наслідком яких стало розчинення севрюків серед іммігрантів із Московії та Правобережної і Наддніпрянської України, дуже зросла у XVII ст. Раніше цей процес, на думку Н. Багновської, став проявлятися на тій частині Сіверської землі, яка не лише політично ввійшла до складу Росії, а й заселялася росіянами⁴¹. Вона зазначає, що у той час як на північно-східній частині Сіверщини, яку заселяли росіяни, кількість згадок про севрюків у середині XVII ст. різко зменшується, стосовно автохтонних мешканців української Слобожанщини і в другій половині згаданого століття у джерелах, хоч і не так часто як раніше, але все ж час від часу вживається термін «севрюки». Ми теж бачили, що російські документи називають севрюків як місцеве населення на території, де будувався Харків, стосовно 1656–1657 років. Український радянський історик Антон Слюсарський вважав, що зникнення севрюків Слобожанщини пов'язане з переходом їх у козаки. Проте, як зазначає Н. Багновська, це справедливо лише для якоїсь, усе ж доволі незначної, частини севрюків, які справді потрапили у склад служилих людей та козаків. Можливо, це були ті з севрюків, яких влада залучала до сторожової служби на степовому порубіжжі (хоча, як ми бачили, з часом проявилася тенденція замінювати їх служилими людьми з Московії). Більшість же севрюків, зокрема, на сході та північному сході колишньої Сіверщини, злилися з російським селянством, потрапивши у категорію кріпосних⁴². На землях Сіверщини, заселених українцями, основна маса севрюків теж, судячи з усього, розчинилася серед простих посполитих. Тим більше, що українське козацтво досить швидко перетворилося на окремий стан і перестало поповнюватися вихідцями з інших верств.

За спостереженням Н. Багновської, ім'я севрюків з початком XVII ст. зустрічається все рідше, у середині цього століття воно вже майже не згадується у джерелах, а до початку XVIII ст. повністю зникає зі сторінок документів⁴³. І все ж маємо свідчення того, що асиміляція севрюцької спільноти проходила не настільки швидко. Вище вже цитувалися документи середини–другої половини XVII ст., де фігурують севрюки. Також є джерела, які називають ім'я севрюків у кінці цього століття й навіть на початку XVIII ст. Про це ми, зокрема, можемо дізнатися з розпоряджень московських властей, пов'язаних із будівництвом у кінці XVII ст. та існуванням на початку XVIII ст. Новобогородицької (в межах сучасного Дніпропетровська) і Новосергіївської (на схід від цього міста) фортець на ріці Самара. Зокрема, як відзначає Дмитро Яворницький, 1688 року гарнізону й поселенцям Новобогородицької фортеці особливою царською грамотою було «предписано» не чинити ніяких утисків та образ (цитуємо для кращого розуміння мовою оригіналу) «кодачанам, севрюкам и запорожцам, если они пожелают завести поселки вверх и вниз по реке Самаре ради промыслов...»⁴⁴. А у скарзі запорожців 1707 року відзначалося, що мешканці означених фортець завдавали «немалые беды» жителям Запорожжя. Вони, за словами дослідника, з дозволу свого воєводи і сотника вриваються всередину тутешньої запорозької паланки, руйнують пасіки, «товариство и севрюков избивают (одного севрюка совсем утопили)» тощо. А далі він цитує документ: «...на остатокъ сего лѣта, паланку спаливши, севрюковъ разогнали...»⁴⁵. Таким чином, ще у першому десятилітті XVIII ст. запорожці сприймали севрюків, неасимільовані рештки яких продовжували мешкати на південному чи південно-західному краї їхньої колишньої території, як представників окремої спільноти, відрізняючи їх як від російських поселенців, так і від себе та від мешканців Кодацької паланки («кодачан»).

* * *

Севрюки були асимільовані українцями, росіянами і, менше, білорусами й зникли як окрема етнічна спільнота. Проте фізично вони, звичайно, нікуди не поділися. Розчинившись у масі українських переселенців із Правобережжя, севрюки на теренах України стали предками багатьох сучасних жителів Чернігівщини, Сумщини, Полтавщини, Харківщини і навіть лівобережної Дніпропетровщини й, дещо менше, Луганщини та Донеччини. І було цих севрюків, очевидно, не так уже й мало. Спеціальні дослідження цього питання не проводилися, проте ряд фактів свідчить про доволі значну кількість цих давніх аборигенів Сіверщини, які вливалися до складу українців у ході колонізації ними Лівобережжя та Південного Сходу. Тож зупинімося на даному питанні детальніше.

У цьому зв'язку слід назвати факти з ревізії XVI ст., де йдеться, наприклад, про «селище» Глинсько на Ворсклі (в люстрації Канівського замку 1552 року), «лист» князя Михайла Вишневецького 1570 року та подібний «лист» 1590 року, а також матеріали люстрації черкаського староства 1616 року⁴⁶. В цих документах є інформація про севрюків, які й після політичних колізій, що привели до входження лівобережноукраїнської Сіверщини спочатку до складу

Московії, а потім Речі Посполитої і супутних цим подіям міграцій, продовжували проживати, зокрема, у другій половині XVI–XVII ст. на землях українського Лівобережжя, понад рікою Ворсклою та в сусідніх районах.

Джерела зберегли й інші свідчення того, що севрюки увійшли до складу лівобережних українців, які успадкували від них ряд елементів давньої місцевої севрюцької культури. Зокрема, давня севрюцька система знаків, що лягли в основу так званих «бортних знамен» (знаків власності на бортні угіддя)⁴⁷, була успадкована лівобережними українцями і якийсь час застосовувалася ними для позначення власності на угіддя, а також рубежів останніх. Про це можемо судити на підставі згадок про такі знаки в документах XVII – початку XVIII ст. із сучасних Чернігівщини й Полтавщини, де саме розселялися переселенці з Правобережжя. Так, у витягу 1633 року про борті Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря читаємо про знак «сороча лапа»: «Бортной ухажей в Погребском отрубе судерев (подеревный) с церковным бортным уходом Ильи Пророка олешкинского островского, знамя сорочья лапа»⁴⁸. А 1677 року на Глухівщині між мешканцями сіл Литвиновичі та Камінь виникла суперечка за угіддя, в ході вирішення якої, як зазначав Олександр Лазаревський, була проведена грань, позначена давніми севрюцькими знаками «хрест» і «вилки», яка розділила володіння обох сіл: «...на край лѣса Макаровскаго, на деревѣ бересты знаки учинили – крестъ, а надъ крестомъ *вилки*; съ просби литвиновцовъ, Борисъ Маршевскій *вилки* вырубаль сокирою, а крестъ отъ Каменчанской дуки (границы) сокирою вырубаль Семень Москаль, а на иныхъ деревьяхъ разныхъ сами Литвиновци добротне съ Каменчаними, идучи между собѣ чинили противку лѣса Очнинского, а за Очнинскимъ лѣсомъ между учинили до Красной Руды»⁴⁹. В уступному запису 1688 року пирятинського сотенного писаря Юрія Волошина Андрію Ковинському на половину лісу написано: «...и покы знаки округ того лѣса и в серединѣ по тещин на дереви починенные»⁵⁰. У листі Микити Войнова від 19 вересня 1700 року до новгород-сіверського архімандрита Антонія Стаховського, де йдеться про бортні уходи, зазначено про знаки «вила»: «Кроми сей отчини ходит архиерейскую, Воцанитскую прозиваемую, а в той отчини знамено двое вил в такой способ достатной отчини Спаской»⁵¹. Архієпископ Філарет (Дмитро Гумілевський) в «Історико-статистичному описі Чернігівської єпархії» наводить свідчення («...такъ разказываль въ 1702 г. старикъ козакъ сосницкій») про побутування бортних знаків на Сосниччині (зокрема, про знак «рубіж»). У цьому свідченні недвозначно вказується на успадкування знаків від корінних жителів (якими були севрюки): «Онопрей Медвѣдевъ, житель спасскій, отчичъ изъ дѣда (въ Спасскомъ дѣдъ и отецъ его и самъ онъ родились), повѣдалъ, же еще за житія дѣда и отца его въ Спасскомъ три человека жило и давали оне повинность до монастыря новгородскаго; мѣщане сосничане пахали соби поле особо, а границъ между сосничанами и спассчанами не бывало, але только бывали в пуци отъ Сосницѣ до Спасскаго рубѣжъ и знаки въ бортныхъ деревьяхъ»⁵².

Лев Падалка, поклавши в основу свого дослідження «повідомлення місце-

вих любителів старовини і свідчення джерел», на початку ХХ ст. визначив ряд районів Полтавської губернії, де українські переселенці з Правобережжя асимілювали найбільше севрюків (наводжу для кращого розуміння мовою оригіналу): «Очаги Севрюкского элемента, по прямому указанию исторических источников, размещаются в пределах Посульско-Удайского подстепья, т. е. в уездах Прилукском (средняя и восточная части уездов), Лохвицком и Роменском (без засульской части этого уезда)»⁵³. Він також називає такі конкретні населені пункти історичної Полтавщини, до складу жителів яких влився значний севрюцький елемент («сіверська колонізація»). Це, зокрема, села: Великі Бубни, Роменського повіту (нині Роменського р-ну Сумської обл.); Ручки Гадяцького повіту (сьогодні Гадяцького р-ну Полтавської обл.); Ряшки Прилуцького повіту (зараз Прилуцького р-ну Чернігівської обл.)⁵⁴. Судячи з усього, такі «очаги севрюкского элемента» були розкидані й по інших місцевостях Лівобережжя, і вони згодом мають бути виявлені дослідниками.

Найбільше ж нащадків севрюків, без сумніву, мешкає на теренах Лівобережного Полісся, де не випадково до сьогодні зберігся давній за походженням східнополіський говір, генетично пов'язаний з мовленням севрюків⁵⁵. Саме традиційна культура тутешніх мешканців – матеріальна (господарство, знаряддя, житла й господарські будівлі, засоби пересування, одяг тощо), соціальна (група та громадський побут, форми сім'ї і шлюбу та ін.), духовна (обрядовість, фольклор) – судячи з усього, має зберігати й найбільше севрюцької спадщини. І завданням етнологів має бути виявлення цієї спадщини. У цю частину колишньої Сіверщини в XVII–XVIII ст. не спрямовувалося таких потужних міграційних потоків, шляхи яких пролягали дещо південніше. Тому сюди прибуло й менше іммігрантів, ніж на більш південні терени Лівобережжя. Разом з тим українські мігранти на лівобережне Полісся все ж прибули. Після виникнення козацької гетьманської держави (офіційна назва – Військо Запорозьке) ця територія ввійшла до її складу. Всі ці процеси привели до того, що етнонім «севрюки» й на лівобережнополіських теренах також вийшов з ужитку, і тут поширилася тодішня українська самоназва «русь/русин», пізніше змінена на «українці». Як згадував у приватній бесіді з автором цих рядків етнолог Володимир Горленко, що походив з крайнього північного сходу Сумщини, де він локалізує етнографічну групу українського народу, яку називає «литвинами»⁵⁶, в часи його дитинства (1930-ті роки) тамтешній люд себе називав «козаками» або «руськими». Росіян же, етнічна територія яких починалася поряд, вони також, як і всі українці, звали «кацапами». Очевидно, це випадок збереження на поліській периферії українського Лівобережжя рудименту колишньої самоназви «русини», що під впливом етноніма росіян «русские» перетворилася на «руські». Про назву ж «севрюки», як бачимо, місцеве населення вже не пам'ятало навіть у цих, найбільше віддалених від місць, де колись відбулися масштабні міграції, лівобережнополіських землях.

Примітки:

¹ Див. про це : Багновская Н. М. Севрюки : население Северной земли в XIV–XVI вв. Москва, 2002. С. 34; Ракитин А. С. Севрюки – коренное население Северной земли. [Электронный ресурс]. Режим доступа : <http://diderix.petergen.com/rgd-svr.htm>; Балушок В. Г. Севрюки XIV–XVII ст. : спроба етнічної атрибуції // Український історичний журнал. 2016. № 3.

² Про мовно-культурну близькість севрюків до русинів-українців див. : Kuczyński S. M. Ziemie czernihowsko-siewierskie pod rządami Litwy. – Warszawa, 1936. S. 379; Багновская Н. М. Этнодинамика населения Северной земли // Ярославский педагогический вестник. 2012. № 2. Т. I (Гуманитарные науки). С. 9-10; Балушок В. Загадкові севрюки : 3. Між українцями, росіянами та білорусами // Сіверянський літопис. 2016. № 2 (128). С. 17-19.

³ Мавродин В. В. Очерки истории Левобережной Украины (с древнейших времен до второй половины XIV века). [Изд. 2-е] Санкт-Петербург, 2002. С. 371-373 (Перше видання з'явилося 1940 року).

⁴ Ракитин А. С. Севрюки – коренное население Северной земли.

⁵ Багновская Н. М. Севрюки : население Северной земли в XIV–XVI вв. С. 21, 31-32.

⁶ Полное собрание русских летописей. Т. 24. Типографская летопись. Петроград, 1921. С. 214.

⁷ Русина О. В. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. К., 1998. С. 196-199.

⁸ Акты Московского государства, изданные Императорскою Академиею наук : Т. I. Разрядный приказ. Московский стол. 1571–1634 / Под ред. Н. А. Попова. Санкт-Петербург, 1890. С. 5.

⁹ Багновская Н. М. Севрюки: население Северной земли в XIV–XVI вв. С. 31.

¹⁰ Див., напр. : Акты Московского государства... С. 5.

¹¹ Див. про це : Luber S., Rostankowski P. Die Herkunft der im Jahre 1581 registerten Zaporoger Kosaken // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. 1980. № 28. S. 369–381; Luber S. Die Herkunft von Zaporoger Kosaken des 17. Jahrhunderts nach Personennamen. Wiesbaden, 1983. S. 62–100.

¹² Акты Московского государства... С. 68.

¹³ Багалея Д. И. Материалы для истории колонизации и быта Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний. Харьков, 1890. С. 23, 24, 75.

¹⁴ Сторожова і станична служба – система прикордонної охорони й розвідки на південних рубежах Московської держави у XVI–XVII ст. для запобігання раптовим нападам кримських татар. За «засічні лінії» висилались станиці та сторожі. Станиця – кінний загін, що вислався далеко у степ, сторожа – невеликий кінний пост, який ніс службу дещо попереду «засічної лінії».

¹⁵ Акты Московского государства... С. 5.

¹⁶ Там само.

- ¹⁷ Тобто за царя Івана Грозного, роки правління якого 1530–1584.
- ¹⁸ Выписи из статейного списка посольства Павла Волка и Мартина Сушского // Анпилогов Г. Н. Новые документы о России конца XVI – начала XVII вв. Москва, 1967. С. 73.
- ¹⁹ Детальніше про явища геноциду та етноциду див.: Сміт Е. Д. Національна ідентичність / З англ. переклав П. Таращук. К., 1994. С. 39.
- ²⁰ Кулаковський П. М. Роль і значення Путивля в Смоленській війні 1632–1634 рр. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://putivl-zapovidnyk.org/vidannja/rol-i-znachennja-putivlja-v-smolenskij-vijni-1632-1634-rr.php>
- ²¹ Там само.
- ²² Сборник Императорского Русского Исторического Общества. М., 1912. Т. 137: Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными. (Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-Литовским государством. Т. IV. 1598–1608 гг.). С. 259.
- ²³ [Филарет (Гумилевский Д.)]. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн. 6. Уезды: Новгородсеверский, Сосницкий, Городницкий, Конотопский и Борзенский. Чернигов, 1874. С. 24.
- ²⁴ Масса И. Краткое известие о начале и происхождении современных войн и смут в Московии, случившихся до 1610 года за короткое время правления нескольких государей. С. 81, 86. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/massa.htm>
- ²⁵ Там само. С. 86.
- ²⁶ Дневник событий, относящихся к Смутному времени (1603–1613 гг.), известный под именем Истории Ложного Дмитрия // Русская историческая библиотека, Издаваемая Императорскою Археографическою комиссиею. – Санкт-Петербург, 1872. Т. 1. Стб. 121.
- ²⁷ Там само. Стб. 122.
- ²⁸ Масса И. Краткое известие о начале и происхождении современных войн и смут в Московии, случившихся до 1610 года... С. 82.
- ²⁹ Там само.
- ³⁰ Ракитин А. С. Севрюки – коренное население Северной земли.
- ³¹ Там само.
- ³² Багновская Н. М. Севрюки: население Северной земли в XIV–XVI вв. С. 21.
- ³³ Акты Московского государства, изданные Императорскою Академиею наук: Т. III. Разрядный приказ. Московский стол. 1660–1664 / Под ред. Н. А. Попова. Санкт-Петербург, 1901. С. 516.
- ³⁴ Там само. С. 517.
- ³⁵ Маслюченко С. В. Новые факты из истории заселения Слободской Украины (по этнографическим материалам Харьковской области) // Древности 2005. Харьков, 2005. С. 67–72.
- ³⁶ Багалеј Д. И. Материали для истории г. Харькова в XVII веке. Харьков, 1905. С. 4–6, 8–9.

³⁷ Яковенко Н. Довге чвертьстоліття модернізації: Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648 рр.). К. : Темпора, 2006. – 495 с. // Український гуманітарний огляд. К., 2006. Вип. 12. С. 42.

³⁸ Кулаковський П. М. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648 рр.). Автореферат дис. ... доктора історичних наук. К., 2007. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://irbis-nbuv.gov.ua/.../cgiirbis_64.exe?

³⁹ Балущок В. Загадкові севрюки: 5. Проблема назви. Територія і стан її заселеності // Сіверянський літопис. 2016. № 6 (132).

⁴⁰ Багалеї Д. І. Матеріали для історії г. Харькова в XVII веку. С. 5, 8.

⁴¹ Багновская Н. М. Севрюки: население Северной земли в XIV–XVI вв. С. 31.

⁴² Там само. С. 32.

⁴³ Там само. С. 31.

⁴⁴ Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків / У 3 т. Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. К., 1991. Т. 3. С. 49, 277.

⁴⁵ Цит. за: Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. К., 1991. Т. 3. С. 277.

⁴⁶ Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссиею для разбора древних актов (далі – Архив ЮЗР). К., 1886. Ч. 7. Т. 1. С. 103; Дворцовые разряды, высочайшему повелению изданные II-м отделением собственной Его Императорского Величества канцелярии. Т. II (с 1628 по 1645 г.). Санкт-Петербург, 1851. Стб. 901; Архив ЮЗР. К., 1890. Ч. 7. Т. 2. С. 316.

⁴⁷ Про бортні «знамена» див.: Анпилогов Г. Н. Бортные знамена как исторический источник (По Путивльским и Рылским переписным материалам конца XVI и 20-х годов XVII в. // Советская археология. 1964. № 4.

⁴⁸ Цит. за: Ситий І. Сіверський слід походження роду Мазеп // Сіверянський літопис. 2007. № 5. С. 48.

⁴⁹ Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. Т. II. Полк Нежинский. К., 1893. С. 455.

⁵⁰ Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упоряд. С. Павленко – К., 2007. С. 287.

⁵¹ Цит. за: Ситий І. Сіверський слід походження роду Мазеп. С. 47–48.

⁵² [Филарет (Гумилевский Д.)]. Историко-статистическое описание Черниговской епархии... С. 117.

⁵³ Падалка Л. В. Прошлое Полтавской территории и ее заселение: Исследование и материалы с картами. Полтава, 1914. С. 101.

⁵⁴ Там само. С. 193.

⁵⁵ Див.: Железняк М. Г. Східнополіський (лівобережнополіський) говір // Українська мова. Енциклопедія / Ред. В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк. Вид 2-е, виправлене і доповнене. К., 2004. С. 673–674.

⁵⁶ Див.: Горленко В. Литвини півночі України – ймовірний уламок племені літописних Сіверян. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.haidamaka.org.ua/0168.html> (там же див. думку Павла Гриценка, який піддає

сумніву твердження В. Горленка).

Vasil Balushok. Where disappeared Sevryuks? The article traced the historical fate Sevryuks ethnic community, which in XIV–XVII centuries. populated east Ukraine and adjacent territory of modern Russia. Revealed a fatal role in their disappearance played inclusion Sevversks land of the Muscovy, the events of the Troubles and the punitive actions of the Moscow government in the early XVII century. Displaying the mechanism of assimilation after surviving the events in Sevryuks Muscovy and in Ukraine.

Key words: Sevryuks, Siverschyna, assimilation, conquest, migration, the Muscovites, Ruthenian-Ukrainian

Отримано: 15.03.2017 р.

УДК 94:328.188 (477) «1918»

Віктор Горобець

ПОЛКОВНИЦЬКА КОРПОРАЦІЯ ГЕТЬМАНАТУ: СОЦІАЛЬНІ ТА РОДИННІ ЗВ'ЯЗКИ, НЕПОТИЗМ, ТРИВАЛІСТЬ СЛУЖБОВИХ КАДЕНЦІЙ

Віктор Горобець. Полковницька корпорація Гетьманату: соціальні та родинні зв'язки, непотизм, тривалість службових каденцій. Стаття присвячена реконструкції соціального портрету корпорації вищих козацьких старшин, які стояли на чолі полків Української держави раннього Нового часу. Зокрема, аналізуються способи формування полковницької корпорації, її персональний склад, тривалість службових каденцій старшин, а також досліджуються соціальні і родинні зв'язки всередині групи, з'ясовується питання, яку роль відіграв фактор непотизму при заповненні старшинських вакансій полкового рівня. Увага акцентується як на регіональних особливостях кадрового забезпечення функціонування козацької влади полкового рівня, так і темпоральних змінах, обумовлених трансформацією політичної культури Гетьманату і змінами політичного курсу Російської держави щодо української автономії.

Ключові слова: Українська держава раннього Нового часу, Гетьманат, полковник Війська Запорозького, полково-сотенний устрій, виборність, непотизм.

Віктор Горобець. Полковницька корпорація Гетьманата: социальные и родственные связи, непотизм, продолжительность служебных каденций. Статья посвящена реконструкции социального портрета корпорации высших козацких старшин, стоявших во главе полков Украинского государства раннего Нового времени. В частности, анализируются способы формирования полковничьей корпорации, ее персональный состав, продолжительность служебных ка-

денций старшин, а также исследуются социальные и родственные связи внутри группы, выясняется вопрос, какую роль играл фактор nepотизма при за-полнении старшинских вакансий полкового уровня. Внимание акцентируется как на региональных особенностях кадрового обеспечения функционирования казацкой власти полкового уровня, так и темпоральных изменениях, обусловленных трансформацией политической культуры Гетманата и изменениями политического курса Российского государства по украинской автономии.

Ключевые слова: Украинское государство раннего Нового времени, Гетманат, полковник Войска Запорожского, полково-сотенное устройство, выборность, nepотизм.

Владній організації Української держави раннього Нового часу середини XVII–XVIII ст. був притаманним достатньо високий рівень децентралізації, за якого широкий спектр владних повноважень зосереджувався на полковому рівні. За цих умов полковник у Гетьманаті, за влучним висловом Зенона Когута, був таким собі «гетьманом у мініатюрі»¹. А один із чи не найвідоміших дослідників історії Гетьманщини Олександр Лазаревський загалом стверджував, що полковники «володіли у своїх полках, можливо, навіть більшою владою, аніж гетьмани»². І якщо в цих метафорах відомих дослідників і є певне перебільшення, то загалом вони не суперечать суті того історичного явища, про яке йде мова. З огляду ж на таку очевидну важливість полкової ланки у структуруванні влади Гетьманату³, актуальним виглядає питання стосовно того, хто і в який спосіб формував полковницьку корпорацію? Якими були її персональний склад, соціальні і родинні зв'язки всередині групи? В якій мірі при заповненні старшинських вакансій полкового рівня вагомим був фактор nepотизму? Саме ці важливі питання і стануть предметом дослідження даної статті.

Отож, доволі важливим аспектом проблеми організації функціонування політичної системи Гетьманату на полковому рівні є персональний склад корпорації старшин, які обіймали полковницькі уряди. Спостереження за персональним складом цієї групи вищих козацьких урядовців переконує в тому, що на полковницький уряд призначали авторитетних і заслужених козаків, які перед тим посідали чільні місця в козацькій ієрархії. Крім того, неважко помітити й той факт, що вже з останньої третини XVII ст., тобто з моменту стабілізації суспільно-політичних процесів після бурхливих революційних часів, старшинська корпорація цього рівня отримує зримі ознаки соціальної замкнутості, простежується тенденція до формування окремих полковницьких династій.

Реконструкція персонального складу владної еліти Гетьманату 1648–1687 рр. дозволила встановити прізвища 256 «повних» полковників. Відтак, середня тривалість старшинської каденції у середовищі полковників у цей час була трохи меншою ніж три роки. Причому, в перше «революційне» десятиліття – 1648–1657 рр. – тривалість не перевищувала 2,5 роки (загалом обов'язки полковника сповнювали 72 особи). У роки громадянських конфліктів й іноземних інтервенцій вона становила лише близько 1.8 роки (загалом зафіксовано упро-

довж 1658–67 рр. 101 особу), а вже після 1668 р. – приблизно 4.6 роки (83 особи упродовж 19 років)⁴.

Якщо мову вести про піки ротацій на полковому уряді, то, зрозуміло, що найбільш масово переміна старшин полкового рівня відбувалась при сходженні на гетьманство нового претендента. Особливо, коли попередник втрачав булаву не через смерть, а внаслідок перевороту, чи якогось іншого прояву гострого політичного протистояння. Так, скажімо, після приходу до влади за результатами Ніжинської ради 1663 р. Івана Брюховецького із діючих на момент проведення гетьманських виборів старшин полкові уряди зберегли за собою лише ті з них, котрі засвідчили Брюховецькому свою приязнь ще з осені 1662 р., а саме: гадяцький полковник Василь Шиман-Шиманський, миргородський – Павло Апостол (Царенко) та полтавський Дем'ян Гуджол⁵. Усі вони, як бачимо, представляли південні полки Лівобережжя, тобто, полки, які тяжіли до Запорожжя, і старшина яких напередодні Ніжинської ради тісно співпрацювала тоді ще з претендентом на гетьманство Іваном Брюховецьким. На вакантні після арешту полковників решту лівобережних урядів було призначено: до Чернігівського полку Трохима Миколаєнка, Прилуцького – Данила Пісоцького, Ніжинського – Матвія Гвинтовку, Переяславського – Данила Ярмоленка (Єрмолаєнка), Лубенського (Лохвицького) – Гната Вербицького, Київського – Василя Дворецького. На місце стародубського полковника Петра Рославця було поставлено Івана Плотника (Терника)⁶. Трохи згодом, але в тому ж, 1663, році на місце полтавського полковника Гуджола прийшов запорожець Сава Федорович Омельницький⁷.

При сходженні на гетьманство Дем'яна Ігнатовича навесні 1669 р. також відбулось кардинальне оновлення полковницького складу: «во всех полках учинил полковников и нных старшин братьев и зятьев и друзей и единомышленников своих»⁸. Чим, до слова, викликав серйозне невдоволення, як ображеної за недопущення до влади козацької старшини, так і рядового козацтва⁹. Як засвідчував у своїй «розписи ближних особ бывшего гетмана Демка Игнатова» київський полковник Костянтин Солонина такими були: «2 брата родных, Василей, Сава Шумейка Игнатовы. 2 зятя его, Политыка седневский, Андрей Корнеенко, полковник лубенский. Ясаул Павел Грибович. Бунчюжный Костянтин Стриевский»¹⁰. Радикальні вияви невдоволення дали про себе знати вже навесні 1672 р., коли жителі м. Ромни, прочувши про повалення гетьмана Ігнатовича, убили Івана Куницького, присланого гетьманським зятем, лубенським полковником Андрієм Нестеренком, намісником до Ромен, а заодно й «животы все разграбили за то, что де тот Куницкий прислан был изменника бывшего гетмана от Демкова зятя». Свою жорстоку помсту свавільці супроводжували погрозами фізичної розправи й над самим лубенським полковником¹¹.

Цікаво, що при сходженні на гетьманство Івана Мазепи, вже під час Коломацької ради 1687 р., як і в часи «Чорної» ради 1663 р., також шестеро старшин з уряду попереднього гетьмана позбулися полковничих перначів, причому, географія старшинських рокировок була практично аналогічна тій, що мала місце в

1663 р., а саме: Чернігівський полк (Яків Лизогуб), Ніжинський (Степан Забіла), Переяславський (Родіон Райча-Дмитрашко), Лубенський (Григорій Гамалія), Київський (Костянтин Солонина), Стародубський (Тиміш Олексієнко)¹². Замість убитого 25 липня 1687 р. повсталими козаками Лазара Горленка полковником Прилуцького полку було призначено Івана Стороженка, а місце небожа поваленого гетьмана Самойловича Михайла Васильовича Василевича-Самойловича (у документах також іменується як «Михайло Васильович» та «Михайло Гадяцький»)¹³ в Гадяцькому полку посів Михайло Борухович¹⁴. Невдовзі після Коломацької ради на полковника полтавського було обрано Федора Жученка¹⁵. На уряді в Миргородському полку залишився Данило Апостол, що було й не дивно з огляду на ту обставину, що саме його Самійло Величко однозначно зараховує до числа близьких приятелів одного з головних дійових осіб Коломацького перевороту – севського воєводи Леонтія Неплюєва¹⁶.

Як при сходженні на гетьманство Брюховецького, так і Мазепи в документах немає жодних згадок про процедуру обрання на полковництво козацьким загальом тих чи інших полків. Швидше навпаки – мало місце пряме призначення гетьманом старшин, які встигли завоювати певний кредит довіри. Особливо виразно ця тенденція простежується при сходженні на гетьманство Брюховецького. Що й не дивно, зважаючи на обставини його стрімкого злету, характер популістської риторики в часи змагань за булаву, що мала чітке антистаршинське спрямування, а також головну його соціальну опору – запорозьке козацтво, яке після здобутої під Ніжином перемоги було віддячене високими старшинськими урядами. Як свідчив Самовидець, новообраний регіментар уже в день свого обрання «во всех городах своїх полковников поставили з тех людей, которие с ним війшли из Запорожья»¹⁷. Інший козацький літописець Самійло Величко, навіть не намагаючись приховати свого ставлення, охарактеризував новопоставлених старшин таким чином: «з гультайства запороского наставленіе, которіе з голоти ставши на началах»¹⁸.

При обранні Івана Самойловича можемо констатувати чи не найбільш серйозне оновлення складу полковницької корпорації за всю історію Гетьманату. Це було й не дивно, адже, як уже зауважувалось вище, за коротке гетьманування Ігнатович сподобився звільнити аж вісім полковників, призначивши на їхні місця своїх родичів і довірених осіб. Але на самій Генеральній раді під Конотопом, в Козачій Діброві, 17 червня 1672 р. слідом за обранням гетьмана було обрано лише одного полковника в Гадяцький полк (ним став колишній полковник гадяцький Семен Остренко, що вже врядував за гетьманування Івана Брюховецького). І це при тому, що в середовищі генеральних старшин відбулася суттєва ротація: Іван Домонтович був обраний на уряд першого генерального судді, Павло Животовський – другого судді, Сава Прокопович – генерального писаря, Іван Лисенко і Лесько Черняк – генеральних осавулів, Григорій Карпович – генеральні хорунжі, а Леонтій Полуботок – генерального бунчужного¹⁹. Саме їх архієпископ Лазар Баранович і «приводил к вере», оскільки, як було записано в статейному списку царського представника на раді, «они учинены вновь»²⁰. Відтак, на інші

полкові уряди – до Переяслава, Чернігова, Ніжина тощо – прийшли нові урядники або ще напередодні Генеральної ради, або відразу ж після неї. Достеменно відомо лише, що Райча Дмитрашко повернув собі полковництво в Переяславі відразу після повалення Ігнатовича і на раді під Конотопом, разом з генеральним обозним Петром Забілою та київським полковником Костянтином Солониною, вже відігравав провідні ролі²¹.

Але в списку обдарованих від імені царя боярином Г. Г. Ромодановським старшин 18 червня 1672 р. бачимо, окрім цих двох, також і Петра Рославця, котрий повернувся на полковничий уряд до Стародуба, а також ніжинського полковника Пилипа Уманця, чернігівського – Василя Дунін-Бурковського, полтавського – Дем'яна Гуджола, миргородського – Івана Дубягу, прилуцького – Лазаря Горленка, лубенського – Івана Сербина, а також вже згаданого – гадяцького Семена Остренко²². Отож і Дмитрашко, і Рославець, й Уманець, і Горленко, і Сербин, і Гуджол у період між гетьманства 1672 р. повернулися на полковницькі уряди. Власне, як і Семен Остренко, котрий уже був полковником у 1666–1668 рр., та Іван Дубяга, котрий полковникував в іншому полку, а тепер отримав призначення до Миргорода. Загалом при заміні Самойловичем Ігнатовича спостерігаємо чи не унікальний випадок в історії Гетьманату, коли практично в усіх полках відбулася зміна влади. Виняток становив лише Київський полк, де гетьман Ігнатович не встиг скинути з полковництва Костянтина Солонину, хоч цього й прагнув, зважаючи на неприємні для нього чутки, що поширилися Лівобережжям з початком 1672 р., щодо намірів царської влади замінити його на гетьманстві саме цим полковником.

У випадку з обранням на регіментарство Івана Мазепи існують підстави вважати, що як генеральні уряди, так і полковницькі посади були заздалегідь розподілені між найбільш активними учасниками змови, в результаті якої було скинуто з гетьманства Івана Самойловича²³.

Найменше ж кадрових ротацій на рівні полкових урядів спостерігаємо під час сходження на гетьманство Данила Апостола 1 жовтня 1727 р. Власне, тут маємо справу лише з трьома ротаціями – в Ніжинському, Лубенському та Миргородському полку. Причому, вакансія в Миргородському полку мала цілком об'єктивне підґрунтя, адже цей уряд посідав саме обраний на гетьмана Данило Апостол. Цілком логічно виглядала й ротація на вершинному щаблі владної ієрархії Ніжинського полку, яку перед тим посідав син російського вельможі, одного з «пташат гнізда» Петра I графа Петра Толстого – граф Петро Петрович Толстой (котрий, як пам'ятаємо, доводився також і попередньому гетьману Скоропадському зятем). Невдале суперництво графа Петра Толстого після смерті Петра I з всемогутнім на той час «світлішим князем» Олександром Меншиковим і наступна за цим опала першого якраз і визначила долю ніжинського полковника. Приблизно такою ж природою, але вже винятково з українським корінням, була обумовлена й відставка лубенського полковника Андрія Марковича, котрий доводився рідним братом дружини покійного гетьмана Анастасії Маркович-Скоропадської. Поміж Марковичами та Данилом

Апостолом віддавна існувало напруження й останній, прийшовши до влади, найперше позбувся свого опонента (втім, як виявилось невдовзі, не надовго – вже в 1729 р. покровителі Марковича у вищих ешелонах імперської влади введуть його до складу гетьманського уряду Данила Апостола, запровадивши посаду генерального підскарбія). Звільнені ж під час гетьманських виборів 1727 р. полковницькі уряди заповнили в Лубенському та Миргородському полках сини Данила Апостола – Петро і Павло, а ось полковий уряд в Ніжині російська влада спробувала перетворити на «вотчину» російських офіцерів, призначивши на ніжинське полковництво Івана Хрущова.

Аналізуючи тривалість старшинських каденцій у Гетьманаті, важко не помітити певні закономірності як політичного плану, так і такі, що мали під собою регіональні традиції. Зрозуміло, що не могли бути довготривалими старшинські каденції в часи загострення громадянського протистояння, відомі під назвою «Руїни». Стосовно ж регіональної специфіки, то в історіографії традиційно прикладом нестабільності прийнято вважати Полтавський полк, де ротації на полковому уряді відбувались не рідше раз у два роки, а в окремих випадках могли й взагалі мати місце по декілька разів на рік²⁴. Натомість найбільш «заможним і стабільним» вважається стародубський полковий уряд²⁵. Але ця стабільність, зауважимо, була доволі відносною. І скажімо, якщо проаналізувати кадрові ротації в середовищі стародубських полковників у перші два десятиліття існування полку, то помітимо, що не такою вже й рідкістю була одно-двох річна полковницька каденція в Стародубі. Так, перший стародубський полковник Петро Рославець у першу свою каденцію в 1663 р. зумів утриматися при владі всього лише кілька місяців. Його наступник Іван Плотник полковникував не більше двох років, щоправда, виною цьому послужила, здається, смерть старшини. Аналогічним чином склалася й доля Леська Острянина, що полковникував у Стародубі впродовж 1665–1666 рр., а після того його ім'я назавжди зникло з історичних джерел. Натомість у них виринає згадка про якогось Михайла Небабу, котрий, якщо й справді урядував у Стародубі, то тривало це недовго – десь близько року. Тим часом у 1668 р. на полковництво знову повернувся Петро Рославець і цього разу протримався при владі вже більше трьох років, аж поки не став конфліктувати з гетьманом Ігнатовичем. Ставлеником останнього на стародубському уряді став його брат Сава Шумка, але слідом за поваленням Ігнатовича, пернач випав і з рук Шумки, тобто каденція останнього тривала всього-на-всього декілька місяців. Відставка Шумки вже втретє відкрила шлях до влади Петру Рославцю. Під час третього свого входження у владу старожил стародубської владної еліти встановив місцевий рекорд тривалості полковницької каденції, пробувши при владі близько п'яти років – з весни 1672 по літо 1676 р. Утім, таке тривале перебування на чолі полку мало й свій зворотній бік. Неймовірно збагатившись у загалом спокійному й економічно розвиненому полку, Рославець почав вкотре демонструвати своє особливе соціальне становище, чим неабияк засмутив гетьмана Самойловича. А коли останній спробував було присмирити свого полковника, погрожуючи відставкою, Росла-

вещь не вигадав нічого ліпшого, як зі свого боку піти на ще більший шантаж – порушити перед Москвою питання про відізвання Стародубського полку від Гетьманату. Такі сепаратистські дії старшини полкового рівня коштували йому не лише пернача. Він опинився перед загрозою втратити і життя. Проте Самойлович замінив це засланням до Сибіру.

Вельми коротким було й перебування при владі наступників Рославця. Так, Тимофій Олексієвич у Стародубі урядовав близько двох років (1676–1678); Федір Мовчан – рік (1678), Григорій Коровка-Вольський – менше півтора (осінь 1678 – початок зими 1680). Безхмарні перспективи довготривалого полковництва відкривалися перед поставленим Самойловичем на початку 1680 р. на полковника стародубського старшого гетьманового сина 20-літнього Семена Самойловича. Утім, передчасна смерть Семена за нез'ясованих обставин у травні 1685 р. цьому завадила. А каденція поставленого на його місце молодшого брата Якова через падіння батька в 1687 р. тривала всього лише близько року.

Таким чином, у «стабільному» Стародубському полку за перші 24 роки його існування встигло відбутися аж 12 ротацій його очільників, тобто середня каденція тривала рівно два роки, при цьому Петро Рославець встиг тричі увійти у владу, а Тимофій Олексієвич – двічі²⁶.

Так само і в інших полках Гетьманату – Переяславському, Гадяцькому, Лубенському, Корсунському – в часи громадянського протистояння кінця 1650-х – 1660-х рр. ситуація у кадровій сфері була такою ж нестабільною. Навіть у більш-менш стабільному Ніжинському полку впродовж зазначеного часу на полковництві встигли побувати: Григорій Гуляницький, Василь Золотаренко, Матвій Гвинтовка, Артем Мартинович, Євстафій Золотаренко, Пилип Уманець²⁷; загалом шестеро старшин, що аж ніяк не свідчить про цю саму стабільність, принаймні у сфері кадрової політики.

Аналізуючи кадрову політику українських гетьманів не на етапі входження у владу, а коли вони в ній уже ствердились, не можна не звернути увагу на неабияку активність у цій царині Дем'яна Ігнатовича. Так, вища козацька старшина, яка взяла участь в поваленні Ігнатовича, аргументуючи свої наміри відібрати в нього булаву, закидала регіментареві самовільне позбавлення урядів аж вісьмох полковників²⁸. Зокрема, генеральний писар Ігнатовича, Карп Мокрієвич, у своїх показах «об измене» гетьмана вказував, що він, «злым своим вымыслом, старых полковников, черниговского, нежинского, миргородского, лубенского, переяславского, стародубского, гадяцкого, прилуцкого, безо всякие причины, от полковнического чину отставил и учинил на их место братьев, зятьев и иных советников своих, для той своей злой мысли»²⁹. І дійсно, якщо з приводу мотивів гетьмана – «для той своей злоймысли» – можна висловити сумнів, то щодо проявів непотизму в діях Ігнатовича сумніватися не доводиться. На три з цих вакансій гетьман призначив своїх братів Василя Многогрішного і Саву Шумейка та зятя Андрія Нестеренка. Генеральний осавул Павло Грибович (особисто один з найбільш наближених до гетьмана старшин) під час допиту в Москві навесні 1672 р. на питання щодо причин таких пертурбацій на урядах полковників зумів

відповісти лише по відношенню до відставок переяславського полковника Райчі Дмитрашко та стародубського полковника Петра Рославця. Дмитрашко, начебто, провадив таємні перемовини з поляками і гетьманом Дорошенком, готуючись до передачі полку під їхню владу, а Рославець наклав великі податі на козаків і чернь³⁰.

Неабияку активність у перші роки свого правління виявляв у сфері кадрової політики й Іван Мазепа. Спонукальним же мотивом таких дій була загроза повалення гетьмана старшинською опозицією. Так, уже на початку 1688 р. гетьман довідався, що переяславський полковник Леонтій Полуботок «в нікоторыи з ханом вступал совіти», миргородський полковник Данило Апостол «пишет к запорожцам без відома ево гетманского противные на возмущеніе народу малороссійского писма», «во многой шатости» перебувають також і лубенський полковник Григорій Гамалія і переяславський полковник Думитрашка Райча³¹. Наслідком же розповзання опозиційних по відношенню до гетьманської влади настроїв в середовищі вищої козацької старшини стало те, що за дозволом царського уряду гетьман відсторонив від полковництва Леонтія Полуботка, Данила Апостола, Григорія Гамалію, Райчу Дмитрашка, а також київського полковника Григорія Коровку-Вольського, котрого звинуватив у таємних зносинах з польською шляхтою з Правобережної України та «во многих обидах» полчанам. Апостола, Гамалію, Коровку-Вольського було «взято під караул» в Батурині, Полуботка відіслано до Севська, а Райчу – до Москви. Щоправда, цього разу ніхто зі скинутих полковників всерйоз не постраждав, а Данило Апостол навіть цього ж року був відновлений на полковництві³². Уже трохи згодом, реагуючи на черговий проступок миргородського полковника, Мазепа писав російському канцлеру Гаврилу Головіну, що арешт Апостола міг би спровокувати в Україні «мятеж и бунт... понеже его, полковника миргородцкого в войску все почитают и любят», а крім того, він «с генералніми особами як и с полковниками спріятелілся, понеже Ломиковский обозний и Чуйкевич судья и прилуцькій полковник близкіе ему по синовіях своїх и по его миргородського полковника дочерях свати, лубенській – дядя, нежинській – швагер, и другие с ним близки»³³.

Чергова антигетьманська старшинська змова розкривається в контексті повстання Петра Іваненка (Петрика) 1691–1692 рр. За результатами її розслідування уряд полтавського полковника остаточно втрачає дід очільника антигетьманського виступу Федір Жученко, а переяславський полковник Леонтій Полуботок не лише також остаточно відсторонюється від влади, а й ув'язнюється та за постановою військового суду позбавляється маєтностей³⁴. Тоді ж уряд стародубського полковника обіймає генеральний осавул Михайло Миклашевський, а в Прилуках по смерті Івана Стороженка до влади приходять Дмитро Горленко³⁵.

Показово, що гетьман Мазепа, заходившись так активно тасувати склад полковницької корпорації впродовж перших п'яти років свого гетьманування, упродовж наступних сімнадцяти років регіментарства поводив себе у цій царині вкрай консервативно. Як слушно підмітив Сергій Павленко, у цей час причиною

перевиборів на полкових урядах стає переважно смерть діючого полковника³⁶. Так, у 1698 р. загинув чернігівський полковник Яків Лизогуб, а в 1704 р. пішов з життя його наступник Юхим Лизогуб. У Ніжинському полку в 1694 р. помер син генерального обозного Петра Забіли Степан Забіла, а в 1701 р. під час походу козацького війська в Прибалтику, в контексті розгортання Північної війни помер його наступник – небіж гетьмана Івана Мазепи Іван Обидовський. У Гадяцькому полку в 1704 р. пішов з життя Михайло Борухович, котрий урядовав аж з моменту Коломацького перевороту 1687 р. У Лубенському полку в 1699 р. помер полковник Леонтій Свічка. У 1706 р. в боях під Несвіжем загинув стародубський полковник Михайло Миклашевський. Тоді ж у полон до шведів потрапив переяславський полковник Іван Мирович, що утримував у своїх руках полковницький пернач з 1692 р.³⁷

Тим часом у Київському полку впродовж 1691–1708 рр. урядовав Костянтин Мокієвський, в Прилуцькому з 1692 по 1708 р. – Дмитро Горленко, у Лубенському полку впродовж 1700–1708 рр. – Дмитро Зеленський. Беззмінним полковником миргородським упродовж усього часу гетьманування Івана Мазепи залишався Данило Апостол (за винятком нетривалого відсторонення його від урядування регіментарем наприкінці 1680-х рр. за підозрою в участі в опозиційних змовах). І лише в Полтавському полку й надалі проходили ротації на полковому уряді й упродовж 1692–1708 рр. полковниками встигли побувати: Павло Герцик, Іван Іскра, Іван Левенець (двічі) та Михайло Гамалія³⁸. Як впливає з джерел, поодинокими винятками із загального правила стабільності на полкових урядах (якщо не брати до уваги специфічний у цьому відношенні Полтавський полк) є випадок тимчасового зміщення з уряду стародубського полковника Михайла Миклашевського в 1704 р. та, ймовірно, київського полковника Костянтина Мокієвського роком пізніше.

Акцентуючи ж увагу на регіональній специфіці, варто передовсім виділити Полтавський полк, де впродовж другої половини XVII – початку XVIII ст. спостерігаємо унікальну для адміністративної практики Гетьманату картину: зміни полковників відбуваються в середньому раз у два роки. Особливо частими були ротації на полковому уряді в роки громадянського протистояння, що мало місце після смерті Богдана Хмельницького. Так, після загибелі на початку червня 1658 р. в битві під Полтавою з військами гетьмана Виговського полтавського полковника Мартина Пушкаря, що впродовж дев'яти років беззмінно врядував у полку, пернач спершу потрапив до рук його старшого сина Кирика Пушкаренка. Але вже в листопаді того ж року Пушкаренко був переобраний і його наступником став прибічник гетьмана Виговського – заслужений полтавський козак Филон Гаркуша, котрий ще в часи гетьманування виконував обов'язки полковника полтавського, скоріш за все в якості наказного полковника. Полковникування Гаркуші виявилось надзвичайно коротким, оскільки полтавське товарство у своїй більшості не змирилось з політикою Виговського і вже за декілька місяців передало полковницький пернач молодшому сину Мартина Пушкаря Марку. Але варто було Марку Пушкаренку поїхати до Москви за підмогою, як

улітку 1659 р. товариство знову передало владу старшому Пушкаренку. Але цього разу останній, будучи під враженням результатів Конотопської битви, лише встиг зав'язати перемовини з представником гетьмана Виговським – Каплонським, за що був ув'язнений російським воєводою Зинов'євим, а на його місце полтавці обрали в липні 1659 р. Федора Жученка³⁹.

Полковницька каденція Жученка тривала майже два роки, а його переобрання в травні 1661 р. було викликане продемонстрованою ним вірністю гетьману Юрію Хмельницькому. Так, восени 1660 р. полтавський полковник залишився під владою Хмельницького і після підписання ним Чуднівського трактату, отож в умовах відходу Лівобережжя з-під булави Юрія Жученка, хоч номінально і залишився полковником, але не мав над ким полковникувати. На місце Жученка полтавська старшина і товариство обрало Дем'яна Гуджола, а Жученку нічого більше не залишалось, як «вини свої побивать», вимолюючи в царського уряду прощення провини⁴⁰.

Гуджол на полковництво прийшов у часи гетьманування на Лівобережжі наказного Якіма Сомка, але в умовах розгортання боротьби за булаву осібного лівобережного регіментаря поміж Сомком і Брюховецьким, що стала помітною вже з осені 1661 р., відразу ж зайняв місце обабіч останнього⁴¹. Демонструючи лояльність Брюховецькому, полтавський полковник одразу ж задекларував свою підтримку ідеї «чорної ради» як єдино можливого способу розв'язання суперечки навколо гетьманської булави⁴². Але попри «правильну позицію» Гуджола, затриматись при владі в Полтавському полку надовго йому також не вдалося. Відразу ж після проголошення Івана Брюховецького гетьманом, він кардинально поміняв склад вищої козацької старшини і в числі відставлених полковників бачимо й Гуджола (щоправда, зважаючи на підтримку Брюховецького в часи його боротьби за булаву, опала Дем'яна Гуджола обмежилась лише втратою пернача, на відміну від інших лівобережних полковників, які «перемістилися» з полковництва або на плаху – Яким Сомко і Василь Золотаренко, або в Сибір – Семен Третяк і Дмитро Чернявський⁴³).

На місце Дем'яна Гуджола гетьман Брюховецький призначив запорожця Саву Федоровича Омельницького. Але вже за два роки останнього на уряді змінив Григорій Витязенко, котрий перед тим обіймав в гетьманському уряді Брюховецького посаду генерального бунчужного. Як і у випадку з Омельницьким, перебирання Витязенком полковницького перначу було здійснено у формі гетьманського призначення. І хоч полтавці, шукаючи в гетьмана підтримки в конфліктах з представниками царської адміністрації в Гетьманаті, запевнювали, що вони гетьманського призначенця шанують як батька рідного⁴⁴, насправді ж шукали способів позбутися його влади. Зокрема, під 1667 р. зафіксована передана стольнику Василю Кікіну скарга полкового судді Кліма Чернушенка на Григорія Витязенка, котрий «козаков многих напрасно зневажает, а иных и бьет напрасно; а жена де его полковникова жон козацких напрасно ж бьет и безчестит»⁴⁵. Отож, коли на початку червня 1668 р. до Полтави долинула звістка про вбивство гетьмана Брюховецького, очолюване полковним суддею Чернушенком

полтавське товариство не лише повалило владу гетьманського ставленика, але й взяло під варту Витязенка і полкового осавула Обіденка та «до армат поковали и вскоре тиранско в смерть позабивали, а дома их розграбовали»⁴⁶.

На місце забитого Григорія Витязенка полтавці знову обрали собі полковником Дем'яна Гуджола – «доброго, смиренного, побожного и простодушного человека»⁴⁷. Проте ані доброта, ані смиренність і побожність не допомогли Гуджолу надовго затриматись при владі. І вже через півроку, в той час, коли полковники з північних і центральних лівобережних полків зібралися на раду до Глухова, аби разом з гетьманом Дем'яном Ігнатовичем узгодити положення нової угоди з російським царем, полковником у Полтавському полку значиться Кость Кублицький, котрий, разом з очільниками Миргородського і Лубенського полків, визнавав владу гетьмана Петра Дорошенка⁴⁸.

Перебування Кублицького на чолі полку також виявилось вельми короткочасним. Коли кількома місяцями згодом він, отримуючи від Ігнатовича та з Москви погрози бути атакованим не лише царськими ратниками, але й «кальмицьких тайшей со всеми их улусными людьми», та водночас не маючи жодної серйозної підтримки від Дорошенка, почав було перейматись ідеєю примирення з лівобережним реґиментарем, товариство відібрало в нього пернач і передало його соратнику правобережного гетьмана Филону Гаркуші. Відразу ж після обрання Гаркуша недвозначно засвідчив своє непримириме ставлення до гетьмана Ігнатовича, відправивши йому вельми різкого листа, що закінчувався такою фразою: «никогда того не будет, чтоб ты был гетманом запорожским и нашим!»⁴⁹. Утім, взявши настільки різкий тон у стосунках з лівобережним гетьманом і не отримавши дієвої допомоги від гетьмана правобережного, Гаркуша невдовзі був змушений також поступитися владою новому-старому полковнику Федору Жученку, котрий, як зауважує Олександр Лазаревський, «завдяки життєвій своїй досвідченості, нарешті покорив Полтавщину Многогрішному»⁵⁰. Цього разу полковникування Жученка тривало до падіння гетьмана Ігнатовича. Власне, вже на початку елекційної Генеральної ради, що відбулась у середині червня 1672 р. в Козачій Діброві під Конотопом, як полковник полтавський знову фігурував Дем'ян Гуджол⁵¹.

Чергова каденція Гуджола тривала два роки, а втратив він свій пернач, як переконував Олександр Лазаревський, у результаті інтриги представника нової генерації полтавських шукачів пернача – Прокопа Левенця⁵². Утім, й Левенець урядував у Полтаві недовго. Син вихрещеного єврея з Умані, що після хрещення став Семеном Герциком, та пасинок генерального обозного Петра Забіли Павло Семенович (Герцик), «подольстившись и подмогоричившись козакам полтавським» (принаймні, так стверджував Василь Кочубей⁵³), організував подачу колективної супліки гетьману Самойловичу з приводу неправомірних дій полковника (той насипав греблю, яка підтопила вже існуючі на Ворсклі водянні млини козаків і посполитих полтавських), а поки гетьманський уряд розбирав скаргу – очолив Полтавський полк⁵⁴.

Як довго цього разу Герцик очолював полтавців сказати напевно важко.

Олександр Лазаревський був переконаний, що вже восени 1676 р. Жученко зумів потіснити Павла Семеновича, втім за декілька місяців той повернув втрачене⁵⁵. А ось Джордж Гаєцький, слідом за Вадимом Модзалевським, стверджує, що згаданий як полковник полтавський восени 1676 р. Жученко є, по-перше, не колишнім полтавським полковником Федором Жученком, а його родичем Петром Жученком, та і той був не повноправним полковником, а лише наказним⁵⁶. Але в чому дослідники солідарні, так це в тому, що в 1677 р. Прокоп Левенець таки скинув Герцика з полковництва і вдруге очолив Полтавський полк⁵⁷. Щоправда, Олександр Лазаревський стверджував, що з лютого по березень 1677 р. на уряді встиг побувати якийсь Демко Яковенко⁵⁸. З цією тезою солідаризується В. Модзалевський⁵⁹, натомість не погоджується М. Слабченко⁶⁰. І якщо О. Лазаревський і В. Модзалевський праві, то у випадку з полковникованням Яковенка мають справу чи не з унікальним випадком, коли на полковницькому уряді старшина перебував лише близько двох місяців, а крім того, ані перед тим, ані після того – не посідав впливових старшинських посад. Хоч поодинокі згадки в джерелах про Демка Яковенка представляють його козаком, що мав високий статус у середовищі полтавського товариства. Так, скажімо, подану в липні 1666 р. гетьману Брюховецькому скаргу щодо зловживань полтавського воєводи стольника Якова Тимофійовича Хитрово Демко Яковенко підписав у компанії з Дем'яном Гуджолом, Федором Жученком, Артемом Донцем, Кирилом Пушкаренком. Всі вони, за винятком хіба що Артема Донця, на той час уже встигли поурядувати в Полтавському полку. Отож, зважаючи на це, можемо припустити можливість обрання Яковенка на полковий уряд, єдине що викликає подивування, так це його настільки коротке правління.

Попри воєнні звітяги Левенця в часи Чигиринських походів, уже в листопаді 1678 р. полтавці порушили перед гетьманом Самойловичем клопотання про відсторонення того від влади, звинувачуючи його в тому, що він безчестить неозначених у документі персонально «знатніших осіб» та «похвалки чинит» на їхнє здоров'я. І попри заступництво Самойловича, в червні 1679 р. Левенець був змушений таки відійти від полкових справ, уступивши уряд Федору Жученку, котрий уже втретє обійняв його. Третя каденція Жученка тривала рівно рік і влітку 1680 р. він поступився перначем генеральному осавулу Леонтію Черняку. Останній втримався на полковництві аж три роки, поки не був змінений у результаті вдало проведеної колишнім полтавським полковником Павлом Герциком інтриги, до участі в якій тому вдалося залучити найближче оточення гетьмана Самойловича⁶¹. Коли ж Самойлович втратив владу, відібрали пернач і в Павла Герцика. При оновленні складу полковницької корпорації при сходженні на гетьманство Івана Мазепи влітку 1687 р. на полковий уряд до Полтави вже вкотре повернувся Федір Жученко. За два роки полтавці спробували було звести на полковництво замість Жученка Леонтія Черняка, але гетьман Мазепа такого самоуправства не підтримав і Жученка було повернуто на уряд. О. Лазаревський у такій протекції Мазепи Жученку вбачав насамперед заслуги його зятя Василя Кочубея, котрий на той час займав в гетьманському уряді посаду генерального

писаря і мав неабиякий вплив на регіментаря⁶². Побувши після цього на полковому уряді ще впродовж двох років, десь наприкінці 1691 р. Федір Жученко, скоріш за все вже через очевидну старість, склав свої повноваження. Наступником же Жученка, в 1692 р. стає колишній полковник Павло Герцик, який, за твердженням Василя Кочубея, «прелестно зостал полковником»⁶³. Генеральний старшина із зрозумілих причин не називає об'єкт підкупу, але тут має рацію Олександр Лазаревський, котрий у цьому не вельми привабливому контексті згадує гетьмана Мазепу⁶⁴.

Втрата полковницького пернача Герциком у 1696 р., як припускають дослідники, також через свій солідний вік, і прихід до влади зятя Федора Жученка – Івана Іскри знаменують собою завершення цілої епохи в змаганнях за пернач полтавського полковника, коли шестеро старшин почергово змінювали один одного при владі, виборюючи уряд спочатку задобрюваннями і маніпуляціями думкою полтавського товариства, а згодом шукаючи можливостей впливу на гетьманський уряд.

Загалом же, як підрахував свого часу Вадим Модзалевський, лише за півстоліття – з 1649 по 1699 р. у Полтавському полку очільники змінювалися 28 раз, причому влада переходила з рук в руки всього лише чотирнадцятьом особам, побувавши в декого з них, зокрема Федора Жученка, аж п'ять разів⁶⁵, а насправді, як видно з відкритих на сьогодні історичних джерел, – шість разів. Як зауважував зять Жученка, генеральний писар, а згодом генеральний суддя Війська Запорозького Василь Кочубей, характеризуючи багатий послужний список свого тестя, «был полковником за Хмельницкого много и написан есть полковником в статьях Переяславских при боярине князе Трубецком, коли подтверждено на гетманстве Юрия Хмельницкого; был полковником за гетмана Демьяна Многогрешного; был полковником за Івана Самойловича, был полковником за ныне счастливое ж панучого, его милости, пана Іоанна Мазепы»⁶⁶.

Прихід до влади в 1696 р. Івана Іскри знаменував собою початок боротьби за пернач вже дітей й онуків тієї славної когорти полтавських полковників другої половини XVII ст. Так, після чотирирічного полковникування зятя Федора Жученка, владу перехопив син полковника Прокопа Левенця – Іван Левенець, який урядував упродовж 1701–1702, 1703–1709, 1725–1729 рр. Упродовж короткого відтинку часу в 1702–1703 рр. його змінював «пришляк» – син генерального осавула Андрія Гамалії, небіж лубенського полковника Григорія Гамалії, онук черкаського полковника Миська Гамалії – Михайло Гамалія. А після подій 1708–1709 рр., коли Левенець, хоч і не підтримав антиросійський виступ гетьмана Мазепу, але й не надто активно допомагав його наступнику Івану Скоропадському, влада від нього переходить до сина полтавського полковника Леонтія Черняка – Івана, котрий урядує в Полтаві з 1709 аж до самої смерті в 1722 р. У 1725 р. на полковництво знову повертається Іван Левенець, котрого в 1729 р. змінює Василь Кочубей – син генерального судді Василя Кочубея, онук полковника Федора Жученка, небіж полковника Івана Іскри та зять гетьмана Данила Апостола. По його смерті в 1743 р. уряд на більш ніж тридцять років

переходить в розпорядження ще одного онука гетьмана Данила Апостола й одночасно онука прилуцького полковника Дмитра Горленка – Андрія Горленка⁶⁷.

Як бачимо, характерною особливістю для XVIII ст. стають не лише рокировки серед дітей, онуків і зятів впливових старшин, але й видна неозброєним оком довготривалість полковницьких каденцій. І така тенденція є характерною не лише (і не стільки) для Полтавщини, але й для решти полків. Так, наприклад, владу в Миргородському і частково Лубенському полку впродовж багатьох років утримували представники роду Апостолів: Григорій Апостол (1666–1668), Павло Апостол, брат полковника Григорія Апостола (1672–1676, 1676–1683), Данило Апостол, син полковника Павла Апостола (1683–1727), Павло Апостол, син гетьмана і колишнього полковника Данила Апостола (1727–1736), Петро Апостол, син гетьмана Данила Апостола (1728–1757). У Стародубському полку можна говорити про існування полковницької династії Самойловичів, у Чернігівському – також Самойловичів і Лизогубів, у Київському – Вольських, у Ніжинському – Жураковських, у Прилуцькому – Горленків і Галаганів, у Полтавському – Герциків, Левенців тощо.

Водночас, на противагу Слобідській Україні, де, скажімо, родина Кондратьєвих безперервно утримувала за собою полковницький уряд з початку 1650-х і до кінця 1730-х рр., передаючи пернач від батька до сина, навіть якщо той і не встиг зарекомендувати себе у козацькому війську хоч би якимись там здібностями⁶⁸, в Гетьманаті такі випадки не фіксуються. І, наприклад, хоч упродовж останніх десятиліть XVII ст. – початку XVIII ст. бачимо на уряді в Ніжинському полку батька і сина Жураковських, але після того, як гетьман Самойлович відсторонив Якова Жураковського від посади в 1681 р.⁶⁹ та пернач полковника ніжинського потрапив до рук його сина Лук'яна в 1708 р., на уряді встигли побувати й Ярема Непрак, і Степан Забіла, й Іван Обидовський⁷⁰. Домінування Самойловичів у Чернігівському полку також спостерігалось із значними перервами – Іван Самойлович обіймав уряд упродовж 1668–1669 рр., а його син Григорій посів посаду лише в 1685 р. і перебував на ній до падіння батька в 1687 р. У Стародубському полку впродовж 1680–1687 рр. послідовно урядували брати Самойловичі – Семен і Яків. Трохи тривалішою видалась каденція Лизогубів у Чернігівському полку – з 1687 р., коли урядувати почав Яків Лизогуб, і до смерті в 1704 р. Юхима Лизогуба⁷¹. Приблизно така ж картина спостерігається і в Полтавському, Прилуцькому чи Київському полках, де представники старшинських родин Вольських, Горленків, Галаганів, Герциків, Левенців лише зрідка передають полковницький пернач з рук батька до рук сина, а зазвичай влада успадковується не безпосередньо, а через покоління чи два.

Промовистий виняток з цього правила становить лише Миргородський полк, де представники родини Апостолів утримують полковництво безпосередньо у своїх руках (за винятком дуже короткотермінових урядвань Григорія Гладкого в 1669–1670 рр. та Михайла Кияшко в 1670–1671 рр. й нетривкої опали Данила Апостола в 1690 р.) в чотирьох поколіннях, що у часовому вимірі вилилось у період з 1659 по 1736 р.⁷², тобто майже 75 років!

Масову появу в Гетьманаті іноетнічних полковницьких династій – Мило-радовичів, Божичів, Капністів тощо – спричинюють провальні наслідки Прутського походу Петра I 1711 р. Як відомо, під час кампанії молдавський господар Кантемір «зрадив» свого сюзерена, турецького султана, і воював на боці російського царя. Після поразки над Прутом Петро I категорично відмовився видавати Високій Порті свого придунайського союзника, заявивши, згідно переказу, що ліпше поступиться султану всіма землями аж до Курська (тобто власне Українським Гетьманатом), аніж видасть Кантемира. У серпні 1711 р. господар разом зі своїми «дворянами» – «мечниками», «двораками», «медельничарами», конюшеними тощо – прибув до Києва. Попри тривожні чутки, що поповзли тоді Україною, цар не наважився жалувати свого вірного васала гетьманським урядом, утім владні амбіції частини оточення Кантемира були вдоволені полковницькими і сотенними урядами в Гетьманаті, а частини старшинськими урядами в слобідських козацьких полках і регулярних російських частинах, розквартированих на Слобожанщині.

Хоч, скажімо, династія Танських обіймає полкові уряди в Україні ще до Прутського походу Петра I. І в цьому зв'язку зберігся цікавий документ, що проливає світло на справу «успадкування» старшим з Танських – Антоном полковництва в Україні. Згідно сімейного переказу Танських, ще в 1677 р. Антон одружився на доньці відомого правобережного козацького лідера Семена Палія⁷³. Десь на початку XVIII ст. (можливо, в 1706 р., коли гетьман Мазепа надав йому в користування село Яхни і сільце Микитинці на Корсунщині⁷⁴, можливо, роком чи двома раніше) Танський стає полковником охочокомонного полку, а коли в січні 1710 р. Семен Палій «судбами божими временное скончив житіє своє», то гетьман Скоропадський довідується від білоцерківської козацької старшини останню волю легендарного козацького вождя: «а при кончине вручил данніє собі от его царського пресветлого величества клейноти войсковіє на охочокомонное полковничество пану Танскому, зятеве своєму, и притягал вашмостей назад в Хвастов, желаючи, жебисмо его за полковника белоцерковского мети соизволили». Принаймні, саме таким чином аргументував свої претензії на успадкування білоцерківського полковництва сам Антон Танський у поданій на ім'я гетьмана супліці, під якою підписи поставили і полкові, і сотенні старшини Білоцерківського полку. Реагуючи на це прохання, Скоропадський, не посмів самостійно заповнювати наявну вакансію, тим паче, що мова йшла про правобережний полк, натомість він призначив наказним полковником білоцерківського полкового обозного Павла Циганчука, а сам тим часом звернувся до російського канцлера графа Гаврила Головкина з проханням «о скором указе» царя щодо призначення Танського на полковництво. Утім, навіть не дочекавшись царського указу, вже у лютому 1710 р. гетьман таки призначив Танського білоцерківським полковником, щоправда лише наказним. А царський указ «о вручении совершенной власти полковничества белоцерковского» Антону Танському з'явився на світ лише через рік, у лютому 1711 р. А коли в липні 1712 р. Танському довелось скласти з себе полковничі повноваження в Біло-

церківському полку, оскільки сам полк підлягав розформуванню згідно з умовами прутської капітуляції Петра I 1711 р., зять Семена Палія був переведений царським указом на полковий уряд лівобережного Київського полку⁷⁵, який він утримував у своїх руках аж до самої смерті, що настигла його в 1734 р.⁷⁶. По смерті Танського головний уряд Київського полку успадкував його син Михайло, а по його смерті в 1747 р. – онук Михайло Михайлович. А тим часом у роки правління Малоросійської колегії, в 1726 р., на полковництво до сусіднього з Київським Переяславського полку було призначено брата Антона – Василя Танського, щоправда тут урядування Танських тривало лише до 1734 р., після чого Василя за службові зловживання було заслано до Сибіру⁷⁷.

Наплив на українські землі чисельних представників православного шляхетства з Балкан спричинив для функціонування політичної системи Гетьманату серйозні наслідки, причому не лише на рівні місцевого самоврядування. Адже останні, не лише вирізнялись своєю політичною культурою, відмінною від тубільної, але й своїм владним становищем були зобов'язані центральному уряду Російської імперії та тій специфічній ролі, яку вони відіграли у намаганнях Петра I реалізувати далекосяжні зовнішньополітичні плани. Відтак і поведінка придунайських шляхтичів, наділених царем владними повноваженнями в Гетьманаті, була доволі специфічною. Так, у липні 1712 р. слобідська козацька старшина скаржилася російському воєводі П. М. Апраксину на те, що «не только посполитые люди лечь и мы старшина имеем от оных волохов зневагу, досаду и ругательство, а паче обиды и разорения в грунтах и набытках наших»⁷⁸.

Історичні джерела фіксують і чисельні приклади «зневаги» до влади гетьмана, продемонстрованої «волохами» (у першій половині XVIII ст. цим терміном означували не приналежність до цілком конкретної етнічної групи, а під ним об'єднували загалом православних вихідців з Балкан і Придунав'я). Так, скажімо, вже згадуваний перед тим київський полковник Антон Танський, що утримував у своїх руках владу понад двадцять років, демонстрував зневагу до указів і розпоряджень гетьмана Скоропадського, з приводу чого той неодноразово скаржився Петру I⁷⁹.

Утиски місцевого люду та повна зневага до місцевих звичаїв вартували цілому ряду таких полковників втрати влади. Найбільш резонансними в цьому зв'язку були справи полковника переяславського Василя Танського та гадяцького Гавра Милорадовича. Разом з тим із плином часу полковники-іноземці активно родичались з українською правлячою верствою й асимілювались в український соціокультурний простір, який, щоправда, поволі, по мірі уніфікації політичних і соціальних особливостей українського життя, втрачав свій національний колорит. Так, скажімо, ще в другій половині XVII ст. переяславський полковник Райча Дмитрашко восени 1667 р. одночасно з полковничим перначем узяв собі в дружини вдову по страченому гетьманом Іваном Брюховецьким у 1663 р. ніжинському полковнику Василю Золотаренку. Останній же, нагадаємо принагідно, був братом впливового сподвижника гетьмана Хмельницького – наказного гетьмана на Білорусі Івана Золотаренка, а їхня сестра Ганна була дружи-

ною Богдана Хмельницького. Василь Золотаренко в часи його боротьби за булаву гетьмана Лівобережного Гетьманату (1660–1663 рр.) був вельми заможною людиною і одним із лідерів статечного, «кармазинного» козацтва. Відтак шлюб Райчі Дмитрашко з його вдовою забезпечував прийдешньому волоху не лише суттєві матеріальні дивіденди, а й уводив його до верхніх ешелонів козацько-старшинської верстви Гетьманату. Показово, що навіть правобережний гетьман Петро Дорошенко та митрополит Київський Йосип (Тукальський), відмовляючи канівського полковника Якова Лизогуба від шлюбу його сина з пасербицею полковника переяславського Анною Золоторенковою, як головний аргумент називали те, що Дмитрашки люди заможні та пихаті⁸⁰.

А вже в гетьманство Івана Скоропадського гадяцький полковник Михайло Милорадович одружився на дочці генерального осавула Степана Бутовича, його син від першого шлюбу Степан Милорадович взяв у дружину дочку генерального осавула Михайла Гамалії, а своїх доньок видав за сина чернігівського полковника і наказного гетьмана Семена Полуботка та нащадка переяславських полковників і генеральних старшин – Андрія Горленка. Так само і брат Михайла Милорадовича, Гавр (до речі, успадкував від першого полковничий уряд у Гадячі) доводився сватом генеральному судді Якимі Горленку.

Загалом, варто відзначити, що з кінця XVII – початку XVIII ст. фактор родинних зв'язків, так званого непомітності, відігравав неабияке значення у формуванні вищої старшинської корпорації. Так, наприклад, полковник стародубський (1706–1708), згодом гетьман (1708–1722) Іван Скоропадський доводився сватом чернігівському полковнику Юхимі Лизогубу та сенатору Російської імперії, члену Верховної таємної ради князю Петру Толстому; його брат Василь Скоропадський (який, до речі, доводився зятем генерального осавула Павла Грибовича) посідав уряд чернігівського полкового обозного; швагрю Скоропадського Андрій Маркович – лубенський полковник (1714–1727), згодом генеральний підскарбій (1727–1740); зять Скоропадського граф Петро Петрович Толстой – полковник ніжинський (1719–1727); небіж Скоропадського Михайло Васильович Скоропадський – бунчуковий товариш, генеральний підскарбій (1741–1758), зять князя Юрія Четвертинського через шлюб з онукою гетьмана Самойловича Уляною Четвертинською; та у другому шлюбі – зять гетьмана Данила Апостола; інший небіж – бунчуковий товариш, Іван Васильович Скоропадський, зять генерального осавула Степана Забіли; племінниця Скоропадського – Анастасія Василівна одружена з сином генерального судді бунчуковим товаришем Федором Васильовичем Кочубеєм; інша племінниця – Парасковія Василівна одружена з хорунжим генеральної військової артилерії Іваном Івановичем Забілою; внучаті племінники Скоропадського сімейними узами пов'язані з полковником полтавським Василем Васильовичем Кочубеєм, родиною Милорадовичів, Яковом Полуботком.

Не менш розгалуженим був і родинний клан Апостолів. Власне, вже найбільш відомий серед них – миргородський полковник (1682–1727), гетьман (1727–1734) Данило Апостол – доводився сином миргородського і гадяцького

полковника, наказного гетьмана (1659–1678, з перервами) Павла Апостола та небожем миргородського полковника (1664) Дем'яна Постоленка. Його сини Петро і Павло посідали полковничі уряди в Лубнах і Миргороді. Зять Данила Апостола Лук'ян Якович Жураковський був ніжинським полковником, інший – Михайло Васильович Скоропадський – генеральним підскарбієм; ще інший – Василь Васильович Кочубей полтавським полковником (1726–1743). Загалом же сватами Данила Апостола були генеральний осавул Яків Жураковський, генеральний осавул, згодом генеральний обозний Іван Ломиковський; генеральний обозний Василь Дунін-Борковський; прилуцький полковник Дмитро Горленко; генеральний суддя Василь Кочубей.

Можливо, приклади зі Скоропадськими й Апостолами є одними з найбільш показових, утім, вони далеко не винятки, а лише концентроване вираження універсального правила. Правила, згідно з яким практично вся вища козацька верства Гетьманату була тісно пов'язана між собою сімейно-родинними зв'язками. Такий стан справ, з одного боку, сприяв консолідації елітної верстви, а з іншого – суттєво гальмував її розвиток, звужуючи можливості для кооптації до вищих владних ешелонів найбільш гідних і заслужених у Війську Запорозькому козаків. Зрозуміло, що формування олігархічного принципу доступу до влади суттєво зменшував можливості козацького загалу впливати на владу в тій чи іншій її структурній частині.

Починаючи зі спроб реформування політико-адміністративного устрою Гетьманату урядом Петра I, персональний склад полковницької корпорації поповнюється представниками російської адміністрації. Першим на полковництво до Ніжина, як відомо, було призначено 1719 р. графа Петра Толстого. А вже починаючи з 1723 р. на полковництво в полки Гетьманату царськими указами призначають цілий ряд інших російських офіцерів: Івана Кокошкіна, Іллю Пашкова, Олександра Дурова, Афанасія Радішева, Михайла Богданова, Івана Хрущова та інших⁸¹. Утім, тенденція не набула тієї динаміки, якої прагнув Петро I, започатковуючи подібні практики на початку 1720-х років. Не важко помітити з аналізу персонального складу полковницького корпусу Гетьманату, що частіше вдавалось кооптувати представника імперської владної системи до сіверських полків. Проте, й навіть там повністю представників місцевої старшинської корпорації від полковницької влади відсторонено не було.

Примітки:

¹ Когут З. Російський централізм і українська автономія, 1760–1830. К., 1996.

² Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Т. 3 : Прилуцкий полк. К., 1902. С. 132.

³ Погляди автора щодо ролі і значення інституту полковників у соціо-політичних і господарських процесах Гетьманату див. : Горобець В. Полковник Війська Запорозького та його влада // Український історичний журнал (далі – Укр. іст. журн.). 2014. № 4. С. 50-70; його ж. Полковник Війська Запорозького : право вільної елекції в світлі козацьких традицій, розпорядчих приписів і

політичних реалій (середина XVII – перша чверть XVIII ст.) // Українська держава другої половини XVII–XVIII ст. : політика, суспільство, культура. К., 2014. – С. 88-125; його ж. Право вільної елекції полковника Війська Запорозького: козацькі традиції у випробуванні імперськими новаціями // Укр. іст. журн. 2015. № 5. С. 70-91.

⁴ Див.: Горобець В. Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України. К., 2009. С.119-122.

⁵ Книги Разрядные, по официальным спискам изданыя... Т. 2. СПб., 1855. Стлб. 998-1000, 1026, 1030; Gajesky G. The Cossack Administration of the Hetmanate. Vol. 1–2. Cambridge, Mass., 1978. P. 71, 132, 205, 250, 293, 357, 516.

⁶ Ширше див. : Горобець В. «Чорна рада» 1663 року. Передумови, результати, наслідки. К., 2013.

⁷ Лазаревский А. Полтавщина в XVII в. // Киев. старина. 1891. Т. 34. № 9. Отд. 1. С. 363-364.

⁸ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собр. и изданные Археографической комиссией (далі – Акты ЮЗР). Т. 9. СПб., 1876. С. 828.

⁹ Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. К., 1986. С. 30.

¹⁰ Акты ЮЗР. Т. 9. С. 828.

¹¹ Там само. С. 822.

¹² Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в Государственной коллегии иностранных дел (далі – СГГД). Т. 4. М., 1828. С. 558.

¹³ Полковницький уряд гетьманський племінник обійняв після загибелі 1678 р. при облозі Чигирин полковника Федора Криницького.

¹⁴ Див. : Gajesky G. The Cossack Administration of the Hetmanate. Vol. 1-2. Cambridge, Mass., 1978. P. 71, 132, 205, 250, 293, 357, 516; натомість Олександр Оглоблин стверджує, що Михайло Василевич-Самойлович втратив уряд трохи раніше, а відтак Михайло Борухович уже прибув до табору на р. Коломак в чині гадяцького полковника. Див. : Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба / 2-е доповнене вид. Нью-Йорк-Київ-Львів-Париж-Торонто, 2001. С. 82-83.

¹⁵ Універсал полтавського полковника Федора Жученка від 22 січня 1688 р. // Універсали Івана Мазепи 1687–1709. К.-Львів, 2002. С. 547.

¹⁶ Величко С. Літопис. К., 1991. Т. 2. С. 343.

¹⁷ Літопис Самовидця / Вид. підготував Я. І. Дзира. К., 1971. С. 91.

¹⁸ Величко С. Літопис. К., 1991. Т. 2. С. 343.

¹⁹ Акты ЮЗР. Т. 9. С. 946.

²⁰ Там само. С. 948.

²¹ Там само. С. 945.

²² Там само. С. 952-953.

²³ Павленко С. Міф про Мазепу. Чернігів, 1998. С. 63, 68.

²⁴ Лазаревский А. Полтавщина в XVII в. С. 364.

²⁵ Його ж. Описание старой Малороссии. Т. 1 : Стародубский полк. К., 1889. С. 21.

- ²⁶ Там само. С. 18-27.
- ²⁷ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Т. 2 : Полк Нежинский. К., 1893. С. 3-9.
- ²⁸ Акты ЮЗР. Т. 9. С. 792.
- ²⁹ Там само. С. 754.
- ³⁰ Там само. С. 794.
- ³¹ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. С. 176-177.
- ³² Там само. С. 178.
- ³³ Там само. С. 274.
- ³⁴ Там само. С. 190.
- ³⁵ Павленко С. Оточення гетьмана Мазепа : соратники та прибічники. К., 2004. С. 29.
- ³⁶ Там само. С. 30.
- ³⁷ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. Т. 3. К., 1912. С. 97, 479; Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. С. 160-164.
- ³⁸ Gajesky G. The Cossack Administration of the Hetmanate. P. 514-519.
- ³⁹ Акты ЮЗР. Т. 4. СПб., 1863. С.196, 202, 206, 241. Лазаревский А. Полтавщина в XVII в. С. 362-363.
- ⁴⁰ Акты ЮЗР. Т. 5. СПб., 1867. С. 65; Лазаревский А. Полтавщина в XVII в. С. 364.
- ⁴¹ Див. : Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665. К., 2001.
- ⁴² Лазаревский А. Полтавщина в XVII в. С. 364.
- ⁴³ Див.: Горобець В. «Чорна рада» 1663 року. Передумови, результати, наслідки. К., 2013.
- ⁴⁴ Акты ЮЗР. Т. 6. СПб., 1869. С. 132
- ⁴⁵ Там же. С. 196.
- ⁴⁶ Величко С. Літопис. Т. 2. С. 161.
- ⁴⁷ Там само.
- ⁴⁸ Лазаревский А. Полтавщина в XVII в. С. 367-368.
- ⁴⁹ Акты ЮЗР. Т. 8. СПб., 1876. С. 259.
- ⁵⁰ Лазаревский А. Полтавщина в XVII в. С. 369.
- ⁵¹ Окиншевич Л. Генеральна рада на Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. // Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. Вип. 6. К., 1929. С. 368.
- ⁵² Лазаревский А. Полтавщина в XVII в. С. 370.
- ⁵³ Источники малороссийской истории, собр. Д. Н. Бантышем-Каменским. Ч. 1. М., 1858. С. 145.
- ⁵⁴ Лазаревский А. Полтавщина в XVII в. С. 370-371.
- ⁵⁵ Там же. С. 371.
- ⁵⁶ Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. Т. 3. С. 63; Gajesky G. The Cossack Administration of the Hetmanate. P. 518.
- ⁵⁷ Лазаревский А. Полтавщина в XVII в. С. 371; Модзалевский В. Л. Мало-

российский родословник. Т. 3. С. 48; Gajecky G. The Cossack Administration of the Hetmanate. P. 518.

⁵⁸ Лазаревский А. Полтавщина в XVII в. С. 371.

⁵⁹ Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. Т. 3. С. 141.

⁶⁰ Слабченко М. Е. Малорусский полк в административном отношении (историко-юридический очерк). Одесса, 1909. С. 147.

⁶¹ Лазаревский А. Полтавщина в XVII в. С. 372-373; Источники малороссийской истории. Ч. 2. С. 147.

⁶² Лазаревский А. Полтавщина в XVII в. С. 373.

⁶³ Источники малороссийской истории. Ч. 2. С. 147.

⁶⁴ Лазаревский А. Полтавщина в XVII в. С. 373.

⁶⁵ Модзалевский В. Полтавская интрига 1714 г. // Киев. старина. 1905. Т. 91. №11/12. Отд. 1. С. 175

⁶⁶ Источники малороссийской истории. Ч. 2. С. 147.

⁶⁷ Gajecky G. The Cossack Administration of the Hetmanate. P. 521.

⁶⁸ Див. : Твердохлебов А. Наследственное полковничество (Переписка по поводу борьбы двух полковничьих родов за полковничий ранг) // Киев. старина. 1887. Т. 18. № 5. С. 152-170.

⁶⁹ Саме цим роком О. Лазаревський датує усунення Якова Жураковського від посади полковника в Ніжинському полку, хоч Дж. Гаєцький переконаний, що це сталося у 1685 р. Див. : Лазаревский А. Люди старой Малороссии. Жураковские // Киев. старина. 1888. Т. 23. №11. Отд.1. С. 365-366; Gajecky G. The Cossack Administration of the Hetmanate. P. 133-134.

⁷⁰ Gajecky G. The Cossack Administration of the Hetmanate. P. 134.

⁷¹ Ibid. P. 72-74.

⁷² Ibid. P. 465-468.

⁷³ Архив Юго-Западной России, изд. Комиссией для разбора древних актов (далі – Архив ЮЗР). Ч. 3. Т. 2. Акты о казаках (1679–1716). К., 1868. С. 64; Лазаревский А. Антон Танский, полковник киевский (1712–1734) // Киев. старина. 1894. Т. 45. № 4. С. 146.

⁷⁴ Архив ЮЗР. Ч. 3. Т. 2. С. 698.

⁷⁵ Там же. С. 768.

⁷⁶ Gajecky G. The Cossack Administration of the Hetmanate. P. 208.

⁷⁷ Ibid. P. 298.

⁷⁸ Материалы для очерка служебной деятельности Шидловских в Слободской Украине 1696–1727 гг., собр. и изданные С. И. Шидловским. Санкт-Петербург, 1896. С. 187; Маслійчук В. Л. Слобідська старшина. Х., 2001. С. 121.

⁷⁹ Лазаревский А. Антон Танский, полковник киевский (1712–1734) // Киев. старина. 1894. Т. 45. № 4. С. 150.

⁸⁰ Акт ЮЗР. Т. 11. Санкт-Петербург, 1879. С. 162-163.

⁸¹ Ширше див. : Горобець В. Присмерк Гетьманщини. Україна в роки реформ Петра I. К., 1998. С. 209-240.

Viktor Horobets. Colonel Corporation of the Hetmanate: social and family ties, nepotism, length of service cadences. The article is devoted to social reconstruction of corporation portrait senior Cossack officers, who led the regiment of Ukrainian state of early modern times. In particular, examines the ways of forming colonel Corporation, its composition, duration of service cadences officers and investigates social and family ties within the group the issue of the role played by a factor of nepotism in filling vacancies petty regimental level. Attention is focused on the regional peculiarities staffing operation Cossack regiment level authorities and temporal changes due to the transformation of political culture Hetman and policy changes of Russian state on Ukrainian autonomy.

Key words: Ukrainian government early modern times, Hetmanate, Colonel Cossack Army, regimental-centesimal system, election, nepotism.

Отримано: 24.05.2017 р.

УДК 94 (477) «15/16»

Віталій Щербак

ДО ВИТОКІВ ДЕРЖАВНОЇ ІДЕЇ РАНЬОМОДЕРНОЇ УКРАЇНИ

Віталій Щербак. *До витоків ідеї ранньомодерної України.* У статті розглядаються концепції держави у європейській політичній думці часів Реформації та Контрреформації (XVI – першої половини XVII ст.). Аналізуються моделі держав, у контактах з якими постала козацька Україна, що дає можливість зрозуміти логіку політичної діяльності її творця гетьмана Богдана Хмельницького.

Ключові слова: концепції держави, політична думка, Українська ранньомодерна держава, Богдан Хмельницький, сюзеренітет.

Віталій Щербак. *К истокам государственной идеи раннемодеальной Украины.* В статье рассматриваются концепции государства в европейской политической мысли времен Реформации и Контрреформации (XVI – первой половины XVII ст.) Анализируются модели государств, в контактах с которыми возникла козацкая Украина, что дает возможность понять логику политической деятельности ее творца гетьмана Богдана Хмельницкого.

Ключевые слова: концепции государства, политическая мысль, Украинское раннемодеальное государство, Богдан Хмельницкий, сюзеренітет.

Відродження Української держави ранньомодерної доби як спадкоємниці княжої Русі стало закономірним наслідком суспільно-політичного розвитку соціуму. В литовсько-польську епоху українські терени перебували на окраїнах країни, а руська еліта змушена була слугувати чужоземним правителям.

Лише із утвердженням козацтва потужною військовою силою та культурно-освітнім піднесенням наприкінці XVI – першій половині XVII ст. почала формуватися державна ідея.

У роки Визвольної війни перед новою українською владою постало безліч питань, зумовлених творенням внутрішнього життя та імплантацією у тісний ряд держав Центрально-Східної Європи. Не останню роль у цьому процесі відіграла тогочасна європейська політична думка, яка поступово поширювалася і на східні терени континенту. Гетьманська влада змушена була зважати на теорію і практику державного життя сусідніх країн, торуючи важкий шлях свого становлення та міжнародного визнання.

У загальному контексті проблематика політико-правових вчень ранньомодерної доби є добре опрацьованою¹. Джерельною базою для цих досліджень стала творча спадщина визначних мислителів епохи, котрі чітко означили глобальні соціокультурні трансформації. Водночас відсутність вищої освіти та слабкість культури дискурсивного мислення східнослов'янського світу не сприяли гармонійному інтелектуальному розвитку, що суттєво позначилося на теоретичних обґрунтуваннях і практиці державного життя. Тому аналіз політико-філософського осмислення концепції держави часів Реформації та Контрреформації і моделей тогочасних держав, у контактах з якими постала козацька Україна, дозволить з'ясувати логіку і характер політичної діяльності гетьмана Богдана Хмельницького.

Значно раніше впродовж XIV–XV ст. сформувався цілий ряд централізованих держав від капетингівської Франції на заході до Московського князівства на сході Європи. Відбувався процес об'єднання роздроблених держав з одночасним посиленням монаршої влади, котра наприкінці XVI ст. набуває форми абсолютизму. Ідея суверена як першоджерела політичної влади, що підтримували лише окремі прихильники римського імперського права, стала загальноприйнятною.

Утвердження абсолютистських монархій спостерігалось майже у кожній країні Західної Європи. Одночасно падав політичний авторитет католицької церкви, яка в епоху середньовіччя була потужною об'єднуючою силою. Релігійні рухи, відстоюючи позиції відновлення апостольської церкви, набули масового характеру і в ряді країн переросли у справжні війни². Посилювалася також раціоналістична критика релігійного світогляду. Найтиповішим зразком таких перетворень стала Франція, в якій король, закріпивши свою владу над церквою, став єдиним виразником загальнодержавних інтересів.

Кардинальні суспільно-політичні зміни зумовили й не менш радикальні трансформації в європейській політичній думці. Ще до початку Реформації її яскравим представником став італійський мислитель Нікколо Макіавеллі (1469–1527 рр.). У його знаменитій праці «Державець» висвітлюються різні аспекти причин піднесення і занепаду держав та способи, якими державні діячі могли зміцнити свої держави. У відповідь на доктрину теократичної держави, сформульовану визначним ідеологом католицизму Томою Аквінським в душі

середньовічної схоластики, Макіавеллі наголошував, що діяльність володаря повинна ґрунтуватися на вивченні природи людини та її психології³. Йому належить найбільша заслуга в наповненні поняття «держава» у значенні суверенного політичного організму тим змістом, який воно має у політичному вжитку до сьогодні.

Велика мрія Нікколо Макіавеллі про об'єднану Італію через спротив римської курії не була реалізована, проте політичні ідеї його праці активно використовувалися в добу Реформації. Впродовж громадянських війн у Франції 1562–1598 рр. з'явилася полемічна література, в якій з одного боку захищалася святість королівського сану, з іншого королівська влада виводилася від «народу» і обстоювалося право чинити їй опір за певних обставин. Остання найбільш виразно прозвучала у політичному памфлеті «*Vindiciae contra Tyrannos*» («Вимога до тиранів»), який був виданий латиною у 1579 р., а згодом – іншими європейськими мовами⁴. Праця була надрукована під псевдонімом С. Ю. Брута, хоча справжнє авторство приписується біографу Жана Кальвіна (1509–1564 рр.) Теодору Безу. У «Вимозі до тиранів» містилося твердження, що опір королівській владі може бути законним, якщо вона є тиранською. У творі, що поширювався і на території Речі Посполитої містилися характерні для епохи питання: 1) чи зобов'язані підлеглі коритися правителям, якщо їхні вчинки суперечать закону Божому? 2) чи правомірно чинити опір правителю, який бажає скасувати закон Божий? 3) наскільки законним є опір правителю, який гнобить чи руйнує державу, і кому та якими засобами і за яким правом дозволено вчиняти такий опір? 4) чи можуть сусідні правителі законно допомагати підлеглим інших правителів, коли такі підлеглі страждають заради власної релігії або ж їх гнобить тиранія монарха? Адекватно звучать і відповіді протестантського проповідника: опір королівській владі може бути законним, якщо накази монарха суперечать закону Божому і, навіть беззастережним обов'язком народу. При зверненні підлеглих одного правителя до іншого за умов наведення переконливих доказів відвертої тиранії, в тому числі й релігійних утисків, їм мала б надаватися військова допомога⁵.

Подібні антироялістські вчення виходили навіть з єзуїтського табору, чільники якого перебували в опозиції до могутніх монархій. При цьому вони керувалися своєю мотивацією, а саме необхідністю перегляду давньої доктрини верховної влади папської курії в моральних та релігійних питаннях. На думку Роберта Белармайна та Хуана де Маріани, влада папи римського як керівника католицької церкви мала поширюватися на світські справи, але виключно у духовній царині. Влада ж світських монархів не дана безпосередньо Богом, як стверджували роялісти, а проростає із самого суспільства для досягнення лише світської мети. Звідси випливає, що світський уряд не повинен вимагати абсолютної покори від своїх підданих, при цьому мав контролюватися духовною владою, отриману папою від всевишнього. Зокрема, Хуан де Маріана, розглядаючи походження і врядування світської влади як природний процес, будував своє твердження на тезі, що спільнота має бути спроможною

позбавляти влади монархів, які сповідували деспотичні методи правління⁶.

Теорія божественного права короля стала безпосередньою реакцією на існування вчення про обмеження монаршої влади і викристалізувалася у лихоліттях громадянських війн та розвивалася з посиленням французької корони наприкінці XVI ст. По суті, це вчення стало модифікацією давньої ідеї про релігійне походження влади. Водночас у новій формі воно набуло народного змісту, оскільки в цю політичну ідею з релігійним фанатизмом вірили люди всіх соціальних верств і теологічних уявлень. Особлива легітимність, приписувана королівській владі, яка не піддавалася аналізу чи раціональному захисту і мала сприйматися виключно через віру.

У логічній формі теорія божественного права короля постала у праці французького філософа Жана Бодена (1530–1596 рр.) Книга «Шість книг про державу», опублікована автором у 1576 р., стала головним інтелектуальним витвором для поміркованих мислителів, які вбачали у королівській владі запоруку миру та злагоди і тому виступали на її підтримку. Ґрунтовний твір Жана Бодена мав на меті створити засади порядку і єдності в державі, охопленій релігійно-ми конфліктами. Насамперед, ним було вперше визначено поняття державного суверенітету як необмеженої законом верховної влади над підданими. Ця влада постійна, надається без жодних обмежень і умов, до неї неможна застосувати строк давності. Наявність такої влади, на думку філософа, є головною ознакою, яка відрізняє державу від інших соціальних інститутів⁷.

Квінтесенцією праці Жана Бодена було порівняння трьох форм існуючих тогочасних держав з метою показати вищість монархії. Власне монархію французького типу, в якій верховна влада не була розпорошена, а зосереджена в одній особі, він вважав по-справжньому «добре упорядкованою державою»⁸. Незважаючи на недостатнє філософське обґрунтування, зокрема, сприйняття природного права лише як традиції, ця теорія божественного права короля тривалий час була поширеною в європейській політичній думці.

З початку XVII ст. спостерігався поступовий процес звільнення політичної філософії від поєднання з теологією. Відповідно це позначилося на сутності вчень про державу, зокрема, німецького філософа Йоганна Альтузія (1557–1638 рр.). У праці «Системний аналіз політики» (1610 р.), яка неодноразово перевидавалася у різних країнах Європи, він розробив теорію, що логічно спиралася на ідею договору нічим не пов'язаною з релігійною владою, піднісши її до пояснення людських соціальних об'єднань, наголошуючи при цьому на природньому процесі структуризації суспільства. На думку мислителя, держава постає шляхом об'єднання місцевих громад і її відмінною властивістю стає суверенна влада. Найважливішим аспектом Альтузієвої теорії було твердження про доконечне уособлення верховної влади народом як юридичної особи⁹. Відповідно верховна влада ніколи не відчужується і не переходить у володіння якогось панівного класу. Тобто дана теорія пропонувала логічну основу для правового обмеження влади монарха і права чинити опір деспотичному правлінню.

До цього ж ряду вчень можна віднести і модернізовану теорію природного права нідерландського правника Гуго Гроція (1583–1645 рр.). У праці «Три книги про право війни і миру» (1625 р.) була розроблена нова доктрина, котра містила оригінальні рішення проблем загальної теорії держави та права. Автор стверджував, що саме суспільний розвиток і здатність людей керуватися розумом змусили їх добровільно укласти угоду про створення держави¹⁰. Концепція договірної походження держави Гуго Гроція стала вихідною посилкою майже всіх теоретичних конструкцій XVII–XVIII ст., у яких містилося пояснення сутності, причин та способів створення держав. Учений стверджував, що при утворенні держави народ міг вибрати будь-яку форму правління, але в такому разі втрачав право на спротив володарю. Водночас тут же зазначалося про право народу в особливих випадках перетворювати державу, згідно сутності суспільного договору. Крайня необхідність могла наступити при наявності великої і явної небезпеки «загибелі всього народу» з боку правителя¹¹. Цілком очевидно, що боротьба нідерландського народу проти іспанського володарювання тлумачилася Гроцієм правомірним явищем, як спротив свавільному монарху.

Філософські теорії часів Реформації та Контрреформації поступово втілювалися у політичну практику, чому яскравим прикладом є французький абсолютизм за правління Людовіка XIV. В інших регіонах Європи такої рафінованості не спостерігалось, проте на середину XVII ст. сформувалися досить чіткі моделі держав, які були в полі зору правителів відродженої Української держави з офіційною назвою Військо Запорозьке.

Суверенними володарями в цей час були імператор Священної Римської імперії німецької нації та султан Османської імперії, як чільники мультинаціональних державних утворень. До Габсбургської монархії входило близько трьохсот світських і духовних володінь: королівств, князівств, курфюрств, герцогств і вільних міст, які були справжніми державами в межах імперії. Вони перебували в різній стадії васальної залежності від сюзерена, складаючи іменем Бога присягу на «покору, службу і вірність» своєму зверхнику в обмін на їх «захист і пошанування». На обґрунтування таких взаємовідносин була спрямована майже вся тогочасна європейська політична думка¹².

Не завжди означені відносини були безхмарними через наявність цілого ряду протиріч політичного, конфесійного та етнічного характеру. При цьому кожна із сторін намагалася утвердити своє становище в правовий спосіб, наскільки дозволяли внутрішні та зовнішні обставини. Так, з початком Реформації до Габсбургських володінь увійшла Чехія (1526). Обраний її король Фердинанд I підписав так звані «Виборчі капітуляції», які передбачали надання широких політичних прав чеській еліті. Однак австрійська влада не дотримувалася своїх зобов'язань і поступово обмежувала державні права Чехії, що призвело до збройного повстання. Імператор Рудольф II у 1609 р. видав спеціальну грамоту з підтвердженням надання чеським панам, рицарям та міщанам, окрім політичних прав, ще й свободу віросповідання. Але після бит-

ви на Білій горі 1620 р. віденські правителі позбавили землі Чеської корони атрибутів їхньої державності і оголосили про спадковість там влади Габсбургів, фактично перетворивши країну в одну із багатьох імперських провінцій¹³.

Ще однією специфічною моделлю європейського державного утворення внаслідок Люблінської унії у 1569 р. стала Річ Посполита, до складу якої увійшли й українські землі. Новообраний на елекційному сеймі 1573 р. король Генріх Валуа видав привілей, так звані «Генріхові артикули», які містили ряд пунктів зобов'язання монарха перед польськими станами при проведенні внутрішньої та зовнішньої політики¹⁴. У разі їх невиконання королем шляхта мала право відмовитися в покорі сюзерену. Останній артикул договірних статей навіть дозволяв шляхетському загалу скликати проти нього збройну опозицію. Вперше шляхта скористалася цим правом на початку XVII ст. Виступ проти королівської влади через невдоволення своїм становищем вилився у так званий Сандомирський рокош 1606 р. Подані на ім'я Сигізмунда III шляхетські вимоги були відхилені, що призвело до збройного повстання та укладення компромісної угоди. Безумовно, відносини між королем та шляхтою впливали і на стосунки уряду Речі Посполитої з корпоративною військово-політичною структурою Військом Запорозьким.

На європейську модель державних утворень з другої половини XV ст. почала впливати азійська традиція, зумовлена османськими завоюваннями на Балканах. Правителі Болгарії, Сербії, Молдавії, Волощини, Трансильванії та інших країн змушені були визнавати турецького султана своїм сюзереном, перетворюючись, по-суті, у провінції Порти із специфічними правами. Поширення османської зверхності відбувалося у гострому військовому протистоянні з місцевими володарями та суперництвом із Габсбургами за право сюзеренітету. В цій довготривалій боротьбі поступово зароджувалася традиція підлеглості правителя-васала монархам, які ворогували між собою, що знайшло визначення як полівасалітет¹⁵.

Щоб краще зрозуміти політичну ситуацію в яку потрапила Українська держава ранньомодерної доби на початку своєї історії, слід проаналізувати стосунки Молдавського князівства з правителями Османської імперії в епоху Реформації та Контрреформації. З 20-х років XVI ст. при затвердженні султанами господарів князівства останні були зобов'язані посилати до Стамбула своїх синів та родичів як заручників. Згодом право затвердження чергового господаря перетворюється в систему їхнього прямого призначення з умовою передачі претендентом великої грошової суми до султанської скарбниці. Щорічно Молдавське князівство сплачувало Порті данину і мало підносити подарунки у грошовому або натуральному вигляді султану та вищим турецьким урядовцям. Натомість правителем Османської імперії визнавалася самостійність Молдавського князівства у проведенні, як внутрішньої, включаючи конфесійний чинник, так і зовнішньої політики. Щоправда рівень останньої визначався міжнародними планами Туреччини¹⁶. Із рук султана призначений господар отримував атрибути князівської влади (бунчук, санджак, кафтан) і в

супроводі високого урядовця відправлявся до Молдавії. Зачитуванням останнім султанського фірмана перед місцевими боярами завершувалася процедура введення у правління князівством. Разом з тим серед боярської еліти неодноразово виникали інші плани щодо вибору сюзерена для своєї країни.

У безпосередній залежності від Туреччини з 1475 р. перебувало й Кримське ханство. Порта обіцяла призначати ханів лише з династії Гіреїв та захищати васала від зовнішньої загрози. Водночас кримському правителю надавалася широка внутрішня автономія і право зноситися з іншими володарями. У своїх васальних зобов'язаннях перед турецьким султаном хан мав більшу самостійність ніж молдавські чи трансильванські князі. Очевидно, це зумовлювалося не лише єдністю мусульманського віросповідання, але й широким використанням татарської сили у проведенні Портою агресивної політики щодо християнських народів.

Нарешті ще одна сусідня країна євразійського штибу – Московія в період правління Івана Грозного (1533–1584 рр.) зробила рішучий крок в закладенні основ самодержавного правління. Незважаючи на епоху «Смути» на початку XVII ст., вона продовжувала політику «собирання русских земель», які мали без будь-яких угод підпорядковуватися царській короні. Навіть поразка у Смоленській війні (1632–1634 рр.) проти Речі Посполитої не зупинила апетитів московського монарха. Тому при укладанні українсько-російської угоди на початку 1654 р. у планах царя Алексея Михайловича Військо Запорозьке не розглядалося як рівноправний партнер. Європейські принципи міжнародних стосунків, за яких кожна сторона брала на себе певні обов'язки і присягала на їх виконання не сприймалися в Москві. Це ж стосувалося і тогочасної європейської політичної думки, з якою не була знайома московська еліта, покладаючись виключно на власні тлумачення самодержавної влади.

Творення інститутів державної влади в Україні ґрунтувалося на логіці політичного мислення гетьмана Б. Хмельницького та його соратників. Безумовно, що в умовах війни цей процес проходив не просто. Навесні 1648 р. такі високі завдання не ставилися, оскільки виступ носив традиційний характер боротьби за козацькі права та привілеї, що й було зафіксовано в заключних універсалах. Навіть після перемоги під Корсунем у листі до короля Речі Посполитої Владислава IV гетьман Війська Запорозького просив вибачення і милосердя у свого протектора¹⁸. Бурхливий розвиток збройного конфлікту в наступні місяці зумовив зміну поглядів ватажка повстанців на її мету. Вже восени виразно окреслюються контури ідеї виокремлення козацької України в Речі Посполитій. Непоступливість королівських комісарів під час переяславських переговорів у лютому 1649 р. призвела до уточнення формулювання Б. Хмельницьким мети боротьби, а саме – створення самостійної держави. Очевидно, таке рішення ґрунтувалося і на освяченні дій повстанців єрусалимським патріархом Паїсієм.

Підписанням Зборівської угоди, котра на початку 1650 р. була ухвалена сеймом, формально визнавалося існування окремого регіону у складі Речі По-

сполитої, де функціонувала влада Війська Запорозького. Фактично це означало початок відродження української державності, що відповідно сприймалося Б. Хмельницьким і простежувалося у його справах. Для реалізації подальших планів гетьману вкрай важливим була легітимація свого статусу, оскільки він не був представником монаршої династії. Адже лише в такому разі діяльність Б. Хмельницького могла сприйматися відповідно до тогочасних реалій і мати адекватну міжнародну реакцію.

Визнання законності нової держави в дану епоху могло ґрунтуватися на кількох умовах. Насамперед, створення її традиційною елітою, яка мала можливість скористатися правом на спротив володарю, що порушив умови договору чи релігійні свободи. Не останнім залишалося середньовічне «право завойовника» у разі завоювання та приєднання нових земель. Зрештою потрібна була внутрішня консолідація суспільства і сприятливе зовнішнє тло¹⁹. На жаль, жодна із умов в Україні не була присутня: українська еліта перебувала на службі іноземного монарха і не переймалася проблемами власного державотворення, король Речі Посполитої залишався священною персоною в суспільстві, Богдан Хмельницький нових земель не завойовував, адже повстання обмежалося українськими теренами. Крім того, у становому суспільстві представники кожної соціальної верстви завжди піклувалися про вирішення своїх завдань, а жоден із сусідів не вітав появу Української держави.

Досягти бажаного для узаконення існування Війська Запорозького було можливо лише у двох випадках – короткостроковому і довгостроковому. Перший полягав у використанні надбань європейської політичної думки та практики, а саме, здобуття самостійності через підпорядкування суверенному володарю на основі договору та взаємних зобов'язань. Тому закономірно, що вже в перший рік Визвольної війни Б. Хмельницький робить кроки для реалізації такого варіанту, орієнтуючись, насамперед, на православного монарха – московського царя. Відсутність позитивної відповіді з боку останнього зумовило розширення кола пошуку можливого сюзерена, включно з турецьким султаном²⁰.

Інший шлях передбачав здобуття гетьманом монаршого титулу від суверенного володаря і юридичного оформлення правління у формі спадкового гетьманства або ж через династичний шлюб. Проте тут існувало багато політичних ризиків. Так, турецький султан Мегмед IV надав Б. Хмельницькому титул «князя Руського»²¹, але гетьман відхилив пропозицію, усвідомлюючи відсутність політичної сили в Україні, яка б стала опорою князівській владі. З іншого боку отримання такого титулу з рук іноземного монарха в очах старшини могло поставити від сумнів його легітимність. На шляху перетворення гетьманської влади на спадкову стояли також потужні сили: республіканські традиції Війська Запорозького і олігархічні устремління козацької старшини.

Зрештою відкривалася можливість нащадкам Б. Хмельницького в законний спосіб отримати корону через династичний шлюб. Тому гетьман докладав немало зусиль для посвоячення з молдавським господарем князем Василем

Лупу. Шлюб старшого сина Хмельницького Тимоша з його донькою Розандою міг покласти початок здобуттю князівського статусу їх дітям, які мали б всі підстави претендувати на найвищу посаду в Українській державі. Проте, через передчасну загибель гетьманича і цей варіант запровадження монархічного правління прийняттого для зовнішнього світу був втрачений.

Шансом для реалізації прагнень Б. Хмельницького могло стати рішення московського Земського собору 11 жовтня 1653 р. про прийняття Війська Запорозького «під государеву високу руку» і початок війни проти Речі Посполитої. Алексей Михайлович посилає в Україну «велике посольство» очолюване ближнім боярином і тверським намісником В. Бутурліним, яке, згідно наданою йому інструкцією, мало передати царську грамоту і прийняти присягу від гетьмана і старшинської ради²².

Переговори у Переяславі 18 січня 1654 р. засвідчили згоду Б. Хмельницького та більшості його соратників на підпорядкування Москві для узаконення статусу Української держави. При обопільній присязі цар мав би взяти на себе зобов'язання гарантувати її самостійність і надати військову допомогу²³. Водночас В. Бутурлін відмовився присягати від імені царя про непорушність козацьких прав і привілеїв, аргументуючи це московським правилом, за яким самодержець не присягає своїм підданам, що поставило під загрозу укладення угоди. Лише усвідомлення Б. Хмельницьким безвиході Війська Запорозького у боротьбі проти Речі Посполитої і воз'єднання всіх українських земель в межах однієї держави змусило його порушити європейську традицію і погодитися на односторонню присягу цареві як сюзерену²⁴.

Наміри і результати переяславських домовленостей не могли повною мірою задовольнити гетьманську владу. Українсько-московська угода 1654 р., зафіксована у «Березневих статтях», передбачала збереження за Українською державою витвореної форми правління та інститутів політичної влади, території, збройних сил, судочинства, фінансової системи, незалежності у проведенні внутрішньої політики. Разом з тим Б. Хмельницький залишався лише гетьманом без перспективи здобуття монаршого титулу із обмеженням зовнішньополітичних стосунків²⁵.

Таким чином, у європейській політичній думці часів Реформації та Контрреформації були сформульовані основні засади функціонування держави, найефективнішою формою якої переважною більшістю визнавалася монархія. Політична практика сформувала кілька моделей держав відповідно від рівня їх суверенності. Перший правитель Української ранньомодерної держави гетьман Богдан Хмельницький мав зважати і зважав на існуючі політико-правові реалії в пошуках власної моделі на теренах Центрально-Східної Європи. Проте внутрішні проблеми та зовнішньополітичні обставини не дозволили повною мірою реалізувати цю ідею.

Примітки:

¹ Джордж Г. Себайн, Томас Л. Торсон. Історія політичної думки. К. : Ос-

нови, 2001. 838 с.; Енциклопедія політичної думки / за ред. Д. Міллера та ін. К. : Дух і літера, 2000. 481 с.; Класики політичної думки від Платона до Макса Вебера / за ред. Є. Причепія. К. : Тандем, 2002. 580 с.

² История Европы. С древнейших времен до наших дней : в 8-ми т. / ред. кол. А. О. Чубарьян и др. Т. 3. От Средневековья к Новому времени (конец XV – первая половина XVII в.). М. : Наука, 1993. С. 271-274.

³ Флорентійські хроніки. Державець / переклад з італійської А. Перепаді. Харків : Фоліо, 2013. С. 457-463.

⁴ Laski H. J. A Defense of Liberty against Tyrants. London, 1924. P. 47.

⁵ Джордж Г. Себайн, Томас Л. Торсон. Назв. праця. С. 342-345; Чухліб Т. Міжнародно-правовий статус ранньомодерної Української держави : нові наукові підходи та перспективи вивчення // Українська держава другої половини XVII–XVIII ст. : політика, суспільство, культура. К. : Інститут історії України НАНУ, 2014. – С. 287.

⁶ Джордж Г. Себайн, Томас Л. Торсон. Назв. праця. С. 352.

⁷ Мірошниченко М. І., Мірошниченко В. І. Історія вчень про державу і право. К. : Атіка, 2010. С. 115.

⁸ Джордж Г. Себайн, Томас Л. Торсон. Назв. праця. С. 371.

⁹ Енциклопедія політичної думки. С. 16.

¹⁰ Гроций Г. О праве войны и мира: Три книги, в которых объясняются естественное право и право народов, а также принципы публичного права / перевод с латинского А. Саккетти. М. : Ладомир, 1994. С. 166.

¹¹ Там же. С. 172.

¹² Поршнева Б. Ф. Тридцатилетняя война и вступление в нее Швеции и Московского государства. М. : Наука, 1976. С. 59.

¹³ Історія Центрально-Східної Європи / за ред. Л. Зашкільняка. Львів : Вид-во львівського ун-ту, 2001. С. 185.

¹⁴ Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів. Львів : Вид-во львівського ун-ту, 2002. С. 124.

¹⁵ Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. Київ-Нью-Йорк, 2003. С. 22-23.

¹⁶ Іналджик Г. Османська імперія. Класична доба 1300–1600 / пер. з англ. О. Галенка. К. : Критика, 1998. С. 116.

¹⁷ Чухліб Т. Гетьмани і монархи. С. 25-26.

¹⁸ Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. / упоряд. о. Ю. Мицик. Т. I (1648–1649 рр.). К., 2012. С. 31.

¹⁹ Брехуненко В. Східна брама Європи. Козацька Україна в середині XVII ст. К. : Темпора, 2014. С. 122.

²⁰ Смолій В., Степанков В. Українська національна революція 1648–1676 рр. К. : Вид. дім «КМ Академія», 2009. С. 289-291.

²¹ Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея XVII–XVIII століть : проблеми формування, еволюції, реалізації. К. : Альтернативи, 1997. С. 73.

²² Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. СПб., 1878.

Т. 10. С. 217.

²³ Оглоблин О. Українсько-московська угода 1654 р. // Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження). К. : Смолоскип, 2003. С. 171.

²⁴ Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея. С. 83.

²⁵ Статті Богдана Хмельницького та жалувані грамоти від 27 березня 1654 р. // Історія української конституції / упоряд. А. Слюсаренко, М. Томенко. – К. : Право, 1997. С. 16-19.

Vitaliy Shcherbak. The rise of early modern Ukrainian state in the context of european political thought. The article considers the concepts of state in the European political thought of the Reformation and Counter-Reformation period (XVI – first half of XVII century). It is analyzed the models of states in contacts of which the Cossack Ukraine appeared, that gives the possibility to understand the logic of political activities of its founders.

Key words: concepts of state, political opinion, early modern Ukrainian state, Bohdan Khmelnytsky, suzerainty.

Отримано: 15.03.2017 р.

УДК 94(477)«1648/1676»

Віталій Степанков

УГРУПУВАННЯ ЕЛІТИ Й ВІДНОСИНИ МІЖ НИМИ ЗА ГЕТЬМАНАТУ Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ТА НАПЕРЕДОДНІ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ (1648 – БЕРЕЗЕНЬ 1658 рр.)

Віталій Степанков. Угрупування еліти й відносини між ними за гетьманату Б. Хмельницького та напередодні громадянської війни (1648 – березень 1658 рр.). Стаття присвячена дослідженню складної проблеми Української революції 1648–1676 рр., а саме: формуванню серед політичної еліти угруповань, їх політичних поглядів, характеру взаємовідносин тощо. Встановлено, що вони являли групи осіб, організаційно не пов'язаних між собою, які дотримувалися приблизно однакових поглядів на процеси державотворення. Відзначалися плинністю свого складу, схильністю до конформізму і вичікувальністю у досягненні мети. Найвпливовішими серед них були угруповання «самостійників» («незалежників»), «радикалів» й «автономістів». Прихід до влади І. Виговського загострив боротьбу між ними й поставив козацьку Україну на поріг громадянської війни.

Ключові слова: козацька Україна, політична еліта, угруповання, старшина, боротьба.

Віталій Степанков. Группировки элиты и отношения между ними во вре-

мя гетманата Б. Хмельницького и накануне гражданской войны (1648 – март 1658 гг.). Статья посвящена сложной проблеме Украинской революции 1648–1676 гг., а именно: формированию среди политической элиты группировок, их политических взглядов, характера взаимоотношений. Установлено, что они представляли группы лиц организационно не связанных между собой, которые придерживались приблизительно одинаковых взглядов на процессы государственного строительства. Отличались текучестью своего состава, склонностью к конформизму и выжидательностью в достижении цели. Наиболее влиятельными среди них были группировки «самостийников» (поборников независимости), «радикалов» и «автономистов». Приход к власти И. Выговского обострил борьбу между ними и поставил казацкую Украину на порог гражданской войны.

Ключевые слова: казацкая Украина, политическая элита, группировка, старшина, борьба.

Історики, починаючи від М. Костомарова, постійно звертали увагу на існування серед старшини угруповань з відмінними поглядами. Однак, ця проблема не ставала предметом спеціальних досліджень, тому відсутня цілісна картина їх становлення, розпаду й зникнення, політичних орієнтацій, характеру взаємовідносин та їхньої ролі у процесах державо- та елітотворення тощо. Важливою її складовою залишається з'ясування процесу формування угруповань серед еліти, політичних поглядів, взаємин між ними та впливу на їх функціонування зовнішньополітичного чинника у період найвищого піднесення революції (1648 – березень 1658 рр.).

На її початковому етапі (лютий – травень 1648 р.) серед керівників повстання, вочевидь, не існувало розбіжностей. Вони були налаштовані радикально й вимагали витворення в «Україні» (козацькому регіоні – В. С.) автономного державного утворення. Проте, з приєднанням до повстанців реєстрового козацтва його старшина влилася до керівного ядра (протоеліти) і склала там більшість. Оскільки вона вбачала у польському королі Владиславі IV свого протектора, то намагалася порозумітися з Варшавою на основі поновлення станових прав козацтва. Так, окреслилися розбіжності у цілях боротьби між радикально і помірковано налаштованими старшинами (вперше вони проявилися на генеральних радах Війська Запорозького, зібраних двічі у червні 1648 р.¹). А в умовах бурхливого розгортання революційної боротьби у наступні місяці обидва угруповання вже чітко викристалізувалися. Радикальне, яке формувалося із запорожців, нереєстрових козаків і покозачених посполитих, виступало проти замирення з Коронаю Польською, домагалася її розгрому, звільнення від польського панування українських (руських) земель до Вісли, а також ліквідації існуючої моделі соціально-економічних відносин з її феодальним землеволодінням, кріпацтвом і панщиною. Так, стихійно у «дисперсній» (за визначенням Я. Дашкевича²) формі виражали національно-визвольні устремління українців. Опіраючись на масову підтримку населення, воно в особі свого неформального очільника наказного гетьмана М. Кривоноса почало оспорювати політичний

курс Б. Хмельницького, що орієнтувався на поміркованих. Хоча цей спротив за-вершився у першій декаді серпня покаранням М. Кривоноса і стратою деяких його полковників³, тим не паче вплив цього угруповання зміцнювався. Проявом цього процесу стала радикалізація настроїв частини помірковано налаштованої протоєліти. Вперше (восени 1648 р.) серед неї народжується ідея надання Варшавою звільненим теренам Брацлавського, Волинського, Київського, Подільського і Чернігівського воеводств статусу автономії у складі Речі Посполитої⁴. Все ж її більшість продовжувала залишатися у полоні традиційно-козацьких корпоративних інтересів, що призвело не тільки до нового загострення суперечностей між угрупованнями, але й до укладення вкрай несприятливого для справи виборення незалежності Замостянського перемир'я. Швидше всього мав рацію анонімний польський автор «Реляції про воєнні дії під Збаражем...», коли стверджував, що «ворожі війська» своїм відступом від Замостя «... звільнили Річ Посполиту від загибелі, яка б мала місце, якщо б ворог захотів перейти Віслу»⁵.

Грудень 1648 – лютий 1649 рр. став своєрідним «Рубіконом» у настроях поміркованих старшин. На початок Переяславських перемовин (20-23 лютого) з польським посольством вони уже схилилися до розуміння необхідності «відокремлення Русі від Корони». На раді, що передувала їм, більшість старшин «... напала на Хмельницького за те, що відступив від Замостя і не пішов у глиб Польщі»⁶. Саме ці її настрої й стали підґрунтям формування (в загальних рисах) Б. Хмельницьким упродовж лютого – травня фундаментальних складових української державної ідеї. Внаслідок чого відбулося зближення позицій обох угруповань, що посприяло перетворенню протоєліти у політичну еліту, й вперше розробляється план комбінованого удару українських армій по Речі Посполитій з метою її розгрому і створення незалежної держави⁷. Правда, серед поміркованих продовжувала існувати група старшин, політичні орієнтації якої обмежувалися досягненням станово-корпоративної автономії Війська Запорозького на теренах традиційного козацького регіону у складі Корони Польської, що продовжувала тяготіти до пошуку порозуміння з Річчю Посполитою. Як повідомляв полонений козак, «Старшина, котра маєтніша, рада була б переговорам і миром»⁸.

Проте стратегічний задум виборення незалежності зазнав фіаско через згубний вплив (який вперше проявився в ході революції) геополітичного чинника. Хан і кримська знать вирішили не допустити під Зборовом розгрому польської армії, капітуляції Яна Казимира й виокремлення з Речі Посполитої самостійної Української держави. Тому стали на порятунок її цілісності й змусили гетьмана зі старшиною визнати владу короля, уклавши з ним Зборівський договір. Крах надій на успіх деморалізував частину еліти, яка почала втрачати віру у можливість здобуття перемоги й схилилася до пошуку порозуміння з Варшавою. А необхідність виконання його умов, що передбачали обмеження козацького реєстру й повернення шляхти до маєтків, наштовхувалася на спротив радикального угруповання старшини, котре підтримало соціальні виступи нереєстровиків і посполитих. До нього входили такі впливові постаті як

полковники Д. Нечай (з представниками своєї родини), М. Небаба, Л. Мозиря, Кривоносенко, С. Пободойло тощо. Хоча окремі з них втратили посади (наприклад, П. Шумейко), гетьман змушений був під їх тиском піти на поступки: дозволив у полках під виглядом джур перебувати нереєстровим козакам, відмовився від намірів перетворити реєстрове козацтво у замкнутий привілейований стан і врешті-решт у кінці 1650 р. погодився на усунення шляхти і польських урядників з теренів козацької України⁹. Разом з тим з осені 1650 р. пришвидшується становлення угруповання з прихильників орієнтації на Польщу, що весною 1651 р. уже перетворилося у помітний центр опозиції політиці гетьмана (рішуче протидіяло принесенню присяги Мегмеду IV і налягало на мирному розв'язанню конфлікту з Річчю Посполитою¹⁰).

У міжнародному становищі Української держави чи не вперше виникла сприятлива ситуація для отримання потужної мілітарної опори у боротьбі з Річчю Посполитою. Мегмед IV прийняв її під свою протекцію на вельми вигідних умовах. Але ні гетьман, ні більшість еліти не спромоглися скористатися нею, відмовившись від принесення присяги. Ця масштабна зовнішньополітична помилка призвела до укладення вкрай не вигідного Білоцерківського договору (вересень 1651 р.), виконання якого спровокувало нове загострення суперечностей між основними угрупованнями. Тепер до радикального з них приєдналися старшини полків, розташованих на теренах Брацлавського і Чернігівського воєводств, очолювані І. Богунном, М. Гладким, С. Пободайлом та іншими полковниками. Вони підтримали повстання нереєстрових козаків і посполитих. Лише дякуючи виваженим діям Б. Хмельницького, вдалося уникнути спалаху, за його ж словами, «війни Русі з Руссю»¹¹. Тим не паче ситуація залишалася напруженою. Частина радикально налаштованих старшин організувала весною 1652 р. змову проти нього. Вона була викрита, а її ініціатори (кілька полковників і сотників) страчені¹².

Переслідування Б. Хмельницького з одного боку, а з другого – визнання ним після Батозької перемоги (2 червня 1652 р.) соціально-економічних здобутків посполитих у Селянській війні, звели нанівець вплив радикалів на політичне життя козацької України. Це переформатування співвідношення сил серед еліти відбувалося і шляхом розпаду (завершився влітку 1655 р.) угруповання поміркованих на два: «самостійників» («незалежників» й «автономістів»). Перше з них, очолюване гетьманом, виражало інтереси більшості спадкоємного і «новопосталого» козацтва, а також посполитих, котрі прагнули домогтися відокремлення від Речі Посполитої. Але його ядро – створений ним з кількох десятків родичів і наближених осіб клан – залишалася аморфним і в основі своїй чужим фундаментальним політичним поглядам (досягненню незалежності й міцної монархічної влади) володаря булави. Усвідомлюючи неможливість у найближчій перспективі самотужки домогтися незалежності, представники цього угруповання почали вбачати тимчасовий вихід із ситуації у прийнятті на перехідний період до неї протекції (у вигляді «опіки», а не «підданства»).

Угруповання «автономістів» віддзеркалювало настрої значної частини ко-

зацтва (включаючи запорожців), покозачених посполитих (переважно Лівобережжя), більшість покозаченої шляхти та православного духовенства. Воно засвідчувало готовність за умови збереження (визнання) у недоторканості станових й особистих прав, привілеїв і майнових статків, обмежитися поміркованою політичною автономією. Показово – найвпливовіші постаті клану Б. Хмельницького (І. Виговський, П. Тетеря, С. Богданович-Зарудний, Г. Лісницький, брати Золотаренки та інші) де-факто склали його серцевину, хоча де-юре групувалися навколо гетьмана, виконуючи його волю і запобігаючи перед ним. Воно складалося з двох груп. Одна з них орієнтувалася на Варшаву, інша – на Москву. Цей вибір обумовлювався часто не зовнішньополітичними симпатіями чи антипатіями, а власними запитамі. Прикладом цього може слугувати фігура І. Виговського, котрий вже з 1651 р. надавав таємні послуги одночасно і польським, і російським урядовцям¹³.

Розбіжності в позиціях угруповань у липні 1653 р. зірвали прийняття старшинською радою ухвали про принесення присяги султану на узгоджених умовах його протекції¹⁴. Цей новий серйозний прорахунок еліти загнав Україну у зовнішньополітичний глухий кут, бо укладений 15 грудня 1653 р. кримсько-польський Кам'янецький договір навіть не передбачав збереження для неї політичної автономії, дозволяючи Речі Посполитій окупувати її територію¹⁵. Саме тому вона пішла (після дискусій з приводу односторонньої присяги) на прийняття царської протекції 18 січня 1654 р. На чому, вочевидь, особливо наполягав І. Виговський. Адже маємо його власне зізнання у серпні 1658 р. російському капітану С. Яблонському, що Військо Запорозьке «... піддалося під його государеву високу руку по моему наговору...»¹⁶. Цей акт, як засвідчили наступні події, став одним із найпотужніших негативних зовнішньополітичних чинників впливу на взаємовідносини елітних угруповань. Оскільки Москва, на відміну від Чигириня, трактувала протекцію саме як «підданство» і прагнула істотно обмежити внутрішньополітичний суверенітет козацької України, то угруповання «самостійників» вдалося до спроби змінити протектора. А відтак з весни 1655 р. активізувалися пошуки порозуміння зі Швецією. Наприкінці серпня 1655 р. під стінами Кам'янця-Подільського досягається домовленість про згоду її короля Карла X Густава визнати владу гетьмана над Західноукраїнським регіоном, взамін на участь в антипольській коаліції¹⁷. Внаслідок чого здійснюється Другий західний похід української армії, окремі підрозділи якої вийшли до річки Вісли. Але, як і в 1648 р., закріпитися на новозайнятих рубежах не вдалося, бо шведський монарх, легко оволодівши Польщею і Литвою, порушив угоду, змусивши Б. Хмельницького відступити на терени козацької України. Отже, геополітичні амбіції Швеції перекреслили плани «незалежницького» угруповання еліти.

Їх невдача частково реанімувала польський вектор зовнішньої політики українського уряду. Як уже зазначалося в історіографії, гетьман спочатку зробив спробу уявною демонстрацією прихильності до Яна Казимира запобігти утвердженню шведської влади на західноукраїнських землях¹⁸. Започатковані

контакти продовжувалися і в наступному році, оживляючи надії частини «автономістів» замиритися з Річчю Посполитою¹⁹. Але укладене 3 листопада 1656 р. польсько-російське Віленське перемир'я повністю проігнорувало інтереси Гетьманщини, що викликало негативну реакцію Б. Хмельницького. Вислухавши звіт посольства (не допущеного навіть до перемовин), він у присутності полковників заявив про необхідність розриву договору з Московією. Проте на зібраній старшинській раді брати Виговські, за підтримки своїх прихильників, спромоглися переконати гетьмана залишитися вірними присязі²⁰. Все ж у першій половині 1657 р. він неухильно проводив курс на дистанціювання від Москви і зближення зі Стокгольмом. Погоджувався на укладення союзного договору з Карлом X на умовах визнання Західноукраїнського регіону складовою Української держави²¹.

За обставин важкої хвороби гетьмана на серпень цього ж року завершилося перетікання реальної влади до рук кола старшин, де-факто очолюваного І. Виговським. Внаслідок чого з угруповання «автономістів» серед генеральної і полкової старшини започатковується виокремлення (цей процес завершується весною 1658 р.) нового угруповання, кістяк якого складали покозачені шляхтичі, переважно полонофільської орієнтації, а відтак умовно називатимемо його «шляхетським». Готуючи усунення від влади Ю. Хмельницького, обраного у квітні 1657 р. гетьманом, задалегідь почав дбати про отримання потенційної підтримки як з боку Варшави, так і Москви, засвідчуючи обом сторонам свою вірність. Зокрема, разом з П. Тетерею, сприяв досягненню домовленості з польським послом С. Беневським (березень – квітень), не поспішаючи при цьому завершувати перемовини зі шведським посольством і гаряче запевняв російське посольство Ф. Бутурліна у своїй вірній службі царю (на доказ чого таємно передав йому 13 документів у т. ч. 9 оригінальних листів володарів сусідніх держав до Б. Хмельницького)²².

Смерть Б. Хмельницького 6 серпня послужила сигналом до рішучих дій І. Виговського. Опираючись на прибічників, 5 вересня домігся на розширеній старшинській раді обрання себе виконуючим обов'язки гетьмана до часу повноліття Юрія²³. А вже Корсунська представницька військова рада (21 жовтня) наділила його повноправними гетьманськими повноваженнями. В сучасній історіографії утвердилася думка про позитивне значення переходу булави з рук недосвідченого і позбавленого політичних «талентів» Юрія до обдарованого державного діяча – послідовника курсу Б. Хмельницького²⁴. Проте аналіз політики його уряду, як на наш погляд, не дає підстав для її високої оцінки. Згубні наслідки нового курсу гетьмана виразно проявилися уже в найближчих півроку. Вони полягали у наступному:

- зірвавши утвердження монархічної форми правління династії Хмельницьких (сакральної в очах значної частини козацтва), що відіграло б роль цементуючого ферменту для політичної еліти, позбавив суспільство важливого внутрішньополітичного стабілізаційного чинника;
- здійснивши державний переворот, запустив маховик жорстокої між-

усобної колотнечі. За образним висловлюванням Т. Таїрової-Яковлевої, «... ніби випустив з ув'язнення джина свавілля й анархії, який уже через два місяці дався взнаки. Цей джин занурив Українське гетьманство в безодню Руїни, що потім вирувала протягом довгих десятиліть»²⁵;

- діяльність гетьмана повністю розклала і без того аморфну організацію клану Б. Хмельницького, який розпався на невеликі, конфліктуючі кланові об'єднання І. Виговського, П. Тетері, Я. Сомка, В. Золотаренка, що розпочали боротьбу за політичне домінування;

- показавшись, І. Виговський зі своїми прихильниками (шляхетського походження) так і не пройнялися цінностями й ідеями Війська Запорозького, іншими словами – чужої для них політичної культури. Як і раніше, продовжували залишатися виразниками й носіями рідної їм шляхетської демократії, а відтак вірними синами «Корони», що сприймалася Вітчизною. Тому прагнули відновити на українському ґрунті польські моделі функціонування державних інституцій та соціально-економічних відносин;

- неусвідомлення значимості ролі козацьких прав, свобод і вольностей, а також демократичних традицій Війська Запорозького призвело до їх порушень, що спровокувало Громадянську війну (березень 1658 – червень 1663);

- діяльність цього угруповання внесло дезорганізацію й дезорієнтацію в середовище «самостійників», які втратили провідні позиції в керівництві державою. На чільне місце вийшли «автономісти» (байдуже якої зовнішньополітичної орієнтації).

Разом з тим, явне невдоволення запорожців і показаних посполитих у південному регіоні козацької України стимулювало оформлення угруповання козацького станово-корпоративного автономізму, яке почало зрікатися державної ідеї на користь «козацького автономізму» (у формі поєднання елементів територіально-адміністративної та станової автономії Війська Запорозького), намагаючись при цьому заручитися підтримкою Московії. Водночас Запоріжжя ініціювало боротьбу за встановлення гегемонії Коша у політичному житті козацької України²⁶. Так розпочався деструктивний процес втрати ним своєї помітної ролі у державотворенні. Характеризуючи цю негативну тенденцію, В. Брухуненко справедливо зауважував: «Небачені раніше кар'єрні та майнові можливості у відновленій Українській державі вимили із Запоріжжя рештки більш-менш тямущого елемента. Січ остаточно перетворилася на осідок люмпенізованих низів, вороже налаштованих до спроб будь-кого навести лад і легких на підйом унаслідок намов, демонструючи тим своє анархічне та охлократичне налаштування. А глибока козацька традиція, коли відсутність представників Січі на загальній раді підважувала легітимність рішень останньої, давала в руки запорожців готовий інструмент для маніпуляцій та розхитування човна». І при цьому, «Як і лівобережні голота та старшина, запорожці однозначно не були ані москвофілами, ані полонофілами, ані тим паче прокримськи налаштованими, вони легко змінювали орієнтації без огляду на попередні стосунки»²⁷.

Нескінчений конфлікт із Запоріжжям, перехід в опозицію до гетьмана ко-

заків Полтавського й Миргородського полків (під проводом полтавського полковника М. Пушкаря), стрімке звуження й без того незначного впливу в середовищі козацького товариства (в очах якого видавався «несправжнім запорозьким козаком»²⁸) промовляли про непевність становища І. Виговського. Намагаючись змінити ситуацію на свою користь, допустився відразу ж низки зовнішньополітичних прорахунків. Зокрема, вперше вдався до залучення іноземних монархів (хана і царя) до вирішення соціально-політичного конфлікту²⁹, створивши прецедент для їхнього втручання у внутрішні справи країни. В одночасних перемовинах з Варшавою та Москвою йшов на надмірно великі поступки. Наприклад, погодився повернути Московії контрольовані терени у Білорусі, прийняти воєвод із залогами до найбільших міст та царських «комісарів» «з військовими підрозділами» («... щоб у війську було страшно і бунтів би ніхто починати не смів») для складання 60-тисячного реєстру, а також перепис міщан, млинів й оренд з метою фіксації їхніх прибутків до скарбниці³⁰.

Отже, старшинські угруповання, що розпочали формуватися 1648 р., не становили собою жодних організаційних об'єднань. Це були групи осіб особисто не пов'язаних між собою (за винятком родичів у клані Б. Хмельницького), які дотримувалися більш-менш однакових поглядів на процеси державотворення, сутність державної ідеї, соціально-економічну політику уряду, зовнішньополітичні орієнтації тощо. Відзначалися плинністю свого складу й розмитістю політичних уподобань, схильністю до конформізму, вичікувально-пасивних форм і методів обстоювання національно-державних інтересів. Упродовж 1648 – першої половини 1652 рр. домінуючими були помірковане й радикальне угруповання; протягом другої половини 1652 – літа 1655 р. відбулося переформатування поміркованих на нових два угруповання: «самостійників» («незалежників») й автономістів. Прихід до влади І. Виговського загострив характер відносин між угрупованнями, зумовив усунення від влади «самостійників» та її перехід до рук «шляхетського» угруповання, а також започаткував формування угруповання (переважно запорозької старшини) «козацького автономізму».

Примітки:

¹ Воссоєдинение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. Москва: Изд-во АН СССР, 1953. Т. 2. С. 46-47; Michałowski J. Księga pamiętnicza. Kraków: w drukarni J. K. Uniwersytety, 1864. S. 50; Грушевський М. Історія України-Руси. Київ: Наукова думка, 1995. Т. 8. Ч. 3. С. 18-19.

² Дашкевич Я. Дослідження націоналізму. Вступні нотатки // Його ж. «Учи неложними устами сказати правду». Історична есеїстика (1989–2008). Київ: «Темпора», 2011. С. 747-748.

³ Biblioteka Książat Czartoryskich (Kraków) (далі – BCz). Rkps. 142. 5. 598; Львівська національна наукова бібліотека імені В. Стефаніка (далі – ЛННБ). ВР. Ф. 5. Спр. 189 / II. Арк. 132; Там само. Спр. 225 / II. Арк. 121 зв.

⁴ Смолій В., Степанков В. Державна ідея за козацької доби // Історія українського козацтва: Нариси : У 2 т. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія». 2006. Т. 1. С. 241.

⁵ Документи об Освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. / составители А. З. Баробой, И. Л. Бутич, А. Н. Катренко, Е. С. Компан. Киев : Наукова думка, 1965. С. 298.

⁶ Archiwum Główne Akt Dawnych (далі – AGAD) (Warszawa). Zespół. 553. Dz. VI. Sygn. 36. S. 45.

⁷ Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. / упоряд. : док. іст. наук проф., протоієрей УПЦ Київського Патріархату о. Юрій Мицик. Київ, 2012. Т. 1 : (1648–1649 рр.). С. 275, 279, 289, 337.

⁸ AGAD. Zespół. 553. Dz VI. Sygn. 36. S. 618.

⁹ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 8. Ч. 3. С. 264-269; Київ : Наукова думка, 1996. Т. 9. Ч. 1. С. 10-13, 20-24, 70-80; Степанков В. С. Антифеодальна боротьба в роки Визвольної війни та її вплив на формування Української держави (1648–1654) Львів : Світ, 1991. С. 69-89; Степанков В. Селянська війна 1648 – першої половини 1652 років : основні події, періодизація, особливості, наслідки // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). Київ : Інститут історії України НАН України, 2005. Вип. 5. С. 287-294.

¹⁰ Архів Інституту історії України НАН України (далі – АІІ). Оп. 3. Спр. 59. Арк. 74; ЛННБ. ВР. Ф. 5. Спр. 189/II. Арк. 449-450; Центральний державний історичний архів України (далі – ЦДАУ) (Київ). Ф. 1230. Оп. 1. Спр. 334. Арк. 57; Документи... С. 432.

¹¹ Документи Богдана Хмельницького (1648–1657) (далі – ДБХ) / упоряд.: І. Крип'якевич та І. Бутич. Київ: Вид-во АН УРСР, 1961. С. 252.

¹² AGAD. Zespół. 559. Sygn. 449. S. 94; АІІ. Оп. 3. Спр. 10. Арк. 263, 274-275; ЛННБ. ВР. Ф. 4. Спр. 235/II. Арк. 99 зв.; Воссоєдинение Украины... – Т. 3. – С. 174; Документи... – С. 645-646; Історія України в документах і матеріалах / склали проф. М. Н. Петровський і В. К. Путілов. Київ: Вид-во АН УРСР, 1941. Т. 3. С. 235.

¹³ Степанков В. С. Гетьманство Івана Виговського: соціально-політична боротьба і проблема державного будівництва (серпень 1657 – вересень 1659 рр.) // Середньовічна Україна: збірник наукових праць. Київ: Наукова думка, 1994. Вип. 1. С. 91.

¹⁴ ЛННБ. ВР. Ф. 5. Спр. 189 / II. Арк. 628-629; Воссоєдинение Украины... Т. 3. С. 307; Michałowski J. Op. cit. S. 666.

¹⁵ BCz. Rkps. 147. S. 187; Biblioteka Polskiej Akademii Nauk (далі – ВРАН) (Kórnik). Rkps. 353. S. 23-23v.; Степанков В. С. Жванецька кампанія Б. Хмельницького: витоки, хід, політичні наслідки (серпень – грудень 1653 року) // Наукові праці історичного факультету. Кам'янець-Подільський, 1996. Т. 2. С. 19-20; Ciesielski T. Od Batochu do Zwańca. Wojna na Ukrainie, Podolu i o Mołdawię 1652-1653. Zabrze, 2007. – S. 265-272.

¹⁶ Національна бібліотека України НАН України ім. В. Вернадського (далі –

НБУ) IP. Ф. 2. Спр. 15402. Арк. 55.

¹⁷ ДБХ. С. 439; Грушевський М. Історія України-Руси. Київ : Наукова думка, 1997. Т. 9. Ч. 2. С. 1108-1109; Степанков В. Шведський вектор у зовнішній політиці Богдана Великого: формування, укладення Кам'янецької угоди та її провал (1649–1655 рр.) // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи. Збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський. 2015. Вип 4. С. 80-81; Федорук Я. Віленський договір 1656 року : Східноєвропейська криза і Україна у середині XVII століття. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. С. 117-120; Флоря Б. Н. Русское государство и его западные соседи (1655–1661 гг.). Москва : «Индрик», 2010. С. 64; Kubala L. Wojna moskiewska r. 1654–1655. Warszawa, 1910. S. 298.

¹⁸ Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654-1664. Київ: Інститут історії України, 2001. С. 104; Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 9. Ч. 2. С. 1132-1136; Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. Київ: Темпора, 2008. 3-є вид. доопр. С. 533-535.

¹⁹ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 9. Ч. 2. С. 1191-1195, 1217-1219; Перналь А. Б. Річ Посполита двох народів і Україна. Дипломатичні відносини 1658-1659 / переклад з польської проф. о. Юрія Мицика за участі Інни Тарасенко. Київ: Видавничий Дім «Києво-Могилянська академія», 2013. С. 161-179.

²⁰ Акты Южной и Западной России (далі Акты ЮиЗР). Санкт-Петербург: Тип. П. А. Кулиша, 1861. Т. 3. С. 556-557.

²¹ Горобець В. Еліта козацької України... С. 143-150; Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 9. Ч. 2. С. 1326-1333, 1392-1397, 1428-1429; Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: причини і початок Руїни. Київ: Основи, 1998. С. 202-205, 208-210.

²² Акты ЮиЗР. Т. 3. С. 563-564, 572-575, 587; Там же. Санкт-Петербург: Тип. М. Эттингера, 1879. Т. 11. С. 685; Архив Юго-Западной России, издаваемый Ромиссиею для разбора древних актов. Киев: Тип. Унив. св. Владимира Акц. о-ва Н. Т. Корчак-Новицкого, 1908. Т. 6. Ч. 3. С. 296-299, 304-305, 313-318; Памятники, изданные Киевскою комиссией для разбора древних актов. Киев: Тип. Имп. унта св. Владимира Акц. о-ва Н. Т. Корчак-Новицкого, 1898. Т. 3. С. 343-344; Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 9. Ч. 2. С. 1333-1337, 1360-1364, 1428-1437; Перналь А. Б. Річ Посполита.... С. 201-205.

²³ Акты ЮиЗР. Санкт-Петербург: Тип. Э. Праца, 1863. Т. 4. С. 9-11; Там же. Санкт-Петербург, Тип.: А. Катанского и К°, 1892. Т. 15. С. 388; Літопис Самовидця / Видання підготував кандидат філологічних наук Я. І. Дзира. Київ: Видавництво «Наукова думка», 1971. С. 75-76; Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 10. С. 33-38; Мицик Ю. А. (отець). Гетьман Іван Виговський. Київ: Вид. дім «К-М Академія», 2004. С. 36-38; Таїрова-Яковлева Т. Гетьмани України. Історії про славу, трагедії та мужність. Київ: ТОВ «Видавництво» «Кліо», 2015. С. 131-132.

²⁴ Апанович О. Застосування гетьманом І. Виговським стратегічних і так-

тичних принципів Богдана Хмельницького в Конотопській битві // Конотопська битва 1659 року. Збірник наукових праць. Київ, 1996. С. 23-25; Бульвінський А. Г. Українсько-російські взаємини 1657–1659 рр. в умовах цивілізаційного розмежування на Сході Європи. Київ, 2008. С. 164-165, 173; Мицик Ю. А. (отець) Гетьман Іван Виговський... С. 38; Шевчук В. Козацька держава як ідея в системі суспільно-політичного мислення XVI–XVIII ст. : У 2 кн. Київ: Грамота, 2007. Кн. 1. Яковлева Т. Гетьманщина... С. 114-117, 230-238; Таїрова-Яковлева Т. Гетьмани України... С. 131-133.

²⁵ Таїрова-Яковлева Т. Гетьмани України... С. 131-133.

²⁶ Горобець В. Еліта козацької України... С. 186-187.

²⁷ Брехуненко В. Східна брама Європи. Козацька Україна в середині XVII-XVIII ст. Київ : Темпора, 2014. С. 211, 212.

²⁸ Акты ЮиЗР. Санкт-Петербург, Тип В. В. Пратца, 1872. Т. 7. С. 189.

²⁹ НБУ. ІР. Ф. 2. Спр. 15425-15487. Арк. 98-100; Акты ЮиЗР. Т. 7. С. 206; Грушевський М. Історія України-Руси. Київ: Наукова думка, 1998. Т. 10. С. 148.

³⁰ Акты ЮиЗР. Т. 4. С. 39; Там же. Т. 7. С. 206-209; Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 10. С. 145, 163, 192-193.

Vitaliy Stepankov. Grouping of the elite and the relationships between them in the period of Hetman B. Khmelnytskyi and on the eve of the civil war (1648 – March 1658 pp.). The article is devoted to the complex problems of the Ukrainian revolution of 1648 – 1676, namely: the formation of the groups among the political elite, their political views, the nature of the relationship, etc. It is established that they were the groups of individuals, organizationally unrelated, who held approximately the same views on the processes of state-building. They were characterized by the fluidity of staff, the tendency to conformity and victualing methods in achieving the goal. The most influential among them were such groups as «independence supporters», «radicals» and «autonomists». The rise to power of I. Vygovskiy exacerbated the struggle between them and placed Cossack Ukraine to the brink of civil war.

Key words: Cossack Ukraine, the political elite, the group, the Cossacks officer, fight.

Отримано: 17.05.2017

УДК 94 (477.42) «1660»

Олександр Мацьков

ПОХІД ВІЙСЬКА Ю.ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ДО СЛОБОДИЩА 1660 РОКУ: ПРОБЛЕМА ВИЗНАЧЕННЯ ЙОГО МАРШРУТУ

Олександр Мацьков. Похід війська Ю. Хмельницького до Слободища 1660 року: проблема визначення його маршруту. На підставі аналізу архів-

них матеріалів, опублікованих джерел та літератури нами здійснена спроба відтворити маршрут походу війська гетьмана Ю. Хмельницького під час кампанії восени 1660 р. Відповідно до ухвал Васильківської ради, гетьман на чолі правобережних полків виступив пізніше та рухався іншим шляхом. Аналіз просування українців по населених пунктах дозволяє глибше з'ясувати причини їхнього зволікання у час, коли російсько-українська армія В. Шереметьєва перебувала у облозі поблизу Любара.

Ключові слова: козацька Україна, Московія, Річ Посполита, Кримське ханство, Ю. Хмельницький, В. Шереметьєв, українське військо, козацька старшина, похід, маршрут.

Александр Мацков. Поход войска Юрия Хмельницкого к Слободищам 1660 года: проблема определения его маршрута. На основании анализа архивных материалов, опубликованных источников и литературы нами предпринята попытка воссоздать маршрут похода войска гетмана Ю. Хмельницкого во время кампании осенью 1660 г. Согласно постановлений Васильковской рады, гетман во главе правобережных полков выступил позднее и двигался другим путем. Анализ продвижения украинцев по населенным пунктам позволяет глубже выяснить причины их промедления во время, когда русско-украинская армия В. Шереметева находилась в осаде возле Любара.

Ключевые слова: казацкая Украина, Московия, Речь Посполитая, Крымское ханство, Ю. Хмельницкий, В. Шереметев, украинское войско, казацкая старшина, поход, маршрут.

Проблема ролі українського війська під проводом гетьмана Ю. Хмельницького у Чуднівській кампанії 1660 р. продовжує залишатися дискусійною у вітчизняній та зарубіжній історіографіях. Досі вона не ставала предметом окремого дослідження. Історики або ж оминають її, або ж характеризують побіжно в контексті перебігу виправи. Часткове пояснення цьому можна знайти у причині обмеженості та фрагментарності джерельної бази, зокрема майже повної відсутності документів українського походження, що не дозволяє відтворити повноту картини подій. Певне виключення в українській історіографії становить монографія В. Герасимчука «Чуднівська кампанія 1660 року». Автор притримується думки щодо неготовності гетьмана до походу та його нерішучості надати у критичний момент допомогу армії В. Шереметьєва. Подібна поведінка українського керманіча пояснювалася пропольською орієнтацією переважної частини правобережної старшини, яка «... не думала Шереметьєву допомагати»¹. Цінний фактологічний матеріал, який стосується ухвал Васильківської ради та маловідомих листів Ю. Хмельницького до головнокомандувача В. Шереметьєва, знаходиться у праці російського дослідника А. Барсукова «Род Шереметевых». На його переконання, повільність маршу правобережних полків до Чуднова свідчило про їхнє небажання об'єднуватися з російсько-українським військом².

Окремі аспекти зазначеної тематики присутні і в роботах польських істориків. Відтак, А. Хнілко виокремлює напрям руху полків гетьмана через терени поблизу Білої Церкви в сторону Бердичева³. Підтримує цю думку сучасний науковець М. Гевьонда⁴. Запізнілий вихід у похід війська Ю. Хмельницького розглядається Л. Оссолінським як доказ відсутності скоординованості дій із головними силами В. Шереметьєва й браком мотивації серед правобережного козацтва⁵. Власне бачення поведінки українського гетьмана та його оточення під час походу відображено у науковому доробку П. Кролля⁶. Загалом актуальність даної теми визначається необхідністю визначення маршруту просування правобережних полків до Слободища, а також з'ясування позиції представників козацької старшини до участі у кампанії та їх зовнішньополітичній орієнтації.

Початок літа 1660 р. ознаменувався для козацької України посиленням нападів татар у прикордонні землі⁷. Поглиблення московсько-польського військового конфлікту, невдачі на литовському фронті війська князя І. Хованського (битва під Полонкою 28 червня 1660 р.) спровокували появу у московських керівних колах ідеї проведення військового походу проти Речі Посполитої*. Перебуваючи під протекцією царя, Гетьманщина змушена була виступити в ролі союзника Московії. Звістка про майбутню кампанію не знайшла підтримки серед переважної більшості правобережної козацької старшини, котра була незадоволена відмовою царського уряду у перегляді статей Переяславського договору 1659 р. Частина представників української еліти розуміла, що Москва розглядає українців лише як інструмент для досягнення власних зовнішньополітичних цілей⁸.

17 липня у Василькові відбулася військова рада за участі генерального головнокомандувача, київського воєводи В. Шереметьєва, російських князів Г. Козловського, Ю. Барятинського, гетьмана Ю. Хмельницького, наказного гетьмана Т. Цицюри та козацької старшини з метою вироблення стратегічного плану дій проти Речі Посполитої та Кримського ханства⁹. На час її скликання була відсутня точна інформація про сили та місця перебування противника, що ускладнювало розробку найбільш вигідної комбінації заходів. Згідно наявних даних, коронний гетьман С. Потоцький з 10 тис. армією знаходився в околицях Меджибожа¹⁰. Щодо дислокації кримських татар подавалися різноманітні відомості. У червні захоплені в одній із сутичок 12 ординців під час допиту повідомили про перебування війська нурадин-султана Мурат-Гірея на молдавському кордоні поблизу Білгорода¹¹. Цю інформацію підтверджували перехоплені листи кримської знаті до экс-гетьмана І. Виговського, котрі віз із собою посланець С. Богушевич¹². Проте орда нурадин-султана була не єдиною в розпорядженні хана Мехмет-Гірея. У тому ж таки Білгороді знаходилося військо калги-султана¹³. Перекопські татари на чолі з Карач-беєм мали атакувати Запорозьку Січ. Сам хан з ордою перебував у районі Азова. Ситуація в регіоні могла змінитися у будь-який момент і достеменно нікому не було відомо в якій

* Корона Польська також проводила мобілізаційні заходи та заручилася підтримкою Кримського ханства.

послідовності і яка саме з орд вирушить до козацької України¹⁴.

Проект походу, розроблений московським головнокомандувачем напередодні ради, передбачав розгром Речі Посполитої і нав'язання їй вигідних Москві умов капітуляції. Київський воєвода планував захопити Львів, залишити там залогом на чолі з князем Г. Козловським, а самому з рештою війська прямувати далі на Краків¹⁵. У результаті тривалого обговорення були внесені певні корективи. Передбачався поділ російсько-українських військ та рух окремими шляхами. Відтак, В. Шереметьєв із своєю армією та лівобережними полками наказного гетьмана Т. Цицюри вирушав з-під Києва в напрямку Котельні, прямуючи далі до Меджибожа. У свою чергу, Ю. Хмельницький із правобережними полками починав свій марш з Уманщини і мав завдання контролювати так званий Гончарський шлях*, яким зазвичай просувалася орда¹⁶, аби не допустити її до об'єднання з поляками¹⁷. При умові успішного ходу операції, війська мали з'єднатися в районі Бердичева – Слободища, розгромити військо С. Потоцького й прямувати далі до Львова¹⁸.

В. Смолій та В. Степанков слушно звернули увагу на територіальний принцип поділу української армії, що свідчив про існування протиріч між старшинами обох частин козацької України та недовіру московського командування до правобережного козацтва¹⁹. Погоджуючись з поданою думкою, П. Кроль часткове пояснення подібному розподілу сил вбачає у більшій зацікавленості правобережних козаків у захисті територій фактичного місця їх проживання від татарського нападу. Також, зважаючи на активні воєнні дії взимку 1660 р.²⁰, правобережні полки знаходилися у підвищеній бойовій готовності й ефективніше могли виконати покладене на них завдання²¹.

Важливим пунктом Васильківської ради стала домовленість між Ю. Хмельницьким та В. Шереметьєвим про те, що першим у похід вирушить київський воєвода, а полки українського гетьмана пізніше. Опосередкованим підтвердженням існування такої ухвали слугує інструкція дана посланцеві до царя сотникові Г. Поддониченку 24 липня до царя, в якій гетьман просив надати йому додаткові військові сили, оскільки «Василь Борисович Шереметьєв пішов проти ляхів, а тут потрібно, щоб було з нами кому проти кримського хана стояти...»²². Даний стратегічний крок здійснювався з метою запобігти удару з тилу орди калги-султана або ж самого хана, в той час коли всі війська мали концентруватися на Правобережжі²³. У листі від 13 серпня до коронного конюшного Б. Радзивілла случський комісар В. Хуринь відзначав: «Козаки з ними (з армією В. Шереметьєва – О. М.) не хочуть йти, щоб не залишити в тилу орду...»²⁴. Не випадково на етапі розробки проекту походу В. Шереметьєв звертав увагу на територію Уманщини та пропонував залишити там князя Г. Козловського з його підрозділом і в додачу надати йому в розпорядження умансь-

* Гончарський шлях або ж урочища Гончариха вважалася прикордонним пунктом чотирьох воєводств – Київського, Волинського, Подільського та Брацлавського. Див. детальніше: Грушевський М. Гончариха // Грушевський, Михайло Сергійович. Твори: у 50 т.; редкол.: П. Сохань (голов. ред.), І. Гирич та ін. Львів: В-во «Світ». 2003. Т. 5. С. 147-149.; Крикун М. Адміністративно-територіальний устрій правобережної України в XV–XVIII ст. Кордони воєводств у світлі джерел. К., 1993. Вип. 5. С. 63-65.

кий, паволоцький та брацлавський полки з метою запобігання татарському нападу²⁵.

У поодиноких джерелах зустрічається інформація про те, що Ю. Хмельницький та його найближче оточення під час Васильківської ради дотримувалися «таємного плану» экс-гетьмана І. Виговського. Його суть зводилася до недопущення об'єднання армії російського головнокомандувача та полків молодого гетьмана. Ці відомості повідомив у Москві кошовий отаман І. Брюховецький уже після завершення кампанії, тому розглядаються нами як сумнівні. Не виключено, що робилося це з метою очорнити постать Ю. Хмельницького та його прибічників²⁶. Після Васильківської ради Ю. Хмельницький прибув до Корсуня. Звідси вислав до Москви вже згадане посольство на чолі із сотником Г. Подониченком, яке мало повідомити про результати скликання воєнної ради. Війська при ньому не було²⁷. На початку серпня гетьман відправився до Чигирини й наказав полкам концентруватися поблизу селища Ташлик (між Чигирином і Уманню)²⁸.

У період збору Ю. Хмельницьким війська від козацьких полковників та сотників у другій половині серпня почали надходити відомості про напади татар на прикордонні міста та села²⁹. Поділяємо припущення В. Герасимчука, що це була орда нурадин-султана, котра прямувала до поляків. З метою затримати її просування за наказом гетьмана у різні місця відправилася частина правобережних полків³⁰. У Шаргород прибули уманський М. Ханенка та брацлавський М. Зеленського полки, у Вільхівці, поблизу Могилева, подільський полк Є. Гоголя. Згодом до них ще приєднався кальницький – І. Вертелицького³¹.

Тим часом Ю. Хмельницький в останніх днях серпня з рештою полків вирушив у похід. Першим відоме нам місцем дислокації української армії стало поселення Кальниболото, що на той час було містечком. Про це інформує переписна книга, складена у 1654 р. для проведення присяги українських жителів на підданство російському царю. У ній серед опису міст Уманського полку фігурує і Кальниболото³². Саме тут 5 вересня гетьман написав листа бельському воеводі Г. Ромодановському, в якому давав зрозуміти, що поки не потребує його допомоги: «А буде потрібно, и ми негайно милість твою про підмогу писанням нашим повідомимо»³³. Однак, наступного дня у листі до В. Шереметьєва вже прохав негайно вирушати до Меджибожа, куди і сам рухався, «щоб їх [поляків і татар – О. М.] випередити і до Черкаських міст воювати не допустити і для всякого замислу з'єднатися не дати»³⁴. Як зрозуміти цю різку зміну позиції українського гетьмана? Адже різниця становила лише один день. Припускаємо, що 6 вересня Ю. Хмельницький отримав інформацію від полковників про невдачу перехоплення орди та її подальший рух у сторону Меджибожа, де дислокувалася армія С. Потоцького. Не потрібно забувати і факту ворожого ставлення правобережного козацтва до московитів. Прихід князя Г. Ромодановського фактично позбавляв старшину ключової ролі у прийнятті рішень стосовно стратегії ведення бойових дій. Наступна згадка про місцеперебування українського війська датується 15-м вересням у селі Зарубинці³⁵. 19 вересня Ю. Хмельницький надіслав листа В. Шереметьєву з

повідомленням про те, що перебуває у містечку Бузівка за 90 верст* від російсько-українського табору та йде на допомогу (отримав повідомлення про блокаду армії київського воєводи)³⁶. Аналіз географічних назв та співставлення їх з тогочасними картами дають підстави вважати, що мова йде за населений пункт, який знаходився за 9 км на схід від Зарубинців³⁷.

З цього можемо зробити такі висновки. По-перше, військо Ю. Хмельницького від кінця серпня по 19 вересня по суті залишалося на початковому етапі походу Зарубинці – Бузівка. По-друге, впадає у вічі повільність його руху. Орієнтовно за 10 днів українці подолали близько 90 км. По-третє, українське командування станом на 19 вересня вже оперувало інформацією про облогу польсько-татарською арміями російсько-українського війська під Любарем.

Історики, оцінюючи похід з точки зору стратегічних та політичних міркувань, вбачають неспішний марш української армії у ваганні гетьмана та його неготовності до кампанії, очікуванні підходу московських підрозділів, зосередженні уваги виключно на нейтралізації татар тощо³⁸. Ми не зовсім погоджуємося з наявними твердженнями. Перейшовши восени 1659 р. під протекцію царя, Ю. Хмельницький ставав його підданим і суперечити наказу про участь у виправі він не міг, навіть якщо це не співпадало із його замислами. До того ж ухвалений план на Васильківській раді передбачав пізніший вихід правобережних полків та заходи стосовно усунення ординської загрози. Не доцільно говорити і про неготовність війська. Впродовж серпня українське командування проводило мобілізацію та вживало заходи стосовно забезпечення контролю у прикордонних землях. Також у контексті повільності просування українців варто враховувати кліматичні умови (стояла осіння дощова погода), переправи через річки, болота тощо.

На нашу думку, головною причиною зволікання українського командування залишалася небезпека вторгнення татарської орди хана або ж калги-султана у межі козацької України. У записках сучасника подій, казимирського райці М. Голінського** у серпні 1660 р. якраз згадується Мехмет-Гірей, а не нурадин-султан, який «з військами своїми татарськими в полі стоїть та очікує на війська коронні»³⁹. У листі до С. Потоцького 24 серпня хан повідомляв про наміри найближчим часом провести диверсію проти Московії та Гетьманщини, однак не конкретизував, у який саме регіон⁴⁰. У той же час не менш значимим було небажання переважної більшості старшини Правобережжя воювати за інтереси Москви. Зважаючи на молодість та недосвідченість гетьмана, їхня позиція залишалася визначальною. Анулювання Гадяцької угоди та укладення не вигідних Переяславських статей створило на 1660 рік ситуацію, при якій старшинське угруповання державницького спрямування не мало чіткої стратегії ведення

*«Уложення» царя Олексія Михайловича 1649 р. встановило розмір версти в 1 тисячу сажнів або ж 2134 м. Відстань по прямій лінії Бузівка – Любар складає 190 км. Проводячи математичний обрахунок (90x2134) отримуємо результат у 192 км, який практично співпадає із заявленою цифрою. Див. детальніше: Малий енциклопедический словарь (1907–1909). СПб.: Брокгауз-Ефрон, 1907. Т. 1. Вип. 1.

** Детальніше див. Федорук Я. Рукопис Мартіна Голінського – археографічна пам'ятка середини XVII століття // Український археографічний щорічник. К., 2004. Вип. 8/9. С. 37-87.

політики, тому намагалося маневрувати між трикутником Москва – Варшава – Бахчисарай та діяти на використанні їхніх суперечностей⁴¹. Незважаючи на домовленості з російським урядом, деякі правобережні полковники виявляли лояльність до Корони Польської й не виключали можливість порозуміння з королем⁴². Серед них потрібно виокремити уманського полковника М. Ханенка та його двохсторонні контакти з волинським каштеляном С. Беневським упродовж 1660 р.⁴³. Восени 1659 р. коронний обозний А. Потоцький повідомляв королеві про свою переписку із Т. Носачем, Г. Гуляницьким та іншими старшинами⁴⁴, які відзначалися пропольською орієнтацією⁴⁵. З цього приводу, цілком слушними є слова польського дослідника О. Ласковського: «Грізні товариші зброї старого Хмельницького, досвідчені у багатьох боях, не були щонайменше в той період неблаганними ворогами Речі Посполитої і відданими на смерть і життя союзниками Москви»⁴⁶.

Перебуваючи у Бузівці на значній відстані від епіцентру протистояння, армії Ю. Хмельницького було під силу надолужити втрачений час. Черговим місцем дислокації українців стало селище Прилука Збаразька на схід від Вінниці⁴⁷. На шляху до нього вона короткочасно зупинялася у Животові. Сучасниками подій місто згадується як її опорний пункт⁴⁸. Вказана місцевість дозволяла забезпечити українцям потребу в питній воді, фуражі для коней тощо⁴⁹. Невідомий автор «Щоденника війни з Шереметом» під 28 вересням записав: «дали знати про Хмельницького, що під Прилукою уже п'яту ніч ночує і йде з підмогою до Шеремета»⁵⁰. Тому вважаємо, що у ній українське військо перебувало ще від 23 вересня. В період з 19 по 23 вересня воно пододало відстань орієнтовно у 105 км, що свідчить про їх пришвидшений темп у порівнянні з початковим етапом походу.

Станом на 26 вересня вже відбулося об'єднання з рештою полків на чолі з М. Ханенком, які знаходилися від 12 вересня поблизу Бару. Підставами для подібного міркування є лист гетьмана до київського воєводи того ж таки 26 вересня, в якому повідомлялося про відправку на допомогу головнокомандувачу восьми полків на чолі з генеральним обозним Т. Носачем⁵¹. У такому випадку стає зрозумілою причина довгої стоянки гетьмана у Прилуках. Перебування чотирьох полків у відносній близькості від обозу противника (на пряму близько 93 км) дозволяло отримати більш конкретні дані про хід бойових дій поблизу Любара й відхід російсько-українського війська до Чуднова. Поділяємо припущення П. Кролля щодо імовірності проведення саме тут генеральної старшинської ради з метою вироблення стратегічного плану дій⁵².

У той же час зміст листа Ю. Хмельницького до В. Шереметьєва викликає масу питань. Якщо вісім полків з Т. Носачем відправлялися швидше, з ким тоді і з якою метою залишався позаду Ю. Хмельницький? Немає жодних свідчень щодо повернення до гетьманського табору черкаського та канівського полків із Запорозької Січі⁵³. Їх затримка мотивувалася нібито очікуванням підмоги з боку Г. Ромодановського, який «згідно указу його царської величності, додасть

нам раттю підмогу»⁵⁴. Сам білгородський воєвода у відписці до Олексія Михайловича від 13 жовтня доповідав: «І дня 16 жовтня писав до мене гетьман Юрій Хмельницький, щоб мені з твоїми ратними людьми на допомогу йти до нього самого без всякої затримки»⁵⁵. В тексті документу допущена помилка і насправді мова йде за 16 вересня (а за новим стилем 26 вересня*). В такому випадку постає знову питання: чому тільки зараз українське командування наважилося написати воєводі? Адже про блокаду російсько-українських військ під Любарем їм було відомо раніше. Полковники з достатнім військовим досвідом безумовно мали враховувати довготривалість руху підрозділів Г. Ромодановського до них. Їхнє зволікання суттєво зменшувало шанси російсько-українського війська В. Шереметьєва на успіх у протистоянні з коронною армією та ордою.

Лише 30 вересня українська армія покинула Прилуки і подалася в напрямку Бердичева⁵⁶. Як повідомив бельський воєвода Д. Вишневецький, висланий із своїм роз'їздом для збору інформації, «Хмельницький у вівторок рушив до Бердичева...»⁵⁷. Згідно інформації невідомого автора «Щоденника війни з Шереметом», «Хмельницький назад до Животова пішов, потім від Прилук до Бердичева в ліси подався <...> врешті знов до Животова пішов, щоб його орда в полях не оточила»⁵⁸. Подану інформацію доволі часто використовують історики, котрі нібито засвідчують хаотичні переміщення по населених пунктах, нерішучість українського командування тощо⁵⁹. Ми ставимо під сумнів правдивість цієї інформації, хоча і не виключаємо факту маневрування зі сторони Ю. Хмельницького. Дійсно існують дані про те, що прибувши 2 жовтня до Бердичева, українці наступного дня з невідомих причин покинули його. Їх підтверджує інформація двох польських розвідувальних підрозділів⁶⁰. Однак, реалізуючи подібну операцію, починаючи з 30 вересня, українське військо фізично не могло прибути до Слободища 6 жовтня, оскільки сумарна відстань шляху становила більше двохсот кілометрів.

Причиною нового відступу Ю. Хмельницького, на наш погляд, могла стати обставина прибуття з польського обозу посольства осіб православного обряду із пропозицією припинити кровопролиття й розпочати мирні переговори. Проте українське командування відхилило її, мотивуючи, за словами учасника кампанії, «якістю і силою полків козацьких»⁶¹. Розцінюючи приїзд польських послів як ознаку слабкості польської армії, припускаємо, що гетьман та його оточення здійснили відступ з-під Бердичева з метою скликання ради для обговорення подальших дій та спробі скористатися з вигідного становища. Нарешті 6 жовтня правобережні полки Ю. Хмельницького нарешті з'явилися до Слободища⁶².

Отож, висвітлення даної проблеми дозволяє зробити наступні висновки:

1) основними пунктами просування правобережних полків були Кальніболото – Зарубинці – Бузівка – Животів – Прилуки – Бердичів – Слободище;

* Такої ж думки притримується В. Горобець. Детальніше див. : Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимізації : стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665. К., 2001. С. 244; Горобець В. «Волимо царя східного...». Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. К., 2007. С. 180.

2) аналіз джерел дозволяє нам висловити міркування, що запізнілий виступ правобережних полків гетьмана був спланованим та узгодженим з В. Шереметьєвим і не носив характеру свідомого затягування українським командуванням часу виходу у похід.

3) сповільнений темп їх просування у період з кінця серпня по 19 вересня пояснювався заходами, спрямованими на блокування можливого вторгнення кримської орди хана або ж калги-султана у межі Гетьманщини. В той же час, загроза татарського нападу дозволяла українському командуванню залишатися осторонь головного воєнного протистояння, яке відбувалося поблизу Любара.

На жаль, фрагментарність джерельної бази не дозволяє нам висвітлити події, які стосуються перебування Ю. Хмельницького поблизу Прилук. Хоча саме тут, на наш погляд, відбулося два важливих епізоди – об'єднання з рештою полків на чолі з М. Ханенком і скликання старшинської ради з метою ухвалення стратегічного плану дій. Що він передбачав, судити надзвичайно складно. Можемо лише констатувати наявність у середовищі козацької старшини різного бачення стосовно подальшої участі української армії у цій кампанії. Переважна більшість її представників відносилася до лояльно налаштованих до порозуміння із Річчю Посполитою. Однак, незважаючи на це, українці повільно, але все ж продовжували рухатися до Чуднова.

Примітки:

¹ Герасимчук В. І. Чуднівська кампанія 1660 року // Зап. наук. тов. ім. Т. Г. Шевченка. Львів, 1912. №110. С. 58; №111. С. 81, 87; 1913. №113. С. 46-47.

² Барсуков А. Род Шереметьевых. СПб., 1888. Т. V. С. 371.

³ Hniłko A. Wyprawa cudnowska w 1660 roku. Warszawa, 1931. S. 60; Його ж : Hnilko A. Bitwa pod Slobodyszczem (7. X. 1660) // Przegląd Historyczno-Wojskowy. Warszawa, 1929. T. 1. Zeszyt 2. S. 195.

⁴ Gewęda M. Od Beresteczka do Cudnowa. Działalność wojskowa Jerzego Sebastiana Lubomirskiego w latach 1651–1660. Zabrze, 2013. S. 322-323.

⁵ Ossoliński L. Kampania na Ukrainie 1660 roku. Warszawa, 1995. S.8.

⁶ Kroll P. Od ugody Hadziackiej do Cudnowa. Kozaczyzna między Rzeczpospolitą a Moskwą 1658–1660. Warszawa, 2008. S. 372.

⁷ Biblioteka Uniwersytetu Jagiellońskiego (далі – BJ). Rpis. №5. S. 744; Biblioteka im. kz. Czartoryskich w Krakowie (далі – BCzart.). Rpis. №154. S. 335.

⁸ Kroll P. Od ugody Hadziackiej do Cudnowa... S. 346-347.

⁹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные-археографическою комиссиею (далі – Акти ЮЗР). СПб., 1853. Т. 5. С. 28, 32-33.

¹⁰ Там само. С. 28.

¹¹ Національна бібліотека України імені В. Вернадського, Інститут Рукописів (далі – НБУ-ІР). Ф. II. Спр. №14425-15487. Арк. 228.

¹² Акти ЮЗР... С. 29-31.

- ¹³ Там само. С. 28.
- ¹⁴ Там само. С. 28-29.
- ¹⁵ ВJ. Rpis №5. S. 264.
- ¹⁶ Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / Пер. із староукр. Р. Іванченка. К. : Т-во «Знання України», 1992. С. 97; Летопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением трех малороссийских хроник : Хмельницкой, «Краткого описания Малороссии» и «Собрания исторического». К., 1878. С. 62.
- ¹⁷ Акты Московского государства, изданные императорскою академією наук (далі – АМГ) / ред. Д. Я. Самоквасова. СПб., 1901. Т. III. С. 127.
- ¹⁸ ВJ. Rpis №5. S. 294.; Барсуков А. Род Шереметьевых... С. 293.
- ¹⁹ Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). К. : Видав. дім «Альтернативи», 1999. Т. 7. С. 243.
- ²⁰ Степанков В. Оборона Могилева від поляків у лютому 1660 р. // Перша Могилів-Подільська краєзн. конф. (жовтень 1996 р.). Могилів-Подільський, 1996. С. 39-41.
- ²¹ Kroll P. Od ugody Hadziackiej do Cudnowa... S. 370.
- ²² Акти ЮЗР... С. 28, 32-33.
- ²³ Герасимчук В. Чуднівська кампанія... С. 54; Барсуков А. Род Шереметьевых... С. 315.
- ²⁴ Jasnowski J. Listy Stefana Czarnieckiego do Boguslawa Radziwiłła // Przegląd Historyczno-Wojskowy [red. O. Laskowski]. Warszawa, 1938. Т. X. S. 115.
- ²⁵ Барсуков А. Род Шереметьевых... С. 291-292; Мицик Ю. Умань козацька і гайдамацька. К. : Видав. дім «КМ Академія», 2002. С. 64-65.
- ²⁶ НБУ-ІР. Ф. VIII. Спр. №224/35. Арк. 781.
- ²⁷ Акти ЮЗР... С. 28.
- ²⁸ Polska Akademia Nauk w Krakowe (далі – PAN Кр.), Rpis. №967. S. 270; Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) / Матеріали до українського дипломатарію. Київ-Львів, 2004. С. 166; Марченко М. Боротьба Росії і Польщі за Україну (1654–1664 рр.). К., 1941. С. 60.
- ²⁹ АМГ... С. 133.; Барсуков А. Род Шереметьевых... С. 299.
- ³⁰ Czermak W. Szczęśliwy rok. Dzieje wojny moskiewsko-polskiej z. r. 1660 // Przegląd Polski. Kraków, 1893. Т. 107. S. 63.
- ³¹ Герасимчук В. Чуднівська кампанія... С. 39.
- ³² Акти ЮЗР. СПб., 1878. Т. 10. С. 296.
- ³³ АМГ... С. 141.
- ³⁴ Барсуков А. Род Шереметьевых... С. 317-318; Волк-Карачевський В. Боротьба Польщі с козацеством во второй половине XVII и начале XVIII вв.. К., 1899. С. 71.
- ³⁵ Універсали українських гетьманів... С. 167.
- ³⁶ Барсуков А. Род Шереметьевых... С. 332.
- ³⁷ Atlas historyczny Rzeczypospolitej Polskiej. Epoka przełomu z wieku XVI-ego na XVII-sty. «Ziemie Ruskie» Rzeczypospolitej / Opracował i wydał A. Jablonowski.

Warszawa, 1899–1904. Dział II. S. 15.; Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Warszawa, 1880. T. 1. S. 485.

³⁸ Яковлева Т. Руїна Гетьманщини. Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659–1667 pp.). К. : Основи, 2003. С. 92; Герасимчук В. Чуднівська кампанія... С. 58; Kroll P. Od ugody Hadziackiej do Cudnowa... S. 374.

³⁹ Львівська національна бібліотека імені В. Стефаніка, Відділ Рукопису (далі – ЛНБ, ВР). Ф. V. Спр. №189/II. Арк. 1180.

⁴⁰ Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Koronny Warszawski (далі – AGAD, AKW). Dział Tatarski. K. 60. T. 34. №24472. S. 2; BCzart. Rpis №154. S. 597.

⁴¹ Drozd J. Stosunek polskich elit do «propolskiej» orientacji w lonie Kozaczyzny za czasów hetmaństwa Pawła Tetery // Od Zborowa do NATO (1649–2009). Studia z dziejów stosunków polsko-ukrainkich od XVII do XXI wieku. Warszawa, 2009. S. 218-219; Борисенко В., Бульвінський А., Візер С. Еволюція українсько-російських відносин у другій половині XVII ст. / В. Борисенко, А. Бульвінський, С. Візер. К., 2006. С. 160.

⁴² AGAD, Archiwum Radziwiłłów (далі – AR). Dział V. №6865. S. 189-191.

⁴³ BCzart., Rpis №2105. S.245.; Kubala L. Wojny dunki i pokoj oliwski. 1657–1660. Lwów, 1922. S. 626-627.

⁴⁴ Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов (далі – ПКК) / Изд. 2-е, с дополнениями. К., 1898. Т. III. С.382-383.

⁴⁵ Смолій В., Степанков В. Українська державна ідея XVII–XVIII століть : проблеми формування, еволюції, реалізації. К. : «Альтернативи», 1997. С. 127.

⁴⁶ Laskowski O. [Recenzia] : Antoni Hniłko. Wyprawa Cudnowska w 1660 roku. Warszawa, 1931. 112 s. // Przegląd Historyczno-Wojskowy. Warszawa, 1932. T. V. S. 287.

⁴⁷ ПКК... С. 432-433.

⁴⁸ ЛНБ, ВР. Спр. №335/II. Арк. 44зв.; Ojczyście spominki w pismach do dziejów dawnej Polski. Diarusze, Relacje, Pamiętniki it. p., zeb. A. Grabowski, Kraków. 1845. S. 154.

⁴⁹ Słownik geograficzny... S. 918-924.

⁵⁰ ЛНБ, ІР. Спр. №335/II. Арк. 44.; Ojczyście spominki... S. 154.

⁵¹ Барсуков А. Род Шереметьевых... С. 321; ПКК... С. 432.

⁵² Kroll P. Od ugody Hadziackiej do Cudnowa... S. 376; Барсуков А. Род Шереметьевых... С. 317-318.

⁵³ Акти ЮЗР... С.28.

⁵⁴ ПКК... С. 432-433.

⁵⁵ АМГ... С. 142.

⁵⁶ РАН Кр. Rpis №1275. S.105; Мицик Ю. Чуднівська та Слободищенська битви 1660 р. на сторінках «Віршованої хроніки» // Архіви України. К., 2005. №4. С. 94.

⁵⁷ ВJ. Rpis №5. S. 756, 765.

⁵⁸ ЛНБ, ІР. Спр. №335/II. Арк.44.

⁵⁹ Степанков В. В. Чуднівський вибір: втрачені можливості козацької стар-

шини // Terra Cossacorum: Студії з давньої і нової історії України. К., 2007. С. 189-190; Степанков В. В. Загадки Чуднова // Визначальні події воєнної історії України середини та другої половини XVII століття: зб. матеріалів наук.-пр. конф. Кам'янець-Подільський: К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2012. С. 43.; Яковлева Т. Руїна Гетьманщини... С. 96.

⁶⁰ Гордон П. Дневник 1659–1667 / П. Гордон; [переклад Д. Федосова]. М. : Наука, 2003. С. 63.

⁶¹ Wojna polsko-moskiewska pod Czudnowem, odprawiona za panowania krola Jana Kazimierza pod wodzą Stanisława Potockiego, wojewody krakowskiego i Jerzego Lubomirskiego, marszałka Koronnego w roku Pańskim 1660 // Tlum. M. A. Hnilko. Warszawa, 1922. Т. III. S. 62, 66.

⁶² Там само. С. 66.; Гордон П. Дневник... С. 63.

Oleksandr Matskov. Hike troops of Yuri Khmelnytsky to Slobozia 1660: the problem of determining its route. Based on the analysis of archival materials, published sources and literature we have attempted to recreate the route the troops of Hetman Yuri Khmelnytsky during the campaign in the autumn of 1660. According to regulations Vasylykivska Rada, the Hetman at the head of the right-Bank regiments were made later and moved another way. Analysis of progress of Ukrainians in settlements allows us to better ascertain the reasons for their delay during the Russo-Ukrainian army V. Sheremeteva was under siege near Lyubar.

Key words: Ukraine, Cossack, Muscovy, the Polish-Lithuanian Commonwealth, the Crimean khanate, Y. Khmelnytsky, V. Sheremetev, the Ukrainian army, the Cossack officers, expedition, route.

Отримано: 10.05.2017 р.

УДК 94(477):321.02(092)«1708»

Олексій Струкевич

ПОЛІТИКО-КУЛЬТУРНІ ЧИННИКИ ЗМІНИ ІВАНОМ МАЗЕПОЮ МОНАРШОЇ ПРОТЕКЦІЇ ВОСЕНИ 1708 Р.

Олексій Струкевич. Політико-культурні чинники зміни Іваном Мазепою монаршої протекції восени 1708 р. Стверджується, що такими чинниками були: постійний політико-культурний конфлікт з московською політичною верхівкою щодо змісту підданства, яке українською стороною розумілося як виконання виключно воєнних обов'язків щодо монарха-протектора; сприйняття українськими політиками себе незалежними від московського царя у соціально-економічному сенсі; перешкоджання московськими урядовцями виконанню геть-

маном своїх функцій гаранта незмінності суспільно-політичного устрою Гетьманщини, прав і вольностей українських станів; імперська налаштованість московської верхівки на порушення усталеної схеми прийняття та легітимації політичних рішень щодо Гетьманщини: «за нашим проханням, а монаршим указом»; ігнорування царським урядом спроб І. Мазепи подолати донощицтво українських олігархічних угруповань як інструмент політичної боротьби проти гетьмана; обурення української сторони щодо порушення царем засад договірності: нехтування ним гідності, зусиль і справ підданого у ході виконання ним своєї частини договірних зобов'язань, а з іншого боку, відмова монарха виконувати свої договірні зобов'язання – надавати воєнний захист підданому; близькість до європейських політико-правових цінностей та норм і несприйняття московських.

Ключові слова: Мазепа, Гетьманщина, договірність, підданство, протекція, правове регулювання.

Алексей Струкевич Политико-культурные факторы изменения Иваном Мазепой монаршей протекции осенью 1708 г. Утверждается, что такими факторами были: постоянный политико-культурный конфликт с московской политической верхушкой относительно содержания подданства, которое украинской стороной понималось как выполнение исключительно военных обязательств относительно монарха-протектора; восприятие украинскими политиками себя независимыми от московского царя в социально-экономическом смысле; препятствование московскими управленцами исполнению гетманом своих функций гаранта неизменности общественно-политического строя Гетманщины, прав и вольностей украинских сословий; имперская направленность московской верхушки на нарушение устоявшейся схемы принятия и легитимации политических решений относительно Гетманщины: «за нашим прошением, а монаршим указом»; игнорирование царским правительством усилий И. Мазепы устранить донощительство украинских олигархических группировок как инструмент политической борьбы против гетмана; негодование украинской стороны относительно нарушений царем принципов договорности: игнорирование им чести, усилий и дел подданого в процессе исполнения им своей части договорных обязательств, а с другой стороны, отказ монарха исполнять свои договорные обязательства – предоставлять военную защиту подданому; близость к европейским политико-правовым ценностям и нормам и неприятие московских.

Ключевые слова: Мазепа, Гетманщина, договорность, подданство, протекция, правовое регулирование.

Тема Івана Мазепи приваблює сучасних дослідників не лише в історичному академічному сенсі. Вона актуальна і в історико-прикладному, політичному розумінні. Оцінка життя та діяльності Івана Мазепи й досі залишається справ-

жнім тестом для українських політиків і дозволяє безпомилково визначити серед них патріотів чи облесливих і цинічних нагромаджувачів «електоральних симпатій». Проте історикам немає справи до суб'єктивних оцінок політиків, визначених соціальними інтересами певних суспільних верств чи приватними інтересами окремих фінансово-промислових угруповань. Завдання історичної науки – відтворити картину минулого об'єктивно, безпристрасно і саме з'ясуванням сутності історичних процесів допомогти сучасним соціальним суб'єктам визначитися зі своєю політикою.

Історична постать гетьмана Івана Мазепи привертала і привертає пильну увагу істориків, починаючи від козацьких літописців і завершуючи сучасними дослідниками. Предметом наукового аналізу стали такі складові життя та діяльності гетьмана як: політична діяльність І. Мазепи в умовах великодержавної політики Петра I (М. Костомаров, Ф. Уманець, Б. Крупницький, О. Оглоблин); взаємини гетьмана із суспільними станами Гетьманщини та вплив на нього з боку старшини (О. Лазаревський); військово-політичні взаємини гетьмана із запорозьким козацтвом (Д. Яворницький); загальні характеристики соціального оточення гетьмана (В. Панашенко); особливості функціонування державних інституцій мазепинської доби (М. Слабченко, Л. Окіншевич); історико-біографічні відомості про мазепинських генеральних старшин і полкових урядовців (О. Лазаревський, В. Модзалевський, В. Кривошея); роль і місце у реалізації політики І. Мазепи його соратників (А. Єнсен, О. Субтельний, Б. Крупницький, І. Борщак, О. Гуржій, О. Коваленко, С. Павленко); послідовне розвінчання міфів, ганебних ярликів, стереотипів, створених імперськими дворянською та радянською історіографіями (С. Павленко); дипломатична діяльність гетьмана та його меценатство (М. Грушевський, Б. Крупницький, Т. Таїрова-Яковлева); іконографія І. Мазепи та козацької старшини XVII–XVIII ст. в образотворчому мистецтві (О. Ковалевська); висвітлення особи І. Мазепи в сучасних йому західноєвропейських джерелах (Т. Мацьків); та в українській історіографії (Д. Дорошенко, О. Ковалевська)¹.

Життя та діяльність гетьмана розгорталася у таких суперечливих історичних обставинах, що історикам недостатньо аналізу за допомогою формально-правового, політичного та національнопатріотичного інструментарію. Проаналізовані за їх допомогою вчинки гетьмана постають нерідко непослідовними, суперечливими і навіть зрадницькими, стосовно українського народу. (Тут йдеться не про зрадництво у розумінні російських імперських інтерпретаторів історії.) Вважаємо, що логіку поведінки І. Мазепи, як гетьмана і державного діяча, у неймовірно складних умовах початку XVIII ст. допоможе з'ясувати політико-культурний аналіз, що бере до уваги «комплекс вірувань, практик та очікувань, який надає порядку і значення політичному життю й готує або дозволяє його носіям створити як глибинні передумови та моделі їхньої політичної поведінки, так і форми та символи, в яких вона артикулюється»².

Приступаючи до аналізу політико-культурних чинників, які спонукали

І. Мазепу змінити протекцію московського царя на протекцію шведського короля, ми виходимо з того, що гетьман насамперед мусив зважати на тогочасні геополітичне становище Лівобережної України, реальний економічний та воєнний потенціал керованої ним Гетьманщини та ієрархію європейських володарів.

Що стосується геополітичного становища України, то воно тоді визначалося перебуванням на перехресті між трьома цивілізаціями: західною християнською, східною християнською та мусульманською. Історичний досвід попередників Мазепи, починаючи з Б. Хмельницького, спонукав гетьмана задовольнятися статусом ілюстріссімуса – залежного володаря, що перебуває під протекцією (захистом) одного з сусідніх сереніссімусів (незалежних володарів) у якості підданого³.

Визнаючи себе підданими того чи іншого монарха, гетьмани розуміли свої підданські обов'язки лише як військові/воєнні обов'язки. Виключно з «військовими випадками» пов'язував своє підданство монархові й І. Мазепа⁴. Водночас, визнання підданства зовсім не суперечило налаштованості на політичну окремішність, суб'єктність та першочерговий захист інтересів власного політичного тіла.

Така, з першого погляду, парадоксальність сприйняття московського монарха і своїх обов'язків щодо нього має своє історичне пояснення. Визнаючи своє підданство московському монарху як сакральній богопомазаній особі, що представляє їх і їхню землю перед Богом та світом, українські політичні діячі не відчували себе залежними від нього. У такій залежності перебували московські дворяни, для яких право на володіння маєтками впливало «з обов'язку дворянської служби цареві і державі». Українці ж прийшли до московського царя добровільно з власною «кров'ю своєю визволеною» землею, з «власними і приватними добрами», а тому «...як і в Західній Європі з лицарського родового права на землю впливають обов'язки лицарського роду супроти землі, супроти Держави»⁵. Таким чином в період до поразки І. Мазепи старшиною головною запорукою свого провідного становища у суспільстві вважали не службу монархові, а захист України-Гетьманщини, її «прав та вольностей», які й визначали український суспільний устрій. Саме вони, а не «царська милість», гарантували українцям життєвий успіх, стабільність і добробут.

Як засвідчують документи, наголошення на готовності служити протекторові насамперед означало готовність захищати українську землю, а заодно, у межах концепції передмур'я або переддверря (так визначав геополітичну роль України що Московської держави І. Брюховецький⁶) територію й державу протектора. Таким чином, під формулюваннями про службу цареві – слід насамперед мати на увазі налаштованість на службу інтересам України. Таке бачення пріоритетів ми прочитуємо у всіх попередників І. Мазепи. Таке розуміння підданства ми знаходимо і в І. Мазепи. Так, вказуючи на службу монарху-протектору як службу Україні, обґрунтовував надання маєтку прилуцькому полковнику І. Стороженку гетьман І. Мазепа. В універсалі від 26 червня 1690 р. ска-

зано, що це вчинено «респектуючи на його пана полковника Прилуцького значні у війську Запорозькому і зичливі послуги, які він здавна чинив і на майбутнє охоче чинити на службі монаршій має»⁷. Військові ж справи, що чинилися «на славу монарху» гетьман одночасно розглядав і як справи для «захисту цілості всенародної»⁸.

Наші висновки щодо І. Мазепи підтверджуються багатьма документами внутрішнього характеру, у яких ідея служби Батьківщині повністю поглинає ідею служби монарху. І якщо гетьман як контрагент договору з монархом все-таки згадував про нього в універсалах, то, наприклад, полковник Д. Горленко 10 квітня 1707 р. про царя не згадує зовсім. Видаючи універсал на право користуватися «до ласки військової» частиною доходів від млина на р. Іченці, одному із представників сім'ї Стороженків полковник брав до уваги лише заслуги ічнянського сотника перед Військом Запорозьким⁹ і цього йому було достатньо.

З огляду на виконувані суспільно-політичні функції в українському суспільстві, гетьмани вважали себе подібними володарям сусідніх держав, у якості ілюстріссімусів. Так, зокрема, розглядав сутність своїх взаємозв'язків з суспільством попередник І. Мазепи І. Самойлович. У листі до царя від 9 грудня 1677 р. він стверджував: «Скрізь у всіх державах і країнах всіляка справа, а особливо військова, на якій вся цілість земель яких і країн тримається, завжди належного зело монаршого або регіментарського потребує опікування»¹⁰. До семантичного ряду «царів, та інших земських володарів» включав і себе – гетьмана в універсалі від 27 червня 1693 р., виданому обивателям міст Остра та Козельця, І. Мазепа¹¹.

Орієнтація на гетьманів як на рівних володарям фіксується і в поширенні гетьманської протекції на об'єкти, що не мали безпосереднього політико-адміністративного зв'язку з гетьманатом як політичною системою, але були включені до складу Гетьманщини господарськи, етно-культурно й територіально. Так гетьмани надсилали свої універсали з визнанням виборів церковних ієрархів¹², брали під свою протекцію монастирі. Представники гетьманів брали участь у церемоніях набуття повноважень щойно обраних міщанами війтів, «декларуючи» гетьманське «схвалення» («зволєння»)¹³.

Рівність з володарем у сприйнятті тогочасної еліти та самосприйнятті самих гетьманів ще не означала повного ототожнення гетьмана з володарем. Тоді, коли стосовно реалізації своєї влади гетьмани говорили як про «старшинствування» чи «регіментування». Так, І. Мазепа часто вживав також термін «регіменту мого полки»¹⁴. Походячи від німецького *das Regiment* (перекладається одночасно і як «панування, влада», і як «полк»), дане поняття може бути витлумачене як здійснення влади на рівні управління, урядування. Як формулював сам Мазепа, він «належне в Малій Росії справуючи в порядках виконання»здійснює¹⁵; або має міць в Малій Росії «виправляти і утверджувати всілякі належні порядки...»¹⁶.

Стосовно польського короля управління суспільними справами визначалося як «государювання» (лист П. Дорошенка до Калги-Султана, липень 1674 р.)¹⁷; а стосовно волозького і мултянського господарів як «володіння» (лист І. Самойловича до вказаних господарів, 12 лютого 1678 р.)¹⁸ Безперечно, що суттєвими ознаками, які відрізняли гетьманів від, так би мовити, «досконалих» володарів були походження з немонарших родин та нездійснення над ними спеціального релігійного обряду помазання на володарювання.

Сприйняття і самосприйняття гетьмана як уособлення держави – Війська Запорозького, починаючи з Переяславсько-Московського договору 1654 р. викликало до життя споріднені орієнтації на гетьмана як гаранта незмінності суспільно-політичного устрою Гетьманщини. Зважаючи на них, І. Мазепа, наприклад, 6 травня 1688 р., припускаючи, що московські урядовці можуть на тривалий час затримати, а то й заслати до Сибіру його посла Р. Дмитрашка-Райчу, просив відпустити посла додому одразу ж після виконання ним своєї місії, пояснивши це прохання так: «А заношу цю мою просьбу для того, щоб не було на мене від війська і народу про те нарікання, оскільки поперед мого уряду того не бувало»¹⁹. Так само І. Мазепа зреагував 11 липня 1693 р. з приводу намірів московських воєвод відмежувати до Московської держави частину прилеглих територій Гетьманщини, включаючи с. Хоружівку: «...З якої тих людей скорботи і на мене гетьмана падає нарікання, що за колишніх гетьманів така мені в тих землях завада не бувала, яка тепер сталася за мого уряду»²⁰. Як гарант прав і вольностей підпорядкованих станів, І. Мазепа повідомляв цареві про всі випадки зловживань московських людей щодо рядового козацтва та посольства.

Як політичному лідеру, що вирішував суспільні справи І. Мазепі потрібна була міцна легітимація його повноважень. Неодмінною умовою їх узаконення було надання гетьманського уряду обов'язково повноважним органом Війська Запорозького – Генеральною радою. Дана умова розглядалася настільки незаперечною, ні за яких умов не порушуваною, що її активно використовували у пропагандистській боротьбі як прихильники, так і опоненти того чи іншого політичного лідера.

Однак до часу гетьманування І. Мазепи значущість цього чинника легітимації ослабла. З одного боку це було зумовлено природноісторичною закономірністю монополізації влади елітою. Для неї це був орган, за допомогою якого соціальні низи з одного боку, а з іншого – московська еліта конкурували з українською елітою за владу, за вплив на гетьмана. З огляду на це старшини намагалися звести роль Ради нанівець. Разом з тим, українська політична верхівка намагалася зберегти Генеральну Раду як символ колективної волі, оскільки потребувала залучення під свої знамена широких мас. Очевидно, саме апелювання до аргументу Ради й дозволяло схилити на свій бік молодше товариство.

Легітимація гетьманської влади Генеральною Радою поступово формалі-

зувалася і втрачала своє самостійне значення. На це вказує той факт, що гетьмани могли і не згадувати даного джерела своєї влади. Так, І. Мазепа 26 червня 1690 р. в універсалі про надання прилуцькому полковнику І. Стороженку с. Ржавця згадує лише про два джерела влади: «А так з милості Божої і за монаршим Ї. Ц. Пр. В ті указом маючи ми гетьман владу...»²¹ У даному разі не доводиться припускати, що це було зроблено випадково. Про Військо Запорозьке і про чернь він згадував на самому початку, але як про об'єктів гетьманської влади, яким про його універсал «відати належить», щоб, звичайно, виконувати. На волю монарха як джерело влади гетьмана Мазепа вказував і в ряді інших документів.

Пошуки легітимації у монаршій волі зумовлювалися, очевидно, визнанням І. Мазепою тогочасної ієрархії володарів, та прагненням продемонструвати позірну лояльність до московського монарха. Факт визнання московського царя, а потім імператора, монархом політично окремішньої України беззаперечно вказує на те, що він розглядався як складова політичної системи Гетьманщини – системи випрацювання, прийняття та реалізації політичних рішень. Виходячи з тогочасних політикокультурних уявлень про харизму царя, богонатхненну природу його влади, будь-яке рішення могло набути чинності лише після монаршого указу. Акт монаршого указу означав для підданих узаконення планованої справи помазанником Божим.

Налаштованість, точніше, тверда позиція щодо виконання політичного рішення лише після його узаконення царем зовсім не заперечували участі української сторони у процесі випрацювання цього рішення. Найвиразніше характер, сутність включеності російського монарха до політичної системи Гетьманщини фіксувався формулою: «за волею вашою государською, а нашим проханням».

Таке бачення старшиною алгоритму прийняття і узаконення суспільно-значущого рішення ми спостерігаємо насамперед стосовно питань внутрішньополітичного життя Гетьманщини. Його можна прослідкувати на прикладі як встановлення за І. Самойловича²², так і скасування за І. Мазепа оренди на продаж горілки. 20 жовтня 1692 р. гетьман І. Мазепа підготував відповідне міркування («мнение») для поінформування царя. Яким же бачився йому механізм прийняття та втілення рішення? Старшини зберуть всю необхідну інформацію з цього питання, запропонують разом з гетьманом на з'їзді рішення і передадуть його на затвердження монарху «і досконалого у той час про ту справу його Монаршого Указу просити будемо». Старшини і гетьман були впевнені, що обґрунтований проект указу цар неодмінно затвердить, бо керуватиметься «превисоким своїм розумом і премудрим розглядом», тобто природними засадами розумної необхідності, якими керувалися й вони. За такої умови І. Мазепа готовий був формулювати: «у всіх справах, і в найменших випадках Указу Їх Монаршого дотримуємо, так найбільше про дотримання Їх пречесних Монарших Грамот повинність Нашу... знаємо»²³.

Кампанія з відновлення орендної плати на роздрібний продаж горілки 1694 р. відбувалася за тим же порядком і завершилася проханням І. Мазепи від 8 квітня 1694 р. про «одержання і утвердження тих оренд указом»²⁴.

Отже, стосовно ролі монарха у механізмі прийняття рішень старшинське коло випрацювало дві позиції: з одного боку, готовність дотримуватися указів свого монарха, а з іншого – потребу грати провідну роль у ході підготовки іменного монаршого указу, тобто політичного рішення. Саме українці мали збирати інформацію, розробляти констатаційну, мотиваційну й імперативну частини майбутнього указу, виявляти ініціативу щодо його подачі. Сам же акт «монаршого затвердження», підписання «монаршого указу» розглядався як надання легітимності рішенням, прийнятим в Україні.

На користь нашим твердженням може послужити і один з проявів так званої «війни маніфестів» 1708–1709 рр. Опираючись на зазначену політико-культурну позицію і намагаючись її використати, І. Мазепа нагадував старшинському загалу, що хоч московський цар і суверен, але він не може стосовно України щось чинити без її згоди. Саме порушенням даної норми гетьман пояснював одну із причин свого виступу на захист прав і вольностей: «...Потенція Московська... без жодної про те з нами згоди (підкреслення наше – О. С.), зачала міста Малоросійські в свою область відбирати». На ґрунті даної позиції І. Мазепа побудував ще ряд пропагандистських маніфестів. Факт прийняття російським царем рішень щодо Гетьманщини «без жодної їхньої згоди» давав гетьману підстави припускати про наявність у московського царя згубних для українців планів «забрати в тяжку неволю, а, не дай Боже! І на тиранські муки», «ім'я Війська Запорозького згладити», «козаків у драгунію і солдатів перевернути, народ Малоросійський навечно собі підкорити»²⁵.

Визначаючи роль і місце монарха у політичній системі Гетьманщини, окремо доводиться виділити зовнішньополітичні справи, до яких залучалися українські збройні сили. У цій сфері, після часу Б. Хмельницького, українська сторона, зважаючи на роль царя як протектора, в більшості випадків визнавала його право на самостійне прийняття рішення, яке могло торкатися інтересів України. З усією очевидністю це проявилось, наприклад, коли на початку 1692 р. від царського уряду надійшов лист із запитом до гетьмана, де і коли та в якій кількості збирати об'єднане військо для походу на південь, на які місцевості наступати. У листі-відповіді гетьман пояснював, що «те ваша Великих Государів монарша здійснює воля, а наш є обов'язок підданський те творити, що Ви Великі Государі укажете, тому покірно те оголошуємо, що і раніше цього того не бувало, щоб гетьмани на військові починання самі від себе і від старшин вносили до монаршого престолу які поради, але після давали завжди волі монаршої». Далі І. Мазепа нагадував, що українська сторона у подібних ситуаціях може лише радити, відповідаючи на конкретні запитання: «...А якщо коли до таких справ гетьманська з старшиною потребувалася порада і розмірковування, то про те були прис[и]лані... особи зі статтями наказу монаршого...»²⁶

Проте історичні реалії засвідчують: така позиція не означала, що у питаннях оборони українська сторона повністю позбавляла себе права голосу та можливості діяти. Так, 25 квітня 1693 р. І. Мазепа, дізнавшись про підготовку кримської та білгородської орд до походу, просив щоб монархи «звеліли наказати богом береженим своїм ц. пр. в-ті військам заздалегідь готуватися на справу військову і наближатися до потрібних українських місцевостей для опору тим неприятелям...» Пам'ятаючи, що без монаршого указу «не тільки ні з ким бою зачинати, і військо об'єднувати, але і з домівок полків рушити нам не годиться», гетьман, незважаючи на це, повідомляв царському уряду: «...Однак писав я, і розіслав в усі полки приказні універсали, яких список надсилаю в Приказ Малої Росії, щоб як городове, так і охоче військо в готовності було до походу воєнного...»²⁷

Військово-зовнішньополітичне підпорядкування московському монарху не позбавляло українську сторону права і можливості пропонувати царю здійснювати різні воєнні акції, що відповідали інтересам України. Так, 7 червня 1693 р. у листі до московських царів І. Мазепа «дерзав» «пропонувати, що не було б те противне пристойності, коли б за вашим ц. пр. в-ті преміцним указом на бусурманські житла піднялися війська». Аргументуючи свою пропозицію, гетьман вказував, що у відповідь на генеральні походи орд уже кілька років подібні походи з українського та московського боку не організовувалися²⁸.

Як свідчать зацитовані документи і в справах воєнно-політичних стосунків з царем все ж мали на увазі схему: спочатку прохання, а потім указ. Царському рішенню у цих справах мало передувати якщо не прохання, то, принаймні, інформація компетентної української сторони про стан справ.

Погоджуючись на підданство монархові-протекторові, українська еліта ні в якому разі не визнавала права на урядування в Україні іноетнічного чиновництва. Дана політико-культурна позиція абсолютно чітко фіксувалася з часу виникнення Української козацької держави Б.Хмельницьким і такою ж зберігалася за часів гетьманування І. Мазепа.

Як особисту образу українські найвищі урядовці сприймали втручання московитів у їхні суверенні прерогативи. Так, гетьман І. Мазепа у січні 1691 р. сприйняв «собі до великого безчестя» факт звернення, до того ж у наказовій формі, київського воєводи М. Ромодановського до київського сотника І. Бутрими щодо надання для московських військ підвод. Адже, таким чином воєвода ігнорував владу над сотником і його – гетьманову, і владу київського полковника: «І він Гетьман дуже тому дивується: для чого він боярин і воєвода до київського сотника... пам'ять прислав [і] не описався про те з ним Гетьманом та з полковником Київським. А йому до того сотника і справи немає (підкреслення наше – О. С.)»²⁹.

Своє підпорядкування у ході Північної війни під військову команду не царя, а його підлеглого О. Меншикова, І. Мазепа сприйняв як прояв «його приниження» «і вважав собі те в безчестя, що він на старості літ за велику кількість

своїх вірних служб отримав нагороду бути під команду царського деньщика». Для гетьмана – шляхтича за походженням, образливим виглядав ще й той факт, що Меньшиков походив із простолюдинів: «Нарешті казав, що не так би йому образливо було, коли б його дано під команду Шеремета, або іншого якогось високоіменитого і від предків своїх заслуженого чоловіка». Проявом приниження гідності розглядалися і спроби надання О. Меньшиковим наказів через голову гетьмана. З цього приводу І. Мазепа наголошував: «Чи може бути більше безчестя, знеславлення і приниження моєї особи понад це!»³⁰

Постійний політичний тиск з боку московської політичної еліти був зумовлений її природноісторичним прагненням, скориставшись протекторством свого володаря щодо Гетьманщини, повністю підпорядкувати її своєму контролю, як політичному, так і соціальному, духовному й економічному.

Імперський тиск з боку московської еліти поєднувався з олігархічним тиском на гетьмана з боку українських старшинських угруповань, що конкурували за владу з гетьманським угрупованням. Іван Мазепа чітко усвідомлював, що старшинська олігархія має достатньо сил, щоб повалити його. Саме так 1672 р. вона усунула Дем'яна Многогрішного, 1687 р. її жертвою став Іван Самойлович із сином Григорієм (не без участі і самого Мазепа). Підступна сила старшинської олігархії Лівобережжя знаходила неодмінну підтримку у Москві. У ситуаціях, коли гетьмани, як виразники інтересів усього суспільства, наступали на приватні інтереси старшинських угруповань, останні завжди вдавалися до одного і того ж політичного маневру: змовившись, надсилали цареві донос про «зраду» гетьмана. Царський уряд прихильно реагував на ці доноси і завжди підтримував наміри старшини усунути гетьмана. Адже чим частіше змінювалась українська влада, тим слабкішою вона ставала в умовах все посилюваного імперського та олігархічного наступу. Для гетьмана це оберталось ситуацією, яку І. Мазепа образно описав такими словами: «...Я живу, ніколи не маючи повної надії своєї цілості, завжди небезпечен, чекаю як віл обуха!»³¹.

Аби не стати жертвою примітивної однак згубно дієвої тактики олігархічних угруповань, Мазепа спершу вирішив опертися на московського царя, заручитися його повною довірою. Гетьман демонстрував максимальну особисту відданість цареві, підтримував максимально дружні взаємини з московськими урядовцями, листувався з ними у вірнопідданській манері, надсилав різноманітні подарунки.

Водночас гетьман спробував гарантувати своє становище, опершись на власні українські традиції та європейський досвід. Мазепа вирішив протиставити культивованому царським урядом донощицтву українські правові засоби. Зважаючи на норму про винесення судом рішень лише на основі доведеного звинувачення, І. Мазепа мав сподівання, що за допомогою права і судового розслідування звинувачень, що містилися у доносах на нього, він зможе захистити як себе самого, так і інституцію гетьманства. У листі 13 квітня 1692 р. до Івана та Петра Олексійовичів І. Мазепа просив запровадити судовий механізм роз-

гляду доносів: «...Утвердити нас грамотою, щоб на гетьмана ніякі наклепи ні від кого у вас великих государів не приймалися і без правового доказу і слідства («розшуку»), щоб гетьман не був у вірності своїй не соромлений». Гетьман пропонував запровадити такий порядок, при якому подібні наклепи розглядалися б в Гетьманщині, в суді «щоб тут на всілякі наклепи були докази свідчені, і тут слідство було чинене». Наслідком судового розгляду мало б бути покарання або гетьмана, або позивача³².

Одночасно І. Мазепа пропонував підпорядкувати судовому розгляду і гетьманські рішення стосовно покарання старшин, щоб вони «без розслідування і без суду генерального не були карані і в заслання відсилані і з єдиного гніву гетьманського, і з особливої його прикрості батьківщини безмовно не були позбавлені». Через кілька фраз він ще раз наголошував, щоб справи розглядалися «не самого одного гетьмана радою, але суду військового генерального розмірковуванням»³³. У будь-якому випадку це призвело б до зміцнення інституту гетьманства. Проте московська верхівка не могла і не бажала погодитися на такий механізм розгляду доносів. Адже він суттєво підірвав би основи залежності українських гетьманів від Москви.

Принагідно зазначимо, що система правових поглядів гетьмана ґрунтувалася на європейському баченні суду, його місця та ролі у суспільному житті. Його погляди залишаються актуальними і для сучасного українського суспільства. Насамперед гетьман дивився на суд як на провідного регулятора суспільних відносин. Судовий розгляд уявлявся йому застосовуванням навіть відносно представників еліти, що повели боротьбу проти політичної системи, її найвищих представників: «...гідний є судової смерті...» – так відгукувався І. Мазепа про повсталого П. Іваненка (Петрика) у листі до візира кримського хана³⁴. Цей короткий вислів все ж таки засвідчує, що навіть очевидних державних злочинців не можна карати свавільно, а виключно за вироком суду.

Спорідненою за своєю сутністю з орієнтаціями на судовий розгляд є налаштованість на аргументоване звинувачення. Під її впливом, незважаючи на своє недовірливе ставлення до Л. Полуботка³⁵, І. Мазепа 31 грудня 1688 р. повідомляв до Москви: «...Оскільки за цими свідоцтвами не довелася на згаданого Леонтія Полуботка в наклепах описана вина, то відпустив його з Батурина до Чернігова без затримання, щоб там жив у домі своєму»³⁶. Так само у ході Північної війни для того щоб засудити до покарання за зраду стародубського полковника М. Миклашевського, суду, на думку І. Мазепа, потрібні були докази, вагоміші, ніж просто факт листування з литовським шляхтичем М. Коцілом³⁷.

Судовий розгляд ніколи не уявлявся українським старшинам як дійство, у своїх функціях спрямоване виключно на покарання. На суд орієнтувалися і як на інституцію, до завдань якої мало входити й створення можливостей для звинуваченого виправдатися. Така орієнтація уже була закладена у визнанні самого факту змагальності сторін, які «щитилися» своїми «контroversіями»³⁸. Ще чіткіше орієнтація на створення судом можливостей для виправдання фік-

сується у думках І. Мазепи про суд як засіб відновлення «справедливості»³⁹; про суд, який би, функціонючи «або в невинності чи очищення, чи у винах про покарання виносив присуд»⁴⁰.

Налаштованість на захист своїх стародавніх прав і вольностей як запоруки власного існування, усвідомлення необхідності за тогочасних міжнародних реалій шукати собі протектора, визнаючи себе одночасно підданим, але підданим на певних умовах – все це у комплексі призвело до формування орієнтацій на договірність.

Семантика даного поняття передбачає взаємні зобов'язання сторін, що домовляються. Це, зі свого боку, потребує сприйняття себе відносно рівноправним учасником договірного акту⁴¹. Зразу ж зазначимо, що налаштованість на договірність була рисою не лише політико-культурного обличчя української політичної еліти. Дослідники розглядають дану орієнтацію як один із найбільш звичних для європейських суспільств середньовіччя та ранньомодерного часу регулятор політичних відносин між суверенами-монархами та місцевими елітами. З огляду на дану цінність будь-яка домовленість розглядалася як акт взаємного зобов'язання. Васал обіцяв своєму сюзеренові «покору, службу й вірність в обмін на захист і пошанування привілеїв васала й традицій його країни. Якщо підданий мав підстави вважати, що його володар порушує свої зобов'язання, він мав право (знамените *jus resistendi*) виступити проти нього на захист своїх інтересів»⁴² або ж просто припинити свої договірні зобов'язання.

Однією зі складових зорієнтованості на договірність була вимога до монарха-протектора не лише надавати воєнний захист, але й шанувати та гарантувати від нехтування «привілеї підданого»⁴³, а отже, поважати його «права і вольності», людську гідність, зусилля і справи, виконувані на спільну користь чи користь суверена. Вимога поважати підданих чітко фіксувалася П. Орликом у описі обурення вищого ешелону старшинства з приводу висловлювань п'яного О. Меншикова: «...Час нині за тих ворогів (старшин – О. С.) братися». Зреагувавши на це, старшини казали, що козаки «за наказом царської величності, без всілякої незгоди, вірним і слухняним серцем... своїми оброками служать далекими і довгими походами, з останньої худоби розоряються, кров свою проливають, і у різних місцях, то в Інхлянтах, то в Польщі, то в Литві, то в Казанській державі, то в Донських містах, гинуть і зменшуються, а за ті служби, і попередні за турецької війни і за теперішні не тільки жодної немає милості, але ще і лають нас і принижують і неробами називають, і вірної нашої служби за півшага не цінують, а врешті і про погибель нашу промишляють»⁴⁴. Та ж сама орієнтація на повагу до гідності українців, як підданих, з боку турецьких, польських, московських протекторів прослідковується і у вірші І. Мазепи:

*От всіх не маш зичливості,
А ні слушної учтивості:
Мужиками називають,
А підданством дорікають*⁴⁵.

Зневажання російською стороною природньої вимоги поважати гідність підданих, українською стороною сприймалося за одну із достатніх причин або, принаймні достатній привід обґрунтування свого права шукати заміни старому протекторові. Коли з листа від наказного гетьмана Д. Горленка І. Мазепа дізнався, що людські права і гідність того, разом із старшинами відверто були знехтувані московитами (їх насильно з коней «зіпхнуто», і коні забрано «в підводи»); довідався також, що і соціально-професійні узвичаєння козацтва знаходяться під загрозою (Д. Горленко надіслав копію царського указу, стверджував П. Орлик, яким полки Київський і Прилуцький планувалося відрядити до Пруссії «заради навчання і переоблаштування їх у регулярні драгунські полки») – вислухавши все це, гетьман сказав: «Якого ж нам добра надалі сподіватися за нашу вірну службу, і хто ж би був таким дурнем як я, щоб під цей час не перехилився до противного боку на такі пропозиції, які Станіслав Лещинський до мене надіслав?»⁴⁶

Як засвідчує опис даного епізоду, орієнтації на договірність включали і сподівання підданих, добути за старанну службу вшанування і винагороду. Ту ж саму орієнтацію І. Мазепа виявив після наради в Жовкві 1707 р. вимовивши: «Якби Богу так вірно і старанно служив, отримав би найбільшу винагороду, а тут, хоча б в ангела перетворився, не зміг би службою і вірністю моєю жодної отримати подяки»⁴⁷. Такі слова І. Мазепа, з нашого погляду, не варто розглядати як прояви його особистісних орієнтацій. Очевидно, що саме орієнтації на винагороду за вірну й старанну службу були первинними у межах орієнтацій на договірність, коли договір ще зводився до контракту між монархом та армією найманців.

Найчастіше налаштованість на договірність проявлялася у комплексі з орієнтацією на отримання захисту у випадку ворожого нападу. На нездатність російського монарха надати захист для України вказував також П. Орлик, розповідаючи, що коли на початку 1708 р. гетьман попросив у царя 10 тис. російських солдатів, щоб захистити Лівобережжя від вторгнення шведів, то отримав у відповідь: «Не тільки 10000, але й десять чоловік не можу дати: як можете, самі бороніться». За таких обставин, у І. Мазепа залишався єдиний засіб захисту – змінити протекцію слабкого на протекцію сильнішого володаря і таким чином захистити «бідну, нещасну Україну». Таку зміну гетьман вважав цілком виправданою, а разом з ним – і П. Орлик, переказуючи слова свого покровителя: «І сам Бог і цілий світ буде бачити, що від нужди те вчинили ми і, як вільний незавойований народ, старалися про спосіб цілості нашої»⁴⁸.

Як видно із останньої цитати, позиції стосовно договірності не менш тісно поєднувалися з орієнтаціями на вільний вибір протекції. Так, П. Орлик у листі до С. Яворського зміну І. Мазепою протекції подавав у класичній схемі. Він стверджував, що гетьман навіть написав до царя листа, у якому подякував за протекцію, а разом з тим постарався «виписати всі наші образи колишні

і сучасні, прав і вольностей відняття, остаточне розорення і заздалегідь підготовану всьому народові згубу». Довівши таким чином, що порушення умов договору виходило з московського боку, автор підводив до природного, у межах орієнтацій на договірність, висновку: «Ми як вільні під високодержавною царської величності руку для православ'я Східного одновірства прихилилися, так залишаючись вільним народом, вільні тепер відходимо»⁴⁹.

Даний приклад може одночасно служити й для ілюстрування того твердження, що орієнтації на договірність передбачали також можливість припинення договірних стосунків. Це і зробив І. Мазепа висени 1708 р. У межах даної орієнтації, І. Мазепа пояснював 15 листопада 1708 р. веркіївському сотнику недоцільність визнання підданства Москві, «оскільки і сама до своїх кордонів від військ Шведських відступає, залишивши нас і Малу Росію безборонну і безпомічну»⁵⁰.

У рамках тієї ж самої зорієнтованості на договірність будував свої аргументи на користь припинення свого підданства царю і розірвання договірних стосунків з ним гетьман І. Мазепа під час війни маніфестів: «...Всюди кредит Російського народу страчений від недотримання трактатів і даних обітниць»⁵¹. Зрадою договірним обов'язкам, яку вчинила «Держава Московська» стосовно України-Гетьманщини, пояснював перехід гетьмана під протекцію до Карла XII і П. Орлик у преамбулі до Бендерської конституції⁵².

Приклади, наведені при розгляді орієнтацій на пошуки протектора, визнання підданства та договірність засвідчують, що у стосунках з монархами українська політична еліта керувалася нормою європейського звичаєвого права, найточніше, на думку О. Субтельного, зафіксованого у Schwabenspiegel – одному із первісних джерел звичаєвого права Середньо-Східної Європи: «Ми маємо служити нашим монархам, оскільки вони охороняють нас, але якщо вони більше не захищають нас, то ми більше не повинні їм служити»⁵³.

Ідеал договірних взаємин Мазепа почав втілювати за допомогою договору з королем Швеції наприкінці березня 1709 р. у Великих Будищах. Він передбачав, що Україна мала стати незалежною державою – князівством, очоленим довічним виборним гетьманом-князем. До території князівства мали увійти землі Гетьманщини та відвойовані в Московії землі, що належали українському народові з давніх часів. Шведський король зобов'язувався: виступати у ролі протектора захисника України; захищати її від усіх ворогів, коли про це проситимуть гетьман і «стани»; не претендувати на титул князя України чи командувача збройних сил князівства; надсилати до України війська «під командою шведських генералів, але під час операцій в Україні Й. В. довірить керування ними князеві та його наступникам». Україна зобов'язувалася виступати воєнним союзником Швеції та надавати для дислокації шведських сил українські міста: Стародуб, Малин, Батурич, Полтаву, Гадяч⁵⁴.

На жаль, Карл XII надто довіряв своєму воєнному щастю та зверхньо оцінював можливості царя⁵⁵.Поразка під Полтавою перекреслила плани І. Ма-

зепи та прискорила його смерть.

Підсумовуючи сказане, вважаємо за необхідне підкреслити, що сучасна історична наука не може далі розвиватися лише шляхом розширення тематики і занурення у деталі подієвої історії. Настав час дослідження соціокультурного тла історичних подій, явищ, процесів. Такий напрям досліджень забезпечать приріст не стільки емпіричних знань, скільки розуміння тих спонук, якими керувалися у своїй діяльності історичні суб'єкти. Що стосується чинників відмови І. Мазепи від протекції московського царя та перехід під протекцію шведського короля, то вони бачаться такими: постійний латентний політико-культурний конфлікт з московською політичною верхівкою щодо змісту підданства, яке українською стороною розумілося як виконання виключно воєнних обов'язків щодо монарха-протектора; сприйняття українськими політиками себе незалежними від московського царя у соціально-економічному сенсі; перешкодження московськими військовими та урядовцями виконанню гетьманом своїх функцій гаранта незмінності суспільно-політичного устрою Гетьманщини, прав і вольностей українських станів; імперська налаштованість царя та московської військово-політичної верхівки на порушення усталеної схеми прийняття та легітимації політичних рішень щодо Гетьманщини: «за нашим проханням, а монаршим указом»; ігнорування царським урядом спроб І. Мазепи подолати доносицтво українських олігархічних угруповань як інструмент політичної боротьби проти гетьмана; обурення української сторони щодо порушення царем засад договірності: нехтування монархом гідності, зусиль і справ підданого у ході виконання ним своєї частини договірних зобов'язань, а з іншого боку, відмова монарха виконувати свою частину договірних зобов'язань – надавати воєнний захист підданому; близькість до європейських політико-правових цінностей та норм і несприйняття московських.

Примітки:

¹ Ковалевська О. Образ гетьмана Івана Мазепи в українській історіографії // Академічні й до академічні образи української історіографії. К.: Ін-т історії України НАНУ, 2012. С. 589-651.

² Кінан Е. Традиції московської політичної культури // Його ж. Російські історичні міфи. К., 2001. С. 87.

³ Плохій С. Божественне право гетьманів : Богдан Хмельницький і проблема легітимності гетьманської влади в Україні // Mediaevalia ucraïnica : ментальність та історія ідей. Т. III. К., 1994. С. 100.

⁴ З епістолярної спадщини гетьмана І. Мазепи. Упорядник та автор передмови В. В. Станіславський. К., 1996. С. 73.

⁵ Липинський В. Україна на переломі 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. Відень, 1920. С. 124, 126.

⁶ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі: Акты ЮЗР). Т. 5. С. 256.

- ⁷ Стороженки. Фамильный архив. Т. 1. К., 1902. С. 5.
- ⁸ Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских козаков. Т. 1. Владимир, 1903. Т. 1. С. 100.
- ⁹ Стороженки. Фамильный архив Т. 1. К., 1902. С. 10.
- ¹⁰ Акты ЮЗР. Т. 13. С. 394-395.
- ¹¹ Акты, относящиеся к истории Западной России (далі: Акты ЗР). Т. 5. С. 266.
- ¹² Акты ЗР. Т. 5. С. 175, 221.
- ¹³ Там же. С. 286.
- ¹⁴ З епістолярної спадщини гетьмана І.Мазепи... С. 16, 43 та ін.
- ¹⁵ Сулимовский архив. Фамильные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей XVII–XVIII вв. К., 1884. С. 24.
- ¹⁶ Акты ЗР. Т. 5. С. 221.
- ¹⁷ Акты ЮЗР. Т. 11. С. 528.
- ¹⁸ Акты ЮЗР. Т. 13. С. 484.
- ¹⁹ З епістолярної спадщини гетьмана І. Мазепи... С. 28.
- ²⁰ Эварницкий Д.И. Источники...Т. 1. С. 514-515
- ²¹ Стороженки. Фамильный архив. Т. 1. С. 5.
- ²² Акты ЮЗР. Т. 13. С. 462.
- ²³ Источники Малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантыш-Каменским и изданные О. Бодянским. Ч. II. 1691–1722. Москва, 1859. С. 5-7.
- ²⁴ З епістолярної спадщини гетьмана І.Мазепи... С. 112-113.
- ²⁵ Источники Малороссийской истории...Ч. II. С. 174.
- ²⁶ З епістолярної спадщини гетьмана І.Мазепи... С. 78-79.
- ²⁷ Там само. С. 93-94.
- ²⁸ Эварницкий Д. И. Источники... Т. 1. С. 495-496.
- ²⁹ Звідомлення Л. О. Окиншевича про відрядження до Москви (травень – липень року 1926) // Праці комісії для виучування західньо-руського та українського права. Вип. 3. К., 1927. С. 344-345.
- ³⁰ Лист Пилипа Орлика до Стефана Яворського (1721 р.) : свідчення самовидця про Мазепине відступництво // Субтельний О. Мазепинці : Український сепаратизм на початку XVIII ст. К., 1994. С. 163.
- ³¹ Источники Малороссийской истории... Ч. 2. С. 104.
- ³² З епістолярної спадщини гетьмана І. Мазепи... С. 73-74.
- ³³ Там само. С. 74.
- ³⁴ З епістолярної спадщини гетьмана І. Мазепи... С. 107.
- ³⁵ Крупницький Б. Гетьман Мазепа та його доба. К., 2001. С. 68.
- ³⁶ З епістолярної спадщини гетьмана І.Мазепи... С. 62.
- ³⁷ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Т. I «Стародубский полк». К., 1889. С. 30.
- ³⁸ Лазаревский А. Отрывки из дневника гетманской канцелярии за 1722-23 годы // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. К., 1898. С. 8.

- ³⁹ Источники малороссийской истории... Ч. II. С. 70.
- ⁴⁰ З епістолярної спадщини гетьмана І. Мазепи... С. 74.
- ⁴¹ Потульніцький В. А. Історія української політології: Концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці. К., 1992. С. 93.
- ⁴² Субтельний О. Мазепинці: Український сепаратизм на початку XVIII ст. К., 1994. С. 26.
- ⁴³ Там само. С. 26.
- ⁴⁴ Лист Пилипа Орлика до Стефана Яворського (1721р.): свідчення самовидця про Мазепине відступництво // Субтельний О. Мазепинці... С. 164.
- ⁴⁵ Источники малороссийской истории... Ч. II. С. 110.
- ⁴⁶ Лист Пилипа Орлика... С. 159-160.
- ⁴⁷ Там само. С. 166.
- ⁴⁸ Лист Пилипа Орлика... С. 171.
- ⁴⁹ Там само. С. 181.
- ⁵⁰ З епістолярної спадщини гетьмана І.Мазепи... С. 182.
- ⁵¹ Источники Малороссийской истории... Ч. 2. С. 203.
- ⁵² Там само. С. 242-243.
- ⁵³ Субтельний О. Мазепинці... С. 26.
- ⁵⁴ З договору між шведським королем Карлом XII та українським гетьманом І.Мазепою // Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648– 714 рр. Київ-Нью-Йорк, 2003. С. 386-387.
- ⁵⁵ Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709. Мюнхен, 1988. С. 166.

Oleksij Strukevych. Political-cultural factors of the change by Ivan Mazepa of the monarchical protection in the autumn 1708. *It is asserted, that such factors were: constant political-cultural conflict with the political top of Moscow about the content of subjectivity, that was understood by the ukrainian side as the fulfilment only militari duty by the monarch-protector; the ukrainian politics perceived themselves independent from moscow tsar in socio-economical content; the interference by Moscow government persons to the fulfilment by Hetman of his functions as the guarantor of the constancy of the socio-political state-governement system of Hetmanshchyna rights and liberties of the ukrainian estates; the imperial mood of the Moscow top at the violation of the established scheme of the assumption and legitimation of the political decisions about Hetmanshchyna: «according our request, implemented by monarchical decree»; the ignorance by the Moscow government of the Mazepa's attempts to overcome the snitching of the ukrainian oligarchial groups as the instrument of the political fighting against Hetman; the indignation of the ukrainian side because of the violation by tsar of the princips of the agreement: negceting by him of the dignity, efforts and acts of the subject during the fulfilment by him of his part of the agreed duties and from the other side, the refusal by monarch to fulfil his agreed duties: to give military protection to the subject; the nearnes to the european political and legal values and norms and*

unreception of such from Moscow.

Key words: *Mazepa, Hetmanshchyna, the princip to the faithfulness of the agreement, subject, protection, legal government regulating.*

Отримано 1.06.2017 р.

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94:655.413 (038) (477) «192»

Степан Борчук

ПЕРЕДУМОВИ ТА ЕТАПИ СТВОРЕННЯ «ЕНЦИКЛОПЕДИЧНОГО СЛОВНИКА»

Степан Борчук. Передумови та етапи створення «енциклопедичного словника». У статті розглянуто передумови та етапи створення «Енциклопедичного словника», встановлено склад редакційної колегії, особливості її роботи (у т.ч. заходи щодо популяризації видання). Значна увага приділена розв'язанню організаційно-видавничих проблем, що були обумовлені суспільно-політичними і фінансово-економічними факторами 1920-х рр. Автором доведено, що незважаючи на невдачу у виданні Українською Академією наук Біографічного словника діячів України й Енциклопедичного словника, робота над цими проектами була адекватною відповіддю вітчизняної інтелігенції на виклики часу, серед яких важливе місце займала й потреба у створенні національних українських енциклопедичних видань.

Ключові слова: державотворення, революція, словник, енциклопедія, енциклопедичний словник.

Степан Борчук. Предыстория и этапы создания «Энциклопедического словаря». Революционная эпоха, а также поражение Национальной революции 1917–1920 гг. не позволили создать украинской интеллигенции оригинального национального энциклопедического словаря. Вместе с тем кадровый и интеллектуальный потенциал не мог быть просто исчезнуть, работа продолжилась в политических и социокультурных условиях УССР.

В данной статье автор рассмотрел предпосылки и этапы создания «Энциклопедического словаря», установил состав редакционной коллегии, особенности ее работы (в т.ч. мероприятия по популяризации будущего издания). «Энциклопедический словарь», по замыслу его составителей, планировался как научный справочник теоретического и практического направления, который был бы полезен широкому кругу читателей. В его содержание должны были входить статьи, которые освещали бы важнейшие темы украиноведения: историю, этнографию, геологию, народное творчество, науку.

Значительное внимание уделено решению организационно-издательских проблем, которые были обусловлены общественно-политическими и финансово-экономическими факторами 1920-х гг. В течение голодных 1921–1922 гг. в комиссии для составления «Энциклопедического словаря», как и в биографической комиссии, постоянно происходили потери среди личного состава. Это были как сокращения штатов, так и эмиграция за границу, смерти в результате эпидемий и голодного истощения.

Автором доказано, що незважаючи на невдачу в виданні Української Академії наук «Біографічного словаря діячів України» і «Енциклопедичного словаря», робота над цими проектами була адекватним відповіддю української інтелігенції на виклики часу, серед яких важливе місце займала і потреба в створенні національних українських енциклопедичних видань. Активність, яку проявили не тільки штатні працівники, а й зовнішні кореспонденти (в тому числі із-за кордону) показала потребу в нових українських енциклопедіях, які будуть складатися не по класовим, а по національним принципам.

Ключові слова: держава, революція, словар, енциклопедія, енциклопедичний словар.

Лютнева революція 1917 р. у Росії, а відтак й розгортання подій Української революції 1917–1921 рр. кардинально змінила ситуацію у суспільно-політичному житті колишньої імперії Романових. За цих обставин завершення енциклопедичного проекту «Український народ в його минулому і сучасному», попри усю проведену підготовчу роботу, втрачало сенс. На порядок денний висувалося питання підготовки власної українознавчої й україномовної енциклопедії.

З початком подій Української революції більшість активістів петербурзької української «Громади», у тій чи іншій мірі задіяних у підготовці української енциклопедії, асинхронно, але переїздить в Україну, де зосереджується центр національного життя й відбуваються складні процеси державотворення. Революційна доба, і врешті-решт поразка Національної революції не дали змоги створити оригінального національного енциклопедичного словника. Разом із цим кадровий та інтелектуальний потенціал не міг бути просто так зникнути, робота продовжилась в політичних і соціокультурних умовах УСРР.

Варто відзначити, що початок 20-х років ХХ ст. визначався не лише одним енциклопедичним проектом під егідою УАН. Біографічний словник був досить важливою ініціативою, однак він мав і певні обмеження – охоплював лише персоналії, залишаючи поза увагою історичні події, досягнення, природничо-географічні, економічні та інші явища, якими була багата колишня й тогочасна Україна. Тому 6 грудня 1920 р. Спільне зібрання УАН підтримало пропозицію співробітників Постійної комісії Біографічного словника щодо необхідності підготовки Енциклопедичного словника, ухваливши розглянути план Словника після подання його комісією¹.

У «Звідомленні про діяльність Української Академії Наук за 1920 р.» лаконічно зауважувалося: «Комісія для складання Енциклопедичного словника закладалася вже наприкінці 1920 р., і багато про це казати не доводиться. Треба тільки зазначити, що російські енциклопедичні словники (Брокгауза і Ефрона, [Оварист]ва Гранат і т. ін.) абсолютно не задовольняють потреб України, а до того, серед новітніх форм життя, викликаних революцією, ті російські словники являються геть перестарілими, чистими анахронізмами. Енциклопедичний словник Української Академії наук пристосовується до нової дійсності. Він повинен

бути складений упродовж приблизно двох літ. Редакторами відділів являються дійсні академіки та інші видатні вчені, а технічний провід над Комісією енциклопедичного словника мають голова П. Я. Стебницький та керувачий М. С. Синицький, секретар комісії – С. П. Постернак²».

На розвиток вищезгаданого рішення від 6 грудня 1920 р., 24 січня 1921 р. Спільне зібрання УАН «для негайного початку праці Комісії для складання Енциклопедичного словника» обрало до її складу академіків М. П. Василенка, А. Ю. Кримського, В. І. Липського, П. А. Тутковського, а також П. Я. Стебницького й М. С. Синицького. Скликання перших зборів Комісії доручалося П. Я. Стебницькому³.

Отже, на початку 1921 р. при Всеукраїнській Академії наук, окремо від Постійної комісії Біографічного словника українських діячів, було створено іншу спеціальну комісію для розробки універсального довідника у 25-ти томах, яка отримала офіційну назву – Комісія для складання Енциклопедичного словника. Формально ця структура розпочала свою діяльність у січні 1921 р. під головуванням П. Стебницького, котрий був одним з ініціаторів проекту і його палким прихильником, та за активної участі авторитетних представників інших відділів Академії наук.

В академічному «Звідомленні за 1921 р.» стверджувалося, що Комісія для складання Енциклопедичного словника фактично розпочала свою роботу лише з весни 1921 р.: «А що ніякого енциклопедичного словника, українською мовою виданого, досі ще не було, то Комісії довелося переробити величезну підготовчу роботу: поскладати списки статей, які є по друкованих європейських та слов'янських енциклопедіях, поперекладати заголовки тих статей на українську мову та й розкласти все в алфавітному порядку, повимазувати заголовки таких статей, котрі для української енциклопедії не потрібні і, навпаки, внести в списки заголовки тих статей, які для українського словника неминучі, а по чужих енциклопедіях нема їх. Цюю важку й нудну, довженну роботу Комісія переробила під керуванням своєї президії, що складалася з Голови – П. Я. Стебницького, керувачого – М. С. Синицького та секретаря – С. П. Пастернака⁴».

Принципові питання щодо організації й напрямку діяльності Комісії для складання Енциклопедичного словника її президія вирішувала або з трьома іншими членами Комісії, обраними від Академії наук – А. Ю. Кримським (від Історично-філологічного відділу), В. І. Липським (від Фізично-математичного відділу), М. П. Василенком (від Соціально-економічного відділу), або у спільних засіданнях з колегією редакторів, відомих учених, які репрезентували такі спеціальності – напрями: філософію – проф., згодом акад. О. М. Гіляров; соціальні науки – проф. В. І. Синайський; економічні науки – акад. Р. М. Орженцький; філологію – акад. А. Ю. Кримський; літературу – акад. А. М. Лобода; фізично-математичні науки – акад. В. О. Плотников; геологію – акад. П. А. Тутковський; біологію – акад. О. В. Фомін; прикладні науки – проф. О. П. Котельников; медицину – проф. О. І. Сонкевич; мистецтво – акад. Ф. І. Шміт; історію – акад. М. П. Василенко; географію – професори В. О. Кістяківський та В. І. Лучицький

5. Головою цієї комісії було призначено П. Я. Стебницького, а секретарем – С. П. Постернака. Саме Степан Пилипович Постернак (Пастернак; 1885–1938) в 1923 р., після смерті П. Стебницького очолив Комісію й керував нею до повного її розпуску у 1924 р.⁶

Загалом «Енциклопедичний словник», за задумом його укладачів, планувався як науковий довідник теоретичного і практичного спрямування, корисний для найширших кіл читачів. До його змісту повинні були входити статті, що висвітлювали б найважливіші теми українознавства: історію, етнографію, геологію, народну творчість, науку та інші сфери, в яких не лише б відображалися особливості українського природного та соціального середовища, а й досягнення українського народу впродовж його історії. У відповідності до енциклопедичної традиції, видання мало будуватися за алфавітним списком, починаючи з першого тому – «А».

Однак з метою популяризації видання і – найголовніше – ролі і місця України у світі, її загальнокультурних здобутків – було скликано нараду за участю київських учених, президії Комісії для складання Енциклопедичного словника, на якій ухвалено рішення про підготовку позачергового тому (або двох томів) під загальною назвою «Україна». Редактором цього тому/томів був призначений академік С. О. Єфремов.

Деталі підготовки «національного тому» Енциклопедичного словника з'ясувалися, наприклад, у листі Комісії за підписом акад. О. І. Левицького від 27 липня 1921 р. до акад. М. П. Василенка з пропозицією взяти на себе (чи за участю своїх співробітників) опрацювання певних розділів цього тому про історію України й історію «західноросійського права». У листі, зокрема, йшлося: «Для того, щоб надати всьому тому єдність викладу, щоб не було повторювань в окремих статтях, комісія просить Вас в першу чергу розробити детальний план запропонованої Вам теми роботи, зазначивши, з одної Вашої чи з кількох статтів різних авторів буде складатися цей розділ. Окрім того, треба зазначити потрібний, на Вашу думку, приблизний розмір майбутньої статті (чи кількох статтів), виходячи з того, що 1 том (чи 2 томи) про Україну в 40–60 аркушах повинні в стислому вигляді дати нарис всього життя України, з усіх його сторін, в усіх процесах і явищах. До цього треба зауважити, що ні план тому, ні формул[ір]овка розділів не є остаточні і мають бути обмірковані на найближчому засіданні авторів [...]. Але дуже бажано було б, якби Ви передали розроблений Вами план за кілька день до наради в президію Комісії для складання енциклопедичного словника (Володимирська, № 37, пом[ешкання] 12, щодня від 11 до 3); тоді президія разом з редактором цього тому могли б зробити до наради зводку всіх планів і доложити на нараді [...]»⁷.

В академічному «Звідомленні за 1921 р.» повідомлялося, що Комісія для складання Енциклопедичного словника, її керівництво, редактори та запрошені у проект співробітники «виготовали статей приблизно на два перші томи»; окрім того, Комісія також вирішила опублікувати позачерговий енциклопедичний том «Україна», головним редактором якого було призначено акад. С. О. Єфремова.

Стверджувалося, що «праця над цим томом успішно посувається наперед⁸».

У проект Енциклопедичного словника, в тому числі до підготовки тому «Україна», упродовж 1921-1923 рр. були залучені такі академічні працівники (крім академіків й вищезгаданих редакторів відділів): Олекса Юхимович Андрієвський (1860-1930), науковий секретар відділу історії (з квітня 1921), нештатний постійний співробітник (1921-1923) Комісії для складання Енциклопедичного словника (ЕС) (згодом нештатний постійний співробітник Біографічної комісії); Бігановська Є. І. (1893 - ?), старший учений співробітник (1921) Комісії ЕС, авторка вищезгаданих спогадів про П. Стебницького; Бронмілер Карл-Генрік Карлович, секретар природничого відділу Комісії ЕС (1921); Вдовиченко Семен Григорович й Воронін Семен Григорович (1895 - ?), діловоди Комісії (1921); Гаврик О. А., учений секретар відділу географії (1921); Ковальська Євгенія Данилівна, науковий співробітник (1921); Левитський О. Ф. (1891 - ?), учений секретар відділу прикладних наук Комісії ЕС (1921); Павловський Мефодій (Методій) Іванович (1885 - ?), учений секретар відділу мистецтв Комісії ЕС (1921); Паночіні Сергій Сергійович (1890 - ?), учений секретар відділу зоології та біології (1921); Пелех Петро Михайлович (1887-1961), секретар філософського відділу (1921); Пивовар Микола Петрович (1896 - ?), нештатний постійний співробітник (1923); Скаржановський Олекса Юрійович (1879 - ?), старший учений співробітник (1921); Слинько Микола Петрович (1877 - ?), старший учений співробітник (1921); Собкевич Антін Іванович (1883-1945), редактор підвідділу медицини Комісії ЕС (1921); Сумневич Дмитро Михайлович (1885 - ?), секретар відділу соціально-економічних наук (1921); Сушицька Поліна Оверкіївна (1890 - ?), нештатний постійний співробітник (1923); Требінська Олена Миколаївна (1885 - ?), старший учений співробітник (1921), нештатний постійний співробітник (1923) Комісії ЕС; Филипович Павло Петрович (1891-1937), поет, літературознавець, перекладач, учений секретар відділу філології та літератури Комісії для складання Енциклопедичного словника (1921)⁹.

Починаючи з 1922 р. Комісія та редакторський колектив позачергового тому «Україна» на чолі з С. О. Єфремовим розпочали планомірну роботу по складанню реєстру потрібних статей. Ця робота, незважаючи на особисту енергію та ентузіазм керівництва, затягнулася майже на два роки. Лише на початку 1924 р. реєстр мав бути завершений й надалі - розпочатися робота по формуванню статей.

Однак подальший перебіг роботи новоствореної комісії зазнав тих самих труднощів, що з ними майже одночасно зіштовхнулася й Біографічна комісія. І передусім тут варто назвати фінансові проблеми, котрі загострилися на рубежі 1921-1922 рр. внаслідок політики «воєнного комунізму» й загального виснаження економіки та голоду. У «Звідомленні за 1921 р.» повідомлялося щодо Комісії для складання Енциклопедичного словника: «На превеликий жаль, складати Енциклопедичний словник і, очевидно, негайно платити авторам статей належні їм гонорари - це вимагає для теперішніх часів страшної сили грошей. Незабаром бюджет Енциклопедичного словника може статися значно більшим, ніж бюджет цілої Академії Наук. Тому доведеться, мабуть, Академії Наук цілком

відокремити від себе Комісію для складання Енциклопедичного словника, щоб вона не ввійшла вже в річний обрахунок Академії, а лиш перебувала з нею у з'єднанні¹⁰».

23 грудня 1921 р. на Спільному зібранні ВУАН було розглянуто подання акададеміка Р. М. Орженцького щодо необхідності окремого бюджету для Комісії Енциклопедичного словника у зв'язку з рішенням РНК УСРР від 27 вересня 1921 р. щодо скорочення штатів Академії. Пропозиція не дістала підтримки зібрання – було ухвалено не виробляти окремого бюджету Комісії на перше півріччя 1922 р. Тоді ж Комісія з Першого, Історично-філологічного відділу, була передана до установ при Спільному зібранні¹¹.

23 серпня 1922 р. Спільне зібрання ВУАН затвердило повідомлення Комісії для складання Енциклопедичного словника щодо змін в особовому складі у зв'язку із скороченням штатів та переорієнтацією праці на виготовлення каталогів й списків для словника. Було вирішено клопотатися перед владою про асигнування коштів на негайне завершення й друк двох позачергових томів, присвячених Україні й «здебільшого вже готових»¹². Кошти так і не були виділені. В академічному звіті за 1922 р. укотре вже констатувалося: «Спільне зібрання, окрім загального керування справами Академії наук, має в своєму віданні всі ті академічні установи, котрі не можуть бути прикріплені до одного якогось відділу, а мають вагу для всіх відділів.

Поміж такими установами дві перебували минулого року в безвихідно лихому становищі. Це – а) Комісія для складання Біографічного словника діячів України та б) Комісія для складання Енциклопедичного словника. Головою в обох комісіях був П. Я. Стебницький, причому головним редактором для тому «Україна» в Енциклопедичному словнику був академік С. О. Єфремов. Хоч коло обох комісій й групувались першорядні наукові сили, однак повний брак коштів для оплати статей призвів до того, що замовлені статті перестали надсилатися, і праця в обох згаданих комісіях полягала вже тільки в тому, щоб підготовлювати реєстри потрібних статей¹³».

Упродовж голодних 1921–1922 рр. Комісія для складання Енциклопедичного словника, як і Біографічна комісія, зазнавала постійних втрат особового складу через штатні скорочення, еміграцію за кордон й насамперед смерть внаслідок пошестей й голодного виснаження. Так, у травні 1922 р. помер керівничий над працями Комісії для складання Енциклопедичного словника Максим Стратонович Синицький (1882–1922) – український громадський і культурно-освітній діяч, правник; фундатор і голова Українського клубу й «Просвіти» у Києві (1905–1906), співзасновник і керівник видавництва «Час», завідувач канцелярією редакції «Громадська думка» (1906).

Співробітниця Комісії Енциклопедичного словника Є. Бігановська згадувала, яке тяжке враження справила ця смерть на голову Комісії П. Я. Стебницького: «Ще Петро Януарович не одужав зовсім, як захворів на висипний тиф М. С. Синицький. Це сильно стурбувало Петра Януаровича: в останній час між М. Синицьким і Петром Януаровичем були дуже приязні відносини, зав'язали-

ся вони ще за спільної роботи в «Часі», а потім зміцніли вже в умовах академічного життя й роботи. Вони дуже цінували і любили один одного, і коли М. Синицький зліг, то Петро Януарович наче осиротів. Крім того, Петро Януарович став якось нервуватися: видно було, що його турбує пошесть сипняку, що йому боязко залишатись у кімнаті, де все говорить про цю страшну хворобу [...]. М. Синицький не переніс хвороби і помер. На похоронах був і Петро Януарович – кволий, прозорий і осиротілий. Говорив він промову від т[оварист]ва «Час» (на Володимирській вулиці, проти колишнього приміщення т[оварист]ва «Час», 37); стояв знеможений, згорблений, наче поменшав, був блідий, як воскова свічка. День був сонячний, теплий, Петро Януарович дивився кудись у небо, говорив тихо, але проникливо й гаряче. Потім пройшов за труною ще кварталів зо два й повернув додому»¹⁴.

23 серпня 1922 р. Спільним зібранням ВУАН керівничим над працями Комісії Енциклопедичного словника затверджений Степан Пилипович Пастернак, перший директор Всенародної бібліотеки України (1923-1929). 14 березня 1923 р. помер голова Комісії П. Я. Стебницький¹⁵.

Академічний звіт за 1923 р. констатував «безвихідно-лихе» становище Комісії для складання Енциклопедичного словника, стверджуючи: «Діяльним, напрочуд діяльним секретарем, а після смерті Стебницького і головою [Комісії] Енциклопедичного словника – був С. П. Постернак. Тільки ж їхня особиста енергія не врятувала справи. Хоч коло Комісії гуртувалися першорядні наукові сили, але цілковитий брак коштів для оплати статей кінець-кінцем спинив усе. Треба було б великих кредитів од держави, а вони не відпускалися, – і отой брак коштів привів нарешті до того, що замовлені статті перестали до словника надсилатися. Ще 1922 р. праця в Комісії Енциклопедичного словника полягала вже тільки в тому, щоб підготовлювати реєстр потрібних статей. Такий реєстр – на весну 1924 р. буде закінчений, а тому вже постановлено, що з весни 1924 р. можна буде всяку працю над Енциклопедичним словником остаточно припинити, а величнного готового реєстра і готові статті – треба буде переховувати до іншого часу, сприятливішого для енциклопедій¹⁶».

1923–1924 рр. Комісія для складання Енциклопедичного словника працювала у вкрай урізаному складі: штатним співробітником був керівничий над працями Комісії С. П. Пастернак (він же одночасно директор ВБУ); нештатними постійними співробітниками: Олексій Юхимович Андрієвський; Микола Петрович Пивовар; Поліна Оверкіївна Сушицька й Олена Миколаївна Требінська¹⁷. Далі Комісія припиняє свою, бодай вкрай обмежену, діяльність, зникаючи зі сторінок звітів ВУАН.

Коштів на принаймні два багатотомних енциклопедичних проекти ВУАН відверто забракло – більшовицька диктатура в Україні неприховано не бажала підтримувати національних українських енциклопедій, тим більше тих, ніціаторами й виконавцями яких були «старі українські діячі», які ще мали досвід національної роботи й культурницького спротиву денационалізаційній політиці царату. Та й фінансовий стан СРСР/УСРР, зруйнований «воєнно-кому-

ністичним експериментом», засвідчував політико-економічну неспроможність тоталітарного режиму. Тимчасова лібералізація з кон'юнктурним запровадженням непу тимчасово пожвавила економіку, але політичні антиукраїнські заборони зберігали свою чинність – навіть попри формально проголошену 1923 р. «політику українізації».

Загальну ситуацію у ВУАН яскраво змалював М. С. Грушевський невдовзі після свого повернення в Україну. В листі до свого американського кореспондента В. Кузіва від 20 березня 1924 р. він так описував економічний й психологічний стан академічних працівників: «Житє упорядковується, люде почали краще відживлятися, тішаться, що можуть їсти білий хліб, молоко, потрохи м'ясо. Се сталося так недавно, по нечуванім попереднім голодуванню, що вони ще й досі не можуть прийти до себе. Але всі інші потреби зістаються незадоволеними, – здобуте їжі все ще змушує напружувати всі сили (ціни її дуже йдуть вгору): платні дуже маленькі, і люде мусять набирати по кілька посад, бігати з одної до другої цілий день, – і через се й робота їх лиха, непродуктивна, і вони не мають змоги думати ні про які культурні інтереси. Театр, книга, концерт – все се для нашої інтелігенції річи неприступні. І значна частина її все-таки сильно потрібує допомоги, бо потратила посади або й не мала їх, або має такі мінімальні платні, що не вистачає навіть на обід¹⁸».

1926 р. було зроблено спробу реанімувати функціонування Комісії для складання Енциклопедичного словника. 10 травня 1926 р. на Спільному зібранні ВУАН було заслухано повідомлення Неодмінного секретаря Академії акад. А. Ю. Кримського про відновлення роботи Комісії Енциклопедичного словника¹⁹. Однак практичних результатів ця спроба не дала. 19 листопада 1929 р. Президія ВУАН ще раз запропонувала академічним Відділам «внести пропозиції щодо поновлення видання Енциклопедичного словника в Академії»²⁰. За умов розгортання масових арештів у сфабрикованій «справі СВУ» таких пропозицій не надійшло.

Тому, незважаючи на фактичне припинення робіт, Комісія для складання Енциклопедичного словника продовжила своє існування до 1930 р., коли передала накопичені матеріали до редакції «Української Радянської Енциклопедії»²¹. Саме цей акт остаточно завершив діяльність Комісії, адже однозначно підкреслював – вся наукова енциклопедична діяльність в республіці тепер буде зосереджена навколо нового проекту.

Незважаючи на невдачу у виданні Українською Академією наук Біографічного словника діячів України й Енциклопедичного словника, робота над цими проектами була адекватною відповіддю вітчизняної інтелігенції на виклики часу, серед яких важливе місце займала й потреба у створенні національних українських енциклопедичних видань. Однак активність, яку проявили не лише штатні працівники, а й позаштатні кореспонденти, в тому числі і за кордоном, засвідчила потребу у нових українських енциклопедіях, сформованих не за класовим («пролетарським» або навіть «робітничо-селянським»), а за національно-територіальним принципом, включаючи до цих видань усіх історичних

діячів, які жили й відзначилися на українських теренах незалежно від їхньої етнічної/національної приналежності або ж займалися українознавством у широкому значенні цього терміну.

І за ідеями, покладеними в основу підготовки енциклопедичних проєктів УАН-ВУАН 1918 – початку 1930-х рр., і значною мірою за персональним складом словниково-енциклопедичних комісій Академії наук, вони засвідчували майже сорокарічну тяглість новітньої української енциклопедичної традиції, котра вела відлік від «словникових зібрань» на помешканні проф. В. Б. Антоновича у середині 1890-х рр.

І так само, як і російська імперська влада заборонними актами останньої чверті ХІХ ст. переслідувала українську культуру²², так і її російські більшовицькі спадкоємці продовжували «заборонний курс» своїх попередників, унеможливаючи, зокрема, появу на контрольованій ними території України не-марксистських українських енциклопедичних видань. Щоправда, на відміну від «ліберального» царату, керманічі СРСР вдавалися назагал й до фізичного знищення українських культурно-освітніх й наукових діячів, осіб, задіяних у підготовці енциклопедичних видань.

Примітки:

¹ Історія Національної Академії наук України 1924-1928 : Документи і матеріали. С. 461

² Там само. С. 285

³ Там само. С. 463.

⁴ Звідомлення за 1921 р. / Всеукраїнська Академія Наук. Берлін : Вид-во української молоді, 1923. С. 12.

⁵ Варава Т. Словникові комісії УАН-ВУАН (1918-1933) // Бібліотечний вісник. 2000. № 2. С. 24.

⁶ Стрішенець Н. Степан Постернак // Бібліотечний вісник. 1998. № 5. С. 29.

⁷ Історія Національної Академії наук України 1924-1928... С. 458.

⁸ Там само. С.12.

⁹ Там само. С. 513-544.

¹⁰ Звідомлення за 1921 р. / Всеукраїнська Академія Наук. К. : Берлін: Вид-во української молоді, 1923. С. 13.

¹¹ Історія Національної Академії наук України 1924-1928... С. 459.

¹² ІР НБУВ. Ф. 1. Спр. 26258. Арк. 2.

¹³ Історія Національної Академії наук України 1924-1928... С. 334.

¹⁴ Бігановська Є. Спогади: [Петро Януарійович Стебницький] // Петро Стебницький. Вибрані твори. С. 583.

¹⁵ ІР НБУВ. Ф. 1. Спр. 26258. Арк. 2.

¹⁶ Звідомлення Української Академії Наук у Києві за 1923 р.: З нагоди п'ятирічного існування Академії 1918-1924 / Українська Академія Наук. К. : Друкарня УАН, 1924. С. 9.

¹⁷ Звідомлення за 1924 р. / Всеукраїнська Академія Наук. К. : Друкарня

УАН, 1925. С. 158.

¹⁸ Рубльов О. С. Михайло Грушевський: перший рік у Радянській Україні (спроба реконструкції) // Укр. іст. журн. 1996. № 5. С. 57.

¹⁹ Історія Національної Академії наук України 1924–1928 : Документи і матеріали. С. 580.

²⁰ Там само. С. 393.

²¹ Черниш Н. До історії української енциклопедичної справи ХХ ст. // Теле- та радіожурналістика. 2010. Вип. 9. Ч. 1. С. 122.

²² Див.: Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії : спроба державного регулювання (1847–1914) : Збірник документів і матеріалів / НАН України. Ін-т історії України; Укрдержархів. ЦДІАК України; відп. ред. Г. Боряк; упоряд. : Г. Боряк, В. Баран, Л. Гісцова, Л. Демченко, О. Музичук, П. Найдено, В. Шандра. К. : Ін-т історії України НАН України, 2013. LXII, 810 с.

Stepan Borchuk. Background and stages of «Encyclopedic Dictionary». *Revolutionary era, and as a result the defeat the National Revolution of 1917–1920 did not allow to create of Ukrainian intelligentsia original national encyclopaedia. At the same time both personnel and intellectual potential could not just disappear, the work was continued in political and socio-cultural conditions of USSR.*

In this article the author has considered the preconditions and stages of «Encyclopedic Dictionary», established the editorial board, peculiarities of its work (there were also included Measures according to the popularization of edition). «Encyclopedic Dictionary», according to its drafters, it was intended as a scientific guide of theoretical and practical perspective, useful for wide circles of readers. In its content had to be included the articles that have covered the most important topics of Ukrainian, history, ethnography, geology, folk art, science.

A lot of attention is paid to solving organizational and publishing problems which were implied by social, political, financial and economic factors in the 1920s. During the lean years of 1921–1922 the Commission for drafting of Encyclopedic Dictionary as the Biographic Commission has been in constant casualties through staff reductions, emigration abroad and especially death due to epidemics and hungry exhaustion.

The author proved that despite the failure in the edition of Ukrainian Academy of Sciences of the Biographical Dictionary of Ukrainian leaders and Encyclopedic Dictionary the work on these projects was an adequate answer to the national intelligence challenges, among which the most important place was occupied for the need of creation of national Ukrainian encyclopedias. The activity, which was shown not only by the staff, but also freelancers, including abroad, proved the need for new Ukrainian encyclopedias which were formed not by class («proletarian» or even «worker-peasant») but using the national-territorial principle.

Key words: *state building, revolution, dictionary, encyclopedia, encyclopedic dictionary.*

Отримано: 12.06.2017 р.

ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ ВИЩИХ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ УСРР У 1920-Х РР.

Вадим Покалюк. Інституціоналізація вищих сільськогосподарських навчальних закладів УСРР у 1920-х рр. У статті показано як більшовицька модель освіти у 1920-х рр. впроваджувалася у середовищі сільськогосподарських вишів УСРР. Автор зазначає, що більшовики, прийшовши до влади, почали впроваджувати комуністичну ідеологію. Вони виробили власну модель освіти, котра відстоювала суто практичну підготовку фахівців. Йдеться про те, що вищу освіту у той період надавали інститути і технікуми. Зазначається, що сільськогосподарські виші готували спеціалістів з агрономічної, садово-городньої, лісної, зоотехнічної, меліоративної, землеустрійної галузей. Автор показав процес створення сільськогосподарських інститутів у Харкові, Києві, Кам'янці-Подільському і Одесі, Київського ветеринарно-зоотехнічного інституту, Харківських ветеринарного інституту, геодезично-землеустрійного інституту. Висвітлюється процес становлення низки технікумів сільськогосподарського профілю (агрономічних, зоотехнічних, землеустрійних; Маслівського насінньовосортівничого; Полтавського ветеринарного; інженерно-меліоративного у Києві, земельно-меліоративного в Одесі). Йдеться про те, що особливе місце посідав Уманський сільськогосподарський технікум, який готував спеціалістів із садівництва. Автор акцентує увагу на створенні Новоуполтавського єврейського сільськогосподарського технікуму, першого навчального закладу такого профілю у середовищі національних меншин.

У статті розповідається про те, що сільськогосподарським вишам присвоювали імена видатних революціонерів, державних і партійних діячів, науковців, культурних діячів.

Ключові слова: *інститут, технікум, сільськогосподарська освіта, створення, середовище.*

Вадим Покалюк. Институционализация высших сельскохозяйственных учебных заведений УССР в 1920-х гг. В статье показано как большевистская модель образования в 1920-х гг. внедрялась в среде сельскохозяйственных вузов УССР. Автор отмечает, что большевики, придя к власти, начали внедрять коммунистическую идеологию. Они произвели собственную модель образования, которая отстаивала сугубо практическую подготовку специалистов. Идет речь о том, что высшее образование в тот период предоставляли институты и техникумы. Отмечается, что сельскохозяйственные вузы готовили специалистов из агрономической, семяно-сортовой, леснической, зоотехнической, меліоративной, землеустройной отраслей. Автор показал процесс создания сельскохозяйственных институтов в Харькове, Киеве, Каменце-

Подольском и Одессе, Киевского ветеринарно-зоотехнического института, Харьковских ветеринарного института, геодезично-землеустроительного института. Освещается процесс становления ряда техникумов сельскохозяйственного профиля (агрономических, зоотехнических, землеустроительных; Масловского семяно-сортового; Полтавского ветеринарного; инженерно-мелиоративного в Киеве, земельно-мелиоративного в Одессе). Идет речь о том, что особенное место занимал Уманский сельскохозяйственный техникум, который готовил специалистов по садоводству. Автор акцентирует внимание на создании Новополтавского еврейского сельскохозяйственного техникума, первого учебного заведения такого профиля в среде национальных меньшинств. В статье рассказывается о том, что сельскохозяйственным вузам присваивали имена выдающихся революционеров, государственных и партийных деятелей, ученых, культурных деятелей.

Ключевые слова: институт, техникум, сельскохозяйственное образование, создание, среда.

У 20-х рр. ХХ ст. значних змін зазнала система сільськогосподарської освіти. Саме тоді закладалися підвалини нині діючої національної системи освіти, котра під дією загальносвітових тенденцій переживає період докорінних змін. Незважаючи на ряд робіт, що з'явилися у 20-ті рр. ХХ – на початку ХХІ ст., дослідження діяльності сільськогосподарських навчальних закладів продовжує залишатися актуальним завданням. Зокрема, немає спеціальних досліджень, у яких би комплексно було показано реорганізації, структурування, організацію діяльності та управління аграрних вишів у 1920-х рр. Окремі аспекти цієї проблеми досліджували Г. М. Шевчук¹, С. М. Живора, Н. В. Васильєва², В. П. Шульга³, автори колективної монографії «Вища школа Української РСР»⁴, навчального посібника «Аграрна історія України»⁵. У нашій публікації спробуємо з'ясувати як більшовицька модель освіти впроваджувалася у середовищі сільськогосподарських вишів УСРР.

У 1919 р. в Україні було встановлено радянську владу. Прийшовши до влади, більшовики почали впроваджувати комуністичну ідеологію, надійним інструментом якої була система освіти. Освітню галузь вони планували перебудувати і поставити на службу панівній владі. Було вироблено власну модель освіти, що відстоювала суто практичну підготовку фахівців для відбудови зруйнованого господарства. Вона була схвалена на I Всеукраїнській нараді з питань освіти, яка відбулася 25 березня 1920 р. Її основні положення сформулювали у «Схемі народної освіти УСРР», яка передбачала створення двох типів вишів – інститутів і технікумів⁶. У «Кодексі законів про народну освіту УСРР» (1922 р.) визначалось, що інститути є вищими навчальними закладами з широким теоретичним курсом. Вони мали готувати організаторів-керівників вищої кваліфікації для широких галузей народного господарства. На молодших курсах увага зосереджувалась на теоретичній підготовці студентів, а спеціалізація впроваджувалась на старших курсах. Водночас, технікуми мали давати знання, макси-

мально наближені до виробництва. У них теоретична підготовка займала менше місця, спеціалізація розпочиналась уже з першого курсу⁷. Це ж стосується і сільськогосподарських інститутів (СГІ) і технікумів (СГТ).

Ряд джерел повідомляють про кількість сільськогосподарських вишів в Україні у 1920-х рр. На 1921 р. у республіці функціонували 6 СГІ⁸. З 1922–1923 н.р. по 1927–1928 н.р. їх було 7⁹, у 1928–1929 н.р. – 8¹⁰. У 1929–1930 н. р. студенти здобували вищу освіту у 9 інститутах¹¹.

Що стосується технікумів, то їхня кількість упродовж десятиліття зменшувалася. У жовтні 1922 р. в УСРР функціонували 43 таких вишів¹². До травня 1923 р. їх уже стало 32¹³, а до жовтня того ж року – 23¹⁴ (в інших джерелах – 24)¹⁵. У 1924–1925 н. р. налічувався 21 технікум¹⁶, у 1925–1926 і 1926–1927 н. р. – по 22¹⁷, у 1927–1928 н. р. – 20¹⁸, у 1928–1929 н. р. – до 17¹⁹, у травні 1929 р. – до 18²⁰.

У «Кодексі про народну освіту УСРР» визначалися т. зв. «вертикалі» (напрями) професійної освіти, кожна з яких поділялася на галузі. Зокрема, сільськогосподарські виші готували спеціалістів з таких галузей – агрономічної, садово-городньої, лісної, зоотехнічної, меліоративної, землеустрійної²¹. У 1926–1927 н. р. із 7 СГІ 4 були агрономічними, 2 – ветеринарно-зоотехнічними, 1 – землеустрійним²².

Сільськогосподарські інститути працювали у Харкові, Києві, Кам'янці-Подільському і Одесі. Харківський інститут сільського господарства і лісівництва було створено на базі інституту, що дислокувався у м. Ново-Олександрія Люблінської губернії (виш заснований у 1908 р.) У 1914 р., у зв'язку з початком Першої світової війни, інститут евакуювали до Харкова. У 1919 р. його перейменували на Харківський²³. 21 березня 1921 р. постановою РНК УСРР від 21 березня 1921 р. ухвалили колишній Ново-Олександрійський назавжди залишити у Харкові²⁴. В анкеті СГІ за 1926 р. саме цей рік (1921-й) значиться як дата створення вишу²⁵.

Київський СГІ свої початки бере з агрономічного відділення (факультету) Київського політехнічного інституту, яке було започатковано у 1898 р. 21 серпня 1921 р. на його базі було створено окремий СГІ²⁶. Водночас, в одному з документів, що містить ЦДАВО України, зазначається, що виш засновано 1 вересня, коли Укрголовпрофосвіта видала відповідну постанову²⁷. Про це ж йдеться і в праці С. М. Живори і Н. В. Васильєвої²⁸. Дослідник В. В. Діденко вважає, що постанову оприлюднили 21 вересня 1921 р.²⁹. Повне відокремлення від КПІ відбулося лише 1 червня 1924 р.³⁰ Автори видання «Кузня сільськогосподарських кадрів» аргументують, що СГІ повністю відокремився від КПІ лише у березні 1925 р.³¹.

У Кам'янці-Подільському СГІ було створено на базі сільськогосподарського факультету місцевого державного українського університету. Офіційно виш розпочав свою роботу 1 червня 1921 р. відповідно до постанови Укрголовпрофосвіти від 22 лютого того ж року³². Як юридична особа СГІ дістав право самостійно вирішувати свої справи з 19 березня, коли було ухвалено відповідне рішення Наукової ради К-ПДУУ³³. Один із документів ЦДАВО України містить дані, що Кам'янець-Подільський СГІ виник 18 квітня 1921 р.³⁴

Немає точних даних щодо того, коли виник Одеський СГІ. В одних дже-релах йдеться про осінь 1917 р.,³⁵ в інших – 10 лютого 1918 р.³⁶ Вважаємо, що найбільш ймовірною є перша дата, а 10 лютого у виші розпочалися заняття. У жовтні 1929 р. на базі Полтавських сільськогосподарського політехнікуму, індустріального і землеустрійного технікумів, Красноградського і Ерастівського СГТ було створено Полтавський СГІ³⁷. Цікаво, що ще у березні 1925 р. мусу-валася думка про утворення аграрного вишу у Полтаві. Нам вдалося віднайти документ, у якому йшлося про перевід СГІ з Харкова до Полтави. Все ж про-тести партосередку, колективу харківського вишу зробили свою справу і виш залишили у столиці³⁸.

Декілька разів змінював свій статус аграрний виш у Херсоні. В 1874 р. у цьому місті було створено земську сільськогосподарську школу. У першій по-ловині 1918 р. на її базі утворили СГІ, який проіснував лише до серпня того ж року, після чого тут знову працювала сільськогосподарська школа. У 1920 р. її об'єднали з політехнічним інститутом і створили СГТ³⁹. 14 серпня 1928 р. тех-нікум перетворили у СГІ⁴⁰.

В Умані 3 листопада 1929 р. СГІ виник на базі Уманського сільськогосподарського політехнікуму⁴¹. Того ж року Білоцерківський СГТ перейменували у СГІ⁴². Водночас, автори навчального посібника «Аграрна історія України» вважають, що у Білій Церкві інститут було створено у 1930 р., а в Умані – у 1936 р.⁴³, що, на нашу думку, відповідає більшій дійсності, ніж те, що у цих містах виші започаткували у 1929 р. У газеті «Червоний кордон» від 6 жовтня 1928 р. йдеться про те, що у найближчий час у Вінниці мав розпочати роботу СГІ⁴⁴. Інші джерела, які б повідомляли про діяльність цього вишу в той період, відсутні.

У 20-х рр. ХХ ст. діяли декілька інших інститутів сільськогосподарського профілю. Так, у Києві працював ветеринарно-зоотехнічний інститут, який ви-ник на базі ветеринарного факультету КПІ, що функціонував із 27 вересня 1920 р. 3 червня 1921 р. Укрголовпрофосвіта прийняла рішення про відокремлення цього факультету від КПІ і створення самостійного Київського ветеринарно-зоотехнічного інституту. 10 червня НКО УСРР затвердив це рішення. Щоправда, ця справа затягнулася до 7 жовтня, коли було прийнято остаточне рішення про відокремлення від «Київської політехніки»⁴⁵. Автори колективної монографії «Дніп-ропетровський державний аграрний університет» вважають, що інститут виник 11 вересня 1922 р. Свою позицію вони аргументували тим, що цього дня було видано відповідний наказ Укрголовпрофосвіти⁴⁶. Радянський вчений Г. М. Шев-чук повідомляє, що виш створили на базі факультету народного університету-політехнікуму⁴⁷.

Такий же профільний заклад працював і в Харкові. Ще у 1835 р. при кафедрі ветеринарії Харківського університету було створено практичну ветеринар-ну школу, яку у 1851 р. перетворили у ветеринарне училище, а у 1873 р. – у вет-інститут⁴⁸. У 1922 р. останній реорганізували у зооветеринарний інститут⁴⁹. По-чинаючи з середини 20-х рр., його знову називали ветеринарним інститутом⁵⁰.

У цьому ж місті, 1 серпня 1922 р. на базі межового технікуму (діяв з 1 вересня 1920 р.) утворили Харківський геодезично-землеустрійний інститут⁵¹. Урочище відкриття закладу відбулося 17 лютого 1923 р.⁵².

У 1920-х рр. в УСРР діяла низка технікумів сільськогосподарського профілю. Зокрема, у середині десятиліття функціонували Білоцерківський, Ерастівський, Золотоношський, Красноградський, Луганський, Майнівський, Мігейський, Ново-Чарторійський (Волинський), Новополтавський, Полтавський, Сутиський, Уманський, Херсонський і Чернігівський СГТ⁵³. Вони виникали на базі навчальних закладів різного рівня.

Так, попередником Білоцерківського СГТ була жіноча гімназія⁵⁴. Заклад створили розпорядженням колегії губпрофосвіти Київщини від 8 лютого 1920 р. У травні 1921 р. до вишу приєднали промисловий технікум⁵⁵, а у 1923–1924 н.р. – Городищенський СГТ⁵⁶, Таращанський та Смілянський технікуми механізації. У 1926 р. технікум реорганізували сільськогосподарський політехнікум⁵⁷. У жовтні 1921 р. на базі сільськогосподарського факультету Вищої робітничої школи створили Полтавський СГТ⁵⁸. У грудні 1923 р. його об'єднали із садово-городньою школою і кооперативним технікумом у єдиний агрономічно-кооперативний технікум⁵⁹. У грудні 1927 р. технікуму надали статус сільськогосподарського політехнікуму⁶⁰. У Чернігові у січні 1920 р. на базі середньої технічної школи створили політехнікум, один з відділів якого був агрономічним. У 1922–1923 н.р. його реорганізували в індустріально-агрономічний технікум. У вересні 1924 р. індустріальні відділи були ліквідовані й з 1924–1925 н.р. Чернігівський СГТ існував як самостійний заклад. 1 жовтня 1927 р. розпорядженням НКО УСРР СГТ об'єднали з місцевим землеустрійним технікумом, після чого створили агрономічно-землеустрійний політехнікум⁶¹.

Декілька закладів утворилися на базі середніх сільськогосподарських училищ. Зокрема, Ерастівський (нині – Ерастівка є залізничною станцією Придніпровської залізниці)⁶² і Золотоношський СГТ були створені у 1921 р.⁶³. У 1920 р. виник Майнівський СГТ, який дислокувався біля с. Щаснівці Бобровицького району Ніжинської губернії. У 1922–1923 н.р. він знаходився у с. Бобровиця⁶⁴. Тоді ж розпочав свою роботу технікум у с. Мигія (нині – село у Первомайському районі Миколаївської області)⁶⁵. У 1929 р. окружні і громадські установи пропонували НКО УСРР Майнівський⁶⁶ і Мігейський СГТ реорганізувати в інститути⁶⁷. Судячи з усього, ці ініціативи не підтримали.

Ново-Чарторійський (Волинський) СГТ започаткували у вересні 1920 р. на базі сільськогосподарської школи⁶⁸. Наступного року у СГТ такі ж школи реорганізували у Краснограді⁶⁹, а 15 березня 1922 р. – у Луганську⁷⁰.

На початку 20-х рр. місцеві органи влади своїми рішеннями створили технікуми, які, на відміну від вищезгаданих закладів, не мали попередників. Так, 20 серпня 1920 р. виник Сутиський СГТ (с. Сутиска Тиврівського повіту на Вінниччині)⁷¹, а 8 серпня 1921 р. – Могилів-Подільський СГТ (дислокувався у с. Немія Яришівської волості Могилів-Подільського повіту)⁷², у 1923 р. – Запорізький⁷³. У 1925 р. перший з цих вишів, після клопотання його колективу,

перевели у Вінницю, де він розмістився у гарному просторому приміщенні. До цього, як зазначає дописувач П. Денисюк, довелося у «тяжких умовах» здійснити три випуски «червоних студентів-агрономів». У Вінниці технікум «перебудувався на користь студентам і на користь держави»⁷⁴.

У першій половині 1920-х рр. працювали ряд інших СГТ, зокрема, Бердянський (виник 1 грудня 1920 р.)⁷⁵, Вознесенський (15 вересня 1920 р.)⁷⁶, Златопольський (14 листопада 1922 р.)⁷⁷, Єлисаветградський (1920 р.)⁷⁸, Кам'янець-Подільський (1 грудня 1922 р.)⁷⁹, Козацький (1 вересня 1921 р.; працював у с. Козацьке Шевченківського округу на Київщині до 1 вересня 1922 р.)⁸⁰, Ногайський (4 травня 1921 р.; м. Ногайський Запорізької губ.)⁸¹ Полонський⁸², Хмільницький (1920 р.)⁸³, Чугуївський (1920 р.)⁸⁴ та ін. До 1924–1925 н.р. ці заклади припинили свою роботу.

Серед технікумів особливе місце належить Уманському СГТ, який мав багату історію. У 1844–1868 рр. в Умані працювало Головне училище садівництва, у 1868-1903 рр. – училище землеробства і садівництва, у 1903-1921 рр. – середнє училище садівництва і землеробства. 22 червня 1921 р. було створено Уманську вищу сільськогосподарську школу-технікум для підготовки спеціалістів із садівництва і агрономії⁸⁵. 17 листопада 1927 р. вишу надали статус політехнікуму⁸⁶.

У 20-ті рр. виникли сільськогосподарські технікуми національних меншин, перший з яких започаткували у єврейській колонії Новопопелівка. Попередником вишу була сільськогосподарська школа, що виникла 5 листопада 1902 р. й існувала до 1918 р., коли її закрили у зв'язку з військовими подіями. У 1923 р. на кошти єврейського ремісничого товариства школу відновили⁸⁷, а у 1924 р. на її базі створили технікум⁸⁸. Автори видання «Національне питання в Україні ХХ – початку ХХІ ст.» повідомляють, що наприкінці 20-х рр. працювали 6 німецьких, 5 єврейських, по 4 польських і болгарських, 3 російські, 2 польські, по одному греко-еллінському і греко-татарському СГТ⁸⁹. Архівних документів, які б підтверджували ці дані нам віднайти не вдалося.

Працювали декілька спеціальних технікумів сільськогосподарського профілю. 23 серпня 1920 р. колегія губпрофосвіти Київщини видала розпорядження про відкриття у с. Маслівка Шевченківського округу Канівського повіту насіннєво-сортивничого технікуму⁹⁰. У республіці діяли декілька зоотехнічних технікумів. Так, у 1921 р. на базі Харківського середнього землеробського училища було створено Харківський (Дергачівський – певний період він знаходився на ст. Дергачі) зоотехнікум⁹¹. Зоотехнікум функціонував і в Херсоні⁹², а в Полтаві – ветеринарний технікум⁹³.

До сільськогосподарських вишів відносилися землеустрійні технікуми, один з яких діяв у Дніпропетровську. У 1912 р. тут була землемірна школа, яку у жовтні 1920 р. перетворили на межовий технікум, а у 1923 р. – землеустрійний⁹⁴. За таким же сюжетом створили землеустрійний технікум у Чернігові⁹⁵. 1 грудня 1922 р. Укрголовпрофосвіта затвердила рішення про утворення на базі Житомирської землемірної школи землеустрійного технікуму⁹⁶. З такої ж школи у

1920 р. постав Полтавський землеустрійний технікум⁹⁷. Такий же заклад працював у Києві⁹⁸. У цьому ж місті працював інженерно-меліоративний технікум (створений у 1922 р.)⁹⁹, а в Одесі – земельно-меліоративний (1921 р.)¹⁰⁰.

Сільськогосподарським вишам присвоювали імена видатних революціонерів, державних і партійних діячів, науковців, культурних діячів. Так, 7 листопада 1922 р. Кам'янець-Подільському СГІ надали ім'я Карла Маркса, а робітфаку цього ж вишу – III Комуністичного Інтернаціоналу¹⁰¹. У 1924 р. Харківському СГІ присвоїли ім'я Х. Раковського¹⁰². 28 лютого 1928 р. правління вишу, у зв'язку з тим, що цього діяча почали звинувачувати у троцькізмі, висловило ініціативу, аби інститут перейменували у ХСГІ імені Селянського Інтернаціоналу. Згодом цю ініціативу підтримали колектив вишу і Харківський окружний виконавчий комітет. 13 вересня 1928 р. відповідний проект було внесено на розгляд колегії НКО УСРР¹⁰³. З високою долею ймовірності можемо припустити, що цей акт прийняли. Ім'я Християна Раковського носив і Житомирський землеустрійний технікум¹⁰⁴. 3 березня 1925 р. Чернігівському землеустрійному технікуму надали ім'я Г. Петровського¹⁰⁵. У 1924 р. задовольнили клопотання колективу Херсонського СГІ про присвоєння вишу імені партійного і державного діяча О. Цюрупі¹⁰⁶. Київський інженерно-меліоративний технікум носив ім'я наркома освіти Г. Гринька¹⁰⁷; Луганський¹⁰⁸ і Майнівський СГТ¹⁰⁹, Маслівський сортівничо-насіннєвий технікум – природознавця-дарвініста К. Тімірязєва¹¹⁰, Харківський зоотехнікум – письменника і громадського діяча Г. Михайліченка¹¹¹, Сутиський СГТ – видатного українського поета Т. Шевченка¹¹².

Таким чином, у 1920-х рр. більшовикам вдалося впровадити у середовищі сільськогосподарських вишів УСРР власну модель освіти, яка базувалася на суто практичній підготовці фахівців. Вищу освіту у той період надавали інститути і технікуми. Сільськогосподарські виші готували спеціалістів з агрономічної, садово-городньої, лісної, зоотехнічної, меліоративної, землеустрійної галузей. Одним із кроків влади у напрямку впровадження комуністичної ідеології було присвоєння аграрним закладам імен видатних революціонерів, державних і партійних діячів.

Примітки:

¹ Шевчук Г. М. Культурне будівництво на Україні у 1921–1925 роках. Київ : вид-во АН УРСР, 1963. 436 с.

² Живора С. М., Васильєва Н. В. Аграрна освіта в Наддніпрянській Україні (кінець XIX – 1950-ті рр.) // Вісник аграрної історії: зб. наук. пр. Київ : СПД ФО Куц В. М., 2012. Вип.3. С. 96-109.

³ Шульга В. П. Стан та перспективи розвитку вітчизняної сільськогосподарської освіти у середині 20-х рр. XX ст. // Там само. 2015. Вип. 11-12. С. 281-286.

⁴ Вища школа Української РСР за 50 років / [кер. авт. кол., відп. ред. В. І. Пічов]. Київ : Київ. держ. ун-т ім Т. Г. Шевченка, 1967. 395 с.

⁵ Каденюк О. С. Коломієць С. С., Алещенко М. І. та ін. Аграрна історія України : навч. посіб. Кам'янець-Подільський : ФОП Сисин О. В., 2008. 292 с.

⁶ Крилов І. Система освіти в Україні (1917–1930) : досліді і матеріали. Мюнхен, 1956. С. 54-57.

⁷ Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення Комуністичної партії і радянського уряду. 1917–1959 рр. : зб. док. Київ : Держ. вид-во політ. л-ри УРСР, 1960. Т. 1. 1917 червень – 1941 рр. С. 161.

⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 7. Спр. 150. Арк. 27; Шевчук Г. М. Культурне будівництво. С. 249.

⁹ ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 461. Арк. 365 зв.; Ф. 166. Оп. 3. Спр. 635. Арк. 7; Оп. 5. Спр. 258. Арк. 2; ЦДАГО України. Ф. 1 Оп. 20. Спр. 1776. Арк. 91, 105; Спр. 2491. Арк. 99; Спр. 2703. Арк. 1; Держархів Харківської обл. Ф. Р.1148. Оп. 6. Спр. 12. Арк. 15; Народня освіта України на 1 січня 1925 р. Установи професійної та політичної освіти // Статистика України. №76. Серія VII. Статистика народньої освіти. Вип. II. Т. V. Харків : Центр. стат. управ. УСРР, 1926. С. 2-3; Ряппо Я. В защиту советской высшей школы. Харьков : «Путь просвещения» и «Студент революции», 1923. С. 21; Шульга В. П. Стан та перспективи розвитку. С. 282.

¹⁰ Стан і перспективи с.-г. освіти на Україні // Сільськогосподарська освіта. Харків, 1929. №10-11, жовт.-листоп. С. 34.

¹¹ Вища школа Української РСР. С. 148.

¹² ЦДАГО України Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1776. Арк. 107.

¹³ Там само. Арк. 92.

¹⁴ Там само. Арк. 57.

¹⁵ ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 461. Арк. 365 зв.; Ф. 166. Оп. 3. Спр. 635. Арк. 51.

¹⁶ Друга Всеукраїнська нарада ректорів с.-г. інститутів і керуючих с.-г. технікумами : матеріали наради. Харків: Укрголовпрофосвіта, 1925. С. 12.

¹⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 258. Арк. 2; ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2010. Арк. 134; Спр. 2703. Арк. 1; Звігальський Я., Іванов М. Професійна освіта на Україні. Б.м., б.в., 1927. С. 316; Ряппо Я. Технікуми України – вища школа. Харків : Держ. вид-во Укр., 1927. С. 14.

¹⁸ Вища школа Української РСР. С. 79.

¹⁹ Стан і перспективи с.-г. освіти на Україні. С. 34.

²⁰ Уманский ордена Трудового Красного Знамени сельскохозяйственный институт имени А. М. Горького. 1844–1974. Київ: Вища шк., 1976. С. 51.

²¹ Майборода С. В. Державне управління вищою освітою в Україні : монографія. Київ : вид-во УАДУ, 2000. С. 156.

²² Ряппо Я. П. Народна освіта на Україні за десять років революції. [Харків], 1927. С. 72.

²³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 1. Спр. 1082. Арк. 10-10 зв.; Оп. 6. Спр. 193. Арк. 49.

²⁴ Харківський національний аграрний університет імені В. В. Докучаєва. 1918–2006: нарис. Харків, 2006. С. 15, 61.

²⁵ Держархів Харківської області. Ф. Р.1148. Оп. 6. Спр. 12. Арк. 16.

- ²⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 3. Спр. 595. Арк. 165; Оп. 6. Спр. 193. Арк. 194; Щоголів І. Київський Сільсько-Господарський Інститут//Записки Київського СГІ. Київ, 1927. Т.ІІІ. С. 8.
- ²⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1463. Арк. 6.
- ²⁸ Живора С. М., Васильєва Н. В. Аграрна освіта. С. 100.
- ²⁹ Діденко В. В. Нарис історії Національного аграрного університету (до сторіччя заснування). Київ: Аграрна наука, 1998. С. 30.
- ³⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 538. Арк. 693.
- ³¹ Кузня сільськогосподарських кадрів : корот. іст. нарис. Київ : вид-во «Урожай», 1973. С. 16.
- ³² Держархів Хмельницької області. Ф. Р. 195. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 6; Спр. 15. Арк. 10 зв.; 3 історії інституту // Записки сільсько-господарського інституту в Кам'янці на Поділлі. Кам'янець на Поділлі, 1924. Т. І. С. 181.
- ³³ Держархів Хмельницької області. Ф. Р. 195. Оп. 1. Спр. 52. Арк. 73.
- ³⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 3. Спр. 655. Арк. 75.
- ³⁵ Там само. Спр. 634. Арк. 2.
- ³⁶ Там само. Оп. 2. Спр. 1108. Арк. 5.
- ³⁷ Білоусько О. А., Єрмак О. П., Ревегук В. Я. Новітня історія Полтавщини (перша половина ХХ століття) : підруч. : Оріяна, 2005. С. 297; Михайлюк О. І. Становлення та розвиток сільськогосподарських освітніх закладів Полтавщини у ХІХ ст. – 20-х роках ХХ століття. Київ : Нора-принт, 2001. С. 19.
- ³⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2010. Арк. 6-7.
- ³⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 3. Спр. 206. Арк. 66; Оп. 6. Спр. 194. Арк. 33; Держархів Херсонської області. Ф. Р.2. Оп. 1. Спр. 416. Арк. 29; Рубин Ф. Краткий исторический очерк // Збірник, присвячений 50-ти річному ювілею Херсонського сільсько-господарського технікуму імені А. Д. Цюрупі. Херсон : вид. Ювілейн. Комісії, 1924. С. 19.
- ⁴⁰ Ушкаренко В. О. Історичні шляхи становлення й розвитку Херсонського державного аграрного університету // 125 років Херсонському сільсько-господарському навчальному закладу : зб. наук. ст. Херсон : Айлант, 1999. С. 4.
- ⁴¹ Уманський орден Трудового Червоного Знамени. С. 52.
- ⁴² Власенко В. М., Стародуб О. В., Чернецький Є. А. Білоцерківський аграрний університет : від витоків до сьогодення. Біла Церква, 2005. С.70.
- ⁴³ Ще одна вища с.-г. школа // Червоний кордон. Кам'янець-Подільський, 1928. 6 жовт. Ч. 115 (491). С. 5.
- ⁴⁴ Каденюк О. С. Коломієць С. С., Алещенко М. І. та ін. Аграрна історія. С. 239.
- ⁴⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1078. Арк. 24-24 зв.; Оп. 7. Спр. 150. Арк. 26, 38; ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1776. Арк. 36; Бородай І. С. До історії становлення зоотехнічної науки в Україні // Київська старовина. Київ, 2010. Т.1. С. 9.
- ⁴⁶ Дніпропетровський державний аграрний університет. Вид. 3-є, доп. і перероб. Дніпропетровськ : ТОВ «Енем», 2007. С. 8.
- ⁴⁷ Шевчук Г. М. Культурне будівництво. С. 250.

- ⁴⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 193. Арк. 15.
- ⁴⁹ Там само. Оп. 2. Спр. 1482. Арк. 5.
- ⁵⁰ Там само. Оп. 3. Спр. 635. Арк. 7; ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1776. Арк. 36; Держархів Харківської області. Ф. Р.1148. Оп. 6. Спр. 12. Арк. 15; Навчальні плани інститутів і технікумів с.-г. вертикалі з пояснювальними записками / НКО УСРР, Держ. наук.-методолог. к-т. Харків, 1926. С. 16.
- ⁵¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1449. Арк. 231.
- ⁵² Кукс. Харьковский геодезический и землеустроительный Институт // Студент революції. 1923. № 6. С. 82-83.
- ⁵³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 541. Арк. 781, 794, 814; Спр. 923. Арк. 27, 67; Навчальні плани інститутів і технікумів. С.33.
- ⁵⁴ Каденюк О. С., Ісакова Н. П. Розвиток сільськогосподарської науки та освіти в Україні за радянської доби // Історія формування української моделі розвитку сільського господарства (з найдавніших часів до сьогодення). Київ : Навч.-наук. природ.-гумніт. ін-т Нац. аграрн. ун-ту, 2003. Ч. 2 і 3. С. 55.
- ⁵⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 3. Спр. 634. Арк. 180.
- ⁵⁶ Там само. Арк. 181.
- ⁵⁷ Власенко В. М., Стародуб О. В., Чернецький Є. А. Білоцерківський аграрний університет. С. 69.
- ⁵⁸ Михайлюк О. І. Становлення та розвиток. С. 9.
- ⁵⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 3. Спр. 634. Арк. 109; Іваніщенко К. З нашого життя // Студент революції. 1925. № 7. С. 37; Рибалка Д. В Полтавському Агро-Кооперативному технікумі // Там само. 1924. № 1-2. С. 92.
- ⁶⁰ Полтавський сільськогосподарський інститут. С. 774.
- ⁶¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 279. Арк. 2; Спр. 1188. Арк. 3.
- ⁶² Там само. Оп. 4. Спр. 112. Арк. 58; Оп. 5. Спр. 550. Арк. 2; Оп. 6. Спр. 192. Арк. 301.
- ⁶³ Там само. Оп. 3. Спр. 286. Арк. 2.
- ⁶⁴ Там само. Спр. 260. Арк. 25; Яцюта О., Шрам В., Тарасенко І. Агрикультурна робота Майнівського с.-г. технікуму в 1924–25 навчальному році // Досвід агрикультурної роботи сільсько-господарських шкіл. 1924–1926 рр. : зб. матеріалів. Харків : Держ. вид-во Укр., 1927. С. 19.
- ⁶⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 223. Арк. 198.
- ⁶⁶ Агронарада при Ніженському ОЗВ про Майнівський с.-г. технікум // Сільськогосподарська освіта. 1929. №1, січ. С. 74.
- ⁶⁷ Денісєвський Д. Агропохід Мігійського с.-г. технікуму на село // Сільськогосподарська освіта. 1929. №3, берез. С.100.
- ⁶⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 223. Арк. 154.
- ⁶⁹ Там само. Оп. 5. Спр. 282. Арк. 166; Спр. 553. Арк. 5.
- ⁷⁰ Там само. Оп. 2. Спр. 1092. Арк. 14; Друга Всеукраїнська нарада. С. 56.
- ⁷¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 3. Спр. 206. Арк. 43; Спр. 378. Арк. 2.
- ⁷² Там само. Оп. 2. Спр. 1098. Арк. 9, 18.
- ⁷³ Там само. Оп. 5. Спр. 543. Арк. 44.

- ⁷⁴ Денисюк П. Вінницький сільсько-господарський технікум // Студент революції. 1927. №1. С. 82.
- ⁷⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 386. Арк. 3, 4 зв.
- ⁷⁶ Там само. Спр. 343. Арк. 1.
- ⁷⁷ Там само. Спр. 1435. Арк. 345.
- ⁷⁸ Модржевська М. З трьохлітніх мандрювань Єлисаветського с.-г. технікуму // Студент революції. 1924. № 1-2. С. 88.
- ⁷⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1066. Арк. 1; Нестеренко В. А. Технікуми Кам'янця-Подільського в 1920-і в першій половині 1930-х рр. // Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків : історія і сучасність : зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. держ. ун-т, 2005. С. 45; Суровий А. Ф. Технікуми Поділля в 1920-х роках // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. Т. 14. С. 149.
- ⁸⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 3. Спр. 634. Арк. 6, 7 зв.
- ⁸¹ Там само. Оп. 2. Спр. 386. Арк. 29.
- ⁸² Полонский с.-хоз. технікум // Студент революції. 1923. № 6. С. 87.
- ⁸³ Вініковецький С. Я., Воловик В. П. Деякі аспекти культурного розвитку Подільської губернії 20-х років ХХ ст. // Матеріали Х Подільської історико-краєзнавчої конференції. Кам'янець-Подільський, С. 410; Стадник О. О. Формування освітнього і культурного середовища на Поділлі в 1920–30-х рр. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія «Історія» : зб. наук. пр. Вінниця, 2005. Вип. 9. С. 257.
- ⁸⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 391. Арк. 11.
- ⁸⁵ Там само. Спр. 1132. Арк. 2-2 зв.; Оп. 5. Спр. 541. Арк. 150.
- ⁸⁶ Уманський ордена Трудового Червоного Знамени. С. 49.
- ⁸⁷ Мицель М. «Последняя глава» : Агро-Джойнт в годи великого терора. Київ : Дух і літера, 2012. С. 20.
- ⁸⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 192. Арк. 334, Оп. 7. Спр. 150. Арк. 38; Ф. 413. Оп. 1. Спр. 131. Арк. 4.
- ⁸⁹ Національне питання в Україні ХХ – початку ХХІ ст. : іст. нариси. Київ : Ніка-Центр, 2012. С. 250.
- ⁹⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 3. Спр. 214. Арк. 13, Оп. 6. Спр. 192. Арк. 215; Ячевський Ю. Рік агрикультурної праці Маслівського сортівничо-насіньового технікуму (1924–25 рр.) // Досвід агрикультурної роботи сільсько-господарських шкіл. С. 51.
- ⁹¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1435. Арк. 538; Оп. 6. Спр. 223. Арк. 263-264.
- ⁹² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 923. Арк. 67.
- ⁹³ Там само. Оп. 2. Спр. 1435. Арк. 411.
- ⁹⁴ Там само. Оп. 6. Спр. 223. Арк. 4.
- ⁹⁵ Там само. Оп. 5. Спр. 541. Арк. 302; Оп. 6. Спр. 194. Арк. 202; Дедович Д. В. Технікуми Чернігівщини на поч. 20-х рр. ХХ ст. URL: http://www.nbu.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Ltkp/2011_62/teor/t_7.pdf

- ⁹⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Спр. 551. Арк. 8-9.
- ⁹⁷ Там само. Спр. 538. Арк. 343; Оп. 6. Спр. 223. Арк. 233; Хмиз. Полтавський землевпорядний технікум // Студент революції. 1927. № 8. С. 61.
- ⁹⁸ Навчальні плани інститутів і технікумів. С. 41.
- ⁹⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 3. Спр. 206. Арк. 2 зв.; Оп. 5. Спр. 541. Арк. 116, 130.
- ¹⁰⁰ Там само. Оп. 6. Спр. 223. Арк. 343.
- ¹⁰¹ З історії інституту. С.181.
- ¹⁰² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 193. Арк. 49.
- ¹⁰³ Там само. Оп. 5. Спр. 33. Арк. 13, 14, 16.
- ¹⁰⁴ Рябченко О. Л. Радянська влада і колективи вищої школи : проблема взаємодії // Суспільство і влада в радянській Україні років непу (1921–1928) : кол. монографія. Київ : Ін-т іст. Укр. НАН Укр., 2015. Т. 1. С. 621; Її ж. Студентство у символічному просторі міста радянської України (1920-ті рр.) // Етнічна історія народів Європи : зб. наук. пр. Київ : УНІСЕРВ, 2009. Вип. 28. С. 24.
- ¹⁰⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 194. Арк. 202.
- ¹⁰⁶ Держархів Херсонської області. Ф. Р. 2. Оп. 1. Спр. 416. Арк. 29; Ф. Р. 414. Оп. 1. Спр. 794. Арк. 32.
- ¹⁰⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 3. Спр. 206. Арк. 2 зв.
- ¹⁰⁸ Там само. Оп. 2. Спр. 1092. Арк. 6.
- ¹⁰⁹ Яцюта О., Шрам В., Тарасенко І. Агрикультурна робота. С. 19.
- ¹¹⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 541. Арк. 223.
- ¹¹¹ Там само. Оп. 6. Спр. 223. Арк. 263.
- ¹¹² Там само. Оп. 3. Спр. 206. Арк. 43; Спр. 378. Арк. 2.

Vadym Pokalyuk. Institutionalization of higher agricultural education in the USSR in the 1920s. *The article shows how the Bolshevik model of education in the 1920s was introduced among the agricultural universities of the USSR. The author indicates that the Bolsheviks came to the power and began to introduce communist ideology. They have developed their own model of education, which defended only practical training. The higher education in that period was provided by the institutes and the technical schools. It is indicated that the agricultural universities prepared the specialists in agronomical, horticultural, forestry, animal husbandry, meliorative, land management industries. The author showed the process of creating agricultural institutions in Kharkiv, Kyiv and Kamyanets-Podilsky and Odesa, Kyiv veterinary and animal husbandry Institute, Kharkiv veterinary Institute, Geodetic- land management Institute. The process of establishing the number of technical agricultural schools (agronomical, animal husbandry, land management; Maslivsky seed-sorting, Poltava veterinary, Engineering and meliorative in Kyiv, Land meliorative - in Odessa) is shown. The special place was occupied by Uman agricultural technical school, which trained specialists in horticulture. The author focuses on creating Novopoltavsky Jewish Agricultural College, the first educational institution of this kind among the ethnic minorities. The article reads that the agricultural universities were named after the prominent revolutionaries, government and party*

leaders, scientists, cultural figures.

Key words: *institute, technical schools, agricultural education, creation, environment.*

Отримано: 17.05.2017 р.

УДК 378-057(477) «192/193»

Олександр Комарницький

**СТУДЕНТИ-ПЕДАГОГИ УСРР:
ПРОБЛЕМА ФОРМУВАННЯ НОВОГО ПОЛІТИЧНОГО
СВІТОГЛЯДУ (КІНЕЦЬ 20-Х – 30-ТІ РР. ХХ СТ.)**

Олександр Комарницький. Студенти-педагоги УСРР: проблема формування нового політичного світогляду (кінець 20-х – 30-ті рр. ХХ ст.). У статті на конкретних прикладах показано опозиційні настрої студентів педагогічних навчальних закладів радянської України, частина з яких не сприйняла більшовицької моделі суспільства. Автор зазначає, що зростання студентства нового типу, яке було незгідне з «генеральною лінією» партії більшовиків, припадає на кінець 1920-х – на 1930-ті рр. У публікації йдеться про те, що студенти з іронією ставилися до політики більшовиків щодо будівництва соціалізму і комунізму. Ряд студентів не сприйняли заклик партії щодо їх участі у громадсько-політичній роботі. Автор виявив низку фактів, коли молодь відмовлялася сприймати вчення класиків марксизму-ленінізму, керівників більшовицької партії і уряду, що принижувало роль Й. Сталіна як «вождя партії й теоретика». Деякі студенти сприймали смерть того чи іншого керівника держави, більшовицького діяча як надію на подальші позитивні зміни в державі (йдеться про Й. Сталіна, С. Кірова, В. Куйбишева). Розповідається, що чимало студентів відмовлялися визнавати марксизм-ленінізм за науку, негативно ставилися до навчальних предметів ідеологічного змісту. Наводиться низка фактів про підтримку молоді ідей Л. Троцького і Г. Зінов'єва, «правоопортуністичної» теорії М. Бухаріна, О. Рикова і М. Томського. Студентство переслідували за «антирадянську та контрреволюційну» роботу, не забезпечення «комуністичного виховання дітей». Зазначається, що у студентському середовищі широкого поширення набули антипартійні написи і контрреволюційні анекдоти, поеми «контрреволюційного» змісту. Автор повідомляє про випадки зникнення портретів керівників партії.

Ключові слова: *студент, інститут, технікум, більшовики, опозиція.*

Александр Комарницкий. Студенты-педагоги УССР: проблема формирования нового политического мировоззрения (конец 20-х – 30-ые гг. ХХ в.). В статье на конкретных примерах показаны оппозиционные настроения студентов педагогических учебных заведений советской Украины, часть из которых не восприняла большевистскую модель общества. Автор отмечает, что

рост студенчества нового типа, которое было несогласно с «генеральной линией» партии большевиков, приходится на конец 1920-х – на 1930-ые гг. В публикации идет речь о том, что студенты с иронией относились к политике большевиков относительно строительства социализма и коммунизма. Ряд студентов не восприняли призыв партии относительно их участия в общественно-политической работе. Автор выявил ряд фактов, когда молодежь отказывалась воспринимать учение классиков марксизма-ленинизма, руководителей большевистской партии и правительства, которое унижало роль И. Сталина как «вождя партии и теоретика». Некоторые студенты воспринимали смерть того или другого руководителя государства, большевистского деятеля как надежду на дальнейшие позитивные изменения в государстве (идет речь о И. Сталина, С. Кирове, В. Куйбышеве). Рассказывается, что немало студентов отказывалось признавать марксизм-ленинизм наукой, негативно относились к учебным предметам идеологического содержания. Приводится ряд фактов о поддержке молодежи идей Л. Троцкого и Г. Зиновьева, «правооппортунистической» теории Н. Бухарина, А. Рикова и Н. Томского. Студенчество преследовали за «антисоветскую и контрреволюционную» работу, не обеспечение «коммунистического воспитания детей». Отмечается, что в студенческой среде широкого распространения приобрели антипартийные надписи и контрреволюционные анекдоты, поэмы «контрреволюционного» содержания. Автор сообщает о случаях исчезновения портретов руководителей партии.

Ключевые слова: студент, институт, техникум, большевики, оппозиция.

Наприкінці 20-х рр. ХХ ст. авторитарний радянський режим, який значною мірою сформувався в період непу, трансформувался в тоталітарний. Для зміцнення такого режиму важливо було, як зазначає С. Кульчицький, не тільки придушити прояви опозиційних настроїв чи прямі виступи проти державної влади, а й не допустити поширення інакомислення і навіть самої думки про опозицію владі в суспільстві¹. Значною мірою це стосується студентської молоді педагогічних навчальних закладів, опозиційність якої у цей період посилилася. Дана проблема в історичній науці комплексно не вивчалася. Окремі її аспекти присутні у дослідженнях О. Рябченко², І. Мошик³, О. Єрмака, Г. Білик⁴. У нашій статті покажемо ставлення студентів-педагогів до політики більшовиків щодо будівництва соціалізму і комунізму, заклику партії щодо їх участі у громадсько-політичній роботі тощо.

Частина студентства не сприйняла більшовицької моделі суспільства і наприкінці 1920-х – у 1930-ті рр. посилюються його опозиційні настрої. У 1930 р. на I всеукраїнській вишівській нараді у доповіді комуніста В. Мускіна констатувалося про те, що «під тиском клясово-ворожих сил, серед окремих нестійких елементів студентства виникають опозиційні хитання»⁵. До опозиційності студентів призвели їх незадовільне матеріальне становище, а також зміни в ідеологічній площині. Що стосується останнього, то у 20-ті рр. відбувалося помітне зростання студентства нового типу, «досить активного, яке не здається,

відстоює власну лінію, є формацією молоді непманівської ідеології»⁶. Воно було незгідне з «генеральною лінією» більшовицької партії, ударними темпами та скороченням терміну навчання, негативно ставилося до вивчення ідеологічних дисциплін, відмовлялося від участі у громадському житті. Цим студентам була властива замкненість і аполітичність. Про це свідчать ціла низка фактів.

Зокрема, частина студентів з іронією ставилася до політики більшовиків щодо будівництва соціалізму та комунізму. Так, студент II курсу історико-економічного відділу Запорізького інституту народної освіти (ІНО) Цибулько у червні 1931 р. говорив, що «ми всі скоро попухнемо з голоду через п'ятирічки»⁷. Певною мірою його слова стали пророчими. У 1932 р. студент-комсомолец III курсу технічно-математичного відділу Вінницького інституту соціального виховання (ІСВ) Сірий заявив, що «партія взяла непосильні темпи в будівництві соціалізму в СРСР»⁸. Студенти Ніжинського ІСВ Горшков і Дудка у 1932–1933 н.р. говорили, що «Сталін і вожді нічого не роблять, досягнень нема». У свою чергу, Стрикун переконував, що «постанови партії – це ерунда, з них нічого не получиться». У гуртожитках вишу були такі думки: «Коли б жив Ленін, такої, як зараз, політики не було б»⁹. У 1935 р. студент Бердянського педінституту В. Солонський заявив, що він не вірить у будівництво соціалізму, що це «пуста болтовня»¹⁰. У 1936 р. невдоволення політикою радянської влади висловлював студент Житомирського учительського інституту Калюжек. Він говорив, що «як при такому соціалізмі жити, краще йти в Сибір...»¹¹. Подібні думки висловлювали деякі студенти Полтавського ІСВ¹², Запорізького¹³ і Кам'янець-Подільського педінститутів¹⁴, Вінницького українського педтехнікуму (ПТ)¹⁵.

Ряд студентів не сприйняли заклик партії щодо їх участі у громадсько-політичній роботі. Наприклад, студент Житомирського ІСВ Лось на студентських зборах у своєму виступі агітував «більше читати книжок, а менше тратити часу на другорядні [громадсько-політичні] роботи»¹⁶. Студент Старобільського ПТ Кравцов під час суботника на будівництві магістралі Москва-Донбас порівнював комсомольські суботники до «рабовласницького періоду»¹⁷. У 1931 р. студенти Дніпропетровського інституту професійної освіти (ІПО) Покотило, Шебеко, Дезенко вороже поставилися до соцзмагання, ударництва, цитуючи «буржуазних» класиків доводили неправдивість і нестійкість радянської влади¹⁸. Ігнорували соцзмагання і студент Сумського педінституту Т. Верхолаз¹⁹, студентки Ржищівського ПТ Будникова і Пінчукова²⁰. Студент Полтавського ІСВ Джеріп досить скептично ставився до передовиків²¹. Студенти Запорізького педінституту А. Іщенко і Ю. Беруля агітували проти стаханівського руху²². Студент цього ж вишу Ф. Шевченко на нараді редакторів стінгазет заявив, що стахановці не були письменниками і тому їм було не обов'язково брати участь у роботі редакцій²³. У 1936 р. один із студентів Вінницького педінституту категорично відмовився надіти протигаз і привселюдно висміював заходи товариства ППХО²⁴. Студентка цього ж вишу Галицька демонстративно порвала квиток добровільної лотереї²⁵. «Тікала від громадської роботи» молодь Бердичівському ІСВ²⁶, Луганському ІПО²⁷, Миколаївського педінституту²⁸.

Нам вдалося виявити низку фактів, коли молодь відмовлялася сприймати вчення класиків марксизму-ленінізму, керівників більшовицької партії і уряду. Зокрема, студент Вінницького педінституту Гройзнер на початку 1935 р. намагався принизити роль Сталіна як «вождя партії й теоретика»²⁹. У 1937 р. студент О. Гаврилов у розмові з товаришами твердив, що К. Маркс і Ф. Енгельс перед тим як писати свої твори, «пили спиртні напитки, щоб викликати тимчасове збудження»³⁰. Подібні думки висловлювали студенти Піхно³¹ і Черешневий³². У 1933–1934 н.р. студент Польського педінституту Опико у гуртожитку висміював гасла Сталіна, поширював думки про «ніщету» та інші «ворожі теорії». Він говорив, що почуває себе «як в грязі»³³. Студентка Кам'янець-Подільського педінституту Б. Щварцер «малю[вала] пеньок, на ньому зайчик і внизу підпис[ала], що це на такій височині стоїть наш радянський учитель»³⁴. У 1935 р. студенти Ніжинського педінституту Лата та Супрун зазначали, що «філософія Маркса парить в облаках, а на практиці не здійснюється». Студент-комсомолец цього ж вишу Яцура помилки в роботах Маркса і Енгельса списував на людський фактор («вони люди, яким властиво помилятися»). Крім того, він заявляв, що «Москва пожирала до чорта палива»³⁵. У тому ж році студент Харківського педінституту Колодко у своїй редакції виклав цитату Сталіна, написану на дошці партторгом вишу: «Двісті дурнів про одного». Жоржоленко у розмові з комсомольцем-грузином намагався принизити грузинську націю і, водночас, дискредитувати Сталіна: «Така нікчемна нація, як Грузія дала такого генія як Сталін»³⁶. Студента того ж вишу С. Івахненко звинуватили в тому, що він у своїй власній бібліотеці пошмагував брошури Л. Кагановича, В. Молотова, П. Постишева, які були присвячені актуальним проблемам політичного життя³⁷. Студента Стулія відрахували з вишу за брудну лайку на адресу уповноваженого курсу з передплати на твори Леніна³⁸. «Контрреволюційні розмови» та дискредитація вождів мали місце у Запорізькому³⁹, Мелітопольському⁴⁰ і Миколаївському педінститутах⁴¹, Бердянському учительському інституті⁴².

Деякі студенти сприймали смерть того чи іншого керівника держави, більшовицького діяча як надію на подальші позитивні зміни в державі. У Ніжинському ІСВ у 1932–1933 н.р. серед студентів дебатовалося питання, коли помере Сталін⁴³. Один із студентів Ніжинського педінституту, приїхавши з екскурсії з Києва, розповів у гуртожитку, що у місті була величезна похоронна процесія, центральна вулиця була настільки заповнена людьми, що, здавалось, ховають Сталіна. Наступного дня його заарештували⁴⁴. Студент-комсомолец Старобільського ПТ Ю. Пархоменко, дізнавшись про смерть Кірова, заявив: «На 800 гр. хліба побільшало»⁴⁵. За глузування з приводу смерті Кірова у грудні 1934 р. відрахували студента Харківського педінституту В. Матищука⁴⁶. Студент Вінницького педінституту Будник, коли помер В. Куйбишев заявив: «Вмирають наші вожді. Кірова вбили, Куйбишев помер. Нічого, ми їх замінимо»⁴⁷. Студент Кам'янець-Подільського педінституту І. Перепечай у 1935 р. зазначав, що «Кірова вбили, Куйбишев помер, скоро черга дійде і до інших <...> Скоро всі міста змінять свої назви». Він також уживав вислови: «Коли я вже дочека-

юся, коли Сталін помре», «Чи збудують тов. Сталіну мавзолей як Леніну» і т. п.⁴⁸ 27 січня 1935 р. студент I курсу Вінницького єврейського ПТ Штілерман сказав: «Якщо впродовж 1-го року померло два керівника партії, то скільки ж помере на протязі 4-х років»⁴⁹.

Чимало студентів відмовлялися визнавати марксизм-ленінізм за науку, негативно ставилися до навчальних предметів ідеологічного змісту. У Харківському ІСВ у 1931 р. студент Савицький виступав проти проведення політгодин («це зайва витрата часу, краще більше математики»), відмовлявся вивчати ідеологічні дисципліни⁵⁰. Так, у 1933 р. студенти-комсомольці Кам'янець-Подільського педінституту Фішер і Мордків заявили, що «ленінізм не є наука, а тільки ідея»⁵¹. Проблема «чи є марксизм-ленінізм?» дискутувалося серед студентів цього вишу і в 1935 р.⁵² «Недооцінили» «соціально-економічні» дисципліни також студенти Вінницьких ІСВ⁵³ та педінституту⁵⁴, Зінов'євського⁵⁵ та Чернігівського ІСВ⁵⁶, Ніжинського педінституту⁵⁷. Власне це, на думку влади, призводило до антипартійних виступів студентів. Зокрема, у такому дусі було висловлювання у 1932 р. на лекції з діалектичного матеріалізму студента Житомирського ІСВ Рунчука⁵⁸. Подібне мало місце і в наступні роки. Так, студент Кам'янець-Подільського педінституту Байрак у 1935 р. говорив, що «Котовський приймав до себе лише злодіїв»⁵⁹. Частина тульчинських студентів твердили, що в «Радянській державі є експлуатація і капітал»⁶⁰. У 1936 р. студент-комсомолец Житомирського учительського інституту Лозько на занятті з історії партії запитав викладача: «Чи не є це зрада, коли партія заключила Брестський мир?»⁶¹. Студент Вінницького педінституту Кролівський прибув на екзамен з ленінізму у «дуже п'яному вигляді»⁶².

Низка фактів свідчить про підтримку студентами ідей Л. Троцького і Г. Зінов'єва. Зокрема, у 1930–1931 н.р. студент Житомирського ІСВ Вольфман у розмові з товаришами сказав, що «Сталін схоластик, партія повернула на бік Троцького»⁶³. Студент Кам'янець-Подільського ІСВ І. Кунц у розмові із однокурсниками зазначав: «Троцький був правий, що нам не потрібні такі темпи, які партія взяла, а тепер такі труднощі». Зокрема, він критикував лінію партії на підвищення цін на промислові товари, і, водночас, обкладання селян новими податками, перехід на 10-годинний робочий день. Виступав проти примусових заощаджень (публічно порвав свою ощадну книжку), збору коштів на розширення інститутського городу, організації у закладі соцмагань, ударництва, оскільки студенти жили в незадовільних матеріально-побутових умовах⁶⁴. У 1933 р. студент Ржищівського ПТ Рябокляч поширював інформацію, що «Троцький розумніший за Леніна, і що краще було б, якби партією керував Троцький»⁶⁵. На початку 1935 р. вихваляв Троцького, Зінов'єва, Карла Каутського як видатних теоретиків та ораторів студент Вінницького педінституту Гройзнер. Доводив, що йому «байдуже жити в пролетарській чи буржуазній країні, аби була змога добре їсти й готуватись до наукової кар'єри»⁶⁶. У тому ж році виступ студента Кам'янець-Подільського педінституту Касьянчука зводився до того, що «контрреволюційна зінов'євсько-троцькістська група була права і рішення ЦК партії

[про цю групу] не вірне»⁶⁷. Троцькістські ідеї поширювали також студенти До-нецького ІНО Байбаков і Хайло⁶⁸; Вінницького педінституту – Ковальов, Бо-родай, Ліщишин, Головатюк, Дольчук⁶⁹, Вайнер⁷⁰; Бердянського учительського інституту – М. Бойко⁷¹.

Ряд студентів поділяли «правоопортуністичну» теорію М. Бухаріна, О. Ри-кова і М. Томського. Так, 21–22 листопада 1930 р. на конференції студентів Чер-каського району йшлося про те, що в Черкаському ІСВ були прояви «правого опортунізму, лівих загибів, примеренського ставлення до них, аполітичності, не-достатньої ідеологічної витриманості та класової цілеспрямованості»⁷². У Бер-дичівському ІСВ мав місце «право-опортуністичний» виступ студента-комсо-мольця Журавльова, який на відкритих комсомольських зборах відмовився від обміну комсомольського квитка і зобов'язань перед партійною організацією⁷³. Мали місце також виступи студентів-«правих опортуністів» у Кам'янець-Поді-льському⁷⁴ і Харківському ІНО⁷⁵; Вінницькому⁷⁶, Житомирському⁷⁷ і Кам'янець-Подільському ІСВ⁷⁸; Сумському педінституті⁷⁹, Шепетівському ПТ⁸⁰.

Студентів переслідували і за інші провини. Так, у 1931 р. у Харківському ІПО було організовано показовий суд над студентами Стахом та Юримом, під час якого «засудили» їхні антирадянські оповідання «Портрет вуглем» та «При-надна далечінь»⁸¹. За «наклепи на комуністичну партію та спотворення радянської дійсності» у 1936 р. заарештували студентів Чернігівського педінституту П. Зе-ляка, І. Орешка, М. Ситника, І. Пустовойта та Є. Гладку⁸². Того ж року в Київсько-му педінституті на одному із зібрань мали місце «контрреволюційні» виступи студентів Рибки і Зарудного⁸³. «Антирадянську та контрреволюційну» роботу проводили також студенти Дніпропетровського ІПО Безкровна, Покотило, Ше-беко⁸⁴; Глухівського ІСВ – Свистеліна⁸⁵; Одеського німецького педінституту – І. Ланц⁸⁶; Херсонського ІСВ – Гудименко і Клименко⁸⁷; Житомирського учитель-ського інституту – Падалка, Ковальчук, Юзвенко, Садчик⁸⁸, Герман, Никітюк⁸⁹.

Ряд студентів-заочників Одеського німецького педінституту відрахували як таких, що не забезпечили «комуністичного виховання дітей». Серед них – О. Греклер, Р. Кох, С. Кольба⁹⁰, Ф. Тальнер⁹¹, Вебер, Вейланд, Д. Рейсмер⁹², А. Брен-дель⁹³ та ін. За «антирадянську шкідливу» роботу в школі відрахували студен-та Миколаївського педінституту Ф. Кочубея⁹⁴. Студентів Полтавського педінсти-туту Н. Суворову і В. Клименко звинуватили в тому, що вони відмовилися під-тримати пропозицію студентського колективу про закриття однієї із церков міс-та⁹⁵. Як «ворожий» прояв було розцінено зрив явки студентів Запорізького пе-дінституту на демонстрацію, приурочену 20-й річниці Жовтневої революції (з 1 тис. студентів з'явилися лише 150-200). Водночас, молодь швидко збиралася на акції, які владою не планувалися. Наприклад, як провокацію розцінили участь усіх студентів Харківського ІПО у похоронах М. Хвильового⁹⁶. Студент Жито-мирського учительського інституту Доцюк прибив до стіни туалету «забороне-ну книжку»⁹⁷. Студенту Вінницького українського ПТ Тищенку інкримінували участь у виступах «проти радвлади та погромах, що заховані під машкарою пар-тизанщини»⁹⁸.

У студентському середовищі широкого поширення набули антипартійні написи і контрреволюційні анекдоти. Наприклад, 7 травня 1933 р. у наказі по Красноградському ПТ йшлося про те, що на коридорі були розвішені «контрреволюційні гасла» такого змісту: «1933 рік є рік великих труднощів. Цього року розв'язується питання хто кого. Або СРСР одержить всесвітній рекорд, або СРСР загине. Скоріше, що загине. Це видно з того, що зростають суперечності між СРСР і капіталістичними країнами, виростає безробіття, а саме в сільському господарстві. Все це веде до здійснення петлюрівського гасла кинутого 1.01.1933 року – 1933 рік є останній рік гноблення України більшовиками»⁹⁹. У лютому 1935 р. на загальних партійно-комсомольських зборах Житомирського учительського інституту йшлося про В. Юзвенка, який поширював серед студентів «контрреволюційні пісні». Студентка О. Садчик на бюсті Леніна записувала у зошит розклад занять, чим «дискредитувала вождя партії»¹⁰⁰. У Бердичівському ІСВ на стінах траплялися антирадянські, «шовіністичні» написи¹⁰¹. У Київському ППО «по темних кутках» всі стіни були покриті «контрреволюційними» гаслами¹⁰². Антирадянські гасла писали також студенти Житомирського ІСВ – Лібер-фарб¹⁰³; Харківського – Я. Антоненко і П. Медведєв¹⁰⁴.

Поєми «контрреволюційного» змісту, анекдоти, різні «єхидні насмішки» писав студент I курсу літературного факультету Харківського ППО Шарко¹⁰⁵. Студент Ніжинського ІСВ Стрикун розповідав своїм товаришам анекдот: «Коли до Петровського прийшли по допомогу кінь, осел і віл, то лише осел дістав допомогу, бо там сидить своя братва – лише осли»¹⁰⁶. Студенти Кам'янець-Подільського ІСВ Сусяк, Цвігун, Саголюк¹⁰⁷ поширювали такий анекдот: «Сталін ходить тому в чоботах, що він завів всіх людей в болото, а Ленін ходить тому в ботінках, що він вивів країну на правильний шлях і ходив по сухому»¹⁰⁸. Анекдоти поширювали також студенти Харківського (Л. Савенко¹⁰⁹ і Ясногородський¹¹⁰) і Миколаївського (Зозуля¹¹¹, Пащенко, Цілий, Білецький, Семко¹¹²) педінститутів, Бердянського учительського інституту (І. Уманський, Принцовський і Чижевський¹¹³), Лохвицького ПТ¹¹⁴. Студентів Бердянського учительського інституту М. Боря і Г. Мороза відрахували за «антирадянські вилазки» під час виконання диктанту¹¹⁵.

Крім того, у 1930 р. у Вінницькому ІСВ оголосили про зникнення портрета Й. Сталіна¹¹⁶, а у Харківському педінституті у березні 1935 р. у туалеті вивішали портрет В. Леніна, в аудиторіях зривали портрети Й. Сталіна і К. Ворошилова¹¹⁷.

Таким чином, на кінець 1920-х – 1930-ті рр. припадає зростання студентства нового типу, яке було незгідне з «генеральною лінією» партії більшовиків. Частина студентів-педагогів з іронією ставилася до політики більшовиків щодо будівництва соціалізму і комунізму, відмовлялися сприйняти заклик партії щодо їх участі у громадсько-політичній роботі, ігнорували вчення класиків марксизму-ленінізму, керівників більшовицької партії і уряду, негативно ставилися до навчальних предметів ідеологічного змісту тощо. Деякі студенти підтримали ідеї Л. Троцького і Г. Зінов'єва, «правоопортуністичну» теорію М. Бухаріна, О. Рикова і М. Томського.

Примітки:

- ¹ Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиліття (1919–1928). Київ : Основи, 1996. 396 с.
- ² Рябченко О. Студенти радянської України 1920–1930-х років : практики повсякденності та конфлікти ідентифікації : монографія. Харків : ХНАМГ, 2012. 456 с.
- ³ Мошик І. В. Особливості та проблеми формування студентського контингенту вузів Чернігівщини у 30-ті рр. ХХ ст. // Сіверщина в історії України: зб. наук. пр. / [редкол. : С. А. Слесарєв (гол.), О. М. Титова, С. І. Білоконь та ін.]. Київ, Глухів : ТОВ НВП «Ферокол», 2010. Вип. 3. С. 302-306.
- ⁴ Єрмак О., Білик Г. Полтавський державний педагогічний університет імені В. Г. Короленка : з історії перших десятиліть діяльності // Альманах Полтавського державного педагогічного університету «Рідний край» / [редкол. : М. Степаненко (гол. ред.), М. Наєнко, Г. Білик та ін.]. Полтава : Полтав. нац. пед. ун-т ім. В. Г. Короленка, 2009. Вип. 2 (21). С. 6-23.
- ⁵ Мускін В. Вивершимо реконструкцію вищої і середньої школи : Перша Всеукраїнська вишівська нарада. Харків : ДВОУ «Молодий більшовик», [1930]. С. 15.
- ⁶ Съезды РКП(б) о молодежи // Студент революції. Харків, 1929. №5. С. 102-103.
- ⁷ Відомчий архів Запорізького національного університету (ВА ЗНУ). Ф. Р. 2054. Оп. 3. Спр. 1. Арк. 53зв.
- ⁸ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 23зв.; Спр. 9. Арк. 2.
- ⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 61.
- ¹⁰ Мандрикіна Т., Ноздріна Л. Педагогічний погляд у 30-і роки ХХ століття // Азовский вестник : комитет информации Запорожской облгосадминистрации. Бердянск, 2007. 14 сент. № 33 (876). С. 3.
- ¹¹ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 63. Арк. 16зв.
- ¹² Рішуче вдарити по шовінізму та антисемітизму // Студент революції. 1931. №3. С. 26.
- ¹³ Запорізький національний університет : історія і сучасність (1930–2005) : ювілей. книга / [гол. ред. ради проф. С. М. Тимченко]. Запоріжжя : Дике поле, 2006. С. 16.
- ¹⁴ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 1605. Оп. 1. Спр. 6а. Арк. 46-47.
- ¹⁵ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 608. Арк. 27.
- ¹⁶ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 31-32.
- ¹⁷ Реабілітовані історією : у 27 томах. Луганська область / [редкол. тому : В. В. Просін (гол.), В. М. Голенко, В. В. Михайличенко та ін.; ред.-упоряд. : В. В. Михайличенко]. Луганськ : б.в., 2004. Кн.1. С. 101.
- ¹⁸ Держархів Дніпропетровської обл. Ф. П. 18. Оп. 1. Спр. 107. Арк. 98.
- ¹⁹ Корж Л. В. Історія становлення і розвитку Сумського державного педагогічного університету ім. А. С. Макаренка. Суми : Сумськ. держ. пед. ун-т ім. А. С. Макаренка, 1999. С. 41.

- ²⁰ С. С. Вирвати з коренем // За комуністичні кадри. Ржищів, 1931. 24 листоп. №6. С. 2.
- ²¹ Рішуче вдарити по шовінізму та антисемітизму // Студент революції. 1931. №3. С. 26.
- ²² ВА ЗНУ. Ф. Р. 2054. Оп. 3. Спр. 13. Арк. 175.
- ²³ Запорізький національний університет. С. 16.
- ²⁴ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 54.
- ²⁵ Там само. Спр. 25. Арк. 4зв.
- ²⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1794. Арк. 17; Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 20. Арк. 76.
- ²⁷ З купи листів (Пост «Студента революції») // Студент революції. 1931. №33. С. 34.
- ²⁸ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 993. Оп. 1. Спр. 22. Арк. 4.
- ²⁹ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 492. Арк. 20; Спр. 493. Арк. 3; Спр. 603. Арк. 10; Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 6; Спр. 25. Арк. 20зв.; Спр. 35. Арк. 37.
- ³⁰ Там само. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 27.
- ³¹ Там само. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 492. Арк. 20; Спр. 493. Арк. 2; Спр. 603. Арк. 10.
- ³² Там само. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 6зв.
- ³³ Держархів м. Києва. Ф. Р. 920. Оп. 11. Спр. 18. Арк. 35.
- ³⁴ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 12. Оп. 1. Спр. 73. Арк. 73; Ф. Р. 302. Оп. 4. Спр. 60. Арк. 91зв.
- ³⁵ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 1249. Арк. 109.
- ³⁶ Там само. Арк. 193.
- ³⁷ Запорізький національний університет. С. 16.
- ³⁸ ВА ЗНУ. Ф. Р. 2054. Оп. 3. Спр. 33. Арк. 1.
- ³⁹ Там само. Спр. 13. Арк. 175.
- ⁴⁰ Воловник С. В., Крылов Н. В. Мелитопольский пединститут : страницы истории. Мелитополь : изд. дом Мелитоп. городс. типографии, 2014. С. 62.
- ⁴¹ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 993. Оп. 1. Спр. 22. Арк. 4.
- ⁴² Бердянський інститут соціального виховання. Педагогічний інститут. Учительський інститут (1932–1953 роки) / [упоряд. : І. І. Лиман, В. М. Константинова] // Матеріали з історії Бердянського державного педагогічного університету. К. : Освіта України, 2009. Т. IV. С. 39.
- ⁴³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 61.
- ⁴⁴ Дудченко В. С. Ніжинський педагогічний інститут у 1930-40-х рр. Спогади // Література та культура Полісся : зб. наук. пр. Ніжин: Ніжин. держ. ун-т ім. М. Гоголя, 2011. Вип. 63. С. 275.
- ⁴⁵ Реабілітовані історією. Луганська область. Кн.1. С. 101.
- ⁴⁶ Відомчий архів Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди (ВА ХНПУ ім. Г. С. Сковороди). Ф. Р. 4293. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 110.
- ⁴⁷ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 4зв.

- ⁴⁸ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 2216. Арк. 55, 85-86зв.
- ⁴⁹ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 608. Арк. 11, 13; Настрої та поведінка населення. С. 333.
- ⁵⁰ Кравченко К. Галерея ворогів // Студент революції. 1931. №5. С. 25.
- ⁵¹ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 12. Оп. 1. Спр. 73. Арк. 33.
- ⁵² Там само. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 1631. Арк. 96зв.
- ⁵³ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 22зв.
- ⁵⁴ Там само. Спр. 41. Арк. 2зв.
- ⁵⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 10.
- ⁵⁶ Там само. Арк. 198зв.
- ⁵⁷ Мошик І. В. Особливості та проблеми формування студентського контингенту вузів Чернігівщини у 30-ті рр. ХХ ст. С. 304.
- ⁵⁸ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 23.
- ⁵⁹ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 41. Арк. 9.
- ⁶⁰ Зет В. Усунуть від керівництва, хто придушує ініціативу та самокритику // Студент революції. 1930. №11. С. 28.
- ⁶¹ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 63. Арк. 16зв.
- ⁶² Держархів Вінницької обл. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 41. Арк. 2зв.
- ⁶³ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 31-32.
- ⁶⁴ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 3. Оп. 1. Спр. 339. Арк. 47, 49; Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 38-39, 45, 62, 64, 76.
- ⁶⁵ Скриженко Ф. У Ржищеві потрібна перевірка // Студент революції. 1933. №7-8. С. 39.
- ⁶⁶ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 492. Арк. 20; Спр. 493. Арк. 3; Спр. 603. Арк. 10; Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 6; Спр. 25. Арк. 20зв.; Спр. 35. Арк. 37.
- ⁶⁷ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 2216. Арк. 83зв.
- ⁶⁸ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 12. Спр. 728. Арк. 2.
- ⁶⁹ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 40. Арк. 71.
- ⁷⁰ Там само. Спр. 25. Арк. 18зв.
- ⁷¹ Бердянський інститут соціального виховання. С. 42.
- ⁷² Держархів Черкаської обл. Ф. Р. 237. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 1.
- ⁷³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1794. Арк. 17; Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 20. Арк. 76.
- ⁷⁴ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 22. Арк. 1.
- ⁷⁵ Рішуча відсіч правому опортунізму // Студент революції. 1930. №24. С. 1.
- ⁷⁶ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 9, 36зв.
- ⁷⁷ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 23.
- ⁷⁸ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 20, 71; Ф. П. 1605. Оп. 1. Спр. 5д. Арк. 28; Завзятіше в бій за генеральну лінію партії. З доповіді секретаря РК ЛКСМУ тов. Лисенка // Червоний кордон. 1930. 10 груд. №132 (802). С. 3.
- ⁷⁹ Корж Л. В. Історія становлення і розвитку. С. 41.

- ⁸⁰ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 458. Оп. 1. Спр. 275. Арк. 38.
- ⁸¹ З купи листів (Павло) // Студент революції. 1931. №16. С. 33.
- ⁸² Мошик І. В. Особливості та проблеми формування студентського контингенту вузів Чернігівщини у 30-ті рр. ХХ ст. С. 305.
- ⁸³ С. В. Наслідки незадовільної партмасової роботи // За комуністичне виховання. Київ, 1936. 6 берез. №8 (29). С. 1.
- ⁸⁴ Держархів Дніпропетровської обл. Ф. П. 18. Оп. 1. Спр. 107. Арк. 85.
- ⁸⁵ Держархів Сумської обл. Ф. П. 352. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 24.
- ⁸⁶ Держархів Одеської обл. Ф. Р. 1561. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 36зв.
- ⁸⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 210.
- ⁸⁸ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 55. Арк. 1зв.
- ⁸⁹ Там само. Спр. 71. Арк. 178.
- ⁹⁰ Держархів Одеської обл. Ф. Р. 1561. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 154.
- ⁹¹ Там само. Спр. 15. Арк. 41.
- ⁹² Там само. Спр. 569. Арк. 62.
- ⁹³ Там само. Арк. 74.
- ⁹⁴ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р. 993. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 30зв.
- ⁹⁵ Єрмак О., Білик Г. Полтавський державний педагогічний університет. С. 21.
- ⁹⁶ Рябченко О. Студенти радянської України. С. 197.
- ⁹⁷ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 71. Арк. 142.
- ⁹⁸ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 29. Оп. 1. Спр. 620. Арк. 125; Ф. П. 249. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 26–27; Спр. 34. Арк. 107зв.; Куций Г. Таким не місце у радянському виші // Студент революції. 1930. №18-19. С. 48.
- ⁹⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 330. Арк. 61, 63.
- ¹⁰⁰ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 56. Арк. 8.
- ¹⁰¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1794. Арк. 17; Держархів Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 20. Арк. 76.
- ¹⁰² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 5567. Арк. 14.
- ¹⁰³ Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 31-32.
- ¹⁰⁴ ВА ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. Ф. Р. 4293. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 22, 32.
- ¹⁰⁵ Скліфас О. «Кар'єра бита» // Студент революції. 1931. №5. С. 26.
- ¹⁰⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 61.
- ¹⁰⁷ Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 3. Оп. 1. Спр. 339. Арк. 57.
- ¹⁰⁸ Там само. Ф. П. 12. Оп. 1. Спр. 73. Арк. 34.
- ¹⁰⁹ ВА ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. Ф. Р. 4293. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 91.
- ¹¹⁰ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 1249. Арк. 193.
- ¹¹¹ Держархів Миколаївської обл. Ф. П. 498. Оп. 1. Спр. 92. Арк. 48.
- ¹¹² Там само. Ф. Р. 993. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 39.
- ¹¹³ Бердянський інститут соціального виховання. С. 56, 57.
- ¹¹⁴ Держархів Харківської обл. Ф. П. 2. Оп. 1. Спр. 622. Арк. 95.
- ¹¹⁵ Бердянський інститут соціального виховання. С. 51.
- ¹¹⁶ Держархів Вінницької обл. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 1, 2зв.
- ¹¹⁷ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 1249. Арк. 194.

Komarnitskyi Oleksandr. Students-teachers of the Ukrainian SSR: the problem of the formation of a new political outlook (late 20s – 30s of the XXth century). The article shows, on specific examples, the opposition sentiments of students in the pedagogical educational institutions of Soviet Ukraine, some of whom did not take the Bolshevik model of society. The author notes that the growth of a new type of students, which was not in accordance with the «general line» of the Bolshevik party, falls on the late 1920s-1930s. The publication says that the students ironically treated the policy of the Bolsheviks in the construction of socialism and communism. A number of students did not accept the Party's call for their participation in public and political work. The author revealed a number of facts when young people refused to accept the teachings of the classics of Marxism-Leninism, the leaders of the Bolshevik party and government, humiliated the role of Stalin as «the leader of the party and the theoretician». Some students perceived the death of one or another head of state as a hope for further positive changes in the state (we are talking about Stalin, S. Kirov, V. Kuibyshev). It is said that many students refused to recognize Marxism-Leninism for science, they were negative about educational subjects of ideological content. There are a number of facts about the support of youth for the ideas of Trotsky and G. Zinovjev, and the «right-opportunist» theories of M. Bukharin, O. Rikov and Tomsky are cited. Students were persecuted for «anti-Soviet and counter-revolutionary» work, not to ensure «the communist upbringing of children.» It is noted that anti-party inscriptions and counter-revolutionary jokes, poems of «counterrevolutionary» content, were widespread in the student community. The author reports about the cases of disappearance of portraits of party leaders.

Key words: student, institute, technical school, Bolsheviks, opposition.

Отримано: 15.05.2017 р.

УДК (477)371.749;343.346 «1941/1945»

**Олександр Лисенко
Людмила Хойнацька**

ОХОРОНА ВАНТАЖІВ ТА БОРТЬБА ЗІ ЗЛОЧИННІСТЮ НА ЗАЛІЗНИЦЯХ УКРАЇНИ В ПЕРІОД НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ

Олександр Лисенко, Людмила Хойнацька. Охорона вантажів та боротьба зі злочинністю на залізницях України в період німецько-радянської війни. У статті викладено основні напрями боротьби з правопорушеннями на залізничному транспорті республіки в екстремальних умовах війни. Визначено типові злочини й обставини їх скоєння. Проаналізовано нормативно-правову базу та інституційні аспекти зусиль, спрямованих на забезпечення недоторканості державних вантажів та майна громадян. Простежується динаміка правопорушень у цій сфері, на підставі якої сформульовано висновки про ефектив-

ність зазначених заходів. Вказано на недоліки в організації даного сегменту діяльності правоохоронних органів та залізничних служб.

Ключові слова: Україна, німецько-радянська війна, залізничний транспорт, охорона вантажів, правопорушення, організована злочинність, кримінальні санкції.

Александр Лысенко, Людмила Хойнацкая. *Охрана грузов и борьба с преступностью на железнодорожном транспорте Украины в период немецко-советской войны.* В статье показаны основные направления борьбы с правонарушениями на железнодорожном транспорте республики в экстремальных условиях войны. Определены типовые преступления и обстоятельства их совершения. Проанализированы нормативно-правовая база и институциональные аспекты стремлений, направленных на обеспечение неприкосновенности государственных грузов и имущества граждан. Прослеживается динамика правонарушений в этой сфере, на основании которой сформулированы выводы про эффективность проведенных мер. Указаны недочеты в организации этого сегмента деятельности правоохранительных органов и железнодорожных служб.

Ключевые слова: Украина, немецко-советская война, железнодорожный транспорт, охрана грузов, правонарушения, организованная преступность, уголовные санкции.

Обставини воєнного часу надзвичайно ускладнили діяльність правоохоронних органів. Це пояснювалося кількома причинами: по-перше, значно зросло коло обов'язків транспортної міліції та інших правоохоронних структур; по-друге, евакуаційні заходи й вимушені масові міграції, поширення правового нігілізму спричинили спалах активності кримінальної злочинності та службових правопорушень; по-третє, обсяги вантажопотоків залізничними комунікаціями зросли в кілька разів, у зв'язку з чим ускладнились умови для організації належного контролю за ними, охорони та збереження державного й особистого майна громадян.

Ці та інші аспекти проблеми знайшли відображення у низці узагальнюючих праць¹ та публікаціях провідних фахівців з вказаної тематики, зокрема І. Біласа, Я. Кондратьєва, П. Михайленка, А. Тимченка, А. Шевченка та інших².

Воєнний стан поставив правоохоронні органи перед необхідністю перебудови оперативної роботи, що більшою мірою концентрувалася на профілактиці, відверненні, виявленні й розкритті злочинних дій на залізниці.

Динаміку кримінальної злочинності ілюструють такі дані: у 1941 р. порівняно з 1940 р. у цілому по СРСР було зареєстровано на 526 620 злочинів менше (53,8%), а в 1942 р. (у співставленні з 1941 р.) вона зросла на 1,5% (зокрема, крадіжки – на 29,3%)³. Аналогічні тенденції простежувались і на залізничному транспорті. Найпоширенішими видами злочинності були грабежі в товарних вагонах з метою оволодіння речами, одягом і продуктами харчування.

З метою нормативно-правового забезпечення цієї ділянки функціонува-

ння органів НКВС-НКДБ ухвалювалися рішення ДКО СРСР, зокрема «Про посилення роботи з затримання шпигунів, диверсантів, дезертирів, боротьби з грабежами та з вилучення зброї на залізницях» від 5 вересня 1941 р., «Про організацію боротьби з грабежами на залізничних шляхах» від 11 листопада 1941 р. та ін.

Головне управління міліції (ГУМ) НКВС СРСР зобов'язало начальників залізничних відділів міліції вжити всіх можливих засобів для профілактики і розкриття злочинів, не покладатися на недосвідчених співробітників, особисто контролювати хід розслідування, а за необхідності виїжджати на місце правопорушень.

Однак вирішити ці та інші завдання було складно з кількох причин. Внаслідок масового переміщення значної кількості людей у східні райони країни, практично втрачено можливість спиратися на громадський актив, об'єднаний у бригади сприяння міліції, групи підтримання громадського порядку тощо. Доступність зброї у прифронтовій смузі сприяла появі бандитських формувань, організованих угруповань кримінального спрямування, які створювали серйозну загрозу для життя працівників транспорту, пересічних громадян, а також вантажів та майна.

У зв'язку з цим міліція у тилкових районах, що межували з лінією фронту, зобов'язувалась вилучати зброю у місцевого населення. Лише за один день – 17 травня 1942 р. співробітники органів внутрішніх справ Ворошиловградської та Харківської областей конфіскували у злочинців 7 гранат, 19 одиниць холодної зброї, 6 751 набій до нарізної вогнепальної зброї⁴.

Крадіжки майна та вантажів на залізниці належали до найпоширенішого виду правопорушень на залізничному транспорті – від 46 до 51%. Та, якщо у передвоєнні роки більшість крадіжок здійснювали злочинці рецидивісти, то під час війни (75%) – особи які до того не притягувалися до кримінальної відповідальності, зокрема, працівники залізниць – 14%, військовослужбовці – 3,5%, неповнолітні – 18,%⁵.

Коливалась кількість такого виду правопорушень, як шахрайство. До таких дій вдавалися службовці залізниці та інших відомств, дезертири. У той час, коли до війни шахрайство використовувалось з метою незаконного отримання чужого ручного багажу і вантажів, то у воєнний період – основним видом шахрайства стала підробка документів, завдяки яким злочинці отримували доступ до матеріальних цінностей⁶. Для прикладу, під час евакуаційних заходів на Північно-Донецькій залізниці начальник її секретаріату Вожов, уповноважений отримати продукти харчування для керівного складу, викрав 50 кг цукру, 57 кг борошна, 29 кг рису, 41 кг крупи, 59 пачок печива, 16 кг цукерок, 1 ящик (113 шматків) мила, 29 кг варення і джему, 23 кг вершкового масла, 15 кг олії, 11 л спирту, інші товари загальною вагою 382 кг. Під час слідства Вожов виказав своїх спільників – Дударева, Серікова, Безкостного і Анісімова, яких також арештували.

Незважаючи на загальне погіршення криміногенної ситуації, органи

внутрішніх справ зуміли налагодити профілактичну роботу. Так, у 1942 р. кількість правопорушень, яким вдалося запобігти, зросла порівняно з 1940 р. на 45,5%⁷.

Співробітники міліційних структур намагались адаптуватися до зміни ситуації. Підвищена увага приділялася розкриттю найбільш небезпечних злочинів, кількість яких зросла. Особливо частими під час війни стали крадіжки харчових продуктів. Вступаючи в змову з членами поїздних бригад, зловмисники реалізували схеми вилучення вантажів з потягів. Інколи вони вдавалися до збройних грабежів, зупиняючи поїзди, скидали з них ящики, пакунки з промисловими і продовольчими товарами та переправляли їх до схованок. Спритні ділки та організований кримінальний елемент конвертували виручені від реалізації товари у золото, коштовності, зарубіжну валюту і збагачувалися в той час, коли основна маса населення потерпала від дефіциту харчових продуктів і товарів першої необхідності.

3 липня 1942 р. ДКО видав постанову «Про відповідальність службовців залізничного й водного транспорту за збереження народногосподарських вантажів, що перевозяться залізницею та водними шляхами у воєнний час», спрямовану на зміцнення виробничої дисципліни та посилення санкцій проти правопорушників. 15 липня вийшов наказ НКВС СРСР за № 001481, який орієнтував співробітників транспортної міліції на активізацію боротьби з розкраданням, псуванням та розбазарюванням вантажів, що перевозилися залізницею, а також злочинним ставленням службовців транспорту до збереження й відправлення матеріальних цінностей⁸.

На виконання цих вказівок керівники транспортних підрозділів міліції організували систематичну перевірку сторожової охорони складів, пакгаузів, перевалочних баз, а також формували агентурно-інформаційну мережу в середовищі залізничників, задіяних в операціях з прийому, обліку, зберігання й транспортування вантажів, посилок цивільних громадян і т. ін.

Одним з напрямів цієї роботи стало подолання спекуляції. В оперативних донесеннях з місць на адресу відділу залізничної міліції ГУМ НКВС СРСР наводилися численні факти про перевезення обслуговуючим персоналом ешелонів продуктів харчування і предметів широкого вжитку у великих розмірах з метою перепродажу і наживи. При цьому провідники вагонів взаємодіяли з працівниками камер схову, ревізорами пасажирських поїздів, перонними контролерами, які сприяли спекулянтам за відповідні хабарі⁹.

Завдяки зусиллям правоохоронних органів частину викрадених матеріальних цінностей вдалося повернути громадянам і державі. Так, за неповними даними, за роки війни лише за розкритими злочинами на транспорті потерпілим повернули майна і речей на декілька мільйонів рублів¹⁰.

Найтривожнішою тенденцією стало втягування значної кількості неповнолітніх у протиправні дії. Війна породила велику масу безпритульних дітей та підлітків, стратегією виживання яких стали крадіжки харчів та речей.

5% зареєстрованих злочинів у 1941 р. здійснили неповнолітні. У наступні

роки цей показник зменшувався. До 85% протиправних дій неповнолітніх становили крадіжки, однак мали місце випадки розбоїв та вбивств¹¹.

У міру вигнання німецьких та союзних їм військ з території України тут відновлювалися інтенсивні перевезення залізничними магістралями. При цьому поряд з вантажами воєнного призначення поступово зростали обсяги транспортування будівельних матеріалів, устаткування для відновлюваних об'єктів промислової інфраструктури, харчових продуктів і товарів широкого вжитку. Вже у 1943 р. органи держбезпеки і внутрішніх справ констатували різке збільшення крадіжок з рухомого складу, які чинили працівники залізниць, військовослужбовці та кримінальні елементи. 30 грудня 1943 р. начальник транспортного відділу міліції на Південно-Донецькій залізниці підполковник Пушчин повідомляв своєму керівництву, що упродовж IV кварталу тут зафіксували 27 випадків розкрадання вантажів із вагонів, 15 з яких розкрили, засудивши 73 особи (57 з них – військовослужбовці)¹².

Загальну ситуацію ілюстрували дані, наведені в таблиці:

Станції	Жовтень-листопад			Грудень			Арештовано			
	Зареєстровано	Розкрито	Не розкрито	Зареєстровано	Розкрито	Не розкрито	Військовослужбовці	Співробітники НКВС	Залізничники	Разом
Ясинувата	5	1	4	4	18	-	21	2	10	33
Сталіно	8	2	6	-	5	1	-	-	-	-
Волноваха	5	4	1	2	2	1	29	-	-	21
Гловайськ	3	2	1	-	-	1	4	-	2	6
Слов'янськ	5	5	-	-	-	-	2	1	1	4
Красноармійськ	1	1	-	-	1	-	1	-	-	1
Разом	27	15	12	12	26	3	57	3	13	73

У документі наводилися характерні приклади крадіжок. Так, на станції Амвросіївка начальник станції Зав'ялов і черговий по станції Ткаченко 6 жовтня 1943 р. о 2 год. ночі за змовою з бійцями військової частини № 19704 здійснили крадіжку з пакгаузу 2 мішків пшениці. Один з мішків вони виміняли у громадянина Хлудеева на 2 літри горілки. У ході обшуку у Зав'ялова, Ткаченка, Прудникова і Леухова було виявлено і вилучено 415 кг пшениці, 320 кг ячменю, 211 кг проса, 30 кг солі. Всі вказані особи були притягнуті до кримінальної відповідальності за законом від 7 серпня 1932 р.¹³

На станції Яснувата завдяки оперативно-розшуковим діям виявлено 5 груп зловмисників, які розкрадали майно і вантажі. До першої належали військовослужбовці, які здійснили крадіжку борошна і консервів. Троє з них

були арештовані. Другу – становили залізничники, які за домовленістю з охроною військ НКВС викрадали борошно і консерви зі складів. У цій справі заарештували шістьох працівників залізниці та двох військовослужбовців. За третім епізодом затримано двох військовослужбовців 47-го зенітно-кулеметного полку, які крали комбіжири та консерви. Четверта група охоплювала військовослужбовців 5-го зенітного полку, розташованого на ст. Яснувата. У змові з машиністами депо вони викрали 15 відер олії з транзитної цистерни, 10 мішків борошна та шкіряні товари¹⁴.

Зростання злочинності спричинило появу низки директив, зокрема постанов ЦК ВКП(б) та РНК СРСР «Про посилення боротьби зі спекуляцією та розкраданням товарно-матеріальних цінностей», «Про заходи охорони та боротьби з розкраданнями вантажів на залізничному транспорті» й інших.

На виконання цих рішень вживали певні організаційні заходи. Серед найбільш ефективних засобів охорони вантажів, що транспортувалися залізницею, – виставлення оперативних заслонів і рухомих оперативних груп на станціях і перегонах. Лише на Південно-Донецькій залізниці функціонувало 12 оперативних заслонів та 8 опергруп загальною чисельністю 290 осіб. До їх складу входили співробітники міліції, військовослужбовці гарнізону, військ НКВС на залізниці, воєнізованої охорони Наркомату шляхів сполучення, представники партійних і комсомольських осередків, громадський актив. Загальне керівництво здійснював начальник відділу залізничної міліції підполковник Атрошенко, а начальниками оперзаслонів призначили очільників лінійних відділень та оперативних пунктів міліції (ім підпорядковувалися опергрупи, дислоковані на дільницях).

Особлива увага приділялась охороні вугільних маршрутів: на відтинку їх проходження в межах Південно-Донецької залізниці це завдання виконував батальйон військ НКВС на чолі зі старшим лейтенантом Пашковим¹⁵.

Вугілля вважалось стратегічним вантажем, від якого залежали не тільки перевезення воєнного значення, а й темпи відбудовних робіт. Тому всі інституції, задіяні в охороні, перевезенні й складуванні вугілля, використовували широкий спектр засобів, що мали попередити його розкрадання. Окрім іншого, на завершальному етапі війни міліція формувала спеціальні бригади з метою контрольних перевірок порядку прийому вагонів з об'єктів вугільної галузі на залізницю та відповідності даних у документах реальній вазі вантажу. Для прикладу, в лютому 1945 р. на Південно-Донецькій залізниці перевірили 575 вагонів з вугіллям (зокрема, 131 – без бортів). Більшість вагонів мали недовантаження, що сукупно становило 1034,9 т. По деяких вагонах різниця між наявним вугіллям і цифрами, наведеними у супровідних документах, сягала 8-10 т. (на ст. Рясне – у вагоні № 744 170-8 122 кг, вагоні № 1568 984-10 211 кг). Значна кількість недовантаженого вугілля використовувалася не за призначенням, що завдало державі серйозних збитків. Тільки упродовж IV кварталу 1944 р. – січня 1945 р. різні організації та установи висунули до залізниці претензії на недопоставку 6 730 т вугілля¹⁶.

Доволі дійовими і результативними виявилися формування контрольних пунктів на стикових станціях та вузлах різних залізниць. Прикладом успішних кроків у цьому сегменті роботи правоохоронних органів стала діяльність контрольних пунктів на станціях Бахмач, Ромодан, ім. Шевченка, де вдалося налагодити ефективний пропускний режим й забезпечити надійну охорону товарних вагонів з цінними вантажами¹⁷.

Зоною підвищеної уваги правоохоронних органів стала діяльність «нечистих на руку» службовців залізниці, які використовували свій посадовий статус для розкрадання майна держави та громадян з метою особистого збагачення. «Сигнали» про такі непоодинокі випадки часто отримували центральні партійно-радянські органи.

У лютому 1944 р. на ім'я М. Хрущова надійшла заява від машиніста-інструктора колони № 68 паровозів особливого резерву НКВС В. Банникова, в якій оскаржувалися дії заступника колони Говорова.

Говоров не виконав розпорядження заступника наркома шляхів сполучення генерал-директора тяги Гарника про постачання упродовж місяця паровозних бригад продуктами харчування під час відправлення поїздів. Це викликало масове невдоволення залізничників.

За свідченням паровозного інструктора В. Смолянинова, проїжджаючи через місце свого проживання – Поворіно, Говоров передав своїй родині багато консервів, що призначалися працівників колони.

24 січня Говоров з головним бухгалтером відправили повний мішок казенного обмундирування у Поворіно з метою продажу, в той час, коли з робітників утримували вирахування у десятикратному розмірі.

На вимогу Говорова кладовщиця колони Крепова видавала йому м'ясні консерви для закуски під час пиятик, тоді коли у грудні 1943 р. паровозні бригади на 90% були позбавлені м'ясних продуктів.

Знятий з роботи за розвал трудової дисципліни начальник колони Обийхвіст разом з бухгалтером Грудциним для річного фінансового звіту підготували кілька фіктивних довідок. Приймаючи справи, Говоров приховав ці зловживання.

Автор листа просив передати цей матеріал слідчим органам, відсторонивши Говорова від виконання посадових обов'язків на час слідства¹⁸.

Співробітники оперативного пункту залізничної міліції ст. Черкаси Бокін, Тертичний, Смертюк, Нагорняк, Дедюлін і Панов привласнювали велику кількість вилучених речей, двоспальних ліжок, столів, стільців, диванів, крісел, скатерок, буфетів, комодів, мисливських рушниць, настінних годинників, посуду, швейних машин, матраців, ковдр, німецьких шинелей, з яких вони шили собі одяг.

Замість охорони порядку та розшуку злочинців міліціонери займалися по суті мародерством, про що начальник територіального відділення НКДБ Південно-Західної залізниці полковник держбезпеки Ковальов доповідав у липні 1944 р. до ЦК КП(б)У¹⁹.

Масштаби незаконного вилучення матеріальних цінностей, крадіжок майна державних установ, вантажів зі складів і транспортних засобів набули таких масштабів, що ДКО змушений був 22 січня 1943 р. видати Постанову № 2780 «Про посилення боротьби з розкраданням і розбазарюванням продовольчих і промислових товарів».

Лінійні органи міліції на залізницях республіки у зв'язку з цим зобов'язалася активізувати зусилля на виконання цієї директиви. У цифрових звітах справа, нібито, виглядала таким чином, що на шляху злочинним діям поставлено надійний бар'єр. Для прикладу, на Одеській залізниці України з 1 червня до середини серпня 1944 р. було затримано 85 грабіжників та убивць, 335 поїздних крадіїв²⁰.

Однак насправді ситуацію кардинально змінити не вдалося. Так, 26 вересня до лінійного відділення міліції ст. Київ-пасажирський надійшов матеріал про те, що відповідальний черговий відділення поштових перевезень залізницею Калинецький займався систематичними крадіжками цінностей з поштових посилок.

На попередньому розслідуванні Калинецький зізнався у скоєному і дав такі свідчення. 16 вересня з поштового вагону поїзду № 49 (з Кам'янця-Подільського) було зняти цінні кореспонденція і посилки для перевантаження на потяг, що йшов до Москви. Користуючись відсутністю колег, Калинецький відкрив дві посилки, з яких узяв одні наручні та два карманних годинники, після чого закрив їх і поставив на місце, наклавши попередньо сургучну печатку (і розмазавши при цьому напис «Київ-Пасажирський»).

Після обшуку на квартирі підозрюваного було виявлено всі годинники два шерстяних відрізи, 50 листів поштового паперу та 87 конвертів.

Під час повторного допиту Калинецький свідчив, що виявлені у нього два годинники він викрав 21 вересня разом з посилкою вартістю 5000 руб., що була адресована з Москви в Катюжани.

Хроніка інших злочинів крадія була такою:

13 вересня – крадіжка двох посилок з шерстяними відрізами, адресованих у Білу Церкву зі знищенням документів на них.

16 вересня – вилучення зі страхового мішка 500 аркушів поштового паперу і 370 конвертів, частина яких була продана на київських ринках.

19 вересня – викрадення годинників з посилки, після чого її відправили отримувачу.

20 вересня – після того, як у двох розпечатаних посилках не було виявлено цінних речей, злодій відправив їх за призначенням.

Мойсей Калинецький 1922 р.н., уродженець м. Орша Вітебської області був узятий під варту, на нього завели кримінальну справу²¹.

На залізниці пишним цвітом розквітло хабарництво. Так, у спецповідомленні начальника територіального відділення НКДБ Південної залізниці підполковника держбезпеки Хохлова на ім'я заступника секретаря ЦК КП(б)У з транспорту Чумаченка (вересень 1944 р.) наводилися факти, що підтверджували що

негативну тенденцію.

1 липня 1944 р. за надання 10 вагонів «вертушки»* Іванівському цукрозаводу та її пропуск за цеглою до ст. Вовчанськ начальник вантажної служби Управління Південної залізниці Титов та його заступник Бутенко отримали бочку патоки і 20 кг цукру.

Начальник холодильного відділу вантажної служби Голубков та його ревізор Столяренко за хабарі надавали вагони-холодильники. 24 червня вони надали 2 таких вагони Смородинського відділення залізниці заводу ім. Калініна, за що отримали від представника підприємства 200 л бензину. 1 липня за аналогічну «послугу» заводу «Червоний Жовтень» (Харків), якому передали 1 вагон, вони отримали 100 л пального.

Начальник Смородинського відділення руху Усаткін та його заступник Фісак з відома начальника станції Сироватка Кондруса та за участі чергових по станції Гвоздецького й Бичечка, стрілочників Лободюк і Новак здійснювали обгородки з рухомим складом.

15 травня Фісак розпорядився надати позаплановий критий вагон «групі колгоспників», які завантажили 17 т картоплі для продажу в Маріуполі. Виручивши 125 тис. руб., селяни передали Фісаку 30 кг борошна, інші продукти харчування.

9 червня Фісак надав 4-вісний вагон тій самій «групі колгоспників», як завантажили в нього 43 т картоплі для продажу в Саратові. Цей вояж приніс 1 млн. руб. За сприяння службовець залізниці одержав 15 кг борошна, 1 кг сала, 1 л горілки, а також 5 тис. руб.

12 липня Фісак надав для комерційного транспортування картоплі ще 2 позапланові вагони.

22 липня зловмисник на ст. Лебединська за хабар у 165 л бензину надав вагон-холодильник для завантаження картоплею представникам бази «Ворошиловутілля». За пальне Фісак планував виручити 20 тис. руб., однак його конфіскували правоохоронні органи.

За розпорядженням Усаткіна різним організаціям поза планом було надано ще 10 вагонів²².

Начальник Основянського відділення служби руху Абрамов, починаючи з січня 1944 р., систематично надавав начальнику кондукторського резерву ст. Основа Коломійцю вагони робочого парку для поїздки до Махачкалі для транспортування і продажу там сільськогосподарської продукції. На виручені гроші купувалася риба, яку реалізували у Вінницькій області. Там, у свою чергу, здійснювалися закупівля худоби, яку доправляли на ст. Основа.

Коломієць разом з працівниками кондукторського резерву Вишняковим, Пилипенком, Колесниковим, Грачовим, Блашком упродовж січня – червня організували 3 рейси до Махачкалі, закупивши там 13 т 388 кг риби. Від її реалізації за спекулятивними цінами було отримано 487 тис. руб. прибутку.

* Вертушки – поїзди, що курсували на закільцьованих маршрутах і обслуговували потреби одного підприємства чи організації.

За цей час Коломієць двічі відправляв указаних осіб у Київську та Вінницьку області під приводом придбання там коней і худоби для підсобного господарства. Насправді комівояжери привозили звідти 150 пудів зерна, 70 л олії, 9 корів. Продукти були продані на ринку, 4 корови передали колгоспам, а решту привласнили Коломієць, його заступник Чаговець, Бессонов і Блашко (дві корови)²³.

Начальник станції Харків – Товарна Полянський чотири рази відряджав ваговика Бойка і техніка холодо транспорту Токареву з вагоном для закупівлі продуктів, ніби-то, для працівників станції. Готуючись до поїздок, Бойко викрадав на станції різні матеріали, вантажив їх у вагони й обмінював на продукти. Зокрема, він привласнив 35 кг гвіздків, 28 листів скла, 28 дощок.

За певне «відшкодування» Полянський дозволив завантажити в цей самий вагон мануфактуру та інші вантажі Харківської облспоживспілки і Херсонської райспоживспілки.

Начальник Харківської вагонної дільниці Середя, отримавши в оренду від служби руху вагон, відправив його зі своїм заступником Вербою та іншими працівниками на ст. Белгород, де вони державними цінами придбали 10 т крейди. Прибувши на ст. Гадяч, група намагалася продати товар за спекулятивними цінами, однак була затримана правоохоронцями.

Начальник торговельного відділу Харківського районного відділу робітничого постачання Гельфанд надав свій орендований вагон зі спекулятивною метою групі колгоспників з Грузії, які повантажили у нього закуплені меблі. За мить до відправлення правоохоронці затримали транспорт, а представник колгоспу, кинувши товар, зник²⁴.

Аналогічна ситуація склалася на станціях Полтава – Київська, Полтава – Південна, Ромодан, Ромни, веселий Подол, Хорол, Рублівка, Глобино, Лохвиця та інші.

Керівництво Південної залізниці не вжило заходів, щоб припинити незаконні дії, а прокурор залізниці Коломієць замість того, щоб притягти винних у скоєнні посадових злочинів до суворої відповідальності, затримував видачу ордерів на арешт Фісака та інших фігурантів, чим ті скористалися (зокрема Фісак переховувався і розшукувався міліцією)²⁵.

6 квітня 1945 р. заступник начальника залізничного (дорожнього) відділення міліції НКВС Південно-Західної залізниці майор Лобаков надіслав на ім'я заступника секретаря ЦК КП(б)У з транспорту Чумаченка «Довідку про розкрадання вантажів, спекуляції, хабарництво і крадіжки багажа працівниками Південно-Західної залізниці».

У документі зазначалося, що крадіжки здійснювалися як з рухомого складу, транзитних ешелонів, так і зі стаціонарних пакаузів і складських приміщень переважно співробітниками, які займалися вантажними операціями.

У IV кварталі 1944 р. зареєстрували 41 випадок крадіжок вантажів, з яких вдалося розкрити 25 (10 з них здійснили працівники транспорту).

За розкритими злочинами до кримінальної відповідальності притягнули

43 особи (з них – залізничники, 55,8%).

У I кварталі 1945 р. виявилася тенденція до незначного скорочення цього виду злочинів: загалом зафіксовано 35 епізодів (30 розкрито), з яких у 23 фігурували працівники залізниці. По цих справах до відповідальності притягнули 38 осіб, з них 36 були залізничниками (94,7%).

Разом за ці 6 місяців зафіксували 76 таких правопорушень (55 – розкрито), з яких 33 скоїли співробітники Південно-Західної залізниці (60%). За відповідними звинуваченнями до кримінальної відповідальності притягнули 81 особу (60 залізничників – 74%).

Сумарна вартість викрадених вантажів оцінювалась у 113001 руб. Працівникам міліції вдалося розшукати матеріальні цінності на суму 103218 руб.²⁶

У довідці наводилися типові й найбільш характерні епізоди.

Так, у жовтні 1944 р. на ст. Київ-товарний міліція затримала групу з 6 залізничників на чолі зі старшим помічником начальника станції Майбородою, до складу якої входили: зчіплювальник вагонів Кашинський, складачі поїздів Михалюк і Озеров, стрілочник Овсієнко. Використовуючи своє службове становище, вони заганяли в нічний час вагони з цінними вантажами в тупики і викрадали речі та збували їх різним підприємствам та окремими особам. Загалом вони викрали 8 барабанів хромпіка, 3 мішки рису, 4 балони сірчаного натрію. Вартість цього майна становила 23 тис. 185 руб. за державними цінами. Всіх звинувачених військовий трибунал засудив за статтями закону від 7 серпня 1932 р. до різних термінів ув'язнення, а двох – до вищої міри покарання²⁷.

10 січня 1945 р. на ст. Дарниця (Київ) арештували й притягнули до кримінальної відповідальності за розкрадання кам'яного вугілля техніка Мамченка, слюсаря водокачки Сандверського, шофера Дарницького вагоноремонтного заводу Берковця, завідувача підсобного господарства ГВРЗ Дегтярьова. Вказані особи під виглядом постачання паливом водокачки продавали вугілля сільським мешканцям. Двох зі зловмисників засудили на 10 років позбавлення волі, ще двох – до 20 років²⁸.

У лютому 1945 р. Фастівське залізничне відділення міліції порушило слідчу справу проти начальника товарної контори Бойка і завгоспа станції Цебекала, які за розпорядженням начальника станції Сорокіна відчіпляли вагони з транзитних поїздів з лісоматеріалами і дровами. Вся ця деревина використовувалася для потреб станції. Справу передали прокурору Фастівської дільниці Південно-Західної залізниці²⁹.

17 лютого 1945 р. на ст. Київ-товарний затримали ваговиків товарного двору Мазепу й Лігвінаса, які вилучали цінні вантажі з поїздів, що зупинялися на станції, складали на них фіктивні комерційні акти. Зокрема, вони викрали 15 банок консервів, 24 хутових комірив, 50 упаковок турецького тютюну, понад 2000 головних заколок та інші предмети. Кримінальна справа за цим епізодом перебувала у провадженні.

8 березня 1945 р. за викрадення 4 мішків зерна з млина ст. Київ-Петрівка міліція заарештувала стрілочника Ковальчука і складача поїздів Вознесенсь-

кого.

22 березня того ж року на ст. Овруч арештували оглядача вагонів Щербину, який під час виконання службових обов'язків у щілині між вагонними дверима гострим предметом у 4 місцях порвав мішок з цукром і викрав 8 кг продукту.

У березні 1945 р. співробітники Чернігівського лінійного відділення арештували начальника станції Вільча Веденеєва, який, використовуючи службове становище, організував відчеплення вагонів з пиломатеріалами з транзитних поїздів. Вантаж 4 з 7 відчеплених вагонів він продав різним особам, а отримані кошти в розмірі 10 тис. руб. привласнив³⁰.

Дуже часто на залізниці траплялися крадіжки багажа. У IV кварталі 1944 р. у 6 таких епізодах з усіх 9 фігурували працівники залізниці, у I кварталі 1945 р. – у 3 з 5. Для прикладу, 7 жовтня 1944 р. на ст. Київ-пасажирський багажний роздатчик Київського резерву Ларкін, зламавши тару, привласнив речей на суму 30 тис. руб., вклавши замість них шматки заліза. Зловмисника засудили на 5 років позбавлення волі.

Багажні роздатчики Шаміна, Губко й Уфимцева викрали в поїзді Одеса-Київ близько 60 речей на суму 37 тис. руб., за що на них були заведені кримінальні справи.

На 5 років позбавлення волі засудили їх колег Покарт і Чернецьку, які в поїзді № 68 на перегоні ст. Львів – Здолбунів викрали 3 плаття з багажного відділення. Аналогічний термін ув'язнення отримала вагових багажного відділення ст. Яготин Погрібна, яка разом зі спільцею Кулик розпакували тару й привласнили речей на 35 тис. 650 руб. Кулик засудили до 3 років позбавлення волі.

62 предмети одягу міліція виявила у багажних роздатчиків Ткачова і Гогоніна, які вилучали речі з багажа і продавали їх на шляху слідування різним особам. Розкрадачів посадили за ґрати на 10 років кожного.

Деякі співробітники залізниці вдавалися до багатоходових комбінацій з метою збагачення злочинним шляхом. Так, касир багажного відділення ст. Київ-пасажирський Ігнат'єва сфабрикувала ярлик на право отримання трьох багажних місць з кладовки, після чого домовилася з завідуючою перукарні ст. Київ-пасажирський Сиротинко і через останню отримала локацію місця. Під час винесення речей з багажної кладової зловмисниць затримали та відкрили проти них кримінальне провадження³¹.

Співробітники лінійних відділень міліції, окрім іншого, виконували загороджувальні функції. В інформації начальника дорожнього відділення міліції НКВС Південно-Західної залізниці підполковника міліції Лукашина до ЦК КП(б) У наводилися дані про результати загороджувальних заходів у період від 1 січня до 1 квітня 1945 р.

У документі зазначалося, що за «зраду Батьківщини» співробітниками цього підрозділу було затримано 10 осіб, дезертирів Червоної армії – 658, тих, хто ухилився від мобілізації до РСЧА – 489, дезертирів залізничного транс-

порту – 156 (з них 72 за постановами прокурора та 82 – з ініціативи міліції), дезертирів з об'єктів оборонної промисловості – 255, утікачів з місць ув'язнення – 1. За незаконний проїзд у пасажирських поїздах міліціонери зняли 9739 осіб, з товарних – 5163, з них 871 «мішечника» (у 327 вилучили продукти), а 71 арештували як «спекулянтів»).

За транспортування пасажирів без квитків, продаж квитків за хабарі, змови з «мішечниками» під суд віддали 6 співробітників залізниці.

За незаконний проїзд у товарних поїздах, згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР від 9 квітня 1941 р., засуджено 12 осіб.

9036 осіб за незаконний проїзд були оштрафовані на суму 1 млн. 88 тис. 812 руб.

Співробітники лінійної міліції виявили 185 осіб, які їхали з підробними пропусковими документами і посвідченнями про відрядження, арештували 45 осіб за підробку проїзdnих документів.

1033 особам заборонили проїзд до Києва, оскільки вони не мали дозволу державної комісії з регулювання в'їзду до столиці³².

Організація охорони вантажів, що транспортувалися залізницею, ускладнювалася чинниками об'єктивного і суб'єктивного порядку. Один з них пов'язаний з некомплектом особового складу співробітників лінійних відділень міліції. Для прикладу, наприкінці 1943 р. на Південно-Донецькій залізниці дефіцит кадрів становив 59 осіб: 6 – у лінійному відділенні ст. Яснувата, 2 – в оперативному пункті ст. Мушкетові, 4 – в оперативному пункті ст. Сталіно, 5 – лінійному відділенні міліції ст. Волноваха, 3 – в оперативному пункті ст. Маріуполь, 4 – в лінійному відділенні ст. Красноармійськ, 10 – у лінійному відділенні ст. Іловайськ, 3 – оперативному пункті ст. Єнакієво, 10 – у лінійному відділенні ст. Слов'янськ, 9 – в оперативному пункті ст. Краматорськ, 3 – в оперативному пункті ст. Костянтинівка³³.

Коли вести мову про мотивацію дій правопорушників, то вона виявиться різною в кожному конкретному випадку. Якщо одні страждали від голоду і холоду, намагаючись зарадити собі привласненням того, що «погано лежало», то інші – не перебуваючи в скруті, з суто шкурницьких міркувань, прагнули «нагромадити жирок», аби пережити складні часи. Окремі категорії становили організовані злочинні угруповання (криміналітет), а також представники партійно-радянської та господарської номенклатури, які мали доступ до матеріальних цінностей чи займалися розподілом товарних потоків за своїми функціональними обов'язками.

Держава і громадяни, на матеріальні цінності яких зазіхали зловмисники, зазнавали відчутних збитків.

Усвідомлюючи загрози, пов'язані з такого роду правопорушеннями, керівництво країни приділило вирішенню цієї проблеми підвищену увагу. Одночасно з нормативно-правовим забезпеченням охорони, супроводу, контролю за зберіганням вантажів було вжито низку організаційних заходів, що помітно

розширили можливості спеціалізованих міліційних структур на залізничному транспорті у виявленні й розкритті злочинних дій криміналітету, службових зловживань та правопорушень окремих громадян.

І хоча повністю покінчити з розкраданням вантажів, що транспортувалися залізницею, не вдалося, масштаби цього явища наприкінці війни зменшилися.

Зі здобуттям незалежності України боротьба із розкраданням державного майна набула нових рис. Зростанню злочинності сприяють корупційні дії чиновництва у загальнодержавних масштабах, контрабандна діяльність у прикордонних районах та зоні АТО, жадоба пересічних громадян до збагачення за будь-яку ціну.

У сьогоденних економічних і політичних умовах, копіювання методів боротьби спеціальних підрозділів міліції України з розкраданням та спекуляцією на транспорті буде не ефективним. Проте вивчення досвіду та результатів таких заходів можуть піти на користь відповідним правоохоронним органам.

Примітки:

¹ Історія міліції України у документах і матеріалах. У 3-х т. Т. 2: 1926–1945 / П. П. Михайленко, Я. Ю. Кондратьєв; МВС України; НАВСУ. К.: Генеза, 1999; История советской милиции. В 2-х томах. Т. 2. Советская милиция в период социализма (1936–1977 гг.) / Под. ред. А. А. Щелокова. М., Академия МВД СССР. 1977; Міліція України: історичний нарис, портрети події / За заг. ред. Ю. О. Смирнова. К.: Вид. Дім «Ін Юре», 2002; Советская милиция: история и современность. 1917–1987 / Под ред. А. В. Власова. М.: «Юридическая литература», 1987.

² Билас И. Г. Органы милиции Западных областей Украинской ССР. 1939–1945 гг. (Возникновение, структура, деятельность): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Академия МВД СССР. М., 1989; Історія міліції України у документах і матеріалах. У 3-х т. Т. 2: 1926–1945 / П. П. Михайленко, Я. Ю. Кондратьєв; МВС України; НАВСУ. К.: Генеза, 1999; Тимченко А. П. Организация и деятельность милиции советской Украины в годы Великой Отечественной войны (июнь 1941–1945 гг.): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Академия МВД СССР. М., 1982; Шевченко А. Є. Деякі аспекти правоохоронної діяльності спеціальних підрозділів міліції України щодо збереження соціалістичної власності на транспорті після Великої Вітчизняної війни (1943–1946 рр.) // Вісник Луганської академії МВС. Луганськ: РВВ ЛАВС, 2005. № 3. С. 197–202.

³ Шевченко А. Є. Окремі аспекти організаційно-правової діяльності органів внутрішніх справ України на транспорті в перші роки Великої Вітчизняної війни [Електронний ресурс] // Право і Безпека. – 2005. – Т. 4, №2. – С. 35-39. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pib_2005_4_2_13.

⁴ Там само.

⁵ Історія міліції України у документах і матеріалах. С. 89.

⁶ Там само. С. 90.

- ⁷ Там само. С. 80.
- ⁸ Державний архів Російської Федерації. Ф. 9415, оп. 3, спр. 14, арк. 60, 61.
- ⁹ Шевченко А. Є. Вказ. праця.
- ¹⁰ Історія міліції України у документах і матеріалах. С. 92.
- ¹¹ Там само. С. 91.
- ¹² Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). Ф.1, оп. 77, спр. 22, арк. 2.
- ¹³ Там само. Оп. 76, спр. 22, арк. 2.
- ¹⁴ Там само. Оп. 77, спр. 22, арк. 3.
- ¹⁵ Шевченко А. Є. Боротьба міліції України з господарськими злочинами на транспорті в середині 40-х років ХХ ст.
- ¹⁶ Там само.
- ¹⁷ Там само.
- ¹⁸ ЦДАГО України. Ф. 1, оп. 23, спр. 78, арк. 3, 4.
- ¹⁹ Там само. Спр. 1382, арк. 1, 2.
- ²⁰ Там само. Арк. 30.
- ²¹ Там само. Арк. 18.
- ²² Там само. Арк. 13, 14.
- ²³ Там само. Арк. 16.
- ²⁴ Там само.
- ²⁵ Там само. Оп. 23, спр. 1382, арк. 17.
- ²⁶ Там само. Оп. 77, спр. 185, арк. 1.
- ²⁷ Там само. Арк. 1, зв
- ²⁸ Там само.
- ²⁹ Там само.
- ³⁰ Там само. Арк. 2.
- ³¹ Там само. Оп. 76, спр. 185, арк. 1, зв.-4.
- ³² Там само. Оп. 77, спр. 185, арк. 24, 25.
- ³³ Там само. Спр. 22, арк. 4.

Oleksandr Lysenko, Liudmyla Khoynatska. Cargo protection and crime on the ukrainian railways during german-soviet war. *The article deals with the complex issues related to the protection of cargo on the railways of Ukraine during World War II and afterwards. The authors note that considerable increase in rail freight traffic, on the one hand, and total shortage of food and essential goods, on the other one, have created the preconditions for the growth of crime in this sphere. It is stressed that the war assigned a strategic status to transporting valuables. In this regard, the country's leaders took measures to improve the cargo protection and to combat crime on the railway traffic. The NKVD purposefully formed NKGB special agencies, which were responsible for protective, preventive and punitive functions against those who encroached on the property of the state and the citizens, and the regulatory and legal framework was established that regulated law enforcement activity.*

Authors dwell on the main types of illegal actions of officials of the railway, individuals, and organized criminal groups aimed at industrial and foodstuff seizure transported on the railways. Categories of persons involved in the commission of crimes and malfeasances are identified. Typical turnover cases with goods and personal property of citizens who were transported or stored in warehouses, and statistics of illegal activity scales are stipulated.

Key words: *Ukraine, German-Soviet war, railway traffic, cargo protection, offences, organized crime, criminal sanctions.*

Отримано: 27.05.2017 р.

УДК 355.48:[316.774:327] *1944*

Світлана Павловська

ФАКТОРИ, ЯКІ ВПЛИВАЛИ НА МОРАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ СТАН ГІТЛЕРІВЦІВ ТА ЇХ ГОТОВНІСТЬ ПРОДОВЖУВАТИ ЗБРОЙНУ БОРОТЬБУ У 1944 РОЦІ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

Світлана Павловська. Фактори, які впливали на морально-психологічний стан гітлерівців та їх готовність продовжувати збройну боротьбу у 1944 році на території України. Високий морально-психологічний стан військовослужбовців характеризується осмисленою спрямованістю духовних сил кожного з них на виконання поставлених завдань. Психологічна готовність виконувати свій військовий обов'язок до кінця залежить від низки факторів, роль яких не змінюється протягом тривалого часу та є актуальною і для сучасних збройних сил. У даній статті на підставі архівних даних розглядаються характерні для Збройних Сил нацистської Німеччини фактори, які впливали на рівень моральної стійкості особового складу у 1944 році на території України. Вражає та завзятість, з якою гітлерівці продовжували збройну боротьбу практично до моменту капітуляції у 1945 році.

Ключові слова: *морально-психологічний стан, військовополонені, збройна боротьба, низька мотивація.*

Светлана Павловская. Факторы, которые влияют на морально-психологическое состояние гитлеровцев и их готовность продолжать вооруженную борьбу в 1944 году на территории Украины. Высокий уровень морально-психологического состояния военнослужащих характеризуется осмысленной направленностью духовных сил каждого из них на выполнение поставленных задач. Психологическая готовность выполнять свой воинский долг до конца зависит от ряда факторов, роль которых не изменяется в течение длительного

времени и является актуальной и для современных вооруженных сил. В данной статье на основании архивных документов рассматриваются характерные для вооруженных сил Нацистской Германии факторы, которые влияли на уровень моральной устойчивости личного состава в 1944 году на территории Украины. Поражает упорство, с которым гитлеровцы продолжали вооруженную борьбу практически до момента капитуляции в 1945 году.

Ключевые слова: морально-психологическое остояние, военнопленные, вооруженная борьба, низкая мотивация.

Сьогодні у жодного дослідника не викликає сумнівів, що високий рівень організації нацистської пропаганди і як наслідок – тотальна вмотивованість дій вояків і впевненість у непереможності та справедливому характері завойовницьких дій. У науковців, які вивчають дану тему існує дві точки зору щодо ефективності нацистської пропаганди на власний особовий склад і на іноземців. Відповідно до першої точки зору сьогодні достатньо доказів про ефективність діяльності нацистської пропагандистської машини, спрямованої на різні сегменти визначеної ними цільової аудиторії (особовий склад ворога, населення окупованих територій). На противагу цій думці вчені, котрі дотримуються іншої точки зору, вважають, що нацисти «обробляли витончено вміло» лише німців, а іноземців «незграбно і не ефективно»¹.

Ці аспекти стали предметом вивчення і для ідеологічних органів РСЧА. Оцінка «морально-політичного стану»² ворога була однією із головних складових у їх діяльності. Можливості здійснювати заходи з метою нейтралізації ворожих сил і використання невоєнних методів впливу на мотивацію вояків щодо здачі у полон, використовувались у повному обсязі. Боротьба в інформаційному полі, зіткнення пропагандистських методологій двох ідеологічних систем ставали вагомими чинниками для зменшення супротиву ворожих військ і відкривали іншу площину протидії – усунення ворога зсередини, дезорієнтацію із подальшим мотивуванням до відповідних дій.

Успішність діяльності по розладу особового складу гитлерівців залежала від урахування низки факторів як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру. До першого, зокрема, відноситься надання німецьким керівництвом пріоритету оборонній стратегії. А слідством оборонної стратегії стають такі явища, як пригніченість, розуміння невідворотності перемоги ворога, низька мотивація продовження збройної боротьби і постійні думки про те, як вижити і згодом повернутися додому.

Не дивлячись на той факт, що у 1944 році стратегічна ініціатива перейшла до командування РСЧА, сили Вермахту були ще спроможні чинити потужний опір та відновлювати сили й засоби для участі у бойових діях. У середині 1944 року були уточнені плани щодо остаточного визволення Правобережної України, Півдня та Криму. Замисел Ставки у тому, щоб на початку березня одночасними ударами трьох українських фронтів розколоти німецьке угрупу-

вання на ізолювані частини, оточити та знищити ворожі об'єднання, завершити розгром груп армій «Південь», і «А», очистити від окупантів Правобережну Україну і, вийшовши до Карпат, створити сприятливі умови для подальших дій у напрямку на захід та в бік Балкан³.

Німецьке військове командування у цей період активно відновлює сили за рахунок мобілізації або надзвичайно молодих, або навпаки, – похилого віку чоловіків. Мобілізуються ті, хто відбував покарання, як по політичним мотивам, так і за скоєння злочинів, у підпорядкування німецьким командирам даються підрозділи, котрі складаються із вояків різних національностей.

Пройшовши короткий термін навчання, вони відправлялися на фронт. Питання національності є важливим з огляду моральної стійкості та готовності до кінця захищати інтереси Німеччини. Так, перебіжчик, єфрейтор Юліус Альтшук, радист штабу 1-го батальйону 505 піхотного полку свідчив під час допиту таке: «Настрої у солдатів не войовничі. Солдати тепер не бажають воювати за Гітлера. Але в дивізії багато вояків зі Східної Пруссії, де вона комплектувалась. От вони саме і бояться поразки Німеччини та приходу росіян. Тому, хоча вони і бачать безнадійність супротиву, але ж деруться з більшою жорстокістю, ніж інші солдати. Командир нашого батальйону Віхерт завжди попереду, але з солдатами поводить тільки з позиції сили. Він увесь час кричить: «Якщо хтось бігтиме назад, той буде розстріляний» Він увесь час лякає солдатів жахіттями російського полону. Розповідає про розстріл червоноармійцями 4-х перебіжчиків, хоча сам цього не бачив. Всі про це знають, але ж бояться»⁴.

Даний приклад свідчить про доволі характерну в зазначений період ситуацію, коли при очевидній перевазі сил гітлерівці продовжували воювати, маючи марну надію на перемогу. Такий самообман, як явище психічного характеру, має передумови схильності до надмірного почуття провини, завищення межі страху, відсутності почуття самостійності та зіткнення із психотравмуючими ситуаціям. Звертає на себе увагу той факт, що саме вихідці з однієї місцевості – Східної Пруссії проявляють стандартну поведінку. Вони розуміють безнадійність ситуації, бояться росіян і тому продовжують жорстоко битися та виконувати свій обов'язок, навіть в умовах залякування.

Цікавою у цих свідченнях є інформація про роль офіцера і соціальні розбіжності між офіцерами та підпорядкованим особовим складом. При повному розумінні марності сподівань на перемогу, офіцер продовжує мотивувати солдатів на збройну боротьбу шляхом залякування як фізичною силою, так і навіюваннями відносно небезпеки російського полону, використовуючи, на думку тих же вояків, брехню.

Поряд із національною приналежністю, соціальний ценз у німецьких військових частинах був ще одним фактором, який відіграв свою роль у процесі розладу ворога. У 1944 році до армії мобілізація у значній мірі відбувалася примусово. З точки зору расової чистоти, гітлерівському командуванню доводилося використовувати представників інших національностей, які, згідно на-

цистської ідеології, вважалися недостойними існування взагалі.

Так, солдат 9-ї роти 4-го полку дивізії СС «Галіція» Юзеф Долбня, взятий у полон 11 березня 1944 року свідчив таке: «Народ у дивізію вербувався примусово, готувалися до відправки у Німеччину. У роті 60-70 чоловік українців з 140. Це були випущені із Станіславської та Львівської в'язниць, де вони відбували термін за кримінальні злочини. Солдати не бажають воювати за німців. У роті було 6 випадків дезертирства. Німці наказують у полон не здаватися, а закінчувати життя самогубством. Усі офіцери-німці. Українцям навіть не довіряють командувати відділеннями. Та й годують українців-солдатів гірше, ніж німців»⁵.

Таким чином, гітлерівське командування формувало військові частини з осіб, які мали проблеми із законом і які не сприймають нацистську мотивацію у боротьбі за Німеччину. Зневажливе, презирливе ставлення німецьких командирів до українців-підлеглих свідчить про безвихідну ситуацію, коли вимушені використовувати військових – представників інших національностей. У той же час постійно витримується соціальний ценз відносно підпорядкування і недовіри, що проявляється у субординації та забезпеченні. Німецькі офіцери не бачать для себе можливості здачі у полон. Тому вимагають наслідувати власному прикладу – самогубству і підлеглий особовий склад.

Подібну ситуацію із мобілізацією, але осіб – громадян Німеччини, які були політично неблагонадійними, описує у своїх показах ефрейтор роти полку «Люблин» Гюнтер Штюбнер, взятий у полон 9 березня 1944 року. «До німецької армії мене було призвано у листопаді 1943 року. До захоплення Гітлером влади я мав відношення до діяльності комуністичної організації у Саксонії, безпосередньо брав участь у нелегальній видавничій діяльності. Молоде поповнення у більшості складається із солдатів обмежено придатних до служби. Вони пройшли недостатню підготовку і були призвані у 1943 році згідно тотальної мобілізації. У полку значну роль відіграють протиріччя між вихідцями з Ельзасу, Лотарингії та Австрії з одного боку та німцями з іншого боку. Французи, у більшості випадків мобілізовані примусово і не бажають за нас воювати. Вони радіють кожній нашій поразці. На передовій солдатів мало. І тому при появі росіян, щойно вони переходять в атаку, – ми вимушені бігти. Тоді з'являється командир полку Ріхтер, який починає бити солдатів та фельдфебелів, примушуючи їх іти вперед. Я можу дати високу оцінку вмілим діям у боях під містом Луцьком російської авіації та танків. Нанесено значні втрати нашому полку і деморалізовано особовий склад»⁶. Різноманітний склад, навіть в аспекті представників різних областей у самій Німеччині вже ставав причиною неприязні та демонстрації німцями своєї переваги над іншими, що не додавало єдності та злагодженості у діях проти ворога. В одному полку представники різних областей Німеччини та французи, які були іноземцями і взагалі відсторонювалися від необхідності воювати на боці нацистів. Не дивлячись на стандартні дії німецьких офіцерів по силовому примушенню вести бій, особо-

вий склад було повністю деморалізовано діями радянської авіації та танкових підрозділів.

В іншому інформаційному донесенні наводиться фрагмент допиту перебіжчика, радиста штабу 1 батальйону 505 піхотного полку ефрейтора Гергарда Шааба, який 15 березня 1944 року дав такі свідчення: «Настрої у частині погані. Чим далі, тим стає все гірше. Вояки бачать своє безсилля проти росіян і неможливість утримувати свої позиції. Роти утримують фронт довжиною в 1-1,5 км, а то і 2,5 км. Тут не те, що рота росіян пройде, а цілі танки можуть пройти непоміченими. Солдати дуже бояться російських танків. Протитанкові гармати у нас майже відсутні. На весь наш батальйон була лише одна гармата. Фаустпатрон не ефективний, так як майже завжди стріляє мимо. Для того, щоб попасти з нього, потрібно щоб танк наблизився на відстань більше 30 метрів. Нечасто знаходяться ті, хто має таку присутність духу. Зазвичай, солдати біжать, як тільки побачать танки»⁷.

Даний випадок свідчить про спрацювання об'єктивного фактору – застосування РСЧА у наступальному бою техніки. Танкова атака відіграє більше психологічну роль залякування ворога та знешкодження його ще до початку супротиву. Крім того, слід врахувати ще один об'єктивний фактор – нестачу у гітлерівців зброї і неспроможність чинити опір. А це означає, що кожний з них – солдат непереможної армії розуміє, що сил та засобів не вистачає, вся інфраструктура пошкоджена. Налагоджена система всебічного забезпечення зруйнована. Навіть відсутність вчасного та гарячого харчування ставали підставою для зневіри у всемогутність та непохитність німецької військової машини.

Саме про це свідчить у своїх показаннях солдат 3-ї роти 465 батальйону 154 резервної дивізії Рейнгард Ніер, полонений 10 березня 1944 року у районі Збаража: «Частини нашої дивізії були призначені для боротьби із радянськими партизанами, а також для охорони мостів та залізничних колій. Віковий склад дивізії – 30-40 років. Нам обіцяли, що ми будемо втихомирювати партизан, а нам довелося воювати з регулярними російськими частинами. Солдати незадоволені поганим харчуванням. З 9 березня ми не отримували хліба та гарячої їжі»⁸. Таким чином, 10 березня 1944 року цей солдат взятий у полон, а напередодні 9 березня вони не отримували гарячої їжі та хліба, тобто впродовж доби. І цей випадок викликав обурення серед вояків та став причиною для паніки.

Крім того, незадоволення особового складу гітлерівців викликало їх бойове застосування. Йшли воювати завідомо плануючи, на їх погляд, неважкі дії проти партизан і місцевого населення. Моральної готовності до боротьби із регулярними частинами противника немає. Розуміння суті збройної боротьби за Німеччину неясне, або відсутнє взагалі. Про це свідчить аналіз термінів, які вживає полонений: «...Нам обіцяли...», начебто йдеться про спілкування із цивільними людьми, а не віддачу наказу вищим командуванням на війні.

Не дивлячись на вік вояків, який говорить про те, що це вже зрілі чоловіки із сталими уявленнями про військовий обов'язок, вони проявляють безсилість у протистоянні, слідством чого є елементарний переляк і бажання зберегти своє життя.

У той же час цілком інша ситуація у військових підрозділах, які входили до складу СС і які можна вважати елітними. Гренадер запасної польової роти штурмової бригади СС «Лангемарк» Олександр Францен на допиті 5 березня 1944 року дав такі свідчення: «...останнім часом ми були дуже добре забезпечені харчуванням, тютюновими виробами, регулярно отримували листи, на роті було виділено музичні інструменти (губні гармоніки та акордеони). Люди добре відпочили і бойовий дух у солдат високий. Серед вояків поширюються чутки стосовно того, що восени німці готуються до наступу на східному фронті. Про це увесь час говорить пропаганда. Вона увесь час наголошує на тому, що начебто, це Радянський Союз б'ється з останніх сил і завдання Німеччини у цей період витримати удар, а потім перейти у наступ»⁹.

Враховуючи той факт, що 27-а добровольча гренадерська дивізія СС «Лангемарк» була фламандським військовим з'єднанням, гренадерською бригадою у складі військ Ваффен-СС і була сформована восени 1944 року її забезпечення було на рівні необхідності і задовольнялись навіть духовні потреби. З метою створення сприятливих умов для виконання службових обов'язків, у середовищі вояків завжди визнавалася важливість ролі сім'ї як об'єкту захисту і символу виправданості збройної боротьби. Постійне спілкування із рідними за рахунок пошти було запорукою впевненості кожного військовослужбовця у правомірності своїх дій навіть в умовах жорстоких розправ, як із полоненими, так і з мирним населенням завойованих територій. Такі фактори, як добре харчування, своєчасна пошта, наявність музичних інструментів у ротах, свідчать про системність і своєчасність заходів всебічного забезпечення військ. У особового складу відчувалась впевненість у непереможності, що ставало об'єктивним підґрунтям для беззаперечної віри у пропагандистські заклики. І такі настрої не були випадковими на початку 1944 року у гітлерівських військових підрозділах.

Однак наступальні дії РСЧА тривали і саме це стало основною причиною деморалізації ворога. В умовах морального розладу особового складу випадки порушення дисципліни та дезертирства ставали нормою навіть в елітних частинах, що взагалі не притаманно німецькому військовослужбовцю. Так, солдат запасної польової роти штурмової бригади СС «Лангемарк» Едмунд Коренц, полонений 3 березня 1944 року на допиті показав: «Коли ми їхали потягом зі Львова на Староконстянтинів, був такий випадок. Командир роти оберштурманфюрер Шауман наказав солдату Дебрайдеру стати на пост у вагоні. Солдат неохоче пішов на пост. Щойно командир пішов у свій вагон, солдат полишив пост і пішов спати. Тільки вранці він повернувся на пост. Коли ми були на передовій у районі Денисівки командир роти послав солдата Августина у селище за харчами для себе. Солдат пішов і більше не повертався. Інші вояки говорили,

що йому поталанило втекти з фронту»¹⁰. У реальній ситуації бойових зіткнень уся впевненість залишалася у минулому. Співставлення із силами ворога і реальними можливостями утримання гітлерівцями позицій, впливало на зневіру у всепереможність Вермахту. Педантизм та беззаперечне підпорядкування командирам змінилось на зневагу до наказів та бажання врятувати власне життя.

Інший приклад яскраво свідчить про низький моральний стан представників офіцерського складу. Внаслідок недостатнього інформування в період, коли стратегічна ініціатива перейшла до РСЧА і гітлерівці вимушені були перейти до тактики оборони, вони жадали якихось пояснень з боку командування. Відсутність повної картини на всіх фронтах викликали в них стан пригніченості та духовний занепад.

Командир 1-го взводу 2-ї роти 147 полку 25 танкової дивізії лейтенант Герман Рудольф «Офіцерам незрозуміла тактика германського командування на півдні. Офіцери погано інформуються про стан справ на фронтах і всі цим незадоволені»¹¹.

На противагу поганому інформуванню з боку гітлерівського командування, агітаційно-пропагандистські методи РСЧА давали свої результати з огляду великої кількості листівок, багатоманітності тем, інформування про положення на фронтах із картами на звороті та закликами здаватися у полон, а також регулярності їх розповсюдження.

Саме про такий випадок свідчить солдат 3 дивізіону 291 артилерійського полку Вальтер Валь, взятий у полон 11 березня 1944 року: «...6 та 8 березня у районі селища Кузьміно я знайшов декілька російських листівок: «Лист з полону», «Новий злочин Гітлера», «Оточення 10 німецьких дивізій у районі Корсунь-Шевченківська», «Листівка-перепустка». Листівок було дуже багато. Декілька екземплярів я підібрав і сховав, щоб потім пред'явити їх під час здачі у полон»¹².

Безумовно, вивчаючи донесення співробітників політуправлінь РСЧА вищому командуванню про результати допитів, слід враховувати той факт, що полонені говорили те, що від них очікували почути, вони своїми показаннями заробляли собі індульгенцію. Навряд щоб цей полонений пам'ятав тематику всіх листівок. Але враховуючи системний характер підготовки, виготовлення та розповсюдження наглядної агітації, під час оформлення донесення, фахівці ідеологічних органів конкретизували таку інформацію, начебто зі слів полоненого. З одного боку намагання якомога краще виглядати в очах командування, і не безпідставно, а з іншого боку звичайна констатація факту, враховуючи дані запланованих та реалізованих позицій у виготовленні малих форм агітації.

Взагалі під час роботи над архівними матеріалами донесень полонених гітлерівців іноді відчувається упередженість з боку фахівців політуправлінь у намаганнях підвести свідчення полонених під радянські ідеологічні штампи, приписуючи словосполучення, або висновки, котрі не були характерними для гітлерівських вояків, як представників іншої воєнної культури і менталітету.

Не дивлячись на те, що дані полонених під час перекладу могли дещо інтерпретуватись у відповідності до комунікаційних традицій ідеологів РСЧА, аналіз фактажного матеріалу дає можливість всебічного вивчення настроїв вояків Вермахту та ступінь їх готовності продовжувати збройну боротьбу в умовах бойової обстановки, що склалась у 1944 році.

Загалом, з боку ідеологічних органів РСЧА ретельно вивчались усі чинники, які впливали на ступінь морально-психологічної стійкості ворога. В інформаційних донесеннях на ім'я вищого командування керівники політуправлінь українських фронтів, починаючи з кінця 1943 року постійно доповідали про стан морально-політичного стану особового складу ворога на підставі аналізу інформації, отриманої під час допитів. Звертає на себе увагу сам термін «політико-моральний стан ворога», що достатньо чітко передає залежність моральної стійкості вояків від рівня ідеологічного впливу, котрий здійснювався відповідними органами, що було характерним як для військ РСЧА, так і для Збройних Сил Німеччини. Фактичним результатом даного виду діяльності було припинення збройної боротьби і здача ворога у полон.

Під час дослідження виявлено такі фактори, які впливали на мотивацію особового складу ворожих військ здаватися у полон.

1. Об'єктивний характер має фактор зміни оперативної обстановки на фронтах і перехід Вермахту до тактики оборони. Перехід стратегічної ініціативи до РСЧА не став завадою для відновлення Вермахтом сил і засобів із продовженням активних бойових дій у 1944 році. Але чітка система всебічного забезпечення військ ворога вже не була непохитною, що виражалось у відсутності достатньої кількості озброєння, нестачі сил, а значить неможливості утримувати лінію фронту. Дані об'єктивні фактори призводили до наслідків суб'єктивного характеру, таких, як непокора командирам, здача у полон, що свідчило про низький рівень «політико-морального стану» ворога.

2. Відновлення особового складу відбувалося за рахунок примусової мобілізації осіб молодого та похилого віку, котрі проходили короткотривалу військову та ідеологічну підготовку і направлялися на фронт. Не маючи бойового досвіду під час першого ж боєз'їткнення, вони починали панікувати і думати лише про можливість збереження власного життя. Крім того, до збройних сил мобілізувалися особи із кримінальним минулим, які відбували покарання, або політично неблагонадійні. Також фактором, який впливав на формування у гітлерівців мотивації пошуку шляхів збереження власного життя, можна вважати соціальний зріз особового складу. Вимушена необхідність поновлення військ за рахунок непрофесіоналів, осіб без досвіду бойового застосування та соціально небезпечних, для яких ідея до кінця відстоювати інтереси Німеччини не була визначальною. Тож при першій можливості вони або ставали дезертирами, або здавалися у полон.

3. Окремо слід відзначити такий чинник, як примусова мобілізація до військ за національним принципом. З самого початку війни представники інших

національностей розглядалися нацистами як такі, яких необхідно або знищити, або використовувати в інтересах Німеччини, а потім все-одно знищити. У 1943 році постала наявною проблема відсутності достатньої кількості особового складу відповідно до потреб. Тож під командування німецьких офіцерів ставили представників інших національностей. У наведених вище прикладах йдеться і про українців, хоча і з кримінальним минулим, і про іноземців – союзників гітлерівців та про представників різних областей Німеччини. До всіх відношення з боку німецького командування було принизливим, із гіршим забезпеченням, що ставало підставою для зневажливого ставлення з боку «не німецького» особового складу до служби і відсутності мотивації битися за Німеччину. Якщо військова частина комплектувалася із громадян Німеччини-вихідців з однієї області, то ефект від їх застосування був значно кращим, оскільки вояки – земляки, носії одних і тих же культурних традицій і менталітету були вмотивовані за рахунок насаджених стереотипів необхідності захищати рідний дім та неможливості здачі у полон.

4. Наступним фактором, який впливав на морально-психологічний стан гітлерівських вояків стала роль офіцерів у процесі впливу на особовий склад. Враховуючи соціальну ієрархію у німецькому війську, офіцерський корпус був особливим прошарком, військовою елітою. Крім того, це були військові-професіонали, для яких знищення мирного населення та знущання з полонених були нормою, визначеною військовим обов'язком. Їм беззаперечно довіряли, боялися та наслідували їх прикладу. Але у 1944 році авторитет командирів-офіцерів уже не був таким непохитним і їх вимоги до підлеглого особового складу боротися до кінця, а в разі критичної ситуації покінчити життя самогубством, далеко не завжди виконувалися. Більш того, злагоджена система пропагандистського забезпечення теж почала давати збої і як слідство – непоінформованість і нерозуміння ситуації на фронтах та виникнення сумніву у необхідності продовжувати збройну боротьбу, навіть у складі елітних частин.

5. Важливу роль у моральному розладі ворога відіграла радянська агітація. Значна кількість агітаційної продукції – листівок з інформацією про стан справ на фронтах та конкретних закликів здаватися до полону, щоб зберегти своє життя і згодом повернутися додому, в великій кількості розповсюджувалась у місцях дислокації ворога. Різноманітність тем та короткі влучні тексти із змалюванням безвихідної ситуації для німців підводили їх до одного висновку – продовжувати боротися із зброєю у руках за Німеччину немає сенсу, а для збереження життя необхідно здатися у полон.

Ретельне вивчення ідеологічними органами РСЧА інформації, отриманої під час допитів полонених гітлерівців, давало можливість зробити висновки щодо морально-психологічного стану ворога, його спроможності продовжувати збройну боротьбу та визначити фактори, які впливають на нейтралізацію особового складу Вермахту. Відповідно даних висновків у подальшому планувати заходи психологічного впливу із посиленням інформаційної складової.

Своєчасне та різноманітне за змістом інформування за рахунок розповсюдження малих форм агітації спонукало гітлерівських вояків сприймати пропозицію здачі у полон, як єдиний вихід для збереження життя та повернення додому.

Таким чином, фахівці ідеологічних органів РСЧА у роботі з військово-полоненими використовували такі методи, як соціологічне опитування, обробку інформації та її аналіз. Якщо порівнювати інформаційні донесення начальників Політичних управлінь українських фронтів у 1943 році та у 1944 році, то одразу можна сказати, що кількість повідомлень про політико-моральний стан гітлерівців з точки зору результативності щодо морального впливу на ворога значно збільшилась саме з початку 1944 році. Конкретні успіхи РСЧА у наступальних діях стали основним об'єктивним фактором деморалізації ворога та демонстрації безповоротності у його поразці.

Примітки:

¹ Гогун А. Черный пиар Адольфа Гитлера. СССР в зеркале нацистской пропаганды / Сост. А. Гогун. Изд. 2-е, испр. и доп. Киев : «К.І.С.» 2016. С. 12.

² ЦДАГОУ. Ф.1, оп. 23, спр. 973. С. 19.

³ Грицюк В. Оперативно-стратегічна обстановка в Україні на початок весни 1944 року. Замисли сторін. Сторінки воєнної історії України : Зб. наук. статей / Відп. ред. О. Є. Лисенко. К.: Інститут історії України НАН України, 2012. Вип. 15. С. 29-30.

⁴ ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 23, спр. 973. С. 19-22.

⁵ Там само. С. 29.

⁶ Там само. С. 28

⁷ Там само. С. 20.

⁸ Там само. С. 28.

⁹ Там само. С. 20.

¹⁰ Там само. С. 27.

¹¹ Там само. С.27-28.

¹² Там само. С. 28.

Svitlana Pavlovs'ka. Factors that influenced the moral and psychological state of the Hitlerites and their readiness continue armed struggle in 1944 in Ukraine. The high level of the moral and psychological state of the servicemen is characterized by a meaningful orientation of the spiritual forces of each of them to fulfill the tasks set. The psychological readiness to fulfill its military duty to the end depends on a number of factors, the role of which does not change for a long time and is also relevant for the modern armed forces. In this article, based on archival documents, the factors typical for the armed forces of Nazi Germany are considered, which influenced the level of moral stability of personnel in 1944 on the territory of Ukraine. The stubbornness with which the Hitlerites continued their armed struggle almost to the point of surrender in 1945 is striking.

Key words: moral and psychological state, prisoners of war, armed struggle, low motivation.

Отримано: 07.06.2017 р.

УДК 94(477)»1940»:338.45-054.74

Ігор Вєтров

ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ПРАЦІ ЗАРУБІЖНИХ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ ТА ІНТЕРНОВАНИХ НА ВІДБУДОВІ ВАЖКОЇ ІНДУСТРІЇ УКРАЇНИ У СЕРЕДИНІ 40-Х РОКІВ

Ігор Вєтров. Особливості використання праці зарубіжних військовополонених та інтернованих на відбудові важкої індустрії України у середині 40-х років. У статті здійснено характеристику політики і практики використання праці трьох категорій примусових робітників: зарубіжних військовополонених, інтернованих та мобілізованих громадян інших держав німецької національності на відбудові підприємств важкої промисловості України в середині 40-х років. Простежуються мотиваційні чинники залучення «спецконтингентів» до відновлювальних робіт, які були пов'язані з гострим дефіцитом робочих рук через участь чоловіків працездатного віку в бойових діях та великі людські втрати на фронті й під час окупації.

Аналізується нормативно-правова база, що регулювала примусове залучення значної кількості іноземців до виконання найважчих, працевдатних операцій: розбиранні руїн, будівництві, видобутку вугілля, металургії та інших галузях індустрії. Наводяться статистичні дані, що ілюструють значні масштаби примусового працевикористання військовополонених, інтернованих і мобілізованих мешканців інших країн. Висвітлюються матеріально-побутові умови їхнього утримання у спеціальних таборах, система їх підпорядкування наркоматам/міністерствам індустріального профілю, організація охорони. Розкривається специфіка організації та оплати праці, стан техніки безпеки на виробництві, де були задіяні «спецконтингенти», вказуються причини високого рівня виробничого травматизму, захворюваності й летальності серед цієї категорії примусової робочої сили.

Встановлюється ефективність працевикористання «спецконтингентів», співвідношення витрат на цю справу й економічного ефекту від його залучення до відбудовних робіт.

Ключові слова: Друга світова війна, Україна, відбудовні роботи, важка індустрія, військовополонені, інтерновані, мобілізовані, примусова праця.

Игорь Ветров. Особенности использования труда зарубежных военнопленных военнопленных и интернированных при восстановлении тяжелой индустрии Украины в середине 40-х годов. В статье дано характеристику политики и практики использования труда трех категорий принудительных работников: зарубежных военнопленных, интернированных и мобилизованных граждан других государств немецкой национальности при восстановлении предприятий тяжелой промышленности Украины в середине 40-х годов. Прослеживаются мотивационные средства приобщения «спец контингентов» к восстановительным работам, которые были связаны с острым дефицитом рабочих рук из-за участия мужчин трудоспособного возраста в боевых действиях и больших человеческих потерь на фронте и во время оккупации.

Анализируется нормативно-правовая база, которая регулировала принудительное приобщение значительного количества иностранцев к выполнению самых тяжелых и трудоемких операций. Освещаются материально-бытовые условия их содержания в специальных лагерях, специфика организации и оплаты труда, состояние техники безопасности на производстве.

Устанавливается эффективность трудоустройства «спец контингентов», соотношение расходов на это дело и экономического эффекта от его приобщения к восстановительным работам.

Ключевые слова: Вторая мировая война, Украина, восстановительные работы, тяжелая индустрия, военнопленные, интернированные, мобилизованные, принудительный труд.

Величезні масштаби руйнацій, заподіяних воюючими сторонами під час німецько-радянської війни поставили радянське керівництво перед необхідністю системного відновлення економічної інфраструктури України. Масова загибель громадян республіки внаслідок бойових дій, окупаційного терору, примусове переміщення великих контингентів на роботи до Німеччини, служба в Червоній армії до межі скоротили трудові ресурси, без яких провести відбудовні роботи було неможливо. У зв'язку з цим керівництво країни вирішило вдатися до використання військовополонених та інтернованих на відновлювальних роботах: розбиранні завалів, упорядкування території, будівництво та ремонт корпусів промислових об'єктів, житла, комунікацій тощо.

Працевикористання військовополонених включало в себе три складових: режимну, економічну й маніпулятивно-ідеологічну¹.

У цій публікації ми розглянемо лише економічні аспекти застосування праці військових бранців у відбудовних процесах на території України.

Перехід бойових дій на німецько-радянському фронті у позиційну фазу, а потім корінний злам супроводжувався полоненням усе більшої кількості солдатів та офіцерів Вермахту і їх союзників. З метою їх використання було створено Управління, потім Головне управління у справах полонених та інтернованих (УПВІ – ГУПВІ) НКВС СРСР. Нормативно-правове регулювання цієї сфе-

ри здійснювалося відповідно до «Положення про військовополонених», затвердженого постановою РНК СРСР 1 липня 1941 р. Однак залишалося без юридичного забезпечення чимало питань, пов'язаних з працевикористання, оплатою праці військових бранців тощо. До літа 1942 р. в структурі УПВІ не існувало підрозділу, який би опікувався безпосередньо організацією праці полонених.

Лише весною 1943 р. з'являються перші документи, в яких прописані відносини таборів з господарськими організаціями. НКВС СРСР видав директиву про порядок трудового використання військовополонених, а також «Типовий договір» УПВІ на надання об'єктам господарювання цього контингенту. Він розподілявся на 4 категорії залежно від працездатності і видів робіт та на 3 види за ступенем їх важкості. Для бранців, віднесених до 2 і 3-ї категорій лікарсько-трудовами комісіями, встановлювався скорочений робочий день, а ослаблені зараховувалися в оздоровчі команди й звільнялися від робіт².

Військовополонені та інтерновані утримувалися у стаціонарних (виробничих) і особливих режимних таборах, робочих та окремих робочих батальйонах.

На території УРСР та Криму впродовж 1939–1945 рр. дислокувалося 56 стаціонарних таборів, 160 робочих та окремих робочих батальйонів, близько 40 спецшпиталів, інші режимні об'єкти, через які пройшло понад 800 тис. осіб, зокрема 75% військових бранців. Найбільша чисельність цих контингентів припала на 1945–1946 рр., а пік репатріації на – 1949 рік³.

Станом на 1 січня 1947 р. мережа стаціонарних виробничих закладів для військовополонених в Україні охоплювала 24 табори (224 табірних відділення з загальною помітною численністю контингентна понад 240 тис. осіб)⁴.

На початок наступного року ця кількість зросла до 26 стаціонарних таборів (266 табірних відділень, 258 тис. полонених); ще через рік – їх налічувалося 16 (197 відділень, 150 тис. бранців), 1 січня 1950 р. – лише 10 (67 відділень, 56 тис. осіб)⁵.

Станом на 1 квітня 1946 р. на території УРСР, розміщувалося 238 тис. (13,4% від усієї кількості) полонених та інтернованих, а до 10 травня 1948 р. – 174 тис. (18,6%), у той час як на території РРФСР – відповідно 1162 тис. (65,6%) у 1946 р. і 566 тис. (60,4%) – у 1948 р.⁶ Частка військовополонених та інтернованих у складі робітників загалом на Союз РСР була такою: 1945 р. – 9%, 1946 р. – 10,2%, 1947 р. – 7,5%, 1948 р. – 4,1%, 1949 – 1,6%, 1950 р. – 0,2%⁷.

Найбільша кількість полонених та інтернованих була зайнята у будівельній індустрії (14,8%), паливно-енергетичному комплексі (13,2%), оборонній галузі (11,7%), металургії та машинобудуванні.

В Україні праця полонених та інтернованих застосовувалася на об'єктах 34 союзних і 12 республіканських міністерств.

Працевикористання полонених та інтернованих регулювалося низкою нормативно-правових актів, зокрема «Положенням про трудове використання військовополонених» (вересень 1945 р.) У документі зазначалося: «Трудове використання військовополонених здійснюється за рішенням ДКО (Державного

комітету оборони) і вказівкою НКВС СРСР, виходячи з потреби промисловості й будівництва СРСР та ліквідації збитків, заподіяних війною. Праця для всіх військовополонених рядового й молодшого начскладу обов'язкова. Відмова від неї чи халатне ставлення до неї розглядаються як порушення воїнської дисципліни і тягнуть за собою відповідне покарання. Військовополонений зобов'язаний своєю працею відшкодувати вартість свого утримання»⁸.

Бранців передбачалося використовувати за довоєнною спеціальністю й кваліфікацією. Для них встановлювався 8-годинний робочий день, а для тих, хто не виконував норми, – понаднормовий робочий час (обмежений кількома годинами), а також 4 вихідні щомісяця.

Ці та інші приписи дуже рідко виконувались у повному обсязі. Численні порушення фіксувалися і в режимі праці, і в диференційованому підході до працевикористання полонених з різним станом здоров'я, не кажучи вже про фах і кваліфікацію.

Запроваджувалася заробітна платня для військовополонених та інтернованих, задіяних на різних роботах. Тим, хто виконував планові завдання і перевищував їх, належало сплачувати 200 руб. на місяць на важких фізичних роботах і 150 – на звичайних. У межах 250-500 руб. могли отримувати задіяні на шахтах і висококваліфіковані фахівці.

Заохоченням слугували: розміщення у кращих бараках, першочергове отримання одягу, взуття, постільної білизни, купівля у першій черзі продуктів харчування, предметів першої необхідності та тютюну в лавках.

Для тих, хто не виконував норми, чи був запідозрений у навмисному саботуванні робіт, передбачалися різні види санкцій: догани і подовження робочого дня, арешт з утриманням на гауптвахті (до 20 діб), суворий арешт (до 10 діб карцера), переведення у штрафне відділення з особливо важким режимом роботи (до 3 місяців), позбавлення права користування грошима (до 2 місяців). Тих, хто «злісно ухилився від роботи», судили військові трибунали.

В особливих режимних таборах умови утримання і працевикористання були набагато жорсткішими⁹, а робочий день тривав 12 год.

На території республіки дислокувалися також робочі батальйони інтернованих. 29 грудня 1944 р. ДКО ухвалив постанову № 7252, якою затверджувалося «Положення про прийом, утримання і трудове використання мобілізованих й інтернованих німців». У документі містилася вказівка про спрямування військових бранців та інтернованих до складу окремих робочих батальйонів, що мали використовуватися на відновлювально-будівельних роботах на об'єктах вугільної, енергетичної, металургійної та інших галузей індустрії, в кар'єрах тощо. Чисельність ОРБ коливалась у межах 700-1200 осіб (3–5 рот).

ОРБ вважався штатним підрозділом того наркомату, до якого він був прикріплений, тому його штатний розпис затверджувався цим органом. Очолював робочі батальйони інтернованих офіцерський склад Наркомату оборони.

Інтерновані об'єднувалися у бригади і робочі зміни за виробничим прин-

ципом, а також з урахуванням фаху, кваліфікації та фізичного стану.

Забезпечення цього контингенту харчуванням, одягом, житлом, медичною допомогою, організація дозвілля покладалися на зацікавлені наркомати.

З метою ізоляції від цивільного населення та інших спецконтингентів інтернованих розміщували у бараках за обов'язковою загорожею.

Для інтернованих встановлювався режим, аналогічний тому, що існував у табірних відділеннях НКВС для військовополонених. Санкції за різні правопорушення накладалися згідно з Дисциплінарним статутом РСЧА.

Положенням передбачалося організоване виведення інтернованих на роботу в супроводі вахтерів чи офіцерів. Працювати інтерновані мали окремо від місцевих робітників і лише у складі робочих батальйонів.

У документі прописувались умови оплати праці та порядок вирахувань на утримання й охорону.

На випадок травмування чи захворювання інтернованого, його утримання мало забезпечити підприємство, на якому він працював¹⁰.

До складу ОРБ разом з інтернованими входили також працездатні чоловіки віком від 17 до 45 років та жінки віком від 18 до 30 років, які мешкали на території Чехословаччини, Румунії, Угорщини, Болгарії й були «мобілізовані» на відбудовні роботи радянськими органами. Запланована на грудень 1944 р. – січень 1945 р. «мобілізація», що насправді затягнулась, мала дати додаткову робочу силу для вугільних і металургійних підприємств України¹¹. 63 ОРБ діяли в Сталінській області, по 28 – у Ворошиловградській та Дніпропетровській. Утримувані в них контингенти залучалися головним чином до роботи у вугільній та металургійній галузях. Режим у таких таборах мало чим відрізнявся від місць утримання військовополонених, тому значна частина інтернованих страждала різними недугами і була непрацездатною. Перевіркою було встановлено, що в 1946 р. у 97 батальйонах «трудоий фонд» становив 25-30%. Серед військовополонених, які працювали на об'єктах Донбасу, працездатними в 1944 р. виявилось лише 20%.

Восени 1944 р. військові бранці та інтерновані залучалися насамперед до роботи на вугільних шахтах Донбасу. Тільки в таборах, прикріплених до об'єктів комбінатів «Ворошиловградвугілля», «Донбасшахтбуд», «Сталінвугілля», налічувалося 55 тис. полонених¹². У першій декаді квітня 1945 р. на території республіки розміщувалося 24 табори і 37 шпиталів для військовополонених, у яких утримувалося 175 тис. осіб (до травня передбачалося завезти ще 98 тис.)¹³.

Кількість залучених до відновлювальних робіт військових бранців, інтернованих та мобілізованих громадян інших держав упродовж півроку різко зростає. Згідно з постановою ДКО СРСР № 8921 від 4 червня 1945 р. у Ворошиловградській області мали розмістити – 84450 осіб цих категорій, Сталінській – 171700, Харківській – 44050, Дніпропетровській – 35100, Запорізькій – 35000, Київській – 34550, Миколаївській – 31000, Полтавській – 13510, Сумській – 12260, Одеській – 8000, Вінницькій – 2700, ровенській – 4650, Дрого-

бицькій – 3000, разом – 494520 осіб¹⁴.

Незважаючи на те, що на облаштування й утримання «спецконтингентів» витрачалися чималі кошти і матеріальні ресурси, організація їхнього працевикористання бажала бути кращою. Залучення цієї групи працюючих до важких видів робіт відбувалося за відсутності належної кількості інструментів, механізмів, пристосувань, які могли значно підвищити продуктивність трудових зусиль. Далекими від ідеального було й нормування робіт, охорона й оплата праці. Для прикладу, восени 1944 р. норми виробітку військовополонених на підприємствах комбінату «Донбасшахтбуд» виконувалися на 86%, «Сталінвугілля» та «Ворошиловградвугілля» – в середньому на 60%¹⁵.

Незадовільний стан з застосуванням «спецконтингентів» змусив РНК УРСР та ЦК КП(б)У у 1944 р. ухвалити постанову «Про використання військовополонених». У документі констатувалися серйозні недоліки в організації робіт, утриманні та забезпеченні бранців. Одночасно з низьким рівнем механізації вказувалось на нераціональне планування, розстановку робочої сили, несвоєчасну видачу завдань, формальне ставлення керівників підприємств до контролю за роботою «спецконтингентів» та начальства таборів до питань дотримання дисципліни й виконання норм і виробничих завдань. У постанові містилися директиви, спрямовані на виправлення ситуації¹⁶. Однак суттєвих зрушень одразу після цього не відбулося. На початку 1945 р. спеціальна комісія з представників Наркомвугілля та НКВС СРСР під час контрольної перевірки встановила, що військовополонені та інтерновані виконували норми виробітку на підземних роботах у середньому на 32-37%. Як наслідок, було вирішено до 1 березня 1945 р. виявити весь працездатний контингент таборів, забезпечити вихід на роботу не менше 80% «трудового фонду», перевести на підземні роботи 60% тих, хто був задіяний на поверхні, посилити вимоги до виконання норми виробітку, карати всі випадки порушення правопорядку і трудової дисципліни, спрямовувати на роботи у вугільну промисловість лише працездатних військовополонених 1-ї і 2-ї категорій¹⁷.

Низька віддача від праці полонених та інтернованих пояснювалась також їх особистою незацікавленістю в результатах роботи, неефективними моральними й матеріальними стимулами. Частими були випадки неадекватного обліку виконаних обсягів, їх заниження та приписування бригадам вільнонайманих робітників. Восени 1944 р. у результаті перевірки на вугільних підприємствах «Ворошиловградвугілля» було встановлено, що з цієї причини полонені й інтерновані «не виконували» планові завдання, а, отже, – позбавлялися гарячої їжі на сніданок і обід¹⁸.

Залучення численних «спецконтингентів» до відбудовних робіт у важкій індустрії України супроводжувалося неузгодженістю дій окремих ланок бюрократичного апарату, тертям між відомствами, тяганиною, браком відповідальності.

Так, на початку 1947 р. на адресу Л. Кагановича надійшла телеграма від ди-

ректора Маріупольського заводу ім. Ілліча Гармашова, в якій повідомлялося, що створений згідно з постановою ДК № 7788 від 11 березня 1945 р. табір військовополонених на цьому об'єкті, в якому утримувалося близько 2000 осіб, був фактично розпущений його командуванням без дозволу уряду. Тільки у липні 1947 р. без керівництва заводу з табірної відділення № 19 вилучили понад 600 угорців, у серпні – 122 німців і понад 40 австрійців.

Після цього на підприємстві залишилось працювати тільки близько 800 полонених. 6 серпня на підставі розпорядження начальника управління табору № 280 Сичова з робіт на заводі зняли ще 212 угорців. Внаслідок цього завод не виконав план виготовлення цистерн, а наступне зняття робочої сили могло паралізувати роботу підприємства. Директор підприємства просив скасувати ці рішення й покарати винних у зриві виконання виробничих програм¹⁹.

Для перевірки ситуації на місці за дорученням ЦК КП(б)У до Маріуполя виїхав начальник ОПВІ УМВС Сталінської області майор Гончаренко. Він встановив, що списочний склад військових бранців у табірному відділенні, що обслуговувало завод ім. Ілліча, станом на 8 серпня, налічував 1808 осіб. На виробництво виходило 1373 (на 20 більше, ніж у червні).

Згідно з директивою МВС СРСР про перегрупування військовополонених за національністю, з табірної відділення вивезли 466 німців, румунів та австрійців (з них на заводі ім. Ілліча працювало тільки 105 осіб). Замість вибулого контингенту з інших табірних відділень прибула 541 особа, з яких 460 були здоровими й придатними для працевикористання.

Телеграма Гармашова до ЦК пояснювалася його бажанням замінити всіх угорців німцями (вони краще працювали), однак у Сталінській області зробити це було практично неможливо.

За повідомленням УМВС Сталінської області, після прибуття на завод 541 полоненого замість вивезених його директор претензій до командування табору вже не висловлював²⁰.

У травні 1947 р. міністр внутрішніх справ Т. Строкач підготував розгорнуту довідку про наявність та закріплення військовополонених за підприємствами та госпорганами. У ній вказувалося, що на території УРСР розміщувалося 221689 зарубіжних військових бранців, з яких німці й австрійці становили 144881, угорці – 63531, румуни – 8430, японці – 4847. 28773 угорці підлягали поверненню на батьківщину упродовж травня – вересня 1947 р.²¹

На Київщині найбільша кількість з усіх 31983 полонених працювали на заводі № 512 на БМУ № 11 Міністерства будівництва підприємств важкої промисловості СРСР (1829 осіб), мотоциклетному, кабельному заводах, заводі ім. Артема, «Дніпрорічбуді», БМУ № 39 МБПВП (4487 осіб), заводах «Більшовик» та № 786, БМУ-№ 2 (1583 особи), авторемзаводі № 125 МАП. СРСР, ТЕЦ МЕС СРСР, УБВЗ-8, УБІР-1 МШС СРСР (1121 особа)²² у Сталінській – на заводі ім. Сталіна Міністерства важкого машинобудування (2178 осіб), «Словхімпромбуді» Мінхімпрому (1296 осіб), ім. Фрунзе Мінчормету (1179 осіб)²³, шах-

ті ім. Сталіна тресту «Артемшахтвідновлення» (1331 особа), шахті №9 тресту «Калінінвугілля» (1183 особи), Єнакіївському металургійному (912 осіб), Маріупольському ім. Ілліча (2922 особи), Курахівській ДРЕС (2486 осіб), у Ворошиловградській – у тресті «Лисичанськхімпромбуд» (2070 осіб), тресті «Донбасважбуд», Рубіжанському хімкомбінаті (1622 особи), тресті «Кадіїввугілля» (1799 осіб), Ворошиловградському заводі ім. Жовтневої революції (2057 осіб), тресті «Краснолучвугілля» (1799 осіб)²⁴.

У датованій 17 лютого 1947 р. довідці про використання контингентів військовополонених та інтернованих на об'єктах міністерств будівництва військових та військово-морських підприємств СРСР, будівництва підприємств важкої індустрії СРСР, житлово-цивільного будівництва УРСР і промисловості будматеріалів УРСР в Одеській області містився відповідний статистичний матеріал та інформація про соціальні й виробничі аспекти працевикористання.

Так, на дільницях «Військморбуду» №9 вихід на роботу в середньому за рік становив по УВБР № 102 – 300 осіб (67% від плану, УВБР №165 – 90 (90%), УВБР №164 – 40 (80%), разом – 430 (72%). Виконання норм виробітку сягало в середньому за рік: по УВБР № 102 – 100%, УВБР №165 – 120%, УВБР №164 – 110% (у середньому – 105%).

Заохочення тих, хто перевиконував норми виробітку, тут практикувалось у формі видачі цигарок, а тим, хто значно перевиконував планові завдання, табірне управління видавало нові френчі, шинелі, комплекти нової постільної білизни, додаткове харчування за рахунок їх заробітку, надавало кращі житлові приміщення тощо.

Однак керівництво і контроль за роботою військовополонених з боку табірних офіцерів було недостатнім, особливо в робочий час. Здебільшого цей контроль передовірявся конвою. В основному роботою бранців керували майстри й інструктори «Військморбуду» №9.

Облік роботи цих контингентів здійснювався завдяки видачі буддільницями нарядів-завдань, а також відповідних замірів по завершенню робіт, після чого розраховувалися розцінки й зарплата. Крім того, будівельні дільниці щоденно давали «процентовки» з наведенням виконаного обсягу робіт, розряду й відсотка продуктивності праці кожного полоненого й інтернованого²⁵.

У будівельному управлінні № 9 середньорічний вихід на роботу становив 380 осіб (69,9%), а виконання норм виробітку – 120%.

Облік виконаних робіт здійснювався прорабами, а подальші нарахування – табірним управлінням. Мали місце випадки, коли прораби будуправління №9 облік виконаних робіт проводили «на око», без замірів та обліку людино-днів і розрядів працюючих.

А от на будовах заводу ім. Жовтневої революції внаслідок незадовільних побутово-житлових умов замість 500 осіб на роботу виводили 300. Приміщення, яке завдяки зусиллям начальника «Військморбуду» №9 інженера-полковника Жуленева на заводі надали для розміщення контингенту військових бран-

ців, начальник управління таборів Жидовченко передав під лазарет для них.

Виробіток на одного полоненого тут ледь сягав 30–50% норми²⁶. Загалом виведення на роботу зменшилося до 160, а в окремі дні навіть 130 осіб.

У середині березня 1947 р. міністр внутрішніх справ УРСР Т. Строкач повідомив до ЦК, що потребу «Запоріжсталі» у робочих руках можна було задовольнити за рахунок військовополонених: 2000 осіб – з Чернігівського табору № 177, по 1500 – з Полтавського № 136 та Львівського № 275, 500 осіб – з Харківського № 149²⁷.

У довідці про використання військовополонених на будовах Харкова (початок 1947 р.) повідомлялося, що Харківське табірне управління № 149 мало 8 табірних відділень, з яких будівельні організації обслуговували два: №1 – будівельне управління №2 тресту «Південважбуд», №3 – об'єкти ОБМУ №301.

Виведення на роботу по табірному відділенню №1 у лютому становило 270 осіб за списочного складу 392 особи (69%), відділенню №3 – 410 осіб за списку 911 (45%). Низький показник по відділенню № 3 пояснювався тим, що в січні 1947 р. 400 бранців були переведені в оздоровчу команду на 3–4 місяці, а 101 – становив неробочий контингент, інваліди, звільнені від робіт за станом здоров'я, непрацюючі офіцери та інші. Крім того, значна кількість табірних контингенту відволікалася табірним управлінням на роботи, не пов'язані з відновленням об'єктів.

За недостатнє виведення на роботу і незадовільну роботу бюро Харківського обкому КП(б)У наклало на начальника табірних правління №149 Касьяненка партійне стягнення. Однак і після цього ситуація помітно не покращилася. Військовополонені та інтерновані виконували завдання на 70–80%.

Перевіркою було встановлено, що одночасно з недоліками в організації праці та простоюваннями через відсутність матеріалів основною причиною, невиконання норм виробітку стала відсутність контролю з боку офіцерів табірних відділень. Наявність 1-2 інспекторів праці у табірних відділеннях не забезпечувала дійового контролю і фактично зводилася до статистичних функцій, адже відділення №3 обслуговувало 15 об'єктів у різних районах міста.

Заохочення тих, хто виконував норми, здійснювалося шляхом диференційованого харчування й грошової винагороди до 200 руб. на місяць.

При цьому тут не налагодили щоденний облік виконаних робіт, своєчасні видачу й закриття нарядів.

Мали місце випадки виведення бранців на об'єкти з комерційною метою.

У табірному управлінні № 3 упродовж 1945–1946 р. було навчено новим спеціальностям понад 500 полонених та інтернованих²⁸. Наказами по тресту «Південавтобуд» № 321 від 11 листопада 1946 р. і №353 від 27 грудня 1946 р. констатувалося незадовільне працевикористання військовополонених на об'єктах. Керівники господарських органів у встановленні терміни мали ліквідувати вказані недоліки. Однак, незважаючи на вжиті заходи, працю військовополонених продовжували використовувати неефективно.

Тому 12 лютого 1947 р. управляючий тресту «Південавтобуд» і начальник управління табору військовополонених №315 МВС СРСР видали наказ «Про трудове використання військовополонених на будівництві автозаводу». Головний інженер тресту Федоров зобов'язувався: а) до 15 лютого 1947 р. надати полоненим окремі об'єкти з усім комплексом робіт, виключивши можливість їх сумісного перебування з вітчизняними працівниками; б) спільно з керівництвом табірної відділення №2 переглянути весь склад військовополонених та встановити точну кількість спеціалістів і закріпити їх за об'єктами, використовуючи в суворій відповідності з їх спеціальністю. Щоденно корегувати заявку виведення полонених наступного дня і спрямовувати заявку на їх виведення до табору не пізніше 16 годин; в) після кожної «комісії» полонених разом з начальником табірної відділення №2 майором Козиряцьким організувати стабільні комплексні бригади полонених з урахуванням їх фізичного стану і національності, спеціалізувати їх, закріпивши за об'єктами і не припускаючи їхнього перекидання; г) перетарифікацію військових бранців провести до 15 лютого 1947 р., для чого на кожному об'єкті сформувати комісії у складі головного інженера дільниці, прораба і представника табору; д) організувати профтехосвіту і бригадне навчання серед полонених таким чином, аби до розгортання весняно-літніх будівельних робіт мати достатню кількість кваліфікованої робочої сили; е) двічі на місяць проводити спільні виробничі наради техперсоналу будов, особового складу табору, техперсоналу з полонених та бригадирів-полонених, на яких підбивати підсумки роботи, обговорювати завдання на наступний день; щомісяця проводити технічні конференції.

Начальникам, головним інженерам і прорабам наказувалося: а) не залишати об'єкт до повної підготовки фронту робіт для військовополонених на наступний день; б) організувати заправку і заточування інструментів бригадами з полонених на всіх об'єктах у нічний час з таким розрахунком, щоб до моменту прибуття полонених на роботу весь інструмент та інвентар були цілком придатними до роботи в достатній кількості; в) наряд-завдання видавати табору на кожну операцію до її початку і закривати за основними об'єктними операціями один раз на місяць, а за підсобними й допоміжними – щотижня; г) бригади, які не отримали наряд-завдання, на роботу не виводити оформлюючи відповідним актом їх простоювання й відносячи його на рахунок осіб, які своєчасно не надали нарядів-завдань; д) всі виробничі операції полонених записувати повністю й точно в наряди після інструментального замірювання робіт на місці в присутності представників табору. Бригадам, поставленим на роботу через виробничу необхідність, а не у відповідності з отриманими ними завданнями, негайно виписувати нові наряди або вносити дані про виконані роботи у попередній наряд. Винних у навмисному обрахунку військових бранців притягувати до відповідальності; е) для стимулювання праці полонених і видачі кожному з них диференційованого харчування надавати до табору щодня до 12 годин дня довідки про продуктивність праці й вартість виконаних робіт

кожною бригадою за минулий день; є) з 15 лютого надати своїх представників з довіреностями для фіксування кількості військовополонених, виведених на роботу; ж) з лютого 1947 р. застосувати для полонених преміально-прогресивну платню, як і для вітчизняних працівників; и) акти на простоювання полонених підписувати того ж дня.

Начальник промислового будівництва Рассалін до 18 лютого повинен був забезпечити облаштування обігрівача в цеху шасі та підвальному приміщенні.

Начальнику транспортної контори Вейсу вказувалося на необхідність своєчасного надання автомашин для транспортування бранців на віддалені об'єкти.

Майору Козирянському належало забезпечити тривалість робочого часу кожного полоненого (за винятком III групи) не менше 8 годин щодня. Для цього потрібно було: а) встановити суворий порядок закріплення бригад за певними будівельними дільницями й об'єктами відповідно з розрядкою, затвердженою головним інженером тресту. Перекидання бригад здійснювати лише з дозволу головного інженера тресту; б) особисто спільно з виробничим апаратом табірної відділення після виведення бранців з зони табору на роботу брати практичну участь у розстановці полонених на всіх об'єктах і надавати будові необхідну допомогу у виконанні виробничих завдань; в) крім працівників виробничого апарату закріпити за об'єктами всіх офіцерів, медпрацівників та вільнонайманих, які займали офіцерські посади, для здійснення суворого контролю за роботою полонених, вимагати від кожного прикріпленого щоденної доповіді у письмовій формі про роботу упродовж дня. На об'єктах з цілодобовою роботою організувати контроль за працею полонених упродовж доби; г) зобов'язати командира полку, його заступників та комбатів упродовж дня перебувати на виробництві з метою піднесення трудової та військової дисципліни серед військовополонених; д) систематично викривати саботажників і передавати до суду військового трибуналу, а симулянтів і ледарів безпощадно карати у межах наданих їм прав; е) тих, хто свідомо не виконував норми (крім III категорії), залишати на виробництві до моменту виконання завдань (але не більше 2 годин); є) організувати серед полонених трудове змагання, спрямоване на підвищення продуктивності праці; ж) організувати систему заохочення бригад військових бранців у відповідності з наказом НКВС № 240 (1945 р.)²⁹.

19 травня 1947 р., згідно з постановою Одеського обкому КП(б)У, у зв'язку з суттєвим скороченням контингенту військовополонених у таборі № 159 МВС СРСР, бранці закріплювалися за такими об'єктами: Головморбуд-порт і завод ім. Марті – 3000 осіб, ОБМУ №9 і завод РСС – 500, суперфосфатний завод – 1000, завод ім. Жовтневої революції – 500, УВБР №102 – 450, ОБМЕТ №319 – 700, електростанція – 700, УВБР № 320 – 100, завод «Червоний сигнал» – 50, завод ім. Дзержинського – 50, завод №783 – 100 та інші³⁰.

Вирішальне значення для результативності використання праці полонених та інтернованих мали умови їхнього утримання. За обставин війни забезпечити належним житлом, харчуванням, засобами механізації, транспортом ці

контингенти було вкрай складно. Тому бранці часто утримувалися в землянках чи погано опалюваних бараках, не мали робочого одягу, постільної білизни, взуття, засобів гігієни, достатньої кількості лазень і пралень.

На початку 1943 р. циркуляром НКВС СРСР запроваджувалося 6 норм харчування військовополонених, за яким кількість хліба на день коливалася від 300 г для тих, хто перебував у ізоляції, до 900 г для тих, хто виконував виробничі завдання на 100% та більше. Голодні 1946–1947 роки спричинили скорочення калорійності харчового кошика з 3200 до 2370 ккал. Це не покривало потреб організму й викликало авітаміноз, дистрофію та інші хвороби. У таборах на Дніпропетровщині дійшло до того, що військові бранці вживали в їжу м'ясо котів та собак. У зв'язку з цим у 18 таборах на території України було введено надзвичайний стан. Особливу увагу при цьому звернули на боротьбу з розкраданням харчових продуктів. Міністр Круглов 24 березня 1947 р. підписав наказ «Про заходи боротьби з розкраданням у таборах МВС для військовополонених», у якому констатувалося: «Розкрадання і розтрати товарно-матеріальних цінностей у таборах..., незважаючи на неодноразові вказівки МВС СРСР про посилення боротьби з ними, як і раніше, мають масовий характер, а в деяких областях збитки від них збільшуються»³¹.

За крадіжки військові трибунали засудили 134 співробітників режимних об'єктів, 238 відсторонили від виконання службових обов'язків, на 142 наклали дисциплінарні стягнення³².

Тим часом у таборах на території України від ран, хвороб, непосильної роботи, нещасних випадків, з інших причин (страчено, померло) упродовж 1943–1946 рр. зафіксовано 100 тис. смертей військовополонених³³.

У 1948 р. ситуація дещо змінилася на краще. Грудневим наказом 1947 р. МВС №0751 замість 6 норм довольства вводилося 10. Тим, хто працював у вугільній, гірничорудній і сланцевій промисловості, належало додатково видавати 400 г хліба, 20 г м'яса, 16 г цукру, 3 г жирів. Та на ділі харчування виявилось найслабшою ланкою в системі військового полону.

Надзвичайно дошкульним чинником, що впливав на стан здоров'я бранців та їх ставлення до праці, став дефіцит одягу і взуття. Так, на Дніпровському металургійному заводі ім. Дзержинського (м. Дніпродзержинськ у 1945 р. лише 900 з усіх 3372 інтернованих одержали натільну білизну, а 5% – спецодяг, решта ходили у своєму зношеному одязі та взутті (багато хто – босий). Провину за це начальник управління табору № 315 НКВС СРСР покладав на дирекцію підприємства, що не виконала один з параграфів угоди в частині забезпечення контингенту військовополонених спецодягом та спецвзуттям³⁴. Невихід на роботу ОРБ інтернованих через відсутність одягу і взуття на об'єктах шахтоуправління тресту «Кривбасруда» на початку 1946 р. становив 10,5%³⁵.

У поєднанні з дисциплінарними покараннями, антисанітарією та виснажливою працею це стало однією з головних причин втеч бранців з таборів. Для прикладу, у 1945 р. зафіксовано 103 групові втечі. З 590 втікачів майже 40% при-

падало на Україну, а 83% – на робочі батальйони Донбасу. У 1947 р. налічувалося 632 втікачі, з яких 485 (78%) затримали, ще 2395 втеч попередили, а 1948 року втекло 198 осіб, з яких 150 (80%) вдалося затримати, а також попередити 791 втечу, у 1949 р. – 70 (61 затримали)³⁶.

Високим був травматизм серед полонених та інтернованих. Упродовж I кварталу 1946 р. у таборах УМВС Ворошиловградської області трапилося 7534 таких випадків, 30 з яких мали летальні наслідки, Сталінської області – 3790 (10 летальних). На Макіївському металургійному заводі ім. С. Кірова у батальйоні інтернованих близько половини випадків непрацездатності спричинив виробничий травматизм³⁷. Лише за 9 місяців 1947 р. каліцтв зазнали 254 тис. осіб (787 загинули), 33,5 тис. з яких потребували тривалого лікування³⁸.

Лише у 1948–1949 рр. Ситуація змінилась на краще: «трудовий фонд» придатних до фізичних робіт коливався від 85 до 94%.

У цей період виробіток на один людино-день становив 19-22 руб., а продуктивність праці – в середньому 120%.

Загалом, за даними МВС СРСР, у 1943–1945 рр. полонені відпрацювали понад 1 млрд. людино-днів, заробивши понад 16 млрд. руб. Вартість виконаних ними робіт та виробленої їх руками продукції у 2,2 раза перевищувала витрати на утримання таборів та спецшпиталів системи ГУПВІ³⁹.

Від 1943 р. до 1 січня 1950 р. військовополонені та інтерновані відпрацювали понад 1 млрд. людино-днів, заробили майже 17 млрд. руб., виконавши тільки будівельних робіт на суму 50 млрд. руб.⁴⁰

Та в цілому цей сегмент робочої сили використовувався з низьким коефіцієнтом ефективності. Організаційні питання на стику інтересів різних відомств вирішувалися далеко не завжди на користь справі. Брак коштів і матеріальних ресурсів перешкоджав задоволенню мінімально необхідних потреб військовополонених, інтернованих і мобілізованих. Незадовільні умови проживання, побутові проблеми спричиняли масові захворювання і втрату працездатності значною частиною «спецконтингентів». Внаслідок відсутності механізмів, обладнання й інструментів на важких видах робіт, бранці зазнавали виробничих травм, частини яких викликала смерть. На продуктивність праці цієї категорії «трудових ресурсів» суттєво впливав брак матеріальних стимулів.

Незважаючи на доволі великий обсяг робіт, виконаних військовополоненими, інтернованими й мобілізованими, їх внесок у відбудову індустрії України міг би бути більшим, якби всі зацікавлені сторони дотримувалися існуючих принципів. Разом з тим, примусову працю «спецконтингентів» слід трактувати як негативну іманентну властивість війни, жертвами якої ставали «заручники» обставин, що виявилися переможеними.

Примітки:

¹ Суржикова Н. В. Экономика советского плена: административное, про-

изводство, потребление // У кн. : История сталинизма: принудительный труд в СССР. Экономика, политика, память: Материалы междунар. науч. конф., Москва, 28-29 октября 2011 г. / [отв. ред. : Л. И. Бородкин, С. А. Красильников, О. В. Хлевнюк]. М.: РОССПЭН, 2013. С. 79.

² Сидоров С. Г. Военнопленные в народном хозяйстве СССР. 1939–1956 гг. // В кн.: История сталинизма: принудительный труд в СССР. Экономика, политика, память: Материалы междунар. науч. конф., Москва, 28–29 октября 2011 г. / [отв. ред.: Л. И. Бородкин, С. А. Красильников, О. В. Хлевнюк]. М.: РОССПЭН, 2013. С. 240-242.

³ Чайковский А. С. Трудовое использование военнопленных и интернированных в Украине (1944–1953 pp.) // У кн. : Військовий полон та інтернування. 1939–1956. Погляд через 60 років / Матеріали міжнар. наук. конф. 2–4 червня 2006 р. К.: Парламентське вид-во, 2008. С. 166.

⁴ Потильчак О. В. Радянський військовий полон та інтернування в Україні (1939–1954 pp.) : Моногр. / О. В. Потильчак. К. : Вид-во Нац. пед. ун-ту ім. М. П. Драгоманова, 2004. С. 372–373.

⁵ Там само. С. 76, 81, 83.

⁶ Сидоров С. Г. Военнопленные в народном хозяйстве СССР. С. 253.

⁷ Военнопленные в СССР. 1939–1956. Документы и материалы / Сост. М. М. Загорулько, С. Г. Сидоров, Т. В. Царевская; Под ред. М.М. Загорулько. М. : Логос, 2000. С. 1047.

8. Чайковский А. С. Трудовое использование военнопленных и интернированных в Украине. С. 173.

⁹ Там само. С. 174.

¹⁰ Потильчак О. В. Радянський військовий полон та інтернування в Україні. С. 103-104.

¹¹ Полян П. Не по своей воле... История и география принудительных миграций в СССР. Москва: ОГИ (Объединенное гуманитарное издательство), 2001 // Режим доступа: www.memo.ru/history/deport/.

¹² Потильчак О. В. Використання німецьких військовополонених на підприємствах вугільної та металургійної промисловості України (1944–1945 pp.) // Сторінки воєнної історії України : Зб. наук. статей. Вип. 7. : В 2 част. К. : Ін-т історії України НАН України, 2003. Ч. 2. С. 185.

¹³ Лобода М. К. Трудові ресурси у важкій промисловості України під час нацистської окупації та у відбудовний період (1941–1950). К. : Інститут історії України, 2012. С. 115.

¹⁴ Сергійчук В. Новітня каторга. Військовополонені та інтерновані Другої світової в УРСР. К. : ТОВ «Українська Видавнича Спілка», 2001. С. 92-98.

¹⁵ Потильчак О. В. Використання німецьких військовополонених на підприємствах вугільної та металургійної промисловості України. С. 186.

¹⁶ Хойнацька Л. М. Відновлення машинобудівної індустрії України та його соціальні наслідки (1943–1950 pp.). К. : Ін-т історії України НАН України, 2003.

С. 77.

¹⁷ Русский архив : Великая Отечественная. Иностранные военнопленные Второй мировой войны в СССР / авт.-сост. В. Н. Вартанов [и др.]. Т. 24 (13). М., 1996. С. 153, 154.

¹⁸ Потильчак О. В. Використання німецьких військовополонених на підприємствах вугільної та металургійної промисловості України. С. 186-187.

¹⁹ ЦДАГОУ. Ф. 1. оп. 23, спр. 4585, арк. 61, 62.

²⁰ Там само. Арк. 63.

²¹ ЦДАГОУ. Ф. 1. оп. 23, спр. 4587, арк. 143.

²² Там само. Арк. 144-145.

²³ Там само. Арк. 147.

²⁴ Там само. Арк. 148-151.

²⁵ ЦДАГОУ. Ф. 1. оп. 23, спр. 4716, арк. 2-4.

²⁶ Там само. Арк. 9.

²⁷ Там само. Арк. 28-29.

²⁸ Там само. Арк. 83, 84.

²⁹ Там само. Арк. 88-90.

³⁰ Там само. Арк. 116.

³¹ Чайковский А. С. Трудовое использование военнопленных и интернированных в Украине. С. 169.

³² Там само.

³³ Там само. С. 170.

³⁴ Русский архив: Великая Отечественная. Иностранные военнопленные Второй мировой войны в СССР. С. 316-317.

³⁵ Там само. С. 389.

³⁶ Чайковский А. С. Трудовое использование военнопленных и интернированных в Украине. С. 168.

³⁷ Лобода М. К. Трудові ресурси у важкій промисловості України під час нацистської окупації та у відбудовний період. С. 122.

³⁸ Чайковский А. С. Трудовое использование военнопленных и интернированных в Украине. С. 174-175.

³⁹ Кузьминых А. Л. Труд военнопленных в развитии экономики СССР. 1939–1956 гг. // Вопросы истории. 2010. № 8. С. 129-141.

⁴⁰ Чайковский А. С. Трудовое использование военнопленных и интернированных в Украине. С. 178.

Igor Vetrov. Features use foreign labor prisoners of war and interned on rebuilding Ukraine heavy industry in the middle of 40's. The article description of policies and practices of forced labor three categories of workers: foreign war, interned and mobilized citizens of other countries to rebuild German nationality heavy industry of Ukraine in the mid 40's. Traced motivational factors attracting «inmates» to the restoration works that have been associated with acute shortage of labor participation

of men of working age in combat and large loss of life at the front and under the occupation.

Subject to analysis legislative and regulatory framework that regulated the compulsory involvement of a large number of foreigners to carry the heaviest capable of working operations: dismantling the ruins, construction, coal mining, metallurgy and other fields of industry. We give statistics that illustrate the large scale forced employment of prisoners of war, interned and mobilized residents of other countries. Highlights the material conditions of their detention in special camps, the system of subordination Commissariat / Ministry of Industrial profile Health Organization. It reveals the specifics of the organization and remuneration, state safety at work, which involved «inmates», the reasons for the high level of injuries, morbidity and mortality among this category of forced labor.

Set efficiency work «inmates», the cost to this business and economic impact of its involvement in the restoration work.

Key words: *World War II, Ukraine, restoration works, heavy industry, prisoners of war interned mobilized, forced labor.*

Отримано: 02.06. 2017 р.

УДК 94:322.021.8(477)»19/21»

**Володимир Газін,
Віталій Нечитайло**

УКРАЇНСЬКЕ СЕЛО: ВІДРОДЖЕННЯ ЧИ МОДЕРНІЗАЦІЯ?

Володимир Газін, Віталій Нечитайло. *Українське село: відродження чи модернізація? У статті досліджуються проблеми земельної реформи, здійснюваної в умовах трансформації аграрного сектора економіки сучасної України.*

Ключові слова: *аграрний сектор економіки, земельна реформа, модернізація сільського господарства, право власності на землю, продаж і купівля землі.*

Владимир Газин, Виталий Нечитайло. *Украинское село: возрождение или модернизация? В статье исследуются проблемы земельной реформы, осуществляемой в условиях трансформации аграрного сектора экономики современной Украины, рассматриваются причины глубокого кризиса развития сельского хозяйства.*

Ключевые слова: *аграрный сектор экономики, земельная реформа, модернизация сельского хозяйства, право собственности на землю, продажа и покупка земли.*

Актуальність вивчення результатів земельної реформи, здійснюваної за роки незалежності України, зумовлена, по-перше, пошуком організаційно-економічних заходів, здатних реалізувати соціальне спрямування всіх перетворень, що здійснюються в сільському господарстві України, по-друге, потребою детального вивчення тенденцій змін у сільській місцевості, кризових явищ, які за останні десятиріччя призвели до стагнації й нищення українського села. Важко знайти у світі хліборобський народ, який зазнав би таких лихоліть і переслідувань, які випали на долю українського селянства. Причому нового болючого удару воно отримало, хоч як це парадоксально виглядає, не під гнітом чергової метрополії, а в умовах державної незалежності.

Чому так трапилося, що, незважаючи на родючі землі й у цілому сприятливий для розвитку аграрного виробництва клімат, достатню забезпеченість технічними засобами, професійними кадрами, пострадянське сільське господарство України прийшло до тривалого і глибокого занепаду? Чому в жодній із постсоціалістичних європейських країн не було такого великого розриву між стартовим потенціалом і фінішними результатами? І вітчизняні, й зарубіжні вчені вважають основною причиною такого стану аграрного сектора відсутність у державі всебічно відпрацьованої стратегії розвитку сільського господарства, невміле здійснення перетворень на селі, великий розрив між політико-правовою базою реформування соціально-економічних відносин та їх виробничо-господарським, економічним і політичним наповненням. Без стратегічно спрямованої аграрної політики, з чітким визначенням у ній кінцевої мети неможливе ефективне реформування сільськогосподарського виробництва. «Країни, що стають на шлях глобальних трансформацій – якісного оновлення суспільного устрою і його економічної мети, – зауважував з цього приводу І. Лукінов, – мають, насамперед, точно визначити модель переходу в нову якість з альтернативним вибором найкращого варіанта»¹.

На жаль, в Україні нічого подібного стосовно сільського господарства не спостерігалось. Тривалість трансформаційного процесу, об'єктивна неможливість розв'язання в короткий термін усіх його проблем призвели до того, що в цей період переважними стали проміжні економічні, соціальні й політичні відносини, можна сказати, проміжний суспільний устрій, відмінний і від державного соціалізму попередник десятиліть, і від ринково-капіталістичних порядків. Імітація проведення радикальної реформи лише поглибила кризу сільськогосподарського виробництва.

Визначення приватної власності на землю аж ніяк не розв'язало проблем земельної реформи. Бо якщо земля не продається, то селянський пай в один-два гектари не сприяє розвитку фермерства, а лише у кращому, натуральному господарстві. Натомість під різними назвами з'являються неперсоніфіковані, безликі латифундії, засновані на земельній оренді, яка не сприяє ні окультуренню сільськогосподарських площ, ні раціональному господарюванню, а лише хижацькому виснаженню ґрунту. Мета таких орендарів – взяти все і від-

разу, а далі хоч трава не росте. До чого це призводить, століттями демонстрували країни Латинської Америки. Сільська місцевість тут давно перетворилася в депресивний район. Повчальним для нас може бути й негативний досвід реформування сільського господарства в африканських країнах (Конго, Лібєрії, Кот-д'Івуарі, Сьєра-Моне), в яких аграрні перетворення гальмуються через політичну нестабільність. Причому здійснення радикальних земельних реформ стримує не корумпованість політичних лідерів, панівного класу, а корумпованість у поєднанні з конкуренцією еліт і класів. Наприклад, у північній, західній і східній частинах Нігерії існують абсолютно різні уявлення, якою має бути країна, хто нею повинен керувати, які форми господарювання, землеустрою вважати пріоритетними. Безліч енергії витрачається на внутрішньо-елітну конкуренцію. Ситуація видається дуже знайомою. І заяви, начебто Україна стає потужною аграрною державою, експортноорієнтованою на виробництво сільськогосподарської продукції, позбавлені реального змісту, поки не подолане минуле та й негатив сучасного, оскільки здача земельних паїв в оренду й мізерна оплата за користування ними є продовженням комунізації села у видозміненій формі.

Наразі постають нові запитання: де вихід; де наповнення реформаторських декларацій реальним змістом? Адже сільське господарство – це унікальна основа життєздатності країни, єдина у своєму роді структура вічно затребуваної продукції в системі людського буття. З іншого боку, воно – потужна база відтворюваних енергоносіїв, зокрема біопалива. Десятки мільйонів гектарів занедбаних земель могли б стати високопродуктивними. Невже життя і світовий досвід нічого не вчать?

Стримувальним чинником модернізації села є й те, що ідея матеріалізації фермерства ще не визріла психологічно у вищих ешелонах української влади (порівняно з 2001 роком кількість фермерських господарств у 2017 році майже не зростала і становила трохи більше 41 тис.² Чи не тому фермер без реальної власності на землю, украй необхідних іпотечних банків і твердих зобов'язальних контрактів з державою, приватним бізнесом, за що дають дотації, й нині забутий та обійдений увагою. Очевидним є те, що розбудова фермерства не може здійснитися без зламу всієї наявної старої ієрархії керівництва сільським господарством. Регулятивна діяльність держави має зосереджуватися виключно на дотаційній політиці в рамках вирішення таких питань, як закупівля та експорт зерна, продаж техніки, пального тощо.

Не слід забувати також, що село розвивається за законами логіки сільськогосподарського виробництва, адекватними часу. Врешті-решт, воно не може залишатися скам'янілим пережитком минулого. Однак з високих і не дуже трибун часто лунає: «Треба відроджувати село». Яке? З сапками, трудоднями, безправ'ям і беззаконням «червоних поміщиків»? Чи, може, опуститися ще нижче по драбині хронології в глибини пройденої історії? Тоді село постане як селянська община з її поділами на переділами на їдців і душ, як адміністративна

одиниця в сільській місцевості у формі однієї з підвалин імперії. Чи, може, ще нижче 1861 року?

Відродити село минулого буде стрибком назад, в утопію. Таке враження, що, критикуючи на словах колективізацію 1929–1933 років на практиці гальмують викорінення її антиселянської суті. Форми господарювання, породжені нею, продовжують практикуватися в колишньому сенсі й досі.

Її наслідки не подолані у фізичному сенсі: існують і сьогодні колгоспоподібні форми організації землекористування, які делікатно називають сільськогосподарськими об'єднаннями. Ріднить їх з колгоспом те, що засновані вони на відчуженій від селян землі, прикритій віртуальними пайовими сертифікатами, які унормовують право селянина на 1-3% зібраного врожаю, яке, між іншими, не завжди реалізується. При цьому робота селянам не гарантується. Як і в колгоспну добу, керуються агрооб'єднання вертикально збудованими районами та обласними сільськогосподарськими відділами. Що це – звичка? Інерція колгоспної системи? Відсутність волі до реформування галузі й села?

Не подолані наслідки колективізації у морально-етичному сенсі. Підневільна праця сформувала у певної частини селян споживацькі настрої, покірливу готовність до виконання чужої волі. Залежність матеріального становища людей від місця в номенклатурній ієрархії призвела на початковому етапі реформування сільського господарства до формування антиринкових соціальних груп, своєрідного тандему-консервативної частини управлінському апарату і виконавців їхньої волі – люмпенізованих утриманців.

До речі, подібні сюжети часто траплялися в нашій історії. Так, після 1861 року чимало селян, звиклих до патерналізму, не були готові до самостійної підприємницької діяльності. У Кам'янець-Подільському міському державному архіві зберігається лист поміщика. Летичівського повіту Еразма Стогова, надісланий 1864 року подільському губернатору. У ньому він скаржиться на «дурное состояние нравственности» селян – його колишніх кріпаків із сіл Снітовки і Розсох. Поміщик щиро зізнається, що до реформи 1861 р. він розпоряджався селянами, як «своїми рабами», придумував різні повинності. Та, незважаючи на визиски, колішні кріпаки згадають ті часи як благодатний період у їхньому житті. Одержавши волю, частина з них розгубилася, не знала, що з нею робити. Упродовж років ними постійно опікувалися, стимулювали працю дбайливих і водночас знали всіх гультяїв. Контролювали кожен їхній крок, карали за недоброчесність. Тому після звільнення вони не могли працювати без сторонньої опіки, контролю й допомоги. «За інвентарями 1848 року в селян було 33 плуги, – зазначає Стогов, – а тепер немає жодного. Всі пропили».³

Що ж до сучасного українського села, то воно, всупереч усьому, вже давно зазнає трансформацій, проте замість продуманих і раціональних – застійно-болісних і повільних. На думку багатьох учених, із нинішніх сіл виживуть тільки ті (5-10%), які стануть центрами переробки сільськогосподарської продукції. Всі інші стануть осередками однієї або кількох ферм з нечисленним насе-

ленням (власники ферм і працівники), зайнятим ринковим виробництвом щоденно потрібних споживчих благ. Унаслідок появи і зміцнення такого формату організації індустріальної праці, на землі зникне проблема, яка сьогодні домолковим мечем висить над Україною. Ця проблема – продовжувати мораторій на продаж землі, чи ні.

На початку нового тисячоліття і керівники держави, і агроциновники, і більшість політиків вважали, що українське село до продажу-купівлі землі ще не готове. «Всякий бізнес, зокрема й на продажу землі, має сенс тільки за наявності прибутку, - констатував голова комітету Верховної Ради України з питань аграрної політики та земельних відносин І. Томич. – Хто сьогодні може добути прибуток з сільгоспвиробництва, якщо 70 відсотків цих підприємств збиткові? Хіба може бути платоспроможний попит на землю, якщо понад половина сільських жителів отримують жалюгідні пенсії? Запитання ці риторичні. Відповіді на них зрозумілі. Землю сьогодні можуть купити лише олігархи. Почнуть землю спекулювати. А це – пряма загроза продовольчої безпеки країни».⁴

З ним солідарний тодішній міністр аграрної політики в уряді Ю. Тимошенко та Ю. Єханурова і Баранівський. Відповідаючи на запитання кореспондента «Сільських вістей», яким формам господарювання на селі Міністерство агрополітики віддає перевагу, він сказав: «Численні публікації вашої газети, дослідження науковців довели, що згадувані форми працювали на руйнування села. Адже селяни, здаючи землю і майно в оренду, втрачали контроль над ними, а орендарі не відповідали за їх збереження і ефективне використання. В результаті селянське майно на мільярди гривень знищено й розкрадено, мільйони гектарів землі виснажені. Тепер збанкрутілі господарства переходять у підпорядкування великого капіталу, тобто йде процес латифундизації».⁵

Тодішній голова Верховної Ради України В. Литвин також добре орієнтувався в проблемах реформування села. «Викликають недовіру (а у простих людей обурення) гарно написані й озвучені, але всуціль декларативні програми розвитку села або витоки його досягнень... Ні для кого не секрет, що за адміністративними межами чи то столиці, чи то обласного центру «всі досягнення» видно, як на долоні: обшарпані села, зруйновані дитсадки та медичні амбулаторії, занедбані заклади культури та освіти тощо».⁶

Отже, українські реформатори показали себе несамостійними та соціоінженерно невправними технологами. В результаті аграрна реформа не те що не вивела з кризи реформований об'єкт, а кинула його у ще глибину кризову яму, підняла рівень експлуатації села містом, бізнесом, поставила селян перед фактом невизначеності свого майбутнього та страху за завтрашній день. Як слушно зазначає О. Іваненко, аграрна реформа в Україні сприяла не лише «підриву продуктивного потенціалу, а й розвалу села і руйнуванню селянства як класу».⁷

З таким висновком не можна не погодитись. Селяни наче й отримали у власність землю, реформу нібито проведено в їхніх інтересах, а насправді вони так і не одержали надійних державних гарантій повноцінного землевласника,

без яких вони вступили у ринок землі як виявилось, не на користь собі. Як свідчать соціологічні дослідження, більшість населення України схильється до думки, що землю взагалі не варто було передавати у приватну власність (таких поглядів дотримується 53,4% населення), однак з ідею повернути її у власність держави погодився лише кожен п'ятий громадянин України. Що ж до купівлі-продажу землі, то населення України переважно негативно ставиться до таких заходів. Причому цей негативізм останніми роками зростає. Якщо 2004 року 55,2% респондентів вважали, що землю не слід продавати, то 2006 року – 66,5 %. Головною причиною негативного ставлення до запровадження права продавати землю є недовіра селян до влади, побоювання, що земля перейде до рук олігархів⁸.

Варто зазначити, що демократичні країни світу мають великий досвід ефективної боротьби з олігархізмом в аграрній сфері. Так, в Італії впродовж 1950–1955 років було проведено аграрну реформу, згідно з якою земельні володіння площею понад 100 га викупувалися державою і в розстрочку продавалися селянам. Всього було викуплено і відтак продано 1,5 млн. га землі. В такий спосіб було підірвано основи латифундизму і закладено підвалини ефективного розвитку продуктивного фермерського товарного виробництва⁹. Чому б не перейняти цей досвід українським аграрникам?

Цінним є досвід реформування аграрного сектора економіки у США. Стрижнем американської моделі є фермерство. Земельна площа США 916 млн. га, з яких 765 (80%) використовується в сільському господарстві. Усього в США майже 2 млн. ферм. 87% з них зареєстровані як юридичні особи. Основна маса ферм індивідуальні. Їх середній розмір складає 144 га. Термін «індивідуальне господарювання» означає специфічну організаційну в сільському господарстві поряд з формами колективного або корпоративного господарювання. В індивідуальній фермі всі рішення приймаються фермером або його сім'єю, вони ж пожинають плоди успіху, несуть усі ризики в разі невдачі. На традиційні корпорації з порівняно великим числом акціонерів припадає лише 0,5% всіх ферм і 1,4% земель. Від іменні власників акціонерів корпорацією управляє найманий менеджер, який у разі невдачі звільняється. Менеджер ризикує менше, ніж фермер, який управляє сімейною фермою. Тому індивідуальні ферми в ринковій економіці досягають кращих показників, ніж кооперативні чи корпоративні підприємства. Лише третина земель обробляється власниками, а 55 % представляють собою «суміш власних та орендованих земель».¹⁰

Кожен американський фермер знає, що без держави його ферма не могла б існувати. А тому для фермера важливою є участь у державних програмах, яка дає можливість отримувати допомогу від держави, для чого з останньою необхідно укласти контракт на поставку сільськогосподарської продукції. У США, як у перерваній більшості демократичних держав, вільно продається земля, що аж ніяк не означає, що там її не цінують.

Як свідчить практика, значення фігури економічно самостійного селянина-

фермера для модернізації сільського господарства, розбудови демократичної держави виходить далеко за межі його нинішнього місця в системі суспільних відносин.

Примітки:

¹ Нечитайло В. В. Селянське господарство фермерського типу в Україні: історія і сучасність. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2004. С. 7.

² Там само. С. 399.

³ Кам'янець-Подільський міський державний архів. Ф. 228. Оп. 1. Спр. 2109. Арк.4.

⁴ Томич І. Торговать землей еще рано (Беседа с В. Новицким). Вечерние вести. 2004. № 155. 15-21 октября.

⁵ Як селу вийти з біди. Розмова з міністром аграрної політики О. П. Баранівським // Урядовий кур'єр. 2005. №55. 13 травня.

⁶ Литвин В. Гідно розпорядитися промисловим і аграрним потенціалом // Голос України. 2004. № 64. 6 квітня.

⁷ Іваненко О. Село, селяни та аграрна реформа: український варіант // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2007. №2. С. 128-149.

⁸ Там само. С. 138.

⁹ Газін В. П., Копилов С. А. Новітня історія країн Європи та Америки (1945–2003). К.: «Либідь», 2004. С. 155.

¹⁰ Газін В. П. Американське фермерство: практика, гідна наслідування // Край Кам'янецький. 2003. 5 березня.

Volodymyr Hazin, Vitaliy Nechytaylo. Ukrainian village: revival or modernization? The article examines the issue of land reform carried out in the conditions of transformation of agrarian sector of economy of modern Ukraine.

***Key words:* agrarian sector, land reform, modernization of agriculture, the right of land ownership, sale and purchase of land.**

Отримано: 22.06.2017 р.

РЕГІОНАЛЬНА ІСТОРІЯ

УДК 94(477.4) «18/19»:254

Богдана Опря

ШЛЮБНІ СТОСУНКИ У СЕРЕДОВИЩІ ПРАВОСЛАВНОГО ПАРАФІЯЛЬНОГО ДУХОВЕНСТВА ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У 60-ТІ РОКИ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Богдана Опря. Шлюбні стосунки у середовищі православного парафіяльного духовенства Правобережної України у 60-ті роки ХІХ – на початку ХХ ст. У статті досліджено шлюбні стосунки в середовищі православного парафіяльного духовенства Правобережної України у 60-ті роки ХІХ – на початку ХХ ст. Визначено, що шлюб для православного клірика був обов'язковим, причому при його укладанні існувало ряд правил та обмежень. Церковне керівництво заохочувало шлюби між представниками духовного стану, що сприяло збереженню його замкнутості. При укладанні шлюбу нерідко мав місце меркантильний підхід, що заважало формуванню гармонійних стосунків у сім'ї. Складність отримання розлучення та неможливість другого шлюбу для духовенства породжували цілий ряд проблем. В особливо скрутному становищі опинялися клірики у випадку смерті дружини. Вдівцям важко було виховувати малолітніх дітей без жіночої допомоги. А така допомога з боку сторонніх осіб жіночої статі не завжди адекватно сприймалася парафіянами та викликала підозри щодо моральної складової цих стосунків.

Ключові слова: шлюб, сімейне життя, православне духовенство.

Богдана Опря. Брачные отношения в среде православного приходского духовенства Правобережной Украины в 60-е годы ХІХ – начале ХХ в. В статье исследованы брачные отношения в среде православного приходского духовенства Правобережной Украины в 60-е годы ХІХ – начале ХХ в. Определено, что брак для православного клирика был обязательным, причем при его заключении существовало ряд правил и ограничений. Церковное руководство поощряло браки между представителями духовного сословия, что способствовало сохранению его замкнутости. При заключении брака нередко имел место меркантильный подход, что мешало формированию гармоничных отношений в семье. Сложность получения развода и невозможность второго брака для духовенства вызывали целый ряд проблем. В особенно тяжелом положении оказывались клирики в случае смерти жены. Вдовцам было трудно воспитывать малолетних детей без женской помощи. А такая помощь со стороны посторонних лиц женского пола не всегда адекватно воспринималась прихожанами и вызвала подозрения относительно морального компонента таких отношений.

Ключевые слова: *брак, семейная жизнь, православное духовенство.*

Сімейні стосунки відіграють важливу роль у житті кожної людини. З біографій видатних історичних постатей відомо, що нерідко поштовхом до здійснення ними того чи іншого серйозного кроку ставали події останнього. Тим часом, попри свою важливість, сімейне життя окремих соціальних груп залишається майже невивченим. Однією з таких груп є православне парафіяльне духовенство, тому метою статті є заповнення цієї лакуни. Лише окремих сторін цієї теми у своїх працях торкалися такі дослідники як Е. В. Белякова¹, Т. А. Бернштам², Т. Г. Леонтьева³, Б. М. Міронов⁴, С. В. Римський⁵, тому вона потребує більш детального вивчення.

У досліджуваний період життя у шлюбі вважалося цілком природною моделлю поведінки, котра схвалювалася суспільною думкою. Проте православне парафіяльне духовенство було єдиною соціальною верствою, для котрої така модель вважалася не тільки бажаною, а й обов'язковою. Пояснювалося це тим, що священник мав залишатися прикладом для своїх віруючих в усьому, в тому числі й у сімейному житті: зразкова сім'я пастиря – взірець для наслідування парафіянами⁶. Збереження класичної патріархальної сім'ї було важливим і для забезпечення стабільності й непорушності традиційного устрою імперії. Адже тоді панував принцип: світом править Бог, державою – цар, а родиною – чоловік. Від глави сімейства походило все: покарання і блага; він годував, виховував, навчав, визначав долю, видавав заміж та одружував, карав і милував⁷. Як зазначає Б. Міронов, влада чоловіка була майже абсолютистською, а становище жінки та дітей залишалося досить безправним. Але в останній третині XIX – на початку XX ст. під впливом міста, комерціалізації господарства сімейні стосунки на селі дещо гуманізувалися⁸.

Обов'язковість шлюбу православного духовенства теж викликала невдоволення частини пастирів⁹, причиною якого насамперед були труднощі матеріального характеру, з якими стикалася молода сім'я. Так, у 1915 р. на сторінках «Місіонерського огляду» священник С. Попов аргументував доцільність відміни примусу у цьому питанні. «Чому лікар земської лікарні має право вирішувати, чи вступати йому до шлюбу, – обурювався автор, – користується квартирою, може повністю присвятити себе виконанню своїх обов'язків за умови щорічного утримання 1000–1200 руб.? То чому ж священник за аналогічних умов не може собі цього дозволити? Хіба врачування душевних недугів не є важливішим, ніж врачування фізичних?»¹⁰

Церковне керівництво певною мірою реагувало на подібні настрої у середовищі кліриків. У 1869 р. вносяться зміни до законодавства, за яким неодружені представники духовного стану, старші 40 років могли ставати священниками, але за умови, що вони назавжди відмовляться від одруження¹¹. Проте ця поступка не вирішувала існуючої проблеми.

Отож, щоб отримати парафію та сан священника, випускник духовної семі-

нарії неодмінно мав одружитися¹². Нерідко під час вибору дружини керувалися таким принципом: «обирай корову по рогам, а дружину по родині», тобто з духовенства¹³. Саме духівництво протистояло проникненню в його середовище осіб з інших станів. Існував неписаний закон, за яким попович мав одружуватися з дівчиною з духовного стану, адже вважалося, що такій нареченій притаманні високі моральні якості¹⁴. А дівчина, відповідно, теж мала віддавати перевагу нареченому зі свого середовища. Єпископи, щоб зберегти цю традицію, інколи закріплювали парафії за малолітніми доньками померлого священика, щоб коли ті підростуть, могли вийти заміж лише за богослова, котрий мав зайняти місце її померлого батька¹⁵.

Інколи доходило до того, що єпархіальна влада виконувала роль свата. Коли дівчина, що мала посаг із пристойної парафії, з якихось причин не знаходила нареченого, її просто відправляли до семінарського керівництва і там робили «оглядини». По черзі семінаристи, котрі хотіли отримати священицький сан, заходили й оглядали дівчину та цікавились, яку за неї давали парафію. Часом наречену просто ставили біля дверей класу, де кожен студент міг знайомитися з нею і за взаємної згоди вступати у шлюб, отримуючи з її рукою і парафію¹⁶. Така ситуація вважалася цілком нормальною, адже кандидат на священство разом з дружиною отримував не лише парафію, але й чисельних братів, сестер та інших родичів дружини, які опинялися на його утриманні¹⁷. Як зазначав А. Свидницький, «хто топиться, й за бритву вхопиться. А попівнам сто раз лучче втопитись, аніж зостатись дівочити при матері-вдовиці: і мати пропаща, й діти зведуться нінащо... Найбільш посилають тих, кого ніхто не хоче, а сирота мусе, бо то воля владики»¹⁸.

У подальшому сімейному житті клірик нерідко намагався уникнути тягаря у вигляді родичів дружини. Так, у 1873 р. священик В. Василевський повідомляв церковне керівництво, що він одружився з донькою пастиря с. Іванівки Липовецького повіту, внаслідок чого отримав окрім дружини і парафії ще 10 родичів, яких він мусив забезпечувати. Тому останній просив перевести його на іншу парафію¹⁹.

Поширеним варіантом поєднання двох молодих людей з духовного стану ставала домовленість між родичами. Батько нареченої намагався якомога скоріше одружити доньку, оскільки у випадку її неодруження він міг втратити парафію та ще й довіку годувати її. За свідченням самого духовенства, тривалий час у церковному середовищі процвітала справжня рабська торгівля юними попівнами. Сватання походило на договір, у котрому наречений намагався не продешевити, а батько – «спихнути товар» за будь-яку ціну²⁰. Тому зрозуміло, що на моральні якості нареченого особливої уваги не звертали. А коли й доходили до батьків дівчини негативні відгуки про майбутнього зятя, у хід ішли такі народні премудрості як «жениться – зміниться», «хто ж нині не п'є», «поп'є, поп'є та й перестане, лише б у хмелю благим був» і т. п.²¹ У більшості випадків на почуття та симпатії наречених ніхто уваги не звертав. За таких умов непро-

сто було побудувати гармонійні сімейні стосунки.

Проте існували й більш цинічні варіанти. Накопичивши грошей, батьки дівчини замість приданого давали нареченому певну суму для передачі хабара в духовну консисторію, де «люб'язний» чиновник «випадково» знаходив вакантну парафію. Так батько-священик збував одну з дочок, а молодий юнак отримував службу на стороні, і що важливо, без приданого у вигляді бідних родичів²². На жаль, такі негативні явища як хабарництво та службові зловживання зустрічалися у той час в усіх ланках державної влади, а бажання окремих священиків знайти легкий спосіб для отримання кращої парафії теж мало місце²³. На початку ХХ ст. у Волинській єпархії активну боротьбу з такими речами вів архієпископ Антоній, унаслідок чого в духовній консисторії звільнили з посад осіб, «котрі заплямували свою репутацію негідними священства справами»²⁴.

Ще одним способом влаштування синів та дочок духовенства ставала домовленість їх батьків із престарілими та бездітними священо- і церковнослужителями, котрим підходив час виходити за штат. Батьки домовлялися з ними, щоб ті передали своє місце їх дитині, звичайно ж не безкоштовно. Починалися торги, в яких перемагав найхитріший. Укладався письмовий договір з умовою догляду в старості колишнього власника місця. Перед церковним керівництвом такі домовленості іноді прикривалися родинними зв'язками²⁵.

У досліджуваній період існувала також проблема небажання частини випускників духовних навчальних закладів одружуватися з дівчатами з духовного стану²⁶. У 1899 р. київський благочинний І. Дражевський писав у звіті до Св. Синоду, що юнаки, закінчивши курс Київської духовної академії, ігнорують дівчат з духовного стану та одружуються з доньками київських мельників, чоботарів і навіть селян, звертаючи увагу лише на посаг нареченої. Як наслідок, доньки кліриків нерідко виходили заміж за селян, через що втрачали пільги, які вони мали за своїм походженням²⁷.

Важливість одруження саме з дівчиною з духовного стану зумовлювалася й тим, що до майбутньої матушки пред'являлися досить високі вимоги. Дружина пастиря не могла бути ні вдовою, ні розлученою, ні блудницею, ні «соромницею», тобто актрисою і т. д. У випадку неблагопристойної поведінки дружини священнослужителя, він мав або розлучитися з нею, або стати розстригою²⁸. Дівчина з світської родини не завжди виявляла готовність до обов'язків, які покладалися на неї як на помічницю служителя культу. Як зазначав священик В. Певницький, «світські дівчиці більше думають про наряди, танці, бали та інші подібні розваги, не люблять сидіти дома й уникають домашньої роботи, зі зневагою дивляться на те служіння, котре несуть пастирі Церкви»²⁹. Проте частина духовенства дотримувалася протилежної думки і виступала за ліквідацію замкнутості духовного стану. Священик Ф. Ліванов обурювався: «чому семінарист, котрий вирішив одружитися зі світською дівчиною вважався лібералом, тобто був людиною неблагонадійною? Невже таке обмеження не є

протизаконним? Як би відреагувала громадськість, якби вийшло розпорядження про те, що чиновники зобов'язані одружуватися лише з дочками чиновників? Така постанова викликала б лише кепкування та невдовзі була б відмінена»³⁰. Прихильники подібної точки зору вважали, що не має значення соціальне походження нареченої, важливо, щоб їй були притаманні зразкові моральні якості; головне, щоб у сім'ї дівчини панували принципи благочестивості та віри в Бога. Тоді правила та звички сімейного життя клірика не здавалися б їй новими та складними³¹.

За законодавством хлопцям дозволялося вступати у шлюб з 18 років, а дівчатам – з 16 років³². Представники духовного стану одружувалися у порівняно молодому віці. З 1860-х років середній вік вступу у шлюб став стабільним і зберігався таким до 1917 р. Для наречених він становив 21,4 роки, для нареченого – 24,2 роки³³. Іншими умовами укладання шлюбу були розумове здоров'я наречених, їх взаємна згода, згода батьків чи опікунів, відсутність родинних зв'язків (кровних та духовних), належність наречених до одного віросповідання³⁴.

Юнаки з духовного стану, котрі планували одружитися, мали отримати дозвіл архієрея. У випадку позитивної відповіді духовна консисторія видавала спеціальне свідоцтво – білет на вступ у шлюб³⁵. А коли вже випускник семінарії мав цей документ, він приступав до вибору нареченої. Як розмірковував один з героїв сімейної хроніки «Люборацькі» Робусинський, «...головне, що є білет... З таким білетом до кожного батька приступиш, а в тім і вся штука, щоб батькові подобатись, бо на дівчат рідко хто зважа: і дикий кінь приручається, а жінка присмирє, – думають попи»³⁶.

Характерною рисою укладання шлюбів ставала їх сезонність. Упродовж року весілля розподілялися нерівномірно. Найбільша кількість одружень припадала на січень – лютий і жовтень – листопад. Це пояснювалося причинами економічного та релігійного змісту. Економічна пов'язувалася з аграрним циклом: із закінченням сільськогосподарських робіт у вересні розпочиналися весілля і завмирили на початку нового циклу робіт у березні – квітні. Релігійна ж причина полягала у тому, що не заборонялося одружуватися упродовж чотирьох постів³⁷.

Саме весілля проходило за гарними українськими традиціями. Відомий український письменник І. Нечуй-Левицький, який сам походив з духовного стану, у своєму творі «Старосвітські батюшки та матушки» досить яскраво описав весілля доньки священика з молодим поповичем. Молоді після причастя повінчалися. Після вінчання наречені виходили з церкви і всі люди йшли за ними. Біля кожного двору в воротах стояли застелені столи, а на кожному столі лежав хліб і дрібок солі. Господар вітав молодих з хлібом та сіллю. Мати нареченої стрічала молодих на ганку, де стояв застелений стіл і лежав хліб та сіль, вона благословляла молодих хлібом, а одна з родичок обсипала їх вівсом, пшеницею по половині з мідними та дрібними срібними грішми. Дітвора кидалася збирати гроші, а молоді йшли у світлицю і сідали обідати. По обіді з'їжджалися на весілля

гості. Серед світлиці ставили довгий стіл, на столі ставили соснове гільце, коровай. Дружки квітчали гільце калиною та пучечками вівса. Наречену садили на посаді, а за столом сиділи дружки, дочки священників і господарів села. Дружки співали пісні. Після того, як усі гості з'їжджалися починалося святкування, котре тривало 2–3 дні, а інколи й довше³⁸.

Православна церква серйозно ставилася до питання шлюбу, а тому одружуватися дозволялося лише один раз, оскільки шлюб символізував єдиний та непорушний союз Христа і Церкви³⁹. З цієї причини розлучення в Російській імперії були рідкісним явищем. Так, у 1913 р. на 98,5 млн. православних було оформлено лише 3791 розлучення (0,038 %). За переписом 1897 р. на 1000 чоловік лише один був розлучений, на 1000 жінок – лише дві⁴⁰. Зрозуміло, що до розірвання шлюбу в середовищі духовенства, церковне керівництво ставилося ще більш категорично. Розлучення дозволялося лише у виключних випадках, а саме:

1) Зрадивши дружину, священо- та церковнослужитель позбавлявся сану та розлучався з нею, якщо остання не бажала зберегти шлюб. Коли зраджувала дружина, священо- та церковнослужитель розлучався з нею, якщо хотів зберегти сан; якщо не погоджувався на розірвання шлюбу – позбавлявся сану⁴¹.

2) При нездатності чоловіка до сімейного життя через хворобу чи фізичні вади за проханням дружини останній міг із нею розлучитися, але не позбавлявся сану. При нездатності дружини до сімейного життя її чоловік міг зберегти шлюб, якщо бажав цього. Якщо ж він був винним у нездатності дружини до сімейного життя, то позбавлявся сану⁴².

3) При позбавленні станових прав одного з подружжя інший зберігав свої станові права та міг просити про розірвання шлюбу⁴³.

4) У випадку безвісті зниклого священо- та церковнослужителя його дружина могла просити церковне керівництво про розірвання шлюбу та про дозвіл на другий шлюб. Якщо ж безвісті зникла дружина клірика він також мав право на розірвання шлюбу, проте не міг одружитися вдруге⁴⁴.

Якщо розлучитися священо- та церковнослужитель за певних умов все ж міг, вдруге одружитися він не мав права. Це правило істотно ускладнювало життя тих представників духовенства, котрі в силу різних обставин втрачали дружину. У 1917 р. «Всеросійський церковно-громадський вісник» запропонував вдовим клірикам відповісти на питання про вік, тривалість вдовства, бажання вступити у другий шлюб, ставлення до другого шлюбу. Інколи траплялися такі короткі відповіді, лаконічність яких не могла приховати весь трагізм становища священика-вдівця: 48 років, 25 років без вини несучи хрест вдовства, прожив з дружиною усього півроку⁴⁵. Якщо священик вступав у другий шлюб, то змушений був відмовитися від сану. Лише як виняток, дозволялося молодому вдівцеві одружитися з сестрою померлої дружини, за умови, якщо священик був раніше прийнятий у дім до дружини, тобто одружився з «нареченою з місцем»⁴⁶.

У випадку ранньої смерті дружини клірика, останній залишався наодинці зі своєю бідною і кількома дітьми. Коли чоловік не належав до духовного стану, він міг одружитися вдруге, щоб знайти собі помічницю по господарству та по догляду за дітьми. Члени причту позбавлялися такого права. Проблема вдівства та заборони другого одруження турбувала священо- та церковнослужителів, що знаходило своє відображення на сторінках духовних періодичних видань. Майже в кожній статті, котра стосувалася даної теми, висловлювалося співчуття вдівцям. Але тут же зазначалося, що священник зобов'язаний, незважаючи на усілякі труднощі, утриматися від спокус плоті і з гідністю нести свій хрест до кінця життя. Щоб не піддатися спокусі зречення від сану, рекомендувалося якомога більше фізично працювати, побільше читати Св. Письмо і різноманітну церковну літературу, безперервно щиро молитися, що мало допомогти зберегти чистоту і цноту вчинків та думок⁴⁷.

Складність становища багатодітного вдівця яскраво відображена у листі з наріканнями на безпросвітне життя, який адресувався протоієрею Є. Попову. Священик писав: «Дружина моя померла, залишивши мене з шістьма сиротами. Як боляче дивитися на шестимісячне немовля! Як вони, дітки мої, будуть рости без материнського догляду, коли і старшому з них лише 13 літ, а після нього ідуть семилітній, п'ятилітній, трьохлітній, двохлітній і шестимісячний? О, Боже мій! як страшно мені дивитись у майбутнє!» Протоієрей втішав вдівця такими словами: «Так, люб'язніший батюшка, ви стали тепер хрестоносцем, і саме тому ви є улюбленцем Бога. Саме в цій тяжкості Христа, що на вас покладена і є батьківська пам'ять про вас Господа Бога, і це для вас має бути самою головною розрадою!» Далі протоієрей радив священнику уникати чужих сімей, де його рана іще більше роз'ятриться через вдівство⁴⁸. Проте залишилось незрозумілим, як він міг виконати останню пораду, адже специфіка його роботи полягала у постійних контактах з чужими родинами.

В іншому повчанні протоієрей П. Мегорський звертався до овдовілого священника з такими словами. «Я знаю, яке велике горе спіткало тебе, ти залишився один з чотирма дітками. Найменшому один день від народження. І я згоден з народною мудрістю «Вдівець – дітям не батько, а сам круглий сирота». Розумію, що тобі важко доглядати своїх дітей, адже священнику постійно потрібно відлучатися з дому: то в поле, то по господарським справам, то на виконання треб, і увесь цей час серце не може бути спокійне, адже ти не знаєш, як там твої діти». Далі протоієрей згадує про ще одну проблему. Коли священник залишається молодим вдівцем, йому дуже непросто побороти поклик природи. А ще важче це зробити, коли в хаті є прислуга жіночої статі, без якої не обійтися, коли є маленькі діти. Тут пастирю потрібно бути вкрай коректним, аби серед віруючих не почались пересуди про його аморальну поведінку, після чого йому було б набагато важче повчати своїх парафіян. Висновок протоієрея зводився до того, що потрібно все терпіти, бо Бог не дає більше, ніж людина може винести⁴⁹. Щоб уникнути пересудів на селі інший священник І. Поспелов

радив вдівцю брати на допомогу по догляду за дітьми жінку-родичку похилого віку⁵⁰. Загалом, усі подібні рекомендації закінчувалися порадою – змиритися з тим, що випало на долю, бо на все воля Божа⁵¹.

Звичайно, такі слова втіхи мало чим могли допомогти пересічному сільському священику в реальному житті. Тому духовенство все частіше піднімало питання про відміну заборони другого шлюбу, аргументуючи це тим, що для інших верств такої заборони не існує. Однак позиції церковного керівництва у даному питанні залишалися непохитними: одружитися вдруге клірик міг лише за умови зречення сану, а це породжувало й ряд інших проблем, серед яких найголовнішою ставала загроза розкриття таємниці сповіді. Священнослужителям схилилися до думки, що краще б дозволити другий шлюб, ніж людина, котрій відкривали найпотаємніші закутки душі, переходила до світського життя, володіючи чужими таємницями⁵².

У будь-якому випадку відмова від сану засуджувалася вищим церковним керівництвом. Зокрема, митрополит московський Філарет зазначав, що не має прощення тим священикам, котрі через поклик плоті зрікаються сану. І не може нестриманість священнослужителями своїх природних покликів стати поважною причиною для відмови від священнодійства. Адже, дозволивши священику через пристрасть одружуватись вдруге, доведеться йти і на інші поступки, – зазначав митрополит. Невдовзі прийде мирянин, котрий став вдівцем після третього шлюбу в тридцятилітньому чи тридцяти-п'ятилітньому віці і попросить відмінити закон про заборону четвертого шлюбу, чи прийдуть моряки й попросять дозволити їм брати у плавання дружин, оскільки вони не можуть перемогти плотських бажань⁵³. Міркування митрополита були досить аргументованими, проте в реальному житті ця заборона оберталася тим, що частина вдівців заводила собі співмешканок та коханок.

Отже, шлюб для православного парафіяльного клірика вважався обов'язковим, причому при його укладанні існувало ряд правил та обмежень. Церковне керівництво заохочувало шлюби між представниками духовного стану, що сприяло збереженню його замкнутості. При укладанні шлюбу наречений в основному звертав увагу на те, чи має наречена посаг у вигляді парафії. Такий меркантильний підхід нерідко заважав формуванню гармонійних стосунків у сім'ї. Складність отримання розлучення та неможливість другого шлюбу для духовенства породжували цілий ряд проблем. В особливо скрутному становищі опинялися клірики у випадку смерті дружини. Вдівцям важко було доглянути за маленькими дітьми без жіночої допомоги. А така допомога з боку сторонніх осіб жіночої статі не завжди адекватно сприймалася парафіянами та викликала підозри щодо аморального забарвлення цих стосунків.

Примітки:

¹ Белякова Е. В. Церковный суд и проблемы церковной жизни. М. : «Типография Наука», 2004.

- ² Бернштам Т. А. Приходская жизнь русской деревни. СПб. : Петербургское Востоковедение, 2005.
- ³ Леонтьева Т. Г. Вера и прогресс: православное сельское духовенство России во второй половине XIX – начале XX вв. М. : Новый хронограф, 2002; Леонтьева Т. Г. Жил-был поп // Родина. 1999. № 11. С. 42-47.
- ⁴ Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.) : в 2 т. Т. 1. СПб. : Дмитрий Буланин, 2003.
- ⁵ Римский С. В. Российская церковь в эпоху великих реформ (церковные реформы в России 1860–1870-х годов). М. : Крутицкое Патриаршее Подворье Общества любителей церковной истории, 1999.
- ⁶ Отзывы епархиальных архиереев по вопросу о церковной реформе. Ч. 1. М. : Изд-во Крутицкого подворья, 2004. С. 707.
- ⁷ Пономарева В. В., Хорошилова Л. Б. Мир русской женщины : семья, профессия, домашний уклад. XVIII – начало XX века. М. : Новый хронограф, 2009. С. 13, 20.
- ⁸ Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). Т. 1. С. 249.
- ⁹ Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУ), ф. 160, спр. 857, арк. 21; Вениамин. Брак и пастырство // Миссионерское обозрение. 1914. № 6. С. 195.
- ¹⁰ Попов С. Главное условие возрождения приходской жизни – отмена обязательного брака для кандидатов священства // Миссионерское обозрение. 1915. № 1. С. 79.
- ¹¹ Смолич И. К. История Русской церкви. 1700–1917. Т. 1. С. 338; Вдовство священника // Пастырский собеседник. 1898. № 42. С. 634.
- ¹² К вопросу о браке священников // Руководство для сельских пастырей. 1899. № 18. С. 21-23.
- ¹³ Бернштам Т. А. Приходская жизнь русской деревни. С. 391.
- ¹⁴ ІР НБУ, ф. XIII, спр. 2803, арк. 11; О воспитании детей // Душеполезное чтение. 1897. Ч. 1. С. 273.
- ¹⁵ Почему кандидаты в священство – семинаристы, учителя, псаломщики – неохотно женятся на дочерях священников, диаконов и псаломщиков, а выбирают себе невест из других сословий? // Подольские епархиальные ведомости. 1897. № 28-29. С. 718.
- ¹⁶ Там само. С. 720.
- ¹⁷ Знаменский П. Приходское духовенство в России со времени реформы Петра. Казань : Университетская типография, 1873. С. 171.
- ¹⁸ Свидницький А. Люборацькі. Оповідання. Нариси та ст. / упоряд. Р. Мовчан. К. : А.С.К., 2006. С. 128.
- ¹⁹ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІА України), ф. 127, оп. 765, спр. 313, арк. 12-12 зв.
- ²⁰ Леонтьева Т. Г. Жизнь и переживания сельского священника (1861–

1904) // Социальная история. Ежегодник. М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2000. С. 51.

²¹ Леонтьева Т. Г. Женщины из духовного сословия в самодержавной России // Женщины. История. Общество / ТвГУ. Вып. 1. Тверь, 1999. С. 51.

²² Леонтьева Т. Г. Жил-был поп... С. 46-47.

²³ «Быть может и в моем песке и соре найдется какая-нибудь крупца...» : дневник А. Н. Львова // Нестор. 2000. № 1. С. 39.

²⁴ Митрополит Антоний (Храповицкий). Жизнеописание. Письма к разным лицам 1919–1936 годов / Антоний (Храповицкий). СПб. : Издательство Олега Абышко, 2006. С. 29.

²⁵ Знаменский П. Приходское духовенство в России со времени реформы Петра. С. 172.

²⁶ Соловьев Н. И. Православное духовенство : очерки, повести и рассказы из жизни приходского духовенства. СПб. : И. Л. Тузов, 1902. С. 57.

²⁷ Заботы о брачных союзах юношей духовного звания // Киевская старина. 1899. № 12. Отд. 2. С. 130

²⁸ Киприан (Керн). Православное пастырское служение. СПб. : Сатись, 2000. С. 170.

²⁹ Певницкий В. Священник. Приготовление к священству и жизнь священника. К. : Типография А. Н. Иванова, 1886. С. 176.

³⁰ Ливанов Ф. В. Жизнь сельского священника: бытовая хроника из жизни русского духовенства. М. : тип. Ф. Иогансон, 1877. С. 23.

³¹ Семейная жизнь священника // Руководство для сельских пастырей. 1885. № 22. С. 101.

³² Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). Т. 1. С. 167.

³³ Там само. С. 169.

³⁴ Пилипенко Н. Г., Посохова Л. Ю. Сім'я парафіяльного священника Харківської єпархії XIX ст. // Краєзнавство. № 1-4, 2005. С. 146.

³⁵ Римский С. В. Российская церковь в эпоху великих реформ. С. 108.

³⁶ Свидницький А. Люборацькі. С. 240.

³⁷ Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). Т. 1. С. 169.

³⁸ Нечуй-Левицький І. С. Старосвітські батюшки та матушки / І. С. Нечуй-Левицький. К. : Дніпро, 1985. – С. 103-104.

³⁹ Мейендорф И. Брак в православии. Клин : Фонд «Христианская жизнь», 2000. С. 49.

⁴⁰ Белякова Е. В. Церковный суд и проблемы церковной жизни. С. 214.

⁴¹ Российский государственный исторический архив, ф. 804, оп. 1, р. I, спр. 54, арк. 27.

⁴¹ Там само, арк. 27 зв.

⁴² Там само, арк. 28.

⁴³ Там само, арк. 28 зв.

⁴⁴ Белякова Е. В. Церковный суд и проблемы церковной жизни. С. 365.

⁴⁵ Федоров В. А. Русская Православная Церковь и государство. Синодальный период. 1700–1917. М. : Русская панорама, 2003. С. 32.

⁴⁶ Второй брак священнослужителей пред судом христианского учения // Руководство для сельских пастырей. 1907. № 39. С. 110; Попов Е. Письма к собрату священнику, овдовевшему и многодетному // Руководство для сельских пастырей. 1887. № 2. С. 65.

⁴⁷ Попов Е. Письма к собрату священнику, овдовевшему и многодетному // Руководство для сельских пастырей. 1887. № 1. С. 26-28.

⁴⁸ Мегорский П. Поучение по случаю смерти жены священника // Руководство для сельских пастырей. 1878. № 23. С. 178-181.

⁵⁰ Поспелов И. Письмо к священнику, лишившемуся жены // Руководство для сельских пастырей. 1886. № 37. С. 48.

⁵¹ Второй брак священнослужителей пред судом христианского учения // Руководство для сельских пастырей. 1907. № 38. С. 84.

⁵² Белякова Е. В. Церковный суд и проблемы церковной жизни. С. 357.

⁵³ Священнослужителям, желающим по вдовству снять с себя священный сан // Руководство для сельских пастырей. 1886. № 45. С. 259-260.

Bogdana Opria. Marital relations among the Orthodox parish clergy of Right-Bank Ukraine in the 60-s of the XIX – early XX century. The article deals with the marital relations among the Orthodox parish clergy of Right-Bank Ukraine in the 60s of the XIX – the beginning of the XX century. This article discusses that the marriage for the Orthodox clergyman was compulsory, and at his conclusion there were a number of rules and restrictions. Church leadership encouraged marriages between members of the clergy, which contributed to the preservation of its seclusion. At the time of marriage, there was often a mercantile approach, which prevented the formation of harmonious relationships in the family. The difficulty of obtaining a divorce and the impossibility of a second marriage for the clergy caused a number of problems. In a particularly difficult situation were the clerics in the event of the death of his wife. Widowers found it difficult to raise young children without women's help. And such help from outside women was not always adequately perceived by the parishioners and raised suspicions about the moral component of such relations.

Key words: marriage, family life, Orthodox clergy.

Отримано: 10.05.2017 р.

У ПОШУКАХ ВЛАСНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ: ПІЗНЬОПРОТЕСТАНТСЬКІ КОНФЕСІЇ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Ігор Опря. У пошуках власної ідентичності: пізньопротестантські конфесії Правобережної України у кінці ХІХ – на початку ХХ ст. У статті з'ясовано головні тенденції розвитку пізньопротестантських конфесій баптистів, євангельських християн, адвентистів у Правобережній Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Часто їх усіх об'єднували під назвою «штундисти». У більшості випадків самі віруючі не мали чіткої позиції щодо власної ідентифікації. Втім, після визнання «штундизму» у 1894 р. особливо небезпечним релігійним напрямком, віруючі намагались уникнути цієї назви, а сама вона набуває негативного забарвлення.

У розвитку пізньопротестантських течій простежувались об'єднани та відцентрові тенденції. Спільність ключових віросповідних принципів, подібність внутрішнього устрою євангельських громад об'єктивно сприяли їх об'єднанню. Водночас, лібералізація законодавства в релігійній сфері у 1905–1906 рр., надавши віруючим нові можливості для розвитку, зіграла роль каталізатора у процесі диференціації євангельського руху на окремі напрямки.

Легалізація протестантських течій зняла з порядку денного спільну для всіх сектантів мету і натомість висунула на перше місце догматичні та культово-обрядові протиріччя, що існували між ними. Невдоволення частини віруючих змінами, які супроводжували організаційне оформлення протестантських релігійних течій, проявилось у їх взаємних переходах з однієї течії протестантизму в іншу.

З'ясовано, що наприкінці ХІХ – перші десятиліття ХХ ст. процес догматичного та організаційного оформлення окремих пізньопротестантських течій, власної самоідентифікації ще не завершився.

Ключові слова: ідентичність, тенденція, баптизм, адвентизм, євангельське християнство, штундизм.

Игорь Опря. В поисках собственной идентичности: позднепротестантские конфессии Правобережной Украины в конце ХІХ – начале ХХ в. В статье выяснены главные тенденции развития позднепротестантских конфессий баптистов, евангельских христиан, адвентистов в Правобережной Украине в конце ХІХ – начале ХХ в. Часто их всех объединяли под названием «штундисты». В большинстве случаев сами верующие не имели четкой позиции по собственной идентификации. Впрочем, после признания «штундизма» в 1894 г. особо опасным религиозным направлением, верующие пытались избежать это-

го названія, а само оно приобретает негативную окраску.

В развитии позднепротестантских течений прослеживались объединительные и центробежные тенденции. Общность ключевых вероисповедных принципов, сходство внутреннего устройства евангельских общин объективно способствовали их объединению. В то же время, либерализация законодательства в религиозной сфере в 1905–1906 гг. предоставив верующим новые возможности для развития, сыграла роль катализатора в процессе дифференциации евангельского движения на отдельные направления.

Легализация протестантских течений сняла с повестки дня общую для всех сектантов цель и выдвинула на первое место догматические и культово-обрядовые противоречия, существовавшие между ними. Недовольство части верующих изменениями, которые сопровождали организационное оформление протестантских религиозных течений, проявилось в их взаимных переходах с одной течения протестантизма в другое.

Определено, что в конце XIX – первые десятилетия XX в. процесс догматического и организационного оформления отдельных позднепротестантских течений, их самоидентификации еще не завершился.

Ключевые слова: *идентичность, тенденция, баптизм, адвентизм, евангельское христианство, штундизм.*

Період кінця XIX – початку XX ст. став часом активного поширення пізньопротестантських релігійних течій баптизму, адвентизму, евангельського християнства в окремих регіонах Російської імперії, а серед них і в Правобережній Україні, котра у той входила до її складу. Розвиток зазначених конфесій супроводжувався типовими для такого процесу явищами. Відбувалося догматичне і організаційне становлення окремих релігійних напрямків в загальному руслі протестантизму, самоідентифікація та навіть пошук власної, найбільш відповідної, назви.

Ці явища знайшли часткове відображення в історіографії, зокрема у працях О. І. Клібанова¹, Л. Н. Мітрохіна², В. І. Любащенко³, С. Н. Савінського⁴, Ю. Є. Решетнікова, С. В. Саннікова⁵, проте неоднозначність, а часом і протилежність їх оцінок зумовлюють необхідність подальшого наукового пошуку у цьому напрямку.

Дослідник, який займається історією пізньопротестантських конфесій у зазначений період, у першу чергу стикається з проблемою ідентифікації окремих віруючих та релігійних громад. У джерелах, часто без будь-яких підстав, таких віруючих називають «штундистами», «штундо-баптистами», «баптистами», «евангельськими християнами», «адвентистами» або й просто «сектантами». Це пояснюється, з одного боку, некомпетентністю авторів тих чи інших джерел, а з іншого – невизначеністю самих віруючих, які, у більшості випадків, прагнули лише сповідувати свою віру згідно власного розуміння на основі самостійного вивчення Біблії, а питання самоідентифікації відходили для них

на другий план. Тому вони спокійно ставились до назви «штунда», якою їх нерідко називали, та й зараз називають, оточуючі. Втім, після прийняття положення Комітету міністрів від 4 липня 1894 р. про визнання «штундизму» особливо небезпечним напрямком сектантства⁶, така самоідентифікація могла призвести до судового переслідування. Саме з цього часу термін штунда набуває негативного забарвлення, а віруючі різних євангельських конфесій намагаються ідентифікувати себе як баптисти, євангельські християни тощо.

Утім, чіткого розподілу на окремі релігійні течії на той час не було, сам євангельський рух залишався доволі аморфним явищем, а влада мала досить туманне уявлення і про окремі конфесії, і про ступінь їх потенційної небезпеки для існуючої політичної системи. Тому й не дивно, що вже у 1910 р., через півстоліття після початку євангельського руху, характеризуючи стан його розвитку на підвладній території, генерал-губернатор Південно-Західного краю зазначав, що поліція в усіх губерніях залишається непоінформованою про належність віруючих до тих чи інших релігійних течій. Внаслідок цього, «влада керується вкрай неточними даними не лише в питанні про розподіл сектантів на окремі течії, але й стосовно їх загальної кількості»⁷.

Загалом, у розвитку течій пізнього протестантизму у вказаний період були помітними об'єднавчі та відцентрові тенденції. Спільність ключових віросповідних принципів, подібність внутрішнього устрою євангельських громад об'єктивно сприяли їх об'єднанню. Саме цій меті й були присвячені численні з'їзди віруючих євангельських конфесій, які відбувалися на початку ХХ ст. Водночас, лібералізація законодавства в релігійній сфері у 1905–1906 рр., надавши віруючим нові можливості для розвитку, зіграла роль каталізатора у процесі диференціації євангельського руху на окремі течії. Зумовлено це було тим, що до революції 1905–1907 рр. громади об'єднувала спільна мета – боротьба за право на існування, в зв'язку з чим релігійні розбіжності між ними відігравали другорядну роль. Православний часопис «Місіонерський огляд» писав з цього приводу у 1901 р.: «Бажання будь-що добитися прав на відкрите існування, на право пропаганди та громадських зборів, займає тепер усі думки штундистів і відсунуло на задній план питання про святкування суботи, про сутність «переломлення», про тривалість приготування до хрещення...»⁸.

Легалізація протестантських течій зняла з порядку денного спільну для всіх сектантів мету і натомість висунула на перше місце догматичні та культово-обрядові протиріччя, що існували між ними. Окремі представники православної церкви звертали увагу на диференціацію сектантського руху і відзначали її в своїх донесеннях. Так, благочинний 3 дільниці Таращанського повіту Київської губернії зазначав у січні 1916 р., що останнім часом штундизм розпадається на окремі течії – баптизм, адвентизм, євангелізм тощо⁹. Цей процес супроводжувався встановленням чіткої системи в обрядовій практиці громад, що наближало їх до церковної організації. Зокрема, на IV Всеросійському православному місіонерському з'їзді, що відбувся 1908 р. у Києві, відзначалося, що «у ставленні

до ікон та обрядів не помічається минулої нетерпимості штундистів, визнають вони і необхідність каяття та причащення, заводять свої обряди при похованні померлих та при шлюбах»¹⁰. Причому, в самому виконанні обрядів з'явилася тенденція до уніфікації, прагнення здійснити їх не за власним розумінням, а за певним зразком. Для цього окремі сільські громади збирали кошти, щоб запросити «справжнього пресвітера», який би навчив їх, «як влаштуувати вечерю Господню»¹¹.

Такі зміни сприймалися віруючими далеко неоднозначно. Адже зовнішня обрядовість, притаманна церковній організації, свого часу відвернула частину з них від православної віри, спрямувавши на пошуки кращої, з їхньої точки зору, етично-релігійної системи. І тепер, саме ця група віруючих відчувала розчарування, спостерігаючи появу тих же рис у своїх релігійних громадах. Вони вважали, що ретельне виконання обрядів стає самоціллю, ідолом і тому підмінює справжню віру, ускладнює шлях до Бога. Так, один з новонавернених баптистів у листі до своїх одновірців називав водне хрещення та інші обряди баптистської церкви петлею, в яку їх хоче затягнути «старший брат»¹². В іншому випадку, у с. Кам'яний Брід Київської губернії між віруючими виникла суперечка з приводу доцільності використання зображень Ісуса Христа, Божої Матері та Таємної вечері. У цьому селі мав відбутись обряд хрещення, для керівництва яким з Петербургу прибув спеціально делегований представник. З'явившись у селі, він почав вимагати, щоб усі сектанти поставили в своїх будинках вищевказані зображення, на що отримав категоричну відмову. Очевидно віруючі ототожнили ці зображення з православними іконами, використання яких для них було неприйнятним. Лише під загрозою зриву проведення обряду, після тривалих переговорів, сектанти погодилися прийняти ці зображення, але за умови, що будуть «тримати їх не на стінах, а тільки в Біблії»¹³.

Невдоволення частини віруючих змінами, які супроводжували організаційне оформлення протестантських релігійних течій, проявилось у їх взаємних переходах з однієї течії протестантизму в іншу. Зокрема, Гайсинський повітовий справник у рапорті Подільському губернському правлінню від 2 березня 1912 р. відзначав, що в останній час у повіті стала помітною діяльність Свідків Єгови, котрі ще недавно належали до інших протестантських течій – баптистів, євангелістів, адвентистів¹⁴. Аналогічні міграції спостерігалось й на Київщині. Так, єпархіальний місіонер М. Белогорський у своєму листі до митрополита Флавіана від 25 січня 1906 р. наголошував, що в губернії велика частина баптистів залишає це вчення і переходить до адвентизму. «Вже і в теперішній час, – писав він, – сектанти часто святкують суботу, не їдять свинини... і очікують тисячолітнього царства»¹⁵. Водночас інші джерела фіксують надання сектантами переваги «штундизму» перед адвентизмом¹⁶. Таким чином, у межах протестантизму віруючі продовжували пошук тієї релігійної системи, яка б відповідала їхнім духовним запитам. Правда, взаємні переходи віруючих з одних об'єднань в інші не завжди носили добровільний характер. Напри-

клад, у 1911 р. сталося відлучення від євангельської віри кількох осіб м. Ковеля Волинської губернії, приводом до якого послужило «спотворення ними «поняття про слово Боже»¹⁷.

Непросто проходив і процес закріплення в громадах апарату духовної влади. Деякі протестантські громади та діячі протестантизму, захищаючи принципи ранньохристиянської рівності, не бажали реєструвати своїх пресвітерів, побоюючись, що це приведе до створення відірваного від рядових віруючих прошарку духовних осіб¹⁸. Яскравим представником цієї тенденції був відомий діяч євангельського руху І. П. Кушнеров, який з цього приводу мав серйозні суперечки з головою Союзу баптистів Д. І. Мазаєвим. Останній виступав за якнайшвидшу реєстрацію пресвітерів і, отже, протестантських громад. Полемізуючи з Д. І. Мазаєвим, І. П. Кушнеров писав: «...Я, як і багато інших братів і громад, не визнаємо потрібним затверджувати своїх пресвітерів у званні духовних наставників, створювати з них особливу касту чи привілейований клас людей, тому що це не відповідає вченню апостолів»¹⁹.

Тенденція до розколу, утворення незалежних релігійних об'єднань була закладена в самій природі протестантизму. Трактуючи положення Біблії відповідно свого суб'єктивного розуміння, кожен віруючий мав можливість внести у віровчення, яке він сповідував, такі зміни, які в подальшому могли б призвести до розгалуження єдиного релігійного напрямку. І хоча в протестантизмі будь-які зміни здебільшого не призводять до остаточного розриву нових утворень із власне протестантизмом²⁰, керівники того чи іншого релігійного напрямку, цілком зрозуміло, намагалися утримати послідовників у межах свого віровчення.

Найбільш раціональним вирішенням проблеми боротьби об'єднаних та відцентрованих тенденцій було створення союзу євангельських громад з досить широкими повноваженнями його членів. Ініціатором створення такого союзу на початку ХХ ст. стає І. С. Проханов, який починаючи з 1906 р. розгорнув широку і різнобічну діяльність у цьому напрямку. Він вважав, що членами такого союзу можуть бути християни, що належать до різних християнських деномінацій. Єдиною вимогою було сповідування ними основних християнських догматів. У всіх же інших питаннях віри, її зовнішніх проявів і церковного устрою вони б залишалися самостійними. У січні 1909 р. такий союз було утворено, а керівником цілком очікувано стає І. С. Проханов²¹. Проте це об'єднання проіснувало недовго і відцентрові тенденції знову взяли гору.

Загалом можна констатувати, що наприкінці ХІХ – перші десятиліття ХХ ст. процес догматичного та організаційного оформлення окремих пізньопротестантських течій, власної самоідентифікації ще не завершився. Свідченням цього може бути хоча б той факт, що впродовж кількох років після отримання дозволу на офіційну реєстрацію релігійних громад на терені Правобережжя ним скористалися усього 9 громад. Абсолютна більшість віруючих воліла за краще жити як і раніше, зберігаючи певну ступінь незалежності і щодо офіційної влади, і щодо керівництва своїх релігійних конфесій.

Примітки:

- ¹ Клибанов А. И. История религиозного сектантства в России (60-е годы XIX в. – 1917 г.). М. : Наука, 1965.
- ² Митрохин Л. Н. Баптизм : история и современность (философско-социологические очерки). СПб. : РХГИ, 1997.
- ³ Любащенко В. І. Історія протестантизму в Україні : курс лекцій. Львів : Просвіта, 1995.
- ⁴ Савинский С. Н. История евангельских христиан-баптистов Украины, России, Белоруссии (1867–1917). СПб. : Библия для всех, 1999.
- ⁵ Решетников Ю., Санников С. Огляд історії Євангельсько-баптистського братства в Україні. Одеса : Богомисліє, 2000.
- ⁶ Законы о раскольниках и сектантах. М., 1903. С.161.
- ⁷ Российский государственный исторический архив, ф. 821, оп. 133, спр. 199, арк. 141.
- ⁸ О состоянии сектантства и деятельности миссии в Киевской епархии за 1899–1900 гг. // Миссионерское обозрение. 1901. № 4. С. 550.
- ⁹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, ф. 160, спр. 1085, арк. 138 зв.
- ¹⁰ IV Всероссийский миссионерский съезд в Киеве // Киевские епархиальные ведомости. 1908. № 31, ч. неоф. С. 837.
- ¹¹ Бортовский Н. Штундобаптизм // Русские сектанты, их учение, культ и способы пропаганды. Одесса : Типография Е. И. Фесенко, 1911. С. 111.
- ¹² Митрохин Л. Н. Баптизм : история и современность (философско-социологические очерки). СПб. : РХГИ, 1997. С. 220.
- ¹³ Бортовский Н. Штундобаптизм // Русские сектанты, их учение, культ и способы пропаганды. Одесса : Типография Е. И. Фесенко, 1911. С. 110.
- ¹⁴ Рапорты уездных исправников Подольской губернии // История Евангельского движения в Евразии (1.0) [Электронный ресурс] : материалы и документы. Одесса, 2001. 1 электрон. опт. диск (CD-ROM); 12 см.
- ¹⁵ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДА України), ф. 127, оп. 1003, спр. 77, арк. 13 зв.
- ¹⁶ ЦДА України, ф. 127, оп. 1003, спр. 95, арк. 7 зв.-8.
- ¹⁷ Заявление из Ковеля // Христианин. 1911. № 9. С. 44.
- ¹⁸ Савинский С. Н. История евангельских христиан-баптистов Украины, России, Белоруссии (1867–1917). СПб. : Библия для всех, 1999. С. 252.
- ¹⁹ Кушнеров И. Опровержение // Баптист. 1912. № 12. С. 21
- ²⁰ Любащенко В. І. Історія протестантизму в Україні : курс лекцій. Львів : Просвіта, 1995. С. 218.
- ²¹ Бачинин В. Национальная идея для России: выбор между византизмом, евангелизмом и секуляризмом / В. Бачинин // www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Bachinin.

Igor Opria. In search of their own identity: Late Protestant denominations

of Right-bank Ukraine in the late XIX – early XX century. The main trends in the development of the late Protestant denominations of Baptists, Evangelical Christians, Adventists in Right-bank Ukraine in the late nineteenth and early twentieth centuries were clarified in the article. Often they were all united under the name of «Shtundists». In most cases, the believers themselves did not have a clear position on their own identification. However, after the recognition of «shtundizm» in 1894 as a particularly dangerous religious trend, believers tried to avoid this name, and it itself acquires a negative color.

In the development of the Late Protestant currents, unifying and centrifugal tendencies were traced. The commonality of the key religious principles, the similarity of the internal structure of the evangelical communities objectively facilitated their unification. At the same time, the liberalization of legislation in the religious sphere in 1905–1906 gives believers the new opportunities for development, played a catalytic role in the process of differentiating the evangelical movement into separate directions.

The legalization of the Protestant currents removed the goal common to all sectarians and put forward the dogmatic and cult-ritual contradictions that existed between them. The dissatisfaction of some believers with the changes that accompanied the organizational design of Protestant religious movements was manifested in their mutual transitions from one Protestant movement to another.

This article determined that in the late XIX – the first decades of the twentieth century the process of dogmatic and organizational design of individual late-Protestant currents, their self-identification has not yet been completed.

Key words: identity, tendency, Baptism, Adventism, Evangelical Christianity, Shtundism.

Отримано: 10.05.2017 р.

УДК 378.4(477-25)

Андрій Чуткий

СТУДЕНТИ-ПОДОЛЯНИ У КИЇВСЬКОМУ КОМЕРЦІЙНОМУ ІНСТИТУТІ – СВІДЧЕННЯ ВАЖЛИВОЇ РОЛІ ПОДІЛЛЯ В ЕКОНОМІЧНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Андрій Чуткий. Студенти-подоляни у Київському комерційному інституті – свідчення важливої ролі Поділля в економічному житті України початку ХХ ст. Місце і роль Поділля у загальній історії України ще й досі є неналежно оціненими, що засвідчується недостатньою кількістю публікацій створених з цієї теми науковцями з інших регіонів України. Натомість саме Поділля відіграло (й відіграє) роль важливого посередника, що пов'язував як

окремі українські землі між собою, так і був у ролі одного з регіонів, що лежить на шляхах з України до інших європейських держав, а отже – сприяє зміцненню вітчизняної євро-інтеграційної традиції. Так само важливим є значення Поділля в економічному розвитку України, як в далекому минулому, так і з моменту капіталістичних трансформацій. Відповідно, це змушує поглиблювати вивчення всіх складових історії Поділля, зокрема – ролі Поділля в економіці, оскільки ця сфера в новітній період історії є пріоритетною в житті всіх суспільств.

У цій статті роль Поділля в економічному житті України початку ХХ ст. досліджено в рамках реконструкції переліку вихідців з цього регіону, що навчалися в першому українському вищій економічного профілю – Київському комерційному інституті. Такий підхід дозволив показати, що на навчання до цього вишу вступали вихідці з різних станів населення Поділля, зокрема чимало було і вихідців з духовенства. А це дозволяє вести мову про високий ступінь емансипації та розуміння важливості економічної сфери в середовищі подолян уже на початку ХХ ст. Окрім цього, такий мікро-історичний підхід дозволяє реконструювати і період навчання досліджуваних осіб у стінах Київського комерційного інституту в усіх аспектах, тобто побачити реальне наповнення тогочасного суспільного життя (оскільки за основу взято дослідження біографій переважно «не знакових» особистостей). Таке дослідження також допомагає поглибити дискурс з теми історії повсякденності.

Сам факт доволі помітної кількості вихідців з Поділля, котрі навчалися у Київському комерційному інституті, свідчить про активну включеність населення цього регіону в економічне життя країни, оскільки Київський комерційний інститут був першим в Україні вищим економічного профілю, а отже навчання у ньому відкривало шлях до успішної кар'єри в економічній сфері. В рамках цього дослідження було реконструйовано й студентський період в біографії В. Ю. Свідзінського та його молодшого брата.

Ключові слова: історія Поділля початку ХХ ст., економічна історія України, Київський комерційний інститут, регіональна історія, студентство.

Андрей Чуткий. Студенты-подоляне в Киевском коммерческом институте – свидетельство важной роли Подолья в экономической жизни Украины начала ХХ ст. Место и роль Подолья в общей истории Украины до сих пор незаслуженно оценено, что подтверждается недостаточным количеством публикаций созданных по этой теме учеными из других регионов Украины. В то же время именно Подолье играло (и играет) роль важного посредника, который связывает как отдельные украинские земли между собой, так и было в роли одного их регионов, который расположен на путях из Украины в другие европейские государства, а, следовательно – способствует укреплению отечественной евроинтеграционной традиции. Точно таким же важным есть значение Подолья в экономическом развитии Украины, как в далеком прошлом, так и с момента капиталистических трансформаций. Соответственно, это вынуж-

дает углублять изучение всех составляющих истории Подолья, в частности – роли Подолья в экономике, поскольку эта сфера в новейший период истории является приоритетной в жизни всех обществ.

В этой статье роль Подолья в экономической жизни Украины начала XX в. изучается в рамках реконструкции перечня выходцев из этого региона, которые обучались в первом украинском вузе экономического профиля – Киевском коммерческом институте. Такой подход позволил показать, что на учебу в этот вуз поступали выходцы из разных сословий населения Подолья, в частности – среди них было немало выходцев из духовенства. А это позволяет говорить о высокой степени эмансипации и осознания важности экономической сферы среди подолян уже в начале XX века. Кроме того, такой микро-исторический подход позволяет реконструировать и период обучения исследованных лиц в стенах Киевского коммерческого института, то есть – увидеть реальное наполнение тогдашней общественной жизни (поскольку за основу взято изучение биографий «не знаковых» личностей). Позволяет такое исследование также углубить дискурс по теме истории повседневности.

Сам факт достаточно существенного количества выходцев из Подолья среди студентов Киевского коммерческого института свидетельствует об активной включенности населения этого региона в экономическую жизнь страны, поскольку этот вуз был первым в Украине вузом экономического профиля. Следовательно и само обучение в нем открывало путь к карьере в экономической сфере. В рамках этого исследования был реконструирован и студенческий период в биографии В. Е. Свидзинского и его младшего брата.

Ключевые слова: история Подолья начала XX ст., экономическая история Украины, Киевский коммерческий институт, региональная история, студенчество.

Створення вичерпної реконструкції історичного поступу будь-якої держави передбачає вивчення історії її історичних регіонів (земель) та окремих персоналій, при цьому не лише «знакових». Адже ж саме такі дослідження дозволяють «проявити» всі зрізи життя країни на кожному етапі її історії. І тому саме такі, мікро-історичні дослідження належать до пріоритетних у зарубіжній історичній науці¹. Зокрема, все більшого поширення набувають дослідження біографії мікро-соціальних груп та навіть окремих, «не знакових» осіб²; а також вивчення історії повсякденності³, історії окремих сфер та інститутів суспільного життя⁴. Актуальність та поширення такої тематики історичних студій обумовлена тим, що як підтверджує практика, саме такі дослідження, попри надзвичайну «вузькість» їх тематики, дозволяють показати ситуацію в усіх складових суспільного життя та зрештою «побачити» історію через долі реальних, хоч і «не знакових» особистостей. До того ж, саме у такому ракурсі можна реконструювати справжню історію – без міфів та канонізації.

Це дослідження належить до мікро-історичного дискурсу і присвячено вивченню історії Поділля на початку ХХ ст. При цьому історія цього регіону України досліджується у переломний момент вітчизняної та світової історії, що обумовлює «стискання» часу, тобто концентрацію подій. Відповідно, попри незначні хронологічні рамки, період початку ХХ ст. за своїм значенням може змагатися з окремими століттями історії, а отже – є особливо актуальним та перспективним для наукового вивчення всіх його складових.

Навряд чи можна перебільшити значення Поділля в історії України, зокрема – і в економічній сфері. Поділля віддавна було зв'язуючою ланкою між Галичиною, Північною Буковиною та Закарпаттям з однієї сторони та Наддніпрянщиною з іншої; а також пов'язувало Волинь і Полісся з Північним Причорномор'ям. А в період посилення турецько-татарської агресії через Поділля йшов торговий шлях, що пов'язував решту українських земель з Балканами⁵. Так само всі ключові торгові магістралі, що пов'язували Наддніпрянщину та східноукраїнські землі з країнами Центральної та Західної Європи, віддавна проходили територією Поділля⁶.

Значення Поділля в економічному житті України посилилось у період промислового перевороту, коли частина цього українського регіону потрапила до т.зв. південно-західного промислового району⁷, який навіть закордонна історіографія називає «центром вітчизняної (маючи на увазі всю Російську імперію – А. Ч.) цукрової промисловості»⁸ і який виступав провідним постачальником цукру в усій Російській імперії.

Також Поділля було провідним й у виробництві іншої аграрної продукції, зокрема зернових⁹. Свідченням цьому стало й те, що перша в Україні залізниця була прокладена саме до подільського м. Балта, де розміщувався найбільший ринок зернових у тогочасній Україні¹⁰.

На початку ХХ ст., внаслідок столипінської аграрної реформи на Поділлі було практично ліквідовано паростки общинного господарювання та посилився перехід аграрного сектору на капіталістичні засади. Зрештою, саме Поділля найбільш тривалий час було ключовою базою із матеріального забезпечення українських державних утворень періоду визвольних змагань 1917–1921 рр. Все це змушує особливо уважно досліджувати економічний аспект розвитку Поділля на цьому етапі історії, оскільки це може пояснити і причини поразки Української революції початку ХХ ст. та ще цілу низку тем.

Задля більшої наближеності до реалій тогочасного життя і «проявлення» участі подолян в економічній сфері України початку ХХ ст. дослідимо це питання через біографії вихідців з Поділля, котрі навчалися у Київському комерційному інституті. Цей виш обрано в зв'язку із тим, що він був першим ВНЗ економічного профілю і тому за інтенсивністю вступу до нього вихідців з різних регіонів, етнічних та соціальних груп можна більш точно вести мову про розуміння останніми важливості економічної сфери, а також і задіяність у ній.

Як уже було встановлено в одній із попередніх розвідок¹¹ в 1910–1914 рр.

у стінах Київського комерційного інституту діяло Подільське земляцтво – добровільна організація студентів, яка об'єднувала вихідців з Подільської губернії або тих, хто навчався у цьому краї. Однак, дослідивши діяльність цієї організації в цілому, поза увагою лишилися власне долі вихідців з Поділля, котрі навчалися у Київському комерційному інституті. Нажаль, внаслідок величезної кількості особових справ студентів цього вишу, що загалом нараховують до 20 тис. архівних справ і зберігаються розпорошено поміж дванадцятьма описами (по яким немає докладних вихідних даних у довідниках), виявити всіх студентів, що походили з Поділля вкрай складно. Тим більше, що не всі вони могли належати до складу Подільського земляцтва або ж в архіві Київського комерційного інституту збереглися справи не всіх цих осіб. Тому мусимо обмежитись справами тих студентів-подолян, що на сьогодні виявлені в архіві цього вишу.

Безумовно, що першим серед них маємо назвати Володимира Юхимовича (Євфимовича) Свідзінського, котрий навчався у Київському комерційному інституті. До того ж він був і першим з-поміж вихідців з Поділля (що на сьогодні виявлені), котрі вступили на навчання до цього вишу.

24 листопада 1907 р. В. Ю. Свідзінський подав заяву про вступ вільнослухачем (в сучасній термінології – на заочну форму навчання) на економічне відділення Київського комерційного інституту і воно було задоволено¹². Обрання заочної форми навчання, вочевидь, обумовлювалось економічним чинником – меншою вартістю навчання (порівняно зі стаціонаром), а також і більшою можливістю для виділення часу на підробітки. Це припущення засвідчується подальшими документами з особової справи В. Ю. Свідзінського.

В якості тодішньої своєї домашньої адреси Володимир Свідзінський назвав м. Кам'янець-Подільський (Георгіївська вулиця, квартира священика Пулковського). З копії метричної виписки слідує, що він народився 26 вересня 1885 р. у с. Маянові Вінницького повіту Подільської губернії, а хрещеними батьками були землевласник цього ж села О. Ф. Шнабель та донька священика м. Лянцкоруня Кам'янецького повіту Н. П. Стопакевич¹³. Копія атестату про навчання засвідчує, що В. Ю. Свідзінський з 1899 по 1904 р. навчався в Подільській духовній семінарії у Кам'янці-Подільському, але повний курс навчання у ній не закінчив і був звільнений з четвертого класу на прохання батька¹⁴.

15 вересня 1911 р. Володимир Свідзінський подав прохання керівництву Київського комерційного інституту щодо дозволу сплатити йому за навчання у два етапи. Це прохання він мотивував тим, що йому «доводиться самотійно (уроками) заробляти собі засоби для існування»¹⁵. А його батько («небагатий священик»¹⁶ – як його називає сам Свідзінський) не міг йому допомогти, оскільки виховував ще трьох синів (з яких один навчався у Київському комерційному інституті, а два – у Житомирській чоловічій гімназії) та доньку (навчалась у Могилівській жіночій гімназії)¹⁷. Це уточнення засвідчує, що духовенство Поділля (як в принципі й Волині та Правобережжя¹⁸) було більш праг-

матичним та доволі позитивно ставилось до світської освіти. Почасти це можна пояснити меншим періодом перебування цих українських земель у складі Російської імперії та більшим впливом зі сторони інших європейських етносів (зокрема, польського), що швидко розвивалися. Прохання про відстрочку плати за навчання було задоволено керівництвом інституту¹⁹. При цьому Володимир Свідзінський був єдиним вільно-слухачем, що отримав таку пільгу, а це могло бути пояснено його особливими успіхами у навчанні.

На початку осені 1912 р. В. Ю. Свідзінський повідомляв, що склав всі «практичні заняття та всі курсові іспити за винятком німецької мови»²⁰. Останнє він пояснював тим, що вчасно не підготувався з цього предмету. Оскільки нестача засобів для існування не дозволяла Володимирі Свідзінському залишитись в інституті ще на один семестр, то він прохав керівництво вишу надати йому можливість скласти іспит з німецької мови або ж видати залікове свідоцтво «без відмітки з німецької мови»²¹. Проте на цій заяві сам Володимир Свідзінський написав, що «відмовляється від посвідчення, бажаючи залишитись в інституті ще на один семестр»²².

28 вересня 1912 р. Володимир Свідзінський подав прохання до керівництва інституту про надання позики на сплату за навчання у зв'язку із матеріальною скрутою²³. При цьому він повідомив про себе таку інформацію: 1) винаймає кімнату і платить за неї 7 руб. щомісяця, 2) харчується в студентській їдальні Товариства швидкої допомоги студентам м. Києва, 3) не має заробітків, 4) місячні витрати становлять 15 руб. і саме таку суму отримує від рідних, 5) склав всі іспити та практичні заняття «за винятком нових мов»²⁴. Зазначу, що в Київському комерційному інституті студенти мали обов'язково вивчати дві іноземні мови²⁵. Останній «хвіст» доволі дивний для особи, котра потім стала одним із найкращих українських перекладачів. Він може бути пояснений лише складнощами економічного порядку, що й не дозволяло здійснювати регулярні заняття і до того ж заняття з іноземних мов потребували окремої оплати. Варто зазначити і те, що з-поміж зданих іспитів практично всі були складені Володимиром Свідзінським на «4» та «5» і лише цивільне право та цивільний процес – на «3»²⁶. Ця обставина може розглядатись як свідчення гуманітарних нахилів майбутнього письменника та перекладача.

Окрім вище зазначеного, бланк про надання позики на сплату за навчання містив інформацію про те, що до того В. Ю. Свідзінський уже отримував позику у 25 руб. (тобто половину вартості навчання за семестр) у весняному семестрі 1912 р. та тричі отримував дотацію від Товариства швидкої допомоги нужденним студентам м. Києва. Також Володимир Свідзінський повідомляв, що його батько був ще живим і був священиком у с. Бабчинці Подільської губернії, де й мешкав і що один його брат теж навчався у Київському комерційному інституті, а два інші – й надалі у чоловічій гімназії Житомира, так само як і сестра вчилась у Могилівській жіночій гімназії. У графі про сімейний стан зазначено «неодружений»; а в графі про те, хто може підтвердити надану інформацію,

значаться студенти Київського комерційного інституту, котрі були членами Української студентської громади цього вишу²⁷ – української національної організації, чимало членів якої згодом були активними учасниками українських визвольних змагань 1917–1921 рр.²⁸ Отже, попри закидувану часом Володимиром Свідзінському аполітичність, можна вважати, що йому принаймні більше імпонували люди з проукраїнською позицією, аніж шовіністично налаштовані студенти-академісти чи хтось ще. Зазначу, що серед студентів Київського комерційного інституту було чимало українських патріотів. Адже ж в ті ж роки, що й Володимир Свідзінський, в цьому виші навчались М. М. Ковалевський, С. С. Остапенко, С. І. Березняк та чимало інших згодом визначних діячів української революції 1917–1921 рр.²⁹ Також його проукраїнські симпатії могли посилити і контакти з окремими викладачами інституту, в яких він навчався і які мали проукраїнську позицію або принаймні не цуралися свого українського походження. До таких, зокрема, належали О. О. Русов (котрий мав особливо тісні відносини зі студентами і всіляко прищеплював їм українські погляди)³⁰, А. І. Ярошевич та ін.

Окрім отримання знань з різних дисциплін, вивчення іноземних мов та ознайомлення з політичним життям (а можливо й включенням у нього), В. Ю. Свідзінський під час навчання у комерційному інституті зміг зав'язати знайомства з однодумцями. Зокрема, одночасно з ним у Київському комерційному інституті навчався ще ряд згодом відомих представників красного письменства – П. Г. Тичина, В. М. Еллан-Блакитний, І. Е. Бабель та ін.

Також впродовж навчання у Київському комерційному інституті діяч зміг глибше ознайомитись з різними сферами життями рідного краю. Це відбувалось, зокрема, під час збору етнографічного матеріалу на рідному Поділлі у 1913 р., коли він досліджував ткацький промисел. Зазначу, що виконання цієї роботи відбувалось у межах тематики, що розроблялась у Київському комерційному інституті викладачем економічної географії А. І. Ярошевичем. Останній мав яскраво виражену проукраїнську позицію, присвячуючи визначне місце у своїй науково-педагогічній діяльності українській тематиці. Тож під час виконання цієї роботи В. Ю. Свідзінський мав зазнати впливу поглядів А. І. Ярошевича.

В період навчання у Київському комерційному інституті В. Ю. Свідзінський зміг здійснити екскурсію на Кавказ (літом 1911 р.)³¹. Маршрут екскурсії пролягав з Києва через Полтаву, Лозову і Ростов до Кутаїсі, а також до Баку, Тквібулі, Чіатурі та Тбілісі³². У Баку передбачалось оглянути нафтовидобуток, у Тквібулі – видобуток кам'яного вугілля, в Чіатурі – видобуток марганцю, в Тбілісі – ботанічний сад, сірчані джерела, фунікулер та музей шовкоткацтва; а в Кутаїсі – монастирі³³. За листуванням між директором інституту і викладачем Берзіним, котрий супроводжував цю екскурсію, простежуємо, що ініціатива її проведення вийшла від самих студентів³⁴.

Безперечно, що всі ці поїздки, спілкування зі студентами та викладача-

ми, вплинули на формування світогляду молодого Володимира Свідзінського та сповнили його величезною кількістю вражень, що проявилось у його подальшій творчості.

У січні 1913 р. Володимир Свідзінський закінчив курс навчання в Київському комерційному інституті. При цьому абсолютна більшість екзаменів була складена ним на «5» і «4». Також в інституті він вивчив дві іноземні мови – французьку (іспит склав на «5») і німецьку (іспит склав на «3»)³⁵. З протоколів курсових іспитів слідує, що ряд предметів він здавав із затримкою³⁶. Щодо часового інтервалу, то, наприклад, екзамен з політичної економії він здав не у травні, а у вересні 1910 р.³⁷ Але це могло пояснюватись тим, що він як заочник перебував у Києві не весь період навчання в інституті, задля зменшення своїх витрат. Загалом, така ситуація, як засвідчують протоколи курсових іспитів, була нормою серед вільно-слухачів інституту³⁸.

Також варто деталізувати самі хронологічні межі його навчання в Київському комерційному інституті. Так, в особовій картці Володимира Свідзінського написано, що він навчався у Київському комерційному інституті з 1906 р. (а у виданому йому матрикулі роком його зарахування зазначено 1908 р.³⁹), хоча його заява про вступ датована 1907 р. Водночас він згаданий (у низці звітів про зарахування та наявний склад студентів) серед осіб, які вступили до інституту навесні 1908 р.⁴⁰ Це дає підстави вважати, що справа із вступом розтяглась і завершилась лише на початку 1908 р. Тому часом вступу В. Ю. Свідзінського на навчання до Київського комерційного інституту потрібно вважати початок 1908 р., а саме навчання у цьому виші тривало до 1913 р.

21 січня 1913 р. В. Ю. Свідзінський подав на ім'я директора Київського комерційного інституту заяву з проханням виготовити для нього відповідне свідоцтво про закінчення навчання, оскільки він здав «всі курсові іспити та всі практичні заняття» і ця заява містить візу директора «видати»⁴¹. Однак це свідоцтво лише засвідчувало завершення навчального циклу. А для отримання повноцінного диплому необхідно було скласти випускні іспити, виконати дипломну роботу та сплатити відповідні кошти. Натомість 18 квітня 1913 р. В. Ю. Свідзінський написав листа до діловода інституту з проханням про прискорення надання йому зазначеного свідоцтва (на адресу с. Боровка Подільської губернії), оскільки досі його не отримав⁴². На цьому його особова справа в архіві Київського комерційного інституту уривається. І це дає підстави констатувати, що освітній цикл у Київському комерційному інституті Володимир Свідзінський пройшов у повному обсязі, але дипломної роботи не захистив і випускні іспити не склав.

Також в архіві Київського комерційного інституту вдалось виявити особову справу молодшого брата Володимира Юхимовича Свідзінського Вадима Свідзінського. З неї слідує, що він так само як і Володимир, закінчив Подільську духовну семінарію і після цього в липні 1910 р. подав заяву про зарахування на

економічне відділення Київського комерційного інституту, на стаціонар і що на той момент він мешкав разом з батьками у с. Бабчинці Ямпільського по-віту Подільської губернії⁴³. З свідоцтва семінарії слідує, що він народився 26 квітня 1888 р., тобто був майже на три роки молодший за свого брата Володимира і закінчив навчання у семінарії в 1910 р. маючи по всім предметам «3» та «4»⁴⁴.

У справі Вадима Свідзінського зберігається копія формулярного списку його батька священика Євфимія Авксентійовича Свідзінського. Останній походив з родини священиків з Поділля, народився в 1858 р., у 1883 р. закінчив Подільську духовну семінарію та цього ж року розпочав церковну службу у с. Студениця Ушицького повіту, але майже ж одразу був переведений до Кам'янецького повіту (в м. Карвасари). З 1889 р. був рукопокладений у сан священика в с. Маянів Вінницького повіту. Після цього декілька разів змінював місце священицької діяльності (але в межах Подільської губернії) та чотири рази нагороджувався за «зразкове виконання пасторських та інших обов'язків»⁴⁵. Його дружині Наталі Прохорівні на той час виповнилось 43 роки, тобто вона була на 8 років молодшою за чоловіка. У них було п'ятеро дітей: окрім старшого (Володимира) та Вадима також зазначені Олег (мав на той час 17 років), Павло (16 років) та Ольга (10 років). Троє останніх навчались у гімназіях. Отже, абсолютно всі діти були спрямовані батьком (священиком не в одному поколінні) на шлях світської освіти, а отже й кар'єри, що наочно засвідчувало міру його прагматизму та реалізму.

Як слідує з посвідчення виданого духовною владою 6 вересня 1911 р. батько Володимира та Вадима Є. А. Свідзінський належав до незаможних і перебував у боргах, оскільки його сукупний річний дохід становив 1,5 тис. руб., але при цьому він виховував п'ятьох дітей з яких двоє навчались у Київському комерційному інституті, а троє – в гімназіях⁴⁶. Оскільки гроші, що надсилались батьком були єдиним джерелом доходу Вадима Свідзінського і їх зрозуміло було небагато, то на початку вересня 1911 р. він звернувся до керівництва Київського комерційного інституту з проханням про звільнення від плати за навчання у поточному семестрі⁴⁷. З поданої ним про себе інформації відомо, що від батька він отримував 10 руб. щомісяця, але 6 руб. витрачав на наймання кімнати у Києві і мусив харчуватись за 20 коп. за обід у студентській їдальні. При цьому чотири іспити за попередній семестр були складені ним на «відмінно» і один – на «чотири»⁴⁸. Невдовзі прохання про звільнення від плати за навчання було повторено у зв'язку «із вкрай важким матеріальним становищем»⁴⁹. З інших документів слідує, що його звільняли від плати за навчання: на 25 руб. у другому семестрі та на 18 руб. – у третьому⁵⁰. Також вказана перша адреса мешкання Вадима Свідзінського у Києві – вул. Жилинська 105, кв. 11 та поточна – вул. Тургенівська 3, кв. 7⁵¹.

У січні 1912 р. прохання про звільнення від плати за навчання в інституті було повторено. При цьому Вадим Свідзінський посилався на «відсутність підтримки від батьків» та «крайню скруту», а також і те, що він навчався в

інституті разом із братом⁵². У спеціальній анкеті для отримання матеріальної допомоги Вадим Свідзінський зазначав, що наймає квартиру за яку платить 7 руб. щомісяця, «обіду постійного не маю, часто харчуюсь в їдальні Товариства швидкої допомоги»⁵³. В графі про місячний підробіток та якого він характеру зазначено, що зараз підробітків «немає і не передбачається», але він жив з раніше зароблених грошей, з яких лишилось 14 руб.⁵⁴ Оскільки його не звільнили від плати за навчання цілком, а лише зменшили її на 15 руб., то вже 4 квітня 1912 р. Вадим Свідзінський мусив знов звернутись до директора Київського комерційного інституту з проханням хоча б внести йому зараз 20 руб., а решту 15 руб. заплатити до 20 травня, але остання дата була виправлена на 10 травня директором⁵⁵.

28 квітня 1912 р. Вадим Свідзінський знов прохав керівництво інституту дозволити йому заплатити відстрочені 15 руб. до 30 травня, оскільки він позбувся всіх заробітків⁵⁶. Цей дозвіл був потрібен і для того аби його допустили до складання іспитів.

У вересні 1912 р. Вадим Свідзінський, який на той час навчався на 5-му семестрі, подав прохання керівництву інституту про отримання позики у 50 руб. на оплату за навчання⁵⁷. В анкеті щодо матеріального стану він зазначав, що платить за кімнату 7,5 руб. на місяць (мешкав по вул. Столипінська, буд. 8, кв. 4, тобто це була вже його третя адреса у Києві), обідав в їдальні Товариства швидкої допомоги (13-20 коп. за обід), місячні витрати склали 12-18 руб. тоді як випадкові підробітки давали 5-6 руб. і ще 12 руб. отримував від батьків⁵⁸. Отже, всі його надходження заледве покривали найнагальніші витрати і на внесення плати за навчання коштів просто не лишалось. Також у цій анкеті зазначено, що він належав до Подільського земляцтва.

Також в зв'язку із навчанням на стаціонарі у ВНЗ Вадим Свідзінський 1 лютого 1911 р. подав заявку про надання відстрочки від військової служби на час навчання, що було задоволено⁵⁹. 3 листопада 1912 р. він повторно прохав директора інституту про порушення клопотання на додаткову відстрочку від виконання військового обов'язку. Причина – неможливість закінчити інститут за чотири роки, оскільки внаслідок матеріальної скрути змушений приділяти багато часу «сторонній роботі»⁶⁰. Останнє уточнення означало, що він займався якимись підробітками і водночас це пояснювало факт пролонгації перебування у Київському комерційному інституті значного відсотку студентів. Зазначу, що чимало з них числились у складі студентів замість обов'язкових чотирьох років п'ять, шість, сім і більше років. До того ж продовження перебування на навчанні у виші давало їм право на продовження відстрочки від виконання військового обов'язку.

У вересні 1913 р. Вадим Свідзінський знов звертався до правління Київського комерційного інституту з проханням про отримання позики у 50 руб. для внесення їх у касу інституту як плати за навчання⁶¹. А 23 січня 1914 р. він вже прохав про звільнення від плати за навчання в поточному семестрі⁶². При

цьому згідно інформації бухгалтерії боргів у платі за навчання на ньому не числилось, а екзамени ним здавались переважно на «4» і «5» і лише з двох дисциплін – «Економічної історії Росії» та «Історії господарського ладу Західної Європи» – у нього були «3»⁶³. Зазначу, що ці предмети в інституті викладав особисто його директор М. В. Довнар-Запольський⁶⁴.

Оскільки у цьому проханні Вадиму Свідзінському було відмовлено, то 8 березня 1914 р. він мусив знову звернутись з проханням надати йому позику на половину плати за семестр (тобто на 25 руб.). При цьому студент пояснював, що його батько виховує п'ятьох дітей при мізерній зарплатні, а тому не може йому нічим допомогти. Аналогічно і сам Вадим Свідзінський каже, що має «майже злидений бюджет»⁶⁵ і це засвідчує той факт, що він таки мав якісь підробітки у Києві. З опитувального бланку бачимо, що він отримував «від уроків» (тобто репетиторства) 12 руб. на місяць і ще 10 руб. від батьків, а його місячні витрати склали 22 руб. (з них 8 руб. за наймання житла і 7 руб. – за харчування у студентській їдальні)⁶⁶. Отже, грошові надходження заледве покривали витрати на житло та харчування, що показує злиденне життя, властиве для значної частини київського студентства і що, безперечно, було одним з потужних чинників радикалізації їх поглядів та включення у політичне життя.

У наступному бланку Вадим Свідзінський повідомляв, що винаймав житло вже за 9 руб. на місяць, але «разом з товаришем», змінивши місце проживання (у попередній анкеті значилась вул. Маріїнсько-Благовіщинська 9, кв. 25; а тепер – вул. Банківська 27, кв. 25) і уроками тепер заробляв лише 8 руб., що свідчить про нестабільність цього роду підробітків⁶⁷. Також Вадим Свідзінський зазначав, що практично закінчив навчання і йому лишилось скласти лише два предмети. На цьому проханні поставлена віза директора інституту про надання йому позики у 15 руб. для сплати за навчання.

15 квітня 1914 р. Вадим Свідзінський подав прохання правлінню інституту про дозвіл сплатити за поточний семестр і на ньому стоїть помітка «сплачено»⁶⁸.

У травні 1914 р. Вадим Свідзінський знов прохав керівництво інституту клопотатись про надання йому додаткової відстрочки від військової служби, оскільки він «прагне продовжити навчання» в інституті⁶⁹. Як слідує з відповіді Ямпільського військового присутствія, це прохання було задоволено і Вадим Свідзінський отримав відстрочку від військової служби до 1915 р.⁷⁰ За умов початку Першої світової війни це було дуже актуально.

Як свідчить оригінал матрикула Вадима Свідзінського, навесні 1914 р. він завершив повний цикл навчання в інституті⁷¹. Тому 16 грудня 1914 р. Вадим Свідзінський подав керівництву Київського комерційного інституту прохання дозволити йому сплатити за поточний семестр і отримати, таким чином, можливість скласти випускні іспити в січні 1915 р.⁷²

19 січня 1915 р. Вадим Свідзінський уже прохав про виготовлення залікового свідоцтва⁷³, що означало завершення ним навчального циклу. В його осо-

бовій справі зберігається копія свідоцтва про закінчення ним навчання в інституті, датоване 22 січня 1915 р. У ньому зазначено, що він склав іспит з італійської мови та написав дипломну роботу на тему «Заробітна плата»⁷⁴.

Отримання свідоцтва про закінчення навчання давало йому право скласти випускні іспити і лише тоді він міг отримати диплом про закінчення навчання. Кожен випускний екзамен оцінювався за п'ятибальною шкалою. При цьому, при виставленні оцінки до уваги брались не лише результати іспитів, але й рівень дипломної роботи та «успішність занять під час проходження курсу в інституті»⁷⁵. Таким чином, рівень отриманого диплому залежав від поєднання трьох факторів (загальної успішності під час всього періоду навчання, рівня знань, виявленого на випускних іспитах та рівня виконання дипломної роботи), що дозволяло оцінити кожного випускника найбільш об'єктивно. Також у Київському комерційному інституті діяла цікава система: студент, який здавав випускні іспити на «відмінно» отримував диплом кандидата економічних наук 1-го ступеня (тобто – з відзнакою), а інші – другого. Але останні за бажанням через рік могли пройти переекзаменування і у разі виявлення відмінних результатів отримати диплом 1-го ступеня.

5 лютого 1915 р. Вадим Свідзінський подав прохання про допуск до випускних іспитів⁷⁶, які він склав впродовж лютого – березня 1915 р. і 14 березня 1915 р. отримав диплом кандидата економічних наук 2-го розряду⁷⁷. З випускних іспитів він отримав такі оцінки: з міського та земського господарства – 5, з економічної географії – 4; а з економічної політики, торговельного права та рахівництва – 3⁷⁸. Згідно правил для випускників Київського комерційного інституту, це давало йому право на отримання чину 12-го класу при вступі на державну службу.

Отже, молодший брат Володимира Свідзінського Вадим зміг закінчити навчання у Київському комерційному інституті й отримати відповідний диплом, хоча й 2-го розряду, тобто, використовуючи сучасну термінологію – без відзнаки. При цьому варто зазначити, що обидва вони навчалися на одному – економічному – відділенні. І період їх навчання в інституті також перетинався: Володимир Свідзінський навчався у Київському комерційному інституті з 1908 по 1913 р., а Вадим – з 1910 по 1915 р. Все це в підсумку мало сприяти їх більш тісним взаєминам.

Варто зазначити, що приклад Володимира та Вадима Свідзінських, котрі були дітьми православного священика з Поділля, був не унікальним в плані переорієнтування місцевим духовенством своїх нащадків на світську (і до того ж далеку від духовної) економічну сферу. Наприклад, у 1912 р. до Київського комерційного інституту вступив Григорій Данилович Шандровський, який також був сином православного священика з Поділля, а саме з с. Байбузовки Балтського повіту Подільської губернії⁷⁹. Г. Шандровський, як слідує з його особової справи з архіву Київського комерційного інституту, народився 1885 р. у Летичівському повіті Подільської губернії, у 1908 р. закінчив духовну семі-

нарію у Кам'янці-Подільському⁸⁰ і подав заявку про вступ до Варшавського університету та Київського комерційного інституту⁸¹. Як слідує з подальших документів з його особової справи, влітку 1911 р. він уже звертався щодо повергнення своїх документів з канцелярії інституту внаслідок вибуття⁸² і вступу до Київського політехнічного інституту⁸³. У вересні 1912 р. Г. Шандровський знов подав заяву про вступ до Київського комерційного інституту і був зарахований на економічне відділення⁸⁴.

Як і у випадку зі Свідзінськими, Г. Шандровський належав до незаможних осіб. Зокрема, він декілька разів прохав керівництво вишу про відстрочку у сплаті за навчання⁸⁵. Попри це, у травні 1914 р. він клопотався перед керівництвом інституту про отримання закордонного паспорту⁸⁶ для закордонного відрядження до вересня 1914 р. «з метою вивчення мови та ознайомлення з якоюсь із галузей промисловості»⁸⁷.

Однак початок Першої світової війни перекреслив ці плани і для бодай якогось забезпечення свого життя Г. Шандровський змушений залишити навчання і натомість вже у вересні 1914 р. прохав про зарахування на службу до інтендантського управління⁸⁸. Щоправда, у квітні 1915 р. він прохав керівництво Київського комерційного інституту поновити його в складі студентів і дозволити внести плату за навчання, що було задоволено⁸⁹.

З лютого 1916 р. Г. Шандровський був запрошений на посаду представника Уповноваженого міністерства землеробства із закупівлі худоби для діючої армії у Волинській губернії⁹⁰. На цей момент, як слідує з його особової справи, Г. Шандровський був виключений з числа студентів через відсутність внесення плати за навчання⁹¹. Окрім цього, наприкінці 1915 р. Шандровський подав прохання про дозвіл на шлюб «з донькою відставного таємного радника»⁹², а сама церемонія вінчання мала відбутись в Одесі⁹³.

Останній (в хронологічному відношенні) документ з особової справи Г. Шандровського з архіву Київського комерційного інституту – це його звернення до комісара вищих навчальних закладів м. Києва від 9 липня 1919 р. з проханням про поновлення в числі студентів комерційного інституту⁹⁴. З цього звернення слідує, що навчання було перервано ним «через відсутність засобів». При цьому на момент написання цього звернення він працював в комун-відділі Київського губвиконкому⁹⁵, тобто працював на радянську владу. І як зазначав у цьому зв'язку Шандровський, «мав особливу потребу в поповненні знань з земсько-міської справи»⁹⁶. Цілком закономірно, що це звернення було задоволено і Г. Шандровського поновили на навчання в Київському комерційному інституті на сьомому семестрі⁹⁷.

З Поділля походив і секретар Української громади студентів Київського комерційного інституту Микола Феофанович Сувчинський. Як слідує з особової справи М. Сувчинського, він був сином православного священика з с. Біликівці Літинського повіту Подільської губернії та до вступу в інститут закінчив Подільську духовну семінарію⁹⁸, тобто навчався там де і брати Свідзінські та

Г. Шандровський. Копія виписки з метрики засвідчує, що священиками були і його дід та брат батька⁹⁹. У 1913 р. він вступив на економічне відділення Київського комерційного інституту¹⁰⁰. Отже, як і у випадку В. Свідзінського, можна вести мову про стару династію священиків, нащадок якої вирішив переорієнтувати свою професійну діяльність на економічну сферу.

29 листопада 1914 р. М. Сувчинський звернувся на ім'я директора Київського комерційного інституту з проханням про відрахування з числа студентів¹⁰¹. Цей крок був зумовлений переходом до 2-го Київського військового училища¹⁰², що можна пояснити як прагненням здобути освіту безкоштовно і навіть отримати певне забезпечення за умов наростання економічної кризи, а також і додатковою відстрочкою від військової служби. Підставою для цього слугує факт його відрахування з Київського комерційного інституту у зв'язку із невнесенням плати за навчання¹⁰³.

Ще більше ступінь матеріалізації світоглядних установок та десакралізація засвідчується прикладами вступу на навчання до Київського комерційного інституту представниць жіночої статі, серед яких були й вихідці з Поділля. Найбільш знаковим у цьому зв'язку варто назвати приклад Зінаїди Олександрівни Бачинської. Вона була однією із засновниць найбільш проукраїнської організації не лише Київського комерційного інституту, але й тогочасного Києва загалом – Української студентської громади¹⁰⁴ і згодом була близька до активних діячів українських визвольних змагань, але інформація про неї практично невідома. Тож що ми можемо дізнатись про неї на підставі її особової справи, що збереглась в архіві Київського комерційного інституту. По-перше, вона була випускницею Кам'янець-Подільського жіночого єпархіального училища (оскільки була донькою священика), яке вона закінчила у 1904 р. У вересні 1907 р. З. Бачинська вступила до Київського комерційного інституту (коли цей виш ще іменувався вищими комерційними курсами)¹⁰⁵. Також в її особовій справі є довідка від київського міського лікаря, з якої слідує, що вона страждала «різко вираженою формою недокрів'я, яка розвинулась на ґрунті функціонального розладу серцевої діяльності» і тому влітку 1911 р. проходила спеціальне лікування, що потягло значні матеріальні витрати¹⁰⁶. Саме тому в жовтні 1911 р. З. Бачинська прохала керівництво інституту про звільнення від плати за навчання, а також про переведення з комерційного на економічне відділення, оскільки перебування на першому пов'язане з роботою у лабораторіях, а це «втомлює мене і погано впливає на мої легені»¹⁰⁷. Згодом, у січні 1912 р., З. О. Бачинська звернулась до директора Київського комерційного інституту з проханням про розстрочку в сплаті за навчання і це прохання було задоволено¹⁰⁸. В січні 1913 р. прохання про відтермінування внесення плати за навчання було повторено¹⁰⁹. Останній документ з її особової справи в архіві інституту датовано вереснем 1913 р. і він є так само проханням про відстрочку у сплаті за навчання (в цей час вона перебувала на одинадцятому семестрі економічного відділення)¹¹⁰.

Ступінь десакралізації та емансипації священницького стану Поділля засвідчується не лише прикладами вступу на навчання до світського (і до того ж економічного, тобто цілком далекого від духовної сфери) вишу дітей місцевого духовенства. Зокрема й жіночої статті, що особливо показово оскільки становище останніх в тогочасних родинах та й державі в цілому було особливо безправним. Засвідчується вона й вступом на навчання до світського вишу також і самих священників. Так, у липні 1917 р. прохання про вступ до Київського комерційного інституту (на комерційно-технічне відділення) подав священник с. Лісовод Каменецького повіту Подільської губернії Володимир Іванович Лисицький¹¹¹. Він, так само як і брати Свідзінські та М. Сувчинський, закінчив духовну семінарію у Кам'янці-Подільському. В ній він навчався з 1906 по 1913 р., тобто міг перетинатись з Володимиром та Вадимом Свідзінськими, а отже міг підтримувати з ними контакт й надалі та отримати інформацію про Київський комерційний інститут. Батько В. Лисицького також був священником на Поділлі¹¹².

Також вдалося виявити архівні справи окремих керівників Подільського земляцтва студентів Київського комерційного інституту. Зокрема, в архіві Київського комерційного інституту збереглись особова справа та матрикул представника правління Подільського земляцтва Григорія Романовича Пономаря. З цих документів слідує, що він народився 1890 р. у селянській сім'ї на Харківщині¹¹³. Отже, попри те, що він належав до керівництва Подільського земляцтва, але був пов'язаний з Поділлям лише навчанням у семінарії Кам'янця-Подільського. У 1909 р. Г. Пономарь закінчив Подільську духовну семінарію (так само як і більшість з вище згадуваних осіб) і восени 1912 р. поступив до Київського комерційного інституту на комерційне відділення¹¹⁴. До цього (у 1909–1912 рр.) навчався на хімічному відділенні Київського політехнічного інституту, звідки вибув внаслідок невнесення плати за навчання¹¹⁵. Перша сесія у Київському комерційному інституті була здана ним на «4» та «5», а також складені заліки з німецької та французької мов¹¹⁶. Екзамени другого семестру (весна 1913 р.) та заліки були здані також успішно, за винятком неорганічної хімії (3 бали)¹¹⁷. У третьому семестрі (осінь – зима 1913 р.) два іспити були здані на «4» та два заліки¹¹⁸. У наступному семестрі (весна 1914 р.) він здав три іспити, а протягом 1915 р. та першої половини 1916 р. в матрикулі значиться лише оплата семестрів, але не проставлено жодної оцінки¹¹⁹. При цьому, як слідує з документів, Г. Пономарь перейшов з комерційного на економічне відділення, але закінчив інститут «не скінчивши повного курсу»¹²⁰.

З низки звернень Г. Пономаря на ім'я директора інституту можна почерпнути інформацію як про його біографію, так і про становище Поділля у переддень Першої світової війни. По-перше, з його листа від 8 жовтня 1914 р. довідуємось, що на той час його родина вже мешкала у м. Тульчин, а з інших – що це було принаймні з 1912 р.¹²¹ і таке переміщення могло бути зумовленим переміщенням військової частини, у якій служив його батько. При цьому, опи-

нившись у середині липня 1914 р. у населеному пункті Подільської губернії прикордонному з Австро-Угорщиною, Г. Пономарь пише про «паніку серед населення», яку викликали оголошення загальної мобілізації та «чутки про розпочату війну з Австрією»¹²². Потому, у вересні 1914 р. йому довелося двічі їздити до Львова, де лікувався його батько, котрий був прапорщиком і з початком Першої світової війни пішов у діючу армію¹²³. Потім батька евакуювали і зв'язок з ним урвався, а тому Г. Р. Пономарь не зміг сплатити за навчання і був відрахований з Київського комерційного інституту¹²⁴.

Зазначу, що з формулярного списку про службу батька Г. Пономаря слідує, що він походив з селян Куп'янського повіту Харківської губернії, але після проходження обов'язкової військової служби (у 1889–1893 рр.) залишився в армії¹²⁵. Звертаючись у квітні 1915 р. з проханням про поновлення на навчання Г. Пономарь мотивував це, зокрема й пільгами для дітей осіб, які брали участь у бойових діях і що дійсно відповідало тогочасному законодавству¹²⁶. Проте одразу ж зазначав, що довести цей факт «при теперішніх обставинах не видається можливим», а також що в єдиній наявній довідці про участь батька у бойових діях останній фігурує під прізвиськом «Пономарьов», оскільки «у воєнному листуванні» прізвисько батька «давно вже перероблено на Пономарьов»¹²⁷. Таким чином, можна опосередковано бачити підтвердження постулату про армію як один з важливих каналів русифікаторської політики у Російській імперії.

З особової справи Г. Р. Пономаря також слідує, що в березні 1930 р. він працював інспектором Лубенської філії Укрсільбанку і прохав адміністрацію інституту про надання довідки про своє навчання у цьому виші¹²⁸.

Також вдалось виявити особову справу бібліотекаря Подільського земляцтва Неоніли Дем'янівни Лисецької. Вона була обрана бібліотекарем Подільського земляцтва 15 березня 1914 р.¹²⁹, а до того обиралась до правління земляцтва¹³⁰. Заяву про вступ до Київського комерційного інституту Н. Лисецька подала 29 грудня 1911 р., і з 1912 р. приступила до навчання на комерційному відділенні цього вишу¹³¹. Відзначу, що середню освіту Н. Лисецька здобула у жіночій гімназії м. Сороки Бессарабської губернії і до вступу в інститут мешкала у цьому місті у власному будинку¹³², була донькою «поліційного урядника»¹³³. В інституті вона вивчала німецьку і французьку мови (про що спеціально зверталась до директора). В зв'язку із складним матеріальним становищем Н. Лисецька у січні 1913 р. зверталась з проханням про відстрочку з внесення плати за навчання¹³⁴.

5 червня 1928 р. Н. Лисецька звернулася до директора інституту (який на той час вже був одержавлений і змінив свою назву) з проханням про надання довідки «про те, що я прослухала 8 семестрів Київського комерційного інституту», який перестала відвідувати наприкінці 1916 р. і також прохала про видачу своїх документів з канцелярії інституту¹³⁵. Зазначені документи, як слідує з її особової справи, були їй надані¹³⁶.

З Бессарабії походив і Олександр Захарович Анжуловський, який в грудні 1913 р. був обраний до складу правління Подільського земляцтва¹³⁷. Оскільки він вступив до Київського комерційного інституту (на економічне відділення) восени 1913 р.¹³⁸, то це означає швидке знаходження контактів з Подільським земляцтвом і ідентифікацію себе саме з цим регіоном України. Зв'язок Анжуловського з Поділлям був обумовлений тим, що він навчався у приватному комерційному училищі І. Мазінга в Кам'янці-Подільському, яке закінчив 1913 р. Натомість сам він походив з родини кишинівських міщан і народився у Кишинівському повіті в 1891 р.¹³⁹, тобто на момент вступу до інституту мав 22 роки.

Період навчання О. Анжуловського в Київському комерційному інституті виявився нетривалим, оскільки вже 3 вересня 1914 р. він виявив бажання вступити до Київського військового училища¹⁴⁰. Це бажання було пояснено «відсутністю засобів до існування та продовження навчання» в інституті¹⁴¹, тоді як слухачі військових училищ брались на державне забезпечення.

Безпосередньо з Кам'янця-Подільського походила ціла група студентів Київського комерційного інституту. Так, у грудні 1909 р. заяву про вступ на комерційне відділення Київського комерційного інституту подав син надвірного радника О. Коцюбинський, котрий мешкав у Кам'янці-Подільському (у Новому Плані, в будинку Марцинкевича), але йому було відмовлено у вступі до цього вишу¹⁴².

У Кам'янці-Подільському (при відділенні Державного банку) мешкав студент Київського комерційного інституту П. Шнурков, котрий походив з м. Слов'янськ Харківської губернії¹⁴³. У вересні 1912 р. він вибув з числа студентів економічного відділення, оскільки вислухав повний курс наук в інституті¹⁴⁴, в якому навчався з 1908 р. За час навчання в інституті П. Шнурков звертався до адміністрації вишу з проханнями про надання пільгового проїзду по Варшавсько-Віденській залізниці (навесні 1912 р.) та по Чорному морю – від Феодосії до Батумі (влітку 1912 р.), а влітку 1911 р. – по Чорному морю від Новоросійська до Батумі¹⁴⁵. Це дозволяє уявити як проводили канікулярний час тогочасні студенти. Зазначу, що керівництво інституту виклопотало пільгові квитки П. Шнуркову для цих поїздок¹⁴⁶.

Враховуючи помітну роль єврейської громади в житті України загалом та Поділля зокрема, логічно припускати, що серед вихідців з Поділля, котрі навчались у першому в Україні виші економічного профілю були й євреї, тим більше, що вони утворювали найбільшу етнічну групу серед студентів Київського комерційного інституту. І це підтверджується документально. Наприклад, з родини єврейських міщан Меджибіжа Подільської губернії походив Йосип Аврум Меєрович Франкфурт (народився у 1886 р.)¹⁴⁷. 13 липня 1908 р. він подав заяву про вступ на комерційне відділення Київського комерційного інституту¹⁴⁸. З його документів слідувало, що він закінчив приватну чоловічу гімназію Ареєва в Одесі¹⁴⁹. Як і по решті вступників, інститут направив

запит щодо його благонадійності і отримав позитивний відгук: «В моральному та політичному відношенні ні в чому негідному не помічений»¹⁵⁰. Зазначу, що документи подібного роду зазвичай носили доволі формальний характер. Наприклад, аналогічно позитивний відгук від поліції було отримано і щодо К. Баумана¹⁵¹ і це при тому, що він вже був активно втягнутий у політичне життя та сповідував соціалістичні погляди ворожі офіційній політиці Російської імперії.

Повертаючись до особи Й. Франкфурта зазначу, що внаслідок вступу до Київського комерційного інституту він отримав відстрочку щодо відбування військового обов'язку до закінчення терміну навчання¹⁵². Також варто наголосити на тому, що у виборі навчального закладу для здобуття вищої освіти Й. Франкфурт не зупинився. Зокрема, у 1910 р. він надсилав свої документи до Одеського університету, але забрав їх¹⁵³ – вочевидь не вступив через обмежувальну квоту на вступ для євреїв. На початку 1912 р. він прохав канцелярію Київського комерційного інституту направити його документи до Демидівського юридичного ліцею у Ярославлі¹⁵⁴.

14 квітня 1911 р. Й. Франкфурт отримав від Київського комерційного інституту посвідчення на надання закордонного паспорту для поїздки за кордон «зі спеціальною метою»¹⁵⁵, що було звичною практикою серед студентів вишу і передбачало їх підготовку до написання дипломної роботи.

Внаслідок смерті батька і неможливості надавати матеріальну допомогу зі сторони матері (як він стверджував) у вересні 1911 р. Й. Франкфурт звернувся до керівництва інституту з проханням про звільнення від плати за навчання у поточному семестрі, але отримав лише її зменшення на 15 руб.¹⁵⁶ Тому він знов прохав бодай про дозвіл відстрочити сплату решти 35 руб. до 15 грудня 1911 р.¹⁵⁷

У січні 1912 р. Й. Франкфурт клопотався перед керівництвом інституту про звільнення від плати за навчання за поточний семестр у зв'язку із матеріальною скрутою¹⁵⁸.

20 березня 1912 р. знову звернувся до керівництва Київського комерційного інституту з проханням звільнити його від сплати половини вартості навчання за семестр, а сплату решти 25 руб. просив відстрочити до 1 серпня, оскільки заявляв, що «впевнений, що літні заробітки дозволять мені внести потрібну суму»¹⁵⁹. Це зайвий раз підтверджує як факт неможливості більшості студентів цього вишу, так і те, що для студентів було властиве заробітчанство, зокрема і в літній період. Попри те, що адміністрація Київського комерційного інституту дозволила відстрочити сплату 25 руб. до 1 травня, але Й. Франкфурт (як видно з інших документів) не сплатив цих коштів і в серпні, а тому знов прохав про відстрочку в їх сплаті до 16 жовтня, але в цьому йому було відмовлено¹⁶⁰.

З опитувального бланку щодо надання субсидії або звільнення від плати за навчання видно, що Й. Франкфурт: винаймав у Києві кімнату «з товари-

шем» і платив за неї 6 руб.; був членом Одеського земляцтва (тобто вступив до земляцтва міста де навчався, а не звідки походив); харчувався в студентській їдальні (за 6 руб. на місяць); з підробітків мав «один урок за 8 руб. інший за 6 руб.» (тобто займався репетиторством). У графі щодо отримання коштів від рідних чи близьких зазначено, що отримував 5 руб. щомісяця від брата¹⁶¹.

З іншого подібного документу слідувало, що Й. Франкфурт мешкав у Києві по вул. Інститутській, у буд. №8 і платив за квартиру щомісяця 7 руб., харчувався в їдальні Швидкої допомоги нужденним студентам, двічі отримував субсидії від Товариства потребуючих студентів Київського комерційного інституту та двічі – від Одеського земляцтва. Про себе він зазначав, що неодружений; а про батьків – що батько помер, а мати «займається посередництвом»; також є один брат, котрий також навчається¹⁶². На цьому бланку щодо надання субсидії зазначено, що «відомості невірні, уроків не має, отримує 25 руб.» (тобто з дому йому надсилали не 5, а 25 руб., але за вирахуванням заявленої ним суми отримуваної від уроків виходимо на ту ж цифру). В підсумку було зазначено, що він таки «потребуючий» і тому йому було надано зменшення суми плати за навчання на 15 руб.¹⁶³, тобто майже на третину від вартості навчання за семестр.

29 грудня 1929 р. Й. Франкфурт отримав довідку з Київського інституту народного господарства (так тоді називався Київський комерційний інститут) з якої слідувало, що студент навчався в інституті до вересня 1912 р. і вибув «не скінчивши повного курсу інституту»¹⁶⁴. Його вибуття може бути пояснене тим, що цього року він здобув вищу юридичну освіту. Це підтверджується копією його диплома виданого у вересні 1912 р. Демидівським юридичним ліцеєм у Ярославлі. З неї слідує, що Й. Франкфурт отримав диплом кандидата юридичних наук, оскільки склав усі необхідні іспити та подав дипломну роботу на тему «Нариси з економії страхування життя».

Присутність представників єврейської громади серед студентів Київського комерційного інституту була явищем властивим для вихідців з різних регіонів України і загалом вони становили до половини студентів цього вишу. Але вихідці з Поділля, котрі навчались у Київському комерційному інституті, представляли й польську громаду, що засвідчувало помітну роль поляків в економічному житті Поділля. Зокрема, в 1910 р. до Київського комерційного інституту вступила Марія-Яніна Станіславівна Голинська¹⁶⁵. Відомо, що вона походила з дворянської родини з Кам'янця-Подільського (народилась у 1890 р.), у 1909 р. закінчила Маріїнську жіночу гімназію Кам'янця-Подільського¹⁶⁶. У липні 1910 р. М. Голинська подала заяву про зарахування студенткою на комерційне відділення Київського комерційного інституту¹⁶⁷. Показово, що з цієї заяви слідує, що М. Голинська мала щеплення проти віспи, яке було зроблено їй у 9-річному віці у Кам'янці-Подільському¹⁶⁸. Скажу, що мною перевірено понад 1 тис. особових справ студентів цього вишу і це перший подібний випадок. Він також є свідченням того, що представники польської громади були більш

вестернізовані і більшою мірою сприймали передові досягнення та новації. Варто наголосити і на надзвичайному ступіні консолідації в середовищі польської громади. Це засвідчується не лише тим, що хресними батьками М. Голинської були представники польської громади Кам'янця-Подільського (що в принципі було звичним явищем)¹⁶⁹, але й тим, що для завірення копій своїх документів М. Голинська зверталась до нотаріуса, що теж належав до польської громади¹⁷⁰.

В 1915 р. М. Голинська прохала надіслати її документи до відділення Червоного Хреста (тобто стала сестрою милосердя) і що як слідує з довідки канцелярії інституту, вона була відрахована за невнесення плати¹⁷¹.

З під Кам'янця був родом Сигізмунд-Петро Якович Цетнеровський, дворянин 1890 р. народження, котрий у 1909 р. закінчив сільськогосподарсько-технічне училище у Кам'янці-Подільському. 16 червня 1909 р. подав заяву про вступ на комерційне відділення Київського комерційного інституту¹⁷². Проте внаслідок хвороби у 1910 р. він пропустив два семестри і був відрахований за невнесення плати за навчання. Тож у листопаді 1910 р. С. Цетнеровський звертався до керівництва вишу поновити його¹⁷³, а в січні 1911 р. прохав зарахувати бодай на перший семестр іншого (економічного) відділення, але йому було відмовлено¹⁷⁴.

Вступ на навчання до Київського комерційного інституту поляків, які походили з Поділля, тривав навіть і попри початок Першої світової війни. Наприклад, у 1915 р. заяву про вступ на комерційно-технічне відділення Київського комерційного інституту подав Мечислав-Георгій Францевич Сеницький¹⁷⁵. Його заява про вступ є показовою, оскільки це рідкісний випадок, коли людина зазначила свою національність. Він назвав себе поляком, і зазначив своє соціальне походження не з дворян (як практикувалось у Російській імперії), а зі шляхти¹⁷⁶. З особової справи М. Сеницького також слідує, що він народився 1895 р. у с. Уладівка Подільської губернії. При цьому одним з його хресних батьків був австрійський підданий¹⁷⁷, що може засвідчувати підтримку контактів між поляками, що мешкали в складі різних імперій. У 1915 р. він закінчив приватне комерційне училище І. Мазінга у Кам'янці-Подільському¹⁷⁸. До цього, як слідує з автобіографії, М. Сеницький до дев'яти років «обучався в домі батьків», а з 1907 по 1913 р. навчався у вінницькому реальному училищі. В 1913 р. він перевівся до приватного комерційного училища у Варшаві, але «внаслідок військових дій був вимушений у 1914 р. перевестись в комерційне училище І. Мазінга у Кам'янці-Подільському»¹⁷⁹.

Внаслідок евакуації Київського комерційного інституту до Саратова восени 1915 р. М. Сеницький прохав про надання йому відпускнуго квитка, оскільки він «не міг слідувати за інститутом»¹⁸⁰. А 16 квітня 1918 р. М. Сеницький подав заяву про відрахування його з інституту та повернення всіх зданих при вступі документів¹⁸¹.

На цьому перелік виявлених вихідців з Поділля, котрі навчались у Київ-

ському комерційному інституті, поки що уривається. Однак і виявлені матеріали дають значну і різнобічну інформацію, що може прислужитись як у вивченні історії Поділля початку ХХ ст., так і стану вищої школи та різних аспектів життя студентства в Україні у той час. Зокрема, було доведено, що чимало вихідців з Поділля, котрі поступили на навчання до Київського комерційного інституту, походили з давніх священицьких родів. Це засвідчує високий ступінь емансипації та прогресивності місцевого священства, а також є підтвердженням кризи релігійності та традиційних цінностей (патріархальності, спадковості у виборі професії тощо) у середовищі українського суспільства загалом на початку ХХ ст. На підставі етнічної неоднорідності подолян, які навчались у Київському комерційному інституті, можна вести мову, що помітна роль в економічному житті цього краю належала представникам польської та єврейської громад.

Також аналіз поданої студентами інформації про себе для отримання субсидій, зменшення плати за навчання або й цілковитого звільнення від неї показав, що значна частина студентів (принаймні Київського комерційного інституту) на початку ХХ ст. належала до незаможних. Зокрема, їм доводилось винаймати житло – кімнату або її частину, часом у складчину (за 6-9 руб. на місяць). Ще приблизно ж стільки вони витрачали на харчування – у студентській їдальні, тобто харчувались за пільговими цінами, що безперечно позначалось і на якості самого харчування. Загалом, по міркам тогочасного Києва, це були мізерні кошти, оскільки для мінімального прожиття у місті потрібно було 50-70 руб. на місяць. До витрат студентів варто додати регулярні оплати вартості навчання – 50 руб. за семестр (це без додаткових оплат за користування бібліотекою, лабораторіями та заняття з іноземних мов). Натомість головне джерело підробітку – репетиторство – було нестабільним і давало мізерний дохід – від 5-6 до 12 рублів на місяць.

Отже, можна констатувати, що студенти Київського комерційного інституту (особливо ж приїжджі) весь час навчання перебували у доволі скрутному становищі. Підробітки (переважно у вигляді репетиторства) були тимчасовим і ненадійним джерелом прибутку. Так само незначними були й отримувані ними кошти від батьків або рідних внаслідок незаможності останніх. Закономірно, що фактично злиденне життя в умовах великого міста було додатковим подразником і перетворювало незаможну частину студентства на найбільш радикально й вороже налаштовану щодо офіційної влади силу. А тому студенти легко приставали до різних рухів антиурядового спрямування. Оскільки з початком Першої світової війни економічна ситуація почала різко погіршуватись, то це, у першу чергу, позначилось на студентстві і додатково підштовхувало його до антиурядових виступів забезпечивши революційний табір активною, готовою до будь-яких дій масою. Тож це фактично готувало успіх Української революції 1917–1921 рр., принаймні на початку, поки не довелось вступити у боротьбу за маси з іншими опозиційними політичними силами.

Примітки:

- ¹ Прошлое – крупным планом : Современные исследования по микро-истории. СПб. : Европейский университет; Алетейя, 2003. 268 с.
- ² Гинзбург К. Сыр и черви. Картина мира одного мельника, жившего в XVI в. М. : Росспэн, 2000. 272 с.
- ³ Золотухина-Аболина Е.В. Повседневность: философские загадки. К. : Ника-Центр, 2006. 256 с.
- ⁴ Любарт М.К. Семья во французском обществе XVIII – начала XX века / отв. ред. М.Ю. Мартынова. М. : Наука, 2005. 296 с.; Семья, дом и узы родства в истории / Под общ. ред. Т. Зоколлы, О. Кошелевой, Ю. Шлюмбама. СПб. : Европейский университет в Санкт-Петербурге; Алетейя, 2004. 285 с.; Радимен В. Плуг, мор і нафта : Як людство здобуло контроль над кліматом / пер. з англ. К. : Ніка-Центр, 2013. 272 с.
- ⁵ Чуткий А. І. Нариси з економічної історії України. Кн. 2 : Становлення житниці Європи (друга половина XV – перша половина XVII ст.). К. : Темпора, 2015. С. 100-106.
- ⁶ Чуткий А. І. Нариси з економічної історії України. Кн. 1 : На перехресті торгових шляхів. К. : Темпора, 2013. С. 317-318, 322, 501; Чуткий А. І. Нариси з економічної історії України. Кн. 2 : Становлення житниці Європи (друга половина XV – перша половина XVII ст.). К. : Темпора, 2015. С. 100-106.
- ⁷ Давыдов М.А. Всероссийский рынок в конце XIX – начале XX вв. и железнодорожная статистика. СПб. : Алетейя, 2010. С. 373-378, 392-393.
- ⁸ Там само. С. 393.
- ⁹ Там само. С. 152-230.
- ¹⁰ Економічна історія України : іст.-екон. дослідж. : в 2 т. / Т. А. Балабушевич та ін.; відп. ред. В. А. Смолій]. Т. 1. К. : Ніка-Центр, 2011. С. 617; Еволюція ринкових інститутів в Україні : монографія : у 2 ч. – Ч. 1 / [В. В. Небрат, Н. А. Супрун та ін.]. К., 2012. С. 225.
- ¹¹ Чуткий А. І. Вихідці з Поділля в стінах Київського комерційного інституту (нові матеріали до історії Поділля початку XX ст.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка : Історичні науки. Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня-Рута», 2015. Т. 25. С. 380-391.
- ¹² Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 6, спр 1166, арк. 1.
- ¹³ Там само, арк. 37.
- ¹⁴ Там само, арк. 38-38 зв.
- ¹⁵ Там само, арк. 5.
- ¹⁶ Там само.
- ¹⁷ Там само.
- ¹⁸ Чуткий А.І. Микола Дашкевич (1852–1908). К. : Темпора, 2008. С. 100, 102-103.
- ¹⁹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр 303, арк. 41.

- ²⁰ Там само, оп. 6, спр. 1166, арк. 7.
- ²¹ Там само.
- ²² Там само.
- ²³ Там само, арк. 8
- ²⁴ Там само, арк. 9.
- ²⁵ Там само, оп. 8, спр. 1327, арк. 1 зв.
- ²⁶ Там само, оп. 6, спр. 1166, арк. 9.
- ²⁷ Там само, арк. 9 зв.
- ²⁸ Чуткий А. І. Український студентський гурток у Київському комерційному інституті (1908–1914 рр.) // Пам'ятки : археографічний щорічник. К., 2008. Т. 8. С. 122-128.
- ²⁹ Ковалевський М. При джерелах боротьби. Спомини, враження, рефлексії. Інсбрук, 1960. 720 с.; Білорус М. А. Член Центральної Ради Саватій Березняк : в 2 ч. К. : ПП Бабіч П.М., 2009. Ч. 1. 64 с.; Чуткий А. І. Нотатки до біографії Сергія Остапенка : аналіз перших наукових досліджень // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Історія». 2015. Вип. 4 (127). С. 37-41.
- ³⁰ Чуткий А. Праця О. О. Русова в Київському комерційному інституті // Сіверянський літопис. Чернігів, 2015. № 4 (124). С. 148-156.
- ³¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 358, арк. 4.
- ³² Там само, арк. 7.
- ³³ Там само, арк. 8.
- ³⁴ Там само, арк. 50.
- ³⁵ Там само, оп. 6, спр. 1166, арк. 40-40 зв.
- ³⁶ Там само, оп. 8, спр. 20, арк. 7, 23; Там само, спр. 29, арк. 11, 45 зв.
- ³⁷ Там само, спр. 212, арк. 14, 29.
- ³⁸ Там само, спр. 212.
- ³⁹ Там само, оп. 6, спр. 1166, арк. 44.
- ⁴⁰ Там само, оп. 8, спр. 18, арк. 1 зв., 2 зв., 7 зв.; Там само, спр. 193, арк. 56; Там само, спр. 198, арк. 77; Там само, спр. 297, арк. 36 зв.
- ⁴¹ Там само, оп. 6, спр. 1166, арк. 10.
- ⁴² Там само, арк. 44л зв.
- ⁴³ Там само, оп. 7, спр. 1742, арк. 1.
- ⁴⁴ Там само, арк. 2-3а зв.
- ⁴⁵ Там само, арк. 5-6 зв.
- ⁴⁶ Там само, арк. 12.
- ⁴⁷ Там само, арк. 15.
- ⁴⁸ Там само.
- ⁴⁹ Там само, арк. 17.
- ⁵⁰ Там само, арк. 107 зв.
- ⁵¹ Там само.
- ⁵² Там само, арк. 19.

- 53 Там само, арк. 107.
- 54 Там само.
- 55 Там само, арк. 20.
- 56 Там само, арк. 21.
- 57 Там само, арк. 24.
- 58 Там само, арк. 104.
- 59 Там само, арк. 13, 18.
- 60 Там само, арк. 26.
- 61 Там само, арк. 28.
- 62 Там само, арк. 29.
- 63 Там само, арк. 29-29 зв.
- 64 Там само, оп. 1, спр. 52.
- 65 Там само, оп. 7, спр. 1742, арк. 30.
- 66 Там само, арк. 101.
- 67 Там само, арк. 102-102 зв.
- 68 Там само, арк. 31.
- 69 Там само, арк. 32.
- 70 Там само, арк. 33.
- 71 Там само, арк. 53 зв.-55 зв., 87-94.
- 72 Там само, арк. 34.
- 73 Там само, арк. 37.
- 74 Там само, арк. 41.
- 75 Там само, оп. 8, спр. 675, арк. 8 зв.; Там само, спр. 676, арк. 28.
- 76 Там само, оп. 7, спр. 1742, арк. 44
- 77 Там само, арк. 48-49, 51.
- 78 Там само, арк. 51.
- 79 Там само, оп. 5, спр. 8811, арк. 29-31.
- 80 Там само, арк. 20-20 зв.
- 81 Там само, арк. 37.
- 82 Там само, арк. 35.
- 83 Там само, арк. 32, 34.
- 84 Там само, арк. 4.
- 85 Там само, арк. 42, 43.
- 86 Там само, арк. 41.
- 87 Там само, арк. 38.
- 88 Там само, арк. 39.
- 89 Там само, арк. 7, 9.
- 90 Там само, арк. 12.
- 91 Там само, арк. 20 зв.
- 92 Там само, арк. 11.
- 93 Там само, арк. 3.
- 94 Там само, арк. 1.

- ⁹⁵ Там само.
- ⁹⁶ Там само.
- ⁹⁷ Там само.
- ⁹⁸ Там само, оп. 6, спр. 1239, арк. 12.
- ⁹⁹ Там само, арк. 23, 26 зв.
- ¹⁰⁰ Там само, арк. 21.
- ¹⁰¹ Там само, арк. 3.
- ¹⁰² Там само, арк. 6, 18.
- ¹⁰³ Там само, арк. 6, 18.
- ¹⁰⁴ Чуткий А. І. Український студентський гурток у Київському комерційному інституті (1908–1914 рр.) // Пам'ятки : археографічний щорічник. К., 2008. Т. 8. С. 122-128.
- ¹⁰⁵ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 5, спр. 454, арк. 5, 6.
- ¹⁰⁶ Там само, арк. 2.
- ¹⁰⁷ Там само, арк. 9.
- ¹⁰⁸ Там само, арк. 7.
- ¹⁰⁹ Там само, арк. 8.
- ¹¹⁰ Там само, арк. 1.
- ¹¹¹ Там само, оп. 4, спр. 3130, арк. 1.
- ¹¹² Там само, арк. 2.
- ¹¹³ Там само, оп. 5, спр. 6459, арк. 8.
- ¹¹⁴ Там само, оп. 9, ч. I, спр. 1019, арк. 1.
- ¹¹⁵ Там само, оп. 5, спр. 6459, арк. 7.
- ¹¹⁶ Там само, оп. 9, ч. I, спр. 1019, арк. 1 зв.-2.
- ¹¹⁷ Там само, арк. 2 зв.-3.
- ¹¹⁸ Там само, арк. 3 зв.-4.
- ¹¹⁹ Там само, арк. 6-9 зв.
- ¹²⁰ Там само, оп. 5, спр. 6459, арк. 2.
- ¹²¹ Там само, арк. 34.
- ¹²² Там само, арк. 33.
- ¹²³ Там само.
- ¹²⁴ Там само, арк. 30.
- ¹²⁵ Там само, арк. 43-45.
- ¹²⁶ Законы и распоряжения по обстоятельствам военного времени. К., 1914. 40 с.
- ¹²⁷ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 5, спр. 6459, арк. 49 зв.
- ¹²⁸ Там само, арк. 4.
- ¹²⁹ Там само, оп. 8, спр. 142, арк. 26.
- ¹³⁰ Там само, арк. 15.
- ¹³¹ Там само, оп. 6, спр. 817, арк. 5.
- ¹³² Там само.
- ¹³³ Там само, арк. 9.

- ¹³⁴ Там само, арк. 12, 13.
¹³⁵ Там само, арк. 3.
¹³⁶ Там само, арк. 1, 4.
¹³⁷ Там само, оп. 8, спр. 142, арк. 15.
¹³⁸ Там само, оп. 6, спр. 35, арк. 15.
¹³⁹ Там само, арк. 25.
¹⁴⁰ Там само, арк. 8.
¹⁴¹ Там само, арк. 7.
¹⁴² Там само, оп. 3, спр. 1769, арк. 2.
¹⁴³ Там само, спр. 4034, арк. 1.
¹⁴⁴ Там само, арк. 48.
¹⁴⁵ Там само, арк. 57-59.
¹⁴⁶ Там само, арк. 61-62.
¹⁴⁷ Там само, спр. 3311, арк. 40.
¹⁴⁸ Там само, арк. 43.
¹⁴⁹ Там само, арк. 39.
¹⁵⁰ Там само, арк. 14.
¹⁵¹ Там само, оп. 7, спр. 262, арк. 5.
¹⁵² Там само, оп. 3, спр. 3311, арк. 33.
¹⁵³ Там само, арк. 32.
¹⁵⁴ Там само, арк. 28.
¹⁵⁵ Там само, оп. 4, спр. 3130, арк. 3.
¹⁵⁶ Там само, арк. 6.
¹⁵⁷ Там само, арк. 7.
¹⁵⁸ Там само, оп. 3, спр. 3311, арк. 19.
¹⁵⁹ Там само, арк. 21.
¹⁶⁰ Там само, арк. 15.
¹⁶¹ Там само, арк. 20.
¹⁶² Там само, арк. 18 зв.
¹⁶³ Там само, арк. 17.
¹⁶⁴ Там само, арк. 1.
¹⁶⁵ Там само, оп. 6, спр. 308, арк. 19.
¹⁶⁶ Там само, арк. 4, 6.
¹⁶⁷ Там само, арк. 9.
¹⁶⁸ Там само, арк. 15.
¹⁶⁹ Там само, арк. 18.
¹⁷⁰ Там само, арк. 19 зв.
¹⁷¹ Там само, арк. 1, 3, 8.
¹⁷² Там само, оп. 3, спр. 3801, арк. 15.
¹⁷³ Там само, арк. 9.
¹⁷⁴ Там само, арк. 8.
¹⁷⁵ Там само, оп. 4, спр. 5085, арк. 6.

- ¹⁷⁶ Там само, арк. 6.
¹⁷⁷ Там само, арк. 10.
¹⁷⁸ Там само, арк. 8 зв.
¹⁷⁹ Там само, арк. 18.
¹⁸⁰ Там само, арк. 21.
¹⁸¹ Там само, арк. 5.

Andrii Chutkyi. Students from Podolia in the Kyiv Commercial Institute – as an evidence of the important role of Podolia in the economic development of Ukraine in the XX century. *The place and role of Podolia in general history of Ukraine have not yet been properly assessed which is confirmed by a small amount of publication on this topic by scientists from other regions of Ukraine. However, it is Podolia which played (and still does) a role of an important intermediary connecting both some Ukrainian lands between each other and being a region situated on roads from Ukraine to other European states, and thus facilitates the strengthening of the national European-integration tradition. The significance of Podolia in the economic development of Ukraine has been important both in the distant past and in since the moment of capitalistic opportunities. Accordingly, it makes one study in-depth all components of Podolia's history, in particular, its role in economy, since this sphere is of priority in the life of all societies in contemporary history.*

In this article, the role of Podolia in economic life of Ukraine in the early XX century has been studied in the context of the reconstructions of the list of natives from this region who studied at the first Ukrainian higher education establishment of the economic profile – Kyiv Commercial Institute. This approach allowed to demonstrate that people from different social groups of Podolia entered this establishment, in particular, there were a lot of clergies. This allows one to speak of the high emancipation level and understanding of the importance of the economic sphere in the environment of the Podolians at the beginning of the XX century. Besides, this micro-historical approach allows to reconstruct the period when the people, we study, were students of the Kyiv Commercial Institute, that is to see the everydayness of social life of that time (since biographies of mostly «not significant» people were used). This as well allows to stir up discussion of the everydayness topic in history.

Also, the very fact that a significant number of natives of Podolia, who were students of the Kyiv Commercial Institute, shows that the populace of this region actively participated in economic life of the country, since the Kyiv Commercial Institute was the first higher education establishment of the economic profile, consequently education gave access to economic career. In the context of this research, we were able to reconstruct student years in the biography of Svidzinskyi V. Y. and his younger brother.

Key words: *history of Podolia early XX century, economic history of Ukraine, Kyiv Commercial Institute, regional history, studentship.*

Отримано: 14.04.2017 р.

ПРОБЛЕМА ВІДШКОДУВАННЯ ЗБИТКІВ НАСЕЛЕННЮ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У 1914-1916 РР., ЗАВДАНИХ ПОДІЯМИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Павло Кліщинський. Проблема відшкодування збитків населенню Правобережної України у 1914–1916 рр., завданих подіями Першої світової війни. У статті, на основі архівних і опублікованих джерел, а також праць українських істориків досліджується проблема відшкодування збитків, завданих населенню Правобережної України під час Першої світової війни. У роботі акцентується увага на подіях, у ході яких відбувається знищення і реквізиція певної категорії речей, продовольчих припасів і матеріальних цінностей жителів регіону, юридичному підґрунті і теоретичному плануванні процесу відшкодування втраченого майна, проблемах і труднощах у його реалізації.

Ключові слова: Перша світова війна, Південно-Західний фронт, Правобережна Україна, мобілізація, евакуація, реквізиція, відшкодування, реквізиційна комісія.

Павел Клищинский. Проблема возмещения убытков населению Правобережной Украины в 1914–1916 гг., причиненных событиями Первой мировой войны. В статье на основе архивных и опубликованных источников, а также работ украинских историков исследуется проблема возмещения убытков, причиненных населению Правобережной Украины во время Первой мировой войны. В работе акцентируется внимание на событиях, в ходе которых происходит уничтожение и реквизиция определенной категории вещей, продовольственных припасов и материальных ценностей жителей региона, юридической основе и теоретическом планировании процесса возмещения утраченного имущества, проблемах и трудностях в его реализации.

Ключевые слова: Первая мировая война, Юго-Западный фронт, Правобережная Украина, мобилизация, эвакуация, реквизиция, возмещения, реквизиционная комиссия.

Питання про відшкодування збитків, завданих населенню Правобережної України в роки Першої світової війни впродовж 1914–1916 рр., поставало як мінімум двічі. Вперше – наприкінці 1914 – на початку 1915 рр. у формі розгляду скарг із приводу оцінки матеріальних втрат населення прифронтових губерній у період мобілізації кінця липня – початку серпня 1914 р. Вдруге проблема постала внаслідок примусової евакуації населення і майна з Волинської, Подільської і окремих районів Київської губернії у червні-жовтні 1915 р.

Питання повернення населенню коштів за реквізоване і знищене наказами військової і цивільної влади майно побіжно згадувалось у дослідженнях,

присвячених вивченню біженського руху на теренах Правобережжя¹, а також у роботах, де аналізувалася продовольча ситуація² і проблеми сільського господарства регіону³. Попри це поза увагою залишилась розробка такс і принципів відшкодування втрат населення. Тому окреслена проблема потребує подальшої розробки і вивчення з використанням нових джерел.

Як свідчать документи, соціальна напруга в губерніях Правобережжя стала неухильно зростати вже з початком війни. Це стало наслідком різкого погіршення становища населення регіону (мобілізації, використання селян та їхньої худоби для різних тилових робіт, численні реквізиції). Як правило, дійовими особами соціальних виступів початку війни були здебільшого запасні, мобілізовані до лав збройних сил. При цьому їх виступи носили різний характер: одні з них були спричинені важким становищем сільського населення, з якого набирали поповнення в армію (чоловіки грабунками прагнули забезпечити родину, що залишалася, засобами для існування); інші ж – носили відверто розбійницький характер і не мали нічого спільного з дійсно напруженою боротьбою селянства на початку війни. І лише незначну частину виступів становили власне селянські виступи, рушійною силою яких, можливо, став рух запасних.

У перші дні війни антивоєнні виступи супроводжувались значними аграрними заворушеннями, які набули особливої гостроти на Київщині. За розмахом селянських виступів, кількістю підпалених і розгромлених поміщицьких маєтків Київська губернія в цей період посідала перше місце в Росії⁴. Значними були заворушення в Радомишльському і Канівському повітах. Так, в останньому були розгромлені поміщицькі економії, розташовані на шляху просування запасних на збірний пункт у Каневі. В повідомленні начальника Київського губернського жандармського управління командирові окремого корпусу жандармів зазначалось, що 19 липня 1914 р. тут було розгромлено 4 економії⁵. На початку серпня 1914 р. запасні розгромили економію поміщиків Бутурліних в Канівському повіті⁶.

Зустрічається і немало фактів відвертого грабунку з боку мобілізованих. Так, сповіщаючи Київському губернатору про безчинства запасних у Радомишльському повіті Київської губернії, поліцейський чиновник доповідав, що обурені заборонаю продавати спиртні напої запасні, вештаючись нетверезими в містечку Коростишів, «зупиняли автомобілі, екіпажі і перехожих, вимагаючи грошей, вривались з такими ж вимогами до приватних будинків...»⁷. Як свідчать документи, такі випадки були далеко не поодинокими.

Виступи мобілізованих і селян мали місце також у Волинській і Подільській губерніях. Так, масові виступи прокотились у прикордонному з Австро-Угорщиною Кременецькому повіті, де було розгромлено 5 фільварків. 21–22 липня запасні і селяни розгромили маєток поміщика Браницького в селі Зарудня⁸. Масового характеру набули безчинства в Ольгопільському, Балтському, Брацлавському та Гайсинському повітах. У Балтському повіті впродовж 19–22 липня запасні громили господарство поміщика Собанського, спаливши при цьо-

му будинок, стайню, хлів, клуню та інші господарські будівлі. Всього в цьому повіті було розгромлено 10 поміщицьких і «куркульських» господарств⁹.

Усі ці події вилилися у численні скарги постраждалих про відшкодування втраченого майна. Відповідно до правил про місцевості, в яких оголошувався військовий стан від 18 червня 1892 р., для розгляду таких скарг збирались комісії під головуванням повітового предводителя дворянства¹⁰. 16 лютого 1915 р. така комісія працювала у Вінниці під головуванням Вінницького повітового предводителя дворянства. Окрім головуючого в її роботі брали участь повітовий військовий начальник, мировий суддя і податковий інспектор. Розглядалась скарга дворянина Л. Ф. Цибульського про відшкодування йому збитків, завданих мобілізованими. Останні 20 липня 1914 р., прямуючи з Літина, пройшли через його економію в с. Махнівка, завдавши шкоди на загальну суму 364 руб. Факт нанесення збитків було зафіксовано 22 липня поліцейським стражником. В акті, складеному у присутності свідків, зазначалося, що з прилеглого до дороги поля Л.Ф. Цибульського забрано 31 копу вівса, 8 кіп пшениці і 9 кіп гороху. Рахуючи овес по 10 пудів в копі і по 80 коп. за пуд, пшеницю, при тій же вазі, по 1 руб. за пуд і горох відповідно 4 пуди в копі по 1 руб. за пуд загальна сума матеріальної втрати склала 364 руб.¹¹ Погодившись із проведеною оцінкою і визнавши факт нанесення збитків майну позивача, у рішенні комісії, при цьому, зазначалось, що мобілізовані діяли самочинно, без розпорядження військового відомства. Тому ці дії кваліфікуються як хуліганство і не підпадають під юрисдикцію комісії, створеної для оцінки знищеного за розпорядженням військового керівництва майна приватних осіб і організацій¹².

Аналогічна комісія працювала у Вінниці 21 квітня 1915 р., де розглядалась скарга К. М. Длуського про відшкодування йому збитків на суму 562 руб., завданих 6 серпня 1914 р. під час проходження повз його маєток Кудіївці військового обозу, що прямував з Ямполя через Бар в Проскурів. Як і у першому випадку, комісія прийняла рішення про відмову у відшкодуванні і передала матеріали справи на розгляд Подільського губернатора¹³.

Більш масштабними були втрати населення прифронтових районів Правобережної України під час евакуації влітку-восени 1915 р., спричиненої наступом австро-німецьких військ на Південно-Західному фронті. Відповідно до розпорядження військової влади, кожен із губернаторів регіону заздалегідь мав розробити план евакуації людей і майна з території, ввіреної йому губернії. План складався по днях. У перший день відбувався вивіз найбільш важливого і поступово переходили до менш цінного. Прикладом ретельного планування може слугувати проект плану евакуації м. Києва, розроблений на початку 1915 р. Він передбачав: визначення кількості вантажів, що підлягали вивезенню, планування процесу евакуації, підготовку засобів перевезення, посадочних і навантажувальних місць. Розглядалися вірогідні місця евакуації, її тривалість і, відповідно, поділ на періоди і види (приватну і загальну). Також у плані розглядалось питання створення евакуаційного управління і джерела

його фінансування¹⁴. У додатку до плану зазначався перелік заходів з підготовки процесу евакуації міста. Вони поділялися на дві категорії: заходи, які мали бути виконані негайно, не очікуючи початку евакуації і ті, виконання яких мало розпочатися за 7-10 днів до початку евакуації. В рамках невідкладних дій планувався: оснащення Київських дніпровських пристаней вантажними платформами, вироблення інструкцій (з метою швидшого ознайомлення населення) з порядком користування залізничними касами і засобами транспортування пасажирів і вантажів, технічного вдосконалення мережі міської залізниці, спорудження додаткових трамвайних платформ для перевезення вантажів тощо. Заходи, які слід було виконувати за 7-10 днів до евакуації, передбачали: формування робітничих команд для виконання вантажних робіт, підготовка транспортних засобів, відведення приміщень під квиткові каси та ін.¹⁵

Крім того, ще до початку війни в губернських установах складались опи́си майна, яке на випадок початку війни слід було негайно вивозити в глиб країни. Так, згідно відомостей про речі, які підлягали негайній евакуації за межі Волинської губернії, першочергово значилось майно державних установ: повітових поліцейських управлінь, жандармських управлінь (у Рівному і Луцьку), військових присутствій, канцелярії предводителя дворянства, земських управ, земельних комісій, поштово-телеграфних контор тощо¹⁶.

Загальне керівництво евакуацією установ, населення, вантажів покладалося на губернаторів при посередництві губернських комітетів, утворених з представників підпорядкованих установ для вивезення запасів; губернські комітети діяли через повітові евакуаційні комісії і такі ж комісії військово-промислового комітету, що займалися евакуацією фабрик і заводів, а також через уповноважених у губерніях з облаштування біженців¹⁷. Відповідно до 6, 7 і 8 пунктів інструкції особливоуповноваженим, саме на них, через посередництво міських і сільських посадових осіб, покладалася організація прийому хліба, фуражу, худоби і коней під час виселення та видачі за це компенсації¹⁸. Крім того, в районі Південно-Західного фронту цим займалися і організації Всеросійського земського союзу¹⁹.

Наказ про евакуацію безумовно стосувався і цивільного населення та викликав паніку у прифронтовій зоні. За наказом влади, жителі регіону стали продавати і знищувати матеріальні цінності, майбутній урожай та худобу. «Евакуація населення з прифронтових районів, постійні реквізиції з боку військ призвели до ліквідації всяких запасів зерна і фуражу», – зазначав Подільський губернатор О. П. М'якінін²⁰. Налякані повідомленнями про можливу евакуацію, жителі намагалися завчасно покинути потенційно небезпечні місцевості. За свідченнями начальника Дніпровського відділення жандармського поліцейського управління Московсько-Київської залізниці, з 23 серпня з Києва розпочався тривалий панічний від'їзд жителів і відправка багажу: «Вокзал станції Київ-І, перони і потяги буквально заповнені пасажирами, речами, дітьми і багажем... Всі потяги запізнюються... З 30 серпня на станції Київ-ІІ

встановлено платформи для відправлення вантажів і установ по евакуації міста»²¹.

24 червня 1915 р. штабом верховного головнокомандуючого було розроблено правила відносно впровадження заходів з очищення військами евакуйованих місцевостей. Згідно з ними руйнуванню і знищенню могли піддаватися лише ті будівлі і ліси, необхідність знищення яких була викликана умовами бойової обстановки і згідно з наказом відповідного військового керівництва²². Реквізиція і знищення продовольчих припасів, коней, худоби і транспортних засобів відбувалась обов'язково платна з невідкладною видачею винагороди в порядку, встановленому відповідним командуючим армією.

Для контролю над розрахунками з населенням за реквізоване, конфісковане та знищене майно під час евакуації створювались ліквідаційні, оціночні і реквізиційні комісії. До обов'язків ліквідаційних комісій входило визначення та видача винагороди за: 1) реквізоване майно і за виконання обов'язкових нарядів; 2) за майно, знищене згідно з розпорядженням влади; 3) розгляд скарг на постанови оціночних і реквізиційних комісій. Кількість ліквідаційних комісій і район дії кожної з них визначалися головним начальником постачання армій фронту²³. Для оцінки майна, знищеного за наказом влади чи в результаті хибних дій військових, утворювались повітові, особливі і військові оціночні комісії. Такі комісії збиралися періодично і у разі необхідності переглядали і змінювали розцінки на знищене чи реквізоване майно²⁴. На реквізиційні комісії покладалась вилучення і оцінка речей, реквізованих у військових цілях. Такі комісії створювались розпорядженням губернатора, згідно з наказом головного начальника військового округу. Район дії кожної реквізиційної комісії визначався губернатором²⁵. Відразу після збору урожаю вилучались всі надлишки запасів понад річну норму споживання населенням. А в місцевостях, яким загрожувала окупація ворога, населенню залишалось продовольства не більше місячної норми споживання. При реквізиції машин, верстатів, заводського оснащення і матеріалів в першу чергу реквізовувалось і вивозилось все, що мало військове значення. Те, що не вивозилось, – знищувалось²⁶.

6 листопада 1915 р. Головним начальником постачання армій Південно-Західного фронту було затверджено постанову «Про порядок здійснення оцінки і відшкодування приватним особам, товариствам і установам у випадку реквізиції чи примусового порушення їх інтересів, викликаних роботами для потреб військового відомства і військових частин»²⁷. Згідно п. 3 даної постанови, для прискорення і полегшення здійснення оцінки, в кожному повіті розпорядженням голови губерньської земської управи створювались комісії для вироблення відповідних розцінок на реквізоване чи знищене майно²⁸. У роботі комісій також брали участь посадовці селянських установ, податкової інспекції, державного контролю і поліції, а також представники від земських установ. Комітети займались збором даних про завдані збитки, перевіркою наданої потерпілими інформації шляхом вивчення документів і свідчень очевидців²⁹.

Наприкінці жовтня 1916 р. урядом було вироблено спеціальне положення про реквізицію коней при посередництві земських установ³⁰. Згідно положення райони здійснення реквізиції коней та час її проведення визначалися військовим міністром за погодженням з міністрами внутрішніх справ і землеробства³¹.

26–28 лютого 1916 р. проходило засідання Подільської губернської комісії з питань відшкодування збитків, завданих роботами для потреб військового відомства під головуванням очільника губернської земської управи П. Александрова. В роботі комісії також брали участь повітові предводителі дворянства Вінницького, Гайсинського, Кам'янецького, Літинського і Ушицького повітів, представники Балтської, Вінницької, Летичівської і Ольгопольської повітових земських управ, п'ять членів комісії і завідувач оціночно-статистичним відділенням губернської управи. Мета роботи комісії полягала у розгляді розцінок, встановлених повітовими земськими управами на посіви, садові і лісові насадження знищені під час військових дій чи військово-оборонної діяльності воєнного відомства, їх уточненні і затвердженні³².

У результаті роботи комісії було вироблено два звернення до головнокомандувача армій Південно-Західного фронту щодо недопущення порушень оціночними комісіями встановлених владою правил оцінки завданих населенню збитків та з приводу встановлення крайніх термінів і прискорення оцінки знищених за наказом військової влади лісів. З метою спрощення і пришвидшення оцінки та відшкодування за вирубані лісові насадження, прийнято рішення про видання в достатній кількості примірників державних лісових такс. З приводу визначення вартості посівних площ, прийнято пропозицію Гайсинського повітового предводителя дворянства А. А. Севастьянова про доцільність прийняття за основу розцінок мирного часу (за винятком вартості збору, перевезення, молотьби і очищення зерна). У випадку знищення озимих посівів у той час, коли їх можливо було пересіяти яровими (не пізніше березня), комісія встановлювала суму сплати у розмірі 60% від їх вартості. У зв'язку із неможливістю точного визначення вартості посівних робіт в окремих повітах, прийнято рішення про встановлення єдиних розцінок для всієї губернії³³.

Зважаючи на всі обставини, комісією було вироблено такі розцінки відшкодування посівів (за одну десятину): пшениця озима – 125, пшениця ярова – 98, жито озиме – 104, овес – 103, ячмінь – 90, гречка – 84, просо – 105, кукурудза – 96, горох – 101, квасоля – 89, боби кормові – 100, чечевиця – 81, картопля – 127, морква – 127, буряк цукровий і кормовий – 136, капуста – 294, соняшник – 131, ріпак – 111, льон – 123 руб.; трави: конюшина двохрічна – 126, трьохрічна – 43, люцерна – 128, природні сінокоси – 55 руб. тощо³⁴.

Визначалась окрема оплата за сільгоспугіддя, зайняті окопами, підземними спорудами, тимчасовими дорогами, дротяними загородженнями, міжкопними територіями тощо. У цьому випадку встановлювалась винагорода у розмірі 1 коп. за один квадратний сажень в період сільськогосподарського сезону (тобто з 15 березня по 1 вересня). Виплати мали здійснюватися і у тому ви-

падку, коли землі повернені населенню, втрачали придатність до ведення сільського господарства. У цьому разі виплачувалась сума, необхідна для повернення землі попереднього вигляду. В особливих випадках передбачалась можливість виплати повної власності землі господарю³⁵. При цьому вартість однієї десятини оцінювалась від 400 до 600 руб.³⁶

При виробленні розцінок на відшкодування вартості фруктових дерев враховувалась їх кількість і приблизний вік: дерева старші 75 років оцінювались як дрова, фруктові, до загальноприйнятого віку плодоносіння (до 10 років), – як щепи, а дерева віком від 10 до 75 років – за загальноприйнятою на той час у садівництві формулою: 10 помножити на урожай і помножити на ціну пуда плодів³⁷. Для прикладу, у садівництві Подільської губернії прийнято було вважати середньорічний урожай з однієї яблуні чи груші за увесь період плодоносіння по два пуди фруктів. У такому випадку одна яблуня оцінювалась у 12 руб. (10 помножити на два і помножити на 60 коп.). Всі кісточкові фруктові дерева оцінювались за аналогічною формулою (замість цифри 10 використовувалась 5) і вартували приблизно 2 руб. 50 коп.³⁸ Інші види дерев, які росли у паркових і прибудинкових зонах, оцінювались як дрова паливні³⁹.

У разі необхідності, на потреби армії реквізувались різноманітні речі і товари, в тому числі одяг і продукція, товари окремих підприємств. Ще 8 жовтня 1914 р. розпорядженням начальника Київського військового округу було знято заборону на реквізицію цілої низки речей і товарів, з поміж яких різноманітний одяг, інструменти, кінське спорядження тощо⁴⁰. Того ж дня Подільський губернатор дав розпорядження головам повітових земських управ розпочати реквізицію теплих одягів, вартість яких не перевищує 5 руб за одиницю⁴¹. Наприкінці жовтня – на початку листопада у Подільській губернії розпочалась реквізиція одягу для потреб колишніх військових, звільнених у запас. Зібрані речі відправлялись у Київський речовий склад для подальшого розподілу наказом військової влади⁴².

3 червня 1915 р. було створено комісію для оцінки цукру, реквізованого на Гніванському цукровому заводі у кількості 201 362 пудів. До складу комісії увійшли: в. о. повітового предводителя дворянства, заступник вінницького повітового військового начальника, представник інтендантського відомства, помічник наглядача вінницького продовольчого магазину, вінницький повітовий податковий інспектор, повітовий справник, член повітової земської управи і мировий суддя сьомої дільниці. В обговорення, було вирішено підвищити ціну реквізованого цукру з 4 р. 80 коп. (ціна 1914 р.) за пуд, до 5 р. 95 коп. зважаючи на погіршення умов виробництва⁴³.

30 червня 1915 р. командувач Київським військовим округом видав наказ, яким він доручав начальникам поліції негайно розпочати реквізицію всієї мисливської зброї дванадцятого калібру, що перебула в приватному продажі⁴⁴. З цією метою було утворено тимчасову оціночно-реквізиційну комісію для оцінки вилученої зброї. Комісія збиралась тричі: 15 і 23 липня та 25 серп-

ня. Рушниці, оцінені до 40 крб., негайно передавались в управління місцевого повітового військового начальника. А дорожчі 40 крб., зберігалися опечатаними в місцях їх виявлення до спеціальних розпоряджень⁴⁵. Крім того, згідно з указом від 6 серпня, реквізиції підлягали всі картонні і латунні гільзи (до вищезгаданих рушниць) виробництва російсько-бельгійського товариства в Москві, римського патронного заводу і старого випуску колишнього заводу «Торбек»⁴⁶. В результаті роботи комісії лише власникам зброярських крамниць Вінниці і Жмеринки було видано квитанції для відшкодування реквізованого майна на загальну суму 634 руб. 80 коп.⁴⁷

9 вересня 1915 р. з'явився наказ командувача окремим корпусом жандармів начальника жандармських поліцейських управлінь, у якому містились правила про порядок здачі населенням вогнепальної зброї за винагороду⁴⁸. Справна зброя оцінювалась таким чином: гвинтівки без багнета російського зразка – 20 руб., іноземного зразка – 15 руб.; багнети російського та іноземного зразка по 2 руб.⁴⁹

16 грудня 1915 р. генерал-ад'ютант Л. Троцький видав наказ на основі п. 2 ст. 654 положення польового управління військ у військовий час про реквізицію одного токарного верстата з магазину технічної контори «Ліпец і К°» в місті Києві (Хрещатик, 7) для потреб новоутворених автомобільних частин Південно-Західного фронту⁵⁰.

Таким чином, під час виселення біженців з місць постійного проживання, за законами Російської імперії про постраждалих від війни, їм формально забезпечувалося певне відшкодування втрат. Насправді ж застосування закону в практичному житті наражалося на бюрократичні перепони, які нерідко відігравали вирішальну роль в справі оплати збитків. На це вказує, зокрема, дискусія піднята в Особливій нараді в вересні 1915 р. Мова тоді йшла лише про певну категорію біженців, яка мала реквізиційні квитанції, що видавалися біженцям під час евакуації. Міністерство фінансів погоджувалося сплачувати лише 25% втрат, з чим Особлива нарада не погоджувалася. Разом з тим більшість примусово виселених людей через поспішність не отримала подібних документів зовсім. Таким особам було вирішено виплачувати 25% їхнього попереднього чистого прибутку, що визначався на основі документів, або інших непрямих доказів, підтверджених свідками. Все це дуже ускладнювало процес отримання компенсації від держави за втрачене майно і практично зводило спроби біженців нанівець⁵¹. У подальшому це питання обговорювалося на великій нараді всіх громадських організацій, що займалися справами біженців, 15–17 жовтня 1915 р. Щоб отримати відшкодування біженець наражався на масу непереборних перешкод. Серед них були такі, зокрема, як відсутність єдиної форми і змісту реквізиційних квитанцій. Ліквідаційні комісії, що діяли в різних губерніях не мали чітко встановленого єдиного типу квитанцій і складали їх на свій розсуд. До того ж, як вірно зазначає Т. І. Лазанська, зовсім нез'ясованим залишалося питання про порядок відшкодування за знищене на

вимогу властей рухоме і нерухоме майно та про акти, якими його ліквідація засвідчувалася. Визначали розмір збитків особливі комісії під керівництвом повітових предводителів дворянства. Якщо ж врахувати ту обставину, що знищення майна біженців нерідко відбувалося після евакуації цивільних властей, і взяти до уваги відсутність подібних комісій у багатьох місцях поселення біженців, то стане зрозумілим, що положення законів про відшкодування втрат під час війни часто не могли бути застосованими на практиці⁵². Після деяких дебатів у листопаді 1915 р. Особлива нарада все ж таки постановила, що постраждалим негайно повністю оплачується вартість знищених та реквізованих продовольства і фуражних запасів, коней, інших тварин, посівів, домашніх речей. За сільськогосподарський реманент, ремісниче і фабричне устаткування, сировину і товари видавався аванс у розмірі 25% їхньої вартості, решта 75% мала сплачуватися після повернення російської влади та евакуйованого населення на своє попереднє місце проживання. Звичайно, що на компенсацію могли сподіватися лише ті, хто мав документальне підтвердження⁵³.

Таким чином, проблема компенсації втрат населенню Правобережної України, спричинених подіями Першої світової війни, постала вже влітку 1914 р. Однак лише наприкінці 1915 р. представники влади стали розробляти положення про відшкодування і спеціальні такси, з метою налагодження і пришвидшення оцінки реквізованого і знищеного майна. Як наслідок, відшкодування втрат постраждалому від війни населенню лягло важким тягарем на державний бюджет і доповнило комплекс соціально-економічних причин падіння самодержавства на початку 1917 р.

Примітки:

¹ Лазанська Т. І. Становище біженців України в роки Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2009. Вип. 16. С. 196-240; Жванко Л. М. Біженці Першої світової війни: український вимір (1914–1918 рр.) : монографія. Харків : Віровець А. П.; «Апостроф», 2012. 568 с.; Реєнт О. П., Сердюк О. В. Загострення суперечностей в імперському суспільстві у роки першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.) // Проблеми історії України XIX–XX ст. : К. : Інститут історії України, 2004. Вип. VII. С. 5-47; Сердюк О. В. Біженство в Україні під час Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Випуск IV. К. : Інститут історії України, 2002. С. 111-132; Курцев А.Н. Беженцы Первой мировой войны в России (1914–1917) / А. Н. Курцев // Вопросы истории. 1999. №8. С. 98-113 та ін.

² Шапошнікова Н.О. Продовольче становище в Україні в роки Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 р.). К. : Інститут історії України НАН України, 2002. 174 с.

³ Реєнт О. П., Сердюк О. В. Перша світова війна і Україна. К. : Генеза, 2004. 473 с.; Соловйов О. Економічне становище Волині в роки Першої світової війни // Вісник Волинського державного університету. 1997. №2. С. 35-40; Гри-

горчук П., Романюк І. Соціально-економічне становище Поділля в роки Першої світової війни // Перша світова війна і слов'янські народи: матеріали міжнародної наукової конференції 14–15 травня 1998 р. К. : Либідь, 1998. С. 67-69 та ін.

⁴ Беркевич А.Б. Крестьянство и всеобщая мобилизация в июле 1914 // Исторические записки. М. : Издательство академии наук СССР, 1947. Т. 23. С. 32.

⁵ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАУ в м. Києві). Ф. 442. Оп. 864. Спр. 246. Арк. 87.

⁶ Крестьянское движение в России в годы первой мировой войны. Июль 1914 – февраль 1917 гг. : сборник документов. М.-Л. : Наука, 1965. С. 75-73.

⁷ Там само. С. 94.

⁸ Там само. С. 472.

⁹ Сидорчук М. Т. Більшовики України в період першої світової війни і Лютневої революції (1914 – лютий 1917 рр.). Львів : Видавництво Львівського університету, 1966. С. 199.

¹⁰ Свод законов Российской Империи, дополненный по продолжениям 1906, 1908, 1909, 1910 гг. и позднейшими узаконениями 1911 и 1912 гг. Второе издание. СПб., 1913. Т. 2. С. 823-831.

¹¹ Держархів Вінницької області. Ф. Д-200. Оп. 1. Спр. 825. Арк. 7.

¹² Там само. Арк. 7-7 зв.

¹³ Там само. Арк. 8-9.

¹⁴ ЦДІАУ в м. Києві. Ф. 707. Оп. 262. Спр. 1а. Арк. 164-174.

¹⁵ Там само. Арк. 175-177.

¹⁶ Там само. Ф. 1598. Оп. 2. Спр. 11. Арк. 431.

¹⁷ Держархів Хмельницької області. Ф. 227. Оп. 1. Спр. 8595. Арк. 110.

¹⁸ Держархів Вінницької області. Ф. Д-200. Оп. 1. Спр. 835. Арк. 9-9 зв.

¹⁹ Лазанська Т. І. Вказана праця. С. 227.

²⁰ Реєнт О. П., Сердюк О. В. Загострення суперечностей в імперському суспільстві у роки першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.) // Проблеми історії України XIX–XX ст. : К. : Інститут історії України, 2004. Вип. VII. С. 27.

²¹ Государственный архив Российской федерации (далі – ГАРФ). Ф. 76. Оп. 1. Спр. 79. Арк. 81-81 зв.

²² Держархів Хмельницької області. Ф. 227. Оп. 1. Спр. 8594. Арк. 1-1 зв.

²³ ЦДІАУ в м. Києві. Ф. 692. Оп. 1. Спр. 5909. Арк. 82-86.

²⁴ Держархів Вінницької області. Ф. Д-255. Оп. 1. Спр. 45. Арк. 71-73.

²⁵ ЦДІАУ в м. Києві. Ф. 692. Оп. 1. Спр. 5909. Арк. 82-86.

²⁶ Держархів Хмельницької області. Ф. 227. Оп. 1. Спр. 8594. Арк. 1 зв.

²⁷ Держархів Вінницької області. Ф. Д-255. Оп. 1. Спр. 41. Арк. 324.

²⁸ Там само. Арк. 324-324 зв.

²⁹ Держархів Хмельницької області. Ф. 227. Оп. 1. Спр. 8594. Арк. 1, 1 зв.

³⁰ Держархів Вінницької області. Ф. Д-255. Оп. 1. Спр. 394. Арк. 131-132.

³¹ Там само. Арк. 131.

³² Держархів Вінницької області. Ф. Д-255. Оп. 1. Спр. 45. Арк. 71.

- ³³ Там само. Арк. 71 зв.
³⁴ Там само. Арк. 72.
³⁵ Там само. Арк. 72-72 зв.
³⁶ Держархів Вінницької області. Ф. Д-255. Оп. 1. Спр. 41. Арк. 328.
³⁷ Там само. Спр. 45. Арк. 72 зв.
³⁸ Там само. Арк. 72 зв.
³⁹ Там само. Арк. 73.
⁴⁰ Держархів Вінницької області. Ф. Д-255. Оп. 1. Спр. 394. Арк. 28.
⁴¹ Там само. Арк. 29.
⁴² Там само. Арк. 31.
⁴³ Держархів Вінницької області. Ф. Д-200. Оп. 1. Спр. 831. Арк. 10-10 зв.
⁴⁴ Там само. Арк.1.
⁴⁵ Там само.
⁴⁶ Там само. Арк.13.
⁴⁷ Там само. Арк. 4-5, 18, 27.
⁴⁸ ГАРФ. Ф. 76. Оп. 1. Спр. 72. Арк. 138.
⁴⁹ Там само. Арк. 139-140.
⁵⁰ ГАРФ. Ф. 76. Оп. 1. Спр. 85. Арк. 268.
⁵¹ Лазанська Т. І. Вказана праця. С. 227.
⁵² Там само.
⁵³ Там само.

Pawlo Klischinskiy. Problem of compensation of losses to the population of the Right-bank Ukraine during 1914-1916, caused by the events of the First world war. In the article, on the basis of archival and published sources, as well as works of Ukrainian historians, the problem of compensation for losses suffered by the population of Right-Bank Ukraine during the First World War is researched. The paper focuses on events, during which there is destruction and requisition of a certain category of things, food supplies and material values of the inhabitants of the region, the legal basis and the theoretical planning of the process of compensation for lost property, problems and difficulties in its implementation.

Key words: *First World War, South-Western Front, Right-Bank Ukraine, mobilization, evacuation, requisition, compensation, requisition commission.*

Отримано: 23.06.2017 р.

РЕЦЕНЗІЇ

Ігор Гурич

Федьков Олександр. Українська соціал-демократична спілка на початку ХХ ст.: у пошуках ідейно-політичної ідентичності: монографія. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2017. 600 с.

Монографія Олександра Федькова стала результатом тривалого дослідження партійно-політичного життя на Поділлі та в цілій Україні напередодні Першої революції 1905 р. і до початку Першої світової війни. Цим періодом Олександр Миколайович розпочав цікавитися ще на межі 1980-х – 1990-х років. У 1993 р. він захистив кандидатську дисертацію на тему «Політичні партії та селянські громадські організації в Правобережній Україні в 1905–1907 рр.». З 1990-х почав збирати матеріал для дослідження Української соціал-демократичної Спілки РСДРП. За чверть століття він зробив понад 30 публікацій з досліджуваної проблеми. І на сьогоднішній день О. Федьков може вважатися найкращим знавцем цієї проблематики в Україні.

Партійний рух в Україні початку минулого століття не представлений великою кількістю робіт і фахівців. Попри те, що в радянський час більшовицька партія була досить досконало вивчена, хоч інтерпретована на догоду компартійній системі, усі інші відлами соціал-демократії виявилися зовсім незнаними, недослідженими, або згаданими лише побіжно. Тим більше мало знаною була дореволюційна соціал-демократія в Україні. Ситуація змінюється в сучасний період української історіографії завдяки працям О. Висоцького, В. Головченка, А. Голуба, М. Кармазіної, Г. Касьянова, Ю. Лаврова, С. Наумова, А. Павка та деяких інших дослідників. Щоправда, залишалася ще низка прогалин у дослідженні української соціал-демократії. Це стосується насамперед історії Української соціал-демократичної спілки (УСДС або просто Спілки), оцінки якої в літературі суттєво різнилися. І ось з виходом праці О. Федькова про Спілку маємо зразкове дослідження про одну з гілок лівого соціалістичного руху в Україні.

Головним плюсом праці є джерельна всеохопність проблеми. Автором були докладно простудійовані усі важливі жандармські і охоронні архіви Центрального державного історичного архіву України у місті Києві та відповідні документи Департаменту поліції з Державного архіву Російської Федерації. У результаті пошукової роботи виявлені всі щонайменші згадки про учасників УСДС, як постатей першого порядку, так і осіб «другого» ешелону, рядових виконавців із партійних низів. Виявлені численні згадки про вилучення партійної літератури Спілки, діяльність підпільних друкарень, перевезення нелегальної літера-

тури з Галичини, перлюстрацію листів її членів, інформації про арешти спілчан. Через це читач має доволі повну картину, майже вичерпну інформацію про діяльність партійних організацій як в центрі так, і в провінції. Автор підрахував приблизне число членів УСДС – близько 7000, і, що дуже важливо, він дав цікаві розлогі просопографічні дослідження про головних діячів Спілки: Юрія Ларіна (М. Лур'є), І. Біска, П. Тучапського, О. Скоропис-Йолтуховського, М. Меленевського та ін. О. Федьков простежив їхні контакти з іншими представниками революційних сил в Російській імперії, зокрема Л. Мартовим, Г. Плехановим, Й. Йоффе, Л. Троцьким та ін. Досліднику вдалося показати діяльність УСДС на широкому тлі партійного життя меншовицького та більшовицького крил РСДРП, Бунду, УСДРП, Конституційно-демократичної партії. Дуже важливо, що УСДС розглядається в контексті українського національного соціалістичного руху РУП і УСДРП. Він показав історію Спілки на розлогодному тлі політичних і соціально-економічних процесів та у зв'язку із теоретичними проблемами марксистського партійного життя в Україні. О. Федьков дав докладний фактографічний аналіз і обґрунтовану періодизацію діяльності УСДС, цілком доречно виокремивши шість головних періодів.

Приємне враження справляє структура праці та її логічність. Кожний розділ і глава пов'язані загальною побудовою монографії, кожний наступний розділ впливає з попереднього, послідовно розглянуті усі найголовніші проблемами життя та діяльності УСДС РСДРП. При цьому від загального і теоретичного автор потім переходить до конкретного перерахування фактографічних моментів. При читанні не залишає враження органічності праці, її емпіричної насиченості.

Спочатку автор розглядає тло, на якому розвивалася політична діяльність досліджуваної політичної організації. Зокрема, стан промисловості і соціальна структура робітництва, серед якого доводилося працювати партійцям. Позаяк УСДС була частиною національного визвольного руху, то авторові необхідно було простежити стан національної свідомості на початку ХХ ст. Історик переконливо показує, що при наявному стані розвитку економіки та соціальної структури міста та рівні освіченості та національної свідомості інтелігенції, робітництва та селянства, сподіватися на високий розвиток і вплив суто національних соціалістичних партій в Україні не доводилося. О. Федьков слушно пише, що українське населення складала лише близько 30% від інших національних груп міського населення, і що перевага у кількісному представленні була за росіянами і євреями, при досить значній питомій вазі польських містян. На наше переконання, дослідник наводить навіть більш оптимістичні цифри, ніж вони були в дійсності. І українська частка міста насправді коливалася від 15 до 20 відсотків (не говоримо про рівень національної свідомості; вона була вкрай низькою). Навіть у Києві, більш українському місті, ніж інші міста Сходу і Півдня України на самий 1917 рік українців було, за самими сміливими розрахунками, не більше 21%¹. Натомість єврейське населення становило більше третини, особливо у містах Правобережної України, а росіян більше половини, або

близько 50%. Тому і російські партії РСДРП та єврейські соціалістичні партії Бунд, СЕРП та ін. мали куди більший розвиток, більше членів і вплив на маси. Російський культурний вплив був домінуючим, бо навіть україномовність (розмова сільською говіркою) ще не свідчила про свідомий ідентифікаційний вибір.

У наступному розділі книги О. Федьков розглядає теоретичні проблеми соціал-демократії в Україні. Показує розклад лівих політичних сил. Кількісні характеристики основних соціал-демократичних партій: української РУП-УСДРП, російських меншовиків і більшовиків РСДРП, польських ППС та Соціал-демократії королівства Польщі та Литви; єврейського Бунду та деяких інших партій. Автор встановив, що перевага в Україні належала російським та єврейським соціалістичним партіям. Українські есдеки могли посперечатися хіба з польськими соціалістами в Україні на впливи на маси.

Важливе теоретичне значення має оцінка УСДС, як сили української, російської, чи російсько-українського симбіозу, який працював одночасно на українську і російську суспільно-політичну справу в Україні. Автор переконливо доводить у своїй книзі, що попри свою національну назву УСДС радше треба вважати російською організацією (власне про це говорила і назва УСДС РСДРП). Серед керівництва цим відламом, до якого входило у різні часи щонайменше 13 осіб, лише чотирьох (М. Меленевського, О. Скоропис-Йолтуховського, М. Ткаченка, Г. Довженка) можна вважати українськими соціал-демократами з точки зору переконань. Сама група постала як російський політичний проект, на створення якого було покликано І. Біска, своєрідного «смотрящего» від російських есдеків в українському середовищі. Але чи було те середовище? Принаймні про національне середовище не йшлося. Видавничими справами керував російський меншовик П. Тучапський, керівником усієї групи в період піднесення був визначний російський політичний діяч єврейського походження, великодержавний централіст Юрій Ларін (М. Лур'є). Серед діяльних членів українські есдеки також не склали більшості. Велике число рядових членів були єврейського походження, співпрацювали одночасно і з єврейським соціалістичним рухом, не менше число було і росіян. Українців використовували для роботи серед селянських мас, з сільськими робітниками. Багато з діячів на місцях були українцями за походженням, але радше малоросами за політичним вибором. Міста залишалися охопленими «правдивою» партією – меншовицькою РСДРП. УСДС була такою собі національною покривкою, ширмою для завуалювання дійсних російських політичних цілей в Україні. Таку функцію після завоювання України більшовиками виконувала КПУ-КПСС. Російським меншовикам та власне і більшовикам, йшлося про імітацію інтернаціоналізму та згоду українців на представлення своїх інтересів російською за сутністю партією. Щоб твердити про дотримання справедливого національного пріоритету в Україні та про добровільну підтримку українцями російського соціал-демократизму. І це при всьому тому, що чисельно у часи найбільшого розвитку – в кінці революції 1905–1907 років – УСДС налічувала, за оцінками її провідників, близько 10 тисяч осіб. Це достатньо велика цифра. А. Жук

рахував, що РУП напередодні революції цієї мала близько 3 тисяч членів. Чи не тому цей «троянський кінь» України, як несподівано виник, так і поспішно зник у 1912 році у часи реакції. Зникла тоді, коли справжній український соціал-демократизм не зникав ніколи. Просто керівництво РСДРП вирішило, мабуть, припинити у цей час загравання з національним питанням. І колишні спілчани плавно і на автоматі перемістилися в рідне лоно РСДРП.

Менше уваги в книзі приділено питанню про те, а наскільки українські есдеки хотіли використати РСДРП. Автор праці пішов у трактуванні цієї проблеми второваним шляхом. Він інтерпретував наявність у середовищі українців людей, що орієнтувалися на російських есдеків, як осіб, що просто вірили у можливість вирішення через російські поступові сили прагнень українців до побудови соціалістичної незалежної України. Звісно і безперечно, такі надії існували, але чи не існувало і з боку наших національних сил бажання перегра-ти лівих росіян, використати більші грошові можливості, наявність більших людських сил для пропаганди української справи серед широких верств мало освіченого люду? Таку карту розіграли у 1919–1921 роках боротьбисти, ставши союзниками більшовиків. І сподівання В. Еллана-Блакитного – «залити» собою ще нечисленних більшовиків – не змогли реалізуватися. І теж програли. Гадаю, такі прагнення існували за 15 років перед тим і в українських есдеків. На такі надії в українців були підстави. Подальша біографія М. Меленевського, О. Скоропис-Йолтуховського, М. Ткаченка, М. Галагана дає привід говорити, що національне для них було, не менш, а скоріше, більш важливим, ніж соціальне². Уже сам факт, і про це пише О. Федьков, належності перших двох до СВУ, говорить про те, що співпраця з РСДРП була потрібною, лише настільки, наскільки російські соціалісти були готові підтримати українські політичні домагання правдивої автономії-федерації в складі Росії.

УСДС була важливою частиною російсько-української соціал-демократичної угоди, яка призвела до розколу РУП, і перетворення її на марксистську партію соціал-демократичного типу. Цей ключовий момент не лише партійної, але з загальнополітичної і суспільної історії України знайшов місце в окремій главі книги. Варто наголосити, що саме вимога «поступових» росіян призвела до кризи молодоукраїнського руху, яким був РУП і вибору тої стратегії, яку українці так і не спромоглися розв'язати до 1917 року. Якщо чеські соціал-демократи, гуртуючись навколо ідеологем О. Бауера і К. Реннера про федерацію національних партій навколо ідеї австрійської великодержави, не відкинули своїх націонал-демократів, а перебували в ідейному союзі з Т. Масариком, визнаючи провідною думку про національне визволення чехів, то ліві українці, під впливом російських марксистських ортодоксів, протиставили себе табору М. Грушевського та радикал-демократів С. Єфремова-Є. Чикаленка і втратили можливість створити свій варіант національного визволення. Національний соціалізм у боротьбі за політичне усамостійнення мав виконувати функцію локомотива усіх партій. Таким було бачення А. Жука і «опортуністів» ЗГ УСДРП. Вони закликали повернутися до ідейної спадщини РУП, відмовитися від заманливого диктату орто-

доксального марксизму. Але М. Порш і Л. Юркевич відмежувалися від мудрого реформізму, обрали сектантство і нелегальщину, замість масового руху, широкого демократизму і надкласовості у своїй революційній роботі. Знову ж зіграв свою сумну роль стереотип «старшого брата».

Під тиском РСДРП відкинутий був курс на здобуття самостійності М. Міхновського. Національне залишено було за дужками соціального, через що відбувся розлам соціалістичного руху. Усе підкреслено національне з РУП опинилося поза соціалістичним рухом. Решта поділилося на тактичних автономістів і стратегічних самостійників. Залишаю в особливу групу т. зв. обласників – Д. Антоновича. Його позиція не відзначалася конструктивізмом, була кроком у глухий кут. Тактичні автономісти – це М. Меленевський і О. Скоропис-Йолтуховський та їх спільники. О. Федьков пише про наявність серед українців «автономістів» (Спілки) і «федералістів» (решту УСДРП – «націоналістів», за оцінкою росіян соціал-демократів). Оці «федералісти», на наш погляд, були ніким іншим, як звичайними самостійниками, які свій федералізм розуміли лише як той мінімум поступок росіянам, на які вони готові були тимчасово піти.

Стратегічні самостійники – це М. Порш, С. Петлюра, Є. Голіцинський, Л. Юркевич, Д. Донцов та реформісти А. Жук, В. Дорошенко, М. Богун-Чудинов та ін. Хто був за соціалізм і власну державу – розуміли, що треба домовлятися з росіянами соціалістами. І вони загалом не були проти того, щоб якась частина українців такий зв'язок тримала. На мій погляд, у нас взагалі не має підстав розділяти спілчан-свідомих українців з українськими соціал-демократами. Насправді – це були одні й ті самі національні соціал-демократи. Тодішні українські нелегальні соціал-демократичні видання показують, що різкого заперечення з боку керівництва УСДРП проти тих, хто пішов у Спілку, не було. Була критика стратегічна, але відчувалося розуміння тактичної рації таких дій. Перебування в цій організації давав шанс українцям, при перемозі національного курсу, взяти в УСДС більшу участь. Але практика показала, що позиція М. Порша на збереження партійної незалежності була єдино правильною. Проте переграли українців сильніші – росіяни.

До моментів, які у книзі викликають деякі рефлексії можна віднести такі: 1. Автор послідовно по всій книзі вживає щодо напряму в РСДРП, що бажав поширити свій вплив на національні окраїни – Польщу, Литву, Україну і до якого він відносить, і ніби логічно, УСДС, визначення – інтернаціоналістський. Тобто, він користується термінологією російської історіографії і політології. А отже, виходить, за старим стереотипом дивиться на українські проблеми через кут зору російських державних і національних інтересів, що не може вважатися вдалим. Радше варто говорити не про інтернаціоналізм, а про експансіонізм, великодержавний централізм і навіть російський шовінізм. Як на мене, правдивий інтернаціоналізм сповідували українські есдеки, яких росіяни вважали націоналістами. Українських спілчан радше варто називати проросійськими (або централістами), а не інтернаціональними. Той факт, що в Спілці діяли різні національності (євреї, поляки, росіяни, українці) зовсім не свідчить про

інтернаціоналізм УСДС, а про її багатонаціональність. Взагалі у цьому питанні відразу приходять на гадку гарні концепти О. Бочковського, який писав про націоналізм державних націй («історичні» він не хотів вживати) та поневоле-них націй. Вектори їхньої діяльності в національному сенсі протилежні. Одні воюють за здобуття самостійності, другі за втримання державного статусу кво пануючої нації.

2. Складається враження, що автор ставить знак рівності між марксизмом і соціалізмом, що, як на мене, не зовсім слушно. Соціалізм ширший за марксизм. Марксизм не покриває усіх форм соціалістичного розвитку. Соціалістом можна вважати М. Драгоманова, а от марксистом навряд. Те саме можна сказати і про І. Франка, Лесю Українку, І. Стешенка, М. Грушевського нарешті. Соціалістами себе вважали урдепісти С. Єфремова-А. Ніковського, і самостійники І. Липи-І. Луценка. Звісно й есери були соціалістами. Навіть реформістський лівий партійний рух К. Каутського марксистським можна вважати умовно. Він виріс з марксизму, але ним вже не був у часи революцій 1917-х років. Перестали бути марксистами (а чи й були свідомо?) А. Жук, В. Степанківський, М. Залізник. На мій погляд, більш слушним лівий український рух визначати як соціалістичний, ніж марксистський. Хоч це все питання більше до дискусії, ніж до закиду автору книги про Спілку. Він якраз освітлює проблему в руслі пануючих концепцій на марксизм і марксистські партії в сучасній українській спеціальній літературі.

3. Автор книжки пише про полонофільські симпатії українських соціалістів. Він наводить позицію ППС, яка погоджувалася, на відміну від росіян, на незалежність України. Вважаю, варто глибше подивитися на генетичну спорідненість деяких українських соціал-демократів з Правобережжя, які не просто любили польський соціалістичний рух, а були на певних часах його частиною. Не випадково, у Спілці двома найактивнішими членами були за походженням два польських шляхтичі – О. Скоропис-Йолтуховський і М. Меленевський. До них ще варто додати Л. Юркевича, Б. Ярошевського і В. Липинського. Усі були пов'язані з ППС нетривалим за часом членством, або революційною співпрацею. Для нас головне, що у всіх таких людях національний аспект вище завжди стояв над соціальним. У всіх відчувалася критичне ставлення до Росії, її політики і лівих партій. Вони якраз не мали серйозних ментальних «інтернаціоналістичних переконань». Не через такі переконання, ці люди опинилися у Спілці. А з тактичних, як мені здається, міркувань.

4. О. Федьков пише, що Д. Антонович ставив під сумнів тезу щодо існування української нації. Її він не пояснює. І може скластися враження у читача, що Дмитро Володимирович – людина, яка замовила М. Міхновському написання «Самостійної України», заперечила через 4-5 років саме існування української нації, тобто сам себе заперечив, самознищив. Насправді варто було згадати А. Жука, який казав про особливий тип націоналізму Д. Антоновича³ і розводив питання марксизму і націоналізму, і вважав, якщо нація має життєві сили, вона так чи інакше здобуде для себе волю, без допомоги соціалістів. У

цьому суть т.зв. «неіснуючого національного питання». Сумнівна вартість такої тези безперечно не може не дивувати, але коли згадати тодішні політичні «кульбіти» молодого «Мухи» з його екстремізмом і радикалізмом суджень, коли він називав Б. Грінченка шанувальником поліційного «кнута і нагайки» та звинувачував в обрусительстві і про що залишив свій спогад С. Єфремов⁴, то можна зрозуміти, що непевні політичні кроки початку політика були по-диктовані невідрадними обставинами російського життя.

5. Цікаві міркування виникають з оповіді автора монографії при порівнянні ставлення РСДРП до Бунду і УСДРП. Росіяни визнали федеративний статус стосунків з єврейським соціалістичним союзом, але не захотіли це зробити по відношенню до українських есдеків. Автор пояснює це більшою чисельністю і силою єврейських соціалістів. І це правильно. Але, на наш погляд, головною при-

чиною негачії українських лівих було те, що партія УСДРП виступала за територіальний поділ діяльності, фактично витісняла РСДРП з української етнічної території. А, отже, її федералізм був фальшивий. І це розуміли російські меншовики і більшовики. А Бунд була екстериторіальною партією. І при всій чисельності не загрожувала територіальному моноліту Росії.

Насамкінець хочемо ствердити, що книга Олександра Федькова – небуденне явище в сучасній українській історіографії. Вона дає значно більше, ніж те що криється за назвою книги. Автор змальовує цілісне суспільно-політичне життя в краплині діяльності однієї партійної структури. Він спромігся на творення цілісного полотна, мистецькі виписаного, де читач знайде стан соціалістичного руху і економічно-статистичне положення українського робітництва в містах і селах, кухню революційної роботи і огляд нелегальної літератури, химерні хитросплетіння взаємин професійних революціонерів різних націй і переконань та діяльність охоронних відомств та інші моменти складного суспільного життя. У роботі є багато повсякденної історії. За які гроші існував революціонер. Як організовував свій час, які мав мотиви для своєї роботи. Як вибудовувалася робота розшукових охоронних органів: ГЖУ і охоронних відділень. Яка інформація була відома жандармам, ніскільки вони вірно розбиралися в різноманітностях революційного руху. А розумілися вони достатньо поверхово і до однієї купи скидали як радикалів так і цілком помірковані елементи. Безперечно робота О. Федькова – вдала за своїми не лише емпіричними моментами, але й переконлива своїми глибокими теоретико-методологічними висновками. Без перебільшення можна сказати, що це віхова праця, яка, сподіваюся, дасть поштовх для дослідження інших соціалістичних партій напередодні Української революції 1917–1921 років.

Примітки:

¹ Микола Боровський наводить таку цікаву статистику, яка заслуговує на довіру. На 1917 рік росіяни Києва складали 50%, євреї – 18%, поляків – бл. 10%, українців – 16%. Лише у 1923 р., і не в останню чергу через українізацію та ма-

совий виїзд «експлуататорських класів» українців стало 25%, при 36% росіян і 32% євреїв, поляків зменшилося до 30 чоловік. Напевно останні дані применшені. (Боровський М. Національно-соціальні перегрупування людности м. Києва // Київ та його околиця в історії та пам'ятках. – К., 1926. – С. 432, 433, 435.)

² Цікаво, що ні першого, ні другого Левко Юркевич – лідер УРСДРП, не вважав твердими марксистами, бо ті не визнавали постулатів класової боротьби і чистоти ортодоксальної марксистської ідеології. «Коли б рішучо не виступили, – писав Л. Юркевич в листі до Б. Ярошевського, – проти Степанківських, Жуків, Донцових і Басків, то вони б зробили з українських соціал-демократів посміховисько. Сі люди – не соціалісти, як розуміє Європа...» Ці люди перетворили себе у філіальний відділ українського міщанського руху». (Гирич І. Політична публіцистика В'ячеслава Липинського // В'ячеслав Липинський. Суспільно-політичні твори (1908–1917). Київ, 2015. С. 59). А Олександр Філаретович, ніби на доказ правоти Левка Йосиповича через десять років опинився в таборі злісних опонентів «твердих» марксистів – гетьманців. Погодився з хліборобською ідеологією В. Липинського і навіть увійшов до ЦК (Ради Присяжних) Українського хліборобсько-демократичного союзу. Отже, все ж він був передусім українцем, а вже потім партійцем. Тому я б за одним листом (с. 146) не стверджував, що О. Скоропис-Йолтуховський став «гонителем» української мови. Не могла людина, яка була зятем Євгена Чикаленка негативно ставитися на рідної мови народу, до якого і сам він себе відносив.

³ Жук А. Автобіографія Дмитра Антоновича // Сучасність. 1961. №1. С.103-114.

⁴ Єфремов С. Щоденник. Про дні минулі (спогади). Київ : Темпора, 2011. С. 533-535.

Отримано: 10.06.2017 р.

Лариса Левченко

Комарніцький О. Б. Студенти-педагоги у модернізації вищої освіти радянської України у 1920-1930-х рр.: монографія/наук. ред. – проф. О. М. Завальнюк. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 2017. 984 с.

Нещодавно вийшла з друку монографія кандидата історичних наук, доцента, докторанта кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка О. Б. Комарніцького, в якій комплексно досліджено і охарактеризовано становище студентської молоді педагогічних вишів радянської України в умовах формування тоталітарної системи, визначено її

місце в громадсько-політичному, культурно-освітньому і науковому житті радянської України у 1920–1930-х рр. Монографія стала результатом тривалої праці та набутого досвіду автора в царині історії вищої педагогічної освіти.

Варто зазначити, що до виходу в світ монографії О. Б. Комарніцького різними авторами було написано низку праць, присвячених становищу молоді у міжвоєнний період. Однак, вони відтворювали переважно загальноукраїнський контекст, або акцентували увагу на студентській молоді лівобережного та південного регіонів України. Ними не проводилася градації студентів за окремими галузями освіти. Крім того, абсолютна більшість досліджень хронологічно обмежуються 1920-ми рр. Власне, це підтверджує актуальність обраної О. Б. Комарніцьким теми дослідження.

Архітектура монографії цілком логічно відповідає обраній темі. Структурно вона складається зі вступу, п'яти розділів та 15 підрозділів, додатків. У вступі проаналізовано стан розробки проблеми і визначено рівень її наукового осмислення, узагальнено історіографічні надбання сучасних українських, зарубіжних і радянських істориків, оцінено джерельну базу. Автор зафіксував відсутність ґрунтовних наукових досліджень з історії студентства педагогічних вишів.

Потужною є архівна база дослідження. Науковець використав фактографічний матеріал, виявлений у двох центральних та 13 обласних і трьох відомчих архівах, архіві міста Києва. Відрадно, що О. Б. Комарніцький працював і в нашому Державному архіві Миколаївської області. Дослідник увів до наукового обігу фонди місцевих педінституту і педтехнікуму. Досить широко вчений залучив до свого дослідження матеріали, вміщені у тогочасних періодичних виданнях. Загалом, список використаних джерел містить 2664 позицій, з яких 902 – це архівні джерела.

У першому розділі науковцю вдалося проаналізувати та з'ясувати основні напрямки державної політики щодо педагогічних вишів України, розкрити суть партійно-класового підходу до формування студентського контингенту; простежити, як політика більшовицької влади вплинула на кількісний, соціальний і національний склад студентства. Влада особливу увагу звертала на ці заклади, оскільки, як зазначає автор, радянський уряд хотів мати ідеологічно витриманих педагогів, пропагандистів більшовицької політики, які б могли забезпечити виховання дітей і підлітків у марксистсько-ленінському дусі, відданості комуністичній партії, привести їх до стандартів нової радянської системи. У зв'язку з цим партійно-радянський апарат особливу увагу приділяв «чистоті» студентських рядів, запровадивши систему відряджень на навчання партійними, комсомольськими, профспілковими, військовими організаціями, комітетами незаможних селян. Крім того, пролетаризація вишів забезпечувалася також «чистками», «соціально-академічними перевірками», «перереєстраціями» тощо, внаслідок яких звільняли студентів.

У другому розділі автор встановив позитивні і негативні риси у сфері навчальної і наукової роботи молоді. Автор акцентує увагу на тому, що у вишах

особливий акцент робився на витриманість навчальних планів і програм у більшовицькому дусі, значних змін зазнавали форми і методи навчання, що звісно не могли не відбитися і на студентстві. Як на позитивний аспект у діяльності більшовиків вказується на запровадження у вишах українізаційних процесів. Водночас, О. Б. Комарніцький звертає увагу на поєднання академічних занять з трудовою діяльністю молоді, що негативно позначилося на якості знань, призводило до академічної заборгованості, порушення графіка навчання, термінів складання державних екзаменів. Чимало місця у роботі відведено проходженню студентами виробничих практик, річного стажування, підготовці ними дипломних робіт тощо. Один з підрозділів присвячено науково-дослідній роботі молоді, яка, передусім, концентрувалася у гуртках.

Наступні два розділи присвячені громадсько-політичній діяльності студентів. Вони брали участь у роботі партійних і комсомольських осередків, були учасниками соціалістичних змагань, проводили атеїстичну пропаганду, інтернаціональну роботу, навчалися у гуртках ідеологічного спрямування тощо. Ці заходи спрямовувалися на виховання ідейно підготовлених членів суспільства, здатних нести ідеї правлячої більшовицької партії у широкі маси. Частину свого дослідження автор присвятив громадській роботі молоді, яка, зокрема, працювала у складі студкомів, осередків профспілок, добровільних громадських організацій. Більша частина роботи у місцевих осередках останніх організацій лягала на плечі студентства. У розділі йдеться про активне залучення молоді для участі у загальнодержавних ідеологічних кампаніях, працю майбутніх педагогів на селі, де вони проводили культурно-освітню роботу, хлібозаготівлі, допомагали селянам під час посівної і збиральницької кампаній, брали участь у процесі колективізації селянських господарств. Неабиякий інтерес викликає інформація про репресивні заходи влади проти студентства, яке виявляло опозиційні антирадянські настрої.

В заключному, п'ятому розділі, показано стан забезпечення студентів навчальними приміщеннями, стипендіями, гуртожитками, харчуванням, медичною допомогою; охарактеризовано роботу владних структур щодо покращення матеріального становища молоді. Автор зазначає, що через важкі матеріальні умови життя досить одноманітним було дозвілля молоді, чільне місце в якому займала гурткова робота. Водночас, у студентському середовищі непоодинокими були випадки девіантної поведінки.

Ми цілком солідарні з думкою автора, що повсякденне життя українських студентів-педагогів 1920–1930-х рр. містить низку корисних уроків для розв'язання питань сучасного студентства, вироблення і проведення ефективної молодіжної політики в незалежній Україні. Ймовірно, вона має значно відрізнятися від радянської політики, позаяк наслідки її досі відчуває на собі українське суспільство.

Загалом, рецензована монографія заслуговує на велику увагу й матиме важливе значення для заповнення однієї з тих прогалин в історії української вищої освіти, яких у ній і досі ще чимало.

Насамкінець потрібно підкреслити, що монографічне дослідження має логічний і послідовний стиль викладу матеріалу, написане досконалою українською мовою і може бути рекомендоване науковцям, викладачам, учителям, молоді, студентам, усім, хто не байдужий до історичного минулого, сьогодення і майбутнього України.

Отримано: 01.07.2017 р.

КОРОТКО ПРО АВТОРІВ

Балушок Василь (м. Київ), кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Українського етнологічного центру Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені Максима Рильського НАН України.

Бенискевіч Кшиштоф (м. Зелена Гура, Республіка Польща), доктор габілітований, професор Університету Зеленогурського.

Боднарюк Богдан (м. Чернівці), доктор історичних наук, доцент кафедри історії стародавнього світу, середніх віків та музеєзнавства Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Борчук Степан (м. Івано-Франківськ), доктор історичних наук, професор кафедри історії України Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Верстюк Володимир (м. Кам'янець-Подільський), старший викладач кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Ветров Ігор (м. Київ), кандидат історичних наук, доцент, проректор з науково-педагогічної роботи Національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова.

Войтович Леонтій (м. Львів), доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії середніх віків і візантиністики Львівського національного університету імені Івана Франка.

Газін Володимир Прокопович (м. Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, професор, професор кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Гирич Ігор (м. Київ), доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства імені Михайла Грушевського НАН України.

Головко Олександр (м. Київ), доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, академік АН вищої школи України.

Горобець Віктор (м. Київ), доктор історичних наук, професор, завідувач сектору Інституту історії України НАН України.

Завальнюк Олександр (м. Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, академік АНВО.

Кидонь Володимир (Київ), здобувач Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського, начальник управління оборонного планування, заступник начальника штабу командування Сухопутних військ ЗСУ.

Кліщинський Павло (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Комарніцький Олександр (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Комарова Ольга (м. Кам'янець-Подільський), аспірантка кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Копилов Сергій (м. Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, професор, професор кафедри всесвітньої історії, ректор Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Левченко Лариса (м. Миколаїв), доктор історичних наук, професор кафедри історії України Чорноморського національного університету імені Петра Могили, директор Державного архіву Миколаївської області.

Лиман Сергій (м. Харків), доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри туристичного бізнесу Харківської державної академії культури.

Лисенко Олександр (м. Київ), доктор історичних наук, професор, завідувач відділом історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України.

Мацьков Олександр (м. Кам'янець-Подільський), аспірант кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Нечитайло Віталій (м. Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, професор, професор кафедри політології і соціології Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Олійник Сергій (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Опря Богдана (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри туризму та готельно-ресторанної справи Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Опря Ігор (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Павловська Світлана (м. Рівне), кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського.

Покалюк Вадим (м. Кам'янець-Подільський), аспірант кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Степанков Віталій (м. Кам'янець-Подільський), старший викладач кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Струкевич Олексій (м. Вінниця), доктор історичних наук, професор Вінницької академії безперервної освіти.

Хойнацька Людмила (м. Київ), кандидат історичних наук, доцент, професор кафедри гуманітарних та загально-практичних дисциплін Інституту управління державної охорони України Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Федьков Олександр (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Філінюк Анатолій (м. Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, академік АНВО.

Чуткий Андрій (м. Київ), доктор історичних наук, доцент, професор кафедри історії та теорії господарства ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана».

Щербак Віталій (м. Київ), доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка.

Юга Олександр (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, старший викладач кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Яновський Ярослав (м. Чернівці), кандидат історичних наук, асистент кафедри історії стародавнього світу, середніх віків та музеєзнавства Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Наукове видання

**Наукові праці Кам'янець-Подільського національного
університету імені Івана Огієнка**

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Том 27

Рік заснування – 1995. У 1995–1996 рр. – Наукові праці історичного факультету. У 1997–2003 рр. – Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. У 2004–2007 рр. – Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: історичні науки. У 2008 р. – Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету: історичні науки. З 2009 р. – Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки.

*Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової
інформації: Серія КВ №20172-9972 ПР від 05.03.2013 р.,
видане Міністерством юстиції*

*Підписано до друку 14.08.2017. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Minion Pro.
Ум. друк. арк. . Наклад 100 пр. Зам. № .*

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК